

CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO
SREDIŠČE ZA ZGODOVINSKA RAZISKOVANJA ROVINJ
Collana degli Atti Št. 32

ISTRA SKOZI ČAS

Priročnik regionalne zgodovine Istre
z navedbami o mestu Reka

UNIONE ITALIANA – FIUME ~ ITALIJANSKA UNIJA – REKA
UNIVERSITÀ POPOLARE DI TRIESTE ~ LJUDSKA UNIVERZA V TRSTU
Rovinj-Rovigno 2011.

CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO
SREDIŠČE ZA ZGODOVINSKA RAZISKOVANJA ROVINJ
Collana degli Atti Št. 32

ISTRA SKOZI ČAS

Priručnik regionalne zgodovine Istre
z navedbami o mestu Reka

ISTRA SKOZI ČAS

CRS
Rovinj - Rovigno
2011.

UNIONE ITALIANA – FIUME ~ ITALIJANSKA UNIJA – REKA
UNIVERSITÀ POPOLARE DI TRIESTE ~ LJUDSKA UNIVERZA V TRSTU
Rovinj-Rovigno 2011.

Centro di Ricerche Storiche – Rovigno
Središče za zgodovinska raziskovanja Rovinj

COLLANA DEGLI ATTI ŠT. 32

CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO
SREDIŠČE ZA ZGODOVINSKA RAZISKOVANJA ROVINJ

UNIONE ITALIANA – FIUME
ITALIJANSKA UNIJA – RIJEKA

UNIVERSITÀ POPOLARE DI TRIESTE
LJUDSKA UNIVERZA V TRSTU

UREDNIŠTVO IN UPRAVA

Trg Matteotti 13, Rovinj (Hrvaška) - Rovigno (Croazia)
tel (052) 811-133, fax (052) 815-786
Internet: www.crsrv.org e-mail: info@crsrv.org

UREDNIŠKI ODBOR

MARINO BUDICIN, <i>Rovinj - Rovigno</i>	LUCIANO LAGO, <i>Trieste - Trst</i>
† GIULIO CERVANI, <i>Trieste - Trst</i>	ANTONIO PAULETICH, <i>Rovinj - Rovigno</i>
FRANCO CREVATIN, <i>Trieste - Trst</i>	ALESSIO RADOSSI, <i>Rovinj - Rovigno</i>
GIUSEPPE CUSCITO, <i>Trieste - Trst</i>	GIOVANNI RADOSSI, <i>Rovinj - Rovigno</i>
DONATA DEGRASSI, <i>Trieste - Trst</i>	DIEGO REDIVO, <i>Trieste - Trst</i>
ANITA FORLANI, <i>Vodnjan - Dignano</i>	FULVIO SALIMBENI, <i>Trieste - Trst</i>
EGIDIO IVETIC, <i>Rovinj - Rovigno</i>	GIUSEPPE TREBBI, <i>Trieste - Trst</i>

UREDNIK

MARINO BUDICIN, *Rovinj - Rovigno*

ODGOVORNA DIREKTORJA

LUCIANO LAGO, *Trieste - Trst* GIOVANNI RADOSSI, *Rovinj - Rovigno*

CENTRO DI RICERCHE STORICHE – ROVIGNO
SREDIŠČE ZA ZGODOVINSKA RAZISKOVANJA ROVINJ
Collana degli Atti Št. 32

ISTRA SKOZI ČAS

*Priročnik regionalne zgodovine Istre
z navedbami o mestu Reka*

UREDIL
Egidio Ivetic

UNIONE ITALIANA – FIUME
ITALIJANSKA UNIJA – REKA

UNIVERSITÀ POPOLARE DI TRIESTE
LJUDSKA UNIVERZA V TRSTU

Rovinj-Rovigno 2011

K izdalji te knjige je prispevalo
Ministrstvo za zunanje zadeve Republike Italije.
(v skladu z zakonom št. 73 iz leta 2001)

ZNANSTVENI PROJEKT

Egidio Ivetic
Središče za zgodovinska raziskovanja Rovinj
Giovanni Radossi
Središče za zgodovinska raziskovanja Rovinj

ZNANSTVENI ODBOR

Robert Apollonio
Fabio Andriola
Carlo Ghisalberti
Stefano Lusa
Paolo Nello
Giuseppe Parlato
Giovanni Radossi

RECENZENTI

Miroslav Bertoša
Marina Cataruzza
Salvator Žitko

USTANOVE POKROVITELJICE

Italijanska Unija – Reka
Ljudska Univerza v Trstu

KOORDINACIJSKI ODBOR

Robert Apollonio
Giuseppe Parlato
Giovanni Radossi
Antonio Rocco
Alessia Rosolen
Alessandro Rossit
Maurizio Tremul
Silvano Zilli

NASLOV

ISTRA SKOZI ČAS

Priročnik regionalne zgodovine Istre
z navedbami o mestu Reka

NASLOV IZVORNIKA

ISTRIA NEL TEMPO

Manuale di storia regionale dell'Istria
con riferimenti alla città di Fiume

AVTORJI

Marino Budicin
Ezio Giuricin
Egidio Ivetic
Robert Matijašić
Kristina Mihovilić
Orietta Moscarda Oblak
Giovanni Radossi
Fulvio Salimbeni

PREVOD

Sandro Kravanja

FOTOGRAFSKA KAMPANJA

Duško Marušić – Čiči
Sonja Marušić
Arhiv Središča za zgodovinska raziskovanja Rovinj
Zasebna zbirka Giovannija Radossija

ZALOŽNIŠKA KOORDINACIJA

Fabrizio Somma

UREJANJE SLIK

Nicolò Sponza

GRAFIČNI PROJEKT IN PRELOM STRANI

Happy Digital snc - Trieste

IZVEDBA IN TISK

Tiskarna Opera Villaggio del Fanciullo, Opčine-Trst

Delo spremlja šest dokumentarnih filmov na DVD, ki jih je pripravil Regionalni center TV Koper-Capodistria
TV program za italijansko narodno skupnost.

KAZALO

Polotok in njegova preteklost	p. 11
-------------------------------	-------

PRVO POGLAVJE – ZAČETKI	p. 13
--------------------------------	-------

1. Paleolitik	p. 15
2. Neolitik	p. 21
3. Encolitik	p. 27
4. Civilizacija gradišč	p. 29
Bronasta doba	p. 29
Železna doba	p. 39

Poglobitve	p. 45
-------------------	-------

DRUGO POGLAVJE – OBDOBJE RIMLJANOV (177 pr.n.št. – 538 po n.št.)	p. 71
---	-------

1. Histri in Rimljani	p. 73
2. Prvo stoletje rimske prevlade	p. 85
3. Rimski sistem	p. 93
4. Pozna antika	p. 105

Poglobitve	p. 115
-------------------	--------

TRETJE POGLAVJE – SREDNJI VEK (538 – 1420)	p. 153
---	--------

I. ZGODNJI SREDNJI VEK (538 – 1060)	p. 153
1. V okviru Bizanca	p. 155
2. Od frankovske prevlade do Svetorimskega cesarstva	p. 169

Poglobitve	p. 187
-------------------	--------

II. KOMUNE IN FEVDI (1060 – 1420)	p. 207
1. Upravne ureditve	p. 209
Mejna grofija (1060 – 1209)	p. 209
Nadzor nad polotokom (1209 – 1267)	p. 216

Izmenjava oblasti (1267 – 1348)	p. 219
Dualizmu naproti (1348 – 1420/21)	p. 226
2. Komune	p. 229
Institucionalni razvoj	p. 230
Vzpon in zastoj	p. 234
Meščanska družba	p. 237
3. Fevdi	p. 241
Institucionalni modeli in družba	p. 245
4. Gospodarstva	p. 249
Obmorski pas in notranjost	p. 252
5. Kulture in narodi	p. 257
Poglabitve	p. 265

ČETRTO POGLAVJE

MED REPUBLIKO IN IMPERIJEM (1420 – 1797)	p. 301
1. Modeli vladanja	p. 305
Med dvema oblastema	p. 305
Beneški model	p. 315
Habsburški model	p. 322
2. Demografije in gospodarstva	p. 329
Minuli časi	p. 329
Petnajsto stoletje	p. 331
Šestnajsto stoletje	p. 334
Sedemnajsto stoletje	p. 339
Osemnajsto stoletje	p. 341
3. Družba	p. 347
Stari režim	p. 347
Mesta	p. 349
Podeželja	p. 357
Fevdi	p. 361
Nadvojvodski deli	p. 365
4. Kulture	p. 367
Identiteta in kultura	p. 367

Protestantizem in katoliška reforma	p. 371
Učena kultura in ljudska kultura	p. 374
Poglobitve	p. 379

PETO POGLAVJE

DOLGO DEVETNAJSTO STOLETJE (1797 – 1918)

1. 1797-1814: konec starega režima	p. 425
Izmenjava vladarjev	p. 429
Napoleonska izkušnja	p. 431
2. 1814-1848: ena sama, habsburška Istra	p. 435
Upravna enotnost	p. 435
Model vladanja	p. 438
Gospodarska osnova	p. 442
Družbe	p. 447
Kulture	p. 450
3. 1848-1860: nacionalni dejavnik	p. 453
Leto 1848	p. 453
Narod	p. 458
4. 1860-1914: politična dogajanja in nacionalna nasprotja	p. 461
1860-1880: italijanski monopol	p. 461
1880-1907: rast Slovencev in Hrvatov	p. 467
1907-1914: med spopadi in kompromisi	p. 471
5. Modernizacije	p. 475
6. 1914-1918: Prva svetovna vojna	p. 479
Regija in konflikt	p. 479
Na diplomatskih mizah	p. 480

Poglobitve	p. 483
-------------------	--------

ŠESTO POGLAVJE – DVAJSETO STOLETJE (1918-1991)

1. Italijanska faza (1918-1943)	p. 535
Novi vladarji	p. 535
Obdobje po prvi svetovni vojni	p. 541

Družbene napetosti in pojav fašizma	p. 546
V fašistični državi	p. 553
2. Druga svetovna vojna	p. 561
3. Jugoslovanska faza ter rojstvo držav Hrvaška in Slovenija (1945-1991)	p. 575
Nova ureditev	p. 575
Jugoslovanski model	p. 582
4. Slovenija in Hrvaška	p. 597
Poglobitve	p. 601

DODATEK

Italijanska narodna skupnost (1945-1992)	p. 651
Filatelija	p. 669
Numizmatika	p. 677
Kronologija	p. 690
Kazalo poglobitev	p. 715
Kazalo ključnih besed	p. 719
Viri in literatura	p. 726
Avtorji	p. 733

SPREMNA BESEDA	p. 734
-----------------------	--------

POLOTOK IN NJEGOVA PRETEKLOST

Istrski polotok se nahaja na meji med srednjeevropskim kontinentalnim telesom in sredozemskim kontekstom: dokaz za to so njegove pokrajine, njegovo rastlinstvo, njegovo podnebje in njegovo nebo. Že od nekdaj – glede na to, da je Jadran predstavljaj prevozno in prometno povezavo – je bila Istra del tega sistema komunikacije. Njene obale so več kot tisoč let služile kot prehod za raznovrstne tovore, za vsakovrstna plovila, za romarje, prelate, vladarje, vojake in križarje. Na poti med Zahodom in Vzhodom, med severom in jugom, je Istra predstavljala prvo postajo po odhodu iz Benetk ali predzadnji postanek na poti do Benetk. Lagunske Benetke in Istra so skozi vsaj deset stoletij (do petnajstega stoletja) predstavljale enoten lok severnega Jadrana, membrano, ki je združila celino z morskimi potmi, usmerjenimi proti vzhodnemu Sredozemlju. Ta značilnost prehodnega področja – dejstvo, ki ga v zadnjih dvesto letih manj občutimo – pa ni izpodrinila druge značilnosti istrskega polotoka, in sicer tega, da predstavlja skrajno mejo nečesa, mejo nekega konteksta, bodisi neke države, neke kulture ali nekega jezika. Ponovno: na ozadju morskih poti in na dejstvu, da je Istra polotok, vezan na vzpetine, ki se nadaljujejo v Alpe, je potrebno iskati razloge, zaradi katerih se je v Istri končevala rimska Italija, zaradi katerih so v Istri nastale mejne bizantinske, frankovske in nato še germanske province, zaradi katerih so Benetke v Istri postavile svojo prvo pomorsko periferijo, zaradi katerih se - jezikovno gledano – “zaključí Italija” in “začenja slovanski svet”, zaradi katerih je Imperij, kot je Habsburški, ravno tu postavil svoj najvarnejši obmorski dominij, in zaradi katerih sta “Italija in Slavija” ravno tu začrtali nacionalne meje in se za njih borili. Konstante tega polotoka so Sredozemlje ter srednja in jugovzhodna Evropa. In še tisto “biti med”. Že od nekdaj.

Na meji nečesa ali na meji med nečim. Istro, njeno preteklost, lahko gledamo skozi različne filtre – do danes so odločno prevladovali na-

cionalni vidiki; preteklost je - tako kot drugod, kot v drugih evropskih regionalnih zgodbah – tudi v primeru Istre predstavljala in še vedno predstavlja imaginarno dimenzijo, v katero lahko postavimo pomen in preteklost nacionalne entitete, kateri pripadamo, in ki je dandanes italijanska, slovenska, hrvaška. Ali je mogoče zanikati zgodovinsko dimenzijo neke nacionalne kulture? Ne. Ta dimenzija vsekakor predstavlja kulturno dediščino, ne glede na zorne kote. Lahko smo – to ja – bolj iskreni in priznavamo, da so preteklost, njene “zadeve”, bolj zapletene, kot so nam bile navadno predstavljene - tudi tedaj, ko so bila prikazana natančna metodološka merila. Sicer je pa vsaka nova generacija prepričana v pravilnost svojih meril in v objektivnost svojih videnj. Dandanes priznavamo, da je svet kompleksen in posledično se nam tudi preteklost prikazuje kot taka; zato je danes, kot še nikoli, zanimivo pisati zgodovino, izvajati zgodovinske raziskave.

Zgodovina Istre je zapletena: je del drugih zgodovin, ki so danes akademsko natančno določene, kar zadeva področja raziskav; to so zgodovina starega veka, rimska zgodovina, bizantinska zgodovina, zgodovina srednjega veka, zgodovina Svetorimskega cesarstva, zgodovina Beneške republike, zgodovina Habsburškega imperija, zgodovina Imperija Avstrije in Madžarske, zgodovina Italije, zgodovina Jugoslavije, Hrvaške in Slovenije. Vsaka izmed teh zgodovin, ki jih definirajo različna zgodovinopisja (tematska zgodovinopisja, kot na primer avstrijska konstitucionalna zgodovina; ali nacionalna zgodovinopisja, kot na primer zgodovina Slovencev, hrvaška zgodovina), vsebuje specifična poznavanja. Nekaj je gotovo: vsaka izmed njih predstavlja nek svet v preteklosti, s svojimi sistemi in svojim redom; to so ločeni svetovi, ki jih analiziramo in proučujemo kot take, ne pa kot svetove, v katerih bi iskali vzroke in razlage za svet, kakršen je danes. Svetovi, ki danes ne obstajajo več – če jih v popolnosti razumemo take, kakršni so bili – vsekakor s svojimi pričevanji bogatijo določeno območje ali sodobno kulturo določenega naroda; tako zgodovinska dimenzija - ki ni nikoli statična, ker stalno izpopolnjuje naše dojemanje – postane element, ki spremlja naše sodobno bivanje, brez posebnih zahtev, ravno zato, ker je nezanemarljiva.

PRVO POGlavJE

ZAČETKI

1. **PALEOLITIK** – Jama Šandalja – Pred 70.000-10.000 leti
– Prvi lovci – Kulture orodij – Nastanek istrskega polotoka
– Prve nastanitve.
2. **NEOLITIK** – Kultura keramike – Vižula pri Medulinu –
Podnebje Neolitika – Nove neolitske kulture – Začetek živi-
noreje – Gromače na Velikem Brionu.
3. **ENEOLITIK**
4. **CIVILIZACIJA GRADIŠČ** - BRONASTA DOBA –
Spremembe v drugem tisočletju pr.n.š. – Gradišče – Struk-
tura gradišča – Naselje v gradišču – Križišče evropskih in
sredozemskih kultur – Kult mrtvih – Kriza 12.-11.st. pr.n.š.
- **ŽELEZNA DOBA** – Kultura žarnih grobišč – Histri –
Obred upepelitve – V nekropolah – Najdbe – Nekropola v
Nezakciju.

Nezakcij, dvojna glava

Da bi razumeli začetke človeške prisotnosti v Istri, se znanstveniki naslanjajo na materialne dokaze, ki sami po sebi niso ravno vpadljivi. Osnovnega pomena so predmeti, ki so jih ljudje izdelovali in uporabljali v vsakdanjem življenju, med posebnimi obredi, ali pa ostanki zgradb, v katerih so živeli. Seveda nimamo na razpolago pisnih dokumentov niti sporočil, ki bi nam pomagali razumeti bolj kompleksne vidike, kot je družbeno življenje ali način razmišljanja.

Najstarejše podatke smo pridobili in preverili z arheološkimi metodami, torej z izkopavanji in primerjanjem materialov, najdenih na določenem področju in v njegovi okolici, pa tudi na širših in bolj oddaljenih ozemljih. Pri datacijah, pri določanju starosti posameznih najdb, smo se nekoč naslanjali na najbolj oddaljena poznana zgodovinska dejstva; danes se poslužujemo analize z radioaktivnim ogljikom (C 14), ki se nahaja v rastlinskih ostankih in v pooglenelih živalih. Posebnega pomena so analiza peloda, najdba posebnih semen, ostankov živalskih in človeških kosti, na podlagi katerih je mogoče rekonstruirati značilnosti okolja, ter način prehranjevanja ljudi v določenih obdobjih ali najpogostejše bolezni.

Na podlagi časovne lestvice, ki so jo določili strokovnjaki, imenujemo paleolitik zgodovinsko obdobje, ki ga označuje prvi pojav človeka; sledi neolitik, tekom katerega se uveljavljajo sedentarne kulture, živinoreja, izdelava keramike. Eneolitik, oziroma faza obdelovanja bakra, predstavlja prehodno fazo, ki nas pripelje do faze brona in železa, torej do obdobja prvih civilizacij, v našem primeru do obdobja Histrov.

Do nastanka Istre kot polotoka je prišlo pred približno 12.000-10.000 leti, ko so na tem območju že živeli prvi ljudje.

1. PALEOLITIK

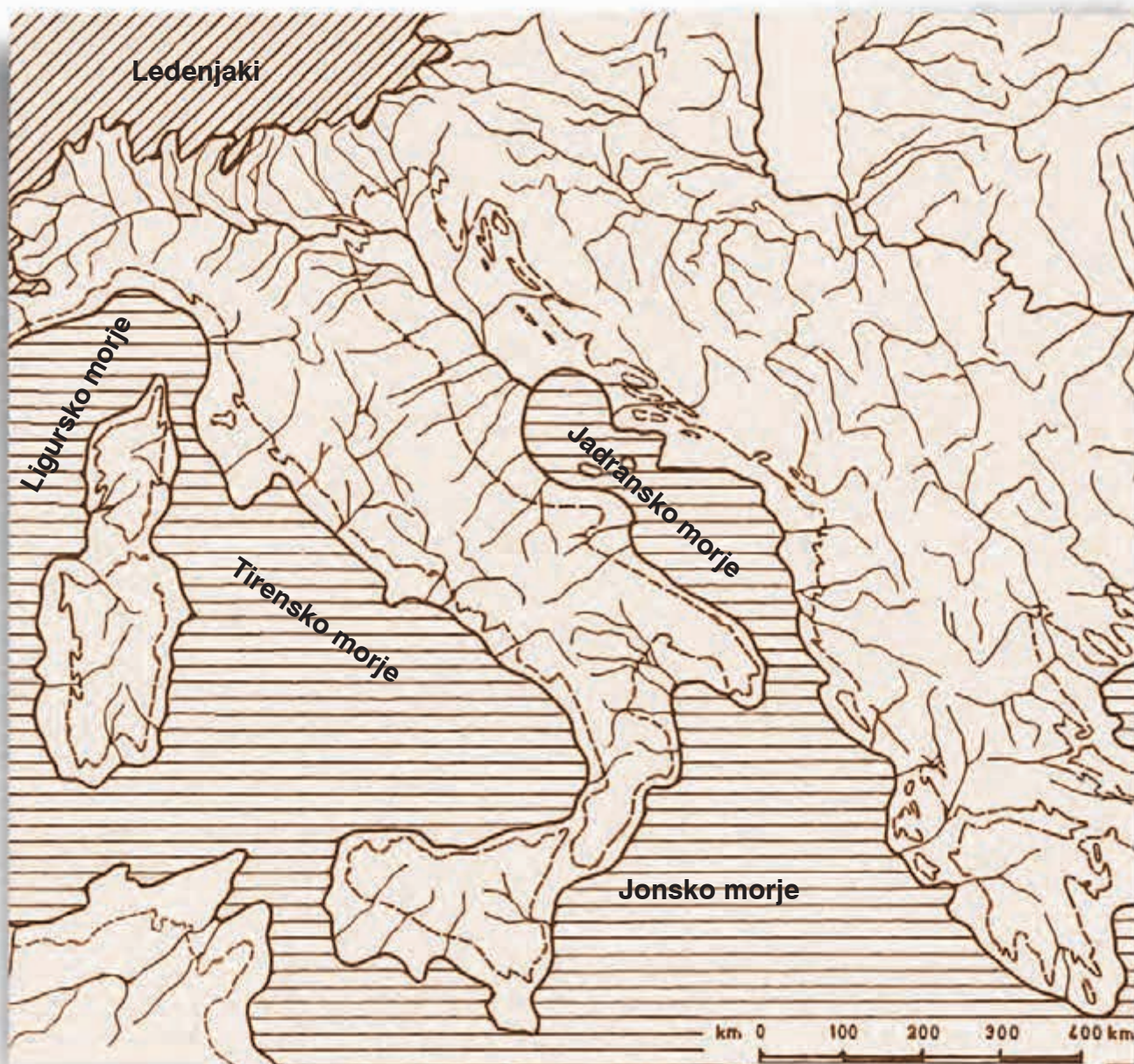

Prvo prisotnost človečnjakov v Istri dokazujejo fosili, najdeni v jami Šandalja I, ki se nahaja v bližini Pulja. Sistem jam Šandalja so odkrili slučajno, med izkopavanji v starem kamnolomu apnenčastih kamnin. Med odmikanjem sedimenta kostne breče, ki se je usedla v 2 metra debeli plasti, so v votlini, imenovani *Šandalja I*, našli prodnik, ki je imel na eni strani koničasto odbit rob – tako imenovani *chopper*. Ležal je sredi kosti paleolitskih živali, jelenov, stepskih nosorogov, konjev, merjascev, turov, opic, makakov, etruščanskih volkov, medvedov, paleoleopardov, hijen in drugih izumrlih vrst, značilnih za obdobje, imenovano srednji in višji *Villafranchium*. Težko je določiti datum. Podobna orodja so izdelovali avstralopiteki in *Homo habilis* v Afriki pred približno 2,5 milijonoma let. To so orodja, značilna za oldowajsko obdobje, ki se v Evropi pojavijo kasneje kot v Afriki, torej približno pred milijonom let. Izdeloval jih je *Homo erectus*, prvi prebivalec Evrope. Koničasti kamen iz votline Šandalja I bi lahko bila najstarejša sled človeške prisotnosti v teh krajih. Izpred milijona let, torej.

Jama
Šandalja

Z večjo gotovostjo lahko zatrdimo, da so se na območje današnje Istre prvi ljudje naselili v obdobju zadnje poledenitve. Gre za dolgo obdobje, pred 70 do 10 tisoč leti, tekom katerega so se izmenjevali cikli mrzlega podnebja in bolj mili klimatski cikli. Bazen severnega Jadrana je bil v tistih časih del enotnega podalpskega kopenskega področja, glede na to, da je bila morska gladina za 97 metrov nižja od današnje. Severno-jadransko območje je prečkala reka, podaljšek današnjega Pada, tako imenovani *Paleo-Pad*, s številnimi pritoki, med katerimi sta tudi reki Raša in Soča, ki je takrat tekla v bližini današnje severozahodne istrske obale. Alpe so prekrivali ledeniki, katerih jeziki so se spuščali v spodnja področja, kjer so ustvarjali morene, torej kupe drobcastega kamnitega materiala, ki so ga vodni tokovi prenašali na celotno območje severnega Jadrana. V obdobjih, za katere je bilo značilno

Pred
70.000-10.000 leti

Jadransko morje,
pred 15 milijoni let

Šandalja I

še posebej mrzlo in suho podnebje (obdobje *stadiala*), so vetrovi dvigovali *loess*, torej zelo tanke, peščene drobce, ki jih je ustvarilo premikanje ledenikov, drobce, ki dandanašnji oblikujejo peščena tla otoka Susak ali nekaterih delov istrske obale.

V obdobju zgornjega pleistocena, to je od konca poledenitve, imenovane *Würm 2 – stadial*, so hominidi obiskovali nekatere kraje v Istri: votlino Šandalja II, ki je samo kakšen meter oddaljena od votline Šandalja I, kot tudi jame *Sv. Romualda*, ki se nahaja nad Limskim kanalom, ter votlino *Vergotini* pri kraju Nova Vas pri Poreču. V votlini Šandalja II so merjenja prisotnosti radioaktivnega ogljika (C^{14}) v številnih vzorcih oglja in sežganih

živalskih kosti pokazala starost od 27.800 do 10.830 let. To je potrdilo, da je bila votlina Šandalja II bolj pogosto obiskana v obdobju med koncem faze *Würm 2 – stadial* in *spodnjim Driasom*, torej v obdobju postopnega klimatskega segrevanja. Severni Jadran je – kot že rečeno – bilo kopno do višine današnjega Zadra. Po teh ozemljih, vključno z Istro, so se premikale skupine lovcev, ki so živeli v votlinah. Najdbe živalskih kosti okrog starodavnih grmad so pokazale, da je bilo takratno podnebje suho in zelo mrzlo, s kratkimi vmesnimi vlažnimi obdobji – pokazale so prisotnost step in biotopov, podobnih tistim v tundrah. Prisotne so bile živali iz alpskih in polarnih severnoevropskih živalskih skupnosti, in sicer divji konji in osli, turi, različne vrste jelenov, mnogoštevilni ptiči, dvoživke in ribe. V najdiščih prevladujejo kosti mladih živali. Tiste, ki so jih našli v kulturnih plasteh, nastalih okrog grmad, so zlomljene in pogosto požgane ter predstavljajo ostanke hrane tistih lovcev. Okrog grmade v Šandalju II je bilo v eni plasti raztresenih 39 okruškov človeških kosti (pri kasnejšem pregledu so jih našli 45), ki so pripadali vsaj trem, največ pa petim posameznikom, lovcem iz obdobja poznega paleolitika skupine *Homo sapiens fossilis*. Zastopana sta oba spola, različne postave in starosti. Predpostavljamo, da so imeli kromanjonoidne značilnosti, glede na to, da se votlina Šandalja nahaja znotraj kroga in območja razširjenosti paleo-mediteranskih hominidov s poudarjenimi kromanjonskimi potezami – taistimi, ki jih najdemo v ostankih skeletov človekov-lovcev iz votlin Sv. Romualda in Vergotini. Analiza z radioaktivnim ogljikom, opravljena na človeških kosteh, najdenih okrog ognjišča v Šandalju II, je določila starost 12.320 ± 100 let.

Prvi lovci

Votlina Šandalja (Pulj)

Kulture orodij

Poleg ognjišč ter živalskih in človeških kosti, o pogosti prisotnosti lovcev poznega paleolitika pričajo številni manufakti iz kremenca in kosti: orodja ter okrasni in kulturni predmeti. Govorimo o nekaj deset tisoč predmetih iz kremenca, med katerimi se nahajajo mnogoštevilni grobo obdelani okruški, ploščice in drobci, ki dokazujejo, da so orodja in druge predmete izdelovali na tem mestu. Znanstvene analize kamnov so dokazale prisotnost kulturne stopnje *aurignacien*, izpred približno 27.000 let, ter kulture *gravettien*, izpred 20.000 let. Najbogatejše plasti so nastale pred približno 10.000 leti, na koncu paleolitika, ko je bila votlina Šandalja II naseljena skozi dolgo obdobje in je služila kot delavnica za izdelovanje orodja. S tehniko odbijanja, ki so jo uporabljali že od aurignacien, so izdelovali ploščice in rezila. Tipična orodja iz plasti aurignacien so strgala v obliki živalskega gobca ali v obliki gredlja, medtem ko se v plasteh nahajajo številna kratka strgala, majhne konice ali zaobljeni kosi iz obdobja *gravettien*. Slednji so spadali med orožje lovcev, medtem ko so druge lahko uporabljali tudi za pripravo hrane, obdelavo kože ter izdelavo predmetov iz kosti in lesa. Izdelki iz kosti, med katerimi so konice, ki so pogosto okrašene z vzporedno razporejenimi zarezi, so bolj redki. Pomembni so tudi preluknjani živalski zobje: bizonovi sekalci, risovi in jelenovi podočniki (tako imenovani "grandl"), ki so predstavljali lovske trofeje in verjetno tudi amulete. Našli so

tudi preluknjane morske školjke, perle, izdelane iz prerezanih in preluknanih živalskih golenic, ter brušene in preluknjane koščene ploščice, za katere menimo, da so jih uporabljali kot amulete. V Evropi je to predstavljalo vrhunec paleolitske umetnosti, ki se je na Zahodu izražala v monumentalnih jamskih slikarjih (na primer v votlinah Altamira ali Lascaux), na Vzhodu pa v malih kipcih tako imenovanih "Vener", simbolov kulta rodnosti.

Votlina Šandalja,
Chopper

Pred približno 12.000 leti so se začele klimatske spremembe in se je sprožila faza postopnega ogrevanja. Alpski in severnoevropski ledeniki so se stopili in narasla je morska gladina, vključno z Jadranskim morjem, katerega severni bazen je prekrila voda. Tako se je, pred 12.000 – 10.000 leti, oblikoval istrski polotok s svojo edinstveno trikotno obliko v primerjavi z okoliškimi obrežji. Klimatske spremembe so prinesle tudi spremembe v živalskem in rastlinskem kraljestvu. Stepa in tundra sta se umaknili bolj na sever in prepustili mesto gozdovom, goščavam in prerijam. Izumrli so jamski medved, volnati nosorog, mamut, severni jelen, kosmati bik, bizon, medtem ko sta se los in polarna lisica umaknili na sever. V gostih gozdovih in prerijah so se naselile črede divjih volov, jelenov, srnjakov, merjascev, ovc in koz.

Kar zadeva materialno in duhovno kulturo, je za človeka obdobje *epi-paleolitika*, oziroma poznega paleolitika in mezolitika. Ljudje se - poleg lova - intenzivno ukvarjajo z nabiranjem školjk, polžev, ptičjih jajc, korenin in divjih plodov. V tem obdobju so dokončno udomačili ovco, kozo in vola, medtem ko so psa udomačili že koncem poznega paleolitika. Vse te dejavnosti so človeške skupine prisilile, da so omejile premikanje in so se postopoma ustalile na določenem območju, tako da se je na koncu ledene dobe poleg pašništva pojavilo tudi poljedelstvo. Kamen je še vedno ostal ena glavnih surovin za izdelavo orodij s tehniko odbijanja. Slednja so bila majhna, iz njih pa so izdelovali bolj zapletena orodja, sestavljena iz več koničastih delov, povezanih z ročaji, izdelanih iz kosti, rogov ali lesa.

Nastanek istrskega polotoka

*Istra, paleolitska
in mezolitska najdišča*

Prve nastanitve

Za naseljenost človeka v tem obdobju smo našli obilne dokaze v votlini Šandalja II, predvsem v plasteh *b)* in *a)*, ki sta vsebovali kamnita in koščena orodja iz epipaleolitika in srednjega mezolitika. Analiza s C 14 na vzorcu iz plasti *b)* je pokazala datacijo 10.830 ± 50 let. V istem obdobju so bile naseljene votline *Pupičina peč* v soteski Doline čudes (Valle delle Meraviglie), *Klanjčeva peč* v Čičariji, *Podospojna peč* pod Učko, v soteski Moščeničke drage, obstajala pa je tudi odprta naselbina v Savudriji, od katere so našli zoglenele sedimente. Raziskave, opravljene v votlinah v Čičariji in na Učki, ter predvsem v votlini *Pupičina peč*, so pokazale, da ljudje niso ostajali na teh mestih dlje, kot en mesec. Bili so lovci in nabiralci. Analiza kosti, predvsem merjaščevih zob in školjk klapavic - ki so jih do sem prinesli z morja, oddaljenega približno dvajset kilometrov - je pokazala, da so tu živeli v jeseni.

Učka, votlina *Pupičina peč*

2. NEOLITIK

Kultura
keramike

Tekom šestega tisočletja pr.n.š. (pred približno 8000 leti) je prišlo do velikega preobrata. Glede na delitev, ki so jo postavili strokovnjaki, je *paleolitiku* (stari kameni dobi) sledil *neolitik*, to je *nova kamena doba* - nova in odločilna faza na dolgi poti človeštva, faza za katero je značilna sedentarnost človeka in torej tudi prva stalna naselja na odprtem. Kamen je bil še vedno poglavitni material, s katerim so izdelovali orožje in orodje, vendar se je poleg tehnike odbijanja pojavila nova, to je tehnika brušenja, ki so jo uporabljali za izdelovanje sekir. Vendar pa je največja novost v materialni kulturi umetnost keramike, to je tehnike, ki jim je dala priložnost, da so pridobili posode za hrambo in prenašanja hrane in tekočin. V zgornjem neolitiku so na jadranske obale, in torej tudi v Istro, prispela ljudstva iz južnega Sredozemlja, ljudstva, ki so izdelovala posode enostavnih, ovalnih ali okroglih oblik. Posnemali so že uveljavljene oblike - naravne oblike buč ali košar, spletenih iz vrbovih šib, ali posod, izdelanih z dolbenjem lesenih kosov, ki so jih okrasili tako, da so v še svežo glino, pred žganjem, vtiskali različne predmete, od koder izhaja ime te tehnike – *impresso keramika*. Nosilci te kulture so svoje posode oblikovali iz grobe gline, kateri so dodajali velika zrna kalcita.

Istra, neolitska najdišča

Zglajene stene so nato prekrili z odtisi, brez kakšnega posebnega zaporedja, za kar so uporabljali konice kosti, sklepe majhnih živalskih kosti, robove školjk in drugo. Tako okrašeni predmeti predstavljajo jadransko najstarejšo fazo impresso keramike. V Istri sicer še nismo našli pričevanj za to fazo, obstajajo pa v votlinah nad tržaškim zalivom, v slovenskem primorju in na obalah kvarnerskih otokov.

Vižula pri Medulinu

V naslednji fazi, torej v zgornjem neolitiku, je bila glina, uporabljena za izdelovanje posod – še vedno malo žgana –, bolj fina. Odtisi na stenah posod so bolj pogosto sestavljali dekorativne motive: cikcakaste črte, dobljene z drgnjenjem roba školjke na glino, na primer oblikujejo različne pletene motive. Pojavila se je posebna, bolj fina keramika: stene posod so premazali s tankim slojem finejšje gline, ki so jo razredčili in nato nanjo z robom školjke narisali črte. Iz tega so nastali različni vzporedni pravokotni motivi, poševni pasovi, V-motivi, trakovi, oblikovani z odtiskovanjem manjših školjk.

Ljudje, ki so proizvajali omenjene posode, so živeli na prostem, v bližini rodovitnih polj, predvsem pa v bližini izvirov. Naselja tega tipa so (trenutno) dokumentirana na območju Južne Istre. Najpomembnejši kraj je Vižula pri Medulinu. Dandanes je to majhen polotok, ki leži v nizkih vodah krajevnega zaliva, in ki ga s kopnim povezuje ožina. V neolitski dobi je to bila udorina z majhno vzpetino na sredi, na kateri se je bilo nahajalo naselje, ki ni ležalo na morski obali, tako kot danes. Sčasoma je južne in zahodne obale Istre, ki so bile še posebej nizke, preplavila voda; zato je bilo to naselje - katerega velikosti še ne poznamo - le del-

no raziskano. Odkrili so ga čisto slučajno, tekom kopanja za pogozditev polotoka, ki je danes prekrit z gostim borovim gozdom in makijo. Raziskano območje je pokazalo temnejša področja z ostanki grmad ali ognjišč. Verjetno nakazujejo lego bivališč, ki so bila lahko narejena iz prepletenih vej, utrjenih z blatom. Ohranila se je kepa zažgane zemlje z odtisi

Vižula pri Medulinu (Biskupov otok)

vej. Ljudje, ki so živeli v teh prebivališčih, so sami oblikovali svoje posode in so jih krasili z odtisi školjk z gladkimi robovi ali z valovitimi robovi mehkužca, imenovanega srčanka. Med hišami ali kolibami, ali tudi v njih samih, so bile delavnice za izdelovanje prazgodovinskega orodja. Za izdelavo le-teh so uporabljali krajevni kresilnik ali apnenčev kremen slabše kakovosti. Izdelovali so samo nekatere osnovne tipe orodja, to je majhno število strgal. Geometrijske oblike so bile zelo redke, popolnoma pa manjkajo luknjači. Odkrili so en sam srp, na katerem so bile vidne sledi rabe, podobne tistim, ki jih pušča žetev gojenih žitaric. Večino kamnitega orodja predstavljajo strgala iz odkruškov, ki so jih lahko uporabljali za pripravo hrane in strojenje kože. Pomembna so kljunasta orodja, za katere predvidevamo, da so jih uporabljali za obdelavo zelo trdih materialov, ker imajo vsa tope ali celo odlomljene konice. Morda so služila za odpiranje dvolupinastih školjk – v prvi vrsti ostrig in srčank – ki so bile v velikem številu nagrmadene v naselju, in ki so predstavljale pomemben vir prehrane za prebivalce Vižule. Našli so tudi živalske kosti – vse so pripadale vrsti ovc in koz -, ki so, skupaj z gojenimi žitaricami, potrdile, da so se neolitski prebivalci Vižule ukvarjali s poljedelstvom in živinorejo. Zahvaljujoč analizi C14, prisotnem v vzorcih živalskih kosti, smo lahko določili, da gre starost naselja Vižula od 6.850 do 6.140 let, kar ga postavlja v pozno fazo spodnjega neolitika.

Na osnovi analize peloda, prisotnega v vzorcih, nabranih v obalnem jezercu-močvari Palù (Palud) južno od Rovinja, lahko približno rekonstruiramo klimatski razvoj med petim tisočletjem pr.n.š. in drugim stoletjem pr.n.š. (pred 7.000 – 2.200 leti), torej do začetka tako imenovane romanizacije tega območja. Dobljene rezultate smo primerjali z drugimi vzorci, nabranimi v Limskem kanalu ter v okolici Poreča in Pirana. Iz analize izhaja, da je bil obalni pas, v katerem je ležalo tudi naselje Vižula, prekrit z gozdovi submediteranskega tipa ali s hrasti; poletja so morala biti bolj deževna kot naša, zime pa bolj ostre. Iz podatkov izhaja, da so prve pomembnejše človeške dejavnosti na tem območju dokazane šele v zadnjih stoletjih starega veka, in sicer zaradi intenzivnega obdelovanja zemlje, ki so ga vpeljali Rimljani.

*Vižula, odlomek
impresso
keramike*

Podnebje neolitika

Nove neolitske kulture

Tekom srednje faze neolitika v Istri, tako kot vzdolž večine vzhodne jadranske obale, se je razvila *danilska* kultura. Ime izhaja iz istoimenskega, bogatega prazgodovinskega najdišča v bližini Šibenika. Najbolj občutne razlike pri dekoracijah posodja - v primerjavi s prejšnjim obdobjem - se nanašajo na vpeljavo novih oblik. Posode so izdelovali iz boljše, finejše gline, kateri so dodajali zelo fine materiale: stene so bile gladke, žganje pa večje opravljeno. Gre za nizke skledice, z zaobljenim profilom ali profilom prirezanega stožca, okrašene z vrezanimi motivi ali z grafiti ravnih ali valovitih linij, ki oblikujejo zaporedja črtkanih trikotnikov in rombov. Že v fazi prehoda v pozni neolitik se je na robovih majhnih, fino zglajenih polokroglih skledic pojavila rdeča barva. Vendar v Istri še vedno niso poznali okraševanja keramike z barvami, kar je bilo v navadi v bolj finih keramikah Dalmacije, pa tudi vzdolž zahodne obale srednjega Jadrana, na območju kulture, ki je dobila ime po kraju Ripoli. Istočasno so se pojavile nove oblike vaz, ki jih je verjetno navdihnil kult plodnosti. Ena od teh je *rhyton*, velika poševna ovalna posoda z okroglim, navpično postavljenim ročajem, ki sloni na štirih nogah. Poleg posod, imenovanih *rhyton*, najdemo stožčaste predmete v obliki zvona, ki spominjajo na antropomorfne figure. V Istri so našli le delce predmetov omenjenega tipa, kar pa vsekakor dokazuje, da so bila ljudstva vzhodnega Jadrana v medsebojnih stikih. Odkrili so jih na vznožju Učke, v votlini, imenovani Pupićina peč v Dolini čudes, pa tudi v odprtih neolitskih vaseh kasnejše datacije, na Svetem Mihovilu pri Balah, na obrobju Limske gradine, nad Limskim kanalom, na Srminu pri Kopru, na Punti (rtu) Pradisel, v bližini kraja Pavići, in v Roču. V srednjem neolitiku se je razvila izdelava koščenih predmetov, med katerimi so bili še posebej številni prebijači in gladila. Povečala se je raznolikost orodij iz kremenca - izdelovali so jih tudi iz uvoženega kremenca, ki je bil mnogo boljše kakovosti kot domači. Kot dokaz stikov z zelo oddaljenimi kraji obstaja drobec obsidiana, to je vulkanskega stekla, ki je v votlino *Pupićina peč* prispelo iz daljnih Liparskih otokov.

Začetek živinoreje

Raziskave so potrdile začetke poljedelstva in živinoreje. Analize najdenih kosti so dokazale, da so le-te pripadale skoraj izključno ovcam in kozam ter, da so pastirji prebivali skupaj s svojimi čredami v votlinah – večinoma spomladi, kot dokazujejo številni ostan-

ki pravkar rojenih jagenj. Menimo, da so sprva gojili črede zaradi mesa, medtem ko so mleko in volno začeli uporabljati v kasnejši fazi. V naselbinah ob morju številne lupine školjk in polžev odkrivajo, da je bilo nabiranje sadov zemlje še vedno zelo pomembno.

*Gromače (Saline), Veliki Brion,
neo-eneolitska naselbina*

Konec neolitika predstavlja hvarska kultura. Podobno kot v predhodnih fazah, je Istra – čeprav tudi v tem primeru vezana na vzhodno jadransko območje – izkazovala bolj poudarjene krajevne značilnosti. Prisotni so mlajši elementi danilske kulture, ki je iz iste dobe kot hvarska, kot tudi prisotnost kulture, imenovane nakovanska (pozni neolitik). Posode, značilne za hvarsko fazo, so dvostožčaste skledice in kozarci, polokrogle skledice, ovalne oblaste posode z vratom s stožčastim vratom ali brez njega. Njihovo dno je ponavadi ravno, včasih zaobljeno ali v obliki votle noge. Okrasni motivi, kot so vdolbene, vgravirane ali narisane spirale, cikcakaste ali vrezane črte, so povzeti in razviti iz predhodne danilske kulture.

Najbolj znano neo-eneolitsko najdišče v Istri je najdišče Saline na otoku Veliki Brion (v različnih tekstih je navedeno tudi kot Gromače, Javorika, Berta). To je naselbina vkopanih kolib, odprta proti jugu, ki so jo odkrili na Javoriki, v bližini majhnega rta Saline, na vzhodni obali otoka. Odkrita je bila, zahvaljujoč eroziji morskih valov. Raziskali so kolibo, izkopano v rdeči zemlji obmorskega pasu, globoko 1,5 metra in široko 1,1 metra, ki sega približno 1 meter v notranjost obalne črte. Bila je polkrožnega prereza in do

Saline / Gromače
na Velikem Brionu

*Saline / Gromače, posoda
(nakovanska kultura)*

vrha polna kulturnih ostalin in odpadkov. V nižji plasti je bilo ognjišče, zgrajeno iz velikih apnenčastih plošč in napolnjeno z glino, premogom in drvmi. Nad tem je bila plast zoglenelih pšeničnih zrn in nekaj ječmena, nato druga plast kamnov, rdečih plošč žgane gline s prepletenimi odtisi: jama je bila torej namenjena bivanju. Predzadnja plast je vsebovala majhne vdolbine, polne pšeničnih zrn in zoglenega želoda ter lesni premog. Zadnja, najvišja plast je bila do vrha polna okruškov posod, kamnitih manufaktov in ostankov hrane. Tudi znotraj drugih kolib so zraven ognjišč našli mnogo kamnov - uvoženih surovin za izdelavo orodja in orožja. Med zbranimi najdbami se kot predstavniki poznega neolitika nahajajo ena pintadera, ki so jo uporabljali za mazanje barve na kožo ali na različne predmete, ter odkrušek posode, okrašene z vgravirano girlando – tipičnim motivom hvarske variante poznega neolitika.

Naselbina v votlinah Limskega Gradišča v oblikah posod in okrasnih motivov zelo dobro ponazarja nadaljevanje danilske variante v varianto Smilčiča iz zgornjega neolitika. Gre za pogoste najdbe majhnih okroglih ali polokroglih vaz iz dobro zglajene keramike z rahlimi sledovi rdeče in črne barve. Podobne keramike so našli tudi na Punti (rtu) Pradisel in na Svetem Mihovilu pri Balah.

3. ENEOLITIK

Na temeljih hvarske kulture (zgornji neolitik) in ob spodbudi, ki jo je prineslo indoevropsko prodiranje proti zahodu, je tudi v Istri postopoma prišlo do novih preobrazb. Izoblikovalo se je prehodno obdobje *eneolitika* ali bakrene dobe, ki je trajalo skozi celotno tretje tisočletje pr.n.š. (pred 5.000-4.000 leti). Nova ljudstva so se pomešala z domorodci. V gospodarstvu je pašništvo prevladalo nad poljedelstvom. Ljudje so hitreje kopičili materialne dobrine. Nastale so družbene hierarhije, oblikovale so se patriarhalne, rodovne in plemenske skupnosti. Velike selitve so pripeljale k postavljanju vasi na vzpetinah, ker jih je bilo lažje braniti.

Na ozemljih vzhodne jadranske obale, torej tudi v Istri, se je razvil poseben tip eneolitske kulture, ki jo večinoma označujemo kot *nakovanska* kultura - po kraju, v katerem se nahaja istoimenska votlina na polotoku Pelješac. Osnovana je bila na zgornjeneolitskem substratu, na hvarski kulturi, in pod vplivom kultur iz krajev *Vinča*, *Sălkuta in Baden*, ki so prodirale iz severa in vzhoda, in za katere je bil značilen poseben tip keramike. Izdelava, črna, temna ali siva barva, oblike in krasitev v obliki žlebov, kažejo na vpliv iz Vinče. Najpomembnejše najdišče (žlebata keramika) je že omenjeno najdišče Saline (Gromače) na Velikem Brionu, kjer se nahaja vas delno vkopanih kolib. Prevladujoče glinaste oblike zadevajo visoke stožčaste sklede in kroglaste vaze z dolgimi vratovi. Keramika je kakovostne izdelave, žgana brez dodatkov barvil, enakomerno temna. Na istem kraju so bile najdene sestavine, ki bi lahko izhajale iz območja današnje Slovenije ali severozahodne Hrvaške, kjer je v tistem obdobju cvetela tako imenovana lasinjska kultura ali alpska različica lengyelske kulture. Gre za posodje različnih oblik, stožčastih ali dvostožčastih skled, ki so včasih vzdolž roba okrašene z nizkimi žlebiči ali vrezanimi in črtkanimi trikotniki, ki predstavljajo že zaključno

fazo eneolitskega obdobja. Poleg najdišča Saline (Gromače) lahko podobne najdbe opazujemo – četudi v manjšem obsegu – v Limskem Gradišču (Gradina), v Šandalji in v votlinah Učke, v Oporovinah na vzhodni strani ter v votlini *Pupićina peć*, na zahodnem podgorskem območju.

Na vseh zgoraj omenjenih lokacijah se pojavlja tudi poseben tip keramike, ki je zelo trda, groba, mešana z visokimi odstotki kalcita ter enostavnih in velikih oblik: okrogle in ovalne vaze, okrašene z metličastimi potezami, vtisnjenimi v mehko glino pred žganjem. Prve glinene najdbe te vrste so našli v kraju Saline (Gromače), zaradi česar so predlagali, da bi ta pojav imenovali brionska kultura prve bronaste dobe. Gre za tip keramike, ki je prisoten tudi v Limskem Gradišču (Gradina), kjer jo srečamo skupaj z mlajšo in bolj prefinjeno danilsko in hvarsko keramiko. V kraju Saline/Gromače, kot tudi na Oporovini, jo najdemo skupaj s posodami tipa Nakovan, bolj prefinjene izdelave. Našli so jo

tudi v različnih krajih, v katerih so obstajala gradišča.

Z eneolitskim obdobjem se zaključuje razvojna faza, v kateri je človek podrejen naravnim razmeram, katerim se je moral prilagajati in na katere je lahko zelo malo vplival, ter se začela nova doba, v kateri se njegovo obnašanje v odnosu do narave spremeni in pride do spoznanja, da naravo lahko spremeni: začne se razvoj metalurgije. V načinu življenja v ravninskih vaseh je še obstajala določena neolitska komponenta, vendar so se zaradi premikov velikih človeških množic in negotovih časov ljudje začeli naseljevati na vzpetinah, ki so predstavljale naravno zaščito, pogosto pa se je tudi zgodilo, da so se ponovno naselili v votlinah.

Istra, eneolitska najdišča
(bronasta doba)

4. CIVILIZACIJA GRADIŠČ

Bronasta doba

Gradišča – utrjene naselbine na vrhovih vzpetin – najdemo na celotnem območju Sredozemlja in v Evropi, ne le v Istri. Močna koncentracija na istrskem ozemlju in ime, ki je bilo dodeljeno temu tipu utrjenega naselja, sta postala značilnost, ki v prvi vrsti označuje bronasto dobo v Istri in na ozkem območju severovzhodne jadranske regije. Vsekakor pa je treba poudariti, da je tak način življenja v Istri prevladoval do obdobja rimske nadvlade in da se je – v nekaj primerih in v drugačnih oblikah (utrdba, kraj, mestece) – ohranil vse do danes.

V začetni fazi bronaste dobe je bilo mogoče čutiti povezavo z načini in kulturnimi oblikami neolitika, kar dokazuje lokacija posameznih naselbin. Votline so bile še vedno obiskane in prvi predmeti iz brona – kot na primer majhna trikotna bodala iz Salin (Gromače), vasi napol vkopanih kolib na otoku Veliki Brion – so še vedno pomešani s posodovjem, okrašenim z metličastimi motivi – okraski, ki so iz zadnje faze neolitika in iz eneolitika prešli na celotno zgodnjo bronasto dobo. Torej: vidimo istočasno prisotnost različnih tipov – bolj ali manj uglajenih – kultur. Poglavitno novost, ki se je pojavila v obdobju pred 4.000 do 3.000 leti predstavlja uveljavitev metalurgije ter indoevropski selitveni valovi, s katerimi so prispela ljudstva, ki so poznala obdelavo kovin. Kopičenje dobrin je povzročilo nastanek vodilnih razredov in družbene organizacije, ki je omogočila nastanek novega tipa utrjene in dobro zaščitene naselbine, to je gradišča.

Tekom drugega tisočletja pr.n.š. se je življenje v Istri korenito spremenilo zaradi hitrejših in intenzivnejših premikov ljudstev, ki so iskala surovine, potrebne za metalurške dejavnosti ali trgovske izmenjave. Vzdlž novih poti so vzniknila središča, ki so omenjene dejavnosti podpirala. Od tistega trenutka dalje je bila Istra gosto naseljena in – za obvladovanje nevarnih življenjskih razmer

Spremembe v drugem
tisočletju pr.n.š.

– so se oblikovala utrjena naselja, postavljena na še posebej zaščitenih pozicijah (glej zemljevid). Tipični topografski izrazi, kot so *castellier*, *kasteljer*, *kaštelir*, *castel*, *gradina*, *gradišče* in podobni, pričajo o omenjenih naselbinah, njihovih ruševinah in tistem, kar se je od njih ohranilo do današnjih dni. Če so gradišča na tem ozemlju tako številna, je to v prvi vrsti zasluga geografske lege ter geoloških in klimatskih značilnosti Istre.

Gradišče

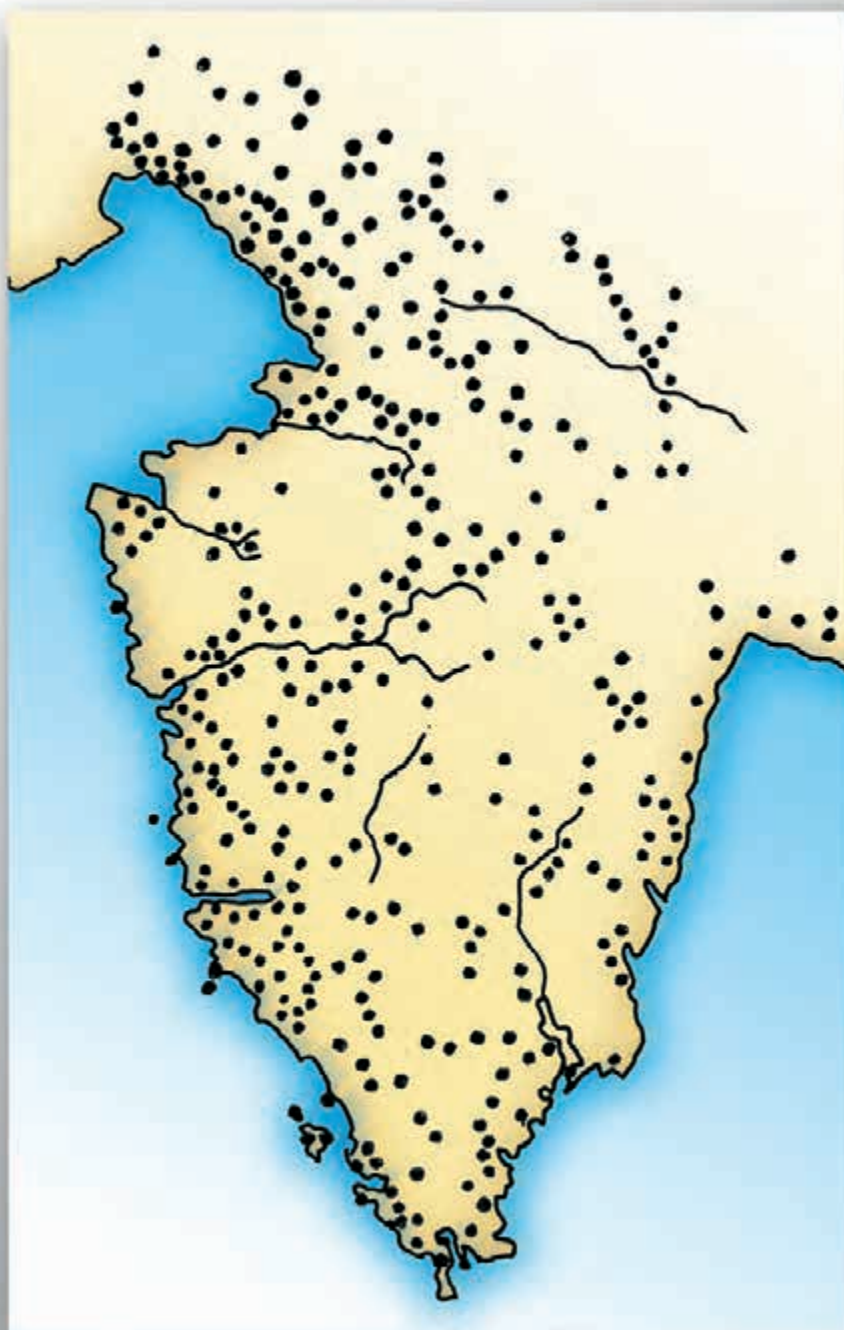
Polotok se je nahajal na obrobju prvih sredozemskih civilizacij, ki so se – po morskih poteh – širile na evropsko celino: z drugimi besedami – nahajal se je na stičišču ozemelj in prazgodovinskih kultur vzhodne in zahodne Evrope. Zahvaljujoč dotoku znanj, ki so se na tem območju srečevala, je prišlo do graditve utrdb, zaščitene s trdnimi kamnitimi obzidji, primernih za naravne značilnosti ozemlja. Ta naselja so določala način življenja ljudi, in sicer ne le skozi bronasto dobo ali tekom drugega tisočletja pr.n.š., temveč – to je potrebno poudariti – tudi skozi železno dobo, oziroma skozi celotno prvo tisočletje pr.n.š.; v mnogih pa se je življenje nadaljevalo do današnjih dni (Pulj, Rovinj, Bale, Buje, Pazin, Gračišče, Pićan, Motovun, Labin, Roč itd.). Od konca 19. stoletja do danes je bilo narisanih že več zemljevidov istrskih gradišč, vendar najpomembnejši ostaja vsekakor zemljevid iz leta 1903, ki ga je sestavil C. Marchesetti. Naštel je 455 gradišč na ozemlju, ki zajema kvarnerske otoke, Istro do reke Riječine ter gre na severu do Notranjske (Kranjska, Slovenija), do slovenskega Primorja in doline Soče.

Iz geoloških ali pedoloških razlogov – ne glede na delovanje človeka – so se gradišča dobro ohranila predvsem na območju rdeče in bele Istre. Velike erozije, ki so zajele flišno območje sive Istre, so otežile dokazovanje lokacije naselbin na vrhovih hribov. Površinske hudourniške vode so večinoma korenito erodirale vrhove vzpetin, na katerih so se navadno nahajale naselbine. Sledi le-teh so ostale zgolj tam, kjer so se – vsaj delno – ohranila kamnita obzidja, ki so sama po sebi onemogočila plazenje zemlje, ali tam, kjer življenje ni prenehalo. Zaradi tega so najstarejše sledi ohranjene v temeljih današnjih naselij.

Naselbine v obliki gradišč so navadno nastajale na strateških pozicijah, tudi če se niso dvigovale nad okoliško območje. Praviloma so bila gradišča zaščiteni s kamnitim obzidjem, sezidanim

na suho, ki se je prilagajalo zahtevam terena. Naselja na vrhovih stožčastih gričev so bila obdana z enim ali več pasovi obzidij (Picugi, Mordele, Sveti Anđeo); na ravnih obronkih, ki so se stegovali nad rodovitnimi rečnimi dolinami, nad dolinami izsušenih rek ali nad morjem, pa so bila obzidja pogosto postavljena samo na najbolj ranljivi strani, ali pa so bila na tej strani bolj trdna, masivna (Nezakcij, Sveti Martin nad Tarsko valo ali Kaštelir pri Novi vasi). V osrednjih pasovih južne Istre, kjer ni posebnih vzpetin, na katerih bi lahko zgradili zaščitena naselja, so izbirali lokacije, obkrožene z globokimi kraškimi dolinami (Vrčin, Bale). Z vrhov gričev so pobirali skale in jih razbijali – tako so vrhove gričev zravnali; na stranskih pobočjih so ustvarili terase, na katerih je bil prostor za bivališča. Material za obzidja,

ki so varovala naselbine, so pridobili na licu mesta – prav z izravnanim vrhov stožčastih gričev. V velikem delu Istre je mogoče sedimentni apnenec, tako kot lapornato dno “sive” Istre, zlahka razbiti s pomočjo navadnega vzvoda. S komaj obdelanimi kamnitimi bloki so zgradili obzidja iz dveh vrst kamnov, katerih velikost je bila odvisna od krajevne geološke situacije, medtem ko so vmesni prostor med zunanjsima obodoma napolnili z gruščem, ki je ostal od razbijanja večjih blokov. Tako so bila na primer obzidja Gradine na Velikem Brionu, Vrčina ali Nezakcija in Limskega gradi-

Istra, razporeditev gradišč

Struktura
gradišča

šča zgrajena večinoma iz manjših kamnov, postavljenih v urejenih vrstah, z dodatkom kakšnega večjega bloka; po drugi strani pa so bila obzidja gradišč Monkodonja, Karastak ali Kunci pretežno zgrajena iz velikanskih blokov ali tudi pokončno postavljenih masivnih plošč, podobnih megalitom. Debelina teh obzidij meri od 2 do 3 metre; včasih pa – kot na primer v gradišču Kunci pri Labinu – dosežejo debelino tudi 10 metrov. Površine, ki jih ta obzidja obdajajo, so zelo različne. V nekaterih primerih njihova širina ne doseže 100 metrov, lahko pa meri tudi en ali dva kilometra.

Varnost naselbine je še dodatno povečeval zapleten sistem dostopov in prehodov skozi obzidje. Najbolj enostaven dostop je predstavljal določen tip ozkega prehoda skozi asimetrično zaprto obzidje. V naselbinah, v katerih je bilo več koncentričnih obzidij, je bil naslednji prehod premaknjen izven smeri hoje skozi prejšnji prehod. Ob prehodih so stali še dodatni predelni zidci, ki so še bolj oteževali prodiranje v notranjost – vse skupaj je izgledalo kot kompliciran labirintski sistem, kot je zelo dobro vidno v Monkodonji pri Rovinju. V nekaterih gradiščih so odkrili še drugo posebnost: pred obzidjem je navpično postavljen pas koničastih kamnov, trdno zasidranih v zemljo, katerih naloga je bila upočasniti in ovirati približevanje obzidju (Gradac – Turan, Vrčin, Gradina na Velikem Brionu). Znotraj utrjenih gradišč so bile hiše zgrajene na pravokotnih kamnitih temeljih, na katerih so – predvidevamo – postavljali kritine iz lesa, vejevja itd., ki so jih premazali z blatom, kot kažejo ostanki žgane zemlje z odtisi le-teh. Razi-

Monkodonja, bivališča

skave v gradišču Monkodonja pri Rovinju so prinesle pomembna odkritja glede notranje razporeditve vasi bronaste dobe. Prostrano ovalno ravnico je obdajalo obzidje, skozi katerega so vodili ozki, kasneje dodani hodniki, ki so na zahodu vodili do morja, na severu pa do "kultne" jame in "predmestja"; poleg tega domnevamo, da je na južnem delu

obzidja obstajal še tretji prehod. Na rahli vzpetini osrednje ravni-ce je stala akropola, obdana z drugim obzidjem, ravno tako mo-gočnim, kot tisto, ki je obkrožalo celotno naselbino. Na akropoli so se dvigovale prostorne pravokotne hiše s pokritimi arkadnimi hodniki in dvorišči, med katerimi so tekle ozke poti. Zgradili so jih tako, da so na kamnitih zidanih temeljih postavili lesene struk-ture. Za utrjevanje predelnih sten in podpiranje streh so upora-bljali lesene tramove, ki so jih vbili v vdolbine, vklesane v živo ska-lo. Številni fragmenti hišnega blata, s katerim so prekrivali zidove, so okrašeni z vtisnjenimi geometričnimi motivi. Pred eno od naj-večjih hiš na akropoli se nahaja peč z veliko keramično ploščo in okroglimi luknjami, ki bi jo lahko uporabljali za pečenje posode. Na območju akropole, na katerem so bila opravljena izkopavanja, so prišli na dan najzlahotnejši - predvsem bronasti – predmeti, ki dokazujejo, da je bila na tem mestu prisotna elitna skupina ljudi. Tik pod akropolo, samo za stopnico nižje, se je nahajalo zgornje mesto, tudi to obdano z obzidjem. Tu so morda živeli rokodelci. Na tem nivoju so našli največ odpadnih snovi, ostankov topljenja kovin. Del kalupov, uporabljenih za vlivanje konic sulic, so našli na območju akropole. V drugih istrskih gradiščih - v Pulju, Kašte-lu pri Bujah in na Srminu v bližini Kopra - so našli kose kalupov, uporabljenih za vlivanje sekir.

Spodnji del mesta je ležal na ozki terasi poleg glavnega ob-zidja Monkodonje. Tukaj so se drugo ob drugem vrstila majhna bivališča. V bližini zahodnega vhoda so proučili tip hiše v dveh nivojih, znotraj katere se je nahajala neka struktura, ki je verjetno tisto, kar je ostalo od notranjega ognjišča, podobnega tistim, ki so še vedno v uporabi v istrskih in kraških kmečkih hišah. Spredaj, poleg majhnega portika, se v skali nahaja pravokotna vdolbina, ki bi lahko služila za zbiranje deževnice s strehe. Domnevamo, da je znotraj obzidij Monkodonje živelo okoli tisoč duš.

Nekatere od najpomembnejših najdb potrjujejo, da je bil v bronasti dobi polotok vključen v potek dogajanj evropske celi-ne ter, da je bil v stiku z glavnimi evropskimi kulturami. Najdba fragmentov glinenih predmetov negotove uporabe – “enigmat-skih predmetov”, ki so zaradi svoje oblike dobili ime idoli v obli-ki kruhka (morda nakazujejo številčne vrednosti), potrjuje, da je bila Istra na eni strani povezana z osrednjim donavskim podro-

Naselje v gradišču

Monkodonja, zahodna vrata

**Križišče evropskih in
sredozemskih kultur**

čjem, na drugi pa s severno Italijo. Maloštevni in skromni bronasti predmeti (sekire, bodala, noži, nakit) s svoje strani potrjujejo kroženje dobrin in stike Istre s srednjo Evropo in Apeninskim polotokom ter – vzdolž vzhodne jadranske obale – z vzhodnim Sredozemljem. Že zelo kmalu so se pojavila jantarna zrna baltškega izvora, ki so iz severne Evrope skozi severni Jadran in Istro potovala do Grčije. V bronasti dobi so prebivalci Istre sodelovali pri tokovih izmenjav in pri dogajanjih, ki so potekala tudi na zelo velikih razdaljah. Ukvarjali so se s poljedelstvom in gojenjem žitaric, kot dokazujejo številni ostanki mlinskih kamnov, poleg tega pa so poznali tudi že trto in grozdje. Intenzivno so se ukvarjali tudi z živinorejo – gojili so predvsem ovce in koze – manj pa z lovom, ribolovom in nabiranjem morskih sadežev, ostanke katerih so našli tudi v gradiščih, oddaljenih od obale.

V naselbinah so se ukvarjali z izdelavo keramičnih predmetov: posod najrazličnejših oblik, velikosti in kakovosti, ki so jih vsakodnevno uporabljali za pripravo hrane, za hrambo in transport tekočin ali pri določenih obredih. Istrsko ljudstvo je – zaradi značilnih glinenih oblik, ki jih je takrat izdelovalo – skupaj s prebivalci današnjega Severnega Jadrana, Kvarnerja in Krasa oblikovalo zelo sorodno kulturno okolje. Nekatere podrobnosti tistih posod ponovno potrjujejo stike z osrednjim podonavskim območjem in severno Italijo. Poseben keramični predmet, ki je tu prisoten – trinožni krožnik – še dodatno potrjuje tesne vezi z vzhodnim Sredozemljem, predvsem s Ciprom in Kreto, kjer

so trinožnike uporabljali za žrtvena darovanja bogovom ali onostranskemu življenju, morda pa tudi kot žerjavnice. V gradiščih so izdelovali tudi predmete iz živalskih kosti in rogov, iz katerih so pridobivali igle, konice, gladilce, glavnike, različne ročaje itd. Obdelovali so tudi volno in razna rastlinska vlakna, ki so jih spredli in nato stkali. Še kar pogoste so namreč ostaline obtežilnih plošč za preslice ali keramičnih uteži za statve.

V Istri je več naselbin, podobnih tisti v Monkodonji, četudi domnevno niso vse enako pomembne. To pomeni, da so se zaključene skupine ljudi, ki so se prilagodile pogojem naravnega okolja, organizirale tako, da so gravitirale k strateško pomembnejšemu središču - eno od teh je lahko bila naselbina Monkodonja na območju Rovinja.

Prva pričevanja o pogrebnih obredih v Istri izhajajo ravno iz bronaste dobe. Na tem področju izstopajo velike gomile kamenja, ki so prekrivale grobove oseb, predvidoma zelo pomembnih za takratno skupnost. Navadno so se omenjeni spomeniki dvigovali na samem, na vrhovih gričev, domnevamo pa, da so tudi označevali ozemlje določene skupnosti. Največje gomile, ki so bile doslej raziskane v Istri, se nahajajo na hribu Valmarin pri Pulju in v Maklavunu v bližini Sošičev. Razvaline gomile na hribu Valmarin so imele premer skoraj 30 metrov in so bile še vedno 2 metra visoke. Znotraj kamnite gomile je stal zidan pas, ki je zapiral rakev, izdelano iz tankih klesanih apnenčastih plošč. Rakev je vsebovala ostanke pokojnika, zakopanega v fetalnem položaju v skladu z navado, ki je tedaj veljala v Istri, njegova pogrebna oprema pa je zajemala samo en bronast nož, zahvaljujoč kateremu so lahko določili starost groba, to je konec prve faze bronaste dobe.

Druga velika gomila, tista na Maklavunu pri Sošičih, je pokrivala okrogel zid s premerom približno 16 metrov. *Dromos* – z zidovi ograjen hodnik – je vodil v notranjost okroglega prostora, v katerem se je na levi strani vhoda nahajal zidan grob. Celotna struktura je bila verjetno ostanek grobnice v obliki kupole (*tholos*), kakršne so gradili v Grčiji v mikenski dobi – v kulturi, s katero so bili prebivalci Istre očitno v stiku in so jo poskušali posnemati. Grob take vrste je moral biti spomenik odlični osebi ali družini, na pomembnost katere je moral spominjati tudi po njeni smrti, tako, kot tudi v življenju v onostranstvu.

Vrčin, nekropola

Številne so skupine majhnih gomil, ki pokrivajo kamnite rakve, katere vsebujejo pokojnike v fetalnem položaju. Tovrstne skupine so navadno raztresene po pobočjih gričev in v okolici gradišč. Še danes obstaja znatna koncentracija le-teh v okolici današnjega Rovinja in okrog gradišča Vrčin severno od Vodnjana.

Posebno pomembne so morale biti grobnice v obliki – pravokotne ali polkrožne - zidane ploščadi, znotraj katere je bila zazidana rakev s pokojnikom, ki so bile postavljene poleg glavnega vhoda v trdnjave, oziroma gradišča. Omenjene grobnice oblikujejo celo majhne nekropole, v katerih rakve so pogosto pokopali več pokojnikov. Največja izmed teh nekropol (s 17 raziskanimi rakvami) se nahaja v bližini gradišča Vrčin, nedaleč od vasi Butkoviči severno od Vodnjana. Podobna, a slabše ohranjena, je bila nekropola pri Gradini na Velikem Brionu, medtem ko so v Monkodonji, poleg mogočnega zahodnega vhoda, odkrili še eno grobnico te vrste. Rakve so izdelane iz tankih, spretno izrezanih apnenčastih plošč, ki imajo na notranji strani ter na spodnji strani pokrovne plošče zareze za boljše prileganje in zapiranje. Dno rakve, včasih pa tudi vsa notranjost, je bilo posuto z drobnim prodom. V vseh doslej raziskanih grobovih so našli zelo skromne grobne pridatke. Razen dveh bronastih bodal (hrib Valmarin pri Pulju in Bombište pri Banjolah), so v eni od gomil v kraju Žamnjak v okolici Rovinjskega sela odkrili ogrlico

iz bronastih spiralnih vzmeti z jantarnim zrnem, izven groba pa velik keramični lavor. V grobovih na Vrčinu, v Krmedu pri Škicinih, v Koromačnem in v Monkodonji pa so našli samo uhane v obliki spirale, izdelane iz tankih bronastih niti in pritrjene z bronasto ploščico spiralne oblike, kakšen obesek v obliki dvojne spirale in nekaj jantarnih zrn.

Z duhovnim življenjem bronaste dobe v Istri je – poleg obredov v zvezi s kultom mrtvih – povezana veličastna okrogla pokončna konstrukcija, ki se je ohranila na vrhu hriba Mali Sveti Anđeo pri Poreču. Nahaja se med dvema velikima gradiščema – Veliki Sveti Anđeo in Mordela – ter v neposredni bližini cele vrste gradišč, med katerimi so tri gradišča na gričih Picugi. Na vrhu hriba Mali Sveti Anđeo veliki kamniti bloki zapirajo krog s premerom 6,5 metrov, znotraj katerega se nahaja jama kvadratne oblike, obdana s kamni. Tukaj so našli fragmente posodja, živalske kosti in keramično cedilo z ročem – verjetno ostanke posebnih obredov.

Na prvi pogled enolično življenje v Istri je doživelo močan preobrat tekom zadnje faze pozne bronaste dobe, predvsem v 12. in 11. st. pr.n.š. Velike donavske migracije nosilcev kulture žarnih grobišč, ki so povzročili padec velikih civilizacij Srednjega Vzhoda, so vplivale tudi na Istro. V mnogih gradiščih je življenje ponehalo, ljudje pa so se vrnili v votline, ki so se nahajale na skrivnih

Mali Sveti Anđeo, tholos

Istra, nekropole železne dobe

Kriza 12.-11.st.pr.n.š.

in težko dostopnih mestih. Nevarnost obdobja zadnjih stoletij drugega tisočletja pr.n.š. potrjujejo nekatera najdišča bronastih predmetov (Oprtalj, Baredine, Debeljak), izhajajočih iz osrednjega donavskega področja. Avtohtono prebivalstvo bronaste dobe so zamenjala ali morda asimilirala nova ljudstva, z novimi navadami – predvsem pri načinu pokopavanja umrlih. Že v 11. st. pr.n.š. je postala splošna in izključna navada sežiganja trupel, katerih pepel so pokopavali v nekropolah, ki so jih uporabljali do rimskega dominija, na koncu starega veka.

Železna doba

V pozni bronasti dobi (cca. od leta 1300 do leta 750 pr.n.š.) je bilo območje med Donavo, Zahodnimi Alpami in južno mejo današnjega Balkana zibelka enovite kulture, ki se je razširila do meja zahodne Evrope. Značilna poteza te kulture je bil obred sežiganja mrtvih, kar je tako pojavu samemu, kot pripadajočemu obdobju, dalo ime kulture žarnih grobišč. To široko ozemlje je povezoval tudi kult sonca in z njim povezan simbolizem, katerega poznamo, zahvaljujoč materialnim ostalinam. V tistem obdobju je obdelovanje bron doseгло vrhunec, tako da so pripadniki omenjene kulture zaradi velikih potreb po surovinah stkali trgovinske in kulturne odnose z ljudstvi, ki so živeli precej daleč. Ta kultura in njeni prinašalci so prodrli v Istro morda že koncem 12. st. pr.n.š., zagotovo pa so v 11. stoletju že preplavili polotok in postavili temelje za vzpostavitev in strnitev kulturne skupine, katero so kasneje grški pisci označili za Histre. Prvikrat jih je omenil Hekataj v svojem delu *Periegeza zemlje* -, ki ga lahko postavimo v obdobje med leti 580 in 480 pr.n.š. – kot “ljudstvo jonskega zaliva”. Po tisti prvi omembi najdemo še nekaj kratkih oznak pri različnih grških in latinskih geografih in zgodovinarjih. Omenimo naj tudi Ptolomeja, ki je v svojih geografskih navodilih napisal, da se je istrski polotok začel v oklici reke Rižane in končeval pred Labinom, na reki Raši (to je geografski opis, ki je enak administrativni Istri cesarskega obdobja). Specifično materialno kulturo Histrov, ki je izražala tudi njihova duhovna prepričanja, lahko najdemo na območju, katerega meje so reka Rižana, pogorje Čičarije in reka Raša; negotova pa ostaja situacija na zahodnih obronkih Učke.

Nosilci kulture žarnih grobišč, ki so izhajali iz panonskega in jugovzhodnega alpskega območja, so se v Istri naselili v 11. in 10. st. pr.n.š. Ne vemo, kaj se je dejansko zgodilo s prebivalci gradišč. Na temelju naših poznavanj lahko rečemo, da je v nekaterih gradiščih življenje popolnoma ugasnilo, v drugih pa se je nadaljevalo; v vsakem primeru pa je prišlo do velikih sprememb, ki se v prvi vrsti kažejo v novem načinu pokopavanja mrtvih. Navada

Kultura žarnih grobišč

*Nezakcij,
okrašena žara (9.-8.st. pr.n.š.)*

Histri

iz bronaste dobe, da so pokojnike v fetalnem položaju polagali v kamnito rakev, je bila popolnoma opuščena. Praktično vse, kar vemo o Histrih in o prebivalcih Istre v železni dobi, smo izvedeli iz njihovih žarnih nekropol.

Skozi celo prvo tisočletje pr.n.š. je bil edini pogrebni obred, ki so ga izvajali, upepeljevanje trupel. Nekropole so se navadno nahajale poleg obzidij gradišč, pogosto med dvema pasovoma obzidja in v notranjosti naselja, poleg glavnega vhoda ali ene od glavnih poti na obronkih ali ob vznožju naselja. Iz mnogih vidikov nekropole železne dobe nadaljujejo predhodne tradicije: grobišča, postavljena ob vhodu in obzidju gradišča, skupine grobov, razdeljene v majhna polja, več pokojnikov, pokopanih v isti rakvi, prod, posut na dnu rakev. Obred upepelitve se je pogosto odvijal na področju nekropole, na samem mestu pokopa ali v njegovi bližini - kot na primer v Pulju - vendar smo našli tudi področja, ki imajo značilnosti *ustrinum*-ov (grmad), in ki se nahajajo v neposredni bližini nekropol (kot je najbolj vidno v Limskem gradišču). Zoglenele kosti pokojnika so skrbno pobrali iz pepela in jih pripravili za pokop skupaj z deli nakita - ki so ga namerno zlomili in deformirali -, s koščki oblačil in drugim. Včasih so posmrtno ostanke enostavno položili v majhne kotanje v zemlji in jih pokrili s kamnitimi ploščami, večinoma pa so jih položili v posebej za ta namen pripravljene posode: žare za pepel. Grobne konstrukcije, v katerih so bile spravljene žare, so bile pogosto pogojene z morfologijo terena. Ena najbolj pogostih je bila majhna rakev kvadratne oblike, sestavljena iz apnenčastih plošč. Redkejši, a še posebej pomembni, so bili grobovi večjih dimenzij, zgrajeni iz večjih, klesanih kamnitih plošč, ter ograjeni z zidovi in pokriti z večjimi nagrobnimi kamni. Pogosto so izredni grobni pridatki poudarjali družbeni položaj pokojnika.

Iz razvrstitve grobov, kot tudi iz natančne porazdelitve prostora v nekropolah v manjša, zaprta polja (Limsko gradišče / Nezakcij), z lahkoto ugotovimo obstoj slojevite družbe, razdeljene v posebne skupine, družine ali rodbine. V tleh skoraj vseh nekropol, ki smo jih doslej raziskali, smo našli sledove obredov ali žrtvovanj, od katerih ostajajo pomembni zogleneli sloji s številnimi ostanki polomljenih in zažganih živalskih kosti ter nešteto okruškov keramičnega posodja različnih oblik. Tem obredom pripisujemo tudi

Obred upepelitve

velike kamnite bloke, s polokroglimi vdolbinami, ki so bile morda namenjene žrtvovanju tekočin.

Materialne ostaline 11. in 10. stoletja pr.n.š. so še vedno v tesni povezavi z območji širjenja kulture žarnih grobišč. To dokazujejo posebne žare za pepel v obliki skodele z visokim ročajem zelo dragocene izdelave: temne, zloščene in okrašene s poševnimi žlebički ali vrezanimi koncentričnimi krogi ter valovitimi svežnji. Isto velja za tipična oblačila in nakit. Najbolj pogoste in razširjene so zaprte zapestnice s presekom v obliki črke V ali C ter spiralne s trikotnim presekom, obeski v obliki dvojne spirale iz bronastih niti, namotane ogrlice in ogrlice z romboidnim presekom z mnogimi obročastimi obeski. Pomemben del oblačil so predstavljali številni drobceni kroglasti gumbi, ki so morda služili kot okras, ter neštete, zelo majhne koščene perle. Zveze z Zahodom potrjujejo tako imenovane koliščarske perle, izdelane iz zeleno-modre steklene paste, ki z vso verjetnostjo izhaja iz kraja Frattesina pri Rovigu, trgovsko-obrtniškega središča iz pozne bronaste dobe, lociranega v bližini delte reke Pad. Poleg kosov nakita in oblačil, povezave s panonsko-donavskim in italiskim ozemljem potrjujejo tudi različna orodja, med katerimi še posebej izstopa bronasto vedro tipa Hajdúböszörmény, najdeno v kraju Picugi. Okrašeno je s starim motivom sončne ladje med protomi ptičev, izdelanim s cizeliranimi točkami in kroglicami, kar je tipičen izkaz duhovne kulture žarnih grobišč.

Že tekom 10. stoletja pr.n.š., predvsem pa tekom 9. in 8. stoletja, so se v Istri začrtovali obrisi nove kulture, ki je vzniknila iz stika s protogeometričnim slogom ter prvotnim italiskim - in predvsem grškim - geometričnim slogom. Poseben pojav, ki predstavlja tudi novo razvojno fazo železne dobe v Istri, pa so žare v obliki trebušastega bokala, z majhnim ročajem na rami, katerih oblika izhaja iz centralno-italskega območja. Dekorirane so s spiralami, meandri in drugimi enostavnimi geometričnimi motivi v različnih medsebojnih kombinacijah, ki so verjetno rezultat kakšnega stika z grškim svetom; najpogostejši figurativni okraski so tisti, ki predstavljajo vrste močvirskih ptic ali – v izjemnih primerih – jelenov, ter - v samo enem primeru – človeških likov. Ornamenti so vrezani, vtisnjeni s psevdovrvico, in z belimi inkrustacijami. Gre za "razkošne" motive, ki pokrivajo večji del žar, katere pa so

V nekropolah

*Limska gradina,
spiralasta zapestnica*

Najdbe

bile pogosto revne, kar zadeva njihovo vsebino v smislu grobnih pridatkov. Isti motivi so vrezani tudi na narokvicah, izdelanih iz tankih bronastih ploščic, na kakšni glavici sponke ali lasne igle, na rezilih bronastih nožev. Oblike žar in dekoracija so značilne za celotno 9. in 8. stoletje pr.n.š. Iz najdb lahko sklepamo, da je bila družba v tistem obdobju še kar homogena, in da so bile redke tiste osebnosti, ki so se povzdignile nad druge ljudi. V istem obdobju se je poleg žare za pepel pojavljala tudi druga, lokalne izdelave, močno trebušaste oblike, z večinoma ozkim dnom ter z ukrivljenim ustjem brez vratu. Posode te vrste so bile navadno dekorirane z aplikacijami rebričastih motivov, ki so sestavljali spirale, meandre, cikcakaste črte, vzporedne vodoravne trakove ali aplikacije v obliki podkve. Tudi te posode redkokdaj vsebujejo prdatke, ki so istega tipa kot tiste iz trebušastih bokalov.

Dokazano je, da so Histri že od 8. stoletja pr.n.š. imeli stike z Etruščani. Na eni od trebušastih žar brez vratu, najdeni v Kaštelirju pri Novi vasi (Brtonigla), je prikazana vrsta konjičkov z žarečo grivo, podobnih tistim, ki jih lahko občudujemo na raznih etruščanskih predmetih (okrogli bronasti ščiti, čutare). V enem od grobov v Nezakciju so našli mešalni vrč, uporabljen kot žara, z narisanimi rdečimi geometričnimi motivi, ki prihaja iz južno-etrusčanskih delavnic iz 8. stoletja pr.n.š. Verjetno se je že prej – že v 9. stoletju – začel intenziven uvoz poslikanih vaz iz južno-italskih daunskih delavnic, ki je trajal - brez prekinitev - morda celo do romanizacije polotoka. Začenši z 9. stoletjem, so potrjeni tudi stiki s Piceni, dokazujejo pa jih prisotnost posebne igle, tako imenovane Sirolo-Numanske oblike, navada polaganja majhnega bronastega glavnika v ženske grobove, prisotnost posod v obliki *kothon*-a ali bronastih čelad tipa Novilara, ki so jih v nekaterih grobovih v Picugih in Beramu uporabili kot žare za kremirane ostanke pokojnikov.

Iz istega obdobja so tudi številni predmeti, ki izhajajo iz venetskega ozemlja severovzhodne Italije (keramično posodje v obliki stožčaste situle, posode iz brona, igle), torej iz območja, na katerem je vladala kultura Svete Lucije (posodje z dekoracijami v "stralucido" tehniki, fragmenti nakita) in kultura iz današnje Južne Kranjske v Sloveniji (izdelava okrasnih igel z metodo pri-pajanja bronastih kroglic na železne igle, fragmenti nakita). V 8.

Nezakcij, detajl žare (9.-8. st. pr.n.š.)

*Limska gradina,
obesek v obliki naočnikov*

stoletju pr.n.š. je Istra spadala v tako imenovani jadranski koiné in je imela – zahvaljujoč svoji posebni legi, ki se je zažirala v severni del morskega bazena, najbližjega osrednji Evropi – neke vrste posredniško vlogo pri stikih med različnimi protourbanimi skupnostmi z njihovimi elitno-knežjimi, duhovnimi in političnimi središči na obrobju sredozemskih civilizacij. Ti intenzivni stiki so skozi nekaj stoletij izražali specifične kulturne in duhovne pojave, ki so izhajali iz različnih pomenov in razlag, ki so jih nudile grška in etruščanska kultura. V istrskih nekropolah in v določenih grobovih se – še posebej od 7. do 4. stoletja pr.n.š. – med grobnimi pridatki pojavljajo zelo izumetničeni, uvoženi, predmeti, ki poudarjajo bogastvo pokojnika. Največje število luksuznih predmetov so našli v Nezakciju, vendar so podobni predmeti – četudi v manjšem številu – prišli na dan tudi v drugih pomembnih istrskih središčih, kot so Picugi, Kaštelir pri Novi vasi (Brtonigla), Beram, Sveti Martin nad Tarsko valo in Rovinj. Gre predvsem za kose opreme (posod) za pijače, katere so uporabljali v simpozijih ali za pitje vina v skladu z grškimi in etruščanskimi običaji (kraterji, “oinochoe”-mešalni vrči, itd.), a tudi v skladu z običaji severnoitalskega in jugovzhodnega alpskega sveta (situle, ciste, kotlički, skodelice). Kot simbol moči, so v nekaterih grobovih v krajih Nezakcij, Picugi in Beram našli kose bronastih ročajev pahljač, ki so jih prinesli iz etruščanskega sveta.

Nekropola v Nezakciju

Vrhunec duhovne kulture Histrov predstavlja nekaj monumentalnih kamnitih skulptur in reliefov, ki so v večjem delu prišli na dan na območju tako imenovane prazgodovinske nekropole v Nezakciju. Plošče dobro zglajenega apnenca so okrašene z vdolbenimi motivi, ki predstavljajo nepretrgane spirale ali svastike, obkrožene s cikcakastimi trakovi ali trakovi druge vrste, podobnimi okrasju žar za pepel iz 9. in 8. stoletja pr.n.š. Iz apnenca so tudi kipi, ki predstavljajo oprsje mladeniča, del ženske glave s kitami in enim uhanom, golega jezdeca, konjsko glavo, ter tako imenovani žrtveniki. Največja skulptura je pravokotno obdelan blok, v katerem je v visokem reliefu predstavljena gola ženska z otrokom v naročju. Ta skulptura je oblikovala celoto s skulpturo jezdeca. Datacija in smoter skulptur iz Nezakcija sta še vedno uganka. Prevladuje mnenje, da izhajajo iz istega obdobja kot kamnite skulpture iz 8. do 6. stoletja pr.n.š., najdene v osrednji Italiji in vzdolž jadranske obale. Tudi tam so podobne skulpture našli v nekropolah, vendar ne v vlogi mrtvaških simbolov: obstaja verjetnost, da so bili sestavni deli prostora, ki je bil v nekropolah namenjen kultu mrtvih. Vsaj za zdaj, so le v Nezakciju našli bronaste situle, dekorirane s figuralnimi upodobitvami; ena izmed njih prikazuje nenavaden prizor: pomorsko bitko med ladjami. Tudi to so predmeti, namenjeni poudarjanju ugleda in družbenega položaja pokojnika, čigar last so bili. Nezakcij se je, zaradi svojega položaja – uveljavil kot politično in duhovno središče Istre in Histrov.

*Nezakcij,
ženska figura
z otrokom*

ZAČETKI

POGLOBITVE

- ▶ LOVCI IZ JAM ŠANDALJA IN SVETI ROMUALD
- ▶ IMPRESSO KERAMIKA IZ JUŽNE ISTRE
- ▶ GRADIŠČA
- ▶ NAGROBNI SPOMENIKI BRONASTE DOBE
- ▶ MONKODONJA
- ▶ HISTRI: GRADIŠČA
- ▶ HISTRI: ZAKLADI V GROBOVIH
- ▶ HISTRI NA OBMOČJU JADRANA IN OSREDNJE EVROPE
- ▶ NEZAKCIJ, PRESTOLNICA HISTROV
- ▶ UMETNOST SITUL V NEZAKCIJU

LOVCI IZ JAM ŠANDALJA IN SVETI ROMUALD

Tekom zadnje ledene dobe, v obdobju pred 70 do 10 tisoč leti, so se milejši klimatski cikli izmenjevali s hladnejšimi, celotno področje severnega Jadrana – približno do Zadra – pa je bilo kopno, glede na to, da je bila v tistih časih morska gladina za 97 metrov nižja. Iz zgornjega pleistocena ali iz konca poledenitve Würm 2 – stadiala izhajajo prve človeške nastanitve v jami Šandalja II, ki se nahaja v južni Istri, približno 5 km severovzhodno od središča mesta Pulja, in v jami Svetega Romualda, ki se odpira v skalnati steni Limskega kanala, ter tudi v Vergotinih v bližini Nove vasi pri Poreču. Analiza z radioaktivnim ogljikom (C14), ki je prisoten v različnih vzorcih premoga in zoglenelih živalskih kosti, najdenih v Šandalju II, je pokazala starost, ki gre od 27.800 ± 850 do 10.830 ± 50 let. To pomeni, da so jamo Šandalja intenzivno obiskovali od zadnje zaledenitve do začetka otoplitve. Suho in mrzlo podnebje s kratkimi deževnimi

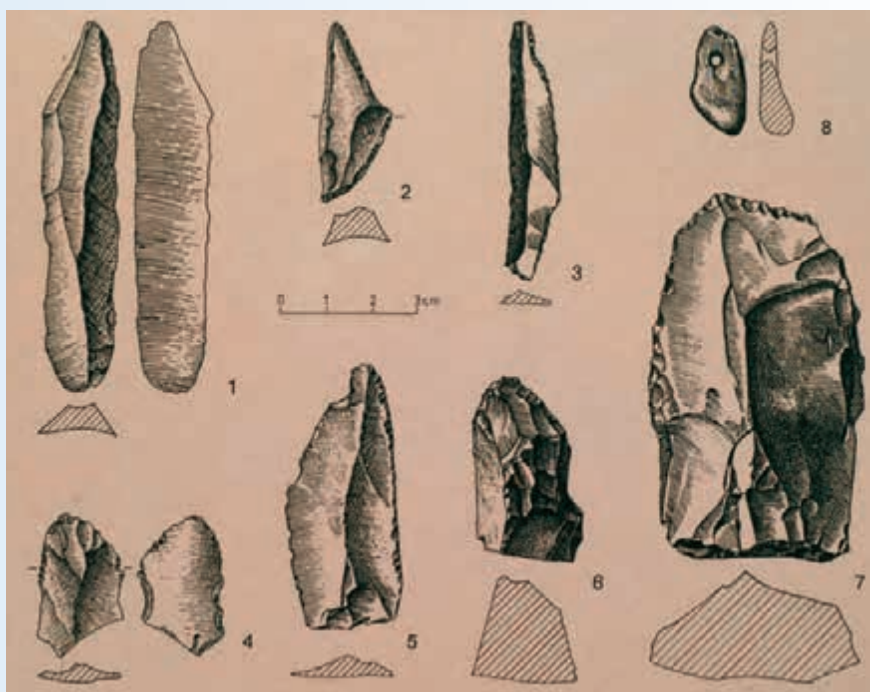

Šandalja II, začetek izkopavanj

obdobji dokazujejo ostanke živalskih kosti, nabranih okrog ognjišča. Najdbe nam odkrivajo, da je šlo za okolje, podobno stepi, z biotopi, podobnimi tundri, z neizmernimi pašniki in omejenimi gozdovi, v katerih so prebivale živali severnoevropskega alpskega in polarnega tipa, skupaj z divjimi konji in osli, divjim govedom, prašiči, jeleni, pticami, dvoživkami in ribami. Najdene kosti so pripadale pretežno mladim

osebkom in so predstavljale ostanke hrane takratnih lovcev. Kostje so zlomljene in pogosto zažgane. Podobni podatki o okolju izhajajo tudi iz jame Svetega Romualda v Linskem kanalu, ki je dolgo služila kot brlog jamskemu medvedu. Tam so odkrili prve fosilne ostanke človeka v Istri: zob, ki je pripadal zelo mlademu lovcu poznega paleolitika skupine *Homo sapiens fossilis*. V isti plasti so našli tudi kremenčaste manufakte in preboden jelenov podočnik, ki je moral biti pomemben kot trofeja ali amulet. Bolj številni pa so ostanki lovcev zgodnjega paleolitika - pripadajoči isti skupini *Homo sapiens fossilis* - odkriti v jami Šandalja II. Okrog neke grmade so bili raztreseni okruški kosti, pripadajočih najmanj trem in največ petim osebam obeh spolov in različne starosti. Bili so paleomediteranski hominidi z značilnostmi kromanjonskega človeka.

Poleg človeških ostankov, tudi številni manufakti iz kremenca in kosti ter neobdelane iveri, najdeni v jami Šandalja II, pričajo o okolju, v katerem so izdelovali orodja iz kremenca in kosti. To so bili predmeti, s katerimi so se hominidi podajali na lov, in ki so jim služili tudi za pripravo hrane, za strojenje kože ter za obdelovanje kosti in lesa. V teh krajih se je človek ustalil predvsem v poznem paleolitiku, torej pred približno 10.000 leti, ko so se začele kazati velike spremembe v človeških običajih in obnašanju.

Sveti Romuald, Linski Kanal, najdbe

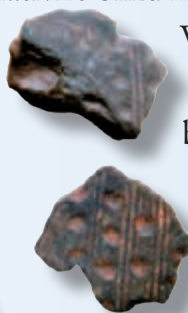
IMPRESSO KERAMIKA IZ JUŽNE ISTRE

Prve keramične posode označujejo novo obdobje v zgodovinskem razvoju človeka - neolitik. Gre za fenomen, ki je potekal skozi šesto tisočletje pred našim štetjem. Umetnost izdelovanja posodja iz gline, pomešane s kalcitom in kvarcitom, pa tudi z grobimi okruški apnenca ali rastlinja, je v Istro prišla z juga. Iz te mešanice so ročno izdelovali posode, ki so še vedno povzemale oblike, prisotne v naravi, kot na primer buče, ali posode, ki so jih izdelali z dolbenjem kosov lesa ali prepletanjem vejevja. Še vlažne, zglačene stene iz gline so prekrivali z odtisi, ki so ji vtiskali s pomočjo koničastih predmetov: koščenih ali lesenih prebijačev, sklepov majhnih živalskih kosti, robovi školjk ali nohtov. To dekorativno tehniko in njej pripadajočo kulturo imenujemo *impresso keramika*. V začetni fazi so odtisi prekrivali površino posod brez kakršnega koli reda. V Istri niso našli ostankov iz te faze, četudi je potrjena v zaledju Tržaškega zaliva, v slovenskem Primorju in na kvarnerskih otokih. V naslednji fazi so keramičarji okraševali posode iste oblike (veliki ovalni ali kroglasti lonci, polkrožne umivalne sklede) tako, da so z odtisi

ustvarili vrstne motive - prepletajoče se, cikcakaste in valovite. Najdišča te vrste posodja z vtisnjenimi motivi so koncentrirana v južni Istri. Kot posledica transgresije morja, se nekatera od teh dandanes nahajajo prav na obali (Vižula pri Medulinu, Debeljak na Rtu Kamenjak ali Pradisel v bližini kraja Pavići), a tudi vsa druga so relativno blizu morja. Najbolj so oddaljena najdišča

Vrčin pri Butkovičih (približno 15 km) in Sveti Mihael pri Balah (približno 8 km). V vseh primerih so našli okruške posod, dekorirane s pomočjo robov školjkinih lupin. Gline in ostale sestavine so pridobivali v bližini vasi. Po oblikovanju in delnem sušenju, so posode

Vižula pri Medulinu,
impresso keramika

pekli pri temperaturi, ki verjetno ni presegala 750° C, kot potrjuje prevladujoča rdečkasta barva žgane gline. Poleg posod, namenjenih dnevnim potrebam (prenosu tekočin, pripravi hrane itd.) so izdelovali tudi druge, bolj posebne - s skrbnostjo in pozornostjo. Iz dobro očiščene gline so izdelovali enostavne ovalne posode z relativno tankimi stenami, ki so jih skrbno zgladili; nato so celotno površino prevlekli z razredčeno glino, na katero so z robovi školjk srčank potegovali tanke črte ali so vanjo vtiskali nize majhnih školjk iste vrste. Tako so nastajali zapleteni motivi vzporednih in poševnih črt. Ne vemo kakšno dejansko pomembnost, pomen ali funkcijo so imele te posode v vsakodnevnem življenju za pastirje in poljedelce zgodnjega neolitika v takratni severni Istri, vendar v vsakem primeru dokazujejo njihovo sposobnost in spretnost v umetnosti izdelovanja keramike.

GRADIŠČA

Tekom prvih stoletij drugega tisočletja pr.n.š., in sicer okrog leta 1800 pr.n.š., so v Istri zrasle prve utrjene naselbine – gradišča. Njihov pojav je posledica velikih indoevropskih selitev in družbenega razslojevanja. Istra se je nahajala na obrobju sredozemskih civilizacij, ki so se bile od morja razširile do središča celine, in na stičišču prazgodovinskih evropskih ozemelj in kultur – tako zahodnih kot vzhodnih, ki so se pripravljale na pot do novih ciljev. Od tistega obdobja dalje se je začela intenzivna poselitev Istre. Tisto so bili nevarni časi, zato so vasi gradili na strateških, še posebej zaščitениh položajih in so jih obdajali z obzidji. Kljub pomanjkanju pomembnih surovin, so naravni, klimatski in geološki pogoji prepričali nove številne patriarhalne skupnosti, da so ostale na tem območju - na katerem so poiskale zavetje znotraj naselbin, zaščitениh z obzidji - in branile svoja ozemlja. Gradišča so postavili na vrhu stožčastih gričev, na obronkih, ki so se dvigovali nad dolinami nekaterih prazgodovinskih vodnih tokov, na visokih planotah, obdanih z globokimi kraškimi dolinami, vzdolž morske obale in na otokih. Danes zlahka odkrije-

Limska gradina

mo njihove mnogoštevilne ruševine sredi pokrajine, zahvaljujoč odrezanim vrhovom vzpetin in terasiranim pobočjem – da ne omenjamo dejstva, da se je kar nekaj današnjih mest, predvsem tistih na vzpetinah, razvilo iz starodavnih gradišč. To potrjujejo tudi številna topografska imena, ki so še vedno v uporabi, kot na primer Gradina, Gradac, Gradišče ali Gračišče, Stari grad, Kaštelir, Kaštel itd. Na seznamu iz leta 1903 je C. Marchesetti naštel - na ozemlju, ki zajema kvarnerske otoke, Istro do reke Rijčine, Kranjsko, Slovensko Primorje in dolino Soče - 455 enot, od tega približno 350 na istrskem polotoku. Ni nam znano, kdaj so vse te naselbine nastale, kako dolgo so živele ali kdaj je v njih življenje ugasnilo. Le v nekaterih so opravili arheološka izko-

pavanja in v večini primerov je bila datacija določena na osnovi značilnosti mnogih površinskih najdb glinenih okruškov.

Potem, ko so izbrali območje bodoče naselbine, so izravnali teren, razbite kamne pa so kasneje uporabili za gradnjo mogočnih suhih zidov, ki so obkrožali celotno območje. Stene obzidja so sestavljali veliki kamniti bloki, prostor znotraj sten pa so napolnili z manjšim kamenjem in kamni, ki so se izkazali za neuporabne pri izravnavanju vrhov gričev. Navadno je obzidje krožno sledilo konfiguraciji terena, včasih tudi v več vrstah. Na mestih, ki so bila večinoma že naravno zaščitena, so debele zidove in masivne nasipe postavili samo na točkah, ki so imele lažji dostop. V bližini nekaterih gradišč lahko opazimo dodaten zunanji obrambni pas, postavljen pred obzidjem, ki ga sestavljajo navpični kamniti bloki, trdno zasajeni v zemljo. Na ta način je bil dostop do naselbine, ki je potekal skozi ozke in komplicirane prehode, še težavnejši. V prvotnih fazah gradnje obzidij so bili prehodi široki, a kaj kmalu so jim dodali razne zidce in pregrade, da bi s tem otežili ali onemogočili prehod.

Znotraj naselbine so bile razmeščene hiše s pravokotnimi kamnitimi temelji, na katere so pritrdili strukturo iz lesa ali prepletenih vej, prekritih z glino. Strehe pa so bile po vsej verjetnosti podobne tistim, ki smo jih še do pred nekaj let lahko videli na istrskem podeželju: prekrite s slamo, deskami ali kamnitimi ploščami. Celotno konstrukcijo strehe in predelnih sten so podpirali debeli tramovi, ki so bili globoko zasajeni v temelje in zagozdeni s kamnitimi ploščicami. Omenjene naselbine so bile različnih velikosti in po vsej verjetnosti organizirane v posebne teritorialne skupno-

Nezakcij, peč za keramiko

sti, ki so gravitirale k enemu večjemu središču, preko katerega so komunicirale s preostalim svetom.

Zaradi pomanjkanja osnovnih surovin so se prebivalci omejenih naselbin ukvarjali predvsem s pašništvom in poljedelstvom. Iz analize ostankov kosti izhaja, da so vzrejali pretežno majhne živali (ovce ali koze), le redkeje govedo. Ostanki divjih živali, ptic ali rib, ki dokazujejo ukvarjanje z lovom in ribolovom, so mnogo bolj redki. Domače živali so redili predvsem zaradi mleka in volne ali za pomoč pri težkih kmečkih opravilih. Zelo pogosta najdba v gradiščih so mlinski kamni za žitarice.

Med ostalinami materialne kulture številčno prevladujejo okruški glinenih posod, ki nam skozi nekatere posebne oblike govorijo o podobnostih med tistimi ljudmi, ki so poseljevali Istro v bronasti dobi, in onimi, ki so živeli na severnojadranskih otokih, ter prebivalci Krasa (na primer različne oblike posod s ploščico v obliki jezička na kolenčastih ročajih ali uporaba trinogih krožnikov). Posodje so izdelovali ročno in so ga pogosto skrbno zgledali in dekorirali z enostavnimi reliefnimi ali vtisnjenimi motivi. Kar pogosta so tudi najdišča okruškov glinenih plošč z okroglimi luknjami, ki so ostanki peči za žganje keramike. V naselbinah so bile, poleg keramičnih, tudi druge delavnice. Z obdelovanjem živalskih kosti so pridobivali igle, osti ali gladilce. Poleg tega so obdelovali tudi živalske kože, volno in les, katerih ostanki pa se - zaradi kraškega okolja - niso ohranili.

Poseben pomen so verjetno imele livarne, katerih osnovne surovine – kovine – so prihajale iz drugih območij. Našli so nekaj tipov kalupov za vlivanje predmetov iz brona (Monkodonja, Beram, Pulj, Srmin), ki dokazujejo prisotnost livarjev. Izdelovali so sestavne dele orožja (osti sulic, bodala), orodja (sekire, nože, prebijače, dleta) in enostaven nakit iz kovinskih žic (spiralaste uhane, dele ovratnic).

Zahvaljujoč svojemu geografskemu položaju, je bila Istra vključena v velike trgovske tokove in poti tistega obdobja - na primer med Baltikom in Sredozemljem - preko katerih so iz severa prihajala jantarna zrna.

Duhovno življenje prebivalcev gradišč nam je – razen, kar zadeva pogrebne obrede – neznano. Vendar obstaja izjema: okrogla konstrukcija na vrhu griča Mali Sveti Anđeo, v zaledju Pore-

ča. Masivni kamniti bloki, postavljeni v krogu, odkritje majhnega izkopanega kanala, ki se konča z vdolbino, ter keramično cedilo, nakazujejo na kulturno območje med dvema velikima naselbinama v obliki gradišča.

NAGROBNI SPOMENIKI BRONASTE DOBE

Prebivalci gradišč so imeli navado pokopavati svoje pokojnike v fetalnem položaju. Mrtve so zapirali v skrinje, narejene iz tankih kamnitih plošč, katerim so pogosto z letom stanjšali robove. Dno skrinje so prekrili z drobnim prodom, ki je skrinjo včasih tudi v celoti napolnjeval. Ponavadi so bili v eni skrinji shranjeni ostanki večih pokojnikov. Grobni pridatki so bili praviloma zelo enostavni (kakšen uhan iz tankih bronastih niti, narokvice istega tipa ali kakšno jantarno zrno, bronasti noži). Bolj kot grobni pridatki, je bila morda pomembna struktura, ki je pokrivala skrinjo, ali položaj samega groba.

Ob obzidju poleg vhodov v vasi so bile ograjene ploščadi, v katerih se je nahajala mrtvaška skrinja z vidno prekrivno ploščo. Skupine teh ploščadi so sestavljale nekropolo. Nekaj so jih odkrili poleg gradišča Vrčin pri Butkovičih severno od Vodnjana, pa tudi v Gradini na otoku Veliki Brion.

Na območjih okrog gradišč so pogosto posejane – brez kakršnegakoli nam razumljivega reda – številne majhne kamnite gomile, ki vsebujejo skrinjo, izdelano iz kamnitih plošč. Še posebej jih lahko opazimo v okolici Vrčina, to je na področju, imenovanem Paravia, med zalivom Kolone in Barbarigo, ali v Žamnjaku blizu Rovinjskega sela, pa tudi drugje. V omenjenih majhnih gomilah pogosto najdemo sledi okroglega zidu, znotraj katerega leži skrinja.

Posebne pomena pa so morale biti samotne, velike kamnite gomile, postavljene ravno na vrh vzpetin. S svojim položajem in velikostjo so poudarjale pomembnost posameznih pokojnikov za časa njihovega življenja. Raziskali so le nekatere (hrib Valmarin

pri Pulju, Bombište pri Banjolah, Vela Gromača v Kavranu) in izkazalo se je, da je najpomembnejša tista v Maklavunu pri Sošičih. Če sklepamo po razvalinah okrogle konstrukcije in dostopnem hodniku, ki spominja na *dromos*, ta gomila po vsej verjetnosti predstavlja ostanke groba, pokritega s kupolo (grob v obliki *tholos*), ki je moral v tistem času – torej nekje sredi bronaste dobe, ko so v mikenski Grčiji take vrste grobov posvečali junakom in posebej slavnim družinam – predstavljati poskus oponašanja tistega sveta. V prostoru znotraj okroglega zidu so našli sledove gorenja in skromnih slovesnosti, medtem ko se severno od vhoda nahaja zidan grob, ki je vseboval ostanke različnih pokojnikov. Domnevamo, da se je glavni grob nahajal v središču, ali pa je morda še vedno znotraj okroglega pasu, nasproti vhodu.

Arhitektura istrskih grobov bronaste dobe in nekaj bronzastih nožev, najdenih v njih, potrjujejo povezave med istrskim polotokom in kulturami vzhodnega Sredozemlja tistega obdobja, torej skozi celotno drugo tisočletje pr.n.š. Do nenadne, skorajda popolne spremembe pa je prišlo tekom 11. stoletja pr.n.š. z uveljavitvijo novega načina pokopavanja pokojnikov: upepelitve.

Območje Labina,
bronasta konica sulice

MONKODONJA

Monkodonja je ime grička (81 metrov nadmorske višine), le malo oddaljenega od Rovinja, s katerega lahko s pogledom objamemo obalo od Brionov do rovinjskih otokov ter odprto morje severnega Jadrana. Leta 1953 so arheologi potrdili obstoj gradišča in kaj kmalu so se začela izkopavanja. Prva raziskovanja so določila velikost naselbine z ovalnim tlorisom (260 x 160 metrov), obkrožene s koncentričnimi zidovi. Dnevno svetlobo so ponovno ugledala zahodna vrata, ki so vodila do morja, in vzhodna vrata, ki so vodila h "kultni" jami. V središču, na najvišjem delu naselbine, so posebni zidovi omejevali območje akropole. Tukaj – v severovzhodnem sektorju – so odkrili velike pravokotne konstrukcije. Izkopavanja, ki so se nadaljevala v letu 1997, so obelodanila neštete druge najdbe in novosti o Monkodonji, pa tudi o bronasti dobi v Istri.

V začetku drugega tisočletja pr.n.š., okrog leta 1800, je skupnost novih prišlekov začela z velikanskimi deli, ki so bila namenjena izravnavi vrha tega griča. Izkopali in razbili so velike kamnite bloke, da so ustvarili ploščad, na kateri so zgradili vas. Velikanski bloki ploščatega kamna so služili za izgradnjo zunanje stene glavnega obzidja, visokega do treh metrov, in širokega prav toliko. Na zahodni strani je bil glavni dostop do vasi – prehod, ki je gledal na morje, in je po vsej verjetnosti dajal mogočen vtis. Bil je večkrat predeljen.

Po stopničasti stezi pridemo do ožine, skozi katero lahko gre samo po ena oseba, medtem ko en hodnik – tudi stopničast – pelje do širšega prostora, postavljenega pred drugo ožino, ki se odpira na prvo teraso naselbine. Poleg glavnega zahodnega prehoda se je dvigovala nekropola, s skrinjami, vstavljenimi v ploščadi, ki so jih obkrožali zidovi, od katerih se je ohranila le ena na severni strani, saj so na nekropolo sčasoma pozabili, tako da so na njej postavili zunanji obrambni zid glavnega obzidja in nato še enega na južnem vogalu vhoda. Drugi prehod se nahaja na severni strani obzidja, ki – skozi vijugast in ozek ograjen hodnik – vodi do jame na pobočju vzpetine.

Osrednji in najvišji del Monkodonje obkroža masiven zid, podoben tistemu, ki zapira pravokotno območje akropole. Tukaj – v severovzhodnem delu – so se nahajale večje zgradbe, ki so imele pravokotne temelje, in ki so bile tekom stoletij večkrat predeljene. Bilo je mnogo ognjišč, vse naokrog pa so bili odprti prostori, ograjeni z zidci. Pred eno od hiš se je nahajala velika peč za žganje keramike. Proti zahodu, malo nižje v primerjavi z akropolo, na ograjenem polkrožnem prostoru, se je dvigovalo zgornje mesto, oziroma rokodelsko območje naselbine, medtem ko se je na nižjih terasah vzdolž glavnega obzidja raztezalo spodnje mesto, kjer so se manjše hiše vrstile vzdolž zunanjega roba. Pred zahodnimi vrati so bila opravljena izkopavanja v temelje dvoetažne hiše. V njih se je nahajala struktura, ki bi lahko bila podobna današnjim odprtim ognjiščem. Za vse zgradbe so uporabljali – poleg kamna – lesene tramove, ki so jih zagozdili v luknje za kole, ki so bile navadno izkopane v živo skalo. Gradišče je obstajalo v obdobju od leta 1800 do leta 1200 pr.n.š. Iz njegovega vsakodnevnega življenja so ostali predvsem fragmenti keramičnega posodja in živalskih kosti (ostanki obedov). Povezavo z morjem razodevajo najdene kosti velikih rib, katere je mogoče uloviti le v velikih globinah. Najpomembnejše najdbe so tiste, ki dokazujejo vezi Monkodonje in Istre z zelo oddaljenimi podonavskimi ozemlji in območji severne Italije (odkritje “enigmatskih predmetov” - idoli v obliki kruhkov) ali z vzhodnim Sredozemljem, Ciprom in Kreto (trinožni krožniki) ter Mikenami (fragmenti poslikane keramike).

Monkodonja, nahajališče

HISTRI: GRADIŠČA

V zadnjih stoletjih drugega tisočletja pr.n.š., v obdobju pozne bronaste dobe, so iz subdonavskih ozemelj, iz jugovzhodnih Alp in iz severnega pasu Balkana prispela nova ljudstva, ki so se razširila proti zahodni in severni Evropi ter vzhodnemu Sredozemlju, in ki so se od drugih razlikovala po tem, da so svoje pokojnike upepeljevala. V 11. stoletju so prišla tudi v Istro. Takrat je v mnogih gradiščih življenje zamrlo, v številnih drugih pa se je nadaljevalo. Morda so zrasle tudi nove naselbine istega tipa, vendar te domneve danes še ne moremo z gotovostjo ne potrditi, ne zanikati. Z obzidji varovane naselbine, ki so nastajale na zaščitениh položajih, so – tako kaže – nadaljevale s starimi tradicijami iz bronaste dobe. V vsakem primeru se je življenje znotraj suhih zidov nadaljevalo še skozi eno tisočletje. Dodali so – to je pomemben pojav – še druga, vzporedna obzidja, danes podobna velikim nasipom, ki ščitijo lažje dostopne strani naselbin. Strukture te vrste so dokumentirane na Kaštelirju pri Dvorih nad Izolo in v Nezakciju.

Ne poznamo izgleda hiš iz železne dobe, vendar so raziskali nekatere iz tistega obdobja, ki se nahajajo na meji polotoka, in sicer v gradišču kraja Jelarji nad Miljami, v Katinari, v Repentabru in Devinu. Vse imajo pravokoten tloris, s temelji iz kamnov in nadgradnjami iz lesa, prekritega z glino. Strehe so bile verjetno slamnate, vendar – glede na veliko število nosilnih tramov, dokumentiranih v enem od bivališč v gradišču v Jelarjih – sklepamo, da so kot kritino uporabljali tudi tanke kamnite plošče. Tla so bila večinoma prekrita z drobljenim apnencem in teptano glino. Najzanimivejše je bivališče, dokumentirano v Repentabru, ki je imelo tla prekrita s pasovi kamenčkov, vtisnjenih v glino. Nekateri stare vhode v naselbine so zaprli: v njihovi bližini in na terasah znotraj obzidja so se razširile nekropole, ki so sprejemale pepel pokojnikov (Beram, Limsko gradišče, Pulj, Sveti Martin nad Tarsko valo). V nekropolah, ki so ležale v neposredni bližini naselbin, so opazili sledove rušenja starih pogrebnih struktur iz bronaste dobe, katerih material so nato ponovno uporabili za izgradnjo

zelo podobnih pogrebnih polj, s kamnitimi mrtvaškimi skrinjami (Limska gradina, Nezakcij), v katerih so hranili ostanke pokojnikov, z grobnimi pridatki, ki so jih namerno razbili (fragmenti nakita, oblačil), in ki so bili shranjeni v posodah posebnih oblik. Ravno grobni pridatki in številni odpadki, ki so ostali po pogrebnih obredih, ki so jih izvajali na področju nekropol, nam nudijo največ podatkov o njihovem vsakdanjem življenju. Njihovo preživetje je temeljilo na živinoreji in poljedelstvu.

V prvih stoletjih po prihodu v Istro so ostali vezani na stare tradicije celinske kulture žarnih grobišč, vendar se je že izrisovala kulturna skupina, ki jo lahko poistovetimo s Histri. Zelo kmalu so se znotraj taistih nekropol čedalje pogostejše pojavljali predmeti, uvoženi iz obmejnih ali bolj oddaljenih območij, pa tudi pri oblikovanju njihovih izdelkov – predvsem pri pogrebni keramiki – je kaj kmalu prevladal sredozemski okus. Velika količina in raznolikost tujega blaga dokazujejo pomembnost Istre v trgovini in posredništvu med različnimi kulturnimi skupinami. Obilje italjskih prekomorskih proizvodov potrjuje prisotnost Histrov na Jadranu – Histrov, ki jih antični pisci omenjajo kot nevarne pirate. Iz grobnih pridatkov so jasno razvidni poskusi oponašanja sredozemskih civilizacij (posode za bankete ali simpozije, libacije vina, bronaste pahljače). Poleg opravljanja tradicionalnih poklicev (obdelovanje keramike, volne, kosti, lesa, kovin), so gradili ladje s tehniko šivanja.

Glede na obilje prestižnega blaga in monumentalnost njegovih kamnitih skulptur, je Nezakcij zelo kmalu začel izstopati izmed vseh ostalih gradišč in postal najpomembnejše ekonomsko, duhovno in politično središče. Slojevitost družbenih odnosov dokazujejo razlike, izhajajoče iz grobnih pridatkov, medtem ko grupiranje enojnih grobov jasno kaže na obstoj skupnosti, družin ter elitnih in uglednih rodovin. Pisni viri iz zadnjih stoletij starega veka, ko so se Histri spustili v neposreden boj z Rimljani, nam sporočajo, da so bila gradišča organizirana v zvezo, na čelu katere je bil vladar, čigar funkcija je bila dedna (*rex*), ter da so posamezne rodovine (*populi*, *civitates*) imele vsaka svojega “dučerja”, t.j. voditelja (*princeps*).

Nezakcij, daunski stamnos
(sredina 6. stol. pr.n.š.)

HISTRI: ZAKLADI V GROBOVIH

Skoraj vse, kar vemo o Histrih, o socialnih razlikah in privilegiranih družbenih skupinah ali o poklicih, ki so jih za življenja opravljali, smo izvedeli zahvaljujoč grobnim pridatkom, ki smo jih našli v njihovih žarnih grobiščih. Za hrambo pepela so navadno uporabljali posebne posode. Tiste najstarejše (11. in 10. stol. pr.n.š.) so imele obliko skodele z enim samim visokim ročajem, bile so zloščene do visokega sijaja, poleg njih pa so – če je imel pokojnik za življenja poseben status – položili številne bronaste zapestnice, kakšno iglo, kakšen obesek, *torque* ali uhan, katere so namenoma poškodovali. Tekom 9. in 8. stoletja pr.n.š. bogati grobni pridatki nenadoma izginejo, v zameno pa žare dobijo novo obliko trebušastega bokala ali trebušaste posode brez vratu in so okrašene z raznovrstnimi geometričnimi motivi. Večino posod so namreč okrasili z meandri, spiralami, valovitimi črtami in drugimi enostavnimi motivi. V tem obdobju so grobni pridatki (noži, narokvice, velike igle) bolj ali manj redki, vendar so okrašeni z izbranimi motivi, podobnimi tistim na posodah; poleg tega pa se pojavijo prvi predmeti, uvoženi iz italškega ozemlja. Najbolj opazne so velike posode, poslikane z geometričnimi motivi, ki so jih izdelovali na območju Daunie, to je današnje Apulije, ter druge, ki so prihajale iz južnega etruščanskega področja.

Kraterji in stamnosi so bili namenjeni shranjevanju vina, ki je v tistih časih predstavljalo pravi pravcati luksuz, katerega so si lahko privoščili le najbogatejši. Od konca 8. stoletja pa vse do 4. in 3. stoletja pr.n.š. se posode različnih oblik, vezane na obrede libacije vina, čedalje pogostejše pojavljajo kot grobni pridatki v bogatejših grobovih. Ta pojav je še posebej viden v Nezakciju. Poleg okroglih kraterjev za hrambo vina se pojavijo bokali, vrči "*oinochoe*" za mešanje vina, ki so sprva etruščanskega, kasneje - koncem 6. stoletja - pa tudi grškega izvora. Od 5. stoletja pridejo v uporabo tudi majhne posode za pitje vina: *skyphos* in *kylix*. Izdelovali so jih v atiških delavnicah in jadranskih delavnicah

Etrurije. Podobni predmeti, zelo luksuzni in prestižni, so v tiste – še prazgodovinske - skupnosti prihajali v obliki daril, morda trgovinskih izmenjav ali celo piratskih dejanj, kot govorijo antični viri. Bogastvo je pomenilo tudi možnost posedovanja velikega števila bronastih posod, med katerimi so bile najbolj dragocene situle, okrašene s figurami. Pogosto so vse te posode popravljali in krpali z bronastimi nitmi ali svinčenimi penjačami. Visok položaj za življenje je potrjevala tudi last posebnih predmetov, kot so težki ročaji pahljač, podobni žezlom, ali deli žezel, ki so lahko pripadali hišni gospej ali kakšni svečenici. V tistem času so ženske, ki so se ukvarjale z obdelovanjem volne, predenjem in tkanjem, uživale poseben status - njihov enostaven simbol pa je bil obesek v obliki glavnika, opremljen s kratkimi zobmi, ki so ga uporabljale pri tkanju.

Zelo poredko pa naletimo na grobove vojščakov. Našli so samo tri bronaste stožčaste čelade, uporabljene kot žare za pokop ostankov pokojnikov. Redkokdaj so v grobove položili sulice ali železne enorezne ukrivljene meče (tako imenovane *mahaire*), ki so bili vedno namerno deformirani in polomljeni. Fragmenti oblačil in nakita, kot so fibule, igle, razni obeski, koščena, steklena in celo jantarna zrna, so zelo redki, v primerjavi z velikim številom posode. Najštevilčnejše so zapestnice, ki so navadno izdelane iz bronastih niti okroglega ali kvadratnega prereza, ukrivljenih v obliki spirale. Šele v zadnjih stoletjih pred našim štetjem se začne sramežljivo pojavljati – z našega zornega kota – bolj dragocen nakit: srebrn ali celo pozlačen, ki prihaja iz liburnijskih delavnic.

Picugi, ovratnica iz steklenih zrn

HISTRI NA OBMOČJU JADRANA IN OSREDNJE EVROPE

Zaradi svojega geografskega položaja se je Istra, skupaj s Histri – kot most – znašla v središču številnih poti, ki so iz Sredozemlja in različnih smeri Jadrana vodile proti osrednji Evropi in obratno. To se dogaja že od nekdanj – in dogajalo se je tudi v zadnjem tisočletju pr.n.š. Znotraj svojega polotoškega ozemlja so Histri pravzaprav živeli skorajda otoško življenje. Številni predmeti, najdeni v njihovih grobovih z žarami, so bili najrazličnejšega izvora. V 9. in 10. stoletju pr.n.š. so bili še vedno vezani na daljne severne in vzhodne pokrajine Evrope, iz katerih so prodrli v Istro. Številni bronasti predmeti odkrivajo njihove izvore na ozemlju južne Poljske (‘torques’ iz več niti); po drugi strani pa so že imeli stike z naselbino pozne bronaste dobe, imenovano Frattesina, ki se je nahajala na območju ustja reke Pad, od koder so prihajale tako imenovane koliščarske perle, izdelane iz steklene paste. Šele od 9. in 8. stoletja pr.n.š. dalje lahko prepoznamo kakšno posodo v obliki trebušastega bokala, tipično za istrske žare za pepel, v nekropolah velikih venetskih središč, kot na primer Este in Padova ali Sveta Lucija (Most na Soči), ki je bila središče kulturne skupnosti imenovane – natanko tako: svetolucijska skupnost.

Posebej opazne so mnogoštevilne, velike posode, poslikane z matiranimi geometričnimi motivi, ki so prihajale iz daunskih delavnic v južni Italiji. V Istro so prihajale skozi več stoletij, vendar še ne vemo, če so bile za Histre pomembne same po sebi ali zaradi tistega, kar so lahko vsebovale. Poleg že naštetih, je zanimiv trebušast lonec z nazaj zasukanim in na robu ojačanim ustjem, izdelan iz *impasto* keramike. Najden je v Dauniji in v Istri v 4. in 3. stoletju pr.n.š., čeprav ne v tako veliki meri, kot prefinjena poslikana keramika. Te posode so še posebej zanimive zaradi njihovega preprostega, neokrašenega videza, ker jih najdemo tako daleč in ker so – po izgledu sodeč – istrski proizvod. Morda tudi v tem primeru ni bila pomembna kakovost keramike, temveč vsebina posode, ki za nas ostaja nepoznana. Izgleda, da je imela Istra še kar pomembno vlogo v stikih med področjem današnje južne Kranj-

*Nezakcij, posode atiškega, apulskega
in severnojadranskega izvora
(4. stol. pr.n.š.)*

ske, njenimi središči moči v železni dobi, ter ozemlju Picena na zahodni jadranski obali. Možno je, da so Histri, skupaj z Liburni – preko Picena – posredovali pri dobavljanju poslikanih daunskih posod za južno Kranjsko in, da so morda – z druge strani – Picenu dobavljali železno orožje iz Kranjske. Domnevamo, da so Histri izdelovali celo imitacije dragih grških posod, namenjenih hranjenju pijač, ki so jih nato prodajali ljudstvu, naseljenim daleč od morja (na primer *kylix* iz Novega mesta). V vsakem primeru so pri Histrih daleč najštevilčnejši predmeti in tehnologije, uvoženi iz različnih krajev, v primerjavi s tistimi, ki so na polotok prišli iz obmejnih pokrajin. V Nezakciju najdemo odseve vseh duhovnih in političnih stikov Istre s takratnim svetom. Monumentalne kamnite skulpture izražajo povezavo med Vzhodom in Zahodom, medtem ko umetnost situl vsebuje epsko pripoved dejanj vladarjev predalpskih in alpskih skupnosti, ki so sicer še prazgodovinske, a so že stopile v stik z velikimi sredozemskimi civilizacijami.

Dolga, členovita obala Istre in sama morfologija polotoka omogočata neposreden stik z morjem iz katerekoli točke. Notranjost je od obale – bodisi vzhodne ali zahodne – oddaljena največ 30 km. Slednja je nizka, zelo razčlenjena, bogata z zalivi, dragami in otočki, medtem ko je vzhodna obala strma, manj dostopna, a z nekaj globokih kanalov z varnimi pristani. Glede na omenjene naravne pogoje in središčno pozicijo v Jadranskem morju, se je Istra znašla na točki, skozi katero so potovali raziskovalci in tr-

govci sredozemskega sveta, kar je omogočilo razvoj plovbe. Morje je vedno predstavljalo pomemben vir prehrane, čeprav so najdbe ostankov ribjih kosti v Istri redke; najdišča lupin morskih školjk pa so odkrili tudi precej dlje od morja, na primer v krajih, kot je današnji Beram. V grobovih Histrov iz železne dobe so našli veliko število predmetov, prihajajočih iz italških delavnic onstran morja, in sicer iz Picena, Etrurije, Daunie itd., vendar antični pisni viri potrjujejo, da Histri niso samo enakopravno sodelovali v plovbi po Jadranu, ampak so imeli tudi svoj poseben tip plovila. Antični pisci, kot so Marcus Verrius Flaccus, Sextus Pompeius Festus in Paulus Diaconus opisujejo način, kako so Histri svoje ladje gradili, oziroma šivali, zato so jih poimenovali *serilla* ali *serilia*. Morda je ena od teh ladij tista, ki je prikazana v pomorski bitki na situli iz Nezakcija (približno 500 let pr.n.š.).

Že v letih 303-302 pr.n.š. je Špartanec Kleomenes od Brindisija dalje plul po sredini Jadranskega morja, ker se je bal tistega, kar bi ga lahko doletelo na levi strani, na italijanski obali, kjer ni bilo pristanov, z desne strani pa se je bal Ilirov, Liburnov in Histrov – plemen, ki so bila precej na slabem glasu zaradi svojih piratskih dejanj. Proti koncu 3. stoletja, t.j. leta 221 pr.n.š., so Rimljani – z izgovorom, da svojo floto branijo pred piratstvom – sprožili prvo vojno proti Histrom.

Tako, kot njihovi sosedi Liburni, so Histri skrbeli predvsem za to, da so branili svoje obale in priobalne pasove; priobalna

Nezakcij, detajli bronaste situle s pomorsko bitko, cca 500 pr.n.š.

plovba in morski tokovi so namreč v tistih časih silili počasne trgovske ladje, da so se približale obali ali poskušale izkrcanje. Do polovice 6. stoletja pr.n.š. je Liburnom uspelo preprečiti preboj grških trgovcev na Jadran, kasneje pa so – verjetno s pomočjo drugih ljudstev z vzhodne jadranske obale – to izkoristili za to, da so si prisvojili – na način, ki je bil za tiste čase popolnoma naraven, to je z ropanjem – iskano blago, kot na primer poslikano keramiko, vino, bronaste predmete itd. Predmete, ki so jih lahko pridobili tudi kot darove, ponujene poglavarjem v zameno za jamstvo varne plovbe. Histri so bili verjetno v vlogi posrednikov v trgovskih izmenjavah, na primer med območjem Picena in pokrajino današnje Južne Kranjske. Če to vzamemo v obzir, je mogoče, da niso bili “nevarni pirati” v pravem pomenu besede, temveč bolj pomorščaki in trgovci, ki so se na vse kriplje prizadevali obvarovati svojo vlogo na morju.

NEZAKCIJ, PRESTOLNICA HISTROV

Nezakcij (latinsko *Nesactium*, grško Νεσακτιου) - hrvaško Vizače - pri Valturi je bilo mesto Histrov, ki so ga Rimljani oblegali celi dve leti: 178. in 177. pr.n.š. Njegov padec in samomor zadnjega kralja Epulona štejeemo za začetek rimske faze zgodovine Istre. Potem, ko so ga Avari in Slovani koncem 6. stoletja uničili, je Nezakcij šel v pozabo. Šele v poznem devetnajstem stoletju, po vrsti pregledov in raziskav srednjeveških dokumentov ter po pregledu raznih gradišč, je skupina istrskih zgodovinarjev in arheologov uspela določiti in povezati kraj, ki ga v hrvaščini imenujejo Vizače – pri Valturi –, s starodavnim Nezakcijem. Arheološka izkopavanja so se začela leta 1900, leta 1901 pa so odkrili spomenik, posvečen cesarju Gordianu III, na katerem je bil sledeči epigraf: R(es) P(ublica) NES(actiensium). To so smatrali za potrditev, da je današnji Nesakcij-Vizače prazgodovinski *Nesactium*.

Gradišče Nezakcij je bilo na zaščitenem položaju, nad globoko dolino, ki je nadaljevanje malo oddaljenega zaliva Budava na jugovzhodni obali Istre. Leži na širokem obronku, ki mu globoki

jarki, ki so jih izdolbli potoki, nudijo naravno zaščito, medtem ko ga na zahodni, bolj odprti strani, ščiti velik nasip, ki je preprečeval vdor v naselbino. Ta kraj so naseljevali ali obiskovali vse od pradednih časov: od zgodnjega neolitika, nato v eneolitiku, in zelo intenzivno v bronasti dobi, ko so postavili obrambno obzidje. Najslavnejše obdobje njegove zgodovine se je začelo s prihodom nosilcev kulture žarnih grobišč v 11. stoletju pr.n.š. Le-ti so nasilno nadvladali predhodne prebivalce bronaste dobe in so se naglo vključili v jadranske procese, zahvaljujoč geografskemu položaju, ki jim je omogočal nadzor nad zelo živahnimi trgovskimi izme-

Nezakcij, orodja iz kosti

njavami med Sredozemljem in osrednjo Evropo. Trgovske poti so se namreč razcepile v Kvarnerju – tam so se spreminjale iz morskih v kopne in obratno ter so povezovale vzhodno Sredozemlje s severnim Jadranom ter zahodno italško obalo z osrednjo Evropo. To so bile trgovske poti, ki so jih uporabljali v daljnih časih za prevoz surovin, jantarja in drugih proizvodov. Raznolikost, količina in bogastvo grobnih pridatkov, najdenih v nekropoli z žarami za pepel v Nezakciju, dokazujejo premožnost določenih družbenih skupin, ki so lahko razpolagale z dragocenim blagom iz tujih pokrajin. Količina poslikanih posod, ki izhajajo iz daunskih, etruščanskih, pa tudi atiških in severnojadranskih delavnic, je mnogo večja od tiste iz podobnih najdišč v drugih nekropolah polotoka. Poleg tega omenjene posode potrjujejo navado pitja vina, ki je že sama po sebi predstavljala luksuz.

Drug izjemen pojav predstavljajo kolosalni kamniti spomeniki, ki bi lahko bili iz obdobja med 8. in 6. stoletjem pr.n.š. Morda so to ostanki spomenikov iz svetišča, posvečenega prednikom.

Izjemnega pomena so tudi bronaste situle, okrašene s figuralnimi upodobitvami, iz obdobja med 7. in 4. stoletjem pr.n.š. - katere najdemo samo v najpomembnejših knežjih središčih severne Italije ter jugovzhodnega predalpskega

*Nezakcij,
kip konjenika*

in alpskega področja-, ki potrjujejo povezave med takratnimi središči gospodarske, politične in duhovne moči. Dokaz za to so tudi upodobitve na situlah, ki izražajo vizijo sveta še prazgodovinskih človeških skupnosti ter njihove poskuse oponašanja sredozemskih civilizacij.

Že pri prvih izkopavanjih v začetku 20. stoletja so na področju starodavnega Nezakcija, še posebej v sektorju prazgodovinske nekropole z žarami za pepel vzdolž zahodnega obrobja naselbine, prišli na dan številni reliefno izklesani kamniti okruški in skulpture, ki oblikujejo izjemno celoto in predstavljajo uganko. So iz apnenca, po kakovosti katerega sklepamo, da prihaja iz - danes zapuščenega - kamnoloma pri Marčani.

Fragmenti nagrobnih plošč so izklesani natančno, s tehniko, za katero se zdi, da izhaja iz tehnike obdelave lesa, a z različno kombiniranimi motivi spiral in svastik, ki jih obrobijo cikcakasti trakovi ter pasovi iz črtic v obliki črke "S" in trikotnikov. Reliefni motivi spiral so tudi na oblih skulpturah, na bazah žrtvenih oltarjev in poleg antropomorfnih likov v visokem reliefu. Oltarji so bili posebej oblikovani "podstavki" ovalno-lečaste oblike s prečnim rebrom v sredini. Poleg enega od tako izdelanih podstavkov so se ohranili rahli odtisi nog čepeče osebe, ki je morda darovala neko žrtev.

Poleg bolj ali manj velikih kosov reliefno izklesanih kamnitih plošč so našli tudi monumentalne skulpture. Zaradi svoje velikosti in izvirnosti motiva, izmed ostalih izstopa blok (dolžina: 2,18 metrov, višina: 0,48-0,85 metra, širina: 0,30 – 0,41 metra), ki predstavlja žensko, ki rojeva ali je ravnokar rodila in doji otroka. Upodobitev je zelo realistična. Gola ženska ima na sebi – na zapestjih – samo par širokih rebrastih zapestnic. Druga skulptura, ki je povezana z žensko, je del konjeniškega kipa, ki prikazuje golega itifalskega jezdeca, obutega v škorenjčke. Skulpturi te vrste so lahko pripadali tudi konjska glava, fragment, ki upodablja dlan, ter nek drug fragment v obliki noge, ki sta podobna jezdečevim. Upodobitev para nog v visokem reliefu je nadnaravne velikosti (višina: 1,30 metra, širina baze: 0,58 metra, globina 0,38 metra); zanimiv je tudi majhen fragment, ki predstavlja glavo s kitami in velikim obročastim uhanom, posebno pomembni pa so fragmenti skulptur, ki upodabljajo gola telesa mladih moških.

Vse te odlomke spomenikov so našli na sekundarnem položaju, večinoma med žarnimi grobovi železne dobe, a tudi raztresene po naselbini vzdolž obzidja, kar je otežilo njihovo interpretacijo in datacijo. Sprva so jih javnosti predstavili kot spomenike mikenške kulture, vendar je večina znanstvenikov – po primerjavi z drugimi kulturnimi fenomeni – bila mnenja, da so iz obdobja med 8. in 6. stoletjem. Čeprav ni neposrednih analogij – predvsem, kar zadeva porodnico –, so znanstveniki mnenja, da so ti spomeniki nastali pod vplivom etruščanskega in srednjeitalskega področja, predvsem Picena, kjer so prisotne prazgodovinske skulpture, ki predstavljajo vojščake, ter stele, z vklesanimi nepretrganimi spiralami. Po drugi strani pa reprodukcije itifalskih mladcev z roko, položeno na prsi, najdejo primerjavo v podobni skulpturi iz kraja Hischlanden, ki je postavljena na vrh grobnice.

Poleg uganke, ki jo predstavlja datacija, je pri spomenikih iz Nezakcija prav tako skrivnostna njihova vloga v takratnem času. Navadno so bili to deli mrtvaških skrinj, nagrobnih spomenikov, pa tudi elementi – v okviru nekropole – morebitnega svetišča, posvečenega kultu umrlih prednikov. Vse te negotovosti so prisotne tudi pri razlagi skulptur italskih prazgodovinskih skupnosti, ki so – tako, kot Histri iz Nezakcija – na svoj način razlagali in izražali svojo moč, svoje odlike, verovanja in vizije sveta.

UMETNOST SITUL V NEZAKCIJU

Z izrazom "*umetnost situl*" označujemo metodo okraševanja predmetov iz tanke bronaste pločevine z iztolčeno tehniko in vrezovanjem; situla je stožčasta posodica – prav predmet, pri katerem je omenjena umetnost dosegla vrhunec.

Oblika stožčaste posode, okrašene z vrstami iztolčenih kroglic ali točkic, se prvič pojavi v kulturi žarnih grobišč. Edina figuralna upodobitev, ki jo lahko na njej identificiramo, je simbol sončnega voza med dvema protomoma ptic. S prodorom kulture žarnih grobišč iz podonavskega področja do jugovzhodnih Alp

in severne ter srednje Italije, se je razširila tudi tehnologija obdelovanja bronaste pločevine. V Istri je umetnost situl napovedala posoda tipa Hajdúböszörmény, ki je datirana 9.-8. stol. pr.n.š. Na venetskem območju severne Italije se – s širjenjem vzhodnjaške umetnosti vzhodnega Sredozemlja – pojavijo prvi predmeti s figuralnimi upodobitvami; in ravno vpliv prvotnega sloga v umetnosti situl iz kraja Este je najden v fragmentih velikega pokrova, najdenega v Nezakciju. V slednjem so vrezani in iztolčeni motivi, ki prikazujejo grifone, palmice, vrtnice ter druge stilizirane motive; lahko bi izhajal približno iz leta 600 pr.n.š.

Tekom 6. stoletja pr.n.š. je umetnost situl začela cveteti na ozemlju med kraji Bologna in Este ter Retijskimi Alpami, pa vse do območja Sv. Lucije in južne Kranjske. Mesta, v katerih so bili odkriti njihovi ostanki, razkrivajo, katera so bila knežja središča, med katerimi je bil tudi Nezakcij, ki je edino istrsko najdišče situl, okrašenih s figuralnimi upodobitvami. Najdene so bile kot grobni pridatki v dveh od najbogatejših grobov, in sicer v tistem, označenem kot I/12 in v nekem drugem, ki so ga raziskali leta 1981. V prvem grobu je bilo sedem situl, okrašenih z različnimi figurami, v drugem pa so bile štiri. Izhajajo iz obdobja med 6. in

*Nezakcij,
bronasta situla (4. stol. pr.n.š.)*

4. stoletjem pr.n.š. Na njih so v vodoravnih trakovih prikazane upodobitve slovesnih povork vozov in pešcev, obredov z žrtvovanjem vina in žrtvenimi posodami, tekem, lova ter oranja zemlje. Situle so verjetno vsebovale pijače, ki so jih – s pomočjo zajemalk – natakali v kupe; vsekakor nam figuralne upodobitve omogočajo spoznavati podrobnosti v zvezi z oblačenjem, pohištvom (stoli ali prestoli, ležišča, police za posodo), glasbenimi instrumenti in orožjem. Med situlami iz Nezakcija je tudi ena – najbolj dragocena – ki prikazuje pomorsko bitko. To je edini primer, ko - v enem samem velikem prizoru - ladja z veslači in vojščaki po širini prekrije dva trakova.

Situle so se pojavile na obrobjih sredozemskih civilizacij, v še vedno arhaičnem svetu, ki je skozi upodobitve pripovedoval svoje mite in svojo zgodovino, ter govoril o življenju in smrti. Kar zadeva okrasne detajle, so mojstri tistega časa iskali navdih v modelih atiške poslikane keramike, ki se je tekom 6. in 5. stoletja razširila do severnega Jadrana. Na mlajših situlah, izdelanih tekom 4. stoletja, ostajajo samo prikazi rogatih živali na pašniku; živali, na katere v starejših modelih prežijo zveri ali jih ljudje lovijo s puščicami in sulicami. Situle so prenašale v onostranstvo zgodbo svojih lastnikov, slavnih osebnosti skupnosti tistega časa.

DRUGO POGLAVJE

OBDOBJE RIMLJANOV (177 pr.n.š. – 538 n.š.)

1. **HISTRI IN RIMLJANI** – Histri, Liburni, Japodi – Iliri – Grki – Stiki med Rimljani in Histri – Rimska odprava iz leta 221 pr.n.š. – Drugi spopad med Rimljani in Histri – Vojna leta 178-177 pr.n.š. – Livijev opis – Prvi bojni pohod – Drugi bojni pohod – Padec Nezakcija – Razlogi osvojitve.
2. **PRVO STOLETJE RIMSKE PREVLADE** – Prvo rimsko stoletje - 171-170 pr.n.š.: Nesrečna odprava – Odprava leta 129 pr.n.š. proti Japodom – Rimljani in Liburni – Upravne ureditve.
3. **RIMSKI SISTEM** – Romanizacija – Postati Rimljani – Urbanizacija – Centuriacija – Ceste in jezik - Kolonije - Oppidum – Venetia et Histria – Imperij – Kmetijska dejavnost – Istrsko oljčno olje – Podeželske vile – V Liburniji – 2.-3. stoletje: nova mesta in obzidana mesta
4. **POZNA ANTIKA** – Kriza imperija – Utrdbe – Krščanstvo – Vdori barbarov – 476-538: v ostrogotski rimski državi – Nova naselja – Nove družbe – Pričevanje Kasiodora – Uvala Madona na Velikem Brionu – Vzhodni Rimljani.

*Pulj, skulptura rimske ženske
(sredina 1. stol. n.š.)*

Tako, kot drugje v Sredozemlju, Tudi v Istri rimsko obdobje s svojimi pričevanji predstavlja enega od temeljnih in značilnih elementov mestnih in podeželskih okolij. Regija je bila rimski dominij že od leta 177 pr.n.š., vendar se rimske poteze v naseljih, v gospodarstvih in v družbah začenjajo uveljavljati šele od leta 50 pr.n.š. dalje. V letu 12 našega štetja, v okviru ureditve Italije in provinc po cesarskem ključu, je Avgust določil mejo rimske Italije na reki Raši. Istra je bila, skupaj z Benečijami, del desete italijanske regije - Decima Regio -, ki so jo kasneje poimenovali Venetia et Histria, to je severovzhod italske zveze. Od Raše dalje, torej znotraj Istre, se je začejala provinca Ilirik, vzhodno-jadranska stran imperija. Tekom imperialne faze rimske zgodovine je bila torej Istra locirana znotraj območja matične države, od 3.-4. stoletja dalje pa znotraj zahodnega dela Imperija. Med letoma 476 in 538 je bila del Teodorikovega rimsko-ostrogotskega kraljestva, katerega glavno mesto je bila bližnja Ravenna. V letih 537-538 so Justinijanovi Bizantinci zmagovito pristali tudi v Istri in tako odprli novo fazo zgodovine.

V 1. stoletju našega štetja je Istra poznana po vsem rimskem svetu kot dežela olja in vina – rodoviten, srečen in produktiven predel Zgornjega morja, to je Jadrana. Po uničujočem vdoru Norikov in Panoncev, do katerega je prišlo leta 16 pr.n.š., je Istra do začetka 5. stoletja našega štetja - torej več kot 400 let – živela v miru in pogosto v blaginji. Spremembe kmečkega okolja – zaradi širitve oljkarstva in vinogradništva -, razvoj urbanih središč in cestnih osi, širitev podeželskih vil, ostajajo najvidnejši znaki rimske civilizacije. Gre za strukturne znake, kot so ceste, njive, na katerih gojijo trte, oljke in pšenico, ter tipologija stavb in naselij, a tudi za institucije, koncepte, govorice: to je velika dediščina za obdobje srednjega veka in za moderno dobo.

1. HISTRI IN RIMLJANI (221-178 PR.N.Š.)

Histri, Liburni, Japodi

Prva pisna pričevanja v zvezi s Histri in Liburni izhajajo iz 7. stoletja pr.n.š.: grški geograf Ekataios iz Mileta je v svojem delu *Periegeza zemlje* napisal, da so vzdolž Jonskega zaliva živeli Histri, Cauli in Liburni. Za Cauli so se izgubili vsi sledovi, vendar domnevamo, da so živeli na območju med Opatijo in Reko. Histri in Liburni so pripadali skupini indoevropskih ljudstev - kot sicer tudi Grki, Itali in Kelti - in so se na istrskem polotoku naselili okrog 12. stoletja pr.n.š. Tudi Veneti, zahodni sosedi Histrov, so bili Indoevropejci; vsi trije omenjeni narodi so imeli določene poteze, ki so kazale na skupni izvor. Na področju severovzhodne Istre - v zaledju Reke, v današnjih Gorskem kotarju in Liki - so živeli Japodi, v katerih so arheologi identificirali izvor neke kulture, ki je bila pred indoevropsko, zato jih ne štejemo za prave Indoevropejce, temveč za rodove, ki so se pomešali z avtohtonimi prebivalci tega področja. Lahko rečemo, da so se v obdobju med 12. in 11. stoletjem pr.n.š. na našem ozemlju naselile različne indoevropske skupine, ki so si bile zelo podobne med seboj (bile so torej istega izvora), in so se znale vsaka na svojem območju prilagoditi dani situaciji. Niso iztrebile lokalnih ljudstev, temveč so se - bolj ali manj - z njimi spojile, in tako ustvarile nove skupnosti. Posledica tega je bila, da so Histri, Liburni in Japodi - čeprav so imeli podobne korenine - razvili vsak svojo materialno kulturo, ki je izvirna in prepoznavna. Nobeden od teh narodov ni poznal pisave, zato naše poznavanje temelji večinoma na arheoloških raziskovanjih.

Nezakcij,
grška vaza (5. stol.pr.n.š.)

V drugi polovici prvega tisočletja pr.n.š. so večino Istre poseljevali Histri, ki so ji tudi dali ime. V 2. stoletju pr.n.š. se je njihovo ozemlje raztezalo do reke Timave na severozahodu - vključevalo je Kras in Čičarijo do Učke. V vzhodni Istri, na reki Raši, so mejili na Liburne, tako da je današnje območje Labina pripadalo zgodovinski Liburniji. Liburni so bili razširjeni na mnogo večjem ozemlju, in sicer od reke Raše v Istri do reke Krke v Dalmaciji, vključno s podgorskim primorjem Velebita in vsemi kvarnerskimi otoki.

Včasih Histre in Liburne prištevamo k Ilirom, imamo jih torej za pripadnike nekega širšega sestava skupnosti, ki so - v prazgodovini in v začetku antike - naseljevale celotno ozemlje od vzhodne jadranske obale in dinarske regije v notranjosti do današnjih Albanije, Makedonije in Srbije. Dejansko, tudi nekateri antični pisci imenujejo Ilire vse prebivalce omenjenih ozemelj, vendar gre za pripisovanje predvsem na geografski osnovi, torej za ime, ki nakazuje na vse prebivalce Ilirika, t.j. rimske regije, ki je dobila dokončne meje pod cesarjem Avgustom. Večina antičnih virov natančno loči med posameznimi skupinami in jih navaja kot Dalmate, Ardijejce, Desitiate, Plereje, Enhelejce, Taulante, ter Histre, Liburne in Japode.

Iliri

Severni Jadran
v rimskem obdobju

Čeprav so Grki že zelo zgodaj raziskali obale severnega Jadrana, vzdolž katerih so navadno pluli, so pisna pričevanja pred 2.-1. stoletjem pr.n.š. zelo redka in nepopolna. Po Hekataju v 7. stoletju pr.n.š., so Istro in Histre navajali Aristotel in Skilaks ter številni pisci (Kalimah iz Kirena, Apolonij iz Rodosa, Likofron in drugi); mnogi so bili prepričani, da se v bližini Istre izliva en rokav reke Donave. Čeprav je napačno, lahko to prepričanje razložimo s tradicionalno trgovsko potjo, ki je iz severne Evrope prečkala podonavsko območje, da bi preko zahodnih Alp dosegla severni Jadran. Najdragocenejše blago, ki je na ta način z Baltika prihajalo do Grčije, je bil jantar, ki so ga našli tudi v grobovih Histrov in Liburnov.

Med 6. in 3. stoletjem pr.n.š. so Grki na Jadranu ustanovili le malo kolonij, ki so bile koncentrirane na otokih srednje Dalmacije (*Korkyra*, *Pharos* in *Issa*, to je Korčula, Hvar in Vis) in v delti reke Pad (Adria in Spina), so pa zato pluli vzdolž obal in vzdrževali stike s tamkajšnjimi prebivalci. Zanje je bilo morje okoli južnega konca Istre ter okrog otokov Cres in Lošinj življenjskega pomena, ker je povezovalo mesta, ki so ležala na njegovi obali. Tam pa so Histri in Liburni pogostokrat ustavljali grške in tuje ladje, da so jih oropali ali od njih zahtevali plačilo neke vrste pristojbine za plovbo. To, kar je bilo v očeh Grkov piratstvo, je za Histre in Liburne predstavljalo zakonit nadzor nad okoliškim morjem. Piratstvo so namreč šteli za normalno gospodarsko dejavnost tam, kjer ni bilo dovolj naravnih virov za proizvodnjo življenjskih potrebščin; praviloma se je to dogajalo vzdolž bolj strmih, skalnatih in razčlenjenih sredozemskih obal, ki so nudile mnogo naravnih pristanov, primernih za zatočišče hitrih plovil, s katerimi so "pirati" pregledovali svoje ozemlje. Družbe z naprednejšim gospodarstvom niso mogle dopustiti takega oviranja morske plovbe in so ga vedno poskušale izkoreniniti s pomočjo vojn.

Prvi stiki med Rimljani in Histri, ki so jih registrirali zgodovinski viri, so potekali prav v znamenju piratstva. V 4. stoletju, potem, ko so bili Rimljani razširili svoj dominij na celotno Italijo, je plovba vzdolž vzhodne jadranske obale postala zelo pomembna za povezave med severno Italijo (padska nižina, ki se je takrat imenovala Cisalpinska Galija) in južno Italijo (Kalabrija), ter plovbo okoli nje do Tirenskega morja.

Grki

Stiki med Rimljani in Histri

Latinski zgodovinar Tit Livij v svojem delu *Ab urbe condita* opisuje plovbo vojaškega odreda, ki je leta 302 pr.n.š. prodrl na Jadran v višini mesta Brindisi. Pravi, da "italske obale na levi so brez pristanišč, na desni pa" so "Iliri, Liburni in Histri - divja plemena, ki so večinoma nevarna zaradi njihovega ropanja na morju; zato je šel direktno do venetskih obrežij". To je prva omemba Histrov in Liburnov v rimskih zgodovinskih virih in napoveduje začetek dolgotrajnih spopadov glede pravice do svobodne plovbe po Jadranu. Pomembno je tudi, da Histre in Liburne omenja skupaj: očitno so bili v očeh Rimljanov "enakovredni", kar zadeva nevarnost; dejstvo je, da Grki niso ustanovili kolonij na njihovih ozemljih. Vendar so ravno v tistem času Rimljani postajali politična in vojaška sila, ki je bila veliko močnejša od majhnih grških držav, tako da je varnost Histrov in Liburnov kaj kmalu postala vprašljiva.

Rimska odprava
iz leta 221 pr.n.š.

Nedvomno so Histri in Liburni skozi celotno 3. stoletje pr.n.š. motili plovbo rimskih in grških ladij po vodah pred njihovimi obalami, vendar so morali Rimljani takrat reševati pomembnejše probleme zaradi vojne proti epirskemu kralju Piru ter proti Feničanom (prva punska vojna), tako da problem piratstva vzdolž vzhodne jadranske obale ni bil prvenstvenega pomena. Kljub temu pa so – tudi, ko je bila druga punska vojna v polnem teku - v nekaterih primerih, ko se je situacija na vzhodnem Jadranu bolj zaostila, Rimljani vojaško posredovali. Kot kaže, so Histri takrat izkoristili priložnost in so se pridružili drugim vzhodno-jadranskim ljudstvom v vojni proti Rimljanom; zgodovinski viri so glede tega izjemno skopi. Vseeno pa ni dvoma glede dejstva, da so Rimljani leta 221 pr.n.š. začeli vojaško odpravo proti Histrom, ki sta ji poveljevala konzula *Publius Cornelius* in *Marcus Minucius*, in da so si jih podredili. O teh dogodkih obstaja kratek stavek v povzetku izgubljene Livijeve knjige XX ter nekaj širših besedil grškega zgodovinarja Apijana, poznoantičnega zgodovinarja Evtropija in Bizantinca Zonarasa. Evtropij izrecno navaja motiv te vojne: Histri so oropali rimske ladje, ki so prevažale žito. Zonaras trdi, da so si konzuli podredili mnogo lokalnih plemen – nekatere nasilno, druge s pogajanjem.

Apijan opisuje tudi širše okoliščine, ki so privedle do vojne, katero je – po njegovem mnenju – podžgal samooklicani kralj

Dimitrij s Farosa (Hvara – op. prev.), na južni obali vzhodnega Jadrana. Uspel je namreč prepričati Histre, da so sodelovali v široko organizirani vojaški akciji proti Rimljanom na celotnem Jadranu. Vojna Histrov proti Rimljanom bi morala biti samo epizoda v vsesplošnem napadu vseh vzhodno-jadranskih ljudstev proti rimskim interesom na Jadranu. Kaže, da so leta 221 pr.n.š. Rimljani napadli Histre z morja, oziroma, da vojska sploh ni sodelovala pri vojnih operacijah, glede na to, da je bil namen akcije izkoreniniti piratstvo Histrov, ne pa si jih podrediti. O konkretnem poteku vojne ne vemo ničesar, vendar lahko sklepamo, da so se rimske ladje postavile v bližino vseh tistih pristanov, ki so predstavljali baze piratskih plovil (luka Budava pri Valturi, Medulinski zaliv, Puljski zaliv, Limski kanal, ustje reke Mirne pri Novigradu in drugi). Zažgali in potopili so majhna plovila Histrov in po vsej verjetnosti osvojili in zravnali s tlemi vsaj del njihovih gradišč. Neka- tera od teh, oziroma majhne skupnosti Histrov, ki so v njih živele – so se (verjetno) predala: odrekla so se boju, da bi se izognila uničenju. Tako so Rimljani - brez posebnih težav - uspeli za nekaj časa preprečiti piratstvo Histrov v severnem Jadranu in so se bojevali proti južnim ilirskim ljudstvom ter proti Dimitriju s Farosa, ki so dokončno premagali leta 219 pr.n.š.

Tekom sledečih desetletij – koncem 3. stoletja in v začetku 2. stoletja pr.n.š. – nam zgodovinski viri ne nudijo nobenih podatkov o Histrih, kar pomeni, da se na polotoku in okoliških področjih ni zgodilo nič takega, kar bi bilo vredno zapisati, kot na primer vojne in podobni dogodki (to je bilo namreč tisto, kar je zanimalo antične zgodovinarje). Vendar Histrov niso pod-

Pulj, rimski torzo

jarmili, njihovo piratstvo pa je bilo samo začasno zavrto. Glede na to, da niso bili popolnoma premagani (ker leta 221 pr.n.š. Rimljani tega sploh niso hoteli), so sčasoma obnovili svoja gradišča in obnovili svoj pomorski potencial tako, da so zgradili in opremili nove ladje ter prevzeli nadzor nad severnim Jadranom. Takrat še niso imeli kralja – živeli so v rodovni skupnosti, v kateri je odločitve sprejemala skupščina, ki so jo sestavljali najvidnejši veljaki. Sčasoma je eden od teh veljakov postal najvplivnejša osebnost in s tem sprožil nastanek državne ureditve, na vrhu katere je bil kralj. Iz Livijevega teksta lahko sklepamo, da je v tistem obdobju obstajal veljak, katerega imena ne poznamo, ki je imel moč, podobno kraljevi. Vendar je šele njegov sin, po imenu Epulon, uspel prepričati ljudstvo, da so sprožili vojno proti Rimljanom, ker je medtem zrasla nova generacija Histrov, ki je pozabila poraz iz leta 221.

Drugi spopad med Rimljani in Histri

Stvari so se odvijale tako. Do začetka 2. stoletja pr.n.š. so Rimljani osvojili že vso severno Italijo južno od reke Pad (*Cispadania*) in ustanovili kolonije vzdolž glavnih komunikacijskih poti od vzhoda proti zahodu: *Ariminum*, *Bononia*, *Mutina*, *Parma*, *Placentia*, *Ticinum*. V regiji Venetov je nastajala mreža naselij severno od reke Pad (*Verona*, *Vicetia*, *Patavium*, *Altinum*), ki so jo v 1. stoletju pr.n.š. dokončali in utrdili. A za Rimljane je bilo zelo pomembno ohraniti svobodo plovbe na Jadranu, zato so potrebovali še eno bazo na skrajnem severu. Vdor nekega galskega plemena, ki je preko Alp prispelo do današnje Furlanije, kjer je začelo graditi svojo utrjeno postojanko, je torej prišel ravno ob pravem času. Konzul *Claudius Marcellus* je iz Ligurije z vojsko prišel na območje in premagal Gale, ki so se morali vrniti tja, od koder so prišli. Livij je zapisal, da je konzul – potem, ko je rešil problem Galov – zaprosil Senat, da bi sprožil vojno tudi proti Histrom, kar pomeni, da so le-ti predstavljali latentno nevarnost za rimske interese v tej regiji. Senat je sicer odklonil, vendar se je – glede na situacijo – odločil, da na območju postavi novo kolonijo, imenovano *Aquileia* (Oglej – op. prev.).

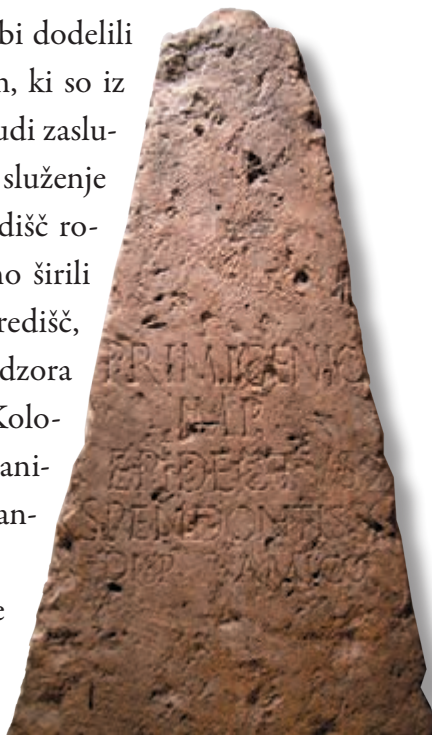
Z gradnjo so verjetno začeli naslednje leto – 182 pr.n.š. – Histri pa so jih takoj začeli ovirati in poskušali, kot kaže, gradnjo preprečiti tudi s silo. Uradno je bila kolonija Oglej ustanovljena leta 181, ker so se takrat novi kolonizatorji – več kot 3.000 jih je bilo – naselili na novih posestih. Rimljani so ustanavljali kolo-

nije, torej mesta, iz dveh razlogov: da bi dodelili zemeljske posesti rimskim državljanom, ki so iz različnih razlogov ostali brez njih, pa tudi zaslužnim veteranom kot nagrado za dolgo služenje vojski, ter zaradi ustvarjanja novih središč romanizacije, iz katerih so nato dodatno širili rimski način življenja in civilizacijo – središč, ki so istočasno služile za ohranjanje nadzora nad pravkar podjarmljenimi ljudstvi. Kolonije so bile torej pomemben vzvod romanizacije ter neposreden inštrument ekspanzije rimske države.

Ni si težko zamisliti vzroka slabe volje Histrov v zvezi z novo rimsko kolonijo Oglejem. Očitno so razumeli njen pomen za nadaljnji napredek rimske nadvlade proti zahodu, kjer je bilo prvo ozemlje, ki je bilo izpostavljeno napadu, prav njihovo. Zato so v skrbah spremljali razvoj dogodkov in gradnjo novega mesta na ravnini, oddaljenega približno deset kilometrov od gričevnatega področja tržaškega Krasa, ki so ga takrat obvladovali: Ogleja niso zgradili na histrskem ozemlju, temveč v njegovi bližini.

Vojna, do katere je prišlo leta 178 pr.n.š., ni imela nekega natančno določenega vzroka, ali vsaj o njem ni ostalo nikakršno pričevanje. Livij poroča, da so se rimski vojaški poveljniki iz Ogleja, ki jih je vodil konzul *Aulus Manlius Vulso*, odločili organizirati odpravo proti Histrom verjetno zato, ker so želeli preprečiti njihov morebitni napad na kolonijo. Vemo, da je bil na čelu Histrov Epulon. Viri ga navajajo kot kralja (*“rex”*), vendar zagotovo ni bil kralj v kasnejšem in današnjem pomenu besede, temveč je bil najpogumnejši vojščak, kateremu je svet veljakov zaupal poveljstvo. Kot lahko sklepamo tudi iz dogodkov, ki so bili značilni za potek vojne, so bili Histri množica medsebojno zelo slabo povezanih skupnosti, brez solidne enotne institucionalne strukture. Zato so jih – leta 177 pr.n.š., ob koncu drugega leta vojne – Rimljani uspeli premagati.

Leta 178 pr.n.š. je torej konzularna vojska odšla iz Ogleja brez uradnega dovoljena rimskega Senata (ki je bil edini, ki

Pulj, rimski nagrobni napis

Vojna leta 178-177 pr.n.š.

je lahko napovedal vojno); očitno so menili, da ni bilo dovolj časa, da bi opravili vse s tem povezane formalnosti. V tej fazi je bilo predvideno, da bi flota desetih ladij podpirala vojsko na kopnem. Pehoti in konjenici je poveljeval *Claudius Marcellus*, flotilji pa duumvir *Gaius Furius*. Prvi tabor so postavili v bližini Timave, rečice, ki je morda v tistem času označevala mejo med področji Venetov in Histrov. V njenem ustju so privezali rimske bojne ladje. Da bi preprečili vmešavanje drugih solidarnih ljudstev vzhodnega Jadrana, so Rimljani postavili dve skupini ladij, ki so imele nalogo patroljirati Jadransko morje južno in severno od Ancone tako, da nihče ne bi mogel prihiteti Histrom na pomoč izza njihovih hrbtov.

Livijev opis

V drugi fazi prodiranja so Rimljani dejansko prišli na polotok: flota, ki ji je poveljeval *Furio*, se je zasidrala “v najbližjem pristanu na histrskem ozemlju”, medtem ko sta dve konzularni legiji postavili tabor približno 7-8 km v notranjosti, že na planoti tržaškega Krasa. Menimo, da se je to dogajalo nekje zahodno od Trsta – med tržaškim predmestjem in reko Timavo – vendar Livijev opis ne zadostuje za natančno določitev geografskih koordinat teh dogodkov. Legijski tabor in pristan sta bila postavljena v skladu s strogimi rimskimi pravili, kar pomeni, da so bile nekatere vojaške enote zadolžene za varnost taborov (straže) in da so morale druge nadzorovati dogajanje na cesti, ki je vodila do pristanišča (saj so s tiste strani dobavljali hrano in krmo), kot tudi do reke (Timave?), od koder so dobivali pitno vodo. Toda Histri so bili pozorno spremljali razporejanje rimskih sil in so že pripravljali taktiko napada. Nekega jutra so napadli prednjo stražo na poteh, ki so vodile do morja in do reke. Zaradi drobnega dežja so vojaki, ki so stražili tabor, imeli vtis, da so bili napadalci mnogo bolj številni, kot so v resnici bili, zaradi česar so se umaknili za obrambno črto. Kaj kmalu je v taboru zavladala panika – pretirana groza – zaradi presenečenja in zmede: in ko je nekdo začel vpiti, da se je treba umakniti proti morju, v pristanišče, je množica vojakov začela bežati. Tisti maloštevilni, ki so ostali v taboru skupaj s poveljnikom tretje legije, so – po kratki, neenakovredni bitki – vsi izgubili življenje.

Prvi bojni pohod

Tako so Histri osvojili tabor, kjer so našli veliko količino hrane in pijače, in tako so – po Livijevem pripovedovanju – začeli

Poreč, rimski sarkofag

pirovati. “Ker niso bili vajeni prefinjenih jedi, so se preveč požrešno nabasali z vinom in hrano.” Četudi ne gre za potrjeno zgodovinsko dejstvo, ampak po vsej verjetnosti za obrabljeno frazo (tovrstne zgodbe najdemo tudi pri drugih ljudstvih, proti katerim so se Rimljani borili), ni dvoma, da so bili Rimljani v prvem napadu Histrov premagani in pregnani do morja. Kljub temu pa so kaj kmalu – ko so si opomogli od presenečenja in, ker jih je gnala želja, da bi se maščevali in oprali sramoto – prešli v protinapad. Častniki so ponovno postrojili vojake in jih poslali na pohod proti taboru, kjer so – po pripovedi – presenetili dremotne in pijane Histre, jih premagali in jih brez večjih težav razkropili. Kralj, “omamljen od veseljačenja, je uspel uiti potem, ko so ga njegovi možje naglo posedli na konja”, medtem ko je bilo – po istem viru – približno 8.000 Histrov ubitih, brez nobenega ujetnika. V rimskih vrstah je izgubilo življenje 237 vojakov, in sicer jih “je umrlo več med jutranjim begom, kot med osvajanjem tabora”. Dva trgovca iz Ogleja, ki sta prispela do tabora s tovorom živeža malo za tem, ko so ga bili rimski vojaki zapustili, sta panično zbežala v Oglej z novico o uničenju obeh legij, osvojitvi tabora s strani Histrov ter izgubi ži-

veža in opreme. Mesto je zapadlo v zmedo, novico, pa so – preko sistema kurirjev – sporočili v Rim, kamor je prispela čez kakšen dan. V rimskem Senatu se je razširil nemir, proglasili so izredno stanje in sprejeli odločitev o rekrutiranju dodatnih legij rimskih državljanov in pomožnih enot, ki so jih oblikovali zavezniki. Iz Ligurije je drugi konzul, *Marcus Iunius Brutus*, pohitel v Oglej na pomoč *Manliu Vulso*. Toda, ko je prispel tja, je lahko ugotovil, da ni bilo vzroka za strah, saj so *Vulsovi* vojaki ponovno obvladovali situacijo, kar je sporočil Rimu.

Ko so se zavedli, da je bil v Ogleju tudi drugi konzul, z dodatnim vojaškim kontingentom, so se Histri porazgubili in se zatekli v svoja gradišča. Glede na to, da je bila že jesen, se je tudi rimska vojska vrnila v Oglej, kjer je preživela zimo. V starih časih so se namreč vojskovali le od pomladi do jeseni; pozimi pa so se vojske utaborile na dobro zaščiteneh mestih in niso začenjale vojnih operacij. *Iunius Brutus* se je vrnil v Rim, da bi organiziral volitve novih konzulov za naslednje leto, tam pa so ga senatorji izprašali glede *Vulsove* odgovornosti v zvezi z naglo in na trenutke nevarno ekspedicijo proti Histrom, za katero se je odločil sam, brez privoljenja Senata. Zaključili so, da bo *Manlius Vulso* – glede na to, da se še ni pojavil v Rimu – za svoja dejanja odgovarjal takrat, ko mu bo potekel konzulski mandat. Za leto 177 sta bila za konzula izvoljena *Gaius Claudius Pulcher* in *Tiberius Sempronius Gracchus*. Z žrebom so določili, katera ozemlja jima bodo dodelili: Klavdiju je pripadla Istra, Semproniju pa Sardinija. To so bila namreč ozemlja, na katerih naj bi se tistega leta Rim bojeval.

Drugi bojni pohod

Istočasno – spomladi leta 177 – sta konzula preteklega leta, *Iunius Brutus* in *Manlius Vulso*, z vojsko napadla Histre, čeprav nista imela te pravice, glede na to, da je 15. marca njun konzulski mandat potekel. Njuna ekspedicija je bila vsekakor uspešna, ker Histri še niso bili združili svojih moči v enotno vojsko. Rimljani so osvajali gradišče za gradiščem, plenili, uničevali z ognjem in mečem, razdejali so naselja, hiše, polja in živino. Na koncu so se Histri poskušali upreti rimski vojski v bitki, v kateri je na bojišču obležalo približno 8.000 Histrov, medtem ko so se preživeli razkropili po svojih gradiščih in kasneje poslali sle, ki so predali prošnjo za mir in zahtevane talce.

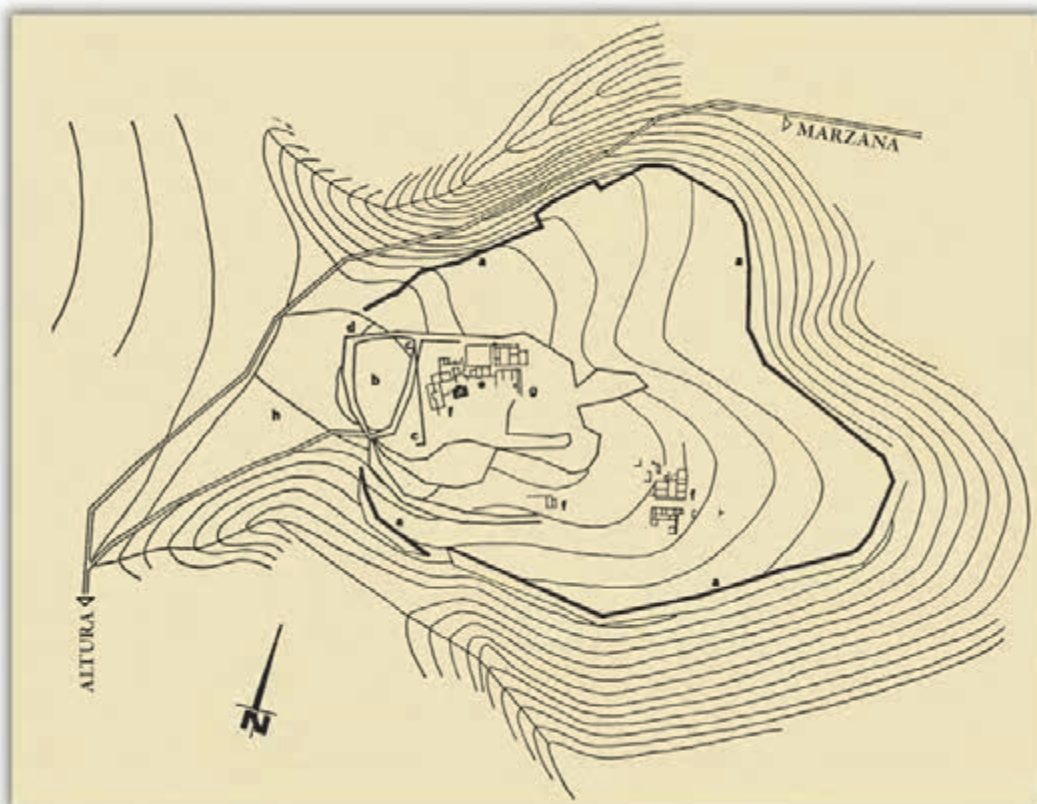
Ko je *Gaius Claudius Pulcher* izvedel kaj se dogaja, se je ustrašil, da bo ostal brez vojske in operativnega območja, ki sta mu bila dodeljena, in se bo tako moral odreči slavi, ki bi mu jo prinesla zmaga nad Histri. Zato je ponoči zapustil Rim, ne da bi prej izrekel religiozne večne zaobljube, in je o tem obvestil le konzulskega tovariša. Iz Ogleja je šel v tabor legionarjev in tam od *Iuniusa Brutusa* in *Manliusa Vulsa* zahteval, da mu prepustita poveljevanje, kar sta mu odrekla, glede na to, da je konzul prekršil pravila, ki so urejala vojni pohod. Tudi vojaki, katere je nepremišljeno obtožil, da so pred letom zbežali iz tabora, so mu odklonili poslušnost. Tako je bil prisiljen vrniti se v Rim, kjer pa je uspel spraviti skupaj dve legiji nove vojske, s katerima se je vrnil v Istro.

Medtem sta *Iunius Brutus* in *Manlius Vulso* obkolila histrsko gradišče Nezakcij v Južni Istri, “v katerega so se bili zatekli histrski veljaki in sam kralj Epulon”. To je bila njihova zadnja utrdba, kjer so se verjetno zatekli tisti, ki so bili trdno odločeni, da se ne bodo predali Rimljanom. Tukaj je *Gaius Claudius Pulcher* razpustil staro vojsko, odstavil njene poveljnike ter nadaljeval obleganje s svojima dvema novima legijama in pomožnimi zavezniškimi enotami. Livij pripoveduje, da so Rimljani – zato, da bi zlomili odpor branilcev – preusmerili tok reke, ki je varovala gradišče in mu dovajala vodo. Tudi, če je pripoved o padcu Nezakcija v nadaljevanju po vsej verjetnosti napihnjena – saj pravi, da so branilci, ko so izgubili vsako upanje, ubili svoje žene in otroke ter nato storili samomor, da le ne bi padli v roke Rimljanom – je bilo njegovo uničenje zagotovo zelo pomembno, tako za Histre, ki so s tem izgubili svojo neodvisnost, kakor za Rimljane, ki so enkrat za vselej rešili problem histrskega piratstva, ki je preprečevalo svobodno plovbo po severnem Jadranu. Obleganje Nezakcija po vsej verjetnosti ni moglo trajati ravno dolgo, če je *Gaius Claudius Pulcher* potem, ko si je podredil Histre, z vojsko odšel na Sardinijo, kjer je tudi zmagal, tako da je v istem letu lahko slavil dve veliki vojaški zmagi. Rimljani so zajeli več kot 5.000 Histrov, katere so prodali kot sužnje, medtem ko so vojni plen razdelili med vojake. S tem je bilo konec histrskega odpora, kajti “vsa plemena, kjerkoli so bila, so predala talce in priznala rimsko nadvlado”.

To je bil konec neodvisnosti Histrov, oziroma začetek rimske nadvlade v Istri. Rimljani so si podredili Istro in Histre, ne toliko

Padec Nezakcija

Razlogi osvojitve

Nezakcij, tloris kraja

zato, ker bi si to posebej želeli, temveč zato, ker niso mogli dovoliti, da bi histrsko piratstvo v severnem Jadranu oviralo svobodno plovbo. Poleg tega je Rim - ravno v tistem obdobju - rasel v veliko politično in vojaško silo, ki je bila na tem, da svojo nadvlado razširi na celotno sredozemsko območje. Rim je že bil gospodar celotne Italije, Sicilije, Sardinije in Korzike, hispanske obale, dela ilirske obale v južnem Jadranu in Jonskem morju, ter je izkazoval interes za politično širitev proti Grčiji in Mali Aziji, pa tudi severni Afriki. Že vnaprej je bilo jasno, da Histri ne bi mogli ustaviti teh ambicij.

2. PRVO STOLETJE RIMSKE PREVLADE (178 – 60 pr.n.š.)

Prvo rimsko
stoletje

Livijevo poročilo o vojni iz let 178-177 pr.n.š. kljub vsemu ni dovolj natančno, da bi vsebovalo vse zgodovinske okoliščine. Domnevamo lahko, da je v Nezakciji Epulona podprl samo manjši del Histrov. Že pred obleganjem – ko so videli grozovito uničenje, ki so ga bile rimske legije uprizorile tekom prve odprave – so mnogi priznali rimsko oblast. Verjetno so se do zadnjega upirali le tisti Histri, ki so največje dobičke kovali s piratstvom; in to so bile skupnosti, ki so živele na jugu polotoka. V vsakem primeru nimamo nikakršnih zgodovinskih poročil o prvih desetletjih in niti o prvem stoletju rimske prevlade nad Istro. Rimljani so svojo oblast uveljavljali do mere, ki je bila potrebna za preprečevanje uporov. Menimo, da so Rimljani razpostavili vojaške postojanke na najpomembnejših točkah južne in zahodne obale, od koder so lahko nadzirali plovbo, oziroma zagotavljali prost prehod ladjam in ostalim trgovskim plovilom. Glede na to, da iz rta Kamenjaka v lepem vremenu lahko vidimo na kilometre daleč, do Cresa in Lošinja, je moralo na tem mestu vsekakor biti pomembno vojaško opazovališče.

Vendar doslej arheologija ni uspela zaslediti konkretnih materialnih ostalin vojaške prisotnosti Rimljanov v južni in zahodni Istri po letu 177 pr.n.š. Najstarejši dokazi o dejanski prisotnosti Rimljanov v Istri so iz sredine prvega stoletja pr.n.š., in so nastali le malo pred ustanovitvijo prvih kolonij. Eno dejstvo je gotovo: ko so osvojili Istro, Rimljani niso hiteli s sistematičnim naseljevanjem druge populacije, temveč so Histrom dovolili, da so še naprej živeli in delali po svojih navadah. Razen, kar zadeva pristojbino – kot znak priznavanja rimske oblasti – in prepoved nošenja orožja, je v vseh ostalih pogledih življenje Histrov ostalo isto. Svoja bivališča so gradili na isti način, na isti način so krčili gozdove in obdelovali zemljo, na isti način so pasli črede ovac in koz ter lovili ribe.

Čeprav o tem ni konkretnih dokazov, je očitno, da so po letu 177 pr.n.š. v Istro prišli tudi številni rimski trgovci, ki so vzpostavili gospodarske stike s tamkajšnjim življem. Trgovci so vedno sledili rimskim zavojevalskim odpravam, ker so vojski dobavljali potrebno blago. Vendar pa niso ustanovili novih naselij, temveč le nekaj začasnih baz, domnevno v bližini vojaških oporišč. Nenavadno je, da ni niti ostalin rimskih vojaških taborov ali opazovališč. Verjetno je šlo za improvizirane postavitve, ki so se v zelo kratkem času pokazale za nekoristne, ker se Histri niso poskušali upreti rimski oblasti.

Splošno gledano, vemo zelo malo o zgodovini prvih stotih let po letu 177 pr.n.š., to je do sredine prvega stoletja pr.n.š. Izmed dogodkov, ki jih opisujejo viri, sta najpomembnejša naslednja dva: vojaška ekspedicija konzula po imenu *Gaius Cassius Longinus* proti Karnom, Histrom in Japodom v letih 171-170 pr.n.š. in ekspedicija konzula Gaja Sempronija Tuditana proti Histrom in Japodom v letu 129 pr.n.š. Med tema dvema dogodkoma in po letu 129 pr.n.š. ni bil opisan nikakršen pomemben dogodek v zvezi z Istro in Histri.

Edini razpoložljivi zgodovinski vir v zvezi z dogodki v Istri v letih 171-170 pr.n.š. ostane Livij, kateri se je pri svojem pisanju naslonil na podatke, ki so bili na razpolago poldrugo stoletje kasneje. *Gaius Cassius Longinus* je bil konzul za leto 171 in mu je bilo – v skladu z navado – z žrebom dodeljeno upravljanje regije Cisalpinska Galija, torej današnje severne Italije. Iz nam nepoznanih vzrokov, se je odločil, da bo po kopnem – iz severne Italije – z vojsko prišel do Makedonije, za kar je moral prepotovati celotno zahodno jadransko obalo, od Istre do današnje Albanije. Menimo, da se je hotel boriti proti makedonskemu kralju Perzeju, kateremu je bil leto pred tem Senat napovedal vojno. Ker mu Cisalpinska Galija ni nudila nobene priložnosti za slavo ne za vojni plen, se je *Longinus*, začuda, odločil za ta korak brez pristanka Senata. Tistega Senata, kateremu so se ravno v tistem času odposlanci iz Ogleja v Rimu pritožili, da njihovo mesto – pa čeprav je bilo ustanovljeno pred približno desetimi leti – ni nudilo varnega življenja, ker je bilo obkroženo “s sovražnimi ljudstvi Histrov in Ilirov”, zaradi česar so zahtevali, naj se mesto nemudoma in bolje utrdi. Po Livijevem pripovedovanju, so “na vprašanje, če bi bili pripravljeni to zaupati

171-170 pr.n.š.:
Nesrečna odprava

konzulu Gaju Kasiju, odgovorili, da je Kasij v Ogleju zbral močno vojsko in se podal preko Ilirije na pot proti Makedoniji”. Povedali so tudi, da je vojska vzela s seboj za trideset dni hrane in nekaj vodičev, “ki poznajo poti od Italije do Makedonije”.

Senat – razočaran, ker je konzul prekoračil svoja pooblastila – je določil, da za njim pošlje sle, ki naj bi mu naročili, “naj se ne vojskuje z nobenim ljudstvom, razen s tistim, ki ga je določil senat”. Leto kasneje (170 pr.n.š.) je Senat sprožil postopek proti *Longinu* zaradi njegove neposlušnosti (ker se je podal na pot proti Makedoniji brez njegovega privoljenja), in tako je prišel na dan tudi preostanek zgodbe. Brat nekega galskega kralja se je pritožil, ker je *Longinus* “uničil vasi alpskih ljudstev, svojih lastnih zaveznikov, in jih več tisoč zajel kot sužnje”. Nato so odposlanci Karnov, Histrov in Japodov povedali, da je *Longinus* sprva od njih zahteval, naj mu pripravijo vodiče, ki ga bodo po kopnem peljali do Makedonije, a da se je kaj kmalu vrnil po isti poti (Livij pravi, da se je obrnil “na polovici poti”) ter ropal in zažigal njihovo zemljo, ubil prebivalce in se do njih vedel kot do najhujših sovražnikov.

Ker je bil med pričevanjem Galcev, Karnov, Histrov in Japodov bivši konzul *Longinus* zunaj Rima, ker se je kot legionarski častnik z vojsko nahajal v Makedoniji, je Senat odločil, da bodo pred izrekom sodbe poslušali tudi njegovo verzijo, oziroma mu bodo dali možnost, da se bo branil pred obtožbami. Odposlancem napadenih ljudstev so razložili, da bo Senat odločal kasneje in da jih bodo o sprejeti odločitvi obvestili preko pooblaščenecv. Če verjamemo Liviju, naj bi konzul *Longinus* namerno, torej nezakonito napadel nekatera ljudstva, ki so živela vzdolž severne jadranske obale, jih oropal in zaslužnil in tako obnašanje je bilo ocenjeno kot nerazložljivo. Senat namreč ni sprejel nobene odločitve o vojni. Poleg tega vemo, da so odposlancem Galcev, Karnov, Histrov in Japodov – kot odškodnino – podarili vsakemu po 2.000 asov.

Livij nam na žalost ne pove, kako se je ta epizoda v resnici zaključila. *Gaius-a Cassius-a Longinus-a* ponovno omeni na mestu, kjer opisuje dogodke iz leta 168 pr.n.š. v zvezi z vojno rimske vojske proti Genciju, kralju Ardijecev; *Gaius Cassius Longinus* je bil še vedno vojaški poveljnik, prav tako kot leta 170 pr.n.š. Nikoli ne bomo izvedeli, zakaj ni Senat podvzel nobenega ukrepa proti

njemu, pa tudi ne, zakaj se je *Longinus* vojskoval proti Histrom in Japodom. Ko se je podal z vojsko na pot iz Ogleja proti Make-doniji, je moral vsekakor prečkati ozemlje Histrov (severna Istra, Čičarija). Ker mu zaloge živil, pripravljenih za trideset dni, niso mogle zadostovati, saj je potovanje trajalo mnogo dlje, je morda bil prisiljen oropati lokalno prebivalstvo.

Potrebno pa je upoštevati še nekaj. Leta 172 pr.n.š. je grška kolonija *Issa* (danes Lissa, Vis) Rimljanom sporočila, da je Gencij, kralj Ardiejcev, pripravljal vojno proti njim. Rimljani niso sprejeli nobenega ukrepa proti Genciju vse do leta 167 pr.n.š., vendar prodiranje *Longina* vzdolž vzhodne jadranske obale lahko razložimo tudi v luči teh dejstev. Morda je konzul – išoč slavo in vojni plen – nameraval sam podrediti Gencija. Ob polomu te njegove ekspedicije so kratko potegnili le Histri in Japodi. Zanimiva je ugotovitev, da so Histri – ki so bili premagani pred samo nekaj leti – po ropanju njihovih ozemelj, ki ga je zagrešil *Longinus* (domnevno na severnem področju, v Čičariji), leta 170 poslali v Rim odposlance, ne da bi sploh poskusili iskati zadoščenje z orožjem za očitno krivico, ki so jo utrpeli. Tudi to marsikaj pove o situaciji v Istri neposredno po rimskem prevzemu oblasti. Čeprav so od leta 171 pr.n.š. prebivalci Ogleja izkazovali strah pred Histri, ki so živeli v njihovi bližini, in so zato prosili Senat, naj ojača mestno obzidje, po oholi ekspediciji *Longina* Histri niso začeli nobene nove vojne.

Odprava leta 129 pr.n.š.
proti Japodom

V zvezi z drugo zgodovinsko epizodo v 2. stoletju pr.n.š. so zgodovinska pričevanja še bolj skopa. Gre za vojaško ekspedicijo Gaja Sempronija Tuditana, konzula za leto 129 pr.n.š., proti Japodom in Histrom. Nimamo Livijevih pričevanj o tej temi, obstaja le kratek povzetek, ki pripoveduje, da je bil v vojni proti Japodom konzul Gaj Sempronij sprva nesrečno poražen, a jih je nato uspel premagati, zahvaljujoč svojemu legatu *Iunio Bruto*, taistemu, ki je kasneje osvojil Luzitanijo. Tudi zgodovinar Apijan na kratko omeni, da sta "Sempronij Tuditan in Tiberij Panduso šla v vojno proti Japodom, ki živijo na tej strani Alp, in jih – kot kaže – premagala". Plinij Starejši - pri opisovanju geografske pozicije Istre, Liburnije in Japodije - pravi, da je "Tuditan, ki si je podredil Histre, tamkaj na svoj kip zapisal: od Ogleja do reke *Tizio* (današnje Krke – op.prev.) tisoč stadijev".

Gaj Sempronij Tuditan je bil konzul za leto 129 pr.n.š., to je leto, v katerem se je nedvomno podal na vojaški pohod proti Japodom, tudi če so se – kot kaže – v tem znašli tudi Histri, ali vsaj del njih - torej tisti, ki so živeli v severni Istri, in ki so mejili neposredno na Japode na severni strani Učke. Na področju med Učko in Planikom je potekala tromeja med Histri, Japodi in Liburni. Da bi dosegel Japodijo (danes sta to Gorski kotar in Lika), je moral Tuditan prečkati severno Istro - Čičarijo, kjer so živeli Histri. Livij in Apijan omenjata samo Japode, brez Histrov, medtem ko Plinij pravi, da je Tuditan "premagal Histre". Ravno v tistih letih sta bili v Rimu politična situacija in notranja varnost razburkani zaradi napetosti, ki sta jo povzročila brata Tiberij in Gaj Sempronij Grakh s svojo zahtevo po reformah. Tudi Sempronij Tuditan je bil v sorodstvu z Grakhi, zaradi česar domnevamo, da se je ravno zaradi tega izogibal vrnitvi v Rim iz severne Italije, in se je zato raje odločil za vojaški pohod proti Japodom (in Histrom). Viri sicer tega izrecno ne potrjujejo, vendar ne vidimo nikakršnega drugega tehtnega razloga za začetek vojne. Japodi so bili zelo močno ljudstvo, tako da jih je šele Oktavijan - po krvavi vojni v letih 35-34 pr.n.š. - uspel popolnoma ukrotiti. Tuditan v tej nameri vsekakor ni uspel, kot izhaja tudi iz Livijevega povzetka.

V Ogleju so shranjeni fragmenti napisa, ki se je nahajal na podstavku kipa v čast Semproniju Tuditanu za njegove zmage v letu 129 pr.n.š. nad plemeni, ki še niso bila ukročena. Kip in napis sta verjetno iz obdobja neposredno po opisanih dogodkih, vendar ni znano, kje sta bila postavljena, ker so ju našli šele potem, ko sta bila uporabljena kot gradbeni material. Napis se je ohranil na dveh kamnitih blokih, a je do nas prišel – kot kaže – le majhen del izvirnega besedila, ki je bilo napisano v verzih. Izrecno so omenjeni le Tauriski, to je ljudstvo, ki je živelo na ozemlju današnje Slovenije; iz različnih možnih rekonstrukcij pa lahko vseeno domnevamo, da so bili omenjeni tudi Karni, Japodi, Liburni, Histri, ali vsaj katero od tistih ljudstev, ki so bila takrat nastanjena na območju severnega Jadrana. Avtor besedila našteva podjarmljena ljudstva in poveljuje Tuditanove podvige, navaja poveličevanje, ki ga je bil deležen v Rimu, in pravi, da je dal postaviti tempelj bogu Timavu – bogu reke, ki teče skozi Oglej.

Podatki o odpravi Tuditana proti Japodom in Histrom pravzaprav odpirajo probleme namesto, da bi jih reševali. Kljub temu lahko trdimo, da odprava ni vključevala večjega dela istrskega ozemlja, pa tudi ne liburnskega – ozemlja tistih Liburnov, ki v maloštevilnih ohranjenih fragmentih niso niti omenjeni. Celotno 2. stoletje pr.n.š. po letu 177 – torej letu rimskega prevzema oblasti – je bolj slabo poznano, kar nas navaja k domnevi, da so se Histri sprijaznili z rimsko nadvlado.

Čeprav obstajajo relativno številna zgodovinska poročila o vojnah Rimljanov proti različnim ilirskim ljudstvom vzhodne jadranske obale od konca 3. do druge polovice 1. stoletja pr.n.š., v vseh skupaj ne najdemo veliko novic o vojnah proti Liburnom. Liburni so živeli vzdolž obal Kvarnerja in severne Dalmacije do današnjega območja Ravnih kotarov pri Zadru in reke Krke ter so bili prisotni na vseh otokih severnega Jadrana (na Cresu, Lošinju, Krku, Rabu, Pagu, do Zadra in Šibenika). Rimljani niso nikoli vodili velike in dokončne vojaške kampanje proti njim, čeprav je gotovo, da so njihove hitre ladje ovirale rimsko plovbo. To potrju-

Pulj, Herkulova vrata

jejo pisni viri - Tit Livij in njegovi tekmeci - vendar le za dejstva, ki zadevajo 3. stoletje pr.n.š., ko so Liburni omenjani kot pirati, skupaj s Histri. Pred tem - v prvi polovici tisočletja, torej okrog 8.-7. stoletja pr.n.š. - so bili Liburni najmočnejše ljudstvo pomorščakov na Jadranu. Ko so se Grki začeli širiti iz Jonskega morja proti severu, je prišlo do spopadov z Liburni; Grki so jih prisilili, da so se umaknili iz svojih najjužnejših pozicij – ena od teh je bil otok Krf (*Korkyra*); tam so v letih 743-733 Korinčani ustanovili kolonijo, vendar so pred tem morali z otoka pregnati liburnsko garnizijo. Po vsej verjetnosti je ta dogodek predstavljal začetek konca morske hegemonije Liburnov na Jadranu. Liburni, ki jih omenjajo rimski viri (Tit Livij), so naseljevali le še ozemlja med rekama Raša in Krka.

V času civilnih vojn prvega stoletja pr.n.š., torej v času, ko je živel *Lucius Cornelius Sulla Felix*, zgodovinski viri navajajo, da je bila Liburnija pod rimsko vladavino, ker je leta 84 pr.n.š. Senat tja poslal vojake, ki naj bi sodelovali v vojni proti Suli, Liburnija pa naj bi bila njihova glavna baza. Vendar zaradi notranjih nemirov do vojne ni prišlo. To razkriva, da so Liburni že pred prvim stoletjem pr.n.š. priznavali rimsko oblast, oziroma, da je bila Liburnija del rimske države. Tudi v času državljanske vojne med Pompejem in Cezarjem so se nekateri dogodki odvijali v Liburniji, kot na primer pomorska bitka leta 49 pr.n.š., ki je potekala v vodah severno od otoka Krka. Pri tem dogajanju so bili Histri in Liburni pasivni opazovalci, saj niso podpirali ne ene ne druge strani. Končno je Oktavijan, ko je leta 35 pr.n.š. odpotoval iz Italije na vojno proti Japodom, najprej po morju prispel do kraja *Senia* (današnji Senj), nakar je prečkal prelaz Vratnik in vstopil na ozemlje Japodov. Da bi prišel do *Senie*, je moral prečkati ozemlje Liburnov, ki se pa temu niso uprli, kar ponovno potrjuje dejstvo, da so priznavali rimsko nadvlado.

O upravni ureditvi Istre v prvem rimskem obdobju, to je v 2. in 1. stoletju pr.n.š., ne vemo mnogo. Istro so osvojili in priključili rimski državi leta 177 pr.n.š., ozemlje Ardiejcev pa so osvojili leta 167 pr.n.š. potem, ko so premagali njihovega kralja Gencija, torej 10 let kasneje. Menimo, da je bil prvi zarodek province Ilirik ustanovljen prav v letu 167, in da je vanj bila vključena tudi Istra, vendar ni lahko ugotoviti, kakšen je bil njen status v tistih dese-

Rimljani in Liburni

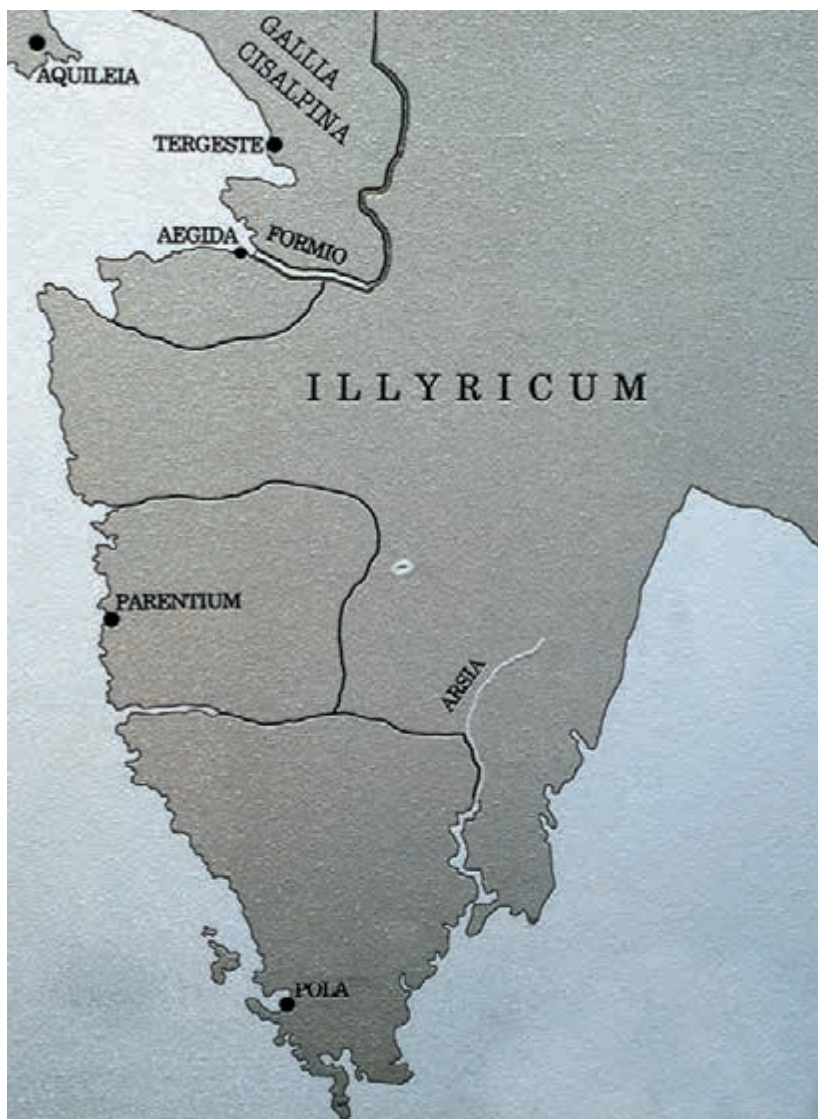
Upravne ureditve

tih letih. Istra ni nikoli omenjena kot samostojna provinca, zato je verjetno, da jo je začasno upravljal guverner kakšne obmejne regije, kot na primer Cisalpinske Galije ali Apulije. Vemo le to, da jo je leta 181 pr.n.š. – torej pred njeno osvojitvijo – z žrebom dobil *Lucius Durnius*, ki je vodil Apulijo, vendar je bila Istra takrat področje vojaških operacij in ne civilne uprave. Morda so tudi po njeni osvojitvi, in do dokončne ureditve *Illyricuma*, sprejeli začasno rešitev, da jo je upravljal guverner Apulije.

Za Liburnijo se to vprašanje sploh ne postavlja, saj ne vemo, kdaj je prešla pod rimsko nadvlado. Nedvomno pa sta – do obdobja Avgusta – Istra in Liburnija pripadali provinci, imenovani Ilirik (*Illyricum*). Ozemlje na skrajnem severozahodu province se je nahajalo na območju Trsta, oziroma tam, kjer se je začejalo ozemlje kolonije Oglej. Slednja je ležala v provinci, ki je mejila na Cisalpinsko Galijo, katera je bila priključena k rimski Italiji šele leta

42 pr.n.š., in je tako njen status province prenehal. Mejo Oglejskega ozemlja je sprva označevala rečica Timava, vendar je bila meja kasneje premaknjena bolj na vzhod, na reko Rižano, katere starodavno ime je bilo *Formio Flumen*, pri današnjem Kopru.

Rimska Istra v 1. stoletju pr.n.š.

3. RIMSKI SISTEM (1. stoletje pr.n.š. – 3. stoletje n.š.)

Leto 177 pr.n.š. je Istri prineslo preobrat, ki pa ni bil ne nenaden ne korenit. Dokazali smo, da je ustanovitev rimskega dominija pomenila postavitve vojaških oglednih točk vzdolž zahodne istrske obale - in morda tudi v kakšnem kraju v notranjosti -, formalni sprejem določenih pogojev (plačevanje dajatev, prepoved nošenja orožja) ter nove oblasti s strani Histrov - in praktično ničesar drugega. Do sredine prvega stoletja pr.n.š. – torej do zadnje republiške faze rimske zgodovine – v Istri uradno ni bilo niti enega rimskega naselja, niti ni konkretnih sledov rimske materialne kulture. Šele od let 60-50 pr.n.š. so se bolj odločno pokazali začetki romanizacije. Z izrazom *romanizacija* (porimljanje – op.prev.) mislimo skupek aspektov rimske civilizacije in učinkov le-te na neromanske prebivalce. Romanizacija je pomenila “dolgotrajen proces”, ki je zajel cela desetletja in cele generacije. Rimljani so prebivalcem osvojenih regij pustili njihove tradicionalne strukture in kulturo do tiste mere, ki ni ovirala delovanja njihove vladavine. Če so podjarmljene skupnosti formalno in vsebinsko priznale rimsko nadvlado, so lahko še naprej živele na običajen tradicionalen način, ob svojih navadah in verovanjih, v skladu s svojimi notranjimi gospodarskimi in družbenimi odnosi.

Rimski državi je bilo v interesu, da je najodličnejšim članom tistih skupnosti dodelila določene privilegije, ker so le-ti na ta način postali povezovalni člen med vladarji in tradicionalno družbo. Tako se je začela oblikovati določena elita, poseben družbeni sloj, ki je postal glavni vzvod širjenja rimskega sistema med lokalno populacijo. Pogosto so jim dodelili nekatere pravice, ki so pripadale rimskim državljanom, a tudi pripadajoče obveznosti. Na ta način so elitni sloji začeli uporabljati latinski jezik in pisavo ter spoznavati rimska verovanja, različna božanstva in vse druge dejavnike rimske civilizacije. Drugi način romanizacije ozemelj, ki so jih osvojili in pripojili, pa je vključeval vseljevanje rimskih drža-

Romanizacija

Postati Rimljani

Urbanizem

vljanov na teh ozemljih. Rimljani so širili latinski jezik in pisavo, vero v različna božanstva in nove metode izkoriščanja zemlje in njenih pridelkov ter gradnje hiš, cest, mostov, vodovodov, celih mest.

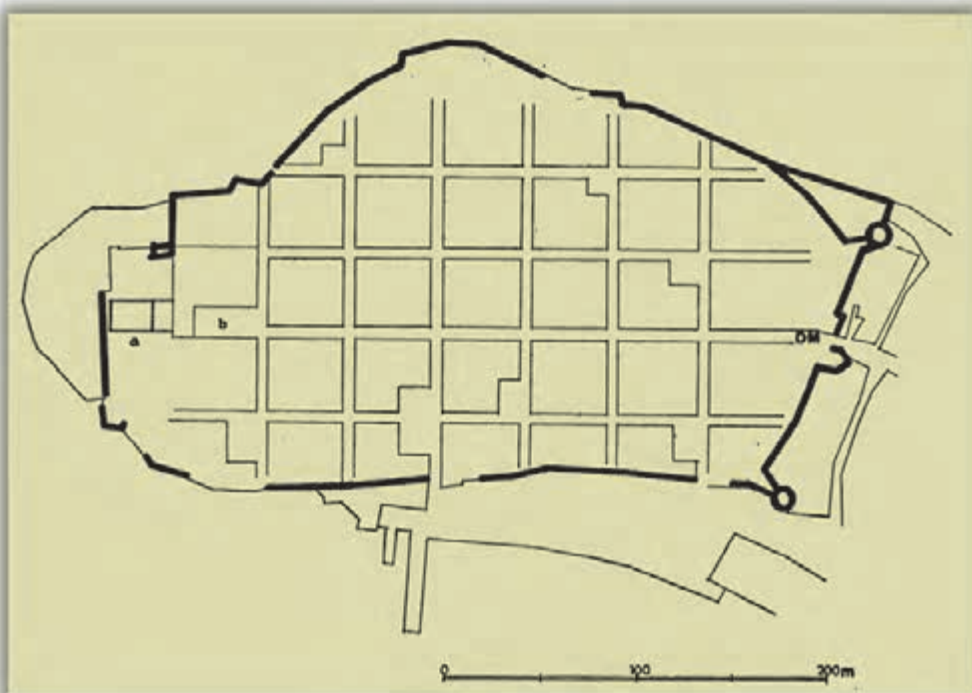
Rimski državljani so večinoma prihajali sistematično, planirano in z določenim ciljem, ter so ustanavljali mesta z visoko stopnjo avtonomije – to so bile tako imenovane kolonije. V Istri v epigrafi iz rimskega časa najdemo imena družin, iz katerih lahko približno ugotovimo njihov izvor; večina jih je prihajala iz italških regij: Aniji, Lekaniji, Palpeliji, Kasiji, Kalpurniji in Statiliji so pripadali najbogatejšim rimskim senatorskim družinam. V Istri so omenjene družine pridobile zemljiška posestva. Njihovi sužnji so – ko so jih osvobodili, ko so torej postali *libertini* – prevzeli gospodarjevo ime in so nato tudi oni prispevali k širjenju rimskih navad v lokalni družbi. Gospodarstvo je bilo seveda pomemben dejavnik vpenjanja v rimski sistem, in sicer zaradi uvajanja novih kmetijskih tehnik, novih metod obdelovanja pridelkov. Prav tako pomembna je bila urbanizacija. Ravno Rimljani so bili tisti, ki so v Istro prinesli umetnost gradnje mest. Pred tem so tamkajšnji prebivalci živeli v gradiščih na vrhovih vzpetin, njihova obzidja so bila zgrajena iz grobo rezanih kamnitih blokov, brez malte. V gradiščih so tudi hiše gradili na suho, z blatom in butarami, ki so služili za vezni element in kritino. Rimljani so v gradbeništvo uvedli uporabo kamna in opeke z

Pulj, Amfiteater

malto kot veznim elementom, keramične ploščice in strešnike za prekrivanje streh. Poleg tega so prostor v mestih natančno organizirali: mreža ulic in trgov, ki so bili pogosto tlakovani s kamnitimi ploščami, je oblikovala okvir,

ki je povezoval javne in zasebne zgradbe. Vsako mesto je moralo imeti glavni trg – Forum, na katerega so gledale najpomembnejše javne zgradbe (upravne, verske, gospodarske). Okrog foruma so se namreč dvigovale palače, v katerih je delovala mestna uprava, in se je sestajal mestni svet; na njem

Poreč, tloris rimskega mesta

sta bila tržnica in sodišče. Drugi templji in javne zgradbe so stali tudi v drugih predelih mesta. Večji del mestne površine so zasedale ulice s hišami, koloni pa so živeli tudi zunaj mest, na zemljiških posestih na podeželju. Mesto, kolonija, je bilo središče rimske oblasti, uprave: v njem so bile osrednja tržnica in stavbe, namenjene zabavi (gledališča in amfiteatri). Lahko trdimo, da je bilo mesto glavni in najpomembnejši vzvod romanizacije, ker je urbanizacija predstavljala najbolj veličasten vidik rimskega načina življenja, katerega sledi so se ohranile vse do danes.

V okolici mest so pridelovali hrano za oskrbo tamkajšnje skupnosti; presežke so prodajali drugam, tudi v oddaljene regije, do katerih so prišli zahvaljujoč cestam in ladjam. Rimljani so postavljali kolonije le tam, kjer je bilo dovolj rodovitne zemlje za nove kolone, površino te zemlje pa so razdelili v zemljiške parcele pravilne oblike. Teoretično so iz paralelograma s stranicami 710 x 710 m pridobili sto parcel, ki so jih razdelili stotim družinam kolonov, tako da so na osnovi latinske besede *centum* (sto), ta postopek katastrske parcelacije zemlje imenovali *centuriacija*. Tudi danes še vidimo njene ostanke v okolici Pulja in Poreča, predvsem okoli krajev Šišan, Šikići, Škatari, ter v okolici Vodnjana in Fažane. Razdelitev obdelovalne zemlje po racionalnih kriterijih učinkovito izraža rimsko mentaliteto - tradicionalno prizadevanje za praktične rešitve.

Centuriacija

Ceste in jezik

V rimskem sistemu je bil zelo poudarjen razvoj komunikacijskih poti, tako morskih kot kopnih. Tudi v Istri so se sprva bolj posvetili razvoju na zahodnih obalnih področjih in neposrednem zaledju le-teh, medtem ko je v središču polotoka tradicionalna kultura prebivalcev ostala ukoreninjena dlje časa. Pisava je omogočila širitev latinskega jezika, ki je postal glavno sredstvo sporazumevanja v heterogeni mešanici ljudstev različnih izvorov. Ker do rimske osvojitve Histri in Liburni še niso ustvarili svoje pisave, sta bila latinski jezik in pisava tista, ki sta na našem ozemlju postavila temelje pisne kulture. O jeziku Histrov in Liburnov (ilirskem jeziku) ne vemo skoraj ničesar - razen posameznih besed, ki

so jih rimski pisci zabeležili kot zanimivost -, vendar je veliko Histrov in Liburnov izklesalo svoja imena na nagrobne in votivne spomenike. Tako so njihova imena postala edine sledi izgubljenega jezika.

Isto lahko povemo o religiji in duhovnem življenju. Rimljani so uvozili svoja božanstva in svojo versko kulturo, vendar so Histrom dopuščali, da so še naprej verjeli v svoja tradicionalna božanstva. V vzhodni in južni Istri so se zato ohranili številni spomeniki iz rimskega obdobja, posvečeni na primer Sentoni, Iki, Melosoku, in drugim "eksotičnim bogovom" z imeni, napisanimi v latinščini. Histri in Liburni so se kaj kmalu zavedli dejstva, da so si bile vsebine enih in drugih kultov zelo podobne,

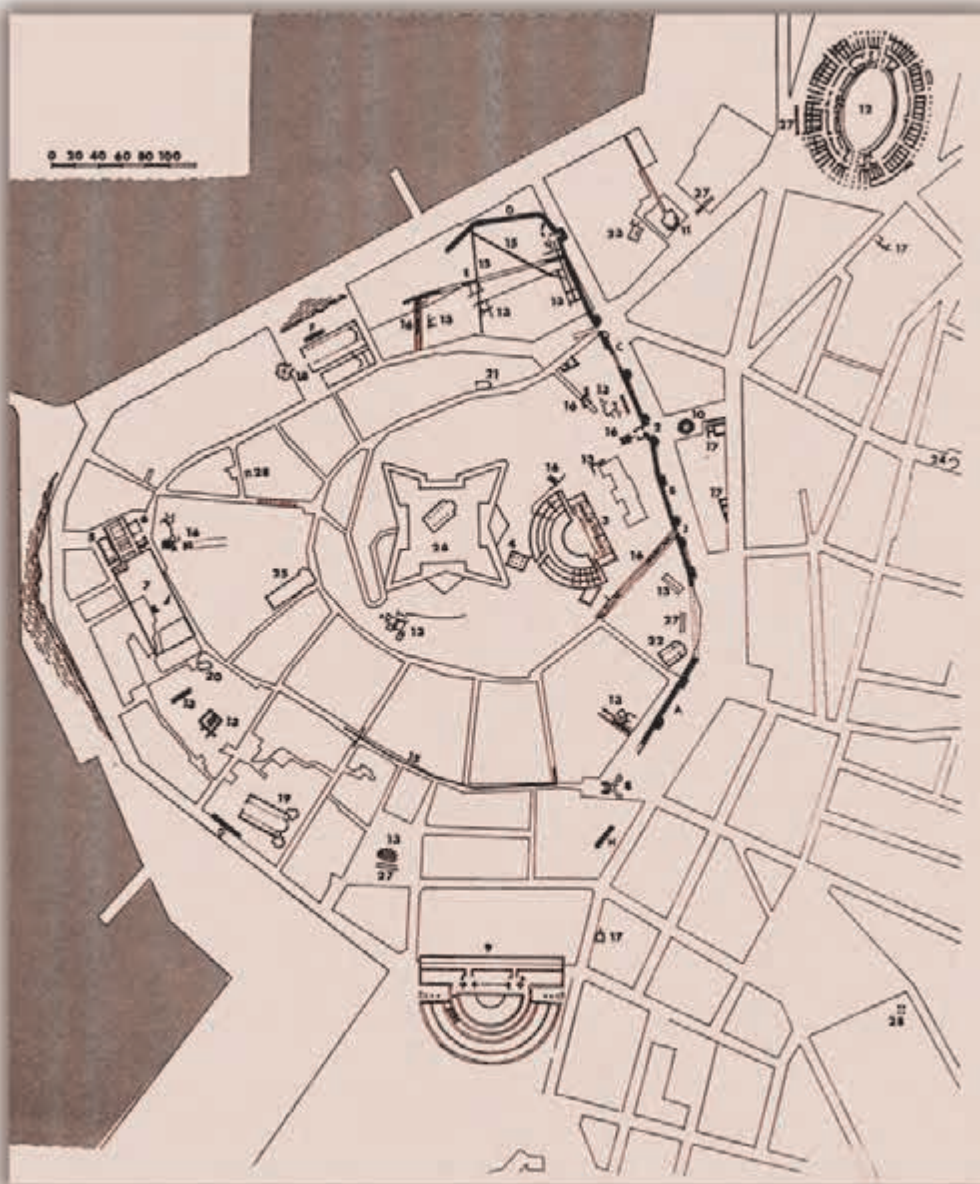
Pulj, rimski portret

da so se razlikovala samo imena, zato so sčasoma avtohtone kulte izenačili z rimskim. Tam, kjer je bila romanizacija bolj močna, so tradicionalna verovanja takoj zamenjali z rimskimi; kjer pa je bila šibkejša, so se avtohtoni kult še dolgo ohranili – tako oblike kot tradicionalna imena.

Še pred vsem naštetim pa so nastale kolonije – mesta z najvišjo stopnjo samouprave –, v katerih so bila ljudstva, ki so prihajala pretežno iz Italije – v vsakem primeru so bili to

v vseh ozirih rimski državljani. Rimljani so se zatekali k postavljanju kolonij predvsem iz dveh razlogov: da so dodelili zemljo zaslužnim vojakom in drugim rimskim državljanom brez zemlje ter zato, da bi v različnih regijah, ki so jih navadno ravnokar osvojili in priključili državi, ustvarili močna središča svoje civilizacije. Kraj, kjer naj bi zrasla kolonija, so izbrali na osnovi pomembnosti in logističnih potreb ter povezav z drugimi mesti in ostalo državo; pogosto so bili to kraji, kjer so se že v preteklosti začasno nastanili rimski državljani - razni trgovci, ki so vzpostavljali nove povezave za svoja tržišča.

Kolonija je uživala najvišjo stopnjo samouprave. Upravljali so jo *duumviri*, katerim je pomagalo nekaj *edilov*, zadolženih za javna dela, medtem ko je svet *dekurionov* sprejemal vse najpo-

Pulj, tloris rimskega mesta

Kolonije

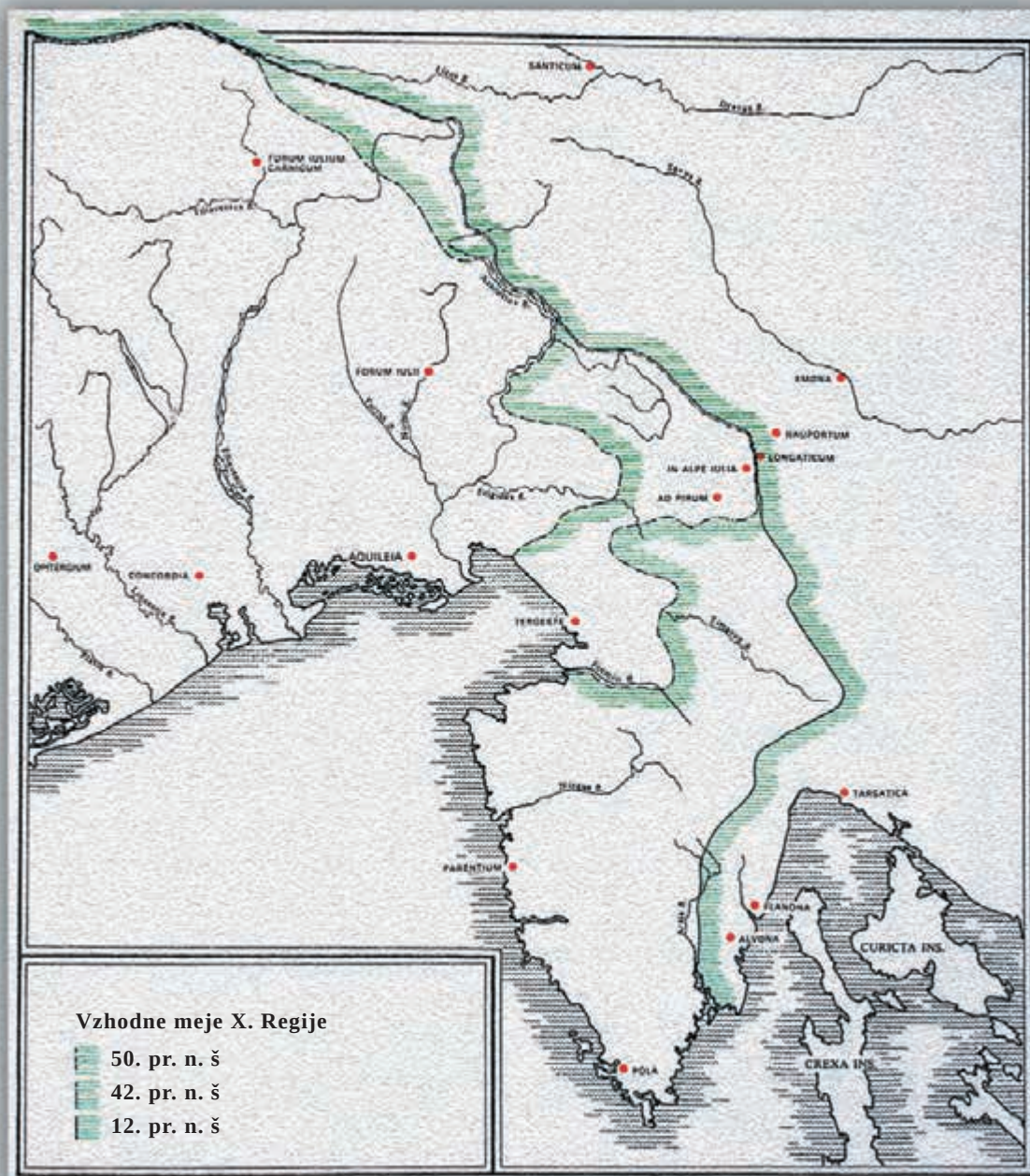
membnejše odločitve in izdajal mestne zakone. Kolonija je bila država v malem - absolutna gospodarica svojega ozemlja, razen, kar zadeva obrambo, pobiranje davkov in odnose s tujimi ljudstvi in kralji. Poleg mesta (*urbs*) je h koloniji spadalo tudi okoliško kmetijsko ozemlje (*ager coloniae*), kjer so živeli njeni meščani, ki so se ukvarjali s kmetijstvom. Drugi so se bavili s trgovino in so presežke proizvodov prevažali na tržnice drugih mest. V Istri so kolonije ustanovili nekje sredi 1. stoletja pr.n.š.: Tergeste – današnji Trst - okrog leta 54 pr.n.š. in Pulj okrog leta 46 pr.n.š.

Oppidum

Ko neko mesto – zaradi števila prebivalcev, velikosti ali gospodarske moči – ni moglo biti samozadostno, so ga Rimljani imenovali “naselje rimskih državljanov” (*oppidum civium Romanorum*), to je naselje brez prave pravne moči. Pozneje, če so ta mesta rasla in se krepila, so lahko postala samostojne kolonije. V Istri je bil tak primer *Parentium*, današnji Poreč, ki je nastal kot naselje rimskih državljanov verjetno okrog let 50-45 pr.n.š., nekje okrog leta 20-30 našega štetja pa je postal kolonija. Drugi tak primer je *Agida* ali *Aegida* - današnji Koper -, ki sicer ni nikoli postal kolonija, je pa pridobil nekatere municipalne pravice samouprave, vendar pod dominantnim okriljem bližnje kolonije *Tergeste*. Tudi *Nezakcij* (*Nesactium*), pri Pulju, je užival neke vrste status municipija.

Municipiji so bile samostojne komune na nižjem nivoju samouprave, v zgodnji dobi cesarstva pa so to bila večinoma – a ne vedno – mesta, v katerih niso živeli samo pravi rimski državljani, temveč tudi romanizirani prebivalci, ki so bili večinoma avtohtonega izvora. Slednji so uživali nekatere pravice - a ne prav vseh -, ki so pripadale rimskim državljanom. Koncem republikanskega in tekom imperialnega obdobja municipiji v tej regiji niso nastajali na osnovi planiranja – s prihodom Italcev ali drugih rimskih državljanov – temveč so se razvili iz nekega jedra lokalne populacije, ki si je prislužila nekatere od pravic, ki so jih uživali rimski državljani.

Domorodnih skupnosti s statusom municipija v histrskem delu Istre ni bilo – razen morda kraja *Piquentum* (danes Buzet). Bilo pa jih je mnogo v Liburniji, ker tamkaj ni bilo kolonij niti drugih naselij rimskih državljanov, tako da se je večina najpomembnejših domačih gradišč prelevila v urbana/municipalna središča posameznih skupnosti.

Okrog leta 12 našega štetja je cesar Avgustus premaknil mejo Italije od reke Rižane bolj na vzhod, na reko Rašo – to pa je storil potem, ko so leta 16 pr.n.š. v Istro vdrli Noriki in Panonci in jo razdejali. Po prevzemu in utrditvi rimske oblasti je bila to zadnja vojna odprava v Istro, o kateri imamo podatke, in kateri je sledilo dolgo obdobje miru in blaginje. Z vidika upravljanja in v okviru reorganizacije ureditve Italije in cesarskih provinc, je bila Istra – skupaj z Benečijami – del desete regije Italije: *Decima Regio Venetia et Histria*. Ozemeljski subjekt Istra je bil torej priznan med različnimi regionalnimi entitetami rimske Italije in je bil izenačen

*Vzhodne meje X Regio Venetia et
Histria (Corbanese)*

z Benečijami. *Venetia et Histria* je označevala severovzhod italške zveze, onstran reke Raše pa se je začela cesarska provinca Ilirik (v njej sta bili Liburnija in Dalmacija, slednja pa je zajemala tudi ozemlje današnje Bosne).

Imperij

Pulj, Avgustov tempelj

Z Avgustom se začne cesarska faza rimske zgodovine. Pomankanje zgodovinskih dejstev o Istri v prvih dveh-treh stoletjih cesarstva dokazuje bolj ali manj stabilen mir na celotnem takratnem severno-jadranskem sektorju, oziroma na pretežnem delu cesarstva. V politični in vojaški zgodovini prvega in začetka 2. stoletja Istre praktično ni. Omembe vredni so le senatorji in druge osebnosti visokih slojev, ki so v Istri posedovali latifundije, in ka-

terih dogodovščine opisuje Tacit, slavní rimski zgodovinar iz 2. stoletja. Poleg tega sta Istra in Liburnija ter njuna mesta, naselja in reke prisotni v vseh geografskih delih takratnega časa (Plinij, Strabo, Pomponij Mela, Klavdij Ptolomej).

Rimljani so v ta ozemlja prinesli nove tehnike obdelovanja, nove postopke obdelave kmetijskih pridelkov, pa tudi nove rokodelske dejavnosti. Rimskemu gospodarstvu je uspelo dvigniti na zelo visoke nivoje predvsem trgovinsko dejavnost; stabilnost države je bila namreč bistvenega pomena za varnost potovanj po kopnem in po morju, varnost potovanj pa je delala v prid menjave dobrin.

V primerjavi s proizvodnimi modeli Histrov in Liburnov, ki so obdelovali zemljo samo v okolici gradišč, medtem ko so na velikih površinah zemlje pasli živino (ovce in koze) in so vse skupaj dopolnjevali z ribolovom in piratstvom, je bilo rimsko gospodarstvo Istre in Liburnije mnogo bolj napredno.

V Istri je rimsko kmetijsko gospodarstvo temeljilo na gojenju oljke in vinske trte ter na proizvodnji oljčnega olja in vina – to sta bili dve kulturi, ki sta na istrskem območju še posebej dobro uspevali, zahvaljujoč podnebjju in pedološkim značilnostim ozemlja. To je bilo torej specializirano kmetijstvo. Oljka zahteva sredozemsko podnebje in – dejansko – je v osrednji Istri ne gojimo; v rimskem obdobju je bil zahodni obalni pas polotoka prekrit z oljčnimi nasadi. Vinska trta uspeva praktično v celotni Istri, razen na višjih severnih in severovzhodnih goljavah. V zgodnjem obdobju cesarstva, ko je istrsko gospodarstvo doseglo – za tiste čase – vrhunec razvoja, sta bila oljčno olje in vino najbolj iskana in cenjena proizvoda, njuna proizvodnja pa je prinašala znaten in relativno hiter zaslužek. Poleg tega je bil položaj polotoka v severnem Jadranu takšen, da so lahko istrsko blago izvažali v obmejne regije, ne da bi se zaradi stroškov prevoza cene pretirano zvišale.

Žitarice, povrtnina in sadje so pridelovali in proizvajali samo za notranje istrsko tržišče. Žitaric niso izvažali, ker so bile dražje od tistih, ki so jih pridelali v drugih regijah cesarstva, specializiranih za proizvodnjo žita, kot so bili na primer Sicilija, Egipt in nekatera območja severne Afrike. Večine pridelkov – zaradi pokvarljivosti – niso mogli prevažati na velikih razdaljah; sadje so posušili, zelenjavo pa vložili v slanico. Sol so uporabljali predvsem za konzerviranje mesa in rib – iz tega izhaja njen velik pomen v vsakodnevnem življenju.

V 1. stoletju našega štetja je bilo istrsko oljčno olje znano po svoji kakovosti. O tem priča Plinij Starejši, ki ocenjuje, da je najboljše olje tisto iz kraja Venafrō v Kampaniji (Italija), na drugo mesto pa enakovredno uvršča istrsko olje in olje iz *Baetice* v Španiji. Strabo, znani grški geograf, ki je živel v istem času, je imel podobno mnenje. Celotno 1. stoletje je pomenilo zlato obdobje za proizvodnjo in prodajo istrskega oljčnega olja, katerega so v velikih količinah izvažali v okoliške regije: vzdolž reke Pad v celotno severno Italijo in dlje, v provinco Retija, nato iz Ogleja v province

Kmetijska dejavnost

Istrsko oljčno olje

Pulj, rimske amfore

Norika (današnje Avstrije) in Panonije, kjer so bile vzdolž Donave nastanjene garnizije legionarjev. Ogromne količine olja, ki so jih potrošili vzdolž donavske *limes* (meje) - od Železnih vrat (danes Djerdap v Srbiji) do današnje Bavarske in južne Nemčije - so prihajale z Jadrana, pretežno iz Istre. Istrsko vino ni bilo tako odlično kot olje, vendar je gotovo, da so ga proizvajali v znatnih količinah, tako za lokalno tržišče kot za osebno uporabo.

Rimsko gospodarstvo v Istri je bilo monokulturno, kar pomeni, da so se ukvarjali predvsem z gojenjem oljke in vinske trte za prodajo na drugih trgih. Vzdolž obalnega pasu zahodne Istre so bila ogromna zemljišča rodovitne rdeče zemlje zasajena z oljkami in vinskimi trtami. Vino in olje so v amforah izvažali po morju. Srce zemljiških posesti so bile *podeželske vile*, oziroma kmetije, v katerih je navadno prebival lastnik ali zakupnik zemlje. Podežel-

ske vile so predstavljale tipični rimski način izkoriščanja kmetijskega prostora – sistem, ki se je v zgodovini Istre pojavil tudi kasneje (tako imenovane *stancije* (gospodarski kompleksi, značilni za področje Istre – op. prev.)).

V osrednji Istri, ki ni bila neposredno vključena v podeželja kolonij, ki so se nahajale na zahodni obali, je bilo manj rimskih kolonov, kateri so se v teh krajih naseljevali le izjemoma. Na tem ozemlju so potomci Histrov nadaljevali svoje tradicionalno življenje, ne da bi sledili rimskim smernicam v kmetijski proizvodnji. Tukaj je bila bolj razvita živinoreja, ki je predstavljala – skupaj s povrtnino in žitaricami, ki so jih gojili na majhnih površinah – osnovo njihove prehrane.

Tekom 1. stoletja našega štetja so prebivalci vseh največjih in najpomembnejših naselbin v Liburniji pridobili del rimskih civilnih pravic, oziroma status municipija. To severno Jadransko področje je bilo namreč znano po velikem številu municipijev – domorodnih naselbin z nekaterimi posebnimi pravicami iz rimskega civilnega prava. V njih so živeli seveda tudi rimski državljani, ki so na lastno pobudo prišli predvsem iz Ogleja in drugih jadranskih mest severne Italije, da bi tukaj našli delo in možnost trgovanja (bili so v veliki meri trgovci). V Liburniji je bila družbena in gospodarska romanizacija - v celoti gledano – bolj intenzivna kot v osrednji Istri. Kljub vsemu pa ni prišlo do strukturnih sprememb v proizvodnih dejavnostih. Ker ni bilo velikih površin, tudi ni bilo pogojev za ustanavljanje kolonij in tudi ne za veliko proizvodnjo monokultur (olja in vina). V rimskih virih ne najde-

Podeželske vile

V Liburniji

Liburnsko območje

Pulj, cesarski kip

mo nikakršnega pričevanja o gospodarskem pomenu Liburnije, razen posredne omembe oblačil, izdelanih iz surove volne, kar nakazuje na dejstvo, da je bila živinoreja tista, ki je bila gospodarsko pomembna.

Nekje sredi 2. stoletja je cesarstvo začelo kazati prve znake krize, ki ga je odslej spremljala skozi nekaj stoletij - vse do njegovega padca. Šlo je za skupek ekonomskih, političnih in vojaških dejavnikov; slednji so se pokazali v obliki grožnje, ki so jo predstavljala ljudstva, živeča onstran Rena in Donave

- rek, ki sta označevali evropsko mejo Cesarstva. Začenši s Kvadi in Markomani, so številna ljudstva in plemena prekoračila omejeni reki in začela ogrožati najprej obrobne province (Nemčijo, Retijo, Norik in Panonijo). Sprva se jim je rimska vojska uspešno upirala, a sčasoma je za cesarstvo obramba postajala čedalje bolj težavna. Ljudje so bežali iz ogroženih provinc in se zatekali v bolj zaščitena obmejna območja. Istra je predstavljala zatočišče: mesta so ponovno utrdili in nastali so zametki novih mest, ki so se nato oblikovala nekaj stoletij kasneje.

Leta 212 je cesar Karakala na pravnem in davčnem nivoju izenačil pravice in obveznosti vseh svobodnih državljanov cesarstva, tako da je odslej za vse veljalo rimsko civilno pravo, ne glede na to, ali so bili prebivalci kolonij ali municipijev. To je privedlo do povečanja davčnega pritiska: Cesarstvo je potrebovalo čedalje več denarja in proizvodov za vojaške namene.

2.-3. stoletje: nova mesta in obzidana mesta

4. POZNA ANTIKA (3. – 4. stoletje)

Obdobje pozne antike, torej tisto med 3. in 6. stoletjem, nam je manj poznano, ker v Istri in njeni okolici ni bilo pomembnih dogodkov, ki bi se zapisali v politično in vojno zgodovino. Pomanjkanje novic “dogodkovne” zgodovine iz tega obdobja pa vsekakor kompenzira izobilje podatkov “dolgotrajne zgodovine” - zgodovine vsakdana in gospodarstva, zgodovine družbenih struktur ter - predvsem - sprememb, ki nakazujejo prehod iz antike v srednji vek.

Okvir te zgodovine predstavljajo na eni strani kraljestvo cesarja Dioklecijana (284–305), na drugi pa padec Zahodnorimskega cesarstva (leta 476), nastanek rimsko-barbarskega kraljestva Ostrogotov ter uspeh Bizanca. To je viharo zgodovinsko obdobje področja, ki se je nahajalo med današnjo severno Italijo, današnjo Slovenijo in Panonijo (Madžarska in Slavonija), na katerem so se odvijali dramatični dogodki, vezani na nenehen pritisk barbarskih ljudstev in plemen. To je bil začetek vrste migracij, ki so na koncu povzročile krizo rimske civilizacije. Drugi vozeli politično-vojaških dogodkov je bil tisti, ki so ga povzročale notranje bitke vojaških poveljnikov za zasedbo cesarskega prestola. Velik del 3. in 4., pa tudi 5. stoletja, so označevale nenehne bitke za osvojitve cesarske oblasti – in tudi to je pripomoglo k oslabitvi Cesarstva.

Mnogo tega se je dogajalo severneje od Istre. Zahvaljujoč gorski verigi Čičarije in Učke – ki gre od Trsta do Reke – je bila Istra pred vsem tem zavarovana. Pot, ki je iz Panonije vodila v Italijo, se ni dotikala polotoka. Odmaknjene obale zahodne in južne Istre so še nekaj stoletij ostale varno zatočišče za ubežnike. Severni Istra in Liburnija pa sta bili bolj izpostavljeni nevarnosti, zaradi česar so sčasoma tam zrastle vojaška oporišča, ki so branila dostopne poti do Severnega Jadrana. V vasi Čentur pri Marezigah v zaledju Kopra je prišla na dan vojaška skrinja, v kateri je bilo več

Kriza imperija

Rimski okop v bližini Reke

desettisoč bronastih kovancev. Že to kaže na prisotnost vojakov. V vojni, ki jo je leta 310 Licinij vodil proti Maksenciju, so panonske vojaške formacije prišle do Italije iz smeri Siska skozi Reko in Kras do Trsta in Ogleja. Na severu Istre je prišlo do nekaterih epizod državljanske vojne iz let 350-352 med cesarjem Konstantom in uzurpatorjem Magnencijem, v letih 378–380 pa so Goti – po zmagi nad cesarjem Valentejem pri Adrianopolisu – preplavili Panonijo in Julijske Alpe ter se tako približali kopenski meji Istre.

Utrdbe

Med Kvarnerskim zalivom in Ljubljansko kotlino so Rimljani v 3. stoletju začeli postavljati vrsto fizičnih preprek, opremljenih z vojaškimi utrdбами in povezavami, ki so vzpostavile sistem zaščite dostopa do severne Italije iz Panonije in podonavskega področja. Že v takratnih zapisih so to vrsto zidov in utrdb, ki so zapirali najbolj logične prehode, imenovali *Claustra Alpinum Iuliarum* (Zapornice Julijskih Alp); njihova najjužnejša točka pa je bila *Tarsatica* (današnji Trsat – op.prev.), kjer je bilo tudi pomembno poveljstvo za južni sektor. V Trsatu je bil tudi sedež poveljnika vrhovnega štaba, in sicer v zgradbi, katere ostanke lahko še vedno prepoznamo v starem mestu, kajti ohranil se je njen vhod skozi obokano odprtino, ki predstavlja največji rimski spomenik v mestu Reka (*Arco romano* – Stara vrata – op.prev.).

Omenjeni sistem ni predstavljal nepretrganega okopa – tako imenovani *Limes* -, temveč je bil sestavljen iz obrambnih zidov, ki so jih – zaradi hribovite konfiguracije terena – zgradili le na mestih, na katerih je bil prehod lažji za tiste, ki bi hoteli vdreti v

Italijo. Ostanekom tistih zidov lahko sledimo od središča Reke do hriba Sveta Katarina, drugi del pa teče od Jelenja do Trstenika in naprej po slovenskem ozemlju.

Upoštevana je bila tudi možnost, da je bilo ozemlje tega vojaškega sistema izločeno iz civilne uprave severovzhodne Italije, oziroma njenih provinc (Dalmacije in Norika), in da je postalo neke vrste “vojaška mejna grofija”. Dioklecijan je radikalno reorganiziral upravno ureditev cesarstva: province je razdelil v manjše enote, tako da je na območju Kvarnerja nastala provinca *Liburnia Tarsaticensis*. Kot izgleda, ni trajala dolgo, ampak so jo ponovno priključili provinci Dalmacija. Istra je ostala v okviru Italije, z mejo na reki Raši, vendar je možno, da je bila na tem delu vzhodna meja Italije za nekaj časa premaknjena na reko Riječino.

Starodavna geografska in upravna razdelitev ozemlja se je dolgo obdržala, ker je vzhodna Istra – kljub silovitim spremembam – ostala usmerjena proti Kvarnerju. Obdržala se je določena kontinuiteta v urbanističnem sistemu kolonij in municipijev – ni bil zgolj slučaj, da so bili prvi, ki so se razvili v srednjeveške komune. Kriteriji, po katerih so se kolonije razločevale od municipijev, so ugasnili, saj je Karakal s svojo reformo vsem svobodnim državljanom vseh rimskih mest podelil iste civilne pravice, zaradi česar ni bilo več razlik v stopnji samouprave.

Rimsko mesto je bilo odločilnega pomena za širitev in prvo organizacijo krščanske Cerkve. V zahodne province rimskega cesarstva se je krščanstvo razširilo z vzhoda, kjer je bilo vzgajališče številnih kultov, ki so se kasneje od tam razširili na Sredozemlje. Poleg krščanstva so se namreč iz Bližnjega Vzhoda razširili tudi mitraizem (kult perzijskega boga Mitre), nekateri egipčanski kult (Izida, Oziris, Hathor) in drugi. Vsi so bili poznani tudi v Istri in Kvarnerju, čeprav verjetno niso imeli mnogo privrženecv. Krščanstvo je imelo več sreče – prodrlo je v vse pore družbenega sistema. Sprva se je razširilo v večjih mestih, nato v municipijih in na podeželju. Meje krščanskih škofij so sovpadale z mejami kolonij. V primeru Istre so ozemlja Pulja, Parentiuma in Tergesta sovpadali z ozemlji škofij (in kasneje dieceze) Pulja, Poreča in Trsta. Po teh treh so v 6. in 7. stoletju nastale nove dieceze v Novigradu (*Aemonia-Neapolis*) in Pićanu (*Petina*). Krščanstvo je z določenih vidikov pripomoglo k ohranitvi mreže in ciljev tako imenovane

Kršćanstvo

klasične tradicije v kasnejših obdobjih, v drugih pa je bilo nosilec novosti. Po preganjanju, je Konstantin I (Veliki) z Milanskim ediktom leta 313 dovolil kristjanom, da so svobodno izpovedovali svojo vero. Govori se, da sta bili njegova žena in hči že prej pripadnici neke krščanske skupnosti, ki se je bila vtihotapila na dvor, ter, da se je spreobrnil tudi cesar. V istem obdobju pa je, kljub vsemu, Konstantin v bližini Pulja dal ubiti svojega sina Crispa in

*Pulj, notranjost
katedrale*

njegovo ženo Fausto, ker je bila osumljena nezvestobe. Ni znano, kje - natančno - naj bi se to zgodilo.

Koncem 4. stoletja, ko se je na novo razplamtela državljanska vojna med cesarji in uzurpatorji (ki so bili pogosto v medsebojnem sorodstvu), se je leta 394 na Mrzli reki (*Frigidus flumen*) v dolini današnje reke Vipave, pri Ajdovščini, odvila znana bitka med cesarjem Teodozijem in njegovim nasprotnikom Evgenijem, kar ponovno potrjuje pomembnost gorske bariere, ki jo je Čičarija predstavljala za komunikacije, a tudi za obrambo in varnost Istre. V bitki je zmagal Teodozij, ki je naslednjega, 395. leta razdelil cesarstvo na dva dela: Vzhodnega in Zahodnega. To je bil začetek konca rimske države, ker je s tem barbarskim plemenom dodatno omogočil vdiranje v notranjost rimskih provinc in proti Italiji; nekatera od teh plemen so prišla do Jadrana skozi Istro. Leta 401 so Istro prečkali Vizigoti, ki so kasneje prodrli do Španije in severne Afrike, medtem ko so Huni, ki so leta 452 izropali in zravnali s tlemi Oglej, obšli Istro in ji tako prihranili grozovita pustošenja, po katerih na žalost slovijo. Njihov kralj Atila je bil znan kot "šiba Božja" oziroma "bič Božji" (*flagellum Dei*).

Zadnje obdobje antične zgodovine v Istri predstavlja nadvlada Ostrogotov, germanskega ljudstva, ki je - po padcu Zahodnega rimskega cesarstva leta 476 (ko je Odoaker, kralj Herulov, premagal Romula Avgusta) – ustanovilo svoje kraljestvo, v katerega so bila zajeta ozemlja severne in osrednje Italije, Istra in Dalmacija. Njihova država je dosegla največji blišč med vladavino Teodorika (ki je Ostrogotom vladal od leta 471 do 526). Leta 489 je pri Veroni premagal Odoakra in ustanovil svoje kraljestvo, katerega glavno mesto je bila Ravenna. Ostrogoti so prevzeli večino rimskih političnih in gospodarskih institucij, celo njihov jezik in kulturo, tako da v vseh ozirih predstavljajo nadaljevanje antike. Kar zadeva religijo, so bili pristaši Arijevega krivoverstva (arijanizma) in so za seboj pustili pomembne sledove – s kakšnim vplivom Bližnjega vzhoda – v cerkveni arhitekturi, tako v Istri kot na preostalem delu vzhodnega Jadrana. Ostrogoti so bili dominantni družbeni sloj, vendar to ni prineslo radikalnih sprememb za krajevno populacijo, ki je svoje življenje nadaljevala po starih tirnicah. Pomanjkanje arheoloških najdb iz njihove materialne kulture dokazuje površnost njihovega vladanja. Niso poskušali, niti niso

Vdori barbarov

476-538: v ostrogotski
rimske državi

Poreč, Mozaik iz pred-Evfrazijeve bazilike

Nova naselja

imeli namena, spreminjati stvari; tako je v primeru Istre splošna situacija ostala nespremenjena. Istrska mesta, še posebej Pulj, so bila blizu Ravenne in so skupaj z Oglejem sestavljala krog pomembnih in razvitih jadranskih urbanih središč.

Seveda so se dogodki v obdobju med 4. in 6. stoletjem morali odražati tudi na situaciji v Istri., kjer so bile posledice krize – čeprav ni prišlo do pustošenj – vsekakor otipljive. To je bilo vidno iz postopnih sprememb načina življenja,

saj je bilo vse podrejeno novim okoliščinam: manjši stopnji politične varnosti, popuščanju gospodarske dejavnosti, izginjanju velikih tržišč in torej zmanjšani možnosti trgovanja in proizvodnje. Starodavna civilizacija se ni zrušila naenkrat, v trenutku, temveč je njeno propadanje trajalo več stoletij. Med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom ni bilo prekinitev. Morje so še vedno obvladovali Rimljani in nato Bizantinci, zaradi česar so prebivalci bivših rimskih provinc sredozemskega bazena do 7.-8. stoletja lahko imeli občutek neke neprekinjene kontinuitete, glede na to, da je bilo možno preko morja komunicirati z drugimi državami in mesti ter si izmenjevati blago. Vizigoti, Huni, Ostrogoti in na koncu še Slovani in Avari, so prišli na jugovzhod Evrope kot kontinentalna ljudstva in so šele potem, ko so se nastanili vzdolž obal, začeli pridobivati določeno mornarsko spretnost na gospodarski in vojaški ravni. Zato so najbolj zaščiteni kraji vzdolž obale ter otoki in rti zahodne istrske obale čedalje pogostejše služili kot zatočišča. Začasna, zasilna naselja (*refugia*) so se sčasoma spremenila v stalna, in nastala so nova obalna mesta kot so Rovinj, Vrsar, Novigrad, Umag, Sipar, Piran in Izola. V notranjosti so ponovno

zaživela nekdanja gradišča, ki so v klasični dobi ostala zapuščena. Nastala so utrjena mesta, ki obstajajo še danes: Kubed, Socerb, Pomjan, Šmarje, Koštabona, Korte, nato Buje, Grožnjan, Oprtalj, Matavun, Vižinada, Baderna, Sveti Lovreč, Bale, Žminj, Pićan, Gračišće, Boljun, Paz in Draguč.

V mestih sta čedalje bolj prihajali do izraza dve skupini prebivalcev. V primeru Istre so bili to prebivalci, ki so se premaknili proti zaščitenim urbanim središčem - tudi tako, da so zapustili podeželske vile. Vsa naselja, ki jih ni bilo mogoče vojaško zaščititi, so ostala zapuščena, življenje pa se je preselilo na bližnje vzpetine ali vzdolž obale. Drugo skupino so sestavljali begunci – ljudje, ki so - zaradi vojn in splošne negotovosti - morali zapustiti svoja ognjišča in se zateči v daljne dežele – ljudje, ki so jih v Istri sprejeli. Mnogi prebivalci Norika in Panonije (današnjih področij severne Hrvaške, Slavonije, dela Slovenije, Avstrije in Madžarske) so se podali v beg takoj, ko se je rimska vojska umaknila z njihovih ozemelj. Mnogi so se ustavili na dalmatinski obali in na otokih, številni so prišli do Istre, nekateri pa tudi do lagun severnega Jadrana v italjskem primorju.

Nove družbe

*Slonokoščena skrinjica,
Samagher, Pulj (detajl)*

**Pričevanje
Kasiodora**

Istra je še vedno dobavljala olje in vino v velikih količinah, pa tudi žitaric ni primanjkovalo. Na začetku 6. stoletja o tem priča *Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus* - ki je že bil sekretar na Teodorikovem dvoru v Ravenni - v nekaterih epistolah iz obdobja okrog leta 573. V njih omenja obilje žita, vina, in olja, ki ga dvor pričakuje od Istre v obliki davka v naravi, da bi tako napolnil državno blagajno. Čeprav je Kasiodor verjetno pretiraval s pohvalami, da bi podložnikom pobral čim več prihodka, je bila Istra brez dvoma še vedno pomembna kmetijska regija, kljub temu, da je bila omejena na majhno tržišče Severnega Jadrana. Celinski tržišči - Norik in Panonija - nista več obstajali, pa tudi določena sredozemska področja niso več predstavljala enotne gospodarske cone. Arheološke najdbe dobro dokumentirajo trgovske izmenjave med severno Afriko in Jadranskim morjem skozi celotno 5. stoletje ter ponovno v drugi polovici 6. stoletja. Sredozemska trgovina je upadla šele v 7. stoletju.

Arheologija ne more dati neposrednih dokazov o zgodovini družbe poznoantične Istre. Vseeno pa vemo, da je sistem, ki je temeljil na podeželskih vilah, dosegel vrhunec svojega razvoja

Črvar, rimska vila

v 1. stoletju našega štetja, in da je že v drugi polovici 2. stoletja začel propadati - tako v Italiji, kot tudi v večini evropskih provinc. Okrog 5., 6. stoletja se je v istrskem gospodarstvu obdržala le proizvodnja, ki je bila namenjena omejenim lokalnim potrebam in tržišču severnega Jadrana, ki so ga - zlahka in brez večjih nevarnosti – dosegli z morja. Podeželske vile, ki so bile oddaljene od obale, so začeli postopoma zapuščati (ali pa so izgubile svoj pomen) že v 3. stoletju, medtem ko so tiste na obali zdržale dlje. V poznoantični dobi so mnoge podeželske vile spremenili v druge oblike naselij.

Vzdolž obal je bilo vsekakor mnogo primerov kontinuitete življenja, kot na primer tisti, ki je dokumentiran na zahodni obali otoka Veliki Brion, v Uvali Madona. Tam so v 1. stoletju pr.n.š. zgradili tipično rimsko podeželsko vilo - s proizvodnimi in nastanitvenimi objekti -, ki je pomembna zaradi dveh prostorov, v katerih so bile tri stiskalnice ter velika skladišča za olje in vino. Verjetno je niso nikoli zapustili; zmanjšali so samo proizvodne kapacitete in domnevno tudi bivalni del. V 4. stoletju so se vanjo začeli naseljevati begunci, ki so prihajali iz notranjosti, oziroma iz drugih provinc, zaradi česar so predelili dvorišče, da bi tako pridobili veliko majhnih bivališč. Ohranile so se tudi nekatere poznoantične stiskalnice. Prezidali so tudi prostore v vili, kasneje pa se je naselje spontano razširilo na okoliško področje. Na koncu so novo naselje, katerega imena ne poznamo, obdali z debelimi, stolpastimi zidovi, v katerih so se odpirala ozka, dobro zaščitena vrata: postalo je prava pravcata mestna trdnjava. Morda je bilo več takih primerov, a ta je tisti, ki je najbolje dokumentiran, saj je bilo naselje - v srednjem veku, preden je postalo mestece v vseh ozirih – zapuščeno, tako da so arheološka izkopavanja prinesla na dan poznoantično-zgodnje srednjeveško plast, ki je bila skoraj nedotaknjena.

Leta 527 je na prestol Vzhodno-rimskega cesarstva, ki se je odtlej imenovalo Bizantinsko cesarstvo, stopil ambiciozni Justinijan (vladal je do leta 565), kateri se je odločil, da bo ponovno osvojil del neizmerne bivšega rimskega cesarstva. Skoraj dve desetletji se je bojeval z Ostrogoti, da bi jim iztrgal Dalmacijo, Istro in severno Italijo. V letih 535 – 537 je uspel osvojiti Dalmacijo in Liburnijo, leta 538 pa Istro. Slednja je vojski slu-

Uvala Madona
na Velikem Brionu

Vzhodni Rimljani

Brioni, bizantinski castrum

žila kot baza za pripravo odprave v severno Italijo in Ravenno. Bizantinsko-gotska vojna je trajala do leta 555, do dokončnega poraza Ostrogotov, Istra pa je bila že od let 538-539 pod kontrolo bizantinskega cesarstva, ki je bilo takrat na vrhuncu svoje moči. Z letom 552 je bizantinski dominij postal dokončen. Kontinuiteta Cesarstva na istrskih tleh se je ohranila, pa čeprav sedaj v vzhodni različici.

OBDOBJE RIMLJANOV

POGLOBITVE

- ▶ GEOGRAFSKI VIRI ZA ANTIČNO ZGODOVINO ISTRE
- ▶ LIVIJ IN VOJNA LETA 178-177 pr.n.š.
- ▶ NEZAKCIJ, MUTILA IN FAVERIJA
- ▶ HISTRSKA PLEMENA PO PLINIJU
- ▶ CESAR AVGUSTUS IN MEJA NA REKI RAŠI
- ▶ RIMSKE KOLONIJE TERGESTE, PARENTIUM, POLA
- ▶ RIMSKA CENTURIACIJA
- ▶ PULJSKI AMFITEATER
- ▶ RIMSKI MUNICIPIJI V ISTRI: NEZAKCIJ, EGIDA
- ▶ RIMSKI MUNICIPIJI V LIBURNIJI
- ▶ OLJČNO OLJE, VINO IN AMFORE
- ▶ RIMSKE CESTE
- ▶ RIMSKA PRISTANIŠČA IN PLOVBA
- ▶ PODEŽELSKÉ VILE
- ▶ PRVE KRŠČANSKE SKUPNOSTI
- ▶ NOVA MESTA: ROVINJ, NOVIGRAD, UMAG, BALE, BUJE, BUZET...
- ▶ GOTSKI KRALJI V ISTRI IN LIBURNIJI
- ▶ BIZANC V ISTRI

GEOGRAFSKI VIRI ZA ANTIČNO ZGODOVINO ISTRE

Najstarejše pričevanje o Histrih in Liburnih se nahaja v fragmentih geografskega dela Hekataja iz Mileta, iz 6. stoletja pr.n.š., ki je do nas prišlo v obliki citatov v delih kasnejših avtorjev. Tako je Štefan iz Bizanca (6. stoletje), avtor slovarja geografskih izrazov, navedel sledeče citate: *“Histri, ljudstvo Jonskega zaliva. Hekataj, Evropa”*, *“Cauli, ljudstvo v bližini Jonskega zaliva. Hekataj, Evropa. Ime so dobili po gori”* in *“Liburni, ljudstvo v bližini najglobljega zaliva Jonskega morja. Hekataj, Evropa. Ime so dobili po nekem Liburnu, ki je izumil liburnske čolne in liburnski plašč – oblačilo.”* Očitno so Grki videli Jadransko morje kot zaliv Jonskega morja. Izraz Jadran so začeli uporabljati kasneje, izhaja pa iz toponima grške kolonije, ki je ležala ob delti reke Pad, imenovane Adria.

Aristotel iz Stagire, slavni filozof 4. stoletja pr.n.š., je bil prepričan - kot drugi Grki iz njegovega časa -, da je bila Dona-

Pulj, Katedrala,
talni mozaik

va povezana z rakavom Jadrana in je to dokazoval z obstojem vrste rib, ki je bila prisotna tako v Črnem morju, kot v Jadranu. Tudi Plinij Starejši, učenjak 1. stoletja našega štetja, navaja isto dejstvo.

Tretji pomemben geografski vir zadeva besedilo, ki opisuje priobalno plovbo, in ki ga pripisujejo anonimnemu piscu iz 4. stoletja pr.n.š., imenovanemu Psevdo-Skilaks. Pri naštevanju ljudstev, otokov, rek in hribov sredozemskih obal, trdi: "Histri. Po Venetih pride ljudstvo Histrov in reka Hister. Ta reka se izliva tudi v Črno morje, nasproti Egipta. Plovba vzdolž istrske obale traja en dan in eno noč". Podatek o trajanju plovbe je podan zato, ker je dejansko šlo za mornarski priročnik z vsemi najpomembnejšimi informacijami na to temo. Skilaks bolj obširno piše o Liburnih, in sicer z drugimi podatki, vključenimi v drugi del besedila, katerega so – s številnimi dodatki in popravki – uporabljali vse do bizantinske dobe.

Vsa literarna besedila, pomembna za najstarejšo zgodovino Istre, izhajajo iz 3. stoletja pr.n.š.: Kalimah, Apolonij, Likofron in Apolodor v pesniški obliki opisujejo potovanje Argonavtov in Jazona, ki so se podali na pot iz Kolhide, kjer so bili ukradli zlato runo, ter njihov beg navzgor po Donavi do Jadrana (navezuje se na drugo ustje reke Donave-Histra na Jadranu). Na enem od jadranskih otokov je Medeja, hči kolhidskega kralja, ki je pobegnila z Jazonom, ubila brata Apsirta in razrezala njegovo telo; odslej se tisti arhipelag imenuje *Apsyrtides*, od koder izhaja tudi ime mesta Apsoros, današnjega Osorja. Gre za današnja otoka Cres in Lošinj z bližnjimi otočki. Grki so z mitološko pripovedko razložili tudi prisotnost jantarja na severnem Jadranu - jantarja, ki je po kopnem prihajal iz Baltika. Faeton, ki ni zmogel upravljati Sončnega voza, je padel v reko Eridan, današnjo reko Pad. Užaloščene Faetontove sestre, Heliade, so se spremenile v topole, njihove solze pa v jantarne kaplje.

Šele v dobi Avgusta so se geografi lahko prepričali, da Donava ni imela "drugega ustja" na Jadranu, temveč le tistega na Črnem morju; potrditev v zvezi s tem je prišla, ko so rimske legije, ki so prispele do Donave, pregledale celoten njen potek. Strabon, slavnigrški geograf, je bil tisti, ki je ta pomemben popravek vključil v svoj opis celotnega takrat poznane sveta.

LIVIJ IN VOJNA LETA 178-177 pr.n.š.

Najpomembnejši zgodovinski vir za spoznavanje tako imenovane druge istrske vojne, to je vojne Rimljanov proti Histrom iz leta 177 pr.n.š., je tekst, ki ga je napisal Livij, rimski zgodovinar iz časov cesarja Avgusta (konec 1. stoletja pr.n.š. – začetek 1. stoletja našega štetja). Livij je napisal veliko zgodovino Rima, *Ab urbe condita*, v 142 knjigah, od katerih se je ohranila le četrtina. Na srečo je del, ki opisuje obdobje med letoma 183 in 171 pr.n.š. – o nastanku Ogleja, vojni proti Histrom, obleganju in osvojitvi

Nezakcija ter dogodkih, ki so temu sledili – ostal nedotaknjen. Njegove besede je potrebno vsekakor previdno pretehtati, ker se je posluževal različnih virov in povzetkov, ki niso bili vedno zaupanja vredni, in podatkov ni vedno črpal iz izvirnih dokumentov, ki so v tistem času zagotovo obstajali. Livij se je naslanjal na besedila drugih zgodovinarjev, na Polibijeve tekste (ki je navadno zelo zanesljiv) in na dela analistov, to je piscev analov – preglednic dogodkov v določenem letu (ki pa niso prav zanesljivi). Livijev namen ni bil objektivno opisati zgodovino – ni iskal tako imenovane zgodovinske resnice -, temveč poveličevati slavo Rima in rimske države ter

Rimski bronasti kipec (cesarsko obdobje)

posredno poudariti veličino Avgusta, prvega cesarja, ki je vladal v njegovem času. Livij je sicer zgodovinar, je pa tudi politik in literat. Kljub vsemu pa njegovemu delu ne moremo odreči določene zgodovinske vrednosti, katera pa je odvisna od virov, ki jih je uporabljal.

Njegov opis vojne proti Histrom (knjiga 41, odstavki 4-14), zelo dobro osvetljuje njegovo metodologijo: medtem ko natančno opisuje dramatične zaplete in preobrate, posledice določenih dogodkov (histrsko osvojitve tabora leta 178 pr.n.š., paniko, ki se je razširila v rimskih vrstah, rimski protinapad; ali preusmeritev toka reke, ki je tekla pod Nezakcijem ter samomor Histrov), o drugih dogodkih piše le v shematskih obrisih, brez vsakršne podrobnosti (prva bitka, ki je potekala nekje v Istri leta 177 pr.n.š.). Opis dogodkov v Istri iz leta 178 pr.n.š. se začne z odločitvijo konzulovega vojaškega sveta, ki se je zbral v Ogleju, da Histrom napove vojno. Besedila, ki je neposredno pred tem, nimamo, zato ne poznamo dela konteksta, v katerem so se omenjeni dogodki odvijali. Potem pripoved nadaljuje bolj ali manj tekoče in primerno, vendar na določenih točkah Livij vključi poročilo o drugih hkratnih dogodkih, ter se nato vrne na tiste, ki zadevajo istrsko vojno. Livij je namreč tudi neke vrste letopisec – dejstva našteva po kronološkem vrstnem redu tako, da opisuje leto za letom.

Za zgodovinske in topografske južne Istre je bila zadeva o reki pod Nezakcijem še posebej vprašljiva. Livij pravi, da so Rimljani z dolgim in napornim delom uspeli preusmeriti njen tok, tako da so Histri ostali brez pitne vode in brez obrambnega jarka. To je legionarjem olajšalo osvojitve utrjenega gradišča in prepričalo Epulonove Histre, da je bilo upiranje rimski vojaški moči nesmiselno. Verjetno je zgodba o reki le puhlica: Livij bi jo lahko našel v kakšnem nezanesljivem letopisu, ker podobne zgodbe najdemo v poročilih številnih drugih rimskih vojn proti drugim ljudstvom. Vemo, da je Nezakcij stal v bližini kraja Valtura na območju Pulja (danes ta kraj v hrvaščini imenujejo Vizače) – v bližini tega kraja ni rek. Po drugi strani pa ustno izročilo, ki je prišlo do Livija, ni bilo popolnoma neutemeljeno, kajti pod Nezakcijem, v dolini Budava, je do 19. stoletja dejansko tekla majhen potok.

NEZAKCIJ, MUTILA IN FAVERIJA

Ravno na koncu svojega opisa obleganja in padca Nezakcija, Livij pove, da so Rimljani osvojili in do tal porušili še dve utrjeni gradišči, in sicer Mutilo in Faverijo. Nobeno od teh treh gradišč ni več poseljeno, od davnine do danes pa smo izgubili celo vedenje o njihovem obstoju in lokaciji. Vprašanje Nezakcija je bilo rešeno koncem 19. stoletja, ko so se znanstveniki začeli zanimati za toponim *Vizače*, ki izhaja iz imena *Nesactium*. Arheološka raziskovanja v kraju pri Valturi so čez nekaj let privedla do odkritja starodavnega napisa,

Pulj

iz katerega je jasno razvidno, da je tisti spomenik postavila *r(es) Nes(actiensium)*, torej skupnost prebivalcev Nezakcija. Nezakcij so porušili leta 177 pr.n.š., vendar so ga nato ponovno zgradili – na rimski način – pod vladavino Avgusta. Danes je pomembno arheološko najdišče z ostanki prazgodovinskih grobov, a tudi rimskih zgradb: foruma s templji, term in hiš. Na dan so prišli tudi ostanki dveh paleokrščanskih cerkva. Naselje, ki je preživelo celotno antično obdobje, so prebivalci zapustili po 7. stoletju.

Kar zadeva Mutilo, predpostavljamo, da bi toponim lahko povezali z današnjim Medulinom. To ni nemogoče, glede na to, da je na področju Medulina kar nekaj ostankov gradišč, ki bi lahko pričali o njenem položaju. Poleg tega je Medulinski zaliv predstavljal odlično zatočišče za plovila Histrov, s katerimi so nadzirali morje nasproti Lošinja. Na tem območju ni antičnih mest, njegova naselja so zrasla v novem veku.

Faverija ostaja še danes nerešen problem, saj nimamo nikakršnega elementa, na podlagi katerega bi lahko brez dvoma povezali podatek, ki ga je podal Livij, s kakšnim krajem, ki je nastal kasneje, ali ki še danes obstaja. Kljub vsemu pa: če po zemljevidu južne Istre (ki je bila za histrsko piratstvo najpomembnejša) iščemo najprimernejše točke za zatočišča piratom, torej globoke in dobro zaščitene zalive ter pristane, v katerih je pitna voda, ne moremo spregledati – poleg uvale Budave (pod Nezakcijem in Valturo) in Medulinskega zaliva – Puljski zaliv, ki je največji in najvarnejši, z neusahljivim izvirom pitne vode (današnji izvir Karolina). Možno je, da je bilo gradišče tam, kjer danes stoji Pulj, in da je bilo pomembno oporišče Histrov – posledično bi to lahko bila starodavna Faverija. Te hipoteze na žalost ne moremo podkrepiti z nikakršno etimološko podobnostjo ali potencialnim jezikovnim dokazom. Vseeno pa jo moramo upoštevati kot možnost - sploh zato, ker za Faverijo tudi drugje ni boljše lokacije. Domneva, da gre za morska oporišča, izhaja iz dejstva, da Livij z imeni omenja le te tri. Za Rimljane, ko so Histrom napovedali vojno, je bilo najpomembnejše preprečiti piratstvo, torej je bil njihov glavni cilj uničiti piratske baze.

HISTRKA PLEMENA PO PLINIJU

C. Plinius Secundus, bolje znan kot Plinij Starejši, je deloval v 1. stoletju našega štetja. Napisal je ogromno enciklopedično delo v 37 knjigah, ki obravnava najrazličnejše družbene in naravne pojave, naslovljeno "*Naturalis historia*". Kot sam trdi v uvodu, je uspel zbrati več kot 20.000 poročil od 146 rimskih in 327 nerimskih, predvsem grških avtorjev. Najbolj sta ga zanimali naravna in družbena geografija, nato rastlinski in živalski svet v vseh pogledih, minerali in druga tehnična vprašanja, vezana na naravoslovne vede, ter likovna umetnost in umetniki.

Pri opisovanju dežel, ki so gravitirale na severni Jadran, Plinij navaja imena skupnosti, nastanjenih v Deseti italjski regiji, torej je dragocen zaradi etnografskih podatkov. Poleg tega se ni posluževal le istodobnih virov, temveč tudi starejših, izpred pol stoletja. Zato njegovi spisi vsebujejo tudi predhodne situacije, in ne le tistih iz sredine 1. stoletja našega štetja. Natančna ocena je vsekakor težavna, če vemo, da ni osebno poznal vsega tistega, kar je opisoval, in da bi pri uporabljanju različnih virov lahko naletel na težko prepoznavne napake.

V nekem besedilu Plinij našteva ljudstva, za katera je izvedel, da so prebivala na ozemlju Alp, in posebej omenja tista na ozemlju od Pulja do Tergesta: "*Fecussi, Subocrini, Catali in Menoncaleni*". Na osnovi omenjenega teksta, so živeli med Puljem in Trstom, tako da so mnogi znanstveniki poskušali natančneje določiti območje posamezne skupnosti. Tako so *Fecusse* locirali v zaledje Pulja, *Menoncalene* v okolico Poreča, *Katale* v zaledje Kopra. *Subocrini* so tisti, ki povzročajo najmanj dvomov, kajti na osnovi njihovega imena, bi morali biti tisti, ki so živeli "*sub Ocra*", torej pod *Ocro*, ki je bilo latinsko ime za hrib Nanos pri Postojni. Vendar na ta način pade logično zaporedje Plinijevega spisa, in tako je spet vse postavljeno pod vprašaj.

Če zaupamo pravilu, po katerem so v davnini predromanska imena mest navadno izpeljevali iz etničnih imen, bi se Histri, nastanjeni v južni Istri lahko imenovali *Polates*, tisti na zahodni

obali pa *Parentini*; na isti način bi lahko prebivalce severnega pasu osrednje Istre imenovali *Piquentini* (iz *Piquentum*, staro-davno ime za Buzet). Gre za poime-novanja, ki ne najdejo potrditve v nobenem viru. Niti imen, ki jih navaja Plinij, ne moremo z gotovostjo povezati s kakšnim točno določenim območjem. Obstajajo celo domneve, da od štirih omenjenih skupnosti, tri niso pripadale istrskemu ljudstvu, temveč Karnom ali Japodom, ker naj bi živele na severu, na področju med tržaškim zaledjem in Postojno. Edino za *Fecusse* domnevamo - vendar brez prave utemeljitve -, da so živeli v notranjosti Istre, verjetno na ozemlju med Žminjem in Pazinom.

Obstaja samo še en etnografski podatek o histrskih plemenih prvega rimskega obdobja, ki izhaja iz romanskega napisa, najdenega v Materiji na cesti Reka-Trst, in navaja etnonim *Rundicti* kot ime lokalne skupnosti. Pomenljivo je dejstvo, da še dandanes na tem območju obstaja vas z imenom Rodik (Roditti), ki izkazuje gotovo etimološko kontinuiteto. Na žalost, nam jezikoslovje v Istri ne ponuja drugih podobnih primerov.

Nezakcij,
plošča s spiralami

CESAR AVGUSTUS IN MEJA NA REKI RAŠI

Leta 27 pr.n.š., ko si je Gaj Avgust Oktavijan (*Gaius Iulius Caesar Octavianus*), Cezarjev posinovljenec, nadel ime Avgust in tako postal prvi rimski cesar – omenjeno leto štejemo za začetek prvega obdobja cesarstva –, sta bili Istra in Liburnija del province Ilirik, ki je zajemala tudi vso zahodno jadransko obalo do krajev južno od Visa (*Lissos*), kjer je potekala meja s provinco Makedonijo. Leta 42 pr.n.š. so celotno severno Italijo, do tistega trenutka imenovano Cisalpinska Galija, priključili k Italiji kot osrednje jedro države, mejo med omenjeno provin-

co in Ilirikom pa so premaknili iz Timava na Rižano pri Kopru, tako da je tudi kolonija Tergeste (Trst) postala del Italije.

Naslednjo veliko reformo upravne ureditve Italije sta izvedla cesar Avgust in njegov sodelavec *Menenius Agrippa*. Najprej sta Italijo razdelila na enajst upravnih ozemelj, oziroma regij, ki sta jih na začetku le oštevilčila, kasneje pa sta jim dodelila tudi geografska imena. Severovzhodna Italija je tako postala X. Regija (*Regio Decima*), kasneje poimenovana Benetke in Istra (*Venetia et Histria*).

Temu moramo dodati še drugo novost, odločilno za istrsko zgodovino. K Deseti Regiji so pridružili pretežni del Istre, kajti mejo so premaknili iz reke Rižane na reko Rašo. Na ta način Istra ni več pripadala provinci Ilirik, temveč Italiji, središču rimske drža-

Pulj, slavolok Sergijevcev

ve. Po nemirih v letu 16 pr.n.š., ko so Noriki in Panonci začeli groziti mestom Severnega Jadrana, se je Avgust odločil, da Istro priključi Italiji – verjetno tudi iz vojaških razlogov – da bi tako ustvaril enotno obrambno črto za celotno severno Jadransko obalo. Takrat nevarnost ni več grozila z morja z ilirskimi pirati, temveč s strani ljudstev, ki si jih še niso bili pokorili ali so si jih pokorili šele deloma, in ki so živeli na celini. Menimo – čeprav obstajajo tudi drugačna mnenja – da se je vse to dogajalo med letoma 18 in 12 pr.n.š.

Temeljne predpostavke so bile ustvarjene že nekaj desetletij poprej: šlo je za ustanovitev kolonij vzdolž istrske obale. Pulj in Poreč sta nastala v štiridesetih letih pr.n.š., na začetku Avgustove vladavine pa so jih še utrdili in opremili za nadaljnji razvoj. Bila sta središči romanizacije, kar je bil osnovni kriterij, saj v Deseto Regijo ne bi vključili področja, ki ne bi bilo pred tem romanizirano. Čeprav je potrebno upoštevati tudi dejstvo, da so bili potomci Histrov, ki so živeli v notranjosti, relativno slabo romanizirani. Epigrafski spomeniki notranje Istre namreč pričajo o površnem prilagajanju tamkajšnjih populacij novemu kulturnemu okolju. Namen vključitve Istre v Italijo torej zagotovo ni bila romanizacija Histrov, temveč okrepitev kolonij na obali, oziroma vzpostavitev njihove enakopravnosti na ravni pravic in obveznosti z drugimi rimskimi mesti severne Italije.

Meja je tekla vzdolž reke Raše zato, ker je to bila meja med Histri in Liburni, Rimljani pa so tovrstne meje navadno spoštovali in niso poskušali spreminjati etničnih odnosov. Mislimo, da je Avgust nameraval še dodatno razširiti Italijo proti Liburniji, in da je zato liburnskim skupnostim dodelil nekatere posebne pravice, izhajajoče iz rimskega civilnega prava, s čimer jih je pripravil za priključitev k že popolnoma romaniziranim ozemljem. Vendar v Liburniji, pa do Zadra, ni bilo nobene rimske kolonije, zato je bila na tistem delu vzhodne jadranske obale romanizacija manj prodorna.

Meja med Istro in Liburnijo, oziroma med Italijo in Ilirikom, je potekala od reke Raše (*Arsia flumen*) v kraju Čepić, vzdolž potoka Boljunščica do kraja Vranja pod Učko in – preko Čičarije – do Nanosa (*Ocra mons*) ter – bolj proti severu – do Hrušice (*Ad Pirum*).

RIMSKE KOLONIJE TERGESTE, PARENTIUM, POLA

Prva kolonija rimskih državljanov na istrskem ozemlju, oziroma na ozemlju Histrov, je bila *Tergeste*, na področju današnjega Trsta. Menimo, da je bila ustanovljena že pred letom 52 pr.n.š. (verjetno kakšno leto prej), to je letom, ko so mesto izropala nekatera karnijska plemena, ki so vanj vdrla na svoji poti iz alpske regije proti morju. V zgodovinskih virih najdemo prvo pričevanje o statusu kolonije v Apijanovem delu, ki je – pri opisanju dogodkov iz leta 35 pr.n.š.- izrecno navedel, da je bila *Tergeste* takrat rimska kolonija. Seveda nam nič ne preprečuje trditve, da je to bila že prej: predlagana so bila leta 42/41 pr.n.š. ter 46 pr.n.š., medtem ko kasnejše raziskave kažejo na še starejše obdobje, in sicer na leto 54 pr.n.š. V Trstu hranijo napis, ki proslavlja dejstvo, da je v letih 33/32 pr.n.š. Oktavijan dovolil gradnjo obzidja in stolpov (kar navadno pomeni, da je obstajalo mesto), vendar je to potrebno razlagati v tem smislu, da so pod Oktavijanovo vladavino, po državljanskih vojnah, verjetno mesto obnovili z novimi priseljenci in ga tudi utrdili. Mesto je bilo zgrajeno na strmini med morjem in vrhom hriba Sv. Justa, medtem ko so okoliška polja – vzdolž obale in do pobočij Krasa – predstavljala njegovo podeželje.

Približno deset let po koloniji *Tergeste* so ustanovili kolonijo *Pola*. Potem, ko je leta 47 pr.n.š. Cezar premagal Pompeja, je bilo potrebno najti nastanitev za zaslužne veterane, ki so se upokojili. Kot kaže, je bil Cezar pripravil načrt za postavitev mreže kolonij vzdolž celotne vzhodne jadranske obale, tako da je ukazal ustanovitev, ne le Pulja, ampak tudi Zadra, Solina, *Narone* (današnja vas Vid pri Metkoviću – op.prev.), *Epidaura* (današnjega Cavtata – op. prev.). Pulj so imenovali *Colonia Pietas Iulia Pola*, za njeno ureditev in izgradnjo pa sta bila zadolžena *Lucius Calpurnius Piso*, Cezarjev tast, in *Cassius Longinus*. Njuna naloga je bila ustanoviti novo mesto ter poskrbeti za njegovo podobo in pravila življenja. To se je po vsej verjetnosti dogajalo v letu 46 ali 45 pr.n.š. Malo kasneje so Cezarja ubili, začela se je nova vrsta

državljskih vojn, in tudi razvoj Pulja se je zaustavil. Šele v času Avgusta, v 1. stoletju našega štetja, je bilo ustanavljanje mesta dokončano; prispele so nove skupine priseljencev, dokončali so vso infrastrukturo (ulice in trge, akvedukt in kanalizacijo, pristanišče in cestno omrežje) ter mestne stavbe (javne zgradbe za zabavo, tržnice, ipd.).

Tretjo kolonijo so ustanovili v Poreču, za časa vladavine cesarja Tiberija, v dvajsetih letih

1. stoletja našega štetja. Povedati moramo, da je bil *Parentium* že od sredine prvega stoletja pr.n.š. *oppidum civicum Romanorum*, to je utrjena naselbina rimskih državljanov. Možno je, da so bili podrejeni puljski (ali tržaški) koloniji in niso uživali polne samouprave. Vendar je majhna skupnost Rimljanov živela na tistem kraju že preden je prišla večina kolonov. Ustanovitev kolonije je za Poreč pomenila priselitev rimskih državljanov, ki so prišli iz drugih delov cesarstva. Mesto je stalo na polotočku, obkrožalo ga je obzidje, ulice pa so oblikovale popolno pravokotno mrežo, s trgom na rtu polotoka. Na glavnem trgu je bilo nekaj templjev (posvečenih Neptunu, morda Marsu) ter javne zgradbe za upravo in sodstvo. *Parentium* je imel dobro pristanišče in je imel tudi cestno povezavo s *Polo* in *Tergestom*.

Pulj, epigraf Iulia
Polentia

RIMSKA CENTURIACIJA

Čeprav Rimljani niso bili prvi, ki so ustvarili katastrski sistem razdelitve zemlje v enake parcele (zemljemerstvo je bilo razvito že v Mezopotamiji in Egiptu v drugem tisočletju pr.n.š., medtem ko ga je grška civilizacija uporabljala v helenistični dobi), so ga razvili do visoke stopnje natančnosti, uporabljali pa so ga pogosto na ravnih območjih, tako da na nekaterih področjih lahko še vedno opazimo njegove sledi. Iz latinske besede, ki pomeni sto (*centum*), so postopek katastrske razdelitve poimenovali centuriacija (ker je ena centurija – paralelogram s stranico 700 metrov – vsebovala sto manjših parcel).

Centuriacija je bila za Rimljane sredstvo, s katerim so zemljo razdeljevali v pravilno oblikovane parcele, ki so jih kasneje dodeljevali novim prebivalcem kolonij – novih mest, ustanovljenih v osvojenih regijah. Da bi vsi priseljenci pridobili enake parcele, so izmerili celotno kmetijsko področje kolonije in ga razdelili na enake dele, da bi s tem preprečili nepravilnosti. Meritve so opravljali s posebnimi geodetskimi instrumenti tako, da so iz začetne točke (*umbilicus*) potegnili dve, medsebojno pravokotni, smernici. Nato so vzporedno z obema glavnima smernicama na izbranem ozemlju zarisali celo mrežo. Vse linije v smeri vzhod-zahod so imenovali *decumanus*, tiste v smeri sever-jug pa *cardus*. Prva glavna smernica je bila torej *cardus maximus*, druga pa *decumanus maximus*. Najmanjša površinska enota je bil paralelogram v velikosti 35 x 35 metrov (*actus quadratus*). Dve taki enoti skupaj so imenovali *iugerum*, dva *iugera* pa sta sestavljala en *heredium*. Vsaka centurija je vsebovala sto *heredijev*, od katerih je vsak meril 70 x 70 metrov, torej približno pol hektarja. Od konkretne situacije in objektivnih možnosti je zaviselo, koliko zemlje bo dodeljene vsaki družinski skupnosti – v vsakem primeru ni bilo strogih pravil. V prvi vrsti je vse zaviselo od razmerja med številom kolonov in razpoložljivo zemljo: v obdobju republike so kolonom dodeljevali manj zemlje (nekaj *iugerov*), v dobi cesarstva pa mnogo več (nekaj deset *iugerov*). Kasneje pa so nekateri povečali svoje posesti z nakupi ali na

drug način, medtem ko so drugi prodali ali zapustili zemljo, tako da se je premoženjska situacija naglo spreminjala.

Ostanki rimske centuriacije so še vedno prepoznavni v katastrskih mapah in na nekaterih topografskih kartah, ter na letalskih posnetkih, in sicer kot pravilne meje med posestvi in kot poljske steze, ki so vedno razporejene znotraj natančne pravokotne mreže. Omenjeni ostanki dokazujejo, da so vzdolž glavnih smernic centuriacije v rimskem času tekale poljske steze in ceste, ki so povezovale različne dele podeželja določene kolonije. Poleg tega so – ob čiščenju obdelovalnih površin in prekopavanju zemlje – kamne nalagali v kupe vzdolž meja, oziroma smernic. Suhi zidovi so torej še danes najboljši dokaz starodavne centuriacije. Na območju kolonij *Pula* in *Parentium* so še vedno vidni sledovi pravokotnih smernic centuriacije, predvsem v okolici Pulja (cesta Pulj-Šišanj, na primer, poteka vzdolž pomembnega dekumana), Fažane in Vodnjana, ter od kraja Bale proti severozahodu. Določene sledi lahko opazimo tudi na ozemlju, ki gravitira okrog kraja Rakalj. Poreška centuriacija je bila postavljena v isti smeri kot puljska - kot da bi bili obe izvedeni istočasno; vendar se je mnogo slabše ohranila – ostali so le sledovi v zaledju Poreča ter v smeri proti Dračevcu in Kaštelirju.

Centuriacija v južni Istri

PULJSKI AMFITEATER

Najbolj veličastna antična zgradba v Pulju in v Istri nasploh je nedvomno amfiteater, slavna *Arena*, ki je bila namenjena spektakularnim, kolikor krutim bitkam med gladiatorji in divjimi zvermi. Vsako pomembnejše mesto je imelo amfiteater, tisti v Pulju pa je danes eden najbolj ohranjenih – skupaj z rimskim Kolosejem, z Arenou v Veroni ter amfiteatri v mestih Pompeji, Nimes in Arles v Franciji, Merida v Španiji in El Djem v Tuniziji. Mnogo številnejša so mesta, v katerih najdemo ostanke temeljev ali osnovnih struktur amfiteatrov, kot na primer Solin pri Splitu ali Rimini na apeninski obali Jadrana. Predstavam v amfiteatrih niso prisostvovali le prebivalci mesta, temveč vsa romanizirana populacija, ki je živela na širnem okoliškem področju. Amfiteatri so tipične rimske zgradbe, prirejene takratnemu okusu za nasilje, bojevanje in kri, ki so nastale z združitvijo dveh gledališč

Pulj, amfiteater (notranjost)

(*amphi-theatron* pomeni “dvojno gledališče”), v katerih so bili gledalci nameščeni na vrstah sedežev, ki so se stopničasto dvigovale okrog eliptične arene, tako da jih po videzu lahko primerjamo s sodobnimi stadioni.

Puljsko areno so zgradili v 1. stoletju našega štetja. Možno je, da so že za časa Avgusta zgradili prvi amfiteater, ki je bil morda deloma lesen, in da so ga nato – za časa Vespazijana – povečali in zgradili v celoti iz kamna, takšnega, kot ga poznamo danes. Del sedežnih vrst sloni na pobočju hriba na severni strani mesta, tako da so graditelji prihranili pri materialu, delovni sili in času gradnje. Vendar ne poznamo vseh podrobnosti o obdobju njegove gradnje, o trajanju del ali o imenu arhitekta. Med preprostim ljudstvom je nastala legenda, ki pravi, da je izgradnjo amfiteatra naročil Tit Flavij Vespazijan na predlog svoje ljubice, Antonie Cene iz Pulja, vendar je to zgodba brez zgodovinskih dokazov.

Arena je v obliki elipse in ima dve osnovni osi: os sever-jug je dolga približno 130 metrov, os vzhod-zahod pa približno 100 metrov. Na zahodni (višji) strani je zgradba visoka približno 34 metrov. Na mogočnih temeljih stojita dve vrsti arkad, nad katerimi se dviga še tretja vrsta pravokotnih odprtin. Na štirih točkah zunanjega oboda izstopajo štirje “stolpi”, v katerih so verjetno stala pomožna stopnišča. Noben drug poznan amfiteater nima podobnih “stolpov”. Vse to ni nič drugega kot zunanji zidani obod, ki se nam danes kaže kot prozoren skelet že “polne” zgradbe. Sredi vsega tega je bila ravna eliptična arena (približno 100 x 70 metrov), prekrita s plastjo peska, na katerem so se odvijali boji in tekovanja. Vse vrste sedežev naokrog, ki so lahko sprejele približno 20.000 gledalcev, so zgradili iz velikih kamnitih blokov, ki so jih po koncu antične dobe in tekom srednjega veka odstranili in uporabili za gradnjo drugih stavb v mestu in njegovi okolici (cerkva, samostanov, palač).

Skratka, po koncu antične dobe usoda Areni ni bila ravno naklonjena. Na koncu 4. stoletja, ko je cesar Honorij prepovedal gladiatorske igre, so rimski amfiteatri izgubili svoj smisel. Benečani so – tako se zdi – celo pomislili, da bi puljski amfiteater porušili in ga ponovno postavili na Beneškem Lidu. Če bi bili to resnično storili, bi bila danes Pulj brez enega najpomembnejših še obstoječih antičnih spomenikov v tem delu Evrope.

RIMSKI MUNICIPIJI V ISTRI: NEZAKCIJ, EGIDA

Določeno stopnjo samouprave - četudi nižjo kot tri istrske kolonije (*Tergeste*, *Pola* in *Parentium*) – sta v Istri uživali drugi dve urbani naselji klasične antike: Nezakcij in *Agida*. To nista bili naselji avtohtonih prebivalcev, temveč so v njih prebivali rimski državljani. Lahko pa kljub temu domnevamo, da so tudi romanizirani prebivalci regije pridobili določen del civilnih pravic, zato so s polno pravico prebivali v tistih mestih. Menimo, da je bila največja ovira, ki je preprečila, da bi *Agida* (ali *Aegida*) - kasneje *Justinopolis*, *Capris*, danes Koper - “napredovala” na status kolonije, bližina kolonije *Tergeste*, močnejšega središča, v jurisdikcijo katerega je – na nek način – spadala. Plinij jo je imenoval *oppidum civium Romanorum*. Po Pliniju pa je imel Nezakcij drugačen značaj, kajti imenuje ga le *oppidum*, kar razlagamo z dejstvom, da so bili njegovi prebivalci v večjem delu romanizirani potomci lokalnega prebivalstva. Ti različni izrazi odražajo raznolikost pravnih rešitev, ki so jih Rimljani sprejemali v državnem in lokalnem upravnem sistemu, ki ni bil niti najmanj tog, pač pa izjemno prilagodljiv glede na različne naključne situacije.

Nezakcij, pogled na nahajališče

Nezakcij je zelo blizu Pulja – oddaljen je le deset kilometrov -, torej je bil preblizu, da bi užival popolno samostojnost, a vendar dovolj pomemben, da je v prvih stoletjih cesarstva ohranil svojo lokalno samoupravo. Morda mu je pri tem pomagal njegov položaj pomembnega histrskega gradišča južne Istre pred rimsko osvojitvijo v 2. stoletju pr.n.š. (obleganje in padec Nezakcija je – kot že rečeno - podrobno opisal Livij), ko so ga porušili in požgali. Za časa Avgusta so začeli rekonstruirati Nezakcij v skladu z rimskimi urbanističnimi pravili; sicer pa število votivnih napisov, posvečenih avtohtonim božanstvom, ki so jih tukaj našli, navaja k misli, da je za romanizirane Histre predstavljal pomembno kultno in simbolično središče.

Rimski Nezakcij (*Nesactium*) je bil ograjen s stolpastim obzidjem, v katerem se je odpiralo dvoje glavnih in nekaj stranskih vrat. Središče naselja je gravitiralo okrog glavnega trga (Forum), na zahodni strani katerega so stali trije templji. Okrog so bila tudi druga javna področja in termalni kompleks. Z ravnega središča naselja se na treh straneh spuščajo pobočja, kjer so stala bivališča.: delno so raziskali le nekatera. V nekem napisu iz 3. stoletja, posvečenem cesarju Gordianu III., je Nezakcij omenjen kot *Res publica Nesactiensium* (Skupnost prebivalcev Nezakcija) – kar zadeva njegovo poznoantično zgodovino, je to edini podatek, ki ga imamo. Na začetku 7. stoletja, po prvih avarsko-slovanskih vdorih v južno Istro, je bilo mesto zapuščeno, morda osvojeno, požgano in uničeno. Življenje se ni nikoli več vrnilo vanj, njegovo ime pa je do 19. stoletja preživel le zahvaljujoč delu Tita Livija.

Agida je doživljala popolnoma drugačne peripetije. Do danes še nismo uspeli z gotovostjo dognati, kje je stala antična *Agida*, ki jo omenja Plinij: morda na griču Srmin pri Kopru, kjer je stalo starodavno gradišče predromanske dobe, ker je bila dolina ustja reke Rižane ob njegovem vznožju včasih močvirnata. Šele v pozni antiki je na otočku zraslo naselje, ki se je kasneje v srednjem veku spremenilo v današnje zgodovinsko središče Kopra. Razen številnih antičnih napisov in arheoloških najdb, odkritih na celotnem širnem področju okoli Kopra, niso našli sledov rimskega urbanizma ali drugih večjih gradbenih elementov, zato o tem ne vemo ničesar.

RIMSKI MUNICIPIJI V LIBURNIJI

Municipalizacija Liburnije je bila zelo radikalna in je zajela veliko število avtohtonih skupnosti in njihovih urbanih središč. Tako so prebivalci krajev *Alvona* (danes Labin), *Fianona* (Plomin), *Tarsatica* (danes Reka oziroma Trsat), *Apsoros* (danes Osor), ter *Crexa* (danes Cres), *Curicta* (danes Krk) in *Fulfinum* (danes Omišalj) tekom 1. stoletja našega štetja pridobili določene rimske civilne pravice, torej status municipijev. To jim je omogočilo, da so bili deležni določenih davčnih olajšav in udobnejših - tudi trgovskih - povezav z Italijo kot središčem države. Rimsko civilno pravo, ki so ga uživali prebivalci nekaterih skupnosti v Liburniji, oziroma municipaliteta njihovih urbanih naselij, nakazuje visoko stopnjo romanizacije, kajti pridobitev civilnih pravic je bila posledica, ne pa predpostavka romanizacije.

Če danes opazujemo zgoraj omenjena mesteca vzhodne Istre in Kvarnerja, lahko opazimo, da so bila to izvirno večinoma gradišča. Predvsem je to vidno v Labinu in Plominu, pa tudi v Omišlju, ki stojijo na vrhovih vzpetin nad udobnimi pristani, ki se nahajajo v kakšnem globokem zalivu. V primeru Labina gre za Rabac, kraj, oddaljen približno deset kilometrov, ki je v vseh zgodovinskih obdobjih igral vlogo labinskega pristanišča. Mesto Krk se tudi ne oddaljuje mnogo od omenjene tipologije, saj se dviguje na visoki skali nad morjem in je zaščiteno z debelim srednjeveškim obzidjem. Zelo pogosto so obzidja srednjeveških mest zrasla na temeljih suhih zidov.

Primer Trsata najbolj eksplicitno prikazuje pretvorbo gradišča v antično mesto, saj je starodavno liburnsko gradišče stalo na vrhu griča, ki se dviguje nad levim bregom reke Riječine: danes je to Trsat, toponim, ki zelo dobro odkriva neprekinjeno kontinuiteto. Antično *Tarsatica* pa so zgradili na vznožju gradišča, bolj pri morju in na desnem bregu Riječine: na prostoru, kjer je danes staro mesto Reka, od Korza do Katedrale Svetega Vida. V začetni dobi Antike je vladal mir, zato utrjena gradišča niso bila več potrebna, poleg tega so bila manj primerna

za trgovinsko izmenjavo, prav zato, ker so bila težko dostopna. Ravno zato so izgubljala svoje prebivalce, medtem ko so nova naselja rasla ob njihovih vznožjih, v dolinah. V Plominu, Labinu in Omišlju je večina antičnih najdb prišla na plan ob vznožju gradišč, medtem ko se ja na Cresu in v Osorju zgodilo obratno, ker ti dve mesti nista nikoli bili pravi gradišči – niti v prazgodovinskem obdobju -, saj sta bili že v pradavnini zrasli ob morju. Zanimivo je dejstvo, da so dejansko vsa najpomembnejša gradišča, ki so jih v antiki zapustili, ponovno naselili v srednjem veku: iz njih so nastala današnja istrska in kvarnerska mesteca na gričih – od krajev Draguč in Bale v Istri do Bribirja in Bakarja v kvarnerskem primorju.

Od 2. stoletja našega štetja dalje je najpomembnejše mesto polagoma postalo *Tarsatica*, ker je stalo na koncu cele vrste utrdb, ki so – od Ljubljanske kotline do Jadrana – preprečevale dostop v Italijo iz smeri Panonije, od koder so pretile največje nevarnosti za rimsko cesarstvo. Glede na situacijo, so na Reki postavili regijski štab in militarizirali celotno regijo. V središču antične *Tarsatice* se je nahajala stavba vrhovnega poveljstva, zgrajena v obliki vojaškega tabora – z monumentalnim vhodom, ki se je ohranil in predstavlja najpomembnejši reški antični spomenik: *Arco romano* (Stara vrata – op.prev.).

Labin

OLJČNO OLJE, VINO IN AMFORE

Pomembnost oljčnega olja in vina za istrsko kmetijsko gospodarstvo v antiki presega vsako drugo zgodovinsko obdobje. Kasneje iz Istre niso nikoli več izvozili takšnih količin olja, ki je, poleg tega, še slovelo po svoji kakovosti. Ogromne podeželske vile z velikim številom stiskalnic za olje (in vino), pričajo o veliki sposobnosti obdelovanja pridelkov, kar pomeni, da je bilo istrsko olje zelo iskano na takratnih tržiščih. Le najbolj skromne podeželske vile so imele eno ali dve stiskalnici: večina jih je imela vsaj tri ali štiri, pa tudi deset, in celo dvajset (Barbariga). Tehnologija stiska-

Pulj, rimske amfore

nja oljk in grozdja je bila podobna tisti, ki smo jo uporabljali pri nas (in drugod v Sredozemlju) do nedavnega – dokler nismo začeli uporabljati hidravličnih strojev ali podobnih naprav. Z drugimi besedami: oljke so najprej zmleli v mlinih, ki so jih poganjale živali - pa tudi ljudje -, nato so zmleto maso predstavili v stiskalnice, ki so jo na različne načine (a vedno s pomočjo živali ali človeka) stiskali in iz nje iztisnili olje. Kar zadeva grozdje, se je tehnologija razlikovala le v tem, da ga pred stiskanjem niso zmleli, temveč so ga dali direktno v stiskalnico. Seveda so obstajali tudi bolj primitivni načini stiskanja – za majhne količine oljk in grozdja – s pomočjo improviziranih naprav ali enostavno tako, da so grozdje teptali z nogami.

Če je bilo v določenem objektu več torkelj, so navadno tekočino speljali v kanal, ki je vodil v dekantacijske bazene, kjer so odstranili nečistoče in tehnološke tekočine, medtem ko je v primeru mošta v taistih bazenih lahko potekala tudi prva fermentacija. Od tam so nato tekočino prelili v velike glinene posode (*dolia*), ki so se nahajale v skladiščih, v katerih je zorela in počakala na prevoz. V skladiščih objekta srednje velikosti za obdelovanje grozdja in oljk je bilo po trideset in več takih posod. Vsaka od njih je držala približno 1.500 litrov, tako da z lahkoto ugotovimo obseg proizvodnje srednje velike posesti: približno 450 hektolitrov olja in vina.

Posode za prevoz olja, vina in tekočin na splošno ter žita in drugih živil so bile amfore. Narejene so bile iz gline, izdelovali pa so jih v posebnih delavnicah. Vedno so imele po dva ročaja zaradi lažjega prenašanja. Iz različnih oblik amfor lahko določimo, kdaj in kje so bile izdelane: v Istri, na primer, so izdelovali amfore posebne oblike in velikosti, ki so se razlikovale od tistih, proizvedenih v drugih delih cesarstva. V Istri poznamo dve ali tri delavnice, v katerih so izdelovali amfore: ena je v Fažani pri Pulju, druga v Larunu, v bližini Črvarja. Šlo je za velike peči, v katerih so lahko pekli po deset amfor hkrati. Vsaka delavnica je imela več oddelkov: za prečiščevanje gline, za oblikovanje amfor, njihovo sušenje, peč za žganje in skladišče za dokončane amfore. Tistih, ki se niso posrečile ali so imele kakšno napako, niso poslali na trg, temveč so jih vrgli na deponije za odpadke, kjer jih še dandanes najdejo arheologi, ki iz njihovih okruškov pridobivajo podatke o njihovih lastnikih.

Lastniki delavnic (ki so bili pogosto tudi lastniki kmetijskih posestev) so amfore pred žganjem označili s svojim znakom in imenom. Tako danes vemo, da je bil lastnik delavnice v Fažani neki *Gaius Lecanius Bassus*, senator sredi 1. stoletja našega štetja. Lastnica delavnice v Larunu pri Črvarju (Poreč) pa je bila neka *Calvia Crispinilla*, v istem obdobju dama na dvoru cesarja Nerona. Tista je bila resnično zlata doba povpraševanja po istrskem oljčnem olju na okoliških tržiščih – obdobje, v katerem je doseglo najvišje cene in prineslo največje zaslužke.

RIMSKE CESTE

Rimska cestna mreža je ena od najbolj upoštevanja vrednih in slavnih dosežkov te civilizacije. Kot vse velike države, je za cestni sistem poskrbela v prvi vrsti zato, da bi kurirji lahko hitreje dostavljali uradna sporočila: obvestila in ukaze od glavnega mesta do periferije in obratno. Zaradi tega so ceste gradili zelo skrbno. Na enakomernih razdaljah so bile postavljene postaje za počitek in prehrano, zamenjavo konj in jezdecev, tako da so sporočila dosegla cilj v čim krajšem času. Prve ceste tega sistema so zgradili takrat, ko se je rimski dominij razširil na celotno Italijo, in vse so se radialno širile iz Rima navzven. Kasneje so tudi vse na novo osvojene province opremili s cestami, ki so jih povezovala s preostalim sistemom.

Glede na njeno pozicijo v Severnem Jadranu, so bile za Istro cestne povezave enako pomembne kot morske. Glavna cesta, ki je povezovala Oglej in Istro, je najprej šla skozi *Tergeste* (Trst), nato je prečkala reko Rižano (*Formio flumen*), Dragonjo (*Argaone*), Bujštino in je – potem, ko je prečkala reko Mirno (*Ningus flumen*) – dosegla območje Poreča. Cesta je vstopala v Poreč iz smeri Vižinada – Kaštelir, izstopala pa v smeri Dračevca, Svetega Mihovila in Gradine. Prečkala je Limsko drago in po dolgi trasi dosegla Bale, Vodnjan in Pulj. Trase ne poznamo podrobno, zato ne moremo reči, na katerih mestih je prečkala reki Dragonjo in Mirno ter Limsko drago. Ostanke te ceste so odkrili čisto slučajno v bližini Kopra (zraven razcepa za Trst in Ljubljano) in Pulja (na Monte Grande, glavni vhod v mesto iz severne strani). V okolici Galizane so našli miljski kamen še iz časa, ko je bil – v obdobju Vespazijana – le-ta postavljen, in na katerem je bilo napisano število milj od začetne točke ter ime: *Via Flavia*. Cesta *Aquileia-Tergeste-Parentium-Pola* zagotovo ni bila zgrajena ravno v času Tita Flavija Vespazijana – tedaj so jo verjetno popravili in posodobili.

Druga pomembna cesta je bila tista, ki je izza Arene v Pulju vodila proti gozdu v Šijani in od tam proti Nezakciju. Od tam je zagotovo vodila do *Alvone* (Labina), vendar nam njena trasa ni

Rimske ceste v X Regio
Venetia et Histria (po
Corbanese-ju)

poznana: ne vemo, če je potekala skozi Proštin do kraja Rakalj in Raškega kanala, ki so ga prečkali s splavi, ali skozi Marčano in Barban preko reke Raše (*Arsia flumen*). Na obeh različicah sta veliko zapreko predstavljala globoka dolina reke Raše in bližnji morski zaliv. Onstran Raše je cesta vstopala v Liburnijo, do *Alvone* (Labin) in nato *Flanone* (Plomina). Ob robu Čepičkega polja je tekla do *Aurane* (Vranje) in nato čez prelaz Poklon prišla do kvarnerske strani Učke, od koder se je spuščala proti *Tarsatici*, današnji Reki. Od tod je druga cesta vodila proti Dalmaciji, vendar verjetno ne vzdolž obale, temveč visoko, skozi Bakar, Vinodol in Novi Vinodolski.

Seveda so poleg teh glavnih obstajale tudi lokalne ceste, ki so povezovale vse naseljene kraje v Istri in Liburniji ter na otokih. Zelo pogosto niso bile tlakovane, temveč iz teptane zemlje, zato jih težje določimo. Mnoge so uporabljali še v kasnejših obdobjih, tudi do danes – vedno kot navadne poljske poti.

RIMSKA PRISTANIŠČA IN PLOVBA

Morski promet je bil v Sredozemlju vedno intenziven: ljudje so pluli vse od takrat, ko so se nastanili na morskih obalah. Čeprav je bila plovba na samem začetku zelo omejena (pluli so samo podnevi in le ob lepem vremenu, praktično samo ob obali ter izključno od aprila do oktobra), je bilo velike tovore vseeno lažje in hitreje prenašati po morju, kot po kopnem. Zato je bil transport po morju mnogo bolj ugoden in so se ga torej posluževali vsakokrat, ko je bilo mogoče. Vsa velika mesta starega veka so stala na morski obali ali v njegovi neposredni bližini, ali pa ob velikih plovnih rekah.

Jadran je tipično zaprto morje, znotraj katerega niti zgoraj omenjene omejitve niso bile nepremostljive. Vse njegove obale so bile povezane z morskimi potmi, iz velikih pristanišč obmorskih mest pa se je proti notranjosti širila cestna mreža. Tako so morske poti in ceste ustvarjale neločljivo celoto, za kar je severni Jadran lep primer.

Pola, *Parentium* in *Tergeste* so bile ustanovljene kot rimske kolonije na morski obali, ker so bile varna pristanišča. Današnja pristanišča - pod morsko gladino in nasutimi bankinami - skrivajo ostanke rimskih operativnih obrežij in pomolov, o katerih ne moremo povedati skoraj ničesar. Puljska operativna bankina se je nahajala med današnjo Centralno pošto in Forumom, na južnem delu mesta. Pristanišče v Poreču se je po vsej verjetnosti nahajalo na severnem delu mesta, kjer pod morsko gladino še vedno lahko vidimo ostanke valobrana, ki domnevno izhaja iz antične dobe.

V rimskem obdobju je bilo, poleg samih mest, poseljeno tudi celotno primestno ozemlje zahodne Istre – predvsem so to bile podeželske vile, ki so bile središče kmetijskih posestev. Za izvoz kmetijskih proizvodov iz teh posestev, so se posluževali ravno pomorskih prevozov, zemljiški lastniki pa so se v ta namen posluževali majhnih pristanov v neposredni bližini. Rimski sistem torej ni temeljil le na velikih mestnih pristaniščih, temveč (v primeru

Istre za izvoz olja in vina) na mnogoštevilnih majhnih pristanih, posejanih vzdolž obale. Od Ližnjana in Medulina pa vse do Savudrije, Izole in Milj je praktično vsak zaliv in zalivček lahko predstavljal majhen pristan za ladjice, ki so sprejemale tovore amfor, polnih olja in vina.

Vzdolž zahodne istrske obale ni mnogo ostankov rimskih podeželskih vil, vendar ne smemo pozabiti, da je vsak od teh skupkov zgradb razpolagal tudi z majhnim pristanom, ki se je navadno nahajal v zalivčku. Zaščiten je bil z enim ali dvema valobranoma, obrežje pa je bilo zazidano. Ni bilo pomolov (ali so bili zelo redki), ker je za pristajanje in vezanje ladij zadostovala bankina ali notranja stran valobrana. Dobro ohranjeni ostanki pristanov se nahajajo na Brionih v uvali Verige, pa v Savudriji, v Sv. Ivanu in - na slovenskem delu Istre – v zalivu San Simon pri Izoli (*Halietum*). Na vsakega od teh pristanov so gravitirale kmetijske posesti v njihovem zaledju, katere so ceste povezovala z obalo, ne z najbližjim mestom. Seveda so bile tudi cestne povezave s kolonijami potrebne, ker so bila mesta politična in upravna središča, vendar so za gospodarske vezi veljale druge zakonitosti.

Brioni, načrt uvale Verige

PODEŽELSKÉ VILE

V okviru rimskega gospodarstva – tako kot v vseh predindustrijskih družbah – je bilo kmetijstvo ogromnega pomena za obstoj in preživetje. Rimljani so dodelali posebno metodo izkoriščanja zemlje za specializirano intenzivno proizvodnjo kultur – na večjem delu Sredozemlja sta to bili vinska trta in oljka. Le v severni Afriki, na Siciliji in v Egiptu so kot monokulturo gojili žitarice. Prav tako so le v izjemnih primerih velike kose ozemlja namenili za pašnike velikanskih čred živine, kot je to bilo v južni Italiji na koncu obdobja Republike. Intenzivna pridelava je bila tako močno razvita, da je povzročila nastanek posebnega tipa naselbine, značilne za rimsko dobo. Rimljani so jo poimenovali *villa rustica* (podeželska vila – op.prev.).

To so bili izvenmestni stavbni kompleksi, sestavljeni iz nekaterih skupin prostorov v eni ali več stavbah, prirejenih za bivanje in upravljanje zemlje; bili so središče zemljiških posesti, v katerih so živeli lastnik z družino in njegovi delavci/sužnji. Lastnik je včasih živel v mestu (pogosto je imel eno hišo v mestu in več takih posesti na podeželju) – v takem primeru je vodenje posesti zaupal

Brioni, uvala Verige

nadzorniku, ki je v njegovem imenu vodil služinčad in delavce. V kasnejših stoletjih je njihov odnos temeljil na zakupu, tako da je zakupnik sicer moral lastniku izročiti del pridelka v naravi, a je lahko posest vodil po lastni presoji.

Bogatejši zemljiški posestniki so si na podeželju gradili razkošne palače - bogato okrašene s kipi, freskami in mozaiki -, ki so se v naših krajih pogosto nahajale na morski obali – palače, ki so bile ločene od proizvodnih območij. Slednja so zajemala bivalne prostore za delavce in sužnje ter nadzornika/upravnika ali zakupnika in njegovo družino, skladišča za hrambo pridelkov in predelanih proizvodov ter prostore za naprave, potrebne za obdelavo oljk in grozdja. Vzdolž istrske obale, to je v zalivu Verige na Brionih, v Barbarigi, na polotoku Sorna pri Poreču, so prišle na dan razne take vile – nekatere celo skupaj s pripadajočimi proizvodnimi prostori in napravami. Njihovi lastniki so gotovo pripadali sloju senatorske elite, to je družbeni eliti cesarstva.

Mnogo bolj številne so bile seveda podeželske vile proizvodnega značaja, kjer je bilo vse podrejeno proizvodnji, brez sence razkošja. To so bile zgradbe, ki so resnično predstavljale središče kmetijskih posestev, v katerih so proizvajali olje in vino. Nekatere so bile zelo velike (Barbariga, vile na griču Kolci in v uvali Madonna na Brionih) in so imele več stiskalnic ter ogromna skladišča; druge so bile majhne, primerne za preproste družine, ki niso imele ne sužnjev ne služinčadi (vila v Sveti Nedelji pri Višnjanu). Največ je bilo tistih srednje velikosti – očitno družinskih posestev z majhno skupino delavcev in sužnjev (v Šaraji pri Peroju, na Šijani, v Banjolah, itd.).

Podeželske vile so zapustili v času, ko je rimsko cesarstvo začelo propadati, ker v tistih burnih časih niso bile več tako varne, njihova vojaška obramba pa ni bila mogoča. Na njihovih temeljih so v nekaterih primerih kasneje zrasle srednjeveške vasi – nekatere še obstajajo, njihova imena pa izhajajo iz imen rimskih lastnikov. Vas Marčana je bila posest nekega Marcija (Marzius > fundus Marcianum > Marciana > Marzana > Marčana), Ližnjan (*Lisignano*) je posedoval neki *Licinius*, ime izvirnega lastnika Vodnjana (*Dignanum*) pa je bilo *Attinium*.

PRVE KRŠČANSKE SKUPNOSTI

V 1. stoletju se je v Palestini pojavila nova religija, ki je temeljila na odrešenju duše. Osnovana je bila na žrtvovanju Jezusa Kristusa, ki je umrl na križu, da bi celotno človeštvo odrešil grehov. Takoj je postala zelo priljubljena, ker je širila vero v vstajenje od mrtvih in večno življenje. Hitro se je razširila v velikih mestih Vzhoda, nato pa še v Zahodnem rimskem cesarstvu in torej tudi v istrskih mestih. Ker so prvi kristjani morali svojo vero izpovedovati na skrivaj zaradi strahu pred preganjanjem, nam je ostalo zelo malo sledov o njenih začetkih. Za prve starokrščanske skupnosti pri nas lahko z gotovostjo trdimo, da so obstajale v 3. stoletju, nekaj pa jih je morda obstajalo že v 2. stoletju. V najbolj krvavih preganjanjih je umrlo mnogo vernikov, duhovnikov in škofov, na katere je spomin še vedno živ.

Poreč, Evfrazijeva bazilika (detajl)

Tako so v Poreču mučili Maura, škofa krščanske skupnosti; v Pulju je nastala – zgodovinsko nepotrjena - legenda o Germanu, puljskem meščanu, ki je bil ubit v okolici mesta. Leta 313, ko je Konstantin I. (Veliki) kristjanom dopustil svobodo veroizpovedi, se je začela precejšnja gradbena aktivnost, usmerjena v izgradnjo cerkva. Praviloma so jih postavili tam, kjer so se v obdobju preganjanja kristjani skrivaj zbirali, to je v hišah najbolj znanih vernikov. V 4. stoletju so iz nekaterih zasebnih hiš nastale prve cerkve, ki so jih nato v kasnejših stoletjih razširili, rekonstruirali in olepšali.

Po smrti so svetega Maura pokopali na poreškem pokopališču; na mestu, kjer je stala skrivna kapela, pa je zrasel prvi uradni mestni cerkveni kompleks z dvema vzporednima cerkvama. Truplo so prestavili v cerkveni prezbitarij, da bi njegova svetost bila tudi fizično blizu vernikom, ki so se tam zbirali. V 6. stoletju je škof Evfrazij na istem mestu naročil postavitev nove cerkve, okrašene s prekrasnimi mozaiki, ter prenovo celotnega kompleksa (škofijske palače, atrijske, krstilnice), ki se po njem imenuje Evfrazijeva bazilika.

Čeprav Pulj nima uradno potrjenega mučenika (legenda o svetem Germanu, ki naj bi bil obsojen v Areni in usmrčen na cesti proti Nezakciju, je bila zabeležena mnogo kasneje, zato ni popolnoma verodostojna), so tudi v tem mestu v 4. stoletju postavili prvo dvojno cerkev, ki so jo kasneje – z mnogimi prenovami – preuredili v današnjo Stolnico. V tistem času so na ozemlju med severnim Jadranom in Alpami navadno postavljali po dve vzporedni cerkvi, od katerih je ena služila vsakodnevnu bogoslužju, druga pa čaščenju svetih relikvij. Tako je tudi Pulj dobil dve cerkvi, od katerih so manjšo v srednjem veku zapustili, da je propadla in se zrušila, na njenem mestu pa je danes majhen park.

Pola in *Parentium* sta postala sedeža škofij, cerkve pa so postavljali tudi v drugih krajih. Že v 4.-5. stoletju je cvetela cerkvena gradnja vzdolž vsega istrskega obalnega pasu (Brioni, Betika pri Barbarigi, Guran pri Vodnjanu, Sv. Foška na območju Vodnjana, Banjol idr.). Tudi v Pulju in njegovi okolici so zgradili druge cerkve (Sv. Felicita, Sv. Ivan od Nimfeja, itd.).

NOVA MESTA: ROVINJ, NOVIGRAD, UMAG, BALE, BUJE, BUZET...

Skrinjica iz Pulja

Poznoantična doba je imela pomembne posledice za nadaljnjo zgodovino Istre, ker so takrat nastala številna nova urbana naselja, od katerih mnoga še danes obstajajo. Poleg Pulja, Trsta, Poreča ter municipijev Koper, Nezakcij, Labin in Plomin, so se v obdobju med 5. in 7. stoletjem pojavila nova središča, ki so kaj kmalu postala mesta.

Ta poznoantična/zgodnje-srednjeveška mesta so se razvila na najbolj zaščiteneh krajih na obali, na otokih in majhnih rtih vzdolž zahodne obale ali na gričih v notranjosti, kjer so v prazgodovini stala gradišča. Nastala so iz obrambnih potreb, kot zatočišče pred nevarnostmi. Del prebivalstva so sestavljali begunci, ki so prihajali iz drugih regij, predvsem iz panonskih provinc, iz katerih se je rimska vojska postopoma umikala pod nenehnim

pritiskom barbarov v vojnah, ki so se tam bojevale. Seveda so morali tudi prebivalci Istre, ki so do tedaj živeli na deželi, na zemljiških posestih brez zaščite, poiskati varnost v utrjenih naseljih. Na začetku je šlo za začasna zatočišča (*refugia*), iz katerih so se nato nekatera razvila v mesta, ki živijo še danes.

Izmed teh obalnih mest je še posebej zanimiv primer Rovinja, nastalega na otočku (ki so ga šele v 17. stoletju z zasipanjem kanala povezali s kopnim), katerega prve omembe izhajajo iz 6.-7. stoletja z imenom *Ruignum* ali *Ruginium*. Zagotovo ni nastal mnogo prej in jasno je, da je predstavljal dobro zaščiteno zatočišče na osamljenem delu obale. Druga mesta, ki so nastala v istih stoletjih preseljevanja in vojn, so: Vrsar, Novigrad, Umag in Sipar, nato Piran in Izola v slovenskem primorju ter brez dvoma Beli in Lubenice na otoku Cresu.

V njih so bili prebivalci zaščiteni zato, ker so nevarnosti v prvi vrsti pretile s strani ljudstev, ki niso imela izkušenj z vojskovanjem na morju. Obalna mesta Sredozemlja so tako lahko še dolgo obdržala medsebojne povezave, antična civilizacija pa je tukaj trajala mnogo dlje kot na celini.

Lep primer za to predstavlja naselje, ki je v 5.-6. stoletju zraslo na temeljih rimske vile v uvali Madona na Brionih, z izgradnjo debelega obzidja in priselitvijo številnih beguncev. Njihovo mesto se je nahajalo na morski obali, na zunanji strani otoka, zato ga s kopnega ni bilo mogoče videti. Vendar so ga kasneje zapustili in ni ni preživelo začetka srednjega veka.

Trgov je mnogo v notranjosti Istre, kjer so številna gradišča na novo poselili kot začasna zatočišča, nekatera od njih pa so kasneje postala urbana naselja. Primer za to so kraji Buje, Grožnjan, Oprtalj, Motovun – na zahodnem delu Istre – ter Kured, Socerb in Pomjan v slovenski Istri, pa tudi Pićan, Gračišće, Boljun, Paz in Draguč v osrednji Istri, ter Brseč, Mošćenice in Kastav v istrski Liburniji in Bribir v Vinodolu.

GOTSKI KRALJI V ISTRI IN LIBURNIJI

Čeprav zgodovinarji šteje leto 476 – ko je kralj german-
skih Herulov odstavil Romula Avgustula – kot leto padca Zahodno-rimskega cesarstva, so zgodovinski dogodki vseeno malo bolj zapleteni, kot trdi ta enostavna ugotovitev. Po Honoriju, ki je kot zahodno-rimski cesar vladal od leta 385 do leta 423 (medtem ko je bil njegov brat Arkadij vzhodno-rimski cesar), je v 5. stoletju le en sam samcat cesar bil dovolj močan, da je vladal dlje: to je bil Valentinijan III. (425–455). Po njemu so vladavine trajale povprečno po tri leta. Predzadnji cesar je bil Julij Nepote, katerega je v njegovem tretjem letu vladanja - leta 475 – s prestola vrgel *Orestes*, njegov prefekt pretorija, ki je za novega cesarja nemudoma proglasil svojega sina Romula Avgustula. Julij Nepote, ki ga vseeno niso usmrtili, se je umaknil v Dalmacijo, kjer je do leta 480 še

Starokrščanski sarkofag
iz Betike pri Barbarigi

dalje vladal kot zakoniti zahodno-rimski cesar (ki ga je priznaval tudi vzhodno-rimski cesar Zenon), čeprav cesarstvo ni več obstajalo, ker se je medtem razbilo v različna neodvisna "barbarska" kraljestva. Takrat je Odoaker svoje kraljestvo, ki ga je ustanovil v Italiji, razširil na Dalmacijo.

V tistih časih so Ostrogoti začeli ogrožati nekatere province Vzhodno-rimskega cesarstva, zato jih je Zenon usmeril proti Zahodu tako, da jim je ponudil Italijo. Odoakru je uspelo, da se je z njimi pogodil o delitvi oblasti, vendar ga je leta 493 ostrogotski kralj Teodorik ubil – to je bil začetni korak ustanovitve ostrogotske države z Ravenno kot glavnim mestom. Istra in Dalmacija sta že nekaj let prej (leta 489 ali 490) prešli pod ostrogotsko nadvlado. Ostrogoti so uvedli svoj sistem oblasti in funkcionarjev, ki je temeljil na ostrogotski aristokraciji in podrejenih avtohtonih romanskih prebivalcih. Na vrhu vlade je bil – poleg kralja – tudi prefekt pretorija, vsako provinco pa je v dveh prefekturah (Italiji in Galiji) upravljal grof (*comes*). Tudi vsako mesto je imelo svojega guvernerja (*comes Gothorum per civitates*).

Številni ostanki ostrogotske kulture in umetnosti, ki so razpršeni od dinarskih Alp do morja in Posavine, pričajo o tem, da so bili Ostrogoti prisotni, in da so nadzirali to ozemlje, čeprav so predstavljali le vladajoči sloj in ne večinskega prebivalstva. Najkjučne najdbe ostankov ostrogotske materialne kulture so se pojavile tudi v Istri, vendar vse kaže na to, da je življenje avtohtone populacije teklo kontinuirano, brez prekinitev.

Po Teodorikovi smrti leta 526, je prestol podedoval njegov mladoletni nečak Atalarih, namesto njega pa je vladala njegova mati Amalasunta, ki se je po njegovi smrti poročila s Theodahatom, kateri se je potegoval za prestol. Ko je leta 534 Theodahat vrgel s prestola in ubil Amalasunto, je Justinijan izkoristil priložnost in Ostrogotom napovedal vojno. Bojevali so se dvajset let, tudi proti *Vitigesu* in Totili –Theodahatovim dedičem – na koncu pa je Bizanc osvojil ostrogotsko državo. Bitke za Dalmacijo in Liburnijo so potekale od leta 535 do leta 537, leta 538 pa so Bizantinci osvojili Istro. Takrat so Ostrogoti izginili z ozemlja severnega Jadrana, ne da bi v kulturi in zgodovini Istre zapustili posebej globoke sledove.

BIZANC V ISTRI

Bizantinska civilizacija, ki je zrasla na temeljih Vzhodno-rimskega cesarstva in na ozemljih grške in helenistične kulture, je predstavljala enega od dejavnikov nadaljevanja antike v srednji vek. Istra in Liburnija sta spadali v latinski kulturni krog – torej v krog Zahodno-rimskega cesarstva, vendar se je od 5. stoletja dalje poznal kar močan vpliv Vzhodno-rimskega cesarstva. V drugi polovici 6. stoletja sta obe regiji prešli pod neposredno vladavino bizantinskega cesarja. Ko je politični vpliv Bizanca na Jadranu postopoma upadal, se je istočasno zmanjševal tudi njegov vpliv v Istri in Liburniji.

Bizantinska prevlada se je v Istri začela z Justinijanovim osvajanjem v letih 537-538. Še v letu 555 je bila Istra za cesarja pomembna zaradi svojega prispevka k zaključku vojne proti Ostrogotom v Italiji. Kljub vsemu v Istri ni prišlo do uničevanja, vojaške operacije se je niso dotaknile, glede na to, da je za ostrogotskega kralja in njegov dvor predstavljala upoštevanja vreden vir živeža (Kasiodor, Totilov prefekt, je bil hvalil rodovitnost in bogastvo zahodne istrske obale le nekaj let preden je Istra prešla v bizantinske roke). Po zmagi Bizanca je na polotoku v imenu cesarja vrhovno oblast izvajal vojaški poveljnik – *magister militum* – vendar so mesta ohranila večji del svojih pravic samouprave. Zadnje desetletje Justinijanove vladavine, do njegove smrti leta 565, je za Istro predstavljalo obdobje arhitekturnega, kulturnega in umetniškega razcveta. Takrat je krščanstvo že postalo edina – obvezna – državna veroizpoved, Cerkev pa pomembna institucija, ki je – skupaj z institucijami državne uprave in cesarskim dvorom – pridobivala čedalje pomembnejšo vlogo v vsakdanjem političnem življenju. V tistem obdobju so v istrskih mestih zgradili pomembne stavbe, od katerih so mnoge – v ruševinah ali nedotaknjene – prišle do nas in pričajo o moči in bogastvu, vplivu in oblasti, ki sta ga imeli tako Cerkev kot Država.

Najpomembnejša je bila nova bazilika, ki jo je – na mestu prejšnje – sredi 6. stoletja dal zgraditi škof Evfrazij. Bila je velika

cerkev s tremi ladijami, bogato okrašena z mozaiki in marmornatimi ploščami v slogu, ki je takrat prevladoval na Severnem Jadranu (Ravenna je bila umetniški model), in ki je bil pod vplivom bizantinske umetnosti. Kompleks sestavljajo – poleg bazilike – stebrišče in atrij, krstilnica in velika škofovska palača, ki se je ohranila v izvirni obliki iz 6. stoletja in je zato ena od najpomembnejših stavb naše arhitekturne dediščine.

Slonokoščena skrinjica, Samagher

V Pulju in drugih mestih so od – cerkvenih in posvetnih – stavb iz tistega časa ostale samo rahle sledi ali skromne ruševine. Vendar vse te ostaline dokumentirajo pravi pravcati kulturni in umetniški preporod v času prvega bizantinskega obdobja – obdobja, ki je bilo zelo pomembno za zgodovino Istre in severnega Jadrana in, ki je predstavljalo odločilno fazo prehoda proti srednjemu veku – proti novim oblikam družbene in politične ureditve.

TRETJE POGLAVJE

SREDNJI VEK (538-1420)**I. ZGODNJI SREDNJI VEK (538-1060)**

1. V OKVIRU BIZANCA - Goti – Rimska kontinuiteta – Razmah religije – Bizantinske institucije – Vdori Slovanov – Naselja – Kulturno bogastvo: Pulj, Poreč – Redovniška središča – Kult – Shizma "Treh poglavij" – *Cissa* – 751-774: langobardsko obdobje.

2. OD FRANKOVSKÉ PREVLADE DO SVETORIMSKEGA CESARSTVA – Karolinška ureditev – Frankovska provinca – Rižanski zbor – Romansko-slovanska prepajanja – Cezurna regija – V germanski fevdalni ureditvi – Fevdalizem – Benetke – Dogovori med mesti – Odprava v letu Tisoč – Moč Cerkev – Poreška škofija – Svete relikvije in telesa – Sakralno premoženje – Benediktinci – Sveti Romuald – Mesta zgodnjega srednjega veka.

*Vižinada, Božje polje, domnevna
Atilova glava*

Znotraj dolgega obdobja istrskega srednjega veka lahko določimo *neko začetno obdobje, ki gre od začetka bizantinske prevlade v Istri do 11. stoletja (tako imenovanega preobrata leta Tisoč)*. Tudi istrski zgodnji srednji vek zaznamuje neizogibno pomanjkanje pisnih virov in materialnih dokazov, tako za rimsko kot za kasnejša obdobja. To ne pomeni, da obdobje od 6. do 10. stoletja ni bilo prežeto z dogajanjem na družbenem, jezikovnem, kulturnem, urbanem in gospodarskem področju - dogajanje, ki so pripomogla k graditvi še posebej specifične istrske facies. Ravno z začetkom zgodnjega srednjega veka je istrski polotok začel pridobivati poteze prostora, v katerem se srečujejo različni narodi in jeziki, konteksta, na katerem so bili čedalje bolj očitni politično-državni nameni in apetiti ter gospodarski interesi. Skozi ta stoletja se Istra oblikuje v stičišče sredozemskega alpsko-srednjeevropskega sveta.

Istra je bila bizantinska od leta 538 do leta 778. Med leti 754 in 774 je bila podrejena Langobardom; malo po ponovni vzpostavitvi bizantinske oblasti (leta 774), je leta 778 prešla pod frankovsko prevlado. Po smrti Karla Velikega (leta 814) je istrska vojvodina ostala v okviru široke mejne grofije Furlanije, in sicer do leta 828, ko so le-to razpustili in ustanovili ožjo grofijo, na katero je Istra ostala vezana. Tudi po Verdunski pogodbi (leta 843) je istrska grofija ostala del vzhodne mejne grofije Oglej - to je Mejne grofije Italskega kraljestva -, v katerem je do leta 875 vladala lotarijska linija, kasneje pa - ob prehodu iz 9. v 10. stoletje - kralji tako imenovanega "neodvisnega" obdobja: Berengar I. Furlanski, Hugo in Lotar II. Šele kralj Hugo, ki je leta 924 zasedel prestol po Berengarovi smrti, je istrsko provinco odcepil od Furlanije in jo neposredno podredil vojvodi Winterju. Ko je slednji umrl, so Istro ponovno podredili mejni grofiji Oglej.

1. V OKVIRU BIZANCA (538-778)

Goti

Istrski polotok je bil – čeprav so se ga vdori barbarov komaj kaj dotaknili – kljub vsemu vpleten v vse politično-vojaške spremembe, ki so spremljale konec Rimskega cesarstva. Proces razpadanja le-tega je leta 452 še pospešil padec pomembnega središča Ogleja, ki se je zgrudilo pod udarom Atilovih Hunov, ter vpadov Rugov in Odoakrovih Herulov, ki so leta 476 tudi v Istri praktično napravili konec rimski nadvladi, ki je trajala celih 653 let. Potem, ko so se v zadnjih letih 5. stoletja spustili s Panonije, so si Teodorikovi Ostrogoti podredili tudi Istro. Nova oblast ni prinesla velikih sprememb v družbeno-ekonomski ureditvi, čeprav je vojaški aparat v celoti prešel v roke Gotov, katerim je bila dodeljena tretjina ozemelj, in je na čelo province stopil gotski vojaški namestnik. Sicer je rimska ureditev iz zadnjega obdobja cesarstva ostala skoraj nedotaknjena.

Provincia *Venetia et Histria*, ki je izhajala iz zgodnjega obdobja cesarstva, je služila kot prva zapreka proti napredovanju in pritisku barbarov. Ravno s koncem rimskega cesarstva je v nadaljnjih

Grad v kraju Sipar (Umag), ruševine

Rimska kontinuiteta

stoletjih ta provinca dokazala, da se je bila rimska tradicija v njej ukoreninila, in da je sprejela tisto bogato in raznoliko kulturno dediščino, tisto rimsko urbano, pravno in civilno premoženje, ki se je v veliki večini obalnih središč skorajda neposredno preneslo v srednji vek. In to ne le v središčih, v katerih so bili sedeži kolonij in municipijev (Pulj, Poreč, Koper, Nezakcij, Labin in Plomin), temveč tudi v manjših naseljih, ki so nastala na koncu poznoantične dobe. Za mnoge od omenjenih središč nam prvo pričevanje prihaja v obliki pisnega vira s strani anonimnega prebivalca Ravenne, nepoznanega duhovnika in pisca iz 6. stoletja, ki je v svojem delu z naslovom *Cosmographia* navedel tudi nekatera istrska središča in otoke z opombami, ki prikazujejo geografski okvir desetletij na prehodu iz 5. v 6. stoletje: *Capris* (Koper), *Piranon* (Piran); *Silbio* (Savudrija); *Humago* (Umag); *Sapparis* (Sipar); *Neapolis* (Novigrad); *Parentio* (Poreč); *Cervaria* (Črvar); *Ursaria* (Vrsar); *Ruigno* (Rovinj); *Pola* (Pulj); *Pullaria* (Brioni); *Nessatio* (Nezakcij).

Vsa ta naselja so nastala kot posledica čedalje večjega barskega pritiska in nevarnosti s strani barbarov, ter dejstva, da so dobro zaščitena središča vzdolž obale postala pribežališče za ljudi iz majhnih in razpršenih obalnih naselij ter ljudi s podeželja, kjer je nov proces ruralizacije povzročil opuščanje podeželske vile v rezidenčnem smislu. Nova naselja so se tako oblikovala na otokih in obalnih polotokih (kot na primer Izola, Piran, Umag, Novigrad, Vrsar, Rovinj, naselje v Uvali Madona na Brionih) ter na gričih ali dobro zaščiteneh vzpetinah v notranjosti, kjer so nekdanja stala prazgodovinska gradišča (med najbolj tipičnimi so Buje,

Brioni, bizantinski castrum

*Novigrad, Katedrala,
starokrščanska zasnova*

Grožnjan, Oprtalj, Buzet, Roč, Kubed, Sočerga, Pomjan, Pićan, Gračišće, Paz, Draguč, Berseč, Kastav in drugi), njihova tipologija pa je toliko raznolika, kolikor je posebna.

Čeprav je okvir gospodarskih dejavnosti ostal nespremenjen, je potrebno poudariti, da takrat niso več proizvajali za široko tržišče, temveč predvsem za krajevne potrebe. V družbeni strukturi glavne gospodarske dejavnosti – kmetijstva – je starodavni model, ki je temeljil na izkoriščanju sužnjev, postopoma prepustil mesto novim oblikam organiziranja dela, temelječim na “svobodnem” delu kolonov in kmečkih hlapcev, katere je na lastnika zemlje vezal trajen pogodbeni odnos.

Med drugimi družbenimi procesi, ki so v Istri potekali v poznoantični dobi, je potrebno poudariti široko dejavnost evangelizacije pod pritiskom Ogleja in njegove prostrane cerkvene province, ki je nastala v letih na prehodu od 4. v 5. stoletje. To je bilo zelo obširno okrožje, katerega metropolitno središče je kaj kmalu pridobilo znaten ugled in avtoriteto tudi pri istrskih krščanskih skupnostih, ki so se začele ustanavljati v 3. stoletju in ki so že na prehodu iz 4. v 5. stoletje postale pomožne dieceze. To je pripomoglo k širitvi krščanstva tudi izven ozkega meščanskega kroga – na podeželje.

Pisna in monumentalna pričevanja – slednja so rezultat številnih arheoloških izkopavanj, tudi v zadnjih obdobjih – dokazujejo utrjevanje poreškega škofovskega sedeža v starokrščanskem

obdobju, obstoj puljske in novigradske škofije, pomembno fazo poreške predevfrazijevske bazilike s tremi ladjami (na sredini 5. stoletja), postavitev prvih škofovskih kompleksov v Pulju (v 4. stoletju za R. Matijašića; v drugi polovici 5. stoletja za G. Cuscita) in v Novigradu (sredina 5. stoletja). Pomembne zgodovinske stavbe - arhitektonsko gledano - so zrasle tudi v nekaterih manjših središčih, kjer ni bilo škofovskih sedežev, kot na primer v Miljah in Nezakciju, kjer so v 5. stoletju postavili dvojno baziliko.

Istra – ki se je barbarski vdori skoraj niso dotaknili, glede na to, da je bila v primerjavi z glavnimi smermi zavojevanja na obrobju dogajanja – se je še naprej gospodarsko razvijala, kot dokazujejo razvoj obalnih mestec, kontinuiteta podeželske poselitve, pomorski komercialni odnosi s severovzhodno italijansko obalo – še posebej z Ravenno – ter dragocena zgodovinska pričevanja Kasiodora (približno 490-583). V njegovi zbirki z naslovom *Variae* se nahajajo nekateri zapisi, ki zelo dobro opisujejo razmere v Istri v prvih desetletjih 6. stoletja. Posebnega pomena je pismo, napisano Istranom leta 537/538, ko je opravljal funkcijo senatorja-prefekta v pretoriju gotskega kralja Vitigesesa s pomembnimi dolžnostmi na področju državne uprave, financ in gospodarstva. Z namenom, da bi od istrskih posestnikov pridobil plačilo – za dvor tako nujno potrebnih - davščin tako v naravi kot v denarju, je Istro in njene gospodarske zmožnosti opisal na sledeči način: “Provinca Istra je prekrita z oljkami, bogata z žitom in vinskimi trtami, od koder – kot iz treh seskov - ob zavidanja vredni rodovitnosti zelo obilno pritekajo vsakovrstni proizvodi. Zasluženjo jo imenujemo Polje Ravenne, kašča kraljevskega mesta, nasladen in ljubek kraj za razvedrilo... V njenih zalivih in ribnikih je mnogo rakov, znani pa so tudi po obilju rib. Številni so morski bazeni, v katerih – ne da bi jih posebej gojili - spontano rastejo ostrige. Od daleč zgleda, da so bleščeče palače postavljene kot niz biserov, iz česar je jasno razvidno, kako visoko so to provinco cenili naši predniki, če jo krasijo s tolikimi zgradbami. Ona z vsem potrebnim preskrbuje vojsko, krasí cesarstvo Italije, osrečuje bogate in hrani povprečneže”.

Odsevi grško-gotske vojne v letih 535-555 so za istrski polotok pomenili začetek novega, pomembnega zgodovinskega obdobja. Že leta 539 ga je delno zasedla vojska bizantinskega name-

stnika Belizarja, leta 552 pa je popolnoma prešla v bizantinske roke. Tistega leta ga je namreč namestnik Narsete s svojo vojsko zasedel, da bo lahko po kopnem nadaljeval svoj pohod proti beneški laguni in Ravenni. Tako se je začelo dolgo obdobje bizantinske prevlade v Istri, ki je trajalo preko dvesto let.

Po prvih desetletjih popolnega spoštovanja rimskih municipijskih ustanov - ko je bila Istra del Ravennskega eksarhata in jo je predstavljal *dux*, medtem ko so *comites* vodili vlado v mestih, civilni funkcionarji (*iudices provinciae*) pa so imeli popolnoma druga pooblastila, kot vojaški funkcionarji (*iudices militares*), in je bila torej v skladu z določbami Justinijanove *Pragmatica Sanctio* - je postopoma prišlo do znatnih sprememb, ki naj bi pripomogle k upiranju novem valu barbarskih vdorov, predvsem vdoru Langobardov. To so bili razlogi, da je že proti koncu 6. stoletja tudi Istra postala bizantinska *Thema* - pravo pravcato obmejno vojaško okrožje, ki ga je vodil *magister militum*, katerega je neposredno imenoval eksarh iz Ravenne, in je bil nastanjen v Pulju.

Med tem časom so leta 568 Langobardi vdorili v Italijo in zasedli velik del njenih severovzhodnih ozemelj. Podredili so si tudi Furlanijo in Trst. V Langobardskih rokah so ostali ravenški eksarhat, beneška laguna, Gradež in Istra, ki se je je ta prvi langobardski vdor komaj kaj dotaknil. Ne le, da se je moral oglejski patriarh, skupaj z veliko večino svojih privržencev in zakladom svoje cerkve, zateči v Gradež - z veliko verjetnostjo lahko trdimo, da sta v obdobju neposredno po plenjenju Trsta in posledičnemu begu prebivalstva iz njegovega ozemlja, nastala *Justinopolis* (današnji Koper) in Novigrad.

Vendar se je morala Istra braniti tudi pred langobardskim napadom, ki ga je leta 588 sprožil tridentinski vojvoda Evin. Langobardi so se ponovno pojavili leta 602 v zavezništvu z Avari

Bizantinske institucije

Koper, Stolnica

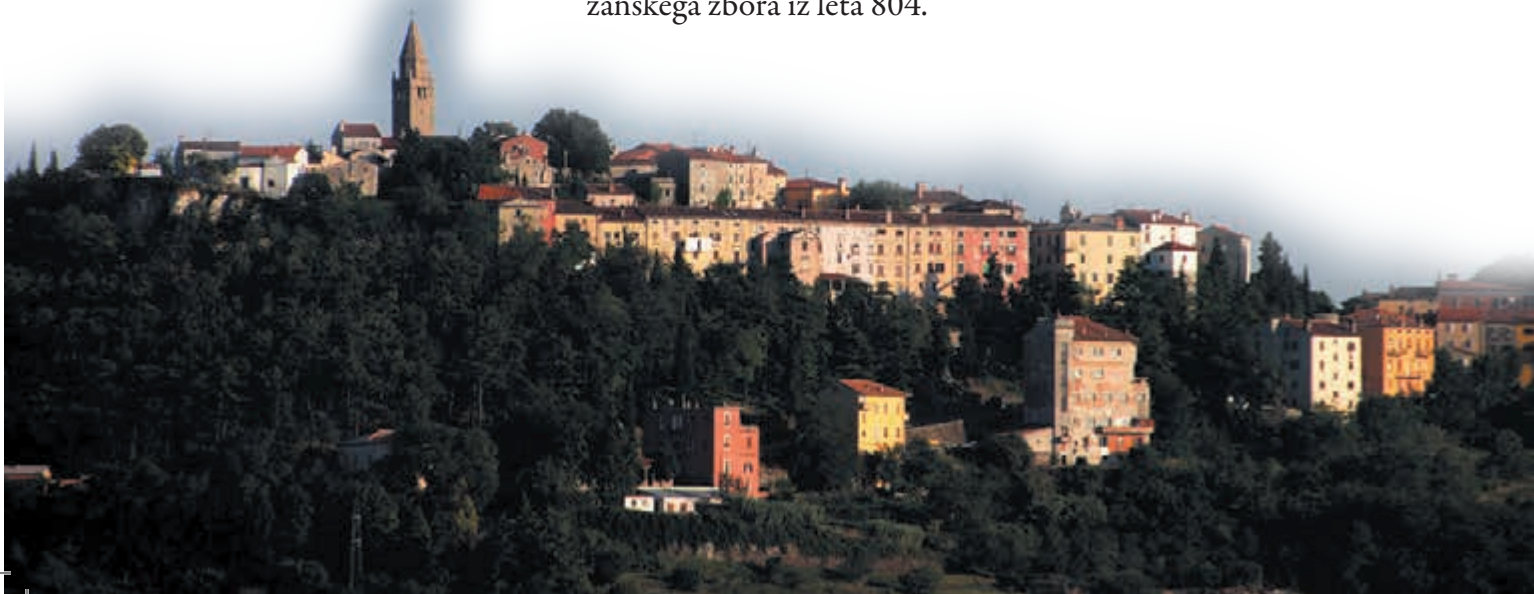

Vdori Slovanov

in Slovani. To je bil začetek novega selitvenega toka, ki je kasneje tako očitno vplival na etnično panoramo te regije. Pokazalo se je namreč, da so – mnogo bolj kot sporadični poskusi Langobardov, da bi zasedli Istro, in vpadi Avarov – pomembni vdori Slovanov, ki so, začevši z letom 559 in v roku dveh stoletij, Slovane iz karpat-skih in srednjeevropskih območij pripeljali najprej na panonsko-balkanska in kasneje še na ozemlja v neposredni bližini obalnih mest. Od leta 599 do leta 611 so si namreč iz severovzhoda sledili številni vdori v Istro – z ropanjem in ubijanjem – teh, še vedno poganskih plemen. Pomenljivo je dejstvo, da je papež Janez IV. v letih 640-642 v Istro in Dalmacijo poslal opata Martina z nalogo, da osvobodi sužnje, ki so padli v roke Slovanom, in zbere relikvije svetih mučenikov, shranjene v tistih regijah.

Po letu 611 so vdori Slovanov praktično prenehali - to je bila potrditev dejstva, da je bizantinska vlada okrepila obrambo Istre tako, da je na istrska tla postavila oboroženo enoto ravenškega eksarha, medtem ko je ravenška flota branila obalo in vzdrževala stike med obema obalama. Istri je koristil tudi ukrep bizantinske vlade, ki je obrambo okrepila s postavitvijo tako imenovanega "*numerus tergestinus*", vojaškega okrožja in korpusa, kateremu so zaupali obrambo in skrb za območje Krasa, ki je najbolj trpelo zaradi sovražnih vdorov, in ki je pomenilo prvi obrambni razpored celotnega tržaško-istrsko-kvarnerskega loka. To je pozitivno vplivalo na politični sistem in na izboljšanje gospodarskega stanja v Istri. Posredno potrditev pravkar povedanega najdemo v dveh virih, ki sta za zgodovino zgodnjega srednjega veka v Istri posebnega pomena: v pismih Svetega Gregorja Velikega (papeža od leta 580 do 604) o letih na prehodu iz 6. v 7. stoletje ter v zapisih Rižanskega zbora iz leta 804.

Labin

Naselja

Največja središča bizantinske province Istre so se delila na mesta (Pulj, Poreč, Justinopolis, Novigrad, Pićan), ki so bila utrjena naselja in sedeži škofij, ter na utrdbe (Stare Milje, Piran, Umag, Rovinj, Labin, Motovun, Buzet in Nezakcij), ki so bile tudi utrjene, vendar manj pomembne v primerjavi s prvimi. Mesta, ki so oblikovala samostojne komune z lastnim komunalnim svetom ali kurijo, so – tako kot prej – upravljali tribuni, medtem ko so različne manjše utrjene kraje (*castrum*, *utrdb*), upravljali vikarji s svojimi namestniki (*lociservatores*; *iudices*), katerim je bil nadrejen *magister militum*. Vse so izbirali škofje in veljaki (*primates*) izmed najvplivnejših meščanov posameznega mesta. Vsako mesto je oblikovalo samostojno komuno z lastnim komunalnim svetom (*congressus* ali *curia*), ki so ga sestavljali tisti, ki so že zasedali častno funkcijo, ter največji premožneži. Svobodni prebivalci mest in utrdb so se delili v tri razrede: kler, ki je predstavljal najodličnejši sloj, posestniki ter ljudstvo, ki je bilo organizirano v razna poklicna združenja. Na podeželje je vplivala prisotnost številnih latifundijev, ki so bile v lasti države, cerkve in veliki posestnikov.

Med davki, ki jih je Istra plačevala cesarski državni blagajni v zadnjih desetletjih bizantinske vlade, so bili posebnega pomena tisti v naravi ter fiksni denarni zemljiški prispevek v skupnem znesku 344 bizantinskih zlatnikov (*solidus mancus*), ki je bil med njenimi največjimi središči razdeljen, kot sledi: Pulj 66, Poreč 66, Trst 60, Rovinj 40, Labin 30, Motovun 30, Buzet 20, Pićan 20, in Novigrad 12. Ta razdelitev bolj ali manj izkazuje razmerja velikosti in pomembnosti med različnimi središči.

Za bizantinsko obdobje nista značilna le upravno-ozemeljska konsolidacija province kot posledica učinkov justinijanske pragmatične sankcije ter njen gospodarski razcvet, temveč tudi kulturni in umetniško-arhitekturni razcvet, kot pričajo prekrasne starokrščanske stavbe, postavljene v tistem obdobju. Nedvomno so k tej kulturni gorečnosti pripomogle številne donacije bizantinskega cesarja Justinijana (527-565) in njegovih naslednikov v korist škofovskih središč. Od tega je imela korist predvsem ravenjska cerkev ter – posredno – tudi istrske cerkve, še posebej puljska, katere diakon Maksimijan, rojen v kraju Veštar pri Rovinju, je leta 546 postal škof v Ravenni, zelo pomembnem sedežu, katerega

Kulturno bogastvo:
Pulj, Poreč

Poreč, Evfrazijeva bazilika

je vodil celih deset let, torej do leta 556. Tekom svojega škofovanja je v Pulju naročil postavitev cerkve Svetega Andrije na istoi-menski skali na vhodu v пристanišče, *domus rectoralis*, predvsem pa je dal zgraditi prekrasno triladijsko baziliko, imenovano Sveta Marija Formoza (ali Sveta Marija Krasna) ali tudi *Santa Maria del Canneto*, od katere je danes, na žalost, ohranjena le južna kapela v obliki grškega križa.

Nekje na sredini stoletja je škof Evfrazij v Poreču začel veliko rekonstrukcijo cerkve iz 5. stoletja in postavil prelepo baziliko, imenovano po njemu: stavbo, okrašeno s čudovitimi marmorji, skulpturami ter talnimi in stenski mozaičnimi dekoracijami, ki je danes spomenik na seznamu UNESCO. To je zelo pomemben sakralni kompleks tudi z zgodovinsko-arhitektonskega vidika, ki zajema tudi celico trikoro, kvadratno stebrišče, krstilnico in prvobitno škofovsko palačo, ki se je ohranila v svoji izvorni obliki.

Dejansko so, tekom 6. in prve polovice naslednjega stoletja, cerkve bazilikalnega tipa ter manjše - a po tipologiji zelo pomembne - kapele zrasle v skoraj vseh večjih istrskih središčih ter bolj ali manj povsod na njenem podeželskem ozemlju. Ta gradbena vnema je posledica krepitve istrskih cerkva in škofij, ustanovitve novih škofovskih sedežev v Novigradu, Pićanu in *Cissi*, ter širitve redovniških središč, ki so bila takrat vezana na vzhodno-grška pravila, pa tudi – od 7. stoletja dalje – uveljavitve zahodnih redovniških modelov, vezanih na svetega Benedikta, in sicer v Pulju, Trstu in Rovinju. Če za starokrščansko obdobje lahko le domnevamo, da so tudi v Istri obstajale majhne skupnosti puščavnikov, je za bizantinsko obdobje dokumentirana prisotnost pomembnih moških opatij Svete Marije Formoze, Svetega Mihovila, in Svetega Andrije (na istoimenskem otoku) na ozemlju Pulja, Svetega Andrije na istoimenskem otoku južno od Rovinja, Svetega Mihovila v bližini kraja Bale, Svetega Janeza Krstnika v Dajli, Svete Nedelje v Barbanu, Svete Marije na otoku Veliki Brion, ter ženskih opatij Svetega Teodora v Pulju in Svetega Štefana v Poreču.

Redovniška središča

Dajla, Sveti Ivan, samostan

Pićan, Katedrala

Kult

Poleg tega hagiografska tradicija prenaša izročilo spomina prvih krajevnih mučnikov krščanskih skupnosti regije *Venetia et Histria*. Spominjamo se skupnosti svetega Maura (3. stoletje), prvega poreškega škofa, svetega Elevterija iz Poreča, ki je živel po svetem Mauru in je bil ubit pod Dioklecijanom, svetega Maksimijana, ki je bil – kot rečeno – rojen v kraju Veštar, in je postal ravenški škof, blaženega Elija (1. stoletje našega štetja) - drugega zaščitnika Kopra, Aleksandra - sozaščitnika Kopra, svetega Hieronima (4. stoletje), rojenega v nekem središču, imenovanem Stridon - ki se je nahajalo nekje med Italijo, Dalmacijo in Panonijo - katerega lege še ne poznamo z gotovostjo in o njej še potekajo burne razprave. V resnici sta - tudi kar zadeva druge "istrske" svetnike - zgodovinski obstoj in lokalna tradicija nekoliko dvomljiva, kot na primer velja za svetega Germana iz Pulja (konec 3. stoletja), za nekega svetega Donata (druga polovica 3. stoletja), ki naj bi bil po tradiciji rojen v neki istrski utrdbi, za svetega Nazarija - patrona in prvega koprškega škofa (prva polovica 6. stoletja), za svetega Nikefora - prvega škofa in zaščitnika mesta in dieceze Pićan (prva polovica 6. stoletja), ter za svetega Pelagija, zaščitnika Novigrada.

Vendar pa so od druge polovice 6. stoletja dalje na cerkvene dogodke Severnega Jadrana in posameznih njegovih diecezijskih

*Pulj, Katedrala Svetega Tomaža
– Marijinega vnebovzetja*

središč močno vplivali Justinijanova verska politika in cazaropapizem, pozicija Rimske cerkve, ki se je postavila v bran krščanske pravovernosti, ter politična šahovnica, ki se je v severovzhodni Italiji in na Severnem Jadranu zarisala leta 568 z razdelitvijo slednjih na langobardske in bizantinske posesti. V tem kontekstu se je – bodisi posamično, bodisi splošno – delovanje ravenne cerkve in njenega škofa Maksimijana na istrskih tleh na sredini 6. stoletja izkazalo kot očiten poskus razširitve svoje duhovne jurisdikcije v škodo oglejske ter okrepitve bizantinske pozicije na območju občutljivega severovzhodnega italijanskega loka. To so bili prvi latentni znaki razkola v krščanskem svetu italsko-severnojadranskega dela bizantinskega cesarstva – razkola, ki je postal očiten s tako imenovano “shizmo treh poglavij”, ki je ravno v tistih letih zadela papeštvo in bizantinsko državo, in ki je najbolj dramatične in trajne posledice prinesla ravno oglejski cerkveni provinci med istrskimi škofi.

Shizma “Treh poglavij” se je razširila kot neposredna posledica Justinijanove religiozne politike in obsodbe kristoloških doktrin - vsebovanih v treh knjižicah, drugače imenovanih tudi “poglavja”, ki so jih napisali Teodor - škof v Mopsuestiji, drugi Teodor – kirski škof ter Ibas - škof v Edesi -, katero sta pod njegovim pritiskom izrekla II. konstantinopolitanski konzilij (leta 553) in

Shizma “Treh poglavij”

papež Pelagij I. (leta 554). Na konziliju v Kalcedonu leta 453 teh poglavij niso zanikali, zaradi česar je omenjeni konzilij postal simbol svobode cerkve proti cesarskim poskusom nadvlade. Vendar odločitve konstantinopolitanskega konzilija niso sprejeli vsi zahodni škofje. Prvi med njimi je bil oglejski patriarh in njegovi istrski pomožni škofje. Zaradi tega njihovega energičnega nasprotovanja je "shizma treh poglavij" znana tudi kot "istrska shizma". Spor je zavzel politične tone in značaj, ker je bil njegov poglavitni namen zaščititi oglejsko avtonomijo pred bizantinsko oblastjo, medtem ko je zajetje Ogleja s strani Langobardov (leta 568) ter posledični beg oglejskega patriarha Pavlina v Gradež - ki je tako postal nov patriarhalni sedež - imelo dolgoročne in zapletene posledice v shizmi, z mnogimi vmesnimi poskusi – tudi z uporabo energičnih metod -, da bi spremenili shizmatsko pozicijo istrskih škofov. Provincijski konzilij v Gradežu leta 579 je bil zadnji poskus reševanja tega problema. Poleg škofov langobardskega ozemlja in rimsko-bizantinske strani, so se ga udeležili tudi istrski škofje (Adrijan iz Pulja, Severij iz Trsta, Ivan iz Poreča, Marcijan iz Picana in Vindemij iz Cisse), ki so ostali zvesti pravovernosti, izjavljeni v Kalcedonu, in so torej nasprotovali obsodbi "treh poglavij". Situacija se je leta 607 zapletla s prihodom gradeškega patriarha Kandidijana, privrženega Rimu, in s posledično odcepitvijo dela patriarhata na langobardskem ozemlju ter imenovanjem drugega patriarha – Janeza – ki je vztrajal pri shizmatični naravnosti ob podpori večine istrskih škofov. V resnici je leta 627 gradeški patriarh Fortunat znova poskušal pristopiti k shizmi, vendar je bil problem kmalu rešen. Spor za premoč med patriarhoma Gradeža in Ogleja moramo uokviriti v kar najširši politični kontekst tistega časa, ko so se – najprej Langobardi in nato še Franki, tudi s pomočjo oglejskega patriarha – z Bizantinci borili za oblast na tem območju. Za dokončno poravnavo spora je bilo potrebno počakati do leta 698, ko je na sinodi v Paviji – z Langobardi, ki so bili takrat že prevzeli krščanstvo in so se strinjali s poravnavo tega dolgotrajnega verskega spora – tudi oglejska cerkev za vedno opustila shizmo, in posledično s patriarhom Gradeža sklenila dogovor o jurisdikciji.

Cissa

V dolgotrajnem shizmatskem sporu so se – kot smo navedli zgoraj – izkazale istrske škofije. Ne le to: sinoda v Gradežu leta 579 je pomenila prvo sigurno pričevanje njihovega obstoja

ter pojave nekega Vindemija *Cessensis*, oziroma škofa mesta *Cissa*. Dejansko gre za *Cisso*, ki jo je zgodovinar Plinij Starejši omenil v svojem delu *Naturalis Historia* med obalnimi središči Istre, ki je bila takrat del *Decime regio*. V zapisu *Notitia Dignitatum* (konec 4.–začetek 5. stoletja) se pojavi celo *Procurator bafii Cissensis, Venetiae et Histriae*, kot dokaz obstoja državne tovarne purpurne barve, ki pa v dobi Kasiodora ni več delovala. Popolnoma odprto pa ostaja vprašanje lokacije *Cisse*, katero so (predvsem rovinjski) zgodovinopisci devetnajstega stoletja poskušali postaviti v rovinjske vode, v visoke vode južno od otoka Sv. Ivana, medtem ko jo današnji - predvsem hrvaški - zgodovinarji v svojih domnevah povezujejo z otokom Pag, z Brioni ali z območjem kopnega med Barbarigo in Betiko (Vodnjan).

Barbariga, ostaline
starokrščanskih zgradb

751-774: langobardsko
obdobje

Sredina 8. stoletja je prinesla nove pretrese v krščanstvo in v bizantinsko cesarstvo, ki je bilo takrat razdeljeno med ikonoklaste in ikonodule potem, ko je leta 726 cesar Leon III. Izavrijec s posebnim ediktom prepovedal kult podob. Tokrat so istrske cerkve ostale zveste rimski cerkvi in so se uprle akciji, ki jo je sprožil ravenški eksarh v bran zgoraj omenjenega edikta. To trenje, ki je zajelo tudi bizantinska ozemlja v Italiji, je šlo v korist Langobardom, ki so z vojaško akcijo zasedli nekatera mesta Emilije, Pentapolisa, samo Ravenno in leta 751 tudi Istro. Za slednjo niso imenovali posebnega vojvode, temveč so jo podredili neposredno samemu langobardskemu kralju Dezideriju (ki je dejansko nadomestil tudi bizantinskega *magister militum*). Gastaldi so nadomestili tribune, sodje pa vikarje, medtem ko so istrske cerkve prešle pod oglejski patriarhat. Nižji kler in istrsko ljudstvo pa sta - pod težo cele vrste novih langobardskih zahtev - predstavljala silo, ki je nasprotovala novi vladi. Langobardski dominij, o katerem imamo malo podatkov, ni trajal dolgo: v bistvu je bil le vmesno obdobje, ki je trajalo nekaj več kot dvajset let. Spopad med Langobardi in Franki, katerih moč je bila takrat v polni ekspanziji, je ponovno spremenil usodo Istre, ki je bila - za razliko od italijanskega ozemlja, ki je prešlo v frankovske roke leta 774 - dodeljena Bizantincem, kar je za ljudstvo pomenilo veliko olajšanje, za istrske škofe pa povratek k poslušnosti Gradežu.

Kljub temu sta tistega leta v Istri nastali dve nasprotujoči si stranki: bizantinsko-ljudska, ki jo je podpirala centralna vlada in njeni največji provincialni predstavniki, ter frankovsko-klerikalna, ki so jo vodili škofje. Slednja je zmagala že leta 778, ko je celoten polotok prešel v posest Frankov Karla Velikega. To je bila - tudi za Istro - logična posledica nenadne okrepitve frankovske dinastije, k čemur je pripomoglo zbližanje med Karolingi in papeštvom, do katerega je bilo prišlo nekaj let prej s sporazumi iz Kiersya, ki so dejansko odločili nastanek posvetne oblasti papežev in - hkrati - potrdili karolinško ekspanzijo.

2. OD FRANKOVSKÉ PREVLADÉ DO SVETORIMSKEGA CESARSTVA (778-1060)

Dogovori v Königshofnu leta 803 in mirovna pogodba, podpisana v kraju Aachen leta 812, so *de iure* določili pripadnost Istre frankovskemu imperiju. Benetke, njen estuarij in obmorska mesta Dalmacije pa so ostale Bizantincem. S podreditvijo istrskega polotoka je Karel Veliki dobil priložnost razširiti svojo nadvlado na obmorsko področje in postati eden od odločujočih političnih faktorjev jadranskega prostora. S frankovsko nadvlado so istrske dieceze ponovno prešle k oglejskemu patriarhu, kar je bilo podkrepljeno na sinodi v Mantovi leta 827.

Istra je že v prvih letih nove oblasti postala ena od frankovskih grofij, na katere je cesar Karel Veliki (800-814) razdelil (verjetno leta 803) ozemlja, ki si jih je podredil leta 778. Na čelo istrske province je postavil novega frankovskega vojaškega poveljnika in funkcionarja, ki je nosil naziv *dux* in je zamenjal bizantinskega *magister militum*. Takrat je bila istrska grofija verjetno del širše Furlanske mejne grofije (*Marchia Austriae Italiae*). Slednja ni trajala dolgo, tako da je Istra koncem dvajsetih let 9. stoletja dobila priložnost ponovno oblikovati samostojno provinco ali pa – bolj verjetno – biti podrejena mejni grofiji Furlaniji, katere meje so se v tistem času zožile.

Franki so poskušali v Istri (tako, kot v severovzhodni Italiji) združiti municipalno upravno-ozemeljsko ureditev, ki je imela očitne rimsko-bizantinske temelje, z vojaško ureditvijo. Posebno pozornost so posvetili obrambi severovzhodnega “*limesa*” Italije, ki je vključeval tudi istrsko ozemlje, pri življenju pa so obdržali tudi tako imenovani “*numerus tergestinus*”, ki so ga ustvarili Bizantinci. Številni Istrani so sodelovali v vojaških akcijah Frankov proti Avarom v letih 791 in 795 v Furlaniji ter proti Hrvatom leta 799 v odpravi pod vodstvom furlanskega vojvode Erika, ki je v njej tudi našel smrt. Verjetno je tudi, da je bil en istrski kontingent vključen v italijansko vojsko, ki se je

Karolinška ureditev

Frankovska provinca

leta 803 uprla slovanskim in avarskim enotam, ki so pritiskale na Kranjsko.

Frankovsko provinco Istre so razdelili na vrsto okrožij, na čelu katerih so bili kentarhi, imenovani s strani vojvode Ivana, ki je svoje bivališče prenesel iz Pulja v bogati Novigrad. Vse bizantinske magistrature so ukinili, svobodne prebivalce mest in okolice pa so podredili vojvodi Ivanu. Poleg tega so mestom odvzeli vsakršno jurisdikcijo nad okoliškimi kraji. Gozdovi, pašniki, kmečke hiše, provincialna in komunalna javna dobra so zasegli ali zaplenili v korist vojvode. Po drugi strani pa so že obstoječim obdavčitvam dodali nove. Vojvoda Ivan je pridobil tudi soglasje škofov in visokega klera, ki so bili od vsega začetka glavni pristaši frankovske stranke, in ki so zavzeli enako stališče, kot vojvoda. V teh prvih letih frankovske nadvlade je vojvoda mnogim tujcem – predvsem Frankom – podelil fevde, medtem ko so mnoge slovanske družine kolonov preselili iz notranjih območij na večinoma nenaseljena ozemlja, ki so bila do takrat pod pristojnostjo komun.

Dekani (pri reki Rižani)

Glede na obstoječi družbeno-ekonomski položaj, patriarhu Fortunatu – ki si je želel pridobiti naklonjenost Karla Velikega tako, da je vodil politiko, ki je bila pozorna na politično-cerkvene probleme Istre – ni bilo težko postati glasnik splošnega nezadovoljstva istrskega ljudstva. Zahvaljujoč njegovemu posredovanju, sta se Trst in Istra pritožila Karlu Velikemu proti vojvodi Ivanu – predstavniku novih institucij in novih nasilnosti frankovsko-germanskega značaja – ter zahtevala popolno spoštovanje svojih municipalnih pravic in svojih običajev. Cesar je takoj ugodil njunim zahtevam in jeseni 804. leta poslal v Istro svoje odposlance – duhovnika Izona ter grofa Ajona in Kadolaja –, da bi izvedli provincialni zbor (tako imenovani “*placitum*”) in se prepričali o situaciji v Istri. Odposlanci so – v skladu s cesarjevimi navodili – sklicali “*placitum*” na ravnini reke Rižane, na koprskem podeželju. Poleg treh cesarskih odposlancev so zboru prisostvovali tudi vojvoda Ivan s svojimi kentarhi, patriarh Fortunat s svojimi petimi istrskimi pomožnimi škofi, najuglednejše osebe (*primates*) in magistrati (*iudices*) posameznih mest in utrdb, ter 172 *homines capitanei* ali *iurati* – predstavnikov ljudstva, izvoljenih v posameznih krajih.

Ko so slišali vse pritožbe in ugovore Istranov, so cesarski odposlanci – v skladu z navodili Karla Velikega, ki so bila vsa usmerjena k ponovni utrditvi, pa čeprav ob brzdanju apetitov provincialnih cerkvenih in posvetnih oblasti, odnosa med cesarstvom in to provinco posebnega strateškega pomena – sprejeli praktično vse zahteve Istranov. V skladu z odločitvami, sprejetimi na “zboru”, so takoj ponovno postavili tribune in druge predhodne bizantinske magistrature (*lociservatores*, *iudices*, *skabin*) ter Istranom potrdili pravico svobodnega izbiranja svojih škofov in magistratov v skladu s starimi običaji.

Za Istro prvih desetletij frankovske oblasti ni bila pomembna le nova državno-politična sprememba, temveč – in predvsem – kot pričevanje tudi Rižanski zbor ter posledični preobrat družbenih pogojev zaradi uvedbe fevdalnega sistema, ki je za nekaj stoletij veljal tudi za Istro. Opustitev rimske municipalne ureditve, ki je bila v istrskih središčih dobro ukoreninjena, ter novosti, ki jih je uvedel fevdalni režim, so privedli do vrste nesoglasij, katerim je uveljavitev novega družbenega sistema (zemlja in opravljanje tlake kot znak in instrument oblasti) sicer naredila konec, vendar

Sveti Lovreč- Bazilika Sv. Martina

ni uspela popolnoma izbrisati spomina na istrske municipalne običaje. Istrske družbe so bile najrazvitejše, kar so jih Franki kje srečali. To je bila regijska entiteta z nepretrgano tradicijo vse od rimskega obdobja, z dobro ohranjenimi mesti, v katerih je vrela dinamična urbana vitalnost, in s krajevnimi političnimi silami, ljubosumnimi na svojo avtonomijo in okrepljenimi s stoletnim upiranjem barbarskim vdorom. Podreditev frankovski oblasti je za Istro pomenila dokončno vključitev v kulturni in politični okvir Severne Italije in - na splošno - takratnega Zahoda.

Romansko-slovanska prepajanja

Ob prvih osamljenih, a nasilnih vdorih Slovanov – večinoma v zavezništvu z Obri – v letih na prehodu iz 6. v 7. stoletje, se je – kot pričajo papež Gregor veliki, kronist Pavel Diakon in akti Rižanskega zbora – s frankovsko osvojitvijo začela ekspanzija in kolonizatorski tok v smeri obalnih središč, ki sta bila sicer mnogo manj nasilna in še kar počasna, vendar sta imela trajne posledice. Slovanska jedra se niso naselila le na neposeljena področja, temveč tudi – sprva naključno in posamično – tudi v že naseljene kraje in oblikovana družbena okolja z znatno družbeno-kulturno zapuščino, ki so jih upravljale močne romanske skupnosti, katere so – skupaj s celotno vzhodno jadransko obalo – predstavljale eno najvitalnejših evropskih območij tistega časa. Tako so se postopoma ustvarili pogoji za tisto etnično in kulturno, romansko in slovansko prepajanje, ki je – čeprav že od samega začetka pogojeno z brezštevilnimi in globokimi nasprotovanji – predstavljalo enega od temeljnih družbeno-političnih procesov istrske zgodovine. Istočasno moramo poudariti, da se je Istra tekom zgodnjega srednjega veka – s svojo umetniško-arhitektonsko kulturno dedi-

ščino, s svojo poudarjeno romansko jezikovno individualnostjo – uvrščala na rob severno-italijanskega zgodovinsko-kulturnega okolja in je torej predstavljala neko stično območje. To je dejstvo, ki je – skozi kar nekaj stoletij - vzdolž vzhodne jadranske obale zagotovilo kronološko, zgodovinsko in geografsko kontinuiteto avtohtonega romansko-italijanskega prebivalstva, njegovega jezika in njegove kulture. Med Istro, kvarnerskim področjem in Dalmacijo se je bil oblikoval širok vzhodni jadranski pas, katerega značilnost niso bili le težnja po lokalni in regionalni samostojnosti, poseben kulturni, družbeno-ekonomski, urbani in arhitektonski okvir ter poudarjene ljudske tradicije, temveč tudi – in zahvaljujoč prisotnosti slovanskih skupnosti in identitet – pomembne ozemeljske, kulturne in etnično-jezikovne povezave z bližnjimi širnimi področji, ki so jih pred relativno kratkim časom poselili Slovani. V primeru Istre so obstajale povezave v severovzhodni smeri s slovenskimi regijami in skupnostmi, v jugovzhodni smeri pa s hrvaškimi: to je bil odnos, poln odtenkov in prepletanj, zaradi katerih ni mogoče začrtati čistih etnično-geografskih meja.

Po smrti Karla Velikega (leta 814) je istrska vojvodina ostala v okviru širne Furlanske marke do leta 828, ko je bila le-ta razpuščena tako, da je nastala manjša mejna grofija, kateri je Istra ostala še vedno priključena. Tudi po Verdunski pogodbi (leta 843) je istrska grofija ostala del vzhodne mejne grofije (Oglejske marke) italjskega kraljestva (*Regnum Italicum*), ki mu je do leta 875 vladala lotarijska linija, kasneje pa – na prehodu iz 10. v 11. stoletje - kralji tako imenovanega “neodvisnega” obdobja, in sicer Berengar I. Furlanski, Hugo in Lotar II.. Hugo, ki se je povzpел na prestol po Berengarovi smrti leta 924, je provinco Istro odcepil od Furlanije in jo podredil

Cezurna regija

*Stare Milje, Bazilika Marijinega
vnebovzetja*

V germanski fevdalni ureditvi

neposredno vojvodi Winterju. Po njegovi smrti so Istro ponovno podredili Oglejski marki.

10. stoletje je tudi v Istri označevalo nizanje družbeno-političnih dogodkov, tipičnih za germansko fevdalno ureditev. Ker je bila oblast v marki slabotna, so Istro priključili k močnim upravno-ozemeljskim enotam nemškega cesarstva. Leta 952 je namreč kralj Oton I. (kralj od leta 936 dalje, cesar od leta 962 do 973) istrsko grofijo kot sestavni del furlanske marke dodelil bavarskemu vojvodi Henriku. Kasneje, od leta 976 do 1040, je bila Istra dodeljena Koroškim vojvodom. Tako bavarski kot Koroški vojvode so istrsko provinco upravljali s pomočjo grofa, katerega naloga je bila vzdrževati notranji mir in deliti pravico. Izmed istrskih grofov bavarskega in koroškega obdobja bomo posebej omenili naslednje: Popona I, Sizona, Varianta in Vecelina. Od treh hčera slednjega, rojenih v zakonu z Valburgo, hčerjo Ulrika in Riharde, iz odličnih družin Sempt-Ebersberg in Eppenstein, bomo posebej omenili grofico Aciko (imenovano tudi "grofica Istranov"), ki je dodelila številne donacije istrskim cerkvam. Dejstvo, da je leta 1040 Koroška vojvodina ostala brez dedičev, je bilo z upravno-ozemeljskega vidika koristno za Istro, ki je lahko oblikovala samostojno mejno grofijo, čeprav je postavitve njenega mejnega grofa pripadala samemu cesarju. Odslej in v naslednjih dveh stoletjih je bila mejna grofija dodeljena mogočnim nemškim družinam, kot na primer družinam Weimar-Orlamunde, Eppenstein, Sponheim, Andechs, ter oglejskim patriarhom. Posvetna oblast slednjih v Istri se je začela praktično leta 931, ko so jim bile do-

Ruševine gradu družine Wachstein ob Raškem jezeru

deljene Stare Milje. Leta 1027 je oglejski patriarhat postal neposredni cesarski fevd, medtem ko so leta 1077 patriarhu Sikardu dodelili grofijo Furlanijo, ki je tako postala samostojna upravna in politična enota v okviru Italskega kraljestva. Istega leta je cesar Henrik IV. (1056-1106) razširil vplivno območje nove grofije na Koroško in istrsko mejno grofijo. Hkrati z dogodki iz leta 1040 se je tudi za istrsko grofijo uveljavil naziv "mejna grofija", značilen za obmejne province Svetorimskega cesarstva. Čeprav na začetku ni bilo velike razlike med grofom in mejnim grofom, so koncem 11. stoletja tudi istrski upravitelji opustili naziv grofa in se raje imenovali mejni grof, ki je takrat pomenil višjo plemiško stopnjo. Najbolj znan izmed istrskih mejnih grofov je bil Vecelinov naslednik, Udalrik I., rojen v zakonu Acike s Poponom, iz družine Weimar-Orlamunde.

Če se je v obdobju Karla Velikega in v letih neposredno po njegovi smrti, avtonomno-rimskemu sistemu pridružil fevdalno-frankovski sistem, so na koncu 9. in predvsem v 10. stoletju, tudi v Istri – ki je bila popolnoma vpeta v fevdalno ureditev Italskega kraljestva ter v ekspanzionistično politiko velikih nemških dinastičnih družin – zabeležili širitev fevdalizma. K slednjemu ni pripomogel le razvoj aspektov, dinamik in preobratov, tipičnih za germanski fevdalni sistem, temveč tudi dejstvo, da so mesta izgubila svoja municipalna podeželja istočasno z nenadno prevlado fevdalizma, ki je slonel na široki mreži vazalstva in zemljiških lastnikov - ki so bili že gospodarji vseh tistih, ki so na njej živeli -, torej na tesni zvezi med lastnino in sodno oblastjo. To je bil proces, ki se je razvijal, zahvaljujoč koncesiji številnih in širokih imunitet istrskim škofom in samostanom, ki so tako postajali čedalje bolj neodvisni od civilne jurisdikcije krajevnih in provincialnih oblasti.

Sama istrska municipalna središča so spoznala vzpostavitev novega sistema, to je magistratur, tipičnih za fevdalni sistem, kot na primer *skabine*, ki so zamenjali tribune, vikarje in *locoposite*. Vendar so istrska mesteca – zahvaljujoč svoji veliki zgodovinsko-sodni dediščini – predstavljala tisti segment provincialne upravne strukture, ki ni bil popolnoma fevdaliziran. V njih so kljub vsemu preživele oblike upravljanja, ki so izhajale iz rimsko-bizantinskega municipalnega sistema. Pomembnim meščanom niso nikoli

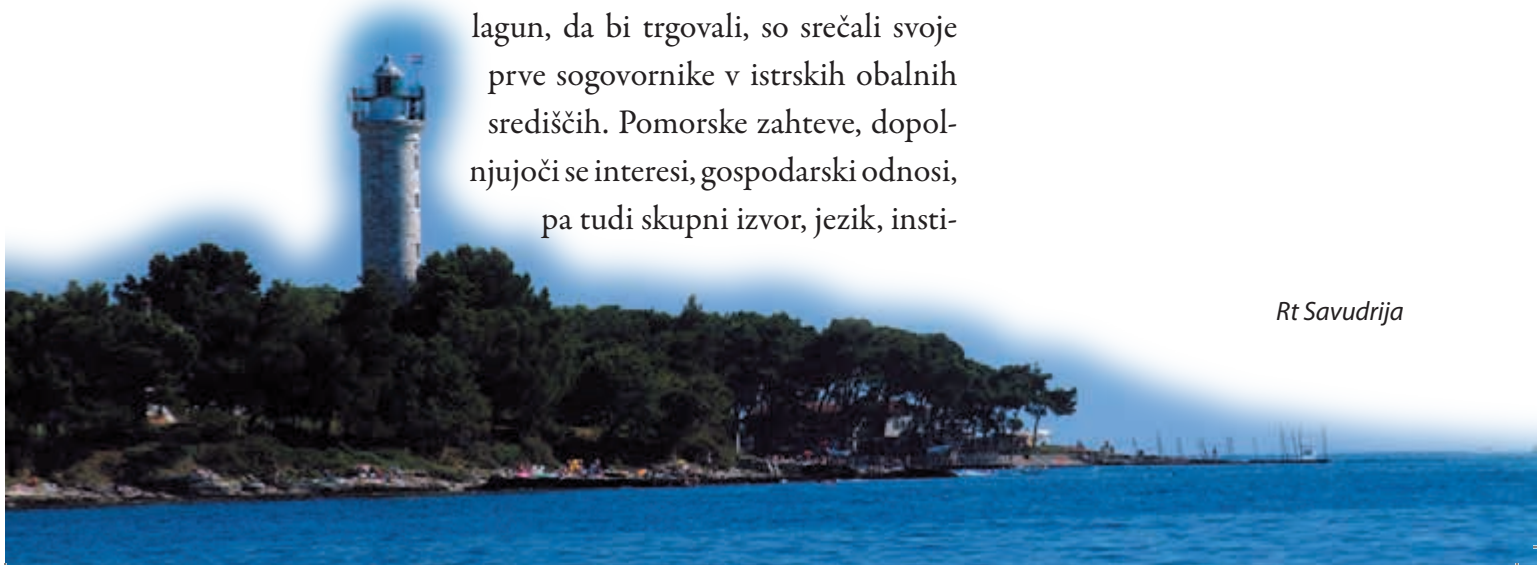
Oglejske metropole od 9. stoletja dalje
(Corbanese)

odvzeli možnosti udeležbe v javnem življenju. Na to je zagotovo vplivala ohranitev avtohtonega – trdnega in že stoletnega – družbenega tkiva in substrata, ki je vzdržal selitveni pritok tujcev, ki je sledil nenadni politični spremembi, uvedeni s strani Frankov. Odločilnega pomena je vsekakor bila tudi potreba istrskih mest po nadaljevanju svoje pomorsko-jadranske usmerjenosti, v okviru katere trgovanje ni pomenilo le preživetje in gospodarski razvoj, temveč celo vitalnost municipija in ohranitev pomembnih kulturnih izmenjav z drugimi jadranskimi regijskimi entitetami. Ravno to je – stoletje kasneje – predvsem v obalnih središčih, omogočilo razvoj gibanja, ki je uspelo prevladati nad fevdalnimi strukturami, se upreti oblasti mejne grofije in – četudi le za kratek čas – tudi mogočni beneški ekspanziji.

Benetke

V 9., predvsem pa v 10. stoletju, je porajajoča se beneška država, s stalnimi poskusi upiranja hrvaškimi, neretvanskimi in saracenskim vdorom in piratstvu, postavila temelje svoje bodoče prevlade na Jadranu. Benetke so se uspele izogniti frankovski ekspanziji v Severni Italiji in ostati pod formalno bizantinsko oblastjo. Poleg tega so znale izkoristiti dejstvo, da Franki niso bili sposobni ohraniti varnosti na Jadranu in, da je od sredine 9. stoletja dalje cesarska in kraljevska avtoriteta v Italiskem kraljestvu čedalje bolj upadala. V tistem stoletju je bila prisotnost Bizantincev na Jadranu slabotna. Ne le to: mir med Bizancem in Franki leta 812 ter trgovske pogodbe, ki sta jih leta 840 sklenila, leta 883 pa obnovila germanski cesar in beneški dož, so Benečanom zagotovili svobodo trgovanja v frankovskih skupnostih in posledično tudi v Istri. To so bili odnosi, ki so se zagotovo okrepili zaradi nevarnosti na morju, glede na številna piratska dejanja, ki so se dogajala na severnem Jadranu in še posebej na istrskih obalah. Leta 842 so namreč Saraceni požgali Osor; leta 846 je skupina Hrvatov izropala mesto Caorle; leta 865 so Neretvanci ponovno vdrl v severni Jadran; leta 872 so neretvanske ladje presenetile beneško floto v bližini Savudrije; leta 875 so Saraceni poskušali napasti Gradež, medtem ko so hrvaški pirati izropali nekaj mest zahodne istrske obale; leta 876 so hrvaške ladje princa Domagoja vpadle v Rovinj, Novigrad, Sipar in Umag; leta 880 so Neretvanci ponovno razdejali Umag, Novigrad, Rovinj in Milje; leta 887 je v odpravi proti Neretvancem umrl sam dož Candiano.

Omenjeni jadranski vojaški in trgovski dogodki so zagotovo utrdili odnose med Benetkami in Istro, ki se po koncu skupnega bizantinskega dominija ob Frankovski osvojitvi Istre in posledični fevdalizaciji niso prekinili. Takoj, ko so Benečani začeli pluti izven lagun, da bi trgovali, so srečali svoje prve sogovornike v istrskih obalnih središčih. Pomorske zahteve, dopolnjujoči se interesi, gospodarski odnosi, pa tudi skupni izvor, jezik, insti-

Rt Savudrija

tucije in sorodstvene vezi so še naprej predstavljali skupno podlago. Obalni Istrani zagotovo niso iskali svoje družbeno-ekonomske identitete v fevdalnem fenomenu, temelječem na lastništvu zemlje. In, ker so Benetke – takrat, kot tudi kasneje - dokazale, da jih zanima predvsem obalni pas kot oporišče ter funkcionalna in podporna postaja za poti proti Jugu in Vzhodu, Istranom ni bilo težko izbrati svojega sogovornika v beneškem trgovcu. Vsekakor pa na začetku ni šlo brez trenj med Benečani in istrskimi mesti, ki so ob čedalje slabotnejši mejno-grofijski oblasti hrepeneli po samostojnosti in, ki so jih vezi z Benečani včasih utesnjevale.

Dogovori med mesti

Za krepitev odnosov med obema obalama ni bila pomembna le vojaška dejavnost Benečanov na Jadranu, temveč tudi in predvsem sklepanje dogovorov, začeni s tistim, ki so ga leta 932 Benečani sklenili s Koprom, in z mirovno pogodbo, sklenjeno leta 933 v Rialtu med Benetkami in istrsko mejno grofijo, katero so takrat predstavljali markiz Winter, puljski in novigrajski škof ter drugi predstavniki in funkcionarji. Omenjeni dogovori so zarisovali tipologijo odnosov, ki so vladali med Istro in Benetkami: beneška zaščita na morju, obramba in gostoljubje, ki so ga Istrani nudili beneškim trgovcem, ter plačilo letne dajatve dožu, ki se je iz začetnega osebnega prispevka kasneje prelevila v davek. Zanimivi

so tudi podatki, ki jih lahko iz njih dobimo in nam omogočajo spoznavanje družbeno-ekonomskega položaja Istre, ki je – kot v prejšnjih stoletjih – slonel na dejavnostih, vezanih na morje, ribolov, pomorsko trgovino, kopanju in lomljenju kamenja, izkoriščanju gozdov ter na kmetijstvu z vinogradništvom in oljkarstvom v prvem planu.

V drugi polovici 10. stoletja situacija na Severnem Jadranu kljub vsemu s politično-vojaškega vidika ni bila mirna - bodisi zaradi nenehnih vpadov Hrvatov in Neretvancev v Jadran, bodisi zaradi krize, ki je leta 976 kot posledica upora proti dožu Candianu IV. prizadela beneško državo. Istrska mesta, predvsem Koper, so izkoristila novo situacijo in poskušala prekršiti dogovore, sklenjene v pogodbi iz Rialta. Vendar je že prihodnje leto prišlo do novega dogovora med Benetkami in Kopro, ki ga je podpisal istrski grof Sikard. Ta akt ni le podkrepil tistih, sprejetih v letih 932 in 933, temveč je tudi zarisoval težnjo k intenziviranju odnosov, glede na to, da je Koper sprejel prisotnost notranjega organa beneške vlade s konzularnimi pristojnostmi, ki je imel nalogo, da je v tem istrskem kraju skrbel za zaščito trgovcev beneškega rodu. Benetke so s tem istrski polotok in njegova mesta še dodatno privezale nase in na svoje interese.

Za istrski kontekst je bila pomembna tudi jadranska kampanja, ki jo je v maju in juniju leta 1000 podvzel dož Pietro Orseolo II. potem, ko si je zagotovil brezpogojno podporo cesarja Otona III. (983-1002) ter sklenil dogovore z Egiptom, Sirijo in Španijo. S tem dejanjem Pietro Orseolo II. – ki se je na svojem potovanju proti Dalmaciji tudi ustavil v Poreču in prenočeval na vhodu v puljsko pristanišče – ni le zadal trdega udarca jadranskemu piratstvu, ampak je predvsem dosegel nesporno prevlado na Jadranu. Istrske, pa tudi dalmatinske skupnosti so v resnici delovale samostojno, glede na to, da je institucija "protektorata" bila pretežno pogodbenega in soglasnega značaja ter je bila nekaj, kar je lahko zagotavljalo – tudi brez hudih obveznosti – najboljše gospodarske in trgovske rezultate. Dejanje Pietra Orseola II. ter stalno izboljševanje dvostranskega odnosa med Benetkami in vzhodno-jadranskimi obalnimi središči sta že zarisovala in uvajala – na splošno za Jadran in posebej za Istro – obdobje prehoda na nove oblike družbeno-politične ureditve.

Odprava v letu Tisoč

Moč Cerkve

Po sledeh čedalje večjega beneškega vpliva in italijanskega komunalnega gibanja se je tudi v Istri dokončno izoblikovala tista romanska družbeno-kulturna *facies*, ki se je izrisala ob razpadu rimske civilizacije in postopnemu spreminjanju njenega jezika in kulture. Skozi srednji vek, v situacijah stalnega stika in na trenutke zapletenega odnosa z drugimi etničnimi realnostmi polotoka, je privedla do oblikovanja homogenega družbenega substrata, za katerega je bil značilen "vulgarno-romanski" jezikovni register, ki je južno od Limskega kanala prevzel oblike "istriotske" govornice – govornice, ki se je ohranila vse do današnjih dni.

Če so od 9. stoletja dalje municipalna središča izgubila skoraj vse oblike samostojnosti, sta po drugi strani narasla oblast in moč Cerkve, tržaških, poreških in puljskih opatij in škofij, katerih škofje so igrali pomembno vlogo v istrskih srednjeveških dogodkih, zahvaljujoč številnim privilegijem, investituram, donacijam in imunitetam, ki jim jih je dodelila fevdalna oblast. Ne le, da je podreditev Istre Frankom pripravila frankovsko-klerikalna stranka: istrski kler, s škofi na čelu, je bil tisti, ki je v celoti podprl fevdalni sistem in v zameno pridobil čedalje večji posvetni vpliv. Ni bilo lahko izstopati in pridobiti glavno vlogo na takem območju, kot je bilo Istrsko in severno-jadransko v 9. in 10. stoletju, na katerem so se merili Franki in Bizantinci, katerim so se kaj kmalu pridružile Benetke, ki so bile formalno še podrejene

Bizancu – kot tudi dalmatinska mesta, na katera pa so čedalje bolj pritiskali Hrvati in Nereitvanci. Še vedno sta bila

pri življenju dva patriarhalna sedeža: gradeški, ki je že bil sovražno nastrojen proti frankovskim vladarjem, in oglejski, ki je na sinodi v Mantovi leta 827 pridobil metropolitno pravico nad istrskimi cerkvami.

Novigrad, fragmenti ciborija iz 8. stoletja

Vodnjan, Sveti Martin v Midjanu

V Istri so sicer imele premoženjske dobrine in zemljiška posestva tako rimska kot ravenska, oglejska in gradeška cerkev, vendar so cesarska in plemiška darovanja prejemale predvsem istrski škofje ter samostani - še posebej benediktinski, ki so se trudili, da bi se rešili posvetne oblasti škofa in grofa ter postali majhna imunitetna območja, podrejena neposredno vladarju. Ta tendenca je izpostavila lik *advokata*, ki je postal najpomembnejši funkcionar v srednjeveški imunitetni organizaciji, ker je bil glavni laični predstavnik škofov in opatov pri koriščenju privilegijev, ki so jim jih dodelili vladar in njegovi najpomembnejši vazali.

Posebej velike so bile koncesije in darila vladarjev saksonske dinastije (962-1002), ki so v kleru – še posebej v kleru italškega kraljestva, kateremu je pripadala istrska grofija – videli najpomembnejšega zaveznika proti naraščanju moči velikih nemških dinastičnih družin. Od tega je imela korist predvsem poreška cerkev na koncu 10. stoletja, ko je prišlo na dan vse njeno ime-tje na istrskih tleh. Nekje sredi naslednjega stoletja je to ime-tje še poraslo, zahvaljujoč donacijam, ki jih je prispevala grofica Acika. V tistem obdobju je poreška cerkev posedovala praktično celotno ozemlje med reko Mirno in Limskim kanalom, ki je predstavljalo tako imenovano “ozemlje Svetega Maura”. Poleg tega je posedovala fevde v Motovunu, Ružarju, Gradinu, Taru pri Mirni, Taru pri Črvaru, Pazinu in v Medelanu (Sv. Martin pri Limski dragi), ki jih je prejela od italških kraljev, poleg ti-

stih v Žminju, Tinjanu, Trvižu, Vastinjanu, Kašćergi, Bačvi, Višnjaju, Svetem Lovreču, Vižinadi, Svetem Vinčentu in Vrsarju; imela je tudi pravico do desetih iz Rovinja, Dvigrada in Bal, ki jih je prejela od oglejskega patriarha (da bi izboljšal gospodarsko usodo škofije, ki je zelo trpela zaradi piratskih vdorov), in še Dvigrad, cerkev Sv. Martina v Midjanu in nekatere dobrine tudi na puljskem ozemlju, ki jih je prejela v dar od patriarha. Obstoje široke škofovske jurisdikcije nad mestom Poreč in nad širokim škofovskim ozemljem na nek način potrjuje tako imenovani "evfrazijev privilegij", ki naj bi bil že leta 543 podeljen škofu Evfraziju, a je prišel na dan šele na začetku 13. stoletja. Omenjeni akt, ki je med drugim urejal vprašanje desetih, ki so pripadale škofom, je bil v veliki meri potrjen z naknadnimi dodatki in vstavki, ki so imeli namen legitimirati nakupe in nezakonite prisvojitve poreške cerkve tekom 11. in 12. stoletja. Po vsej verjetnosti se je to, kar se je zgodilo v Poreču, dogajalo tudi v ostalih istrskih škofijah tistega časa.

Cerkvena grofija novigradskega škofa je zajemala večji del ozemlja med rekama Mirno in Dragonjo ter morjem. Omenjena škofija je prejela tretjino davčnih dohodkov in je uveljavljala grofovsko oblast, tako kot sta to oblast na ozemljih Trsta in Poreča uveljavljala tamkajšnja škofa. Puljski škof je bil tudi gospod Reke, Kastva, Veprinca in Moščenic. Popoln razmah posvetne oblasti puljskega škofa nad mestom in njegovim širnim podeželjem so zajela široka posestva, ki so jih na puljskem območju imeli rimska cerkev, ravenški fevd S. Apollinare in poreški škof. Trst in njegovo ozemlje sta predstavljala grofijo tržaškega škofa, nad katero je imel popolne grofovskie pravice - s tem, da je posedoval tudi utrdbi Sipar in Beram ter večkrat poskušal novigradskemu škofu prevzeti pravice nad Umagom. Najmanjša od istrskih škofij je bila Pićanska, čigar škofu so pripadali Gračišće, Lindar, Stari Pazin, Vrh, Škopljak, Tupljak in Gologorica.

V cerkvah frankovskega cesarstva, ob očitnem ponovnem vzponu cerkvenega gibanja, so na prehodu iz 8. v 9. stoletje postale čedalje številnejše pridobitve relikvij in svetih teles. Za karolinško Istro je bila značilna uvedba kulta in tradicije svete Evfemije iz Kalcedona (kraja v bližini Konstantinopolisa), temelječih na pripovedi iluminiranega kodeksa na pergamentu, ki naj bi izha-

Rovinj, sarkofag Svete Evfemije

jal iz 13./14. stoletja. V njemu ni navedeno le mučeništvo kalcedonske svetnice, temveč tudi "čudežen" prenos njenega telesa in njenih relikvij v Rovinj v marmornem sarkofagu v noči 13. julija leta 800. Odslej je Rovinj – poleg svetega Jurija – začel častiti tudi sveto Evfemijo, njen sarkofag pa je postal cilj pogostih istrskih in severno-jadranskih romanj.

V karolinškem in predrimskem obdobju so zgradili, adaptirali ali obnovili številne cerkve in bazilike v urbanih središčih (v Pulju je nekje sredi 9. stoletja škof Andegiso naročil rekonstrukcijo katedrale; pomembni so bili tudi posegi na kompleksu Evfrazijeve bazilike; v Novigradu so na začetku 9. stoletja zgradili kripto katedrale, ki je bila postavljena nekaj desetletij prej; v Rovinju so, na primer, cerkev Svete Evfemije ponovno zgradili tako, da je imela tri ladje) ter v središčih na podeželju (Sv. Lovrenc v Šijani pri Pulju; Sv. Tomaž na rovinjskem podeželju; župnijska cerkev in cerkev Svete Marije Velike v Balah; Sveta Sofija v Dvigradu; Sv. Simon v Guranu; Sv. Foška v okolici Peroja; Sv. Kvirin pri Vodnjanu; Sv. Andrija v Betiki pri Barbarigi), in sicer z zelo raznolikimi rešitvami pri postavitvi njihovih glavnih arhitektonskih konstrukcij (tlorisna razporeditev; razporeditev ladij, prezbiteriji z eno ali tremi apsidami; apside, vključene v vzhodno obodno steno, bodisi s polkrožnim, bodisi s pravokotnim tlorisom ter mnogokotne apside; zvoniki prav posebnih oblik; fasade z lizenami

Sakralno
premoženje

jadransko-bizantinskega značaja, in drugo), pri vsebinah njihove liturgične opreme, ter njihovih kiparsko-dekorativnih (mozaik v Poreču, ki predstavlja unikum med srednjeveškimi mozaiki; sledi karolinških fresk v Sv. Sofiji – Dvigrad in Sv. Andriji – Rovinj) ter ikonografsko-slogovnih prvin (motivi v prepletajočih se vrstah, tekoči psi, itd.), ki pričajo o tem, da je bila kontinuiteta oblike in slogov v Istri v zgodnjem srednjem veku ključni dejavnik cerkvenega gradbenega razvoja. Zaradi manufaktov, ki so se ohranili do našega časa, je istrska karolinška in predrimska arhitektonska zbirka najbogatejša na Hrvaškem.

Benediktinci

Pod frankovsko vladno si je meniški red benediktincev prisvojil velik del takrat obstoječih istrskih opatij in poleg teh zgradil tudi nove. Med slednjimi so bile najpomembnejše sledeče opatije: Sv. Mihovil pod Zemljom v kraju Dilian v Poreštini, Sv. Petronila pri Dvigradu, Sv. Peter na Krasu v Bujštini, Sv. Apolinar/Sv. Nikolaj v Koprščini (Valdoltra), Sv. Kasijan in Sv. Nikolaj/Sv. Anastazija v Poreču, Sv. Lovreč v istoimenskem kraju in Sv. Mihovil v Limu, katero krajevna tradicija tesno povezuje s prihodom svetega Romualda - utemeljitelja kamaldužanskih pravil benediktinskega reda - leta 1002. Benediktinske opatije - bogato obdarjene s posestvi in pogosto z arhitektonsko in prostorsko konfiguracijo karolinškega navdiha - so znotraj frankovskega in germanskega cesarskega organizacijskega sistema prevzele posebno vlogo. Poleg opravljanja verskih obredov, so predstavljale močna oporišča centralne oblasti in

Rovinj, Sveti Tomaž

so bile v mnogih priložnostih pomembne baze misijonarskega delovanja ob prihodu novih poganskih ljudstev.

V zadnjih letih 10. stoletja je iz Ravenne v Istro prispel sveti Romuald, ki je bil takrat zagovornik najstrožjih načel pravil svetega Benedikta in - kasneje – utemeljitelj reda Kamaldužanov. Potem, ko je postavil opatijo Sv. Mihovila Arhangela nad Limskim kanalom, se je – v poslednjih dveh letih svojega bivanja v Istri – umaknil v jamo, ki je po njem dobila ime, na koncu Limskega kanala, na severnem pobočju hriba Sveti Martin. Opatija Svetega Mihovila je – ob številnih donacijah – (med najpomembnejšimi so donacije Acike, hčere istrskega grofa Vecelina) uspela ustanoviti pravi pravcati fevd (imenovan tudi “Fratrja Sv. Mihovila”), na katerega širnem ozemlju je kasneje zraslo tudi nekaj majhnih naselij.

Tako, kot drugje v tistih časih, so bile tudi istrske benediktinske opatije – skupaj s škofovskimi *scriptores*, komunalnimi pisarnami ter umetniškimi delavnicami – središča širjenja kulture in umetnosti v Istri. Še dandanes lahko občudujemo mnoge arhitektonsko-kiparske izdelke in manufakte iz tistih stoletij. Zelo skromna pa so pričevanja in literarni viri, ki – kljub vsemu – tudi za tisti čas omogočajo domnevo o delovanju cerkvenih mojstrov in obstoju ustne tradicije, ki je bila sposobna prenašati viteške zgodbe in legende o hunskem kralju Atili. Splošno gledano, je šlo za kulturno vnemo očitnega cerkvenega značaja, ki je – vsekakor – tako, kot drugod na evropskih tleh, uspela zbrati in razširiti veliko dediščino znanosti in znanja klasičnega sveta, in ustvariti nove in pomembne modele, tokove, sloge in dela, ki so predstavljali pomemben prispevek h kulturno-umetniškemu življenju tistih stoletij.

Naše poznavanje urbanega razvoja (posebej bivalnega tkiva in utrdbeno-obrambnih struktur) v zgodnjem srednjem veku je revno, tudi zaradi pomanjkanja neposrednih pričevanj. Škoda, ki so jo obalnim mestom in njihovem gospodarstvu povzročili vdori Saracenov, Hrvatov in Neretvancev, dopušča domnevo, da so bila takrat naselja, eventualno, le delno zaščitena in, da za tisto obdobje še ne moremo govoriti o obzidjih, kot jih poznamo iz poznega srednjega veka in v beneškem obdobju. V središčih iz rimskega obdobja (posebej v Pulju in Poreču), je antična zasno-

Sveti Romuald

Mesta zgodnjega
srednjega veka

va ostala praktično nedotaknjena in v njej je jasno razpoznavna – tako, kot na njihovih podeželjih – mreža kardov in dekumanov; nove srednjeveške sheme so, če že, prišle v poštev pri širjenju mestnih tkiv. Za središča, ki so nastala v pozni antiki, a tudi za tista, ki so bila včasih sedeži bivših prazgodovinskih gradišč, je zgodnji srednji vek predstavljal obdobje oblikovanja urbanih substratov s kar najbolj raznolikimi cestnimi povezavami in dispozicijami bivalnih tkiv, ob upoštevanju geomorfoloških situacij, ki so se od naselja do naselja razlikovale. Ravno zato je beneška matrica, ki je bila na njih uporabljena s številnimi posegi, interpolacijami in dopolnitvami – ob katerih je srednjeveški substrat kljub vsemu ostal nedotaknjen – v nekaj stoletjih uspela na svojem istrskem posestvu oblikovati prekrasen niz zgodovinskih središč. Čeprav v antičnih municipijah in kolonijah srednjeveški razvoj ni mogel ohraniti krasote rimskega obdobja, lahko v primeru ostalih istrskih naselij še vedno govorimo – za obdobje do začetkov 11. stoletja – o fizični in gospodarski rasti. To potrjujejo – poleg vsebine pogodb, ki so jih Benetke podpisale z istrskimi mesti v letih 932, 933 in 977 – predvsem dejstvo, da so jih slednja podpisala v vlogi nasprotne stranke tistih Benetk, ki so takrat že bile velik protagonist Jadrana. Pa tudi arabski geograf Idrizi v svoji “Rogerjevi knjigi”, napisani v obdobju med leti 1153 in 1154, je – ko je pisal o obalnih mestih Istre – le-ta opisoval kot “zelo cvetoča” in “zelo obljudena”.

ZGODNJI SREDNJI VEK

POGLOBITVE

- ▶ CISSA IN NJENA DOMNEVNA ŠKOFIJA
- ▶ ŠKOF EVFRAZIJ IN NJEGOVA BAZILIKA
- ▶ MAKSIMIЈAN IN BAZILIKA SVETE MARIJE FORMOZE V PULJU
- ▶ SHIZMA "TREH POGLAVIJ"
(ISTRSKA SHIZMA)
- ▶ RIŽANSKI ZBOR
- ▶ SLOVANSKA LJUDSTVA
- ▶ FRANKOVSKI IN NEMŠKI FEVDALIZEM V ISTRI
- ▶ ACIKA, ISTRSKA GROFICA
- ▶ OPATIЈA SV. MIHOVILA IN DELO SVETEGA ROMUALDA
- ▶ BENETKE IN ISTRA

CISSA IN NJENA DOMNEVNA ŠKOFIJA

Z dogodki začetnega razvoja mesta Rovinj in pojavljanja istrskih škofij, podrejenih Oglejski cerkveni provinci, je povezano vprašanje *Cisse* – kraja, ki ga je Plinij Starejši (1. stoletje našega štetja) omenil v svojem delu *Historia Naturalis*, in ki je vse do danes predmet mnogih razprav. *Notizia Dignitatum* (konec 4. - začetek 5. stoletja) je trdila da je v tem kraju tovarna oblek (*Bafium Cissense*). Med škofi, ki so pristopili k shizmi "Treh poglavij", in so prisostvovali sinodi v Gradežu leta 579, je bil tudi neki *Vindemius Cissensis*, pomožni škof oglejskega patriarha.

Trditvi o njeni rovinjski ozemeljski pristojnosti (locirani na širnem akvatoriju med otokom Sv. Ivan na Pučini in kopnim na rtu Barbariga (*Punta Cissana*), vzdolž obalnega pasu južno od Rovinja), ki je prevladovala do pred nekaj leti, so v zadnjih letih dodali še druge domneve, ki omenjeno pristojnost postavljajo na otok Pag ali na Brione, oziroma na področje med Barbarigo in Betiko (Vodnjan).

Domneva, da je sarkofag svete Evfemije - kalcedonske mučenice, mučene leta 304 in zavetnice Rovinja – prispel v Rovinj v noči 13. julija leta 800 iz Konstantinopolisa skozi *Cisso*, ki je

bila takrat sedež škofije, je še dodatno zapletla srednjeveške dogodivščine Rovinja in celotne zahodne istrske obale, izvor omenjene škofije, ter mučeničin konec in njeno domnevno - kratkotrajno – translacijo v Rovinj zaradi potopitve kraja *Cissa*.

Mnogo znanstvenikov se je ukvarjalo s problemom obstoja otoka *Cissa*, njegovega naselja in njegovega izginotja na dno odprtega morja pred Rovinjem. Nekateri so postavili domnevo,

"*Translatio Corporis Beate Eufemie*",
iluminirani kodeks

da je bila *Cissa* zadnji del polotoka rovinjskega kopnega, ki naj bi se – zaradi močnih potresnih sunkov (med 6. in 8. stoletjem) – spremenil v arhipelag, ki zajema otoke Samer, Sv. Andrija, Maščin, Sturag in Sv. Ivan na Pučini.

Po lokalni tradiciji in zgodovinopisju devetnajstega stoletja, se je *Cissa* nahajala približno 500 metrov južno od svetilnika Sv. Ivana, kjer je dandanes označena morska plitvina, imenovana "Rubin". Njeni prebivalci naj bi se po katastrofi rešili na kopno in naj bi ustanovili starodavni Rovinj. Domneva o obstoju *Cisse* v 8. stoletju se kaže kot precej neverjetna, saj se je Rovinj oblikoval tekom 3.-5. stoletja.

Prvo uradno potapljanje na področju, kjer so domnevali, naj bi bila *Cissa* potopljena, je leta 1890 opravil potapljač avstrijske mornarice, ki je pregledal morsko dno okrog svetilnika Sv. Ivana. V njegovem poročilu so omenjeni ostanki zidov. Vendar ne vemo, kam so izginile najdbe.

Kakorkoli, ribiči še dandanes pripovedujejo, da se – zaradi močnih tokov – mreže zatikajo na čereh morskega dna in prinašajo na plan okruške amfor in opek.

ŠKOF EVFRAZIJ IN NJEGOVA BAZILIKA

Kršćanstvo naj bi se v Poreču začelo okrog 3. stoletja, ko naj bi praškof Mauro – kasnejši mučenec – pridigal novo doktrino v neki hiši v mestu, prirejeni kot *domus ecclesiae*. V naslednjem stoletju so – po translaciji njegovega telesa iz nekropole izven obzidja na njegovo *domus* – nad njo postavili novo cerkveno stavbo, sestavljeno iz treh vzporednih dvoran (konec 4. stoletja). V prvi polovici 5. stoletja so omenjene tri dvorane nadomestili s triladijsko baziliko (dvojno baziliko), ki je bila prva tega tipa, postavljena v Istri. Tla te bazilike – imenovane predevfrazijska – so prekrili z mozaično oblogo. V isti osi z baziliko, na sprednji strani in malo oddaljen je – še vedno sredi 5. stoletja – zrasel tudi nov baptisterij z osmerokotnim tlorisom. Pod bizantinsko nadvlado je Poreč lahko užival enega od najpomembnejših trenutkov svoje zgodovine,

zahvaljujoč tudi liku škofa Evfrazija, ki je živel v času nekje sredi 6. stoletja – škofu, ki je bil globoko vezan na ravennski politični in kulturni svet, a tudi blizu shizme Treh poglavij. Spominjamo se ga tudi kot katalogizatorja dobrin poreške cerkve, ki jo tradicija povezuje s tako imenovanim Evfrazijevim privilegijem (pomembnim dokumentom za zgodovino pravic in političnih aspiracij poreške cerkve v obdobju med 11. in 13. stoletjem). Evfrazija imamo namreč za simbol materialne in moralne moči, ki jo je pridobila poreška škofija tekom 6. stoletja. Vendar ničesar ne vemo o njegovem datumu rojstva in njegovi izvorni domovini. Določeno obdobje je bil pod vplivom ravennskega nadškofa Maksimijana in je v prvem trenutku sprejel bizantinsko politiko na Severnem Jadranu, od katere se je oddaljil šele zaradi obsodbe Treh poglavij (leta 553) in širitve tako imenovane istrske shizme, v kateri je – skupaj z drugimi istrskimi škofi – odigral eno vodilnih vlog.

Njegovi gradbeni gorečnosti se moramo zahvaliti za postavitve cerkvenega kompleksa Evfrazijeve bazilike s celo vrsto stavb, postavljenih na prostor, kjer so predhodno stale prve starokrščanske dvorane: triladijsko baziliko, celico trikoro, četerostrani portik, ki ji stoji nasproti, baptisterij in škofijo. Kompleks Evfrazijeve bazilike je najpomembnejši sakralni spomenik v Istri in ena od najbolj reprezentativnih cerkva, ki je svoj navdih dobila pri bizan-

Poreč, polkupola apside
Evfrazijeve bazilike

tinsko-ravenski umetnosti Severnega Jadrana. To je po enotnih in izvirnih merilih zgrajen kompleks, ki omogoča, da sledimo vsem njegovim gradbenim fazam od 3. stoletja pa vse do poznega srednjega veka, in to je značilnost, ki je nikjer drugje ne moremo najti.

Notranjost, razdeljena v tri ladje, ki jih ločujeta dve vrsti orientalskih stebrov iz marmora iz Marmarskih otokov z različno okrašenimi kapiteli, ki podpirajo naklade z Evfrazijevim monogramom, se konča v apsidah, katerih stranske stene z vrisanimi okrasi so polkrožne. Notranjost je okrašena z mozaiki, tako talnimi kot stenskimi – slednji se nahajajo tudi na zunanosti. Na mozaiku apsidne polkupole (levi del) je prikazan tudi škof Evfrazij – kot moški srednjih let z maketo bazilike – med svetim Maurom (na desni) in nadškofom Klavdijem s sinčkom Evfrazijem (na levi). Celica trikora je kapelica za čaščenje mučenikov mesta Poreč, kot naj bi pričala prisotnost trupel svetnikov Maura in Elevationa v marmornatem sarkofagu, ki je tam postavljen. Nekaj posebnega je tudi stavba škofije, ki jo je Evfrazij obnovil na ostalinah predhodne zgradbe. Notranjost je razdeljena na dve etaži.

Poreč, Evfrazijeva bazilika

MAKSIMIЈAN IN BAZILIKA SVETE MARIJE FORMOSE V PULJU

Z bizantinsko osvojitvijo Italije s strani Justinijana, je Ravenna – sedež bizantinske prefektore v Italiji in kasneje tudi eksarhov sedež – postala središče širjenja koncepcije politične in teritorialne ekspanzije Bizanca. Posledično sta tudi verska politika in cezaropapizem Justinijana, ki je nasprotoval Rimu, pripomogla k temu, da je Ravenna postala temeljna točka za okrepitev bizantinskih pozicij na občutljivem območju severno-jadranskega loka. K

temu sta prispevala – približno na sredini 6. stoletja – tudi raven-nska cerkev in škof Maksimijan, ki je bil – po obisku na Justinijanovem dvoru, 14. oktobra 546. leta – po cesarjevi volji postavljen na ravenski škofovski stol, kar je bilo v škodo kandidata, ki ga je izbral ravenski kler. To je bil težak trenutek za Ravenna, ki je bila v skrbeh zaradi vojaških dogodkov gotsko-bizantinske vojne in iz verskih razlogov, povezanih z začetno fazo shizme Treh poglavij. Maksimijan je bil edini izmed glavnih zahodnih škofov, ki je pristopil k obsodbi Treh poglavij, katero je izdal Justinijan, ter prvi izmed njih, ki je prevzel naslov nadškofa, kot vodja skupine škofij, razširjene na province Milana in Ogleja, ter na Istro in Dalmacijo.

Poleg zaslug za pomiritev političnega in verskega sveta Aleksandrije, kamor je bil poslan na posebno nalogo, si je uspel pridobiti popolno zaupanje v Ravenni, saj so v tistih letih le zahvaljujoč njegovemu vnetemu delovanju lahko posvetili baziliki S. Vitale (leta 547) in S. Apollinare in Classe ter postavili cerkev v čast prvega mučenca, Svetega Štefana. Iz 6. stoletja je tudi prekrasna "Maksimijanova katedra" (z njegovim monogramom), ki je shranjena v cerkvi svetega Apollinara. Gre za največji slonokoščeni spomenik poznorimske dobe.

Pulj, Sveta Marija Formoza ali Santa Maria del Canneto

Za časa Maksimijana so dokončali tudi mozaike oboka presbiterija in polkupole apside cerkve svetega Vitala. Na panelu apside na levi strani izstopajo liki Justinijana in njegovega dvora v spremstvu – strogega in dostojanstvenega – nadškofa Maksimijana ter njegovega spremstva. Gre za eno najpomembnejših del bizantinske umetnosti, ki na nek način simbolizira politično moč Bizanca in cerkveno avtoriteto Ravenne in njenega prvega nadškofa.

Maksimijan je bil rojen leta 498 v kraju *Vistrum* (Veštar, juž-

no od Rovinja), še kar pomembnem središču in pristanišču v cesarskem in poznoantičnem obdobju. Svoje cerkveno popotovanje pa je začel kot diakon v puljski cerkvi, od koder je nato prešel na Justinijanov dvor. Kljub vsemu pa ni nikoli pozabil domovine in je dal v Pulju postaviti *domus rectoralis*, baziliko, posvečeno apostolu Sv. Andriji na istoimenskem otoku, predvsem pa prekrasno triladijsko baziliko Sveta Marija Formoza ali *Santa Maria del Canneto*.

Z očitnimi značilnostmi bizantinsko-ravennskega sloga, je imela stavba stranske zidove z zunanjimi lizenami, medtem ko je dvojna vrsta desetih stebrov delila notranjost na tri ladje. Centralna apsida je bila znotraj okrogla (s polkrožno klopjo za duhovništvo), zunaj pa mnogokotna, medtem ko sta na stranskih *pastophoria* (prostori starokrščanskih bazilik, ki jih je kasneje zamenjala zakristija) slonela dva *martyria* (grobovi ali kapele, posvečeni krščanskim mučencem) s tlorisom v obliki križa, katera je pokrivala velika centralna kupola, kot lahko vidimo v edini (južni) kapeli, ki se je – edina od celotnega maksimijanskega kompleksa – ohranila vse do današnjega časa.

Čudovite umetniške in arhitektonske izvedbe, dokončane za časa Maksimijana, so – v isti meri kot poreške škofa Evfrazija – dale poseben in edinstven pečat evropski kulturni zgodovini.

SHIZMA “TREH POGLAVIJ”

Sredi 6. stoletja so na dogajanja v cerkvi Severnega Jadrana in njenih posamičnih škofovskih središčih močno vplivali Justinijanova verska politika in cezaropapizem, pozicija rimske cerkve, ki je branila krščansko ortodoksnost, ter politični položaj, ki se je razvil v severo-vzhodni Italiji in na Severnem Jadranu od leta 568 dalje zaradi delitve na langobardska in bizantinska posestva. Delovanje ravenske cerkve in njenega nadškofa Maksimijana na sredini 6. stoletja sta zagotovo – tako na splošno, kot posebej na istrskih tleh – v tistem kontekstu izpadla kot očiten poskus širitve njune duhovne jurisdikcije v škodo oglejske ter okrepitve bizan-

tinskih pozicij na območju občutljivega severovzhodnega italijanskega loka.

To so bili prvi latentni znaki razkola cerkvenega sveta ital-sko-jadranskega dela bizantinske države, ki je postal očiten s tako imenovano "Shizmo Treh poglavij", ki je prav v tistem letu preplavila papeštvo in bizantinsko državo, in ki je v oglejski cerkveni provinci imela najbolj dramatične in trajne posledice med istrskimi škofi.

Shizma "Treh poglavij" se je razširila kot neposredna posledica Justinijanove verske politike in obsodbe kristoloških doktrin - vsebovanih v treh knjižicah, drugače imenovanih tudi "poglavja", ki so jih napisali Teodor - škof v Mopsuestiji, drugi Teodor - kirski škof in Ibas - škof v Edesi -, katero sta, pod njegovim pritiskom, izrekla II. konstantinopolitanski konzilij (leta 553) in papež Pelagij I. (leta 554). Na konziliju v Kalcedonu leta 453 teh poglavij niso zanikali, zaradi česar je omenjeni konzilij postal simbol svobode cerkve proti cesarskim poskusom nadvlade.

Vendar odločitve konstantinopolitanskega konzilija niso sprejeli vsi zahodni škofje. Prvi med njimi je bil oglejski patriarh in njegovi istrski pomožni škofje. Zaradi tega njihovega energičnega nasprotovanja je "shizma treh poglavij" znana tudi kot "istrska shizma". Spor je zavzel politične tone in značaj, ker je bil njegov poglavitni namen zaščititi oglejsko avtonomijo pred bizantinsko oblastjo, medtem ko je zajetje Ogleja s strani Langobardov (leta 568) ter posledični beg oglejskega patriarha Pavlina v Gradež - ki je tako postal nov patriarhalni sedež - imelo dolgoročne in zapletene posledice v shizmi, z mnogimi vmesnimi poskusi - tudi z uporabo energičnih metod -, da bi spremenili shizmatško pozicijo istrskih škofov.

Provincijski konzilij v Gradežu leta 579 je bil zadnji poskus reševanja tega problema. Poleg škofov langobardskega ozemlja in rimsko-bizantinske strani, so se ga udeležili tudi istrski škofje (Adrijan iz Pulja, Severij iz Trsta, Ivan iz Poreča, Marcijan iz Pićana in Vindemij iz *Cisse*), ki so ostali zvesti pravovernosti, izjavljeni v Kalcedonu, in so torej nasprotovali obsodbi "Treh poglavij". Na začetku 7. stoletja se je leta 607 situacija zapletla s prihodom gradeškega patriarha Kandidijana, privrženega Rimu, in s posledično odcepitvijo dela patriarhata na langobardskem ozemlju ter

imenovanjem drugega patriarha – Janeza – ki je vztrajal pri shizmatični naravnosti ob podpori večine istrskih škofov. Spor za premoč med patriarhoma Gradeža in Ogleja moramo uokviriti v kar najširši politični kontekst tistega časa, ko so se – najprej Langobardi in nato še Franki, tudi s pomočjo oglejskega patriarha – z Bizantinci borili za oblast na tem območju.

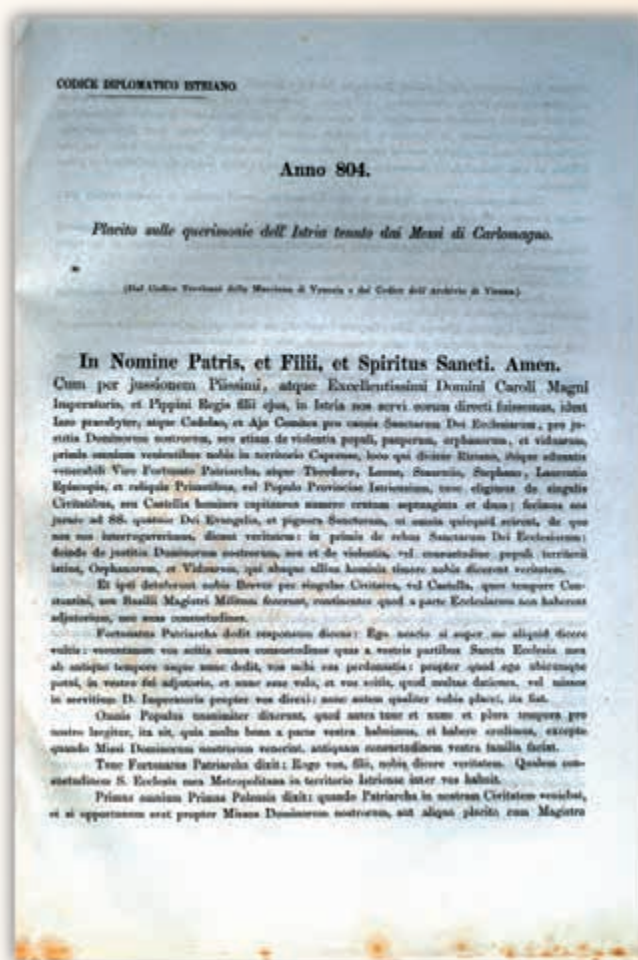
V resnici je leta 627 gradeški patriarh Fortunat znova poskušal pristopiti k shizmi, vendar je bil problem kmalu rešen. Za dokončno poravnavo spora je bilo potrebno počakati do leta 698, ko je na sinodi v Pavii – z Langobardi, ki so bili takrat že prevzeli krščanstvo in so se strinjali s poravnavo tega dolgotrajnega verskega spora – tudi oglejska cerkev za vedno opustila shizmo, in posledično s patriarhom Gradeža sklenila dogovor o jurisdikciji.

RIŽANSKI ZBOR

V frankovskem kraljestvu je Istra postala grofija, na njenem čelu pa je bil vojvoda Ivan, ki se je kaj kmalu zameril svojim podložnikom zaradi uvedbe fevdalnega sistema oblasti. Avtonomni rimski sistem je še kar na hitro zamenjal frankovski fevdalni sistem; samoupravljanje urbanih središč, ki se je izkazovalo v obliki lastnih zakonov in magistratur je zamenjal popolnoma drug sistem, v katerem je vladar postal lastnik posamičnih ozemelj in vseh tistih, ki so na njih živeli.

Patriarh Fortunat - ki se je želel prikupiti Karlu Velikemu s politiko, ki je bila pozorna na politično-cerkvene probleme v Istri - je postal glasnik splošnega nezadovoljstva istrskega življa. Zahvaljujoč njegovemu posredovanju, sta se Trst in Istra pritožila cesarju Karlu Velikemu proti vojvodi Ivanu, ki je bil predstavnik novih institucij s frankovsko-germanskim pečatom, ter zahtevala popolno spoštovanje svojih municipijskih pravic in običajev. Cesar je ugodil njunim zahtevam in jeseni leta 804 poslal v Istro duhovnika Izona, grofa Ajona in grofa Kadolaja, ki so – v vlogi njegovih odposlancev – vodili provincialni zbor ali "placitum",

Rižanski Placitum
v Istrskem
diplomatskem
kodeksu

da bi se tako prepričali o položaju Istre, o domnevnem nasilju v škodo municipijev, ljudstva, revežev, sirot in vdov ter, seveda, o pravicah cesarske zbornice v Istri.

Odposlanci so – v skladu s cesarjevimi navodili – sklicali zbor na ravni ni reke Rižane na koprskem podežlju. Poleg treh cesarskih odposlancev so zboru prisostvovali tudi vojvoda Ivan s svojimi kentarhi, patriarh Fortunat s svojimi petimi istrskimi pomožniki (skofi, najuglednejše osebe (*primates*) in magistrati (*iudices*) posameznih mest in utrdb, ter 172 *homines*

capitanei ali *iurati* - predstavnikov ljudstva, izvoljenih v posameznih krajih.

Še posebej ostro so se prebivalci province pritoževali tako proti škofom kot proti vojvodi Ivanu.

Ko so slišali vse pritožbe in ugovore Istranov ter zagovore škofov in vojvode Ivana, so cesarski odposlanci – v skladu z navodili Karla Velikega, ki so bila vsa usmerjena k ponovni utrditvi, pa čeprav ob brzdanju apetitov provincialnih cerkvenih in posvetnih oblasti, odnosa med cesarstvom in to provinco posebnega strateškega pomena – sprejeli praktično vse zahteve Istranov ter od vojvode Ivana zahtevali, naj da zadostna jamstva za izpolnitev vseh danih obljub, z opozorilom, da bodo njega, njegove dediče in njegove podrejene – v kolikor bi ponovno vzpostavili predhodna zatiranja – zadele stroge kazni. Na drugi strani pa so se nato patriarh Fortunat in škofje – seveda pod pritiskom odposlancev – zavezali, da bodo svoje proteste omejili samo na tisto, za kar so predstavniki istrskega ljudstva pod prisego izjavili, da jim po pravici pripada.

SLOVANSKA LJUDSTVA

Na vključitev slovanskih ljudstev na področje vzhodnega Jadrana moramo gledati v okviru kompleksne situacije, ki je nastala zaradi padca Zahodnorimskega cesarstva (leta 476) in velikih preseljevanj v obdobju od 5. do 7. stoletja.

Skozi celotno 6. stoletje so se na ozemljih Vzhodno-rimskega cesarstva vrstili vpadi slovanskih ljudstev, ki so se preko Donave - potem, ko so zapustili svoja izvorna ozemlja med Baltikom in Karpati - premikali čedalje bolj proti jugu. Spočetka namen teh vdorov hord - ki niso predstavljale homogeno skupino, temveč zavezništva Slovanov, Antov, Avarov in pra-Bolgarov - ni bil naseljevanje, ampak plenjenje. V drugi polovici zgoraj omenjenega stoletja so mogočna krдела Slovanov prodrli na območje osrednjega Balkana skupaj z močno vojsko Avarov, katerih premik proti tem ozemljem so povzročila velika preseljevanja ljudstev na oddaljenem Kavkazu. Že v zadnjih letih 6. stoletja (588, 599), kot tudi v prvih dveh desetletjih sledečega (602, 603 in 611) je val Slovanov, ki se je podal proti Jadranu, dosegel vzhodne Alpe in Istro. Misija duhovnika Martina, ki ga je papež Janez IV. v obdobju od leta 640 do 642 poslal v Istro in Dalmacijo, da bi rešil jetnike in zbral relikvije mučencev, naj bi potrdila prvo postopno in mirno naselitev slovanskih ljudstev na tistih področjih ter začetek prvih stikov z avtohtonimi rimskimi skupnostmi.

Za sledeče obdobje, ki se razteza do začetkov 9. stoletja, je značilen začetek frankovske uprave in sobivanje avtohtonega prebivalstva s prvimi slovanskimi jedri, kot je dokazal Rižanski zbor. Njegovi akti, ki navajajo pritožbe istrskih mest proti vojvodi Ivanu - frankovskemu upravitelju Istre - prikazujejo novo sliko Istre, oziroma dokazujejo prisotnost Slovanov v bližini mest. Poudariti je potrebno tudi, da so - zaradi boljše obrambe Istre v letih frankovsko-avarskega konflikta na koncu 8. stoletja - spodbujali slovansko kolonizacijo manj naseljenih področij, in sicer z jedri,

Veli Mlun (Buzet) okrasni predmet

ki so prihajala iz bližnjih regij. Ta praksa se je nadaljevala tudi v prvih desetletjih 9. stoletja, tako da so v osrednjem delu Istre, ki je na splošno slabo obljuden, registrirali prva pričevanja o prisotnosti hrvaških jeder, prihajajočih iz bližnjega liburnskega primorja. Nova naselja so bila bolj redka v smeri proti zahodni obali. To so bili odsevi nove situacije, ki je nastala na vzhodnem Jadranu – posebej v današnji notranji Dalmaciji – s prevlado hrvaških ljudstev nad skupnostmi slovanskega in avarskega tipa. Na splošno velja mnenje, naj bi Hrvati izhajali iz slovanskih rodov, prihajajočih iz širnega srednjeevropskega območja, zajetega med Elbo, reko Vislo in reko Bug. Hrvati so se tekom 7. in 8. stoletja polagoma vključili v javna podeželja dalmatinskih mest, a tudi v kraška področja in so svoj vpliv razširili na druga slovanska ljudstva/plemena, ki so bila zbrana v tako imenovanih *sclaviniae*; med 8. in 9. stoletjem so uspeli zgraditi prvo upravno organizacijo tipa kneževine – enoto, ki se je vključila na politično prizorišče leta 812 po mirovni pogodbi, podpisani v kraju Aachen. Ob tisti priložnosti so potrdili pripadnost Benetk Vzhodnemu cesarstvu, medtem ko so Istra, Liburnija in dalmatinska mesta s svojim zaledjem pripadli Frankom. Kasneje je hrvaška kneževina pridobivala čedalje večjo samostojnost in pomen na jadranskem prizorišču, in sicer s piratskimi podvigi, ki so se obrnili tudi proti istrskim obalam.

Kljub etničnim spremembam, ki jih je prinesla kolonizacija, so istrska mesta uspela ohraniti nadzor nad večjim delom starodavnega kolonialnega podeželja in nad mestnim ozemljem. Po drugi strani pa je izobilje zapuščenih terenov, primernih za naselitev in obdelovanje, omogočilo še kar tekočo - brez velikih konfliktov - integracijo populacije, ki se je naselila v istrskem prostoru.

Nova slovanska jedra se niso naselila le na neobljudenih območjih, temveč tudi – čeprav sporadično – v že oblikovanih družbenih okoljih, obdarjenih z znatno družbeno-kulturno dediščino in upravljanih s strani romanskih skupnosti – okoljih, ki so zagotovo predstavljala, skupaj s celotno vzhodno jadransko obalo, eno od najvitalnejših evropskih področij tistega časa. Tako so nastali pogoji za tisto romansko-slovansko etnično-kulturno sožitje, ki je – čeprav že od samih začetkov pod vplivom nešteti in globokih nasprotij – predstavljalo eno od temeljnih družbeno-političnih procesov istrske zgodovine.

FRANKOVSKI IN NEMŠKI FEVDALIZEM V ISTRI

Prihod frankovske oblasti v Istro leta 788 ni prinesel le politično-državnih sprememb, temveč tudi nenadno prevlado fevdalnega sistema nad rimsko-bizantinskim municipalnim sistemom. Čeprav je karolinška oblast v Istri – kot tudi v severovzhodni Italiji – v prvem trenutku poskušala spojiti municipalno upravno-ozemeljsko ureditev s svojimi oblikami prava in svojimi običaji, sta vseeno bili zemlja in služnost tisti, v katerih je novo cesarstvo videlo znak in instrument oblasti.

V primeru Istre so ukinili skoraj vse bizantinske magistrature (izginili so tribuni, vikarji, *lociservatores*, kurije in drugi svobodno izvoljeni javni funkcionarji), municipalnim središčem so odvzeli pristojnosti nad okoliškimi kraji; svobodne prebivalce mest so nemudoma podredili vojvodi; gozdove, pašnike, polja, javne kmečke hiše so zasegli; provinco so razdelili v okrožja, na čelu katerih so postavili kentarhe, ki jih je imenoval vojvoda; sledila so nasilja in objestnosti vojvode in njegovega dvora. Vojvoda Ivan je kljub vsemu imel konsenz škofov in visokega klera, ki so bili od vsega začetka glavni zagovorniki frankovske stranke.

Podpeč, stolp

(Istrski diplomatski kodeks) Darilni akt
"škofovske cerkve Cisse ali Rovinja"
poreškim škofom, 966

Vse te in druge reforme, značilne za fevdalni sistem, se nam jasno pokažejo na zboru, ki ga je Karel Veliki sklical leta 804 ob reki Rižani, da bi prisluhnil negodovanju istrskega ljudstva. Cesar je sicer sprejel ugovore tega splošnega zborovanja "svobodnih ljudi", vendar to ni preprečilo vključitve Istre v fevdalno ureditev italskega kraljestva in v ekspanzionistično politiko velikih nemških dinastičnih družin, ki so od sredine 9. stoletja dalje vnesle poglede, dinamike in preobrate, tipične za germanski fevdalni sistem. Tudi v istrski vojvodini je prevladala fevdalnost, temelječa na široki vazalski mreži. Ta proces so omogočile številne in široke imunitete, podeljene istrskim škofom in samostanom, ki so postajali čedalje bolj neodvisni od civilne pristojnosti krajevnih in provincialnih oblasti, ter naselitev nemških in slovanskih etničnih elementov. Vplival je tudi – predvsem na podeželju – nastanek novih laičnih in cerkvenih baronij, ki so bile neodvisne od mest.

ACIKA, ISTRSKA GROFICA

V zgodnjem srednjem veku je tudi Istro v celoti zajel tipično fevdalni pojav, ki je škofom in samostanom podeljeval številne in velike donacije in ozemelske imunitete, katere so se pogosto spremenile v prave pravcate posvetne jurisdikcije. Tekom prve polovice 11. stoletja so bili še posebej radodarni istrski markizi, ter drugi javni vladni liki. Izmed teh bomo posebej omenili Aciko, katero istrska tradicija omenja kot "istrsko grofico". Živel je v obdobju, ki je bilo za zgodovino Istre posebnega pomena, to je v letih, ko so istrsko grofijo odcepili od vojvodine Koroške in jo dvignili na stopnjo mejne grofije.

Acika je bila hči Valburge iz plemiške družine Sempt-Ebersberg - poimenovane "mati Istranov" - ter Vecelina, istrskega grofa, ki je umrl verjetno v času tik pred letom 1040. Poročila se je z grofom Poponom iz družine Weimar-Orlamunde in rodila sina Udalrika, ki je leta 1040 postal prvi in najbolj cenjen istrski mejni grof, eden najmočnejših vazalov Svetorimskega cesarstva. Aciki-

no ime je povezano z donacijami, ki jih podelila tržaškemu in poreškemu škofu, predvsem pa s tistimi, ki jih je domnevno dodelila v korist opatije Svetega Mihovila, za postavitev – okrog majhne cerkve iz 6.-7. stoletja – in rast katere je s svojim delovanjem poskrbel Sveti Romuald v prvih letih 9. stoletja.

Iz dokumenta, datiranega 12. maj 1040 – kateri je do današnjih dni prispel preko kopij, ki med drugim niso avtentične – izhaja, da naj bi "istrska grofica" Acika zgoraj omenjeni opatiji podarila precej rodovitnih zemljišč. To je donacija, ki naj bi jo potrjeval tudi kasnejši akt - napisan s strani grofice Valburge, Acikine matere – datiran 12. junij 1040. Na ta dva dokumenta se kasneje sklicujejo poreški škofje (leta 1394), samostan Svetega Mihaela iz Murana (1394-1514), samostan Svetega Matije iz Murana (1514-1772) in nazadnje še grofje Colletti (1772 – 1856), torej imetniki lastninske pravice.

Istrsko zgodovinopisje iz zadnjih desetletij je dokazalo, da je šlo za donacije neresnične vsebine, ki so do današnjih dni prišle v obliki, ki jo je sestavil pisar poreškega škofa Bonifacija na začetku 14. stoletja, da bi podkrepil domnevne pravice poreškega škofa nad tem fevdom, katerega sta večkrat zahtevala tako vrsarska, kot komuna Svetega Lovreča. Po krajevnem izročilu, ki temelji na prisotnosti – v davni preteklosti - neke rakve vzdolž meje limskega fevda (rakve, ki jo je v 15. stoletju oče Mauro prikazal v topografski karti grofije), naj bi bili tako Acika kot njena mati pokopani na tistem ozemlju. V resnici pa sta pokopani v samostanu kraja Geisenfeld (na Bavarskem).

Sv. Mihovil nad Limom

OPATIJA SV. MIHOVILA IN DELO SVETEGA ROMUALDA

Novi benediktinski verski red, ki ga je približno leta 529 ustanovil sv. Benedikt iz Nursie, se je tudi v Istri razširil že tekom druge polovice 6. stoletja (ko so postavili hospice *Santa Maria del Canneto* v Pulju in Sv. Andrija na istoimenskem otoku v Rovinju). Mnogo bolj pomembna je bila druga faza širitve benediktinskih opatij v Istri, in sicer začenši z 8. stoletjem, to je od časa, ko je Istra prešla pod frankovsko prevlado, ki je prinesla ustanovitev številnih benediktinskih hospicev in samostanov. V stoletjih intenzivnega fevdalnega razvoja in prvotne slovanske in hrvaške kolonizacije Istre so postali središča gospodarskega življenja, odigrali pa so tudi pomembno misijonarsko vlogo spreobračanja novih ljudstev h krščanstvu.

Za večino istrskih benediktinskih opatij je težko določiti datum ustanovitve. To velja tudi za samostan Sv. Mihovila, katerega kompleks se v pisnih virih pojavi na začetku 11. stoletja. Novi benediktinski samostan so postavili tam, kjer je že stala cerkvena (in nekropola), ki je tudi bila posvečena svetemu Mihovilu Arhangelu, in ki je po vsej verjetnosti v prejšnjih časih za določeno obdobje

služila benediktinskemu misijonarskemu delovanju. Krajeno izročilo tesno povezuje ustanovitev benediktinske opatije v Limu s prihodom svetega Romualda v Istro, čeprav je – upoštevajoč doslej objavljene vire – bolj verjetna domneva o široki rekonstrukciji že obstoječega benediktinskega jedra ali

Lim, jama Svetega Romualda

oživljene misijonarske gorečnosti v letih, ko je v tistih krajih bival zgoraj omenjeni benediktinski redovnik.

Romuald, ki izhaja iz vojvodske družine Onesti, se je rodil v Ravenni okrog leta 952 in je že v mladih letih vstopil v benediktinski red. Ko je spreobrnil doža Pietra Orseola (leta 976), je postal slaven in nato nekaj let živel v Franciji. Ob povratku v Ravenno je postal opat v S. Apollinare in Classe. Zaradi strogosti, s katero je uveljavljal benediktinska pravila, je moral zbežati z apeninskega polotoka; tako se je leta 1002 zatekel v Istro in tam ostal tri leta. Potem, ko je rekonstruiral že obstoječi samostan, postavil opata in uredil samostansko življenje novih menihov Sv. Mihovila Limskega, se je umaknil v samotno bivališče, ki še danes nosi njegovo ime ("Jama Svetega Romualda"), v votlino na severnem pobočju griča Sveti Martin na koncu Limskega kanala. Po nekajkratnih prizadevanjih poreškega in puljskega škofa, da bi ga vključila v versko življenje svojih skupnosti, je Romuald zapustil Istro in se preseli v Toskano, kjer je ustanovil puščavniška bivališča v krajih Vallombrosa in Camaldoli (Arezzo, 1012) ter utemeljil nov "kamaldužanski" red. Omenjeni red je sicer upošteval benediktinska pravila, vendar je poudaril spokorniško in puščavniško dimenzijo le-teh. V 13. stoletju so se kamaldužani razdelili na cenobite in eremite.

V 13. stoletju so – iz še nepojasnjenih razlogov – benediktinci zapustili samostan Svetega Mihovila, ki je nato prešel v last poreškega škofa. Približno sto metrov južno od naselja Kloštar se nahajajo ruševine benediktinskega samostana Sv. Mihovila in zgradb, ki so mu jih dodali tekom različnih obdobj. Na dolgi južni strani se še vedno dviguje vrsta obokov, ki nosijo portik, h kateremu je bila priključena opatija, od katere danes ostajajo le sledovi podolžnih zidov. Nasproti portika se odpirajo samostansko dvorišče in ruševine stavbnega kompleksa gradu, ki je zajemal celo vrsto pomožnih zgradb, potrebnih za različna opravila benediktinske skupnosti. Še do pred nekaj leti se je na sredini dvoriščnega vodnjaka nahajal ogradek, okrašen z dvema goloboma, ki sta pila iz keliha - kamaldužanski grb.

Ob boku opatije stojita, ena ob drugi, dve starodavni samostanski cerkvi. Večja, romanska (11. stoletje), ki je posvečena Devici Mariji, je imela apsidno, okrašeno s freskami. Manjšo, ki je bila zgrajena v 6.-7. stoletju in posvečena sv. Mihovilu Arhangelu, s

Sveti Mihovil, samostan

streho, prekrito s kamnitimi ploščami, so rekonstruirali ob postavitvi nove benediktinske opatiije. Takrat so notranjost - s polkrožno apsido, ki se je na zunanji strani kazala v obliki mnogokotnega tlorisa – okrasili z banjastim obokom.

Tako prva meniška skupnost kot poreški škof (od 13. stoletja dalje), benediktinci Sv. Mihovila (od leta 1394), benediktinci Sv. Matije iz Murana (od leta 1514) ter Grofje Colletti (od leta 1772), ki so se skozi sedem stoletij izmenjevali pri lastništvu limskega samostana, so – zahvaljujoč pridobitvi številnih imunitet in zemljiških donacij – zgradili tako imenovani “fevd Sv. Mihovila”. Ta grofija, enostavno imenovana tudi “*Fratrija*”, je postala posebna juridično-teritorialna enota, ki je – znotraj svojega ozemlja - prispevala k nastanku naselij Kloštar, Delići in Prodani, ter k vzpostavitvi posebnega juridično-gospodarskega odnosa na osnovi pogodbe, sklenjene med samostanom in prebivalci njegovega fevda, imenovanimi “sosedje” (*vicini*).

BENETKE IN ISTRA

Ko se je za časa Avgusta oblikovala *X Regio Venetia et Histria*, sta se konkretizirala pomorsko sosedstvo in ozemeljska kontinuiteta teh dveh pokrajin - zlivanje, ki je bilo vidno in potrjeno tudi v predhodnih obdobjih. Tekom bizantinske prevlade in langobardskih vdorov, je lagunski prostor *Benečij* čedalje bolj pridobival na pomembnosti, kot neka specifična civilizacija; v tej fazi so se utrdile vezi z istrskimi konteksti. Tudi frankovska osvojitev Istre na koncu 8. stoletja ni prekinila tega novega odnosa, ker so tako Benetke – ki so spoznale fevdalno cezuro in ostale bizantinske – kot istrska središča, uspeli obdržati neko osnovno avtonomijo.

Benetkam je uspelo, da so se odtegnile frankovski ekspanziji v Severni Italiji in formalno ostale pod Bizancem. Znale so tudi izkoristiti dejstvo, da Franki niso bili sposobni vzdrževati varnosti na Jadranu in, da je od sredine 9. stoletja čedalje bolj upadala cesarska in kraljevska avtoriteta v Italiskem kraljestvu. Po drugi strani pa je ravno v tistem obdobju bizantinska prisotnost na Jadranu precej oslabela. Ne le to – mir med Bizancem in Franki leta 812 ter trgovske pogodbe, sklenjene v letu 840 in obnovljene leta 883 med germanskim cesarstvom in beneškim dožem, so Benetkam zagotovile svobodo trgovanja v frankovski državi in posledično tudi v Istri. To so bili odnosi, ki so se zagotovo še okrepili zaradi negotovosti na morju. Dejansko so se v 9. in 10. stoletju dogajala mnoga piratska dejanja Saracenov, Hrvatov in Neretvancev na Jadranu in – še posebej – na istrskih obalah. Benetke niso le večkrat s svojo floto prišle na pomoč istrskim mestom, temveč so tudi organizirale oborožene odprave vzdolž celotne vzhodne obale, da bi premagale pirate. Tudi Benetke so včasih utrpele znatne izgube, kot na primer leta 877, ko je – v odpravi proti Neretvancem – izgubil življenje sam dož Candiano.

Take in podobne jadranske dogodivščine so bile tiste ki so stalno poživljale odnose med Benetkami in Istro. Ko so Bene-

čani pričeli pluti izven lagun, da bi trgovali, so našli prve sogovornike v istrskih obalnih središčih. Pomorske zahteve so se povezale s posebnimi interesi, kot je skupni izvor, jezik, ustanove in sorodstvene vezi – vidiki, ki so ustvarjali skupno osnovo, čeprav so strukture in politični kontekst ostali različni. Združili so se interesi obalnih Istranov, ki svoje družbeno-ekonomske identitete niso iskali v fevdalnem modelu, in Benečanov, ki so potrebovali primorski pas kot pomožno oporišče za potovanja proti Jugu in Vzhodu.

Sklenitve dogovorov med obema stranema so bile odločilnega pomena. Leta 932 je Koper sklenil prvo pogodbo z Benetkami, s katero se je zavezal, da bo beneškemu dožu plačeval letno sto amfor najboljšega vina v zameno za varnost na morju, ki so jo nudili Benečani. Naslednje leto (933) je prišlo do mirovne pogodbe v Rialtu, katere podpisniki so bili Benetke in mejna grofija Istra, ki so jo takrat predstavljali markiz Winter, puljski in novigradski škof ter drugi funkcionarji. Istrska mesta so se zavezala, da ne bodo nadlegovala beneških ladij, medtem ko se je markiz zavezal, da proti Benetkam ne bo sprožil vojaških akcij. Odprava, ki jo je dož Pietro Orseolo II. leta Tisoč poslal v Dalmacijo, v boj proti neretvanskim piratom, je utrdila zveze z istrskimi mesti, še posebej s Porečem in Puljem.

Motovun

II. KOMUNE IN FEVDI (1060 – 1420)

1. UPRAVNE UREDITVE - MEJNA GROFIJA (1060-1209)

– Politična subjektivnost – Mejni grofje – Goričani – Pomorska mesta – Beneški nadzor – Komunalne ureditve – Policentrizem - NADZOR NAD POLOTOKOM (1209-1267) – Oglejski patriarhi – Sovražnosti med komunami in patriarhom – Patriarh Bertold – Večja avtonomija - IZMENJAVA OBLASTI (1267-1348) – Kriza let 1266-67 – Privrženost Benetkam – Beneški dominiji – Pulj Sergijevcev – Konec družine Castropola – Trije politični dejavniki – 1348: upor Kopra – DUALIZMU NAPROTI (1348-1420/21) – Habsburžani – Ostanki patriarhalne moči – Beneško-genovski spopad – Zaton Oglejskega patriarhata – Benetke in Habsburg.

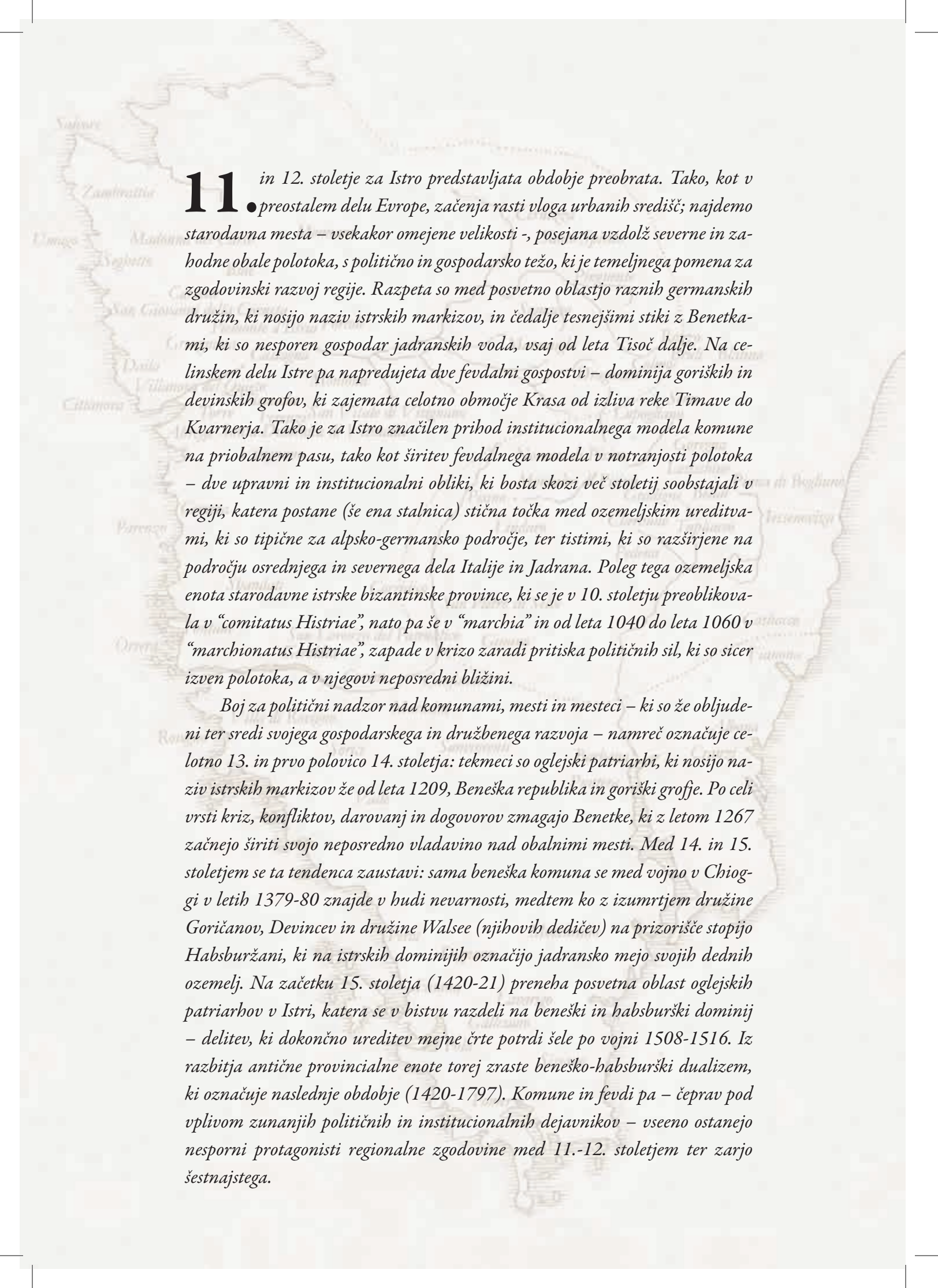
2. KOMUNE – *Civitates*, ozemlja, kraji - INSTITUCIONALNI RAZVOJ – Avtonomija v odnosu do škofa – Komunalne institucije – Komunalni model – Patriarhovi možje – Načelniki in frakcije – Beneška suverenost - VZPON IN ZASTOJ – Kriza obdobja 1348-1400 – Različni razvoji – Ekspanzija - MEŠČANSKA DRUŽBA – Beneška stabilnost – Elite – gospodarska osnova – Poklici in magnati – Pripadniki ljudstva – Družina.

3. FEVDI – Utrdbe – Goriški dominiji – Albert IV. Goriški – Kastav – Habsburška posestva – Institucionalni dualizem - INSTITUCIONALNI MODELI IN DRUŽBA – Fevdalec – Pravice in dolžnosti – Struktura oblasti – Plemiči – Vasi.

4. GOSPODARSTVA – Regionalna podobmočja – Podregionalna gospodarstva – Oskrbaz žitaricami – Severno-jadranska gospodarska regija – Razvojna področja in časi - OBMORSKI PAS IN NOTRANJOST – Stično področje – Benetke kot konvergenčna točka – Dejavniki Benetke – Strukturne meje – Notranjost polotoka.

5. KULTURE IN NARODI – Jezikovni in kulturni prostori – Romanska dimenzija – Tipi kultur – Kultura komun – Vasi – Slovanska dimenzija – Glagolica – Sobivanje in različnost.

11 in 12. stoletje za Istro predstavljata obdobje preobrata. Tako, kot v preostalem delu Evrope, začenja rasti vloga urbanih središč; najdemo starodavna mesta – vsekakor omejene velikosti –, posejana vzdolž severne in zahodne obale polotoka, s politično in gospodarsko težo, ki je temeljnega pomena za zgodovinski razvoj regije. Razpeta so med posvetno oblastjo raznih germanskih družin, ki nosijo naziv istrskih markizov, in čedalje tesnejšimi stiki z Benetkami, ki so nesporen gospodar jadranskih voda, vsaj od leta Tisoč dalje. Na celinskem delu Istre pa napredujejo dve fevdalni gospostvi – dominija goriških in devinskih grofov, ki zajemata celotno območje Krasa od izliva reke Timave do Kvarnerja. Tako je za Istro značilen prihod institucionalnega modela komune na priobalnem pasu, tako kot širitev fevdalnega modela v notranjosti polotoka – dve upravni in institucionalni obliki, ki bosta skozi več stoletij soobstajali v regiji, katera postane (še ena stalnica) stična točka med ozemeljskim ureditvami, ki so tipične za alpsko-germansko področje, ter tistimi, ki so razširjene na področju osrednjega in severnega dela Italije in Jadrana. Poleg tega ozemeljska enota starodavne istrske bizantinske province, ki se je v 10. stoletju preoblikovala v “comitatus Histriae”, nato pa še v “marchia” in od leta 1040 do leta 1060 v “marchionatus Histriae”, zapade v krizo zaradi pritiska političnih sil, ki so sicer izven polotoka, a v njegovi neposredni bližini.

Boj za politični nadzor nad komunami, mesti in mesteci – ki so že obljude- ni ter sredi svojega gospodarskega in družbenega razvoja – namreč označuje ce- lotno 13. in prvo polovico 14. stoletja: tekmeči so oglejski patriarhi, ki nosijo na- ziv istrskih markizov že od leta 1209, Beneška republika in goriški grofje. Po celi vrsti kriz, konfliktov, darovanj in dogovorov zmagajo Benetke, ki z letom 1267 začnejo širiti svojo neposredno vladavino nad obalnimi mesti. Med 14. in 15. stoletjem se ta tendenca zaustavi: sama beneška komuna se med vojno v Chiog- gi v letih 1379-80 znajde v hudi nevarnosti, medtem ko z izumrtjem družine Goričanov, Devincev in družine Walsee (njihovih dedičev) na prizorišče stopijo Habsburžani, ki na istrskih dominijah označijo jadransko mejo svojih dednih ozemelj. Na začetku 15. stoletja (1420-21) preneha posvetna oblast oglejskih patriarhov v Istri, katera se v bistvu razdeli na beneški in habsburški dominij – delitev, ki dokončno ureditev mejne črte potrdi šele po vojni 1508-1516. Iz razbitja antične provincialne enote torej zraste beneško-habsburški dualizem, ki označuje naslednje obdobje (1420-1797). Komune in fevdi pa – čeprav pod vplivom zunanjih političnih in institucionalnih dejavnikov – vseeno ostanejo nesporni protagonisti regionalne zgodovine med 11.-12. stoletjem ter zarjo šestnajstega.

1. UPRAVNE UREDITVE

Mejna grofija (1060-1209)

Videli smo, da je bila Istra – z upravnega vidika – leta 952 kot grofija dodeljena bavarskemu vojvodi; s tem se začne tako imenovana nadvlada germanskih dinastij, v bistvu laična in politično oddaljena nadvlada, saj so nemški vladarji navadno vladanje na istrskih tleh delegirali svojemu, zaupanja vrednemu človeku (vodil je predvsem sodno oblast, to je pravico-obveznost do sojenja); ta faza traja do leta 1209. Formalno Istrska grofija spada v Svetorimsko cesarstvo in je del Italskega kraljestva; dejansko pa je zveza, skupaj s Furlanijo, ki je v obdobju med leti 952 in 976 odvisna od bavarskih vojvod, nato pa od koroških vojvod.

Politična subjektivnost

Z letom Tisoč proces parcelizacije in segmentacije nemških vojvodin – z namenom zmanjšati moč velike fevdalne gospodke nasproti cesarju - znotraj Koroške dodeli avtonomno vlogo tako Kranjski kot Istri, ker sta “marki”, torej mejni enoti med italijanskimi in germanskimi ozemeljskimi konteksti; ti dve marki sta bili podrejeni neposredno cesarski oblasti. Leta 1062 se pojavijo prve notice, ki omenjajo Istro – ne več kot podrejeno grofijo, temveč kot samostojno marko, *marchia Histria*, torej specifično ozemeljsko enoto v okviru cesarstva. Glede na to, da je zapis iz leta 1062 nasploh prva omemba mejne grofije, ne izključujemo možnosti, da je v tistem letu že obstajala; tako običajno (Benussi, De Vergottini) domnevno preobrazbo iz grofije v mejno grofijo (*Mark-Grafschaft*) postavljamo v leto 1060 (manjkajo natančnejši viri) četudi menimo, da se je ta preobrazba po vsej verjetnosti zgodila med letoma 1040 in 1060.

Gotovo je, da v 11. in 12. stoletju (še posebej med letoma 1060 in 1209) Istra pridobi določeno – čeprav formalno – subjektiviteto v panorami takratne politične Evrope. Stvari so se spremenile v primerjavi z letom 952, ko je bila Istra – čeprav

Vojvodina
Bavarska v
10. stoletju
(Corbanese)

imenovana samostojno – dodeljena bavarskim vojvodom, skupaj z Veronsko marko in Furlanijo, torej kot severovzhodni ozemeljski blok italijanskega političnega sistema. Dejstvo, da je po letu Tisoč postala mejna grofija, ni bilo le kombinacija političnih igravic, rezultat južno-nemških fevdalnih gibanj: to, da je bila, vsaj po nazivu enakovredna večjim ozemljem, kot so Kranjska, Furlanija in Koroška, je bilo posledica pomorske pomembnosti, ki jo je regija že takrat pridobivala na ravni cesarske geografije – vloga, ki je v tistem stoletju verjetno bila še potencialna, vsekakor pa je zavisela od bližine mesta, kot so Benetke. Vzhodne meje istrske grofije okrog leta 950, ko se je – po pričevanju Konstantina Porfirogeneta (bizantinskega politika in kronista)

– vojvodina Hrvatov raztezala do Labina in reke Raše (po antičnih mejah med Ilirikom in rimsko Italijo) še niso bile natančno določene, a od leta Tisoč dalje so tudi to področje postopoma vključili v nemške fevdalne dominije.

Zgodovino 11. in 12. stoletja nam pripovedujejo maloštevilne notice, izhajajoče iz diplomatskih aktov, iz katerih izvemo imena nosilcev naslova istrskega mejnega grofa ali markiza – gre za celo vrsto velikih laičnih pripadnikov nemških dinastij, ki so istrski naziv prejeli v zameno za institucionalne ali vojaške usluge. Prvi mejni grof (prvi, ki je želel, da ga tako nazivajo) je bil Udalrik iz družine Weimar, gospod Kranjske in Istre med letoma 1040 in 1070; sledili so mu Eppensteini, nato je bila – za kratko obdobje – marka leta 1077-78 dodeljena oglejskim patriarhom, cerkvenim dostojanstvenikom, katerih avtoriteta in moč sta tekom 11. stoletja naraščali in se na ozemeljski ravni izkazali kot politična moč, ki je združila upravno jedro italskega kraljestva in cesarske nemške kontekste. Po vmesnem patriarhalnem obdobju se je Istra vrnila pod nadzor Eppensteinov, in nato leta 1112 prešla k Sponheimom, ki so tudi bili zvesti cesarjevi služabniki.

12. stoletje – stoletje porasta samostojnosti komun – je znamenovala nadvlada dveh družin, ki pa je bila v bistvu oddaljena, saj so bili istrski dostojanstveniki zavzeti s problemi, ki so jim onemogočali tesen nadzor nad svojimi posestvi. Ta odsotnost je bila še posebej občutena v obdobju med letoma 1124 in 1173, ko je bil mejni grof Engelbert III. Sponheim. Leta 1173 je Istra prešla v posest družine Andechs iz Tirolske. Bertold III. Andechs se je udeležil bitke v Legnanu - velikega spopada z lombardskimi komunami leta 1176 – ob boku cesarja Friderika Barbarosse in je bil eden od podpisnikov mirovne pogodbe v Konstanci leta 1183 kot "*Bertoldus marchio Istriae*". Bertold IV., ki je nosil naslov od leta 1188 do 1204, pa se je udeležil tretje križarske vojne v Sveti deželi (1189-91); po njegovi smrti je marka prešla v roke njegovega drugorojenca Henrika IV., ki je – zaradi sodelovanja pri umoru cesarja Filipa Švabskega v Bambergu leta 1208 – izgubil vse fevde in posesti. Istra je istega leta prešla bavarskemu vojvodi Ludviku, in nato - leta 1209 - oglejskim patriarhom v osebi patriarha Volferja, ki se je pri tej zahtevi oprl na zgodovinski presedan patriarhalne pristojnosti nad marko, izhajajočo iz leta 1077.

Mejni grofje

Vseeno pa si Istre v obdobju od 9. do začetka 13. stoletja z upravnega vidika ne smemo zamišljati kot nekaj kompaktnega – najprej kot grofijo, nato kot marko – in enotnega pod avtoriteto mejnih grofov in njihovih predstavnikov, tako imenovanih *nuntii marchionis* na bolj splošnem nivoju in *locopositi* v mestih. Lahko rečemo, da je bila lokalna panorama – v obliki institucionalnih členov – že takrat zapletena, čeprav je virov, s katerimi razpolagamo, premalo, da bi lahko razumeli ravnotežja oblasti v regiji. Izpod uradnih nazivnih grofov, ki so bili podrejeni cesarstvu, je med 9. in 10. stoletjem na polotoku (kod tudi drugje) cvetela politična avtoriteta škofov, predvsem tistih iz Trsta, Pulja in Poreča, kateri so na ozemeljskem nivoju imeli široke pristojnosti; poleg njih je od leta Tisoč dalje naraščala ingerenca oglejskih patriarhov v boju za dodelitev prihodkov, predvsem v obliki jurisdikcijskih pravic in desetine.

Goričani

Istočasno je v notranjosti polotoka in na Krasu začela naraščati moč nekaterih družin, ki so se že uveljavile s tem, da so škofom nudile krajevne funkcionarje za izterjavo desetin, za upravo in sodno prakso – to so bili tako imenovani *advocati*. Istrski škofje,

Kršan, grad

kot tudi oglejski patriarhi so advokate plačevali tako, da so jim dodeljevali fevdalne pravice nad manj pomembnimi naselji in utrd-bami; tako ni zgolj slučaj, da so se na podgorskih področjih Krasa - torej na ozemljih, ki so bila manj rodovitna in vsekakor daleč od morja, kjer so bile vzpostavljene komunikacijske poti – postopoma, od leta Tisoč dalje, oblikovale ozemeljske fevdalne gosposke – dominiji v lasti nekaterih družin. V tem procesu fevdalne ekspanzije je bila vidna predvsem družina goriških grofov, ki je bila v tesni zvezi z dinastijo Andechs; Goričani (tako jih nazivamo), so uspeli – iz generacije v generacijo, tekom 13. stoletja – pretvoriti skupek fevdalnih pravic nad določenimi utrd-bami, naselji in ozemlji v notranji Istri, ki so se raztezali od Krasa in Učke do območja Pazina in Limske Drage – v prosto laično fevdalno gospostvo, torej v poseben dominij izven suverenosti mejnega grofa, saj je bil osnovan na ozemljih, ki so v preteklosti pripadala cerkvi oz. škofom in zato niso bila podvržena laični oblasti. Če se je Istra znašla pod nadzorstvom Goričanov, je devinska gosposka (Devinčani) svoje posesti razširila čez kontinentalne meje istrskega polotoka, torej od tržaškega Krasa do Kastva in kvarnerske obale. Še bolj zapletena pa je bila – na drug način - situacija zahodne in severne pomorske Istre.

Če so zaradi neizogibne oslabitve škofovske moči v 12. stoletju iz notranjosti napredovali veliki fevdalci, so v primorju mesta in mesteca odpirala novo sezono institucionalne in družbene zgodovine – tako imenovano fazo vzpona komunalnih avtonomij. Urbana središča, ki so bila vsa na obali, so bila že dolgo v tesnih gospodarskih, pa tudi kulturnih stikih z zahodno jadransko obalo, posebno z Benetkami in Ravenno. Prisotnost *locopositov* ali drugih funkcionarjev v istrskih mestih, kot tudi trgovcev, je bila nekaj običajnega, celo že normalnega. Pomorska odprava v letu Tisoč, ko so Benečani pod vodstvom doža Pietra II. Orseola odšli v Dalmacijo, je potrdila premoč, ki so jo imele Benetke v jadranskih vodah – premoč, ki je bila v bistvu pomorska, trgovinska, predvsem pa vojaška - pomorske milice, ker so varovale različna obalna središča in njihove ladje. Istrska mesta – predvsem večja – so se morala na to premoč prilagoditi z vrsto paktov o zvestobi, ki so predvidevali jamstva za beneški promet in trgovce, ter davčne in vojaške obveznosti (prispevati ladje za

Pomorska
mesta

 Beneški nadzor

vojaške odprave) s strani Istre. Vendar pa vsega tega niso vedno ponižno sprejemali, in tako so se nekje na sredini 12. stoletja pojavili znaki nestrpnosti. Za omenjena desetletja je bila značilna rast Pulja in Kopra – morda na valu gospodarske rasti, ki se je na Jadranu pojavila po Prvi križarski vojni; leta 1145 je prišlo do upora dveh največjih istrskih mest proti Benetkam, oziroma proti njihovim posebnim pravicam nad pomorsko trgovino, ki so jo Benetke na območju severnega Jadrana – posredno ali neposredno – nadzirale. Vojna se je končala z zmago Benetk, ki so Pulju vsilile mirovno pogodbo s politično-vojaško, Koprpu pa pogodbo s politično-ekonomsko vsebino. V bistvu so Benetke ponovno dokazale svojo premoč na morju (v svarilo drugim mestom), prisilile Pulj k močnejši institucionalni zvezi in podredile Koper svojim potrebam po dobavljanju žita. Po nekaj letih se je nezadovoljstvo hegemonističnih frakcij v Pulju razširilo tudi na druga obalna središča Jadrana in vzhodnega Sredozemlja, dokler se je leta 1150 – medtem, ko so bili Benečani zavzeti na Krfu – vzpostavila zveza glavnih istrskih mest, ki je nasprotovala beneškemu pomorskemu pravilu: odgovor Benetk ni kasnil in Pulj – ki je bil ponovno oblegan – je moral kapitulirati pred še eno vsiljeno *fidelitas*, kateri so se morali podrediti vsi meščani, ter drugimi obveznostmi v obliki davkov. Na konflikte iz obdobja 1145-1150 gledamo kot na začetek beneške uveljavitve na istrskem območju; nekaj se je zagotovo spremenilo. Benetke so bile še daleč od tega, da bi hrepenele po neposredni suverenosti nad istrskimi mesti – suverenosti, ki je ostajala cesarstvu in, ki se je izvajala na izjemno blag način. Morje in trgovanje sta lagunskemu mestu predstavljala prioriteto; iz tega je izhajala vsa politika pomorskega nadzora nad Jadranom, medtem ko je formula zvestobe predstavljala pravi način za doseganje tega cilja. Vse je potekalo v redu do Četrte križarske vojne v letih 1202-1204, ki je pomenila velik trenutek preobrata.

Istrska mesta - razpeta med najvišjo oblastjo v osebi mejnega grofa in Benetkami, ki so težile k definiranju gospodarskih politik, vezanih na morje – so leta 1150 vsekakor vstopila v dinamično fazo, v kateri so se na novo vzpostavile mestne politične strukture. Kot posledica dogajanj v srednji in severni Italiji, so se uveljavile “sodobnejše” komunalne ureditve, ki so na čelo

 Komunalne ureditve

mesta ali mesteca postavile načelnika v spremstvu sodnikov. Razvoj komunalnih ureditev je bil odvisen od različnih dejavnikov, v prvi vrsti pa od oddaljenosti ali prisotnosti oblasti, ki bi lahko ovirala njegov potek. Do tistega časa se je oblast v mestih zbirala okrog lika škofa ali okrog družin, ki so imele fevdalne privilegije; okoli teh dveh polov so gravitirale različne frakcije, na čelu katerih so bile največje družine. Prvo mesto, za katerega vemo, da je imelo komunalno upravno strukturo, je Koper, in sicer leta 1186; v Piranu se omenja načelnika in nekaj konzulov v letu 1192; notica iz leta 1199 potrjuje prisotnost načelnika v Pulju; za Poreč nimamo sigurnih podatkov, tako se o načelniku govori šele za leto 1252. Do začetka trinajstega stoletja so bila največja, najbogatejša in najrazvitejša urbana središča uokvirjena v nove krajevne upravne ureditve, za uveljavitev in izvedbo katerih je določeno temeljno vlogo zagotovo odigrala sama beneška komuna.

Ko je mejna grofija Istra leta 1209 dokončno prešla pod oblast oglejskih patriarhov, so bili v regiji istočasno prisotni široka samostojna fevdalna gospodstva, znatna urbana središča, organizirana kot komune, ki so tudi hlepela po največji možni upravni samostojnosti, ter še vedno znatno velika ozemljenska posestva krajevnih škofov. Razvoj komun na obali tekom 12. in 13. stoletja je dokončno pripeljal do ozemeljskega policentrizma, ki je bil značilen za zgodovino Istre do današnjega časa. Na ta policentrizem so se koncentrirale želje treh zunanjih političnih sil: Benetk, patriarhov in Goričanov – oziroma: zgodovina 13. in 14. stoletja.

Policentrizem

Dvigrad: Sv. Sofija

Oglejski patriarhi

Nadzor nad polotokom (1209 – 1267)

Oglejski patriarhi so bili - v primerjavi z oddaljenimi nemškimi dinastijami - nekaj povsem drugega; Istro so dobili v posest ravno v času, ko je bil v največjem razmahu poskus organiziranja patriarhalne države na ozemlju med beneško-furlanskimi ravninami, Jadranom in vzhodnimi Alpami – pomembne

politične enote južno od cesarstva. Vse to se je pre-

tvarjalo v voljo po večjem nadzoru nad podreje-

nimi enotami, predvsem nad komunami. Pa-

triarh Volfger iz kraja Ellenbrechtskirchen

je zavzel tako prizanesljivo strategijo, da

je – vsaj v prvem trenutku – sprejel in

potrdil starodavne komunalne zakone

in predvsem svoboščine – to izhaja

iz razglasov v Poreču in Pulju leta

1211. Namen takega diplomatskega

obnašanja je bila ponovna vzpost-

avitev povezanosti med Oglejem in

posameznimi komunami pod patri-

arhalno in cesarsko oblastjo, odvijalo

pa se je v zelo dinamičnem trenutku

na ravni političnih dogajanj znotraj

komun. Patriarhat se je v bistvu predsta-

vljal kot zunanja politična struktura, ki je

sposobna biti resnična alternativa Benetkam

in njihovim modelom političnega vpliva. Ven-

dar so se - po Volfgerovi smrti leta 1218 in priho-

du patriarha Bertolda iz družine Andechs, iz katere so

izhajali tudi meranski vojvode in istrski mejni grofje - stvari

spremenile. Novi patriarh je na lokalno – furlansko in istrsko

- raven prenašal metode in politiko cesarja Friderika II., zato je

hotel omejiti avtonomijo. Tako je moral patriarh potrditi načel-

nike in konzule, vrhove komune, medtem ko Benetke ne bi sme-

le zahtevati davkov in sklepati paktov zvestobe z mesti mejne

grofije. Sodna oblast, ki je bila na politični ravni temeljnega po-

mena za zakonitost oblasti, je bila trdno v rokah patriarhov, ki

so jo izvajali neposredno ali preko pooblaščenca – namestnika

z enoletnim mandatom, ki je bil spočetka imenovan kot gastald

Kaštel, Petrapilosa

(*gastaldione*), nato kot rihtar (*richtarius*) (po nemškem modelu), na koncu pa kot "istrski markiz", česar ne smemo enačiti z istim fevdalnim nazivom. Na komunalnem nivoju bi morali – glede na Bertoldovo namero – načelniki in konzuli imeti ob sebi patriarhove može – tako imenovane "sodnike regalije" ali tudi "regale" (iz pravic, ki so pripadale gospodu vladarju).

Ukrepe so uvedli v času, ko so istrske komune že desetletja – vsaj petdeset let (1170-1220) – progresivno pridobivale in prevzemale načine civilnega življenja, pri čemer so bili posegi zunanjih političnih faktorjev v organizacijo družbenega življenja zelo skopi. Komuna je skozi leta postala osnovna institucija za deljenje pravice, določanje pravil gospodarskega življenja, davkov, odnosov s podeželjem; velik je bil vpliv Benetk, katerih meščani so bili pogosto imenovani za načelnike v istrskih komunah. Zato je bilo v komunalnem delu Istre precej sovražnosti v odnosu do patriarha in njegovih zahtev; ko je moral leta 1230 Bertold oditi, da bi se osebno udeležil italijanskih političnih dogajanj, je prišlo do poskusa ustanovitve "zveze načelnikov celotne Istre" – *universitas Istriae potestas* (redok dogodek v zgodovini Istre, ki je dobil navdih pri lombardski zvezi) -, katere namen je bil odkloniti suverenost patriarha; to je bil poskus, ki so ga po vsej verjetnosti sprožili Benečani, a je takoj spodletel. Kakorkoli, patriarh ni imel sredstev za izvedbo načina vladanja, za katerim je stremel; že leta 1232 se je cesarski dieti v Ravenni pritoževal, da v večjih mestih ne spoštujejo njegovih navodil pri volitvah načelnikov in konzulov, in je zato zahteval poseg s strani cesarstva. V Pulju se komunalne vodilne skupine, ki so preganjale pro-patriarhalno frakcijo, niso zmenile za nobeno opozorilo, dokler leto kasneje (1233) cesarske čete niso zasedle mesta: to je bil zgled za ostala polotoška središča. Koper je poskušal zdržati dlje, a je leta 1238 – pod pritiskom združenih vojsk patriarha in goriških grofov – moral popustiti in nato leta 1239 sprejeti dogovor s Čedadom. Dogovor je bil v svojih točkah spoštljiv do obeh strani – Koper je nastopal kot enakovredna stranka – in je verjetno predstavljal sodno osnovo, na kateri so nato gradili odnose med patriarhom in komunami, ki so dejansko prikazane kot politični subjekti, sposobni aktivnega pogajanja s tistim, ki vlada. Po Čedadu so štirideseta leta trinajstega stoletja pretekla brez večjih trenj s patriarhom; Bertold je umrl leta 1251: trideset

Sovražnosti med komunami in patriarhom

Patriarh
Bertold

Večja avtonomija

in več let njegove vladavine, njegov lik in namen centraliziranja in reorganiziranja oblasti na ravni patriarhata in istrske marke, so pritegnili vse največje zgodovinarje, ki so se ukvarjali z Istro.

Nepokorščina istrskih mest – dejstvo, ki izraža njihovo gospodarsko, družbeno in s tem politično rast – se je neizogibno obrnila tudi proti gospodarju morja: Benetkam. Tudi tokrat je bil Pulj – največje mesto z najodločnejšo elito – tisti, ki se je leta 1242 uprl beneški zahtevi po dobavi galej za odpravo proti Zadru, ki se je bil ponovno uprl: tokrat je na notranji ravni zmagala proglejska frakcija. Pulj so napadli in – čeprav je popustil – so mu porušili del morskega obzidja. Ker se je zopet uprl, ga je napadla beneška flota ob povratku iz Apulije; celotno obzidje na morski obali so zravnali s tlemi. Jasno je, da patriarh na morju ni mogel storiti ničesar. Tako je beneška kazen predstavljala očitno opozorilo za vse istrske komune.

Mutvoran, grad

Smrt cesarja Friderika II. leta 1250, smrt patriarha Bertolda leta 1251, huda kriza oblasti, ki je leta 1254 zajela cesarstvo: vse to so bile predpostavke za novo sezono iskanja večje samostojnosti istrskih komun, kot tudi gospodstev na Krasu – a to je bila tudi sezona mnogih sporov znotraj mestnih frakcij in med samimi mesti. Novi patriarh Gregor de Montelongo (od leta 1251) se je zavezal, da bo v regiji ponovno obudil oglejski politični prestiž; tako je dal v Pulju ponovno zgraditi obzidje, ki so ga porušili Benečani, in stolp, ki je bil v njegovi pristojnosti – to je bila močna politična poteza v največjem mestu na polotoku (leta 1252). Tekom petdesetih let je uspel postaviti osebe, ki jim je zaupal, na funkcije načelnikov najpomembnejših mest: Kopra, Milj, Pirana in Poreča. Vendar vse to ni zadostovalo, da bi v regiji postavil trajno ureditev.

Izmenjava oblasti (1267-1348)

Od sredine šestdesetih let dalje so težave pri nadzoru različnih komun postale nepremostljive. V igro so začeli vstopati goriški grofje, ki so vplivali na skupine, ki so imele premoč v večjih mestih. Kritično v tem smislu je bilo leto 1266, ko v Motovunu, in kaj kmalu tudi v Poreču, Balah in Rovinju – torej v manjših središčih – vodilni sloji niso več sprejeli oglejske avtoritete. Patriarh se je moral zateči k podpori grofa Alberta Goriškega, da bi umiril upornike. Ta dogodek je dokončno vpeljal Goričane v istrske komunalne spletke. Še bolj odločilno pa je bilo naslednje leto – 1267 – ko je Koper grozil Poreču, zaradi česar so krajevni voditelji prosili za pomoč Benetke. Dan, ko je Poreč izkazal privrženost *Comune Veneciarum*, štejemo za datum ključnega pomena v zgodovini Istre: to je bil začetek beneškega političnega prodora v regijo. Dejansko je bil to odgovor – niti ne tako premišljen – na prodiranje Goričanov, ki so se v letih 1266-67 prvič pokazali kot strah vzbujajoči nasprotniki. Benetkam (ki so imele suverenost nad Kreto in precej dominijev v Dalmaciji) je do tistih let v bistvu zadostovala pomorska, vojaška in trgovska prevlada ter posredna kontrola nad istrskimi mesti, v katerih so zelo pogosto beneški meščani nosili funkcijo načelnika; misel na neposredno ali posredno vmešavanje Goričanov v pomembna mesta-pristanišča, kota sta bili Poreč in Rovinj, je bila neznosna.

Poreška privrženost se je namreč pokazala v trenutku (julija 1267), ko se je goriški grof – namesto, da bi Koprčanom (na patriarhovo prošnjo) zagrozil zaradi napadalnosti, združil z njimi in drugimi furlanskimi plemiči v pravem pravcatem državnem udaru proti patriarhu Gregorju, ki so ga nato odvedli v Goriško ječo. Ta kriza patriarhalne avtoritete in praznina na vladnih položajih v regiji sta se takoj spremenili v konflikte med različnimi komunalnimi subjekti. Že oktobra 1267 so Koprčani, skupaj s Piranom, Izolo, in momjanskim gospodom Biaquinom, uničili Kaštel – utrdbo, ki je bila simbol patriarhalne suverenosti – in napadi Buzet. Buzet in fevdalci Pietrapelosa, ki so bili pro-patriarhalni, so se maščevali tako, da so ubili Biaquina; nato je Albert Goriški uničil Kaštel. Leta 1268 so Buje prostovoljno prešle iz oglejske oblasti pod Albertovo gospostvo, ki je upravljanje utrdbe zaupal Koprčanom; med tem časom je umrl patriarh Gregor.

Kriza
let 1266-67

 Privrženost Benetkam

Skozi štiri leta - t.j. od 1268. do 1272. - je sedež patriarha ta ostal prazen; šele leta 1274 je Rajmund della Torre prispel v Furlanijo, leto kasneje pa v Istro. Zaradi te praznine je leta 1269 Umag prešel na beneško stran, leta 1271 pa sta isto storila tudi Novigrad in Sveti Lovreč. Benetke so spremenile svoj odnos do Istre. Tedaj so res (zelo postopoma) začele graditi ozemeljski nadzor v regiji: zanimala jih je najprej obala, a tudi obrambna linija v notranjosti. Leta 1275 je Motovun izkazal pripadnost Benetkam, se takoj nato uprl (zaradi bojov med frakcijami) in padel, dokončno podrejen, leta 1276. Bilo je predvidljivo, da bo po Poreču – za Benetke najpomembnejšem pristanišču – prišel na vrsto Motovun, kjer se je nahajal najpomembnejši gozd za pridobivanje lesa, namenjenega beneški ladjedelnici; poleg tega je bilo motovunsko podeželje povezano s poreškim. Beneški blok je v Istri dosegel ozemeljsko trdnost, ki je znatno vplivala na regijsko ravnotežje. Tako je leta 1278 prišlo do prvega konflikta med koprsko stranko in Albertom Goriškim ter beneškimi deli Istre. Napadli so Motovun, ki je napad vzdržal, ter pristanišča Umaga in Poreča. Benetke niso dolgo razmišljale in so udarile po Kopru in Izoli (njegovi zaveznici) ter ju zajele. Leta 1279 so ponovno osvojile Sveti

Lovreč, medtem ko se je moral Koper podrediti beneški suverenosti. Po privrženosti – prostovoljnem dejanju, dogovorjenem med zainteresiranimi stranema – je torej v Istri sledilo dejanje podložnosti; in koprski kazni je morala biti taka, da je bila v opozorilo vsem ostalim: porušili so obzidje, uničili pristane za plovila, zgradili Levji grad na delčku zemlje, ki je mesto povezoval s kopnim. Seveda je bilo potrebno priznati suverenost *Comune veneziarum*, torej je vse skupaj šlo precej čez mejo tistega, kar se je bilo leta 1242 zgodilo v Pulju. Albert Goriški je popolnoma pogorel v svojem projektu istrske ekspanzije. Čez nekaj let - 1283. - sta se skupini beneških mest z aktom privrženosti pridružila tudi Piran in Rovinj. Trst – mesto v katerem je imel še vedno veliko moč škof, ki je nasprotoval Benečanom – so leta 1279

Motovun

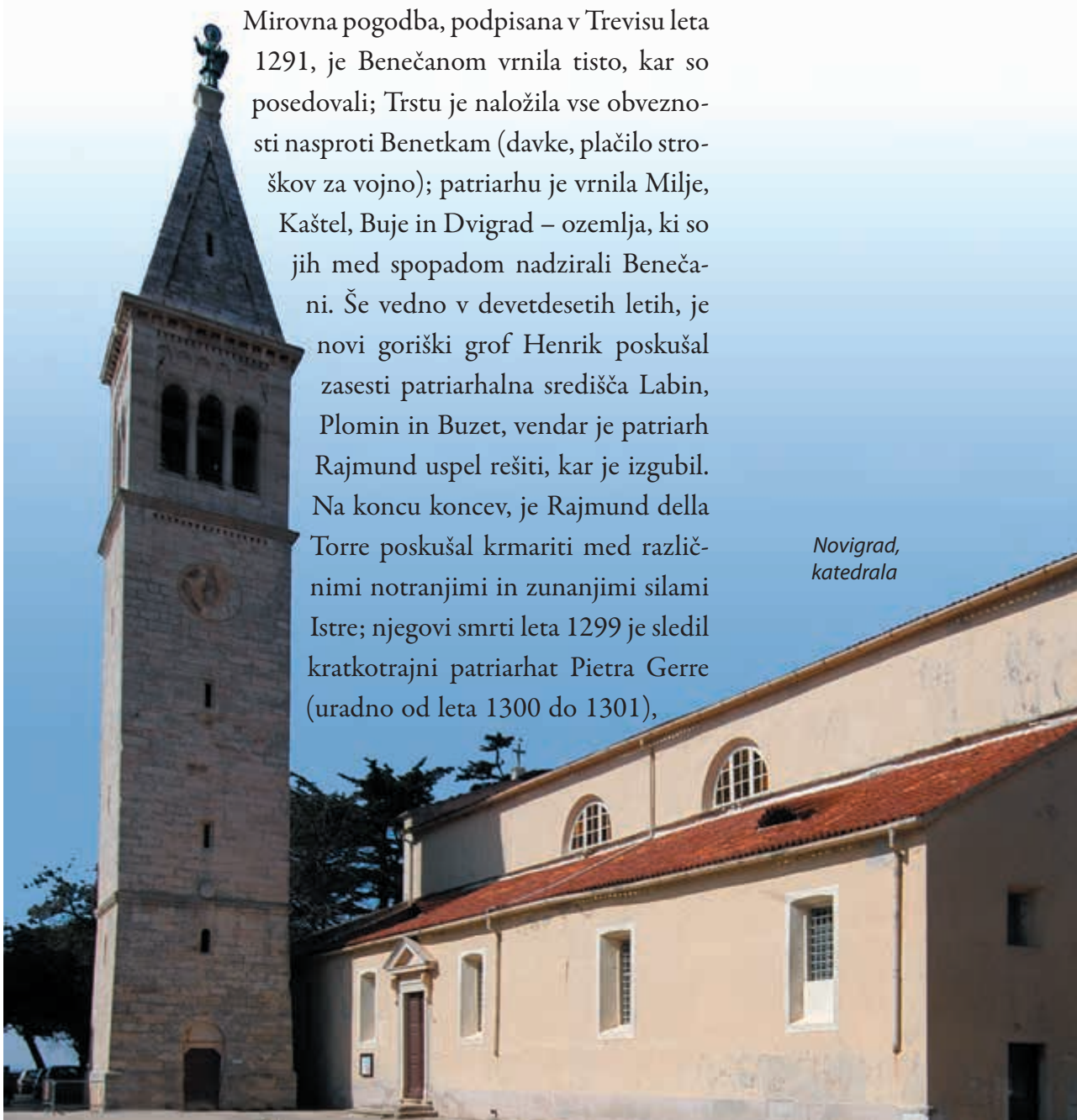
napadli in ga držali v šahu do leta 1285. Model beneške suverenosti, ki je pomenil alternativo patriarhalnemu, je – skupaj s prihodom pro-beneških frakcij na oblast – začel učinkovati. Od Kopra do Rovinja, v notranjosti pa po dolini reke Mirne, so Benečani v roku petnajstih let zgradili dominij tako, da so le v izrednih primerih uporabili silo.

Boj za prevlado v Istri je bil vse prej kot končan. Leta 1287 je izbruhnil drugi upor: Trst se je – ob boku patriarha – povezal z vstalim Kopro, da bi ponovno pridobil ozemlja, ki so bila prešla v beneške roke. V akciji so bili tudi Goričani in Korošci, ki so s svojimi vojaki podprli obrambo Trsta, da so se morale Benetke umakniti. Voja je trajala do leta 1290, s spopadi med lagunami in končnim zajetjem Kopra in Trsta, dokler ni prišlo do premirja.

Mirovna pogodba, podpisana v Trevisu leta 1291, je Benečanom vrnila tisto, kar so posedovali; Trstu je naložila vse obveznosti nasproti Benetkam (davke, plačilo stroškov za vojno); patriarhu je vrnila Milje, Kaštel, Buje in Dvigrad – ozemlja, ki so jih med spopadom nadzirali Benečani. Še vedno v devetdesetih letih, je novi goriški grof Henrik poskušal zasesti patriarhalna središča Labin, Plomin in Buzet, vendar je patriarh Rajmund uspel rešiti, kar je izgubil. Na koncu koncev, je Rajmund della Torre poskušal krmariti med različnimi notranjimi in zunanjimi silami Istre; njegovi smrti leta 1299 je sledil kratkotrajni patriarhat Pietra Gerre (uradno od leta 1300 do 1301),

Beneški dominiji

*Novigrad,
katedrala*

kateri se je odrekel vsem pravicam in pristojnostim v istrskih krajih, ki so jih nadzirale Benetke. Leta 1307 so dogovori med Benetkami in patriarhatom privedli do dokončne odcepitve od koprške, piranske, poreške, rovinjske, motovunske in Svetega Lovreča *marchionatus* (Umag in Izola, ki sta že bila beneška, nista bila del oglejske zveze).

Iz vseh teh dogodivščin, ki so se nanašale na severno Istro, je bilo izvzeto največje in najpomembnejše mesto na polotoku – Pulj. Tekom druge polovice trinajstega stoletja smo tu pričali političnemu in družbenemu vzponu družine Sergi, ki je na čelu zaupanja vredne frakcije trdno držala v rokah oblast nad mestom, ki je bilo - formalno gledano – patriarhalno. To oblast je priznal patriarh Rajmond della Torre, ko je leta 1294 Sergijevcem dodelil v fevd grad in stolp nad mestnim Kapitolom (ki jih je bil zgradil patriarh Gregor); to je storil zato, da bi imel zveste podložnike in,

da bi mestu zagotovil varnost pred morebitnimi beneškimi zahtevami. Sergijevci so tako postali – bolj kot vodilna družina v mestu – gospodje mestne utrdbe, imenovane *de castro Polae*, zaradi česar so družino poimenovali *Castropola*. Nassinguerra iz družine Sergijevcev je bil dovolj spreten, da je prepoznal možnosti Benetk, sodeloval v njihovih vojaških operacijah v Dalmaciji in Ferrari, in končno pridobil ugledni status beneškega državljana. Medtem je patriarh enega od Sergijevcev – Petra – imenoval za istrskega *markiza*, torej tistega, ki je bil zadolžen za njegova posestva na polotoku. Sergijevci so torej uživali popoln ugled tako v Ogleju kot v Benetkah. To dejstvo so izkoristili za razširitev svoje oblasti tako, da so od patriarhov pridobili pravice, in sicer do Limskega kanala in doline reke Rače

Pulj Sergijevcev

Pulj in njegovo podeželje, imenovano "La Polesana" v času gospodstva družine Castropola

ter tako ustanovili širo ozemlje pod svojo pristojnostjo (vključno z Vodnjanom, Galižano in Mutvoranom). Vrhunec vzpona družine Sergijevcev-Castropola je prišel leta 1310, ko se je Pietro skupščini dal izvoliti na mesto puljskega načelnika, prevzel naziv generalnega kapitana in tako v isti osebi združil gosposko oblast (nad utrdbo, nad določenimi okrožji na podeželju ter funkcije, ki mu jih je podelil patriarh) ter oblast, ki mu jo je dodelila komuna (upravljanje mesta in podeželja). Na nobenem področju Istre ni laik prišel do take ingerence nad nekim mestom ali ozemljem, tako da lahko govorimo o modelu oblasti, ki je zelo blizu *signorie* nekega mesta (čeprav tega formalno ni bilo – Sergijevci namreč niso bili puljski fevdalni gospodje), na isti ravni s procesi koncentracije oblasti, ki so v taistem obdobju potekali v velikih komunalnih središčih osrednje in severne Italije. Leta 1311 sta umrla tako Pietro kot Nassinguerra, nasledila pa sta ju sinova Nassinguerra IV. (Pietro) in Sergio II. (Nassinguerro).

Bratranca nista bila tako pozorna, kot njuna očeta pri opravljanju dodeljenih investitur, predvsem pa se nista znašla med zunanjimi političnimi silami, ki so bile vsekakor pozorne na dogajanja v Pulju. Castropola sta – morda zaradi prevelikih ambicij – zagrešila nespoštovanje beneških pravic na morju. Benetke so lahko – s svojim neposrednim (trgovci, stanujoči v Pulju) in posrednim vplivom – brez težav nahujskale nasprotno ljudsko frakcijo. Po nekaterih napetih dogodkih, so Castropola morali sprejeti beneške norme; in ne le to: Benetke so ponovno porušile obzidje in v mestu imenovala beneškega načelnika. To se je zgodilo leta 1319, v zadovoljstvo ljudske stranke, ki je nasprotovala preveliki moči fevdalcev-meščanov. Preteklo je še desetletje sožitja med Sergijevci – pravzaprav kar Castropola -, ki so sanjali o samostojnem gospostvu, in ljudsko stranko, ki so jo podpirale Benetke. Status quo položaj se je okrnil v letih 1330 in 1331, ko so bili v konflikte med patriarhom in Goričani vpleteni tudi Puljčani. Po nekaterih napadih in neuspelem poskusu zajetja Barbana, je nasprotna mestna stranka okrivila družino Castropola in jo izgnala iz mesta. Komuno sta začasno vodila dva ljudska kapitana, vendar je kaj kmalu postalo očitno, da bo notranje napetosti v mestu rešila le izjava privrženosti Benetkam. Slednje so potrpežljivo počakale na razvoj dogodkov in leta 1331 prevzele posest nad mestom in

Konec družine
Castropola

širnim podežljem. Iz spoštovanja do mesta, zato, da bi poudarili njegovo odličnost, so puljskemu načelniku podelili naslov puljskega grofa – ta naziv je ostal v veljavi do leta 1797. Leta 1335 so Puljčani – iz strahu pred vrnitvijo družine Castropola – porušili utrdbo in stolp, simbola njihove moči, ki sta se dvigovala nad mestom. Eksperiment *skoraj* sinjorije družine Sergi-Castropola je v bistvu trajal le desetletje, t.j. od leta 1310 do 1319; kljub temu se mnogi zgodovinarji strinjajo, da je to bila ena najpomembnejših epizod v srednjeveški zgodovini Istre.

Trije politični dejavniki

Od leta 1331-35 so bili beneški dominiji največji na polotoku: od Ankarana do kanala reke Raše je bila celotna obala pod pristojnostjo Republike svetega Marka. V notranjosti, proti Krasu je bil konglomerat dominijev goriških grofov, v sredini pa so se nahajali ostanki patriarhalnih *marchionatus*: Milje, Buzet (s kraškimi vasmimi), Kaštel, Buje, Oprtalj, Roč, Hum, utrdbe v dolini reke Raše, Labin, Plomin in Dvigrad. V bistvu so takrat obstajale tri Istre.

Buzet

Istočasna prisotnost treh političnih faktorjev, od katerih je bil eden čedalje slabotnejši, je morala povzročati nenehno nestabilnost v regiji. Tčas so goriški grofje razširili svoj vpliv na Furlanijo tako, da so spodnesli patriarha (poskus prevrata v Vidmu leta 1336), hoteli pa so tudi priključiti vse, kar je v Istri ostalo patriarhalnega – v prvi vrsti Labin. Leta 1342 so ozemlja, ki so pripadala družini, razdelili med brate Alberta IV., Mainarda VII. in Henrika III. Albertu IV. so šla istrska ozemlja, vendar so bila zanj zagotovo tako tesna, da si je drznil spopasti se z Benetkami, da bi pridobil desetine iz Svetega Lovreča (Pazenatiškega) – ta spopad je, jasno, izgubil. V tistem obdobju se je odprlo vprašanje določitve meja, ki so prečkale notranjo Istro – linij, ki so označevale beneška, goriška in patriarhalna ozemlja –, kar je spremljala

cela vrsta mikro-sporov okrog pravic izkoriščanja gozdov in polj na meji med različnimi posestniki. Iz tega je nastal tako imenovani "Akt o razmejitvi Istre" - *Istarski razvod* – dokument, v katerem so te razdelitve opisane.

Albert IV. je bil med tistimi, ki so leta 1348 hujskali k upor Kopra. Takoj po znani kugi, ki je mesto Benetke spravila na kolena, so Goričani pomislili, da bi izkoristili priložnost za prevzem nadzora nad Kopro, kjer je v vrstah plemičev tlela protibeneška stranka. Koprčanom, ki so že pobirali sadove odlične trgovine s soljo s Kranjsko, se je zdelo mogoče pridobiti večjo avtonomijo pod okriljem Goričanov, kot temelj za še večjo gospodarsko rast. Izgnali so beneškega načelnika, iz Kranjske je prišla najemniška vojska in – seveda – odgovor Benetk ni zamujal: kot ponavadi, so oblegle mesto. Tokrat so pripravile vrsto vojaških strojev – bolj zaradi ustrahovanja, kot zaradi uničevanja. Pred tako grožnjo (ni bilo ne spopadov ne razdejanj) in zato, ker okrepitev ni bilo (poleg tega se je bilo treba beneške flote resnično bati), so se Koprčani vdali. Voditeljem upora so sodili v Benetkah: izrekli so jim blago kazen in jih zaprli v ječo (za osem let) ali pa so jih odgnali v izgnanstvo. Benetke so se odločile, da bodo na Belvederju zgradile majhno utrdbo. Mnogo huje so jih privile na normativni in institucionalni ravni: spremenile so statute, beneškemu načelniku so dodelile absolutne pristojnosti glede imenovanja sodnikov in nameščencev, tako da se je velik del samostojnosti izgubil v škodo mestnega sveta, in to zagotovo v večji meri, kot v drugih istrskih mestih. Benetke so stopile korak nazaj šele leta 1394 in leta 1413, ko so koprskim upravnim organom vrnile kakšno pravico.

1348:
Upor Kopa

Koper, rotunda Marijinega
vnebovzetja

Habsburžani

Dualizmu naproti (1348-1420/21)

Na istrski sceni se je začel pojavljati nov politični dejavnik. Habsburžani - ena najbolj sijajnih družin odličnikov v cesarstvu – so leta 1335 pridobili posest Koroške in Kranjske, in tako stopili v stik z ozemlji Goriških grofov. Slednji so se – po razmejitvi iz leta 1342, predvsem pa po konfliktech iz leta 1346 in koprskem uporuh leta 1348 – znašli v globokih dolgovih: takšnih, da so morali prositi za pomoč nove mogočne sosedu. Albert IV., istrski grof, je leta 1354 sklenil dogovor s Habsburžani, katerim je predal – po poprejšnjem poplačilu vseh dolgov – vse pravice nad svojimi posestmi; Albert namreč ni imel dedičev. Omenjeno pogodbo so obnovili leta 1364, učinkovati pa je začela leta 1374, ko je Albert IV. umrl. Od tistega leta dalje so Habsburžani vladali nad notranjo Istro (nepretrgana vladavina, ki je trajala do oktobra 1918, z izjemo beneško-nadvojvodskih vojn in napoleonske epizode). Benetke so torej potrdile svojo prevlado v regiji, patriarhi so zavzeli defenzivno držo, Goriški grofje pa so izginili s političnega prizorišča, in sicer tako, da so mesto prepustili mnogo bolj nevarnim dedičem.

Ostanki patriarhalne moči

Druga polovica štirinajstega stoletja je potekala v znamenju krize na beneškem območju zaradi beneško-genovskega spora in nadaljnje odločilne oslabitve moči patriarhov v regiji. Patriarhalna država je v tistem času sovpadala s furlansko regionalno državo - imenovano *Patria del Friuli* -, *marchionatus Istriae* pa je v tistem kontekstu predstavljala le malo več kot privesek. Med letoma 1291 (mirovna pogodba v Trevisu) in 1420-21 (konec patriarhalne posvetne moči) pomnimo le štiri patriarhe, ki so obiskali istrske posesti; upravljanje posesti so bili prepustili v rokah *istrskih markizov*, to je funkcionarjev, ki jih je patriarh izbiral med člani velikih furlanskih družin (pa tudi izmed Goriških grofov). Omenjeni guvernerji so v Buzetu postavili upravno središče, v Labinu pa sedež za izterjavo davkov, vendar je njihova moč na splošno postopoma in neusmiljeno upadala. V drugi polovici štirinajstega stoletja so utrdbe v dolini reke Raše prešle pod nadzor goriških grofov in nato Habsburžanov. Milje pa so priznale izključno neposredno odvisnost od patriarha in nobenega drugega posrednika, medtem ko so Buje, Oprtalj in Buzet na začetku petnajstega stoletja zahtevali vrnitev skoraj popolne avtonomije. Le Labin, Plomin in Dvigrad so ostali zvesti patriarhu do konca (leta 1420). Tačas so Benetke svojim posestim leta 1358 dodale utrdbo Grožnjan – ki je bila že v lasti gospodov Reifenberg –, medtem ko so leta 1394 od lastnika,

potomca goriškega grofa Majnarda VII., kupile utrdbo Rašpor, ki je predstavljala pomembno strateško točko na istrskem Krasu.

Vojna med Benetkami in Genovo je dramatično vplivala na istrska pomorska mesta. Prvi konflikt, ki je izbruhnil na Črnem morju leta 1351, je leta 1354 zajel tudi Jadran, ko je genovska ladijska enota napadla Korčulo, Hvar in nato Poreč, kjer so – po nezogibnem plenjenju in požiganju vladnih palač – odnesli relikvije zavetnikov, svetega Maura in Elefterija (iz Genove so se nato vrnile leta 1936). Mir, sklenjen leta 1355, je začasno umiril spor med obema pomorskima silama. Leta 1368-69 so Benetke prišle v konflikt s Trstom, ki ni hotel spoštovati sprejetih dogovorov; Trst, ki so ga zajeli, je svojo popolno podvrženost ponudil avstrijskima Habsburškima vojvodoma Albertu III. in Leopoldu III., ki sta sicer prihitela na pomoč, vendar so ju Benečani premagali in zavzeli mesto. Leta 1370 so se Benetke – z Ljubljanskim dogovorom – odrekle zahtevam nad Trstom v zameno za ogromno vsoto denarja, vendar so vseeno zasedle male trdnjave in tako na vojaški ravni držale mesto v šahu. Leta 1378 se je spor z Genovo ponovno razplamtel. Istega leta je nova genovska flota napadla Brione; na začetku maja 1379. leta je genovska armada, ki ji je poveljeval Luciano Doria, na odprtem morju pred Puljem premagala beneško, kateri je poveljeval Vettor Pisani. Med letoma 1379 in 1380 je Pietro Doria zasedel Chioggio, Benetke so z zahoda napadli Carraresi (Padova), z vzhoda pa oglejski patriarh. To je bil najslabši trenutek v zgodovini Republike. Trst je to izkoristil in se izvil iz beneške vojaške kontrole zato, da se je vrnil pod nadvlado patriarha; patriarh pa je – na drugi strani – svoje milice poslal nad beneška mesta v Istri. Junija 1380 je druga genovska flota - ki je prišla na pomoč Pietru Dorii in kateri je poveljeval Matteo Baruffo – napadla istrska mesta zato, ker ni mogla izvesti neposrednega napada na Benetke. Prvega julija so napadli in izropali Koper; Piran in Poreč sta vzdržala vdor, medtem ko je bil 19. julija na vrsti Pulj, katerega so napadli in požgali. Nato so Benetke ponovno zavzele Koper - ki je bil začasno last patriarha (ponovno obleganje) -, Trst in neobljuden Pulj. Koper je utrpel še dva genovska napada v obdobju od konca leta 1380 do leta 1381, medtem ko so se v notranjosti polotoka še naprej vrstili spopadi med bene-

Beneško-genovski spopad

Pulj, Punta Verudela

Zaton Oglejskega patriarhata

Vodnjan

Benetke in Habsburg

škimi in patriarhalnimi podložniki. Avgusta 1381. leta se je konflikt končno zaključil. Vse se je vrnilo v prejšnje stanje, razen Trsta, ki se je rešil beneškega primeža. Trst se je leta 1382 – po različnih notranjih dogajanjih in prevladi pro-habsburške struje – odpovedal svoji avtonomiji in priznal vladarstvo Leopolda III. Habsburškega ter tako postal dostop na morje za ozemlja, združena pod tako imenovano Avstrijsko dinastijo. Trst je privrženost pogojeval, torej izpogajal: dejansko je dobil večjo avtonomijo kot ostala istrska mesta, ki so bila podložna Benetkam; poleg tega je dobil zagotovilo o dokončni zaščiti pred kakršnokoli beneško zahtevo. Habsburžani so na tej točki prevzeli neposredno kontrolo nad tako imenovano istrsko grofijo (od leta 1374), ki je že bila v posesti Alberta IV. Goriskega, nad Trstom in – posredno, od leta 1366, odkar je Hugo Devinski postal vazal avstrijskih vojvod Alberta III. in Ludvika III. – nad gospostvom Devinčanov (ki je leta 1399 prešlo v roke družine Walsee), ki se je raztezalo od Devina skozi Kras (ozemlja, ki so bila formalno že podrejena oglejskemu patriarhatu) vse do Kastva in Reke (ki pa sta bila že formalno podrejena puljski škofiji).

Štirinajsto stoletje se je začelo z dokončno krizo oglejskega patriarhata. V trenutku cerkvene shizme je izbira patriarha neizogibno privedla do nasprotnih tokov, tako v Furlaniji kot na ravni odnosov med silami na severno-jadranskem območju, ter posledično tudi do spopada med Benetkami in cesarjem Sigizmundom Luksemburškim. Istra je utrpela napade madžarskih enot, ki so leta 1411 zasedle Buje in Oprtalj; leta 1412 so Benetke napadle Buje, Oprtalj, Roč in Hum; leta 1413 so enote cesarja Sigizmun-da poskušale s kopnega napasti Koper, Izolo in Poreč, vendar brez uspeha. Zato so se preusmerile na "*Polesano*": uničile so Vodnjan in Bale, Pulja pa ne. Ker enote niso uspele napredovati niti na beneško kopno, je prišlo do petletnega premirja. Leta 1418, ko je bilo premirja konec, je sam patriarh Ludvik Teck zaprosil Sigizmun-da za pomoč. Na reakcijo Benetk ni bilo potrebno čakati, in tako je leta 1420 Republika Serenissima osvojila Furlanijo (Videm in Čedad) ter sam Oglej: to je bil konec posvetne moči patriarhov - konec patriarhalne države, ki je trajala približno štiri stoletja. V Istri pa – medtem ko sta Milje in Labin izrekli privrženost Benetkam junija in julija leta 1420 – so bitke za Buzet trajale do poletja 1421. leta. Na polotoku, tako kot v vzhodni Furlaniji, se je na tej točki utrdila meja med beneškimi in habsburškimi dominiji. Istra je tako postala periferija dveh ločenih političnih sistemov.

2. KOMUNE

Tekom 11. in 12. stoletja so se družbene, ekonomske in institucionalne značilnosti obalnih središč precej razlikovale od tistih v preteklih stoletjih. Prava mesta - *civitates* – so bila tista, v katerih se je nahajal sedež škofije, in sicer – od severa proti jugu – so to bili Trst, Koper, Novigrad, Poreč in Pulj. Največje mesto je bilo vsekakor Pulj, ki je bil pomemben kraj že v bizantinski in karolinški ureditvi. Sledila sta ji Koper in Trst, središči, ki sta pridobivali na pomenu. Manjši je bil Poreč, medtem ko je bil Novigrad manj pomembno središče. Ozemlja (*terre*, prej *castra*), so bila manjša urbana naselja, vsekakor omejenega institucionalnega pomena (tako laičnega kot cerkvenega); med te so prištevali Piran in Milje. Še druga ozemlja vzdolž obale so bila Izola, Umag in Rovinj – pristani in sedeži ribičev. V notranjosti so bile utrdbe-kraji, med katerimi je imel glavni pomen Motovun, ki so mu sledili Labin, Bale, Grožnjan in Buzet. To je bila groba slika tistega časa, ko so se v Istri začele ustanavljati komune. Razmerje velikosti in pomembnosti med različnimi obalnimi središči se je do petnajstega stoletja delno spremenilo: Koper je, kar zadeva prebivalstvo, tekom štirinajstega stoletja dosegel in presegel Pulj; tudi Piran je med 13. in 14. stoletjem zrasel in se po bogastvu izenačil s Porečem. Kar zadeva ozemeljsko razporeditev, najdemo veliko koncentracijo naselij v severnem primorju polotoka: na razdalji 50 kilometrov zračne linije so bili po vrsti razporejeni Trst, Milje, Koper, Izola in Piran; na zahodni strani pa so se na približno

Civitates,
ozemlja, kraji

Grožnjan

stotih kilometrih, bolj oddaljeni med seboj, nahajali Umag, Novi-grad, Poreč, Rovinj in Pulj, medtem ko so bila naselja na vzhodni strani zelo maloštevilna, kjer je bil Labin le majhna utrdba, Krk in Osor (škofovski sedež) pa dve mikro-mesti. Notranjost polotoka pa je bila posejana z utrdami, ki so bile po velikosti enake ali manjše od manjših primorskih središč, med katerimi je – po svoji odličnosti – že v štirinajstem stoletju izstopal Motovun. V 12. stoletju se je – od velikih mest do utrd v notranjosti – uveljavila komuna kot institucionalna oblika.

Institucionalni razvoj

--- Avtonomija v odnosu do škofa ---

Komuna predstavlja prebivalce nekega kraja in izraža določene suverene pristojnosti, ki jih prebivalci – kot skupnost – uveljavljajo znotraj meja, postavljenih s strani srednjeveških pravnih norm. Do komune pridemo skozi postopno preoblikovanje institucij, prisotnih v večjih mestih; težnja je, ustvariti čim večjo možno avtonomijo v odnosu do oblasti škofa in mejnega grofa, in sicer skozi postavitev lastnih magistratur ter uveljavitev lastne živilske in davčne politike, pa tudi nadzora nad lastnim ozemljem/podeželjem. Tekom 11. stoletja začutimo postopno popuščanje škofovske moči nad večjimi mesti (razen v Trstu). Sicer pa skoraj vsa obalna središča začenjajo zaznavati koristi celokupne gospodarske rasti na območju Jadrana. Okrog leta 1060 v Pulju najdemo sodnike, ki so jih imenovali kolegialni organi, voljeni s strani polnopravnih meščanov, medtem ko se krči število skabinov – ki so tudi zadolženi za sodno upravljanje, vendar so vezani na pristojnosti škofa in mejnega grofa.

--- Komunalne institucije ---

Do sredine 12. stoletja najdemo izraz *comune/komuna* že v številnih dokumentih: tako se v Trstu – med prvimi – leta 1139 govori o *Comune Tergestinae civitas*. Vzporedno s tem se uveljavlja lik konzula, ki je poosebljal izvršilno oblast (upravno in delno sodno) na komunalnem nivoju: tako so bili leta 1177 v Pulju imenovani prvi konzuli. Oblast in moč mejnega grofa nista niti najmanj zavirala razvoja tega procesa, medtem ko so istrske komune največje prepreke pri trgovanju in pomorstvu našle na morju, in sicer s strani Benetk. Reakcija proti Benetkam v letih 1145-50 namreč izraža novo stopnjo v gospodarskem, družbenem in političnem razvoju

istrskih komun – težnjo po večji avtonomnosti tudi na morju, kjer je bilo lagunsko mesto glede svojih pravil nepopustljivo.

Po letu 1160 se tudi v Istri začne uveljavljati lik načelnika, magistrata, izraza sodne in upravne oblasti, ki po možnosti ni iz tistega kraja, v katerem prevzema funkcijo, zato, da je nad interesi posameznih frakcij. Splošno gledano, se v obdobju med letoma 1160 in 1200 komunalne ureditve reorganizirajo, posodablajo. V Kopru je prisotnost načelnika, ob pomoči štirih konzulov, potrjena za leto 1186. Leta 1192 so v Piranu pri podpisovanju mirovne pogodbe s Splitom istrsko zemljo predstavljali načelnik skupaj s konzuli in zaupniki komune; v Pulju je izrecno govora o mestnem načelniku v dokumentu iz leta 1199, v katerem so določene meje z Barbanom. Viri so maloštevilni, zato navajamo prvo omembo načelnika; kakorkoli pa, v vseh treh primerih lahko domnevamo, da je bil načelnik prisoten že od osemdesetih let 12. stoletja dalje.

Koper, Pulj in Piran so bila zagotovo najrazvitejša središča polotoka na institucionalni ravni. Sledila sta Trst in Poreč, kjer je škofovska oblast nad mestom ostala močna še globoko v trinajsto stoletje: v Poreču je leta 1194 na vrhu komune omenjen gastald, torej škofov človek; leta 1205 so omenjeni štirje konzuli, medtem

Komunalni model

Novigrad, katedrala

ko moramo počakati do leta 1252, da najdemo dokument, v katerem je omenjen načelnik. V Trstu je načelnik omenjen v dokumentu iz leta 1216.

V začetku 13. stoletja je tipična struktura komunalne ureditve – načelnik, višji svet, skupščina vseh meščanov, sodniki-konzuli – konsolidirana v najpomembnejših mestih, vključno s Piranom, ki se je uradno štel kot *ozemlje*, dejansko pa je bil mesto, bogato zaradi industrije soli. Iz petih največjih središč (Koper, Pulj, Trst, Poreč, Piran) se tekom 13. stoletja model širi na ostala urbana in polurbana obalna naselja (Milje, Izola, Umag, Novi grad, Rovinj).

Na splošno lahko rečemo, da Istra – v primerjavi s srednjo in severno Italijo, torej matrico komunalnih ureditev – razvija komunalno avtonomijo s skoraj stoletno zamudno (torej v drugi polovici 12. stoletja). Na polotoku tako imenovane konzularne faze ni mogoče tako zlahka ločiti od naslednje, načelniške faze, in sicer zato, ker škofova oblast ni popolnoma prenehala (v Poreču in Trstu), niti niso izginili liki, ki so na lokalnem nivoju predstavljali oblast mejnega grofa. Poleg tega manjkajo viri, ki bi bolje označili prehod iz ene faze v drugo. Vsekakor pa ni dvoma, da je v trinajstem stoletju prišlo do celokupnega (gospodarskega, družbenega in političnega) porasta istrskih komun; o tem pričajo, na primer, komunalne palače, katerih gradnja se je bila začela pod oglejsko oblastjo in končala (v mnogih primerih) pod prvo beneško nadvlado: komunalna palača v Trstu izhaja iz leta 1252, koprška iz 1254, tista v Miljah iz leta 1260, v Izoli iz leta 1253, v Piranu iz leta 1291, v Sv. Lovreču iz leta 1271, medtem ko so motovunska iz leta 1248, rovinjska iz leta 1308 in puljska iz leta 1296.

V obdobju germanskih dinastij (Weimar-Orlamunde, Sponheim, Andechs-Merania) je oblast mejnega grofa v regiji izvajal njegov delegat, tako imenovani *nuntius marchionis*, ki je bil odgovoren za celotno mejno grofijo. V pomembnejših mestih so bili postavljeni njemu podrejeni funkcionarji, ki so jih – v odvisnosti od krajevnih situacij – imenovali različno: v nekaterih primerih *conte* (grof), v drugih *locoposito*, ali *gastaldo* (gastald) ali tudi *podestà della regalia* (v Pulju) (v vsakem primeru je to bil markizov mož, navadno predstavnik krajevnega plemstva). Pod temi predstavniki so bili *scabini*, funkcionarji, zadolženi za sesta-

vljanje dokumentov, deljenje pravice, izterjavo davkov. Omenjeni liki (*nuntius*, gastald, skabini) s prihodom komun in njihovih institucij ne izginejo, temveč postanejo vzporednice – soobstajajo v istem mestu: tukaj so torej tako načelnik in konzuli, kot *conte* mejnega grofa. V tem primeru je vsako mesto ali mestece poglavje zase, saj je v nekaterih središčih kazenska sodna oblast (glede zločinov) ostala v rokah *conte*-ja ali gastalda mejnega grofa (mandatarja oblasti mejnega grofa), medtem ko v drugih preide v roke načelnika. V bistvu ni mogoče zarisati homogene slike institucionalnih situacij (komunalnih in delegiranih s strani mejnega grofa), ki bi veljala za vse istrske komune, čeprav obstajajo mnoge podobnosti.

To je postalo zelo očitno v prvi polovici trinajstega stoletja, ko se je ambicija oglejskih patriarhov, da bi nadzirali razvijajoča se komunalna središča, bistveno izkazala s poskusom okrepitve figur, ki so posredovale njihovo pristojnost v regiji. Pooblaščenca za mejno grofijo (markizat) so sprva imenovali glavni gastald (od leta 1232 do 1254), nato rihtar (od leta 1254 do 1269), in končno istrski markiz (predstavnik patriarhov marke, od leta 1269 do 1420-21). Na lokalni ravni so želeli patriarhi na stopnji nižje od markizov uveljaviti svoje odposlance na sodnem področju – tako imenovane sodnike ali tudi *podestà della re-*

galia, ki so – kot že rečeno – sobivali s krajevnimi načelniki in konzuli. Sam izbor načelnika – predvsem v pomembnejših mestih – je tako postal pretveza za potrditev, oziroma predvsem za zanimanje avtoritete patriarha marke. V istrskih mestih in mestecih je bilo namreč mnogo beneških načelnikov že pred nastopom be-

Načelniki
in frakcije

Dvigrad

neške nadvlade. Okrog izbora načelnika so se mestne frakcije delile na pro-patriarhalne ali pro-benečanske, in seveda so bile tudi pro-goriške ali pro-škofovske (v Trstu in Poreču). Trinajsto stoletje je bilo stoletje živahnih notranjih bojov, ki so – kot smo videli – izbruhnili v obliki medkomunalnih sporov ali uporov proti patriarhalni vladavini ali pomorski *zvestobi* v odnosu do Benetk.

Beneški model, to je uveljavljanje nadvlade Benetk preko načelnika, ki je bil mandatar *Dominante*, voljen s strani beneškega senata, je očitno umiril napetosti v manjših središčih, v samem velikem Pulju pa je pripeljal do politične stabilnosti – čeprav imamo kot izjemo Koper (ki je ležal na občutljivi strateški točki), kjer so skozi vsaj dve generaciji obstajale frakcije (med vodilnimi stanovi), ki so nasprotovale Svetemu Marku. Benetke so izbrisale avtonomijo; če pogledamo prostovoljne izjave privrženosti, bi rekli, da je kar precej istrskih komun izbralo opustitev avtonomije, ki je postala pretežka za izvajanje ali je vsaj povzročala razprtije na družbeni ravni. V beneškem modelu namreč komuna temelji na svojih institucijah; je vrh, ki je v rokah *Comune Veneciarum*. Benetke uveljavljajo statute (edini statut, ki je obstajal pred beneško fazo, je bil piranski iz leta 1279) - torej pisana pravila – in, skozi delo svojega načelnika, strogo nadzira sodno in davčno ter tudi živilsko upravo (nabavo in prodajo žita). Tam, kjer komune ni – kot na primer v Buzetu – jo Benetke zahtevajo (v Buzetu od leta 1420-21, kar potrjuje statut iz leta 1435). Vodilni stanovi sodelujejo in prispevajo pri krajevnem vladanju, vendar ne več aktivno, tako kot se je dogajalo že za časa patriarhov markizov. V zameno Benetke nudijo vojaško varnost, jamstva v živilski politiki, sigurnost v javni upravi. Na modelu *serrate*, najvišjega beneškega sveta (klavzure v elitnem ključu, izvedene na koncu trinajstega stoletja), se tudi v istrskih komunalnih svetih začne faza krčenja pravic političnega sodelovanja v institucijah na določeno, omejeno število mogočnih družin - mestnih plemičev.

Beneška suverenost

Vzpon in zastoj

Kot rečeno, so tekom trinajstega stoletja vsa istrska središča – seveda na različnih ravneh - rasla in se uveljavljala. V nasprotju s tem pa od sredine štirinajstega stoletja dalje najdemo vrsto no-

tic, ki nakazujejo na poslabšanje demografskih in gospodarskih pogojev v nekaterih pomembnih krajih. To je primer Pulja, kjer ne smemo spregledati zmanjšanja števila članov plemenitega sveta – pa ne zaradi *serrati* (elitnih zapor): od stotine osebkov na začetku stoletja, se je njihovo število v letih 1344-46 zmanjšalo na 70-75, in nato v letih 1350-53 na manj kot 50, nakar se je ustalilo. Obstajajo tudi pričevanja, ki naj bi dokazovala progresivno slabša-

nje: leta 1348 govorijo o mestu *multum diminuta, multum exuta de civibus* (ki se je zelo zmanjšano, ki ima zelo malo prebivalcev), leta 1363 pa o *multum desolata gentibus* (zelo obupanem narodu). Učinki kuge v letu 1348 naj bi bili torej pogubni, medtem ko je dodaten udarec urbanemu razvoju zadal beneško-genovski konflikt v letih 1379–80, ko so Genovežani izropali mesto. Dramatično leto 1380 je bilo težko tudi za Poreč in Koper. Obdobje od leta 1348 do leta 1380 naj bi torej pomenilo nek mejnik – bilo naj bi začetek stagnacije in upadanja proti nižjim ravnem gospodarskega življenja istrskih mest. Čeprav je potrebno to razlago še dodatno pretehtati, za zdaj nimamo elementov, ki bi lahko tak tok dogajanj ovrgli. Zdrav razum nam narekuje izjavo, da ni šlo za nenaden preobrat: verjetno je, sčasoma, prišlo do postopnega drsenja iz neke bolj "trgovske" dimenzije – ki jo v obdobju med leti 1190 in 1260 dokazujejo pogodbe, sklenjene med istrskimi mesti in oddaljenimi središči, na primer v Dalmaciji – proti gospodarstvu ožjega dometa. Vendar ni rečeno, da je bil ta proces nepovraten, predvsem pa ne, da je potekal na celotnem polotoku. Zaradi pomanjkanja dokazov je zgodovinopisje podalo preveč splošen pogled na regionalno situacijo, strpalo je vse v en koš in ni upoštevalo specifičnosti na posameznih delih polotoka, niti usod posameznih krajev. V resnici – kot izhaja iz posrednih in kasnejših virov – bi sam Pulj lahko imel koristi od prehoda pod beneško nadvlado, saj je predstavljal točko, na kateri so se ustavlja-

Sveta Nedelja,
opatija Sv. Mihovila pod Zemljom
v Dilianu

Kriza obdobja
1348-1400

Različni razvoji

Stare Milje,
Bazilika Marije vnebovzete

li ali zbirali konvoji, namenjeni na Vzhod – torej točko, na kateri so obstajali pogoji za postavitve storitvenega gospodarstva. A na splošno – četudi bi hoteli sprejeti idejo o upočasnitvi razvoja – bi morali to preveriti v okviru posameznih, lokalnih kontekstov. Kaže namreč, da so pogubne učinke okoliščin v štirinajstem stoletju občutila predvsem mesta zahodnega primorja: Pulj in Poreč na koncu štirinajstega stoletja nista bila več tista, kot nekoč – vsaj, kolikor vemo; isto lahko trdimo za Motovun, ki se je dvigoval nad rodovitno dolino reke Mirne: tukaj so kuge in spori okrog meja pripeljali do razljudenja podeželja in oslabitve velike trdnjave. Drugače pa je bilo s Koprom, Piranom in Trstom, ki niso utrpeli posebej dramatičnih sprememb, temveč so celo zrasli ter dosegli – zlasti Koper – svoj vrhunec tekom petnajstega stoletja. Na začetku štirinajstega stoletja so vsa večja istrska središča izkazovala (splošno gledano) razvito gospodarstvo; prisotnost predstavnikov florentinskih bankirjev od Trsta do Kopra, od Pirana do Pulja, same pogodbe med istrskimi mesti in velikimi mesti italijanskega severa (Benetke, Padova, Verona, Milano),

prisotnost istrskih plovil na celotnem Jadranu in tudi v vzhodnem Sredozemlju, naj bi dokazovala višek razvoja, vrhunec vrste dinamik, ki so imele svoj začetek v letu Tisoč.

Če skupno pogledamo na mesta in mesteca, lahko o gospodarskem in družbenem porastu, za katerega imamo dokaze, govorimo od druge polovice 11. stoletja dalje. Še dodaten porast se pojavi v 12. stoletju, ko se istrske obale dotaknejo konvoji romarjev, namenjenih v Sveto deželo, in ko celoten Jadran postane bolj živahen z gospodarskega vidika: to je stoletje, v katerem vzdolž obal cvetijo mesta, se rojevajo in uveljavljajo komune. Trinajsto stoletje izraža življenjsko dimenzijo (demoграфsko in materialno, družbeno in politično), ki se popolnoma razlikuje od tiste v preteklih sto do stopetdesetih letih; predstavlja namreč drugo obdobje. Med drugo polovico trinajstega in prvimi desetletji štirinajstega stoletja

lahko tudi za območje Istre govorimo o vrhuncu tistega obdobja, ki je v bistvu vrhunec srednjega veka. V štirinajstem stoletju, predvsem po letih 1340-50, pa mesta in regija na splošno doživijo zastoje. Do nadaljnjega razvoja naj bi prišlo tekom petnajstega stoletja (dovolj je, če pomislimo na Koper v obdobju humanizma in renesanse); vendar takih ritmov rasti kot v dvanajstem in trinajstem, ni bilo vse tja do osemnajstega stoletja.

Ekspanzija

Meščanska družba

Beneška ureditev je v sistemu med-komunalnih odnosov Istre v drugi polovici trinajstega stoletja (sistemu, ki ga še bolj malo poznamo), verjetno nudila (to ni paradoks) večjo samostojnost upravljanja javnih zadev lokalnim oligarhijam, ki so nastajale ravno v tistem stoletju. Benetke so bile porok poreškimi veljakom, ki bi jih sicer potolkli frakcije ali sektorji ljudstva, katere so hujskali zunanji faktorji, to je Koper s podporo Goričanov. Benetke so bile porok tistemu delu magnatov, ki so se v Pulju odločili, da se bodo rešili družine Castropola. Imamo pa tudi tiste, ki se – tako kot vrhovi Kopra, ki jih je podpiralo ljudstvo – niso hoteli pokoriti novemu sistemu in so se ponosno uprli vsakokrat, ko je severno-jadranska politična situacija to dopuščala (leta 1287, 1348). Na vsak način pa celoten proces konsolidacije elit poteka vzporedno z gospodarsko ekspanzijo v različnih središčih – ekspanzijo, v kateri se je – kot izhaja iz piranskega primera – socialno telo povečalo in še dodatno razcepilo, zaradi česar so pripadniki ljudstva, kljub omejenim demografskim dimenzijam mesta, postali zelo raznolik aglomerat.

Beneška stabilnost

Kateri so bili ekonomski temelji in elementi družbeno-institucionalne razpoznavnosti urbanih elit? Iz nedavnih raziskav o Trstu kaže, da so pri določanju vodilnih vlog v urbani družbi dajali znatno težo zakonsko-sodnim kompetencam: znano je, da so notarsko dejavnost že tekom trinajstega stoletja opravljali predstavniki odličnih družin; v bistvu je ozek krog družin, ki so imele dostop do najpomembnejše funkcije sodnika-rektorja, da-
jal notarje in *vicedomine* (kontrolorje notarskih aktov), in je torej izvajal – ne le (neposredno ali posredno) sodno oblast, temveč tudi zakonski nadzor nad gospodarskim življenjem mesta. Torej ekonomska pomembnost in posledični prestiž sama po sebi nista

Elite

zadostovala za uveljavitev; potrebno je bilo tudi znanje prava in k temu pripadajoča kultura. *Vicedominstvo* kot institucijo so uvedli oglejski patriarhi – v tem smislu slovi delo, ki ga je opravil Pagano della Torre na začetku 14. stoletja – zanj pa so bile značilne naloge, ki so se razlikovale od takratne istoimenske beneške prakse; tako imamo v Istri na začetku štirinajstega stoletja sobivanje lokalnih komunalnih institucij, institucij, ki so jih vsilile Benetke, ter funkcije – kot je *vicedominstvo*, ki so jih uvedli patriarhi. V Trstu smo opazili tudi težnjo družin, ki so imele v rokah oblast, da so se – že od sredine trinajstega stoletja - združevale v posebno bratovščino svetega Frančiška in s tem ustvarjale točno določene kraje združevanja in družbene identifikacije, ki so bili strogo zaprti za preostalo družbo. Torej so pomembno vlogo imeli frančiškani, ki so bili očitno povezani z “uradno” oblastjo – domnevamo, da so imeli podobne izkušnje tudi v Pulju, kjer so na začetku štirinajstega stoletja – pod oblastjo družine Castropola – zgradili samostan svetega Frančiška in bližnjo cerkev ravno v bližini utrdbe takratnih gospodov. Prav tako lahko o znatni družbeni pomembnosti tega reda domnevamo v primeru Poreča, kot tudi v primeru Kopra in Pirana.

Gospodarska osnova

Ekonomska obzorja magnatskih stanov so zrcalila ekonomske strukture posameznih krajev. Navadno je obstajala raznolika paleta rent, ki so lahko deloma izhajale iz zemljišč v obliki vina, žita in olja, deloma iz živinskega splovinarstva – to je najema živine -, deloma iz solin (renta je bila denarna, glede na beneški odkup in posledično imisijo denarja), deloma pa tudi od zakupov in posojil ali morebitnih zakupov obalnih zalivov, znanih po veliki

Labin, Hiša družine Francovich, atrij

količini rib, ki so jih zato imeli v lasti in dajali v zakup. Tovrstnih kombinacij je bilo mnogo; očitno je, da je industrija soli vplivala in označevala dohodke v mestih, kot so Koper, Piran, a tudi Trst. V Poreču in Pulju so bili zagotovo zemljiška lastnina, dohodki iz živinskega splovinarstva, pravic nad gozdovi in pašniki, kot tudi prihodki v obliki žitaric ter sam promet z žitaricami (predvsem drobnimi) ter živino in lesom tisti, ki so ustvarjali razlike.

V mestih so tujci predstavljali najbolj podjeten del, kar zadeva vlaganja v rokodelstvo in storitve, v posojilno dejavnost, pa tudi pri opravljanju poklicev, ki so zahtevali visoko stopnjo znanja in specializacije. V desetletjih od leta 1270 do 1330 – desetletjih, za katere ni bil značilen le gospodarski razvoj, temveč tudi politične napetosti – so se med različnimi istrskimi mesti premikali begunci iz tistih frakcij, ki so v svojem mestu izgubile bitko: kaže, da je Pulj po letih 1278 in 1284 prejel ekonomsko (morda tudi kulturno) injekcijo, ko je sprejel tiste, ki so v Kopru nasprotovali beneški nadvladi. Vendar so tudi sami beneški državljani, ki so že nekaj časa živeli v istrskih mestih, v desetletjih na prehodu iz trinajstega v štirinajsto stoletje z razširitvijo prevlade matičnega mesta (v pogodbah so jim bila dodeljena posebna jamstva) našli odločilno klimo za povečanje dejavnosti – predvsem pri izmenjavah (pomorska trgovina), storitvah (v primeru Poreča in Pulja, kjer so se ustavljale ladje in konvoji) in javnih funkcijah. Okoli kroga magnatskih družin, ki so vsekakor težile k izvajanju institucionalnih funkcij, so se torej skoraj zagotovo vrtele druge vzpenjajoče se skupine z družinami različnega izvora. In na takem ozadju odnosov, kjer sta se vrtela krajevni prestiž in dejanska oblast, je odločilno vlogo igral kler – bodisi redni ali posvetni – ki je bil posrednik med različnimi urbanimi resničnostmi polotoka (veze med samostani) ter – širše – med pomembnimi središči severnega Jadrana (Oglejem, Benetkami).

Kar zadeva preostanek družbe – tako imenovani *populus* – (75-90% družin, odvisno od kontekstov), je za obdobje 13. in 14. stoletja naše znanje omejeno (če upoštevamo raziskave zgodovinarjev). Družbeno telo pripadnikov ljudstva lahko razdelimo na nekaj sektorjev: predvsem imamo tisti del, ki temelji na obrteh, poklicih in vlogah – torej skupek posameznikov, ki so v celoti odvisni od svoje obrtne ali storitvene dejavnosti, a tudi od obdelo-

Poklici in magnati

Pripadniki ljudstva

Družina

Vodnjan, stavbe iz 15. stoletja

vanja zemlje na lastnih ali tujih posestih (kmetje, meščani), od ribolova-pomorstva (*paroni*, ribiči, mornarji) ali od proizvodnje soli. Po vsej verjetnosti so v teh sektorjih obstajale organizacije cehovskega tipa, t.j. bratovščine, kot so bratovščina svetega Petra za ribiče, ali svetega Martina za kopače, za katere imamo od petnajstega stoletja dalje mnogo dokazov. Drugi sektor je zadeval mobilnejši del pripadnikov ljudstva, in sicer v smislu, da so le-ti – v odvisnosti od letnih časov in konjunktur - opravljali več različnih dejavnosti – gre torej za tisti raznoliki skupek urbane delovne moči, ki je obstajal in vztrajal ravno zato, ker je živel od različnih delovnih priložnosti, ki jih je neko mesto nudilo: skupina, ki je virom sicer uhajala, a ki je verjetno zajemala 30-40 % družin. Bili so tisti, ki so obdelovali zemljo, okopavali oljke in vinograde, sem ter tja sodelovali pri ribolovu, zaslužili nekaj v poletnih mesecih s pobiranjem soli, septembra pri trgatvi in decembra pri pobiranju oljk ter so ob priliki služili tudi kot hlapci. Poleg tega je obstajal tudi tretji sektor, katerega so predstavljali tisti, ki so bili na

meji tako načrtanega sistema: šlo je za različne reveže, nesrečnike, celo starostnike. Viri redkokdaj omenjajo stanje sužnja ali sužnje; kolikor nam je doslej znano, kaže, da struktura urbanih gospodarstev v Istri ni potrebovala sužnjev, temveč le relativno malo hlapcev. Druga stvar pa je status služabnika, razširjen na podeželju, predvsem pa v službi mestnih in cerkvenih gospodov (Koper, Poreč, Pulj).

V mestu si je pogosto celotna družina razdelila različne dejavnosti; medtem ko so nekateri mladeniči postali pomočniki, je dobršen del mestnega služabništva, ki so ga izbirali vedno med najmlajšimi, izhajal ravno iz socialne plasti mobilne delovne sile in iz tistih, ki so v mesto prišli iz podeželja. Družino so v večinskem delu ljudstva razumeli kot delovno jedro, kot proizvodno enoto v nastajanju, ki ni bila vezana izključno na določeni proizvodni sektor, temveč so bili zanjo značilni različni sezonski dohodki.

3. FEVDI

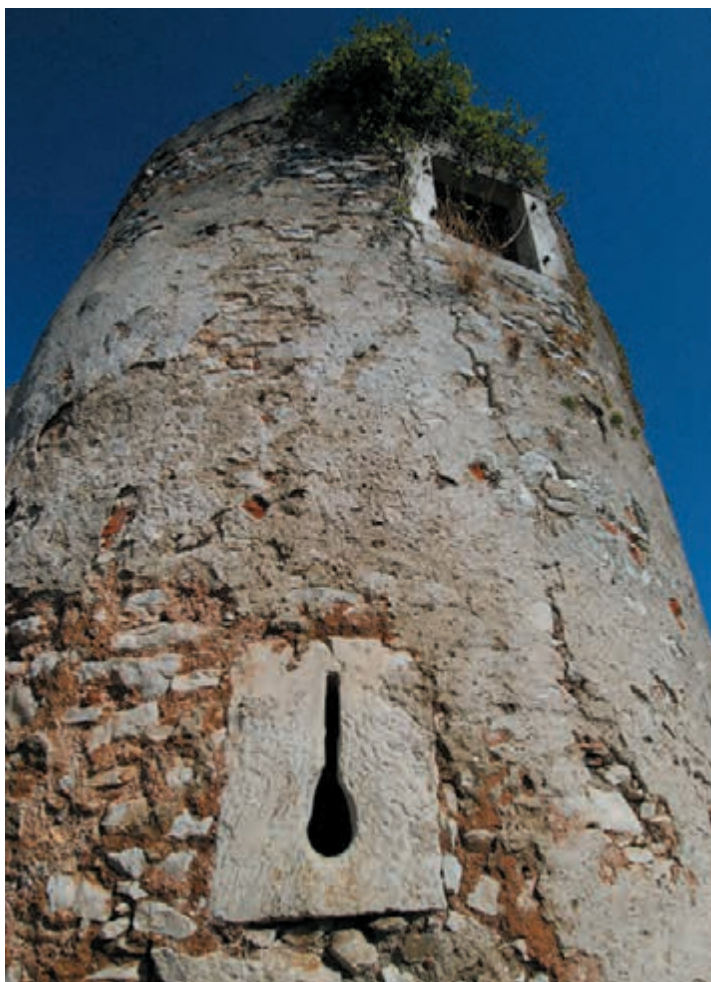
Beneški dominiji v Istri so zajemali večinoma komunalne kontekste, t.j. mesta, mesteca, utrdbe. Drugo Istro – tisto, ki je postala habsburška ali nadvojvodska (avstrijskih nadvojvod), z izjemo Trsta, pa so sestavljali fevdalni konteksti, skorajda laična gospostva. Večinoma so se oblikovali bolj ali manj v 11. stoletju, to je v času, ko so se razvila mesta in komune. V obdobju med letoma 1040 in 1070 so bili pod weimarsko dinastijo postavljeni temelji za celo vrsto majhnih mejnih utrdb (Istra je namreč postala *marchia*, torej mejno ozemlje) v zavetju kraških vzpetin; notranji Istri, ki je bila v bizantinskem in karolinškem obdobju zanemarjena, so z letom Tisoč dodelili novo, obrambno vlogo in jo poselili s slovanskim prebivalstvom, ki je prihajalo iz Kranjske (morda pa tudi s Kvarnerja). Prisotnost Slovanov je bila vsekakor že potrjena: poznano je pričevanje o tako imenovani *via Sclava*, ki je povezovala Poreč z notranjostjo polotoka - v bistvu s področjem Pazina, torej z ozemlji, ki so bili pod pristojnostjo poreškega škofa. Po letu 1100 so se pojavili prvi slovanski toponimi namesto drugih, starejših, latinškega ali nemškega izvora: Gologorica za Mons Calvus, Cernogradus za Nigrignanum, Lupoglav za Mahrenfels.

Razvoj omenjenih utrdb tekom enega stoletja – med letoma 1040 in 1150 – v obliki imunitetnih ozemelj poreških in puljskih škofov, se je zaključil s postopnim preходом pod gospostvo goriških grofov, ki so bili advokati, oziroma laični pred-

Utrdbe

Šumber, utrdba

Goriški dominiji

stavniki škofovskih interesov in so v zameno za svoje usluge prejeli pravico gospodstva nad določenimi ozemlji. Okrog leta 1194 se je Pazin uveljavil kot najpomembnejši *castrum* tega območja – in ravno iz Pazina, jedra istrske grofije, so Goričani poskušali – v škodo oglejskega patriarhata – širiti svojo premoč nad gospodstva osrednje Istre skozi celotno trinajsto vse do prvih desetletij štirinajstega stoletja. Uspelo jim je priti celo v notranjost pomembne doline reke Mirne tako, da so nadzirali Završje, ter do kanala reke Raše tako, da so nadzirali Barban; v bistvu so Goričani mejili na največja podeželja polotoka: koprsko in puljsko. Ekspanzija – in tudi spor z Benetkami – sta bila največja med gospodstvom Alberta II. (1372-1304) in Henrika II. (1304-1323). Zadnje pridobitve so predstavljale utrdbe v Raški dragi (Cvitići, Šumber, Kršan), ki so v drugi polovici štirinajstega stoletja zavrnilo oglejsko vladavino.

Albert IV. Goriški

Temeljnega pomena je bilo leto 1342, ko je prišlo do razdelitve med brati, Goriškimi grofi. Albert IV. je prejel istrske posesti. Tako je bil zadnji gospod tako imenovane istrske grofije: leta 1364 je v pogodbi, parafirani z avstrijskimi vojvodi, slednjim po svoji smrti dodelil pravico gospodstva; v ediktu iz leta 1365 je potrdil vse privilegije, ki so jih uživali njegovi istrski podložniki; leta 1368 je zahteval formalno dodelitev tistega, kar je posedoval in ki je v preteklosti pripadalo poreški škofiji, in sicer utrdbe Pazin, Tinjan, Žminj, Trviž, Kozljak, Kašćerga, Bačva, Višnjan in Vižinada, ter – poleg tega – še druge davke in desetine. Ko je leta 1374 Albert IV. umrl, so vsa njegova neposredna in posredna posestva prešla k Habsburžanom (vojvodomu Albertu III. in Ludviku III.). Leta 1379 so istrska ozemlja prešla v last Ludvika III. Habsburškega, poreška kurija pa mu je formalno dodelila posesti, ki so že bile škofovske, leta 1381. Tako se je zaključil proces dodeljevanja posesti v osrednji Istri, ki je bila ozemlje poreških škofov že od zgodnjega srednjega veka.

Kastav

Analogen proces je potekal za ozemlja puljske škofije: celotna vzhodna obala polotoka, torej pas ozemlja do Reke (do reke Riječine; onstran te je bila kraljevina Hrvaška) je bila puljska škofovska posest. Gospodstvo Kastav, ki je zajemalo istoimensko utrdbo, utrdbo Veprinac ter pristanišči Mošćenice in Reka, se je pokazalo kot določen ozemeljski subjekt, ki so ga na začetku 12.

stoletja dodelili v fevd gospodom iz Devina, tako imenovanim Devinčanom, ki so posedovali več fevdov oglejskega patriarhata na področju Krasa. Leta 1366 je Hugo Devinski - ki je imel fevdalne pravice tako na patriarhalnem kot na območju puljskih škofov - postal vazal Habsburžanov. Leta 1399 - ko so Devinčani izumrli - so omenjeni fevdi prešli k družini Walsee, katera je od puljskih škofov zahtevala formalno dodelitev fevdov in jo leta 1400 tudi dobila. Leta 1464 sta si dva brata družine Walsee razdelila posest, in sicer tako, da je zahodno stran - devinsko gospostvo - dobil Rambert, medtem ko je vzhodna - kastavsko gospostvo - šla Wolfangu V.. Ko je slednji leta 1466 umrl, je tudi Kastav z oporoko prešel na Habsburžane. Isto se je dogodilo ob Rambertovi smrti leta 1483, ko je tudi Devin postal habsburška posest. Na koncu pa je tud sama Gorica - ko je izumrla veja goriških grofov - leta 1500 postala habsburško ozemlje.

Prodiranje te velike avstrijske dinastije na kraška in istrska ozemlja se je zaključilo po poldrugem stoletju zavzništev in paktov s krajevnimi gospodi. Kljub vsemu pa je vsako posamezno ozemlje ostalo poseben subjekt, nedotakljiv v svoji teritorialnosti, kot je to sicer veljalo za vsa habsburška posestva; natančno so spoštovali prevzeto institucionalno situacijo, zaradi česar lahko o habsburških posestvih govorimo kot o konglomeratu različnih ozemeljskih subjektov, ki so ležali južno od vojvodine Kranjske: grofiji Gorica in Gradiška, mesto Trst, gospostvo Devin, gospostvo Kastav, grofija Istra. Istrska grofija je bila, sama po sebi, tudi grozd gospostev - "mešanica ozemelj, ki so po delih prešli pod goriško prevlado, od koder so jih prevzeli Habsburžani, ter brez kakršnekoli pravne

Habsburška posestva

*Letaj, ostanki
utrdbe*

enotnosti". Zajemala je: grofijo Pazin (Grafschaft Mitterburg), v katero so spadali kraji Pazin, Stari Pazin, Beram, Žminj, Tinjan, Lindar, Gračišče, Pićan, Trviž, Kringa, Kršikla, Kašćerga, Lovran in Boljun ter vasi Zarez, Borut, Previž, Cerovlje, Motovunski Novaki, Berseč, Brest, Vranja in Učka; gospostvo Wachsenstein (ali Kozljak) s kraji Čepić, Kozljak, Malakrasa, Jasenovik, Sušnjevica, Nova vas, Letaj, Passert, Grobnik, Brdo; gospostvo Mahrenfels (Lupoglav) s kraji Semič, Gorenja in Dolenja Vas, Lesiščina; fevde Kršan, Grdoselo, beneficije Gologorice, Svetega Petra u Šumi (samostana), pićanske škofije. V obdobju od leta 1516 do 1535 so v istrsko grofijo spadali tudi velika fevda Barban (s Podgradom), Završje z Vižinado, ter utrdbe-fevdi Momjan, Račice, Draguč in Sovinjak. Gospostvo Kastav je zajemalo – poleg utrdbe Kastav ter Klane in Voloske (manjših komun), še utrdbo Veprinac, kraj Mošćenice in kraj Reka.

Institucionalni dualizem

Notranja in kvarnerska Istra je torej kazala tisto tipično ozemeljsko fragmentiranost, ki jo najdemo v močno fevdaliziranih okoljih. Toliko gospostev je bilo tam, čeprav je bil ta del polotoka vedno slabo poseljen in z gospodarstvom, ki se zago-tovo ni moglo primerjati s tistim obalnih komun. Tisto, kar v istrski situaciji preseneča, je dualizem: ne le politični, ampak tudi teritorialni in institucionalni, ki se je oblikoval od 11. stoletja dalje. Obe strani – komunalna in fevdalna – sta sobivali še skozi celotno petnajsto stoletje: komuno Labin je v Kvarnerju osamila cela vrsta habsburških fevdov; medtem ko sta bili gospostvi Završje in Vižinada znotraj komunalnega sistema, ki je zajemal Poreč, Motovun, Grožnjan in Novigrad. Fevdalna parcelacija in sočasna prisotnost gospodov, ki so si bili tekmeci, patriarhov in Goričanov, ter komun, ki so bile tedaj že beneške, je notranjo Istro spremenila v razgreto območje mejnih sporov. Prva, beneško-habsburška dualistična rešitev iz leta 1420 je zmanjšala sporna področja, čeprav so ostale sporadične napetosti med obema stranema; prehod najzahodnejših fevdov pod beneško nadvlado v letih 1516-21 ter dokončno leta 1535 je odločno ločil beneški del Istre od habsburškega, in tako ustvaril dve dobro razmejeni ozemlji brez odrastkov in enklav, z enotno, dolgo mejo – tretjo Istro obmejnih podložnikov.

Institucionalni modeli in družba

Gospod, imetnik fevda ali njegov predstavnik, je bil tisti, v čigar rokah je bila pravna pristojnost nad gospostvom – to je bila moč, ki je njegovo vladavino upravičevala bolj, kot davčne obveznosti, ki so jih bili dolžni plačevati podložniki. Istrska posestva Goričanov so le-ti šteli za navaden privesek goriške grofije, kar je tudi razlog za fragmentarni značaj teh posesti na ozemeljski ravni. Istrska posestva so bila vezana neposredno na grofe, ki so dopuščali krajevno institucionalno organiziranost po modelu kmečkih komun, kjer je ljudstvo lahko imenovalo gastalda kot vodjo skupnosti; poleg tega so utrdbe in večje vile dodeljevali v fevd

Fevdalec

*Pazin, obzidje utrdbe iz zgodnjega
srednjega veka*

ministerialom, možem, ki so uživali grofovo zaupanje, ali drugim lokalnim istrskim plemičem. Pazin, najpomembnejša utrdba, je imel gastalda, ki so ga imenovali družinski glavari, ter kapitana, ki so ga postavili Goričani. Na začetku štirinajstega stoletja so te kapitane preimenovali v *vicecomites*, torej grofove namestnike, kar pomeni, da jim je bila dodeljena višja pristojnost. Potem, ko sta si brata Goriška grofa razdelila posesti (leta 1342), je Albert IV. pogosto prebival v Istri, v Pazinu, zato je reorganiziral strukturo svoje male države tako, da je omejil, ne pa ukinil pristojnosti kapitanov – funkcije ki jo je skozi več generacij pokrivala družina *de Pisino*. Z diplomo iz leta 1365 je Albert IV. poudaril provincialni značaj svojih posesti, oziroma natančno določenega ozemlja – če ne drugače, v liku svojega vladarja. V resnici niso vsa ozemlja pod grofom spadala v Pazinsko grofijo: Završje, Momjan, Lovran in Berseč, Barban in Račice so bili podrejeni *istrskemu grofu*, ne pa tudi kapitanu Pazinske grofije. Zato Leopold III. Habsburški leta 1380 ta ozemlja imenuje *das Land Jsterreich mit dem Grafschaft Mitterburg* (Istrska provinca s Pazinsko grofijo).

Jamstva, ki jih je vladar teh ozemelj določil v korist podložnikov - predvsem pa plemiških podložnikov -, v korist funkcionarjev, katerim je zaupal vodenje posesti - torej pazinskega kapitana - ter drugih fevdalcev kraja Mahrenfels (Lupoglav) ali Wachsenstein (Kozljak), je podal v diplomi *privilegijev* -, skupku poglavij, na katera so se lahko sklicevali krajevni plemiči ali skupnosti različnih utrd, krajev in vasi. Prvi svečani privilegij izhaja torej iz leta 1365 (Albert IV. Goriški), ponovno pa ga je potrdil Leopold III. Habsburški leta 1380; drugi je iz leta 1424, izdal pa ga je Friderik III. Habsburški; naslednji je iz leta 1444 (zaradi nasilja upravnikov), nato se spominjamo tistih, ki jih je izdal Maksimilijan I. v letih 1494 in 1517. V resnici so Habsburžani – zaradi majhnosti ozemlja in skromnega materialnega prihodka - zanemarjali istrska gospodstva in jih prepuščali začasnim rubežnikom. Slednji – ki so bili vedno plemiči iz drugih krajev – so to izkoristili zato, da so čim bolj oželi podložnike na ravni davkov. Tako je Rambert Walsee, kastavski gospod in rubežnik Pazinske grofije ter drugih, od leta 1407 dalje priključenih fevdov, znan po svoji grabežljivosti pri zahtevanju deset in davkov, tako da je leta 1409 med pazinskimi kmeti izbruhnil upor, ki so ga zatrli v krvi. To je bil začetek habsburške vladavine.

Struktura oblasti na koncu štirinajstega stoletja je bila naslednja: na vrhu je bil pazinski kapitan, imenovan izmed predstavnikov plemičev s Krasa ali Kranjske; pod Habsburžani so funkcijo kapitana lahko pridobili tudi rubežniki grofije, zatoorej niso le upravljali (kot v času Goričanov), temveč so tudi poskušali pridobivati ekonomske koristi. Če je rubežnik-kapitan živel drugje (kar se je pogosto dogajalo), je določil namestnika, ki so ga imenovali različno: podkapitan, namestnik, upravnik. Kazensko pravo je – še za časa Goričanov – izvajal provincialni sodnik (torej ne le za Pazinsko grofijo, temveč tudi za vse priključene fevde), imenovan *giudice dei malefici* ali tudi *vicario*. Dvema osrednjima avtoritetama – kapitanu in vikarju – so bile podrejene posamezne upravne enote, ki so lahko bile komune - torej razni kraji ali utrdbe Pazinske grofije - kot tudi sam Pazin, Pićan, Lindar ali fevdi, torej Mahrenfels, Wachsenstein, Grdoselo; nasproti taki osrednji oblasti pa so ostali samostojni fevdi Raške drage, Barban in predvsem Završje, ki so spadali pod drugega kapitana.

Na vrhu družbene lestvice teh gospostev je bil zaprt razred plemičev; sestavljati ga je moralo omejeno število pripadnikov, ki po vsej verjetnosti niso sodelovali pri upravljanju grofije; prisotnost *provincialne diete* istrskih plemičev – kot se je dogajalo v vseh habsburških ozemeljskih kontekstih - namreč ni zabeležena. Tudi kler ni imel velikega pomena, ker so goriško-habsburška ozemlja spadala pod poreško in puljsko škofijo – torej zunanja sedeža; krajevna pićanska

Struktura oblasti

Pazin, notranjost utrdbe

Plemiči

škofija, najmanjša v Istri, pa je imela le malo teže na družbeni ravni. V celoti gledano je med poznim štirinajstim in skozi celotno petnajsto stoletje habsburško Istro označevalo skromno in institucionalno šibko plemstvo; isto lahko rečemo za kler in skupnosti. Nihče od članov te elite ni reagiral na sramoto, ki jo je grofija utrpela, ko je plačevala usluge habsburških vazalov.

Vasi

V vaseh so – podobno kot na beneškem delu Istre – izbirali poglavarje, ki so jih imenovali župani ali *meriga*, katere so izvolili izmed družinskih poglavarjev. *Zuppanu* sta pomagala dva ali več sodnikov, izvoljenih izmed družin, ki so bile najbolj premožne in so uživale moč in prestiž na lokalni ravni. V utrdbah in krajih so volili gastalda. Sestanki, na katerih so izrekli sodbe (za majhna kazniva dejanja) so se odvijali v večjih središčih pod ložami najpomembnejše zgradbe; v vaseh pa pod *koprivovcem* - drevesom sestankov. Vsako večje kaznivo dejanje ali zločin pa so obravnavali v Pazinu, in sicer je bilo to v pristojnosti kapitana ali njegovega namestnika.

4. GOSPODARSTVA

Regionalna podobmočja

Gospodarski razvoj v Istri je potrebno v predindustrijskih stoletjih razlagati glede na regionalna podobmočja – mnoge manjše Istre, ki so kot krajevni gospodarski sistemi imele posebne značilnosti. Gospodarska podobmočja moramo določati tako, da primerjamo tisto, kar je lahko zaviselo od upravnih in poselitvenih ureditev – torej prisotnosti mest, utrdb, krajev, demografske gostote, odnosov med mesti in podeželjem - z relativno lokalno ekonomsko politiko, posebnimi urbanimi ali okrožnimi gospodarskimi dejavnostmi, posebnimi davčnimi predpisi v beneško-komunalnem ali v fevdalnem - bodisi patriarhalnem, bodisi goriško-habsburškem okolju, s produktivnostjo, na katero so vplivali komunalni ali fevdalni institucionalni modeli – s tistim, kar je bilo lahko odvisno od ozemeljskih situacij (pedološke razmere, primorska, dolinska, kraška okolja, rodovitnost zemlje, komunikacijske poti). Na ta način lahko ugotovimo več različnih kontekstov: severno Istro, ki ustreza mestom Koper, Milje, Izola, Piran, a tudi Trstu, s pripadajočimi podeželji; zahodno Istro – obalni pas, ki se vije med rtom Savudrija in reko Rašo in, ki vključuje podeželja Umaga, Novigrada, Poreča, Vrsarja, Svetega Lovreča, fevde Lim, Rovinj ter ozemlja Bale, Vodnjan in Pulj. Posebej moramo obravnavati dolino reke Mirne z ozemlji Grožnjan, Vižinada,

*Bale, Sveta Marija Velika
(Vela Gospa)*

Oprtalj ter obmejnimi fevdi – območje, za katerega je značilno izkoriščanje lesnega bogastva in vodnih tokov. Iz upravnih razlogov je nekaj posebnega tudi ozemlje Buzet do kraškega podeželja - beneški odrastek proti Krasu. Isto lahko rečemo za območje Labina (s Plominom), proti Kvarnerju; iz upravnih razlogov je potrebno na ozemlje Pazina in fevde istoimenske grofije gledati kot na podobmočje; ravno tako tudi kvarnerski obalni pas onkraj Plomina, torej od Moščenic do Kastva in Reke. Kot na nekaj ločenega je potrebno gledati tudi na brkinski Kras, ki predstavlja mejo - že same po sebi mejne - Istre ter vrata Kranjske.

Podregionalna gospodarstva

Vsako posamezno istrsko podobmočje ima – v večstoletnem razvojnem obdobju – posebne temeljne značilnosti, kar zadeva demografijo, gospodarske in naselitvene strukture ter družbeni razvoj. Ima svoj razvojni ritem, in ciklusi rasti ali stagnacije posameznih področij vsekakor niso sinhroni; zato ne moremo govoriti o homogenem regionalnem ciklu – ne z gospodarskega ne z demografskega vidika. Kljub njeni majhnosti, je za zgodovinsko Istro (3.200 – 4.000 km², odvisno od tega, ali vključimo Trst, Cres in Lošinj ter obmejni Kras) na notranji ravni značilen policentrizem, in prav tako je – na ravni krajevnih gospodarstev – odvisna od neposrednih zunanjih dejavnikov medsebojne menjave. Zato pred seboj nimamo “enega” istrskega gospodarstva – Istra namreč nima značilnosti ene *gospodarske regije*: vsak posamezen podregionalni sektor, vsako posamezno mesto ima svoje gospodarsko obzorje, ki ima lahko določene podobnosti s preostankom polotoka, vendar so pogosto razlike – v odnosu do notranjih in zunanjih referenčnih točk – tiste, ki prevladajo.

Oskrba z žitaricami

Eno od temeljnih problemov, okoli katerega se vrti, razvija in spreminja celoten proizvodni sistem v regiji, je namreč problem oskrbe z žitaricami: na polotoku – s kraškimi tereni in sušami, ki nikoli ne zamujajo, donos žitaric skoraj nikoli ne zadošča ali komaj zadošča na nivoju podeželja – vsekakor ga ni dovolj tudi za urbana središča, predvsem pa je nezadosten takrat, ko pride do preseganja določenega demografskega praga, ki zopet ni demografski prag celotne regije, temveč prag posameznega konteksta ali – bolje rečeno – ravno v primeru mest, posameznega okrožja. To je tipičen vidik mediteranskih obal. Vsako istrsko mesto/mestece, skupaj s svojim okrožjem, to je s svojim referenčnim gospo-

darskim območjem v zaledju (ki je lahko širše kot institucionalno podeželje) poskrbi za svoje potrebe: delno s pridelavo pšenice ali drugih žitaric na kraju samem (rž, ječmen, sirek), delno pa tako, da manjkajoče količine – ki so po posameznih okrožjih lahko predstavljale od šestine do polovice potreb – nabavi na severno-jadranskih žitnih trgih, na beneškem kot prvem, ali neposredno na severno-jadranskih žitarskih področjih, kot na primer v južni Furlaniji (Latisana), na južnem Trevižanskem,

na Padovanskem, v Romagni. Sicer

ni bilo pomanjkanja določ-

nih okolij – kot je na primer

južna Istra – kjer bi lahko

imeli žitaric na pretek,

vendar so – zaradi same

oblike polotoka – za Pi-

ran, Koper, Izolo in Mi-

lje bile bližje furlanske

ravnice. Istrske proizvodne

dejavnosti – z mesti kot po-

gonskimi motorji – so bile torej

večinoma usmerjene h kompenziranju

(v nekaterih primerih kroničnega) pomanjkanja ži-

taric: od tod izhajajo specializacije na področju proizvodnje soli,

trgovine z lesom in kamni, izvoza vina, olja in rib, od tod izhajajo

pomorstvo in različna področja trgovanja ter močna odvisnost od

tržišč in zunanjih področij izmenjave. Čeprav ne moremo izklju-

čiti, da je obstajala določena stopnja gospodarske komplemen-

tarnosti znotraj regije, še posebej na osi različnih odnosov med

notranjostjo in obalo (ne glede na meje posameznih oblasti in

jurisdikcij), je tudi na lokalni ravni mnogo bolj pomembno vklju-

čevanje posameznega mesta/okrožja v širši sistem tistega, kar lah-

ko imenujemo *severno-jadranska gospodarska regija*: to je okvir,

znotraj katerega so vsa istrska lokalna gospodarstva našla svoje

naravno tržišče in obzorje svojih dejavnosti. To je značilnost, ki

ne pripada le srednjeveškim stoletjem, temveč je dolgoročna.

Na jadranskem območju, je Istra zabeležila rast urbanih go-
spodarstev na svojem obalnem pasu od leta Tisoč dalje, v skladu
s splošnimi razvojnimi cikli severnega Sredozemlja. Zagon mest

Severno-jadranska
gospodarska regija

Poreč

Razvojna področja in časi

je vplival tudi na podeželja, ki so bila bolj ali manj odvisna od njih, ter končno tudi na notranji del polotoka, kjer je istočasno nastajal kompleks krajev in utrdb. Bolj so Pulj, Poreč in Koper rasli, bolj so sprejemali proizvode, ki jih je vsako posamezno okrožje polotoka lahko nudilo. Kljub razdelitvi med tremi vladarji (oglejskim, beneškim, goriškim), kljub napetostim in medkomunalnim konfliktom v drugi polovici trinajstega stoletja, so obalna mesta in mesteca ravno v tem obdobju dosegla svoj vrhunec; še več: politične ambicije Kopra in Pulja izkazujejo njuno gospodarsko in družbeno živahnost. Ta vrhunec je trajal bolj ali manj (odvisno od konteksta) pol stoletja, in sicer od leta 1270-80 do 1320-30. Nato je prišlo do preobrata. V drugi polovici štirinajstega stoletja je prišlo do vsesplošne stagnacije, iz katere sta se bolje izvlekla severna Istra in kvarnersko območje (vzpon Reke); medtem ko sta bili v primerjavi s preteklim stoletjem okrog let 1400-1420 zahodna in osrednja Istra manj uspešni. V tistem trenutku je prišla do izraza kakovostna razlika med Kopro in Koprščino (ter področjem Buzeta) v primerjavi s Poreštino in območjem Pulja, ki nista uspela nadomestiti razljudenja podeželja. Stagnacija ni depresija, temveč trenutek, v katerem se proizvodne značilnosti nekega območja, nekega okrožja preoblikujejo, spremenijo: od pridelovanja žitaric in vinogradov so prešli na živinorejo, ki pa prehranjuje manjše število ljudi. Tako se je na začetku šestnajstega stoletja v vsej svoji širini pojavil fenomen zapuščenih vasi okrog Pulja – zapuščenih območij, ki so postajala neke vrste skladišče živine za Benetke.

Obmorski pas in notranjost

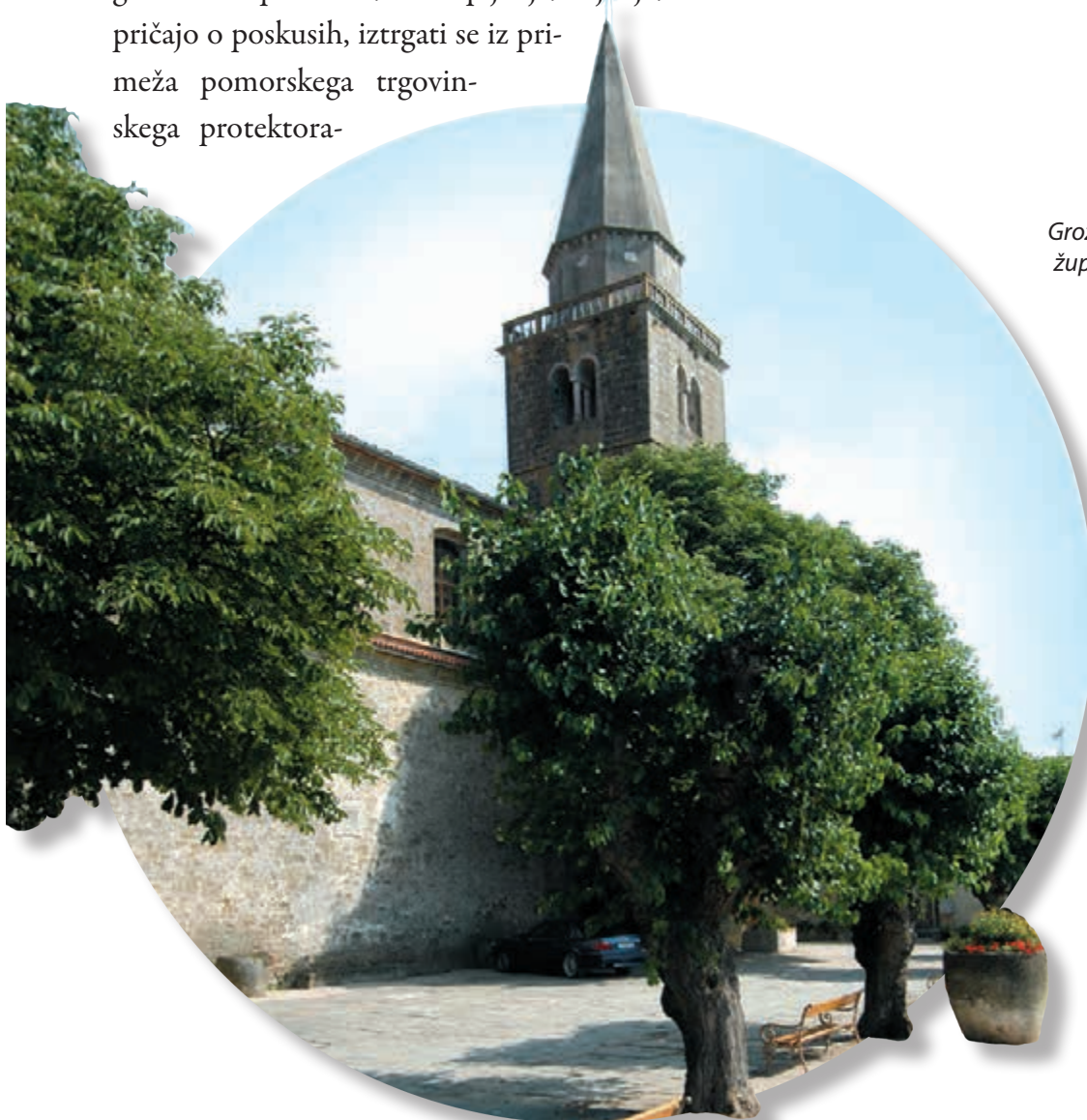
Obmorski pas polotoka je že od nekdaj predstavljal stičišče različnih istrskih gospodarstev ter drugih regionalnih in okrožnih gospodarstev Severnega Jadrana. Osrednjo točko celotnega tega območja so predstavljale Benetke, ki so v trinajstem-štirinajstem stoletju dosegle demografsko konsistenco, ki je bila enaka celotni populaciji Istre; gre torej za veliko - za srednjeveška merila ogromno - mesto, za metropolo, ki je odkupovala vse tisto, kar so obmejne regije lahko ponudile. Zahvaljujoč morju, so iz Istre lahko prevažali najbolj zajetne predmete, kot na pri-

Stično področje

mer kamenje za gradnjo, drevesna debela, les za kurjavo (okrog lagune je ravnina, ki ima le malo gozdnatih področij), govedo. Benetke so dnevno porabljale olje, sol, vina, ribe, oves, ki so prihajali iz Istre. To je bila tržnica severnega Jadrana, na kateri je bilo mogoče najti vse, kar vsako posamezno gospodarsko okrožje ni uspelo proizvesti. Istrska gospodarstva so na njej nabavljala manufakturne in luksuzne proizvode, začimbe, pa tudi manjkajoče žitarice.

Pomen Benetk kot konvergenčne točke za celo množico sistemov izmenjave, v katerih je bila oskrba z žitaricami odločilnega pomena, je potrebno še docela oceniti. Po eni strani je res, da sta skozi celotno trinajsto stoletje njihov nadzor nad morjem ter izključna pravica nad trgovanjem z žitom in soljo povzročila mnogoštevilne "prekrške", tihotapljenje, dejanja, ki na koncu koncev pričajo o poskusih, iztrgati se iz pri-
meža pomorskega trgovin-
skega protektora-

Benetke kot konvergenčna točka

Grožnjan, zvonik
župnijske cerkve

ta, ki bi ga lahko imeli za zaviralni faktor pri trgovinskem razvoju istrskih komun. Vendar je tudi res, da je razvoj istrskih središč že zavisel od rasti Benetk, od njihovega denarja in njihovega tržišča, ki je ravno vsrkaval presežke vsakega posameznega okrožja polotoka - torej olje, vino, ribe, les, živino, kamenje, kože. Prav tako je res tudi, da so Benetke postale najvarnejši porok, kar zadeva oskrbo z žitaricami: v obdobjih hudega pomanjkanja so tekom svoje dolgotrajne prevlade v Istri Benetke – preko delovanja svojih rektorjev – poskrbele za napolnitev izpraznjenih skladišč. Prehod pod neposredno beneško vladavino je potrebno – tako za Istro kot za Dalmacijo – pogledati tudi iz naslednje perspektive: vsako mesto/mestece je vzpostavilo neposreden in privilegiran odnos z “glavnim mestom”, ki ni nudilo le pravice in varnosti, temveč je, po potrebi, tudi podrazumevalo morebitna pokrivanja v obliki žitaric. Politika oskrbe z žitaricami in gradnja dominija sta torej tesno povezani – dejansko, je do pritiska na istrska mesta prišlo v trenutku njihovega največjega demografskega razvoja in največje potrebe po žitaricah. Vemo pa, da se je z Benetkami v regiji začela širiti institucija komunalnega skladišča – imenovanega *fondaco* (fontik) –, ki je postalo ekskluzivni kraj za trgovanje z žitaricami za vsako posamezno mesto/okrožje. Dejansko je vodenje trgovine ostalo v rokah krajevnih elit, vendar so beneški načelniki vse to strogo nadzorovali – tudi zato, ker je nadzor nad skladiščem žita pomenil možnost preprečevanja trenj med mestnimi frakcijami ali sporov med veljaki in ljudstvom. Mreža pomorskih izmenjav, kar zadeva žitarice in druge istrske proizvode, je – čeprav je bila vedno tudi predmet tihotapljenja - skozi delovanje načelnikov postala nekaj očitnega za upravljavce. Sredi štirinajstega stoletja so torej obstajale osnove za vzpostavitev tistega posebnega gospodarsko-političnega odnosa med Benetkami in istrskimi periferijami, ki je nato trajal skozi celotno beneško obdobje.

Benetke so neizogibno dominirale in uveljavljale ekonomsko politiko; istrski obalni pas je kot periferija postal sestavni del sistema Benetke-laguna. V luči komunalnega razvoja pa se je tudi – tako kaže – ponovno vzpostavila (tudi preko hierarhije vloge) starodavna gospodarska soodvisnost: bili so predsedani izključnih pravic nad pomorsko trgovino, bile so že dolgotrajne prisotno-

sti beneških načelnikov in torej tudi kulture, beneško tržišče in območja pridelave žitaric, na katera je bilo vezano, so bili že od nekdanj tam, sami začetki urbanega razvoja v Istri (1180-1250) z vsemi družbenimi dogajanjem so izhajali iz tiste ekonomske dimenzije. Skratka, težko je razmišljati o skupku istrskih gospodarstev na obalnem pasu, kot o obdobju *pred* Benetkami ali *po* Benetkah; težko si zamišljamo istrski obalni pas brez učinka Benetk – in to ne le začevši z letom Tisoč ali od 10. stoletja dalje, temveč od časov *Venetiae* (6. - 8. stoletje), ko je še bila Istra tista, ki je nadvladovala lagune.

Onkraj težkih konjunktur druge polovice štirinajstega stoletja, sta mesti soli - kot Koper in Piran - zagotovo imeli korist od tega, da sta bili dominija (že zaradi zajamčenega odkupa soli); za Pulj in Poreč očitno ni bilo tako, vsaj ne takoj. Iz poznavanja strukturnih gospodarskih značilnosti, kot tudi demografskega in urbanističnega razvoja mest in podeželj, ki so imela koristi od beneškega gospodarskega sistema v času po trinajstem in štirinajstem stoletju, izhaja, da so v dolgem obdobju med 15. in 18. stoletjem - potem, ko so dosegli določeno optimalno velikost - težili k stabilnosti, skoraj k ravnotežju med demografskimi komponentami (znotraj mesta in pripadajočega okrožja) ter proizvodnimi strukturami in družbenimi ureditvami tako, da so na koncu nihali okrog neke idealne velikosti. To je primer Kopra, Pirana in Trsta, kjer od šestnajstega stoletja dalje ni bilo ne napredkov ne nenadnih zagonov, temveč samo stabilnost, ki so jo prekinjale epidemične krize in ponovne vzpostavitve normalnega stanja.

Strukturne meje

Pogled na Milje in njen zaliv

Notranjost polotoka

Notranji del Istre, tisti, ki bolj ali manj sovпада z nadvojvodskimi gospodstvi, je - skupaj s kraškim in kvarnerskim delom - vedno bil najmanj obljuden del polotoka. Večinski del kmetijske proizvodnje tega območja je šel na obalna tržišča – predvsem v Poreč in Pulj, ali pa na otoke Krk, Cres in Lošinj. S temi obmorskimi tržišči so realizirali komplementarno izmenjavo: iz področja Pazina – najbolj rodovitnega in najbolj poseljenega območja – so navadno izhajale žitarice in živina v zameno za olje, sol in manufakturne proizvode, ki so prihajali z morja. Preko primorskih območij so se tudi ta gospodarstva, ki so bila podvržena režimu gospodstev in bolj vezana na oskrbo, vključevala v menjalne tokove Severnega Jadrana. Notranja Istra je bila na nek način periferija periferije – seveda ne v negativnem smislu marginalnosti, temveč v smislu komplementarnega dela, vključenega v celokupni sistem severnega Jadrana.

5. KULTURE IN NARODI

Očitno je, da je status mejne regije okarakteriziral srednjeveško (kot tudi sodobno) zgodovino Istre: mejna bizantinska provinca, mejna grofija, odrastek patriarhalne države, na koncu beneška in habsburška periferija. Vendar upravno-politična meja ni edina meja, ki je nastala v Istri; polotok je bil stičišče različnih jezikovnih, kulturnih in etničnih prostorov. Zgodnji srednji vek nam – z maloštevilnimi a nedvoumnimi podatki – priča o istočasni prisotnosti romanskih in slovanskih ljudstev v regiji. Ta dualizem se je še dodatno izrazil po letu Tisoč, ko je prišel na površje, ne le skozi etnično in jezikovno razliknost, temveč tudi skozi različne kulturne modele.

Jezikovni in kulturni
prostori

Za istrsko obalo (še posebej severno in zahodno) je bila že od 7. stoletja dalje značilna prisotnost skupnosti urbanega tipa, ki se med seboj niso razlikovale in ki so bile močno integrirane v primorski skupek severnega Jadrana, okrašenega z majhnimi, a živahnimi središči - od pokrajin Marche in Romagna skozi beneške lagune do Trsta in nato do Pulja. V tem pomorskem *continuumu* je obstajal konstanten krog ljudi, razširjene so bile romanske govornice, ki so omogočale spontano komunikacijo, razvili so se gosti družbeni in gospodarski odnosi, obstajale so vezi med mesti (samo za primer: močne vezi med Puljem in Ravenna, ki so trajale do poznega trinajstega stoletja). Benetke so na koncu postale osrednja točka tega območja, metropola; z rastjo njihovega prestiža ter pomorske, gospodarske in politične moči, je zrasel tudi kulturni vpliv: običaji v javnem in zasebnem življenju, umetnosti, okus, načini obnašanja, vrednosti (beneški dukat), predvsem pa jezik (samozavestna, preprosta govorica, neke vrste današnjega *basic english*). V srednjem veku so se mentalitete zelo počasi spreminjale, a Benetke so imele na razpolago ves potreben čas: vsaj tristo petdeset let močnih gospodarskih in kulturnih vezi med istrskimi mesti in beneško laguno preden je prišlo do politične

Romanska dimenzija

nadvlade Benetk. V tistih stoletjih je bilo morje edina pot, po kateri je bilo mogoče potovati, in Benetke so bile na začetku morske avtoceste, ki je peljala do največjega in najbogatejšega mesta Sredozemlja: Konstantinopolisa. Morje je omogočalo izmenjave, prevoz blaga, a tudi prenos idej. Istrska obala je bila tista, na kateri so se razvile komune – nova družba, a tudi nova kultura, odločno bolj laična v primerjavi s časi, v katerih so se mesta stiskala okoli škofije, v vsakem primeru pa zelo različna od ozemlja, razumljenega kot podeželje, kot funkcionalni del razvoja mesta-komune. Komuna je pripeljala do kristalizacije novih prevladujočih slojev, ki so uporabljali pravo, posebna znanja zato, da so okrepili svoje pozicije: v mestih niso živeli le plemiči, temveč tudi sodniki, *vice-domini*, kamerlengi, notarji, trgovci – cela vrsta laičnih likov, ki so oblikovali svojo kulturo, svojo lestvico idealov, okusov in manir, različnih od prej obstoječih modelov, ki jih je zapovedovala cerkvena kultura.

Tipi kultur

Socialna diferenciacija, ki jo lahko zaznamo v virih iz trinajstega stoletja, poteka vzporedno s kulturno diferenciacijo. Tako v štirinajstem stoletju v istrskih mestih zaznamo začetke učene, opismenjene kulture, kulture elitnih slojev, katerim (zagotovo) še vedno stojijo ob strani cerkev in menihi – kulture,

Grožnjan, loža

ki se razlikuje od kulture ljudstva, katera temelji na ljudski religioznosti. Obalna mesta so bila prva, ki so sprejela umetniške novosti – vanje je prišel romanski in nato gotski slog, na podlagi katerih so zgradili frančiškanske samostane in cerkve. Komune – kot institucije in kot skupnosti – so izrazile in okrepile svojo municipalno identiteto z gradnjo načelniških palač, z ustvarjanjem komunalnih trgov (laične cerkve), z določanjem simbolov, praporjev, kultov svetnikov. V komuni se je realizirala določena skupnost. In to je bil zmagovalni model institucionalne, družbene in kulturne organiziranosti – model, ki se je iz pravih mest razširil tudi na kraje, sprva obalne, nato tudi notranje, dokler ni v enostavnejših oblikah dosegel tudi utrdb v manjših središčih: onstran obalne črte tekom štirinajstega in na začetku petnajstega stoletja najdemo komunalno ureditev v Bujah, Grožnjanu, Oprtalju, Svetem Lovreču, Balah, Vodnjanu, Labinu, Plominu ter v Osorju, Cresu, Kastvu in Reki.

V komunah so opustili običajne norme v prid pisanim pravilom, določenim v statutih; bogastva so vpisovali v notarskih knjigah (kupoprodaje, najemi, živinska spolovinarstva, cesije, oporoke), postavili so pravila pri običajih, higieni, na splošno v življenju v skupnosti, določili so uteži in mere, vrednosti in cene za proizvode temeljnega pomena, kot so žitarice, vino in ribe, določili so davčne obveznosti, postavili vrednostne lestvice za zgradbe, pohištvo, oblačila in predmete, ter pripravili scenografije javnega življenja, obrede, skupne spomine. Kdor je želel postati meščan, *prebivalec*, torej sestavni del mesta, je moral imeti stalno bivališče že vsaj deset let, plačevati davke, uživati spoštovanje. Vse to je predstavljalo komunalno kulturo.

V Istri beležimo znatno koncentracijo komun v primerjavi z velikostjo ozemlja – v štirinajstem stoletju je bilo dvajset središč (deset na obali, deset v notranjosti), vsa so bila omejene velikosti, saj so največja imela od 5.000 do 6.000 duš, manjša pa 4.000 do 5.000. Vseeno pa tudi v notranjosti – kot na primer v Motovunu – najdemo vse značilnosti, ki so tipične za največje in najkompleksnejše komunalne družbe. Mnogi prebivalci mest, a predvsem prebivalci krajev in utrdb, so obdelovali zemljo; bili so “meščanikmetje”: zjutraj so skozi “kopenska vrata” šli iz mesta, zvečer pa so se vračali – gojili so trte in oljke, sejali žito, vendar je bil model

družbenega življenja, kateremu so pripadali, model utrdbe, kraja, mesta s pogledom na morje.

Vasi

V kolikor bi želeli vse te urbane in pol-urbane kontekste opredeliti z etničnimi in jezikovnimi izrazi, nam razpoložljivi viri od leta Tisoč do petnajstega stoletja odkrivajo čedalje več imen, govoric, konceptov, romanskih toponimov. To je bila avtohtona romanska tradicija, o kateri pričajo ostanki ladinskih govoric, ki so prisotne do Trsta in Milj ter istriotskih govoric v južni Istri, na katere je prirasla beneška tradicija še pred prihodom beneške nadvlade; nato je še tista, ki jo lahko splošno imenujemo italijanska, glede na stike z vsemi pristanišči zahodnega Jadrana. Toponimi, imena krajev - predvsem vasi - nam razkrivajo, da je bila italijanska romanska komponenta prisotna v vseh podeželnih obalnega pasu in znotraj doline reke Mirne – prisotnost, ki se je sčasoma pomešala s slovansko komponento, posebej po prvih razljudenjih sredi štirinajstega stoletja. V notranjosti polotoka – v večjih krajih in utrdbah – je komunalna ureditev s seboj prinašala komunalno kulturo - kulturo, ki se je hotela razlikovati od okoliških podeželj. Ta občutek razlikovanja je bil tisti, ki je skozi stoletja ohranil krajevne romanske govorce v Motovunu, Grožnjanu, Svetem Lovreču, pa tudi v gospostvih, večjih krajih (v Pazinu, Gračišču). Razlikovanje je ohranilo obrede in običaje, ki se močno razlikujejo od obredov in običajev prebivalcev vasi in kmečkih hiš, ki so bile najmanjše poselitvene enote podeželja. Skratka, kmetje utrdbekraja so se – resda - spopadali, primerjali, a so tudi sobivali z zunanjimi kmeti, ki so bili zbrani v soseske (*vicinie*), to je vaške skupnosti.

Drugi obraz Istre so predstavljale prav soseske – vasi in kmečke hiše, ki so zrasle, se razvile in izginile tekom srednjega veka. Vasi, uokvirjene v župnije (kar zadeva versko življenje), v soseske ali kmečke komune (na upravnem nivoju), so izražale neko svojo družbo, v kateri so se družinski poglavarji zbirali, izvolili svojega predstavnika in sogovornika - bodisi s komuno, kateri so pripadali, bodisi s fevdalnim gospodom. Če bi hoteli govoriti o kmečki kulturi – za predindustrijsko, torej srednjeveško in moderno Istro (približno do leta 1850) - moramo razlikovati med kmečkimi središči pol-urbanega tipa – različnimi velikimi in majhnimi utrdbami, različnimi kraji – ter središči,

*Beram, Sveta Marija na Škrilinah,
"Mrtvaški ples"*

kot so vasi ali številne raztresene kmečke hiše. Za slednja dva modela imamo za srednjeveška stoletja zelo malo dokumentacije. Kulturni modeli (šege, navade, tradicije, vrednote), na katere so se navezovali prebivalci vasi, pa se vseeno niso zelo razlikovali od tistih v utrdbah in krajih. Razločevalni element, ki je bil najbolj poudarjen, je bil jezik.

V večini primerov so istrsko podeželje – pri prehajanju iz obalnega pasu v notranjost – naseljevala slovanska ljudstva, katera dandanes ločimo na Hrvate in Slovence, čeprav je uveljavljanje sodobnih nacionalnih konceptov za pretekla stoletja prisiljeno. Skupek dokumentov, ki zadevajo postavljanje mejnikov med patriarhalno Istro, ozemlji Goričanov in beneškimi ozemlji, in ki (v najbolj verodostojnem delu) izhajajo iz štirinajstega stoletja, ki je v hrvaščini znan kot *Istarski razvod* (o katerem obstaja ena edina kasnejša verzija, napisana v hrvaški čakavščini, v glagolici), potrjuje etnično geografijo osrednje Istre – geografijo vročih meja, v kateri so prevladovali – če sodimo po imenih predstavnikov – hrvaške slovanske skupnosti, prisotne v vaseh, krajih in utrdbah kot so Pazin, Tinjan, Buzet, Roč, Hum, Sovinjak in tako dalje. Čeprav se je na ravni lokalnih situacij slika etničnih prisotnosti spreminjala (migracije, asimilacije) in je potrebno še vse razvozla-

Slovanska dimenzija

ti, načeloma govorimo o pretežno slovanski poselitvi na ozemljih goriških grofov ter v podgorskih in kraških kontekstih do Kastva in Kvarnerja. Za obdobje srednjega veka negotova razmejitvena črta med slovenskimi in hrvaškimi govoricami teče med območji Kopra in Buzeta.

Glagolica

Dejstvo, da je šlo za hrvaška ljudstva, nam dokazuje kulturni element, to je glagolska pisava, ki jo najdemo tako v epigrafskih napisih kot v kodeksih, sestavljenih v regiji. Glagolico so spočetka uporabljali za sveto pismo, napisano v cerkvenem slovanskem jeziku, in je izražala voljo po uveljavljanju slovanskega obreda (jezika) v katoliški liturgiji; to je bila oblika kulture – sicer na verski osnovi, a kasneje tudi posvetna – ki jo je del hrvaškega klera ohranjal skozi več stoletij (drugi del klera je v liturgiji ostal zvest latinskemu jeziku). Glagolica se je – z več ali manj sreče – ohranila skozi skoraj tisoč let (od 10. do 19. stoletja), in je izražala versko kulturo, včasih postala upravni jezik (postavljanje mejnikov, notarski zapisi), ali jezik posvetne in humanistične kulture, čeprav je bila omejena. Glagolica se je v nekaterih pogledih zoperstavila latinščini in romanski kulturi. Danes to pisavo štejemo za dokaz hrvaške kulturne in etnične identitete v stoletjih pred sodobnim vekom. Od leta Tisoč (in nato skozi več stoletij) je težišče glagolske kulture predstavljalo kvarnersko področje – med otoki Krkom, Cresom, zahodno Istro s Kastvom ter škofijo Senj in Modruš - ter otoška in severna Dalmacija. Galgolske epigrafske zapise – poleg Cresa in Krka, najdemo tudi v Plominu in Grdoselu; nekateri glagolski pisci so bili dejavni v mejnih utrdbah med Pazinom in Buzetom v poznem srednjem veku (spomnimo naj na primer na molitvenik v Roču iz leta 1405). Vse to dokazuje prisotnost nedvomno neromanske kulture in identitete vsaj med nekaterimi učenimi predstavniki istrskih krajevnih in kmečkih skupnosti od območja Pazina do Krasa in Kvarnerja.

Sobivanje in različnost

Istro sestavljajo kulturna sobivanja in različnosti. Na eni strani imamo slavno omembo Pulja v 9. spevu "Pekla" Danteja Alighierija: Pulj zaključuje Italijo, torej izraža mejo, do koder so segale italijanske besede (Dante je o tem pisal v delu *De vulgari eloquentia*), poleg tega izraža tudi geografsko-gospodarsko mejo, kajti: da bi prišli "v Italijo" – tudi iz Benetk – je bilo nujno iti

skozi Pulj. Skozi Pulj in Poreč so šli cesarji, veliki trgovci, svetniki – kot na primer sveti Anton Padovanski, ki je tam ustanovil frančiškanske samostane. Govorimo o začetku štirinajstega stoletja: Dante je to vedel, saj je bil v Ravenni, mestu, s katerim je Pulj do takrat imel tesne stike. Na koncu štirinajstega stoletja je bogat poslovni človek iz Izole posedoval rokopisno kopijo “Božanske komedije”; sicer pa so v vseh pomorskih središčih polotoka prebivali tudi ljudje iz pokrajin Toscana, Romagna, Marche ter, seveda, tudi avtohtono romansko ljudstvo – torej ne le bližnji Benečani. Med ljudstvom je – podobno kot v drugih italijanskih provincah – obstajala tradicija pripovedi o karolinškem epskem ciklusu. Istovremeno pa je na področju Pazina, Krasa, Kastva in kvarnerskih otokov potekala druga glagolska pomlad v obliki misalov in brevirjev.

Pogosto smo zarisovali meje med tema dvema (imenujmo ju tako) nasprotjema. V resnici gre za izraze učenih kultur – tako na eni, kot na drugi strani. Vmes – med tako imenovanimi navadnimi ljudmi – je obstajal cel sistem prečnih elementov, ki je bil značilen za skupek istrskih skupnosti, za skupek njihovih kultur: župnija, verska (kатоliška) tradicija, skupne komunalne in fevdalne institucije, normativna zgradba, pa tudi gospodarski odnosi, ozemeljska mobilnost, dimenzija dvojezičnosti. Vse to je obstajalo, začenši s stoletji srednjega veka, pa do obdobja nacionalnih sporov.

*Plomin,
glagolski
napis*

V obdobju od 11. do 15. stoletja, so bili stiki med romansko in slovansko dimenzijo verjetno redni, dnevni – vsekakor to niso bila neprepustna okolja; v samem Trstu so notarji, ki so bili povezani z ozemljem (so bili torej privilegirani sogovorniki elit različnih *sosesk*) poznali slovanske (slovenske) govorice in pisave; in seveda ne moremo izključiti možnosti sekundarne jezikovne cirkulacije slovanskih idiomov tudi v drugih urbanih središčih polotoka, predvsem v Pulju. Med drugim, se v vsakem dokumentu jasno izraža tudi vpliv, ki so ga romanske komune imele na podeželja. Če prav hočemo, lahko poudarimo razlike med tem in onim svetom; vendar slika, ki bi želela na izčrpen način prikazati Istro, ne more zanemariti povezav, zlitij, mešanja, kot tudi ne vztrajanja specifičnih modelov.

KOMUNE IN FEVDI

POGLOBITVE

- ▶ ISTRSKE DIECEZE
- ▶ GORIŠKI GROFJE
- ▶ HABSBURŽANI
- ▶ OD OGLEJA DO BENETK: VLADANJE
- ▶ KVARNER MED 11. IN 15. STOLETJEM
- ▶ NAČELNIK
- ▶ KOMUNALNI STATUTI IN MAGISTRATURE
- ▶ PODEŽELSKIE INSTITUCIJE
- ▶ URBANA DIMENZIJA
- ▶ URBANA SREDIŠČA NA VRHUNCU SREDNJEGA VEKA
- ▶ URBANO GOSPODARSTVO: PIRAN
- ▶ NA SEVERNEM JADRANU
- ▶ SREDNJEVEŠKI PULJ
- ▶ RURALNA DIMENZIJA: RAZVOJ IN STAGNACIJA
- ▶ UTRDBE
- ▶ MENIHI
- ▶ ROMANIKA IN GOTIKA
- ▶ PISAVE IN JEZIKI
- ▶ PROUČEVATI SREDNJI VEK
- ▶ SREDNJEVEŠKA ISTRA DANES

ISTRSKE DIECEZE

Na ozemlju Istre se je razvilo šest diecez (ozemeljskih cerkvenih struktur, v katerih so bile zbrane župnije, in na čelu katerih je bil škof), ki so izvirale iz starokrščanskega in zgodnje-srednjeveškega obdobja, in ki so jih okrog leta Tisoč priključili oglejskemu patriarhatu (matični cerkvi). Istrske dieceze so bile sledeče: Trst, Koper, Novigrad, Poreč, Pićan in Pulj; tudi Osor onkraj Kvarnerja, je imel svojo diecezo. Taka koncentracija škofij – glede na majhnost regionalnega ozemlja – je, na evropskem nivoju, primerljiva le z nekaterimi področji osrednje Italije (ki pa je bila gosto poseljena). Dve najstarejši istrski škofiji sta bili poreška in puljska, ki izhajata iz 5. stoletja našega štetja. Pićan omenjajo od 7. stoletja dalje; bolj negotovi so začetki *Emonie*, kasnejšega Novigrada, ki vsekakor izhaja iz prvih stoletij zgodnjega srednjega

Novigrad, notranjost katedrale

veka; nato sta sledila Trst in Koper. Puljska škofija se je raztezala na področju starodavnega puljskega rimskega podeželja, bolj ali manj do Rovinja in Raške drage. Okrog leta Tisoč (leta 938 ali 1028) se je škofija razširila preko raškega kanala in vključila ozemlja, ki so prej pripadala pičanski škofiji, torej Labin z njegovim ozemljem in celotna obala vzhodno od Plomina (pod Učko) do Reke (reke Riječine). Poreška dieceza je tudi pokrivala izvirno rimsko podeželje do morja (med izlivom reke Mirne in vključno z Rovinjem) in področja Pazina. Na severu je tržaška dieceza zajemala istoimensko, majhno podeželje ter pas kraškega ozemlja do področja Buzeta. Med tržaško, poreško in puljsko diecezo, v središču Istre, se je raztezalo ozemlje majhne pičanske škofije (med Učko ter ozemlji Pazina in Labina). Dolina reke Mirne je predstavljala mejo med poreško in novigradsko diecezo – slednja je zajemala istoimensko podeželje ter podeželje Umaga, Grožnjana, Oprtalja, Završja in Momjana. Piransko podeželje (ki je vključevalo savudrijske griče) ter podeželja Kopra, Milj in Isole so spadala v koprsko diecezo. Med 9. in 11. stoletjem so škofje imeli znaten vpliv na ravni ozemlja.

Od leta Tisoč dalje se je posvetna oblast na področjih, ki so bila bolj oddaljena in so jih goriški in devinski gospodje težje kontrolirali, skrhalo, zato so le-ti dodelili v fevde ozemlja, ki so bila podvržena cerkveni imuniteti, in torej niso bila vezana na oblast mejnega grofa. V bistvu je vse tisto, kar je bilo v 12. in 13. stoletju mogoče dati v fevd, dokončno ušlo škofijam. Vzdolž obale in v samih mestih pa je škofovsko oblast minirala krepitev komun. Škof je prejemal desetine, bogastvo določenega škofa pa so merili na osnovi demografske teže diezece. Ravno zaradi velike koncentracije na ozemlju, istrske škofije niso bile prav posebej donosne. Škofijski sedeži, ki so bili prisotni v največjih obalnih mestih ter v majhnem Novigradu, so kljub vsemu dajali velik ugled urbanemu družabnemu življenju.

GORIŠKI GROFJE

Svoj vrhunec je hiša goriških grofov dosegla v drugi polovici trinajstega stoletja. Poleg posesti, ki so jih pridobili v vlogi advokatov oglejskega patriarha tekom 12. stoletja (na Krasu, v Istri, Furlaniji, na hribih Goriškega), je Majnard III. (goriški grof, cesarski namestnik na Štajerskem in v Avstriji, advokat v krajih Oglej, Bressanone in Trento) leta 1254 prejel naziv tirolskega grofa, ker je bil zet tirolskega grofa Alberta III., ki je tistega leta umrl. Ob smrti Majnarda III. leta 1258 je ta velika dediščina prešla na sinova Majnarda IV. in Alberta I. Leta 1271 sta se brata odločila, da bosta posesti razdelila na dva dela: Majnardu IV. je šlo vse, kar je ležalo zahodno od doline Val Punteria – torej tirolska grofija, medtem ko je Albert prejel vzhodne dele: ozemlja na Koroškem, Kranjskem, v Furlaniji, okrog Soče, na Krasu in v Istri. Od leta 1271 govorimo o dveh vejah družine: goriški in goriško-tirolski veji. Majnard IV. je bil zelo blizu Rudolfu Habsburškemu, cesarju svetorimskega cesarstva, kateremu je izdatno pomagal pri sporih in v konfliktu s češkim kraljem Otokarjem Přemyslom. V zameno je njegova družina

Paz, utrdba

leta 1279 prejela koncesijo – kot pravico upravljanja – nad ozemlji, ki so postala habsburška, torej vojvodino Kranjsko, vindiško (slovensko) marko in po nekaj letih tudi koroško vojvodino. Z Majnardovim sinom Henrikom je tirolska veja v moški liniji izumrla leta 1335. Potem, ko so se vsi poskusi posrednega nadziranja komun istrske obale izjalovili, so se v štirinajstem stoletju nove generacije Goričanov vrnile k tistemu, kar so bile dosegle v preteklosti, medtem ko se je

okrepila vez s Habsburžani, zgodovinskimi zavezniki. Pri goriški veji, ki se je med 13. in 14. stoletjem uspela obdržati, je leta 1342 tudi prišlo do (dodatne) razdelitve med potomci Alberta I. Tako sta nastali istrska in goriška veja (iz izvirne goriške veje). Istrska veja - v osebi Alberta IV. - ni trajala dolgo, saj je že leta 1365 vsa istrska in koroška ozemlja obljubil Habsburžanom v zameno za finančno pomoč in zaščito. Z izginotjem Alberta IV. leta 1374 je dejansko vse prešlo na Habsburžane, kateri so - kot imetniki pazinskega gospostva in priključenih fevdov - prodrli v notranjost istrskega polotoka. Goriška veja, katere posest se je zreducirala na samo Gorico, Sočo in Kras, je trajala še skozi celotno petnajsto stoletje, dokler leta 1500 ni izumrla - tistega leta so tudi ta ozemlja prešla v roke Habsburžanov. Goričani se kažejo kot tipična plemiška družina nemško-avstrijskega izvora, njihova zgodba pa je podobna zgodbi mnogih drugih srednjeevropskih dinastij. Bolj simbolična pa je prigoda tistega, kar so želeli zgraditi, torej skupka ozemelj, ki so ga hoteli posedovati in nadzirati: velikih mejnih ozemelj, krajev med vzhodnimi Alpami in Jadranom, med nemškim, italijanskim in slovanskim svetom.

HABSBURŽANI

Rudolf I. Habsburški (1218-1291) je bil izvoljen za nemškega kralja ter okronan kot cesar Svetorimskega cesarstva leta 1273: to je bil vrhunec dolgega in potrpežljivega vzpona družine, ki je izhajala iz (kasneje švicarskega) kantona Aarau. Ko se je Otokar II. Přemysl odpovedal ozemljem družine Bamberg-Spanheim, je Rudolf pridobil tisto, kar je nato za več stoletij postalo srce posesti njegove družine: severno in južno Avstrijo, Štajersko, Koroško, Kranjsko, Vindiško marko - skupek vojvodin, ki so kasneje z Rudolfom IV. (1339-1365) Habsburžanom prinesle naziv avstrijskih nadvojvod. Koroška, Kranjska in Vindiška marka so bile vseeno leta 1279 dodeljene v fevd Goriškemu grofu Majnardu IV.,

Pazin, utrdba

kateremu je Rudolf zaupal. Iz tega izhaja vez med habsburško dinastijo in Goriškimi grofi – vez, ki je kasneje prve ponesla čedalje bolj proti jugu, proti Jadranu. Z izginotjem moške linije tirolske veje Goričanov (s smrtjo Henrika, sina Majnarda IV.) je Albert II. Habsburški (1289-1358), potomec Rudolfa I., leta 1335 dobil v posest Vipavo in tako svoje posesti razširil do Krasa. Tirolska je pod Habsburžane prešla leta 1364 in se je takoj izkazala za ključni člen dednih zemljišč. Leta 1365 so se ustvarili pogoji za vstop v Istro: s pogodbo so Habsburžani od Alberta IV. Goriškega podedovali istrske posesti, kar se je nato dejansko zgodilo leta 1375. Leta 1366 se je Hugo Devinski izrekel za vazala Habsburžanov, ki so zaradi tega dobili nadzor nad devinskim in kastavskim gospodstvom. Leopold III. (1351-1386) je pridobil istrske fevde, leta 1382 pa je sprejel prostovoljno privrženost Trsta: velika dinastija je tako prišla do morja. Zgodovina Istre je bila torej povezana z

usodo Habsburžanov že od časov njihovega vzpenjanja in preko Habsburžanov je Istra ostala del Svetorimskega cesarstva do njegovega konca (leta 1806). Istrska ozemlja so skozi več stoletij Habsburžanom predstavljala mejno posest, grozd fevdov, ki so ga uporabljali kot plačilo v odnosu do podložnikov-upnikov. Pazinska grofija in priključeni fevdi so se – institucionalno gledano in kot naselja – pod okriljem Goričanov razvili v dveh etapah: v obdobjih od leta 1040 do 1150 in nato od leta 1150 do sredine trinajstega stoletja; s prihodom Habsburžanov pa se je razvoj ustavil in vse je ostalo v bistvu nespremenjeno, tudi v sodobnih stoletjih (16.-18.).

OD OGLEJA DO BENETK: VLADANJE

Katere so bile razlike na upravno političnem nivoju med patriarhalno ureditvijo Istre in vladnim modelom, ki so ga uvedle Benetke? Od vsega začetka je bil namen oglejskih patriarhov vladati mejni grofiji (markizatu), torej Istri, kot provincialnemu telesu; od tod izhaja postavitvev gastalda, rihtarja in markiza, kot vrhov delegirane provincialne oblasti. Tem likom je bila podrejena vlada komun, najmočnejših političnih in institucionalnih subjektov v regiji. Patriarh je hotel preko svojih zaupnikov nadzirati najbolj uspešen del Istre; njegovi zaupniki so bili včasih goriški grofje, ki so medtem oblikovali svojo fevdalno državo v notranjih in manj privlačnih delih polotoka. Sicer pa so patriarhi poskušali nadaljevati med mnogimi (neizogibnimi) političnimi kompromisi. Takim namenom centralizacije v smeri delegirane oblasti v mejni grofiji so seveda nasprotovala najpomembnejša mesta-komune vzdolž obale – v prvi vrsti Pulj (a tudi Piran in Koper). Patriarhi se – tudi takrat, ko so začeli izgubljati suverenost nad polotokom – niso odpovedali provincialni ureditvi svoje oblasti, saj je bila ta, po drugi strani, edina možna tehnična rešitev za vladanje ozemljem, na katerih niso bivali, niti niso sodelovali z vodilnimi sloji le-teh.

Benetke pa so se – nasprotno – vsaj do šestnajstega stoletja poskušale izogniti provincialni ureditvi svojih istrskih posestev. Benetke so se z vsakim posameznim mestom, z vsako posamezno komuno pogajale za prostovoljno ali vsiljeno privrženost. Posledično so s tem priznale subjektivnost vsake posamezne istrske komune; njihova nadvlada je bila v bistvu rezultat dogovora med dvema subjektoma, dvema komunama. Benetke so se v tej fazi pogajale samo s komunami – subjekti, ki so jim bili institucionalno enakovredni; tam kjer komune ni bilo, kot v primeru Grožnjana ali Buzeta, so zahtevale njeno ustanovitev. Glavno mesto v lagunah je oblast delegiralo načelniku (izvoljenemu v beneškem Senatu), ki je imel sedež v istrski komuni. Preko tega lika, ki je imel znatne upravne in sodne pristojnosti, so v bistvu Benetke posame-

zna istrska središča kontrolirale v mnogo večji meri, kot patriarh, vendar so bile zelo pozorne pri spoštovanju ponosa določenega kraja, in sicer tako, da so mu priznavale subjektivnost, predvsem v medsebojnih odnosih. V bistvu je vsaka komuna v Istri imela izključen (in na nek način privilegiran) odnos s *Comune Veneciarum*, brez kakršnegakoli posrednika; sam načelnik je bil porok te neposredne zveze z beneškim Senatom, državnim vrhom. Tako lahko govorimo o skupku beneških dominijev - komun - v Istri, in ne o enem edinem dominiju Republike Serenissime. Dejansko, so v beneških dokumentih omenjeni *naši deli Istre* (torej več subjektov). Zagotovo so bile Benetke s svojimi vodilnimi sloji tiste, ki so uspele dodobra razumeti psihologijo vladanja drugim mestom, kot tudi občutljivost komunalnih skupnosti.

Koper, Čevljarska ulica z arkadami
Pretorske palače

KVARNER MED 11. IN 15. STOLETJEM

Kvarner kot specifično območje ima svojo posebno zgodovino kot področje, kjer se stikajo trije zgodovinsko-geografski konteksti: prvi je dalmatinski in zadeva otoke Krk, Cres in Lošinj, ki so do devetnajstega stoletja pripadali zgodovinski Dalmaciji, katera se je oblikovala predvsem kot bizantinska provinca; drugi zadeva vzhodno obalo Istre; tretji pa liburnsko obalo – od Voloske in Reke do Senja. Za obdobje zgodnjega srednjega veka nimamo podatkov, še posebej za liburnski del. Rimsko *Tarsatica* so v obdobju med 6. in 7. stoletjem uničili Slovani in Avari. Vemo (iz virov, izhajajočih iz štirinajstega stoletja), da so se do Reke raztezale cerkvene pristojnosti in posvetna oblast, in sicer najprej pičanskih, nato pa še puljskih škofov, kateri so na koncu 10. stoletja prevzeli področje Labina in obalo pod Učko do Reke. Po tistem, kar navaja bizantinski letopisec Konstantin Porfirogenet, so se ozemlja vojvodine Hrvatov raztezale do reke Raše, torej so zajemala vzhodno Istro in tudi bivše naselje, imenovano *Tarsatica*. Tekom leta Tisoč se je situacija zagotovo začela spreminjati, in sicer z nastankom ozemlja v pristojnosti gospostva okrog utrdbe Kastav, ki je vključevalo tudi okoliško področje do reke Riječine. Južno od te meje se je nahajalo konsolidirano kraljestvo Hrvatov (kasneje, od leta 1102 dalje, madžarsko-hrvaško kraljestvo), medtem ko so otoki ostajali del bizantinske Dalmacije, kjer so že (od leta 1000) začeli čutiti vpliv Benetk. Kastav je tekom 12. stoletja postal gospostvo Devinčanov, ker je bilo to ozemlje predaleč, da bi ga puljski škof lahko neposredno upravljal. Ravno pod gospostvom Devinčanov je v drugi polovici trinajstega stoletja začela rasti Reka kot pomorski kraj, ki je nastal na ruševinah *Tarsatice*. V dokumentih iz trinajstega stoletja najdemo namreč ime *Terra Fluminis Sancti Viti* (kasneje v nemščini *Sankt Veit am Pflaum*). Reka je bila stičišče različnih trgovskih poti, ki so se tradicionalno stekale proti Kvarnerju, stičišče blaga, ki je prihajalo iz gorate notranjosti, iz Krasa, iz vzhodne Istre, s Krka, Cresa in Lošinja. Ozemlje je na začetku štirinajstega stoletja dobil v zastavo Bartolomeo Frangipani. Leta

1399 je družina devinskih grofov izumrla, zato je tudi Reka, v okviru Kastavskega kapitanata, prešla v roke družine Walsee. V tem obdobju zrahljanega gosposkega nadzora se je na Reki organizirala komunalna struktura, polna privilegijev in oprostitev. Še vedno pod vladavino družine Walsee, se je v prvi polovici petnajstega stoletja tisto, kar je že postalo mestece, še dodatno razširilo in pritegnilo poslovneže iz različnih koncev Jadrana (predvsem iz pokrajin Marche in Romagna). Prisotnost Reke je kasneje spremenila krajevno gospodarsko in družbeno geografijo in vplivala na razvoj kastavske gosposke, na njene utrdbe in kraje (Veprinac, Klana, Voloska, Moščenice), a tudi na gospodarstva Krka, Cresa in Labinskega področja. Že od vsega začetka se je Reka oblikovala kot trgovsko mestece, v katerem so prebivali ljudje različnega izvora, ki so med seboj komunicirali v preprostem poslovnem jeziku (v narečju beneškega tipa), v primerjavi z zaledjem, ki je bilo že poudarjeno hrvaško. Leta 1466 je tudi Reka, tako kot Kastav, prešla v roke avstrijske dinastije Habsburžanov.

NAČELNIK

Načelnik je v obdobju patriarhata in Benetk v bistvu predsedoval svetu komune, ki so ga po običaju sestavljale najpomembnejše družine komune-mesta (najbolj premožne ali z največ družbenega ugleda). Poleg njega so bili sodniki, ki so v beneški fazi predstavljali lokalno oblast. Vpliv teh krajevnih svetnikov na odločitve načelnika je potrebno še v celoti oceniti, glede na to, da se od primera do primera in iz obdobja v obdobje razlikuje. Beneškemu načelniku so bila pri opravljanju svoje funkcije v pomoč pravila, napisana v komunalnem statutu; on je v bistvu delil pravico (sodna, civilna in kazenska oblast) na temelju statutov. Onkraj pisanega zakona je imel pri izrekanju sodb določeno diskrecijsko pristojnost – tako imenovani *arbitrium* –, zato so bili ljudje včasih odvisni od njegove (domnevne) zdrave pameti. Načelnikovo delo je nadzirala neke vrste komisija, ki jo je periodično imeno-

val beneški senat, in v kateri so bili *auditori*, na katere se je lahko posameznik – preko odvetnikov – pritožil v primeru, da bi želel izrečeni sodbi oporekati (seveda so to lahko počeli le premožnejši ljudje ali mestne frakcije). V vsakodnevni upravi je načelniku pomagal pretorski kanclist – pravi pravcati strokovnjak, ki je poznal formule za pripravo uradnih dokumentov in tudi za postopke izvedbe le-teh; kanclist je moral biti tujec in navadno je bil to človek iz načelnikovega spremstva, torej Benečan. Beneški načelnik je bil – poleg upravljanja komune – odgovoren tudi za vojaško varnost mesta ali utrdbe, v katerega je bil poslan za obdobje, ki je bilo od komune do komune različno, in sicer za 18 ali 36 mesecev; poznati je moral stanje orožja in streliva, popisati stanje obrambnih zidov in s tem v zvezi ukrepati. Nekateri beneški načelniki so imeli posebne naloge: tako je motovunski bil odgovoren za zelo pomembno dolino reke Mirne, kjer so rezali in odvažali drevesna debla, namenjena beneški ladjedelnici. Načelniki so prejeli fiksno plačo, ki je bila določena v statutarnih pravilih, in katero so delno pokrivala Benetke, delno pa komuna, v kateri je delal (načelnništvo - *podesteria*); poleg tega je bil tu še variabilni del, ki so ga sestavljale *regalije* v obliki vina, živali, jajc, ter drugi prihodki v obliki različnih desetnin. Načelniki so seveda tekom svojega službovanja poskušali nabrati čim več, kar je porodilo ljudski rek (ki ni samo istrski) *eviva el podestà novo perché el vecio gera un lovo* (živel novi načelnik, saj stari bil je volk). Na vsak način, načelnik ni mogel tvegati, da bi se komuna obrnila proti njemu, pa tudi Benetke niso tolerirale, da bi njihova politična legitimnost doživela krizo (od tod izhaja funkcija nadzornikov - *auditori*); načelnik je navadno deloval v dogovoru s krajevnimi frakcijami in interesi, med katerimi je moral previdno in spretno krmariti.

Bale, Grad Bembo

KOMUNALNI STATUTI IN MAGISTRATURE

Razširjenost komunalnih statutow se (v določenih primerih) pojavi prej, predvsem pa spremlja prihod beneške nadvlade na polotoku. Statut je bil temeljni normativni dokument, ustava, na kateri je temeljila municipalnost nekega kraja, neke skupnosti. Navadno je bil razdeljen na več knjig. Prva je zadevala bolj institucionalni del – v njej so bile določene funkcije, komunalni liki, njihove naloge in pripadajoča plačila od načelnika in komunalnega sveta do navadnega javnega uslužbenca, ki je prebiral razglase, imenovanega *comandadore* - torej “organe”, s katerimi je komuna delovala. Sledili sta ena ali dve knjigi, ki sta opisovali davke in bremena, ki jih je komuna zahtevala za svoje delovanje, ter nato neke vrste civilni kodeks v okviru skupnosti, ki je zelo natančno določal pogoje prodaje temeljnih življenjskih potreb-

Pulj, občinska palača

ščin (kruh, mleko, ribe, vino), pogoje uvoza le-teh v komuno (v zvezi z davki, ki so tudi ščitili krajevno proizvodnjo), ter pogoje za upravljanje javnih lokalov kot so gostilne – skratka, bistvena pravila življenja skupnosti. Četrta ali, kakorkoli, zadnja knjiga je predstavljala klasifikacijo različnih vrst prekrškov in zločinov ter pripadajoče kazni – neke vrste kazenski zakonik; v njej so bila določena tudi pravila javne higiene na ravni mesta (vode, odplake, smeti). Dodatek tako oblikovanemu statutu so predstavljali pristavki in določbe – *terminazioni* -, ki so jih postavile beneške oblasti (izdajali so jih – v padajočem vrstnem redu po pomembnosti: Senat, nadzorniki - *auditori*, upravitelji - *provveditori* v Istri in, nazadnje, od sedemnajstega stoletja dalje, načelnik in kapitan Kopra ali kapitan kraja Rašpor). Koper je bil verjetno prvi, ki je v Istri imel statute okrog leta 1238-39; tudi v Pulju so bili verjetno napisani okrog leta 1250 (novice imamo za leto 1264), tako kot v Trstu (1250). Od teh prvih statutow ni ostalo ničesar. Piran je svoj prvi statut dobil leta 1274 (edini iz trinajstega stoletja, ki je prišel do nas), Poreč leta 1267, torej ob izrazu privrženosti Benetkam, Motovun okrog leta 1300, po izrazu privrženosti. Komunalni uradniki – neke vrste uslužbenci – so bili od kraja do kraja različni, odvisno od velikosti le-tega. Najpomembnejša institucija je bilo skladišče – *fondaco* - žitaric in mok, katerega so vodili delegati, izbrani iz sredine komunalnega sveta (plemičev); tam so seveda bili pisarji, tako kot tudi v kancliji načelnika. V mestih soli, kot so bili Koper, Piran in Milje, je bilo skladišče soli s pripadajočimi uradi še en prostor izjemnega pomena za mesto, kamor so prihajala plačila v gotovini. Davčno izterjavo so opravljali komunalni uradniki, lahko pa je bila dana v zakup; nato so bili možje, ki so bili zadolženi za izpolnjevanje statutarnih norm (cene kruha, cene rib na tržnici) – tako imenovani *comandadori*; pa možje, odgovorni za čistočo na cestah; bili so tudi vodje četrti - *capi contrada*, odgovorni za mestne četrti ali vrata, ki so bili v tesnem stiku z voljo ljudstva; in na koncu še policijski načelniki – *barigelli*, ki so nadzirali podeželje ob mestu in prijavljali morebitna nasilja.

PODEŽELSKIE INSTITUCIJE

Podeželske skupnosti so bile vpete v institucije (katere bi lahko opisali kot) "civilnega" in verskega tipa. Osnovno obliko na ozemlju je predstavljala vas ali skupina majhnih vasi in kmečkih hiš, včasih imenovanih *vicinie* – soseske. Na ravni vasi so oblikovali neke vrste skupščino družinskih poglavarjev; v njej niso bili predstavniki vseh družin, temveč le tistih najpremožnejših in tistih, ki so imele večjo avtoriteto, med katerimi je skoraj vedno obstajala neka bolj ekskluzivna skupina, iz sredine katere so izmenično izbirali vaške sodnike (enega ali dva, odvisno od velikosti skupnosti) ter samega vodjo vasi. Slednjega so poimenovali *zupano* ali *meriga* (ali tudi *merigo*). Pri dodeljevanju enega ali drugega naziva v različnih skupnostih ni bilo nikakršne etnične ali jezikovne razlike (župan za slovansko, *meriga* za romansko prebivalstvo), čeprav je bil prvi slovanskega izvora, drugi pa latinskega. Morda naziv *meriga* prevladuje v skupnostih, ki so večje in z bolj ukoreninjeno tradicijo; tako, na primer, najdemo nekaj *merig* - predstavnikov kraja Buzeta na začetku štirinajstega stoletja – ki razpravljajo z beneškim načelnikom kot predstavnikom komune Motovun. Vendar tega ni mogoče postaviti kot splošen kriterij, saj je precej skupnosti Vlahov, ki so se priselili v šestnajstem stoletju (torej kasneje) spontano izbralo izraz *meriga* za določitev svojega predstavnika (Marčana, Lobarika pri Pulju) in s tem sprejelo tudi institucionalne oblike ozemlja, na katerega so prišli prebivat. Nekateri znanstveniki so poskušali opredeliti izraz županja - vas ter njeno institucionalno in družbeno ureditev – kot tipični hrvaški institucionalni model (glede na izraz župan/*zupano*) v nasprotju z latinskim in romanskim izrazom *municipium*. To je težko sprejemljiva hipoteza, kajti družbeno-institucionalna razdelitev kmečkih skupnosti v Istri – ki jo najdemo v dokumentih iz poznega srednjega veka (štirinajstega, petnajstega stoletja) - se niti najmanj ne razlikuje od splošnih institucionalnih modelov, veljavnih na celotnem evropskem zahodu (vaška skupnost), in nima prav ničesar specifičnega, razen značilnosti, da poglavarja vasi (ki

je prisoten v skoraj vseh evropskih vaseh), v nekaterih primerih imenuje župan. Župan ali *meriga* ni bil izraz krajevne samouprave, temveč na splošno izraz neke elite določene skupnosti; poleg tega je moral biti župan premožen, da je lahko nosil bremena predstavljanja skupnosti pred gospodom ali komuno, katerima je pripadala. Drugi obraz moči in avtoritete v vaški skupnosti je bil župnik (v večjih središčih). Cerkevni mož je pokrival eno ali več vasi (predvsem, če so bile majhne) in je – ob boku vaškega poglavarja – igral tudi vlogo posrednika med skupnostjo in nekaterimi veljaki bližnjih krajev ali komun. Kler je sestavljal posebno cerkveno mrežo, ki je bila dobro vključena v ozemlje; imel je neposredne stike s škofom ter z drugimi cerkvenimi predstavniki v mestih, krajih, utrdbah in vaseh.

Bale,
Mala
Gospa

URBANA DIMENZIJA

Srednjeveško mesto ima neko svojo fiziognomijo, ki je zelo poudarjena v odnosu do ozemlja. V primeru Istre v veliki večini primerov leži na morski obali. Da bi vanj vstopili, je potrebno prečkati kanal ali most. Dolg most-nasip veže Koper na kopno, na podeželje; tudi v Pulju moramo prečkati most nad vodotokom v bližini amfiteatra; Poreč ima majhen kanal pred kopenskim obzidjem. Nato imamo kopenska vrata z razkošnimi arkadami, ki materialno, fizično označujejo vhod v mesto, a tudi v mestece in utrdbo (kot Sveti Lovreč ali Motovun). Za časa beneške nadvlade so nad kopenskimi - tako kot nad morskimi - vrati postavili leve svetega Marka, simbol oblasti. Mesto je imelo zgradbe in javne

Rovinj, zgodovinsko jedro

površine, ki so se popolnoma razlikovale od antropizirane geografije podeželja, ki so torej bile popolnoma različne od tistega, kar je lahko vsak dan videl prebivalec vasi. Zna-tno število trgov in cerkva, pa katedrala, in samostani in vladna palača, pod ložami ka-tere so sodili o civilnih in kazenskih vpraša-njih. Mesto je bilo se-veda komplementarno

podeželju. Zelo pogosto so zgodovino Istre brali po protislovnih kriterijih tako, da so na eno stran postavili zgodovino urbanih središč – poleg vsega še romanskih (italijanskih), na drugo pa po-deželje – slovansko (slovensko in hrvaško); to je bila zgodovina “nas in njih”. V resnici pa je – v svoji, fizični in institucionalni, različnosti – mesto vedno dopolnjevalo podeželje, katero je v me-stu našlo tržišče za svoje proizvode, prodajalne za svoje nakupe, denar, ki si ga je izposojalo, sodno oblast, ki je reševala spore, no-tarje, ki so zapisovali nabavljene ali prodane dobrine, po nareku sestavljali oporoke ali volila, cerkveno oblast ali posebne like - kot na primer brivca-kirurga -, zabavo, gostilne, samo alternativo po-deželskemu življenju, kot so lahko bili stolnica s svojimi freskami in kipi, sezonski sejmi, javne molitve, procesije, cerkvene predsta-ve (srednjeveško gledališče). Če že, bi morali kvečjemu v urbanem in pol-urbanem policentrizmu, v komunalni koncentraciji, ki je značilna za Istro (in torej v pomanjkanju enega in edinega homo-logizirajočega središča), iskati razloge, zaradi katerih so na koncu koncev skozi mnoga stoletja sobivala različna ljudstva na istih po-deželjih, zaradi katerih so se lahko razvili različni jeziki in različne kulture. Oziroma – čeprav so bila po strukturi različna – je vsako mesto v bližnjih in malo daljnjih podeželjih oblikovalo svoj mali, referenčni svet.

URBANA SREDIŠČA NA VRHUNCU SREDNJEGA VEKA

Kako velika so lahko bila istrska mesta na vrhuncu srednjega veka? V obdobju od leta 1290 do leta 1320 si na polotoku – če bi hoteli postaviti domnevo o maksimalnem številu prebivalcev (vključno s Trstom in Krasom) – težko predstavljamo več kot 100–110.000 prebivalcev. Ne poznamo, niti verjetno ne bomo uspeli spoznati realne velikosti krajev, ker enostavno za to nimamo podatkov; kljub vsemu pa obstajajo določeni elementi (urbana struktura, kasnejši demografski podatki), ki nam pomagajo pri domnevi o maksimalnih velikostih urbanih in polurbanih obalnih središč - velikostih, prikazanih v sledeči tabeli:

Mesta	Prebivalci (maksimalno število) okrog leta 1290-1320
Pulj	4.000–5.000
Koper	3.000–4.000
Trst	3.000–4.000
Piran	2.000–2.500
Poreč	1.500–2.000
Mesteca	
Rovinj	800–900
Novigrad	700–800
Izola	700–800
Milje	500–700
Umag	500–700

Pulj in Koper - z domnevnimi približno štiritisoč prebivalci – sta bili največji mesti in sta imeli na razpolago največji podeželji v regiji: puljsko v času družine Castropola (od leta 1310 do 1331), ki je bilo največje, je merilo 600 km², medtem ko je koprsko (čeprav je večina ozemlja spadala pod pristojnost škofa) za malenkost presegalo 300 km². Trst je imel zelo omejeno podeželje in je upal, da bo postal izhod na morje za Kras in Kranjsko. Poreč je lahko računal na precejšnje podeželje v velikosti približno 200 km², Piran je že od trinajstega stoletja posedoval zelo omejeno podeželje v izmeri približno 60 km², ki pa ga je intenzivno in z dobičkom izkoriščal, in kateremu je potrebno prišteti že takrat upoštevanja vredna solinska polja. Kar zadeva ostala sredi-

Koper, Stolnica, gotska prižnica

šča, lahko le ugibamo: mesteci Milje in Izola sta imeli verjetno na razpolago ozemlja, katera najdemo v kasnejših stoletjih, torej vsako po približno 30 km² (najmanjši); Umag je imel približno 50 km², morda pa tudi več; Rovinj okrog 70 km², medtem ko težko izrečemo neko oceno za Novigrad, ki je bil tudi sedež škofije, z morda 100 in več km². Istrska mesta in mesteca (z največ 5.000 do najmanj 500 prebivalci), so bila na obrobju povprečnih velikosti italijanskih komun (kjer so povprečna središča dosegala število 10.000 prebivalcev); vendar so vsa skupaj – predvsem v demografski koncentraciji priobalnega pasu, dosegala znatno urbanizirano dimenzijo (18-21.000 prebivalcev, razporejenih vzdolž približno 120 km obale), če jih primerjamo s preostalim delom vzhodnega Jadrana, ali z omrežjem mest/mestec kontinentalnih regij, ki so se nahajale severovzhodno od polotoka (Kranjska, Hrvaška).

URBANO GOSPODARSTVO: PIRAN

Zahvaljujoč bogatim fondom piranskega mestnega arhiva, ki je preživel vojno s Chioggio (v letih 1379-81), danes lahko spoznavamo značilnosti gospodarskih dejavnosti mesta Piran v obdobju med koncem trinajstega in prvimi desetletji štirinajstega stoletja. Gre za edino urbano gospodarstvo, ki je bilo obširno dokumentirano in analizirano v okviru srednjeveške Istre. Piran je – če upoštevamo mesto in ozemlje (približno 60 km² površine) – okrog leta 1300 imel skupno 3.000 – 3.500 prebivalcev. V prvih šestdesetih letih beneške prevlade – približno od leta 1283 do 1340 – je opaziti naraščajoč razcvet: povečali so urbani prostor, zgradili glavne palače – kot prvo, komunalno (leta 1291) in novi cerkvi (svetega Frančiška in svetega Donata), znatno so povečali pristanišče, na ozemlju so ustanovili nove vasi - *ville*, razširili so površine, namenjene proizvodnji soli. Ko rečemo Piran, namreč (še do današnjih dni) pomislimo na sol; vendar ta prava pravicata industrija ni vedno prevladovala v mestnem gospodarstvu. Predvsem pomeni neko konstanto in neko jamstvo (glede na to, da so bile Benetke siguren odjemalec). Tukaj, tako kot v drugih urbanih središčih, moramo govoriti o celi pahljači dejavnosti, ki – glede na konjunkturo, a tudi glede na sezone – poskušajo zbrati čim večje število delavcev. Predvsem vloga podeželja ni zanemarljiva. Zaradi morfoloških značilnosti so kosi dobre zemlje raztreseni na različnih razdaljah od urbanega središča; tam so – po pomembnosti – gojili vinsko trto, oljko, pšenico in druge žitarice; posebnost Pirana je ta – v primerjavi z ostalimi istrskimi središči -, da so meščani/kmetje na svoje posesti potovali s čolni, saj je bil transport preko gričevnatega sveta otežkočen. Vendar je težko oceniti vpliv kmetijstva na celokupno gospodarstvo mesta: čeprav je ta vpliv na videz majhen (morda okrog 20-30%), je težko ločiti mesto od podeželja, od njegovih resursov, na katere je večina družin gledala kot na sezonske opcije (vrtovi, vinogradi, oljčniki). Za Piran – tako kot za Rovinj

Piran, starodavni klanec

in Milje – lahko rečemo, da je na nivoju proizvodnje imel tesen in neposreden stik s svojim podeželjem. S pomočjo dnevnega prevoza s “kmečkimi” barkami so pridelke skladiščili v samem mestu in – zahvaljujoč čedalje večji kapaciteti čedalje večjega пристanišča ter sami bližini Benetk (prečkali so tržaški zaliv in pluli vzdolž lagun) – so z lahkoto plasirali olje in vino na najpomembnejšem tržišču. Bližina Benetk je pomagala tudi ribolovu – dejavnosti ki je bila organizirana okrog lastnikov plovil, ki so jemali v zakup ribolovna področja, imenovana *peschiere*, katera so bila navadno v lasti večjih samostanov, zasebnikov, a tudi komune, in katerih vrednost je bila odvisna

od ribjega bogastva. Okrog jedra lastnikov plovil (imenovali so jih *paroni*) se je vrtel velik roj – a vedno v odvisnosti od sezon – ribolovnih delavcev; samo o lastnikih (*paroni*), ki so večinoma v Istri vodili dejavnost, lahko govorimo kot o pomorskih profesionalcih. Isto velja za tiste, ki so se ukvarjali s pomorskim transportom. Skoraj nemogoče je ločevati obe kategoriji, torej ribiče in mornarje, kajti zelo pogosto sta ti dve dejavnosti sovpadali: istrski pomorski promet je bil po tradiciji promet obalne plovbe. Industrija soli se je začela strukturirati ravno v drugi polovici trinajstega stoletja, in sicer po pravilih, ki so se potem razvila v stoletno tradicijo. Potrebno je bilo mojstrstvo pri izgradnji in občasni rekonstrukciji izparilnih bazenov, imenovanih *cavedini*,

tako, kot pri sami proizvodnji: tehnike gradnje so se učili tako iz modelov, ki so jih uporabljali v Apuliji, kot iz tistih na Pagu v Dalmaciji (za jadranski bazen je značilen pretok informacij). Družine solinarjev so predstavljale točno določeno skupino v piranski družbi, tako kot tudi v Kopru in Trstu. Obrt, storitve in trgovina so ustrezali zahtevam kraja, podeželja in širšega področja, ki se je širilo v notranjost, proti Bujam in Motovunu (30-50 km).

Dejavnosti lahko razdelimo na tiste, ki so pretežno urbanega pomena - za oskrbo z živili (peki, mlinarji, mesarji, vinarji, gostilne itd.), in tiste, ki so namenjene tudi okoliškim tržiščem (strojarji, krznarji, čevljarji, tkalci, krojači itd.); pahljača ponudbe je bila zelo široka tudi v primerjavi z velikostjo mesta: od izdelovalcev glinenih izdelkov, opek, sveč, izdelkov iz vrbovja, sodarjev do pleskarjev, orožarjev in zlatarjev. Med tistimi, ki so se ukvarjali z različnimi dejavnostmi, je bilo mnogo tujcev, ki so prihajali iz drugih istrskih mest, pogosto iz Furlanije in iz beneških mest (pa tudi iz Kranjske, ter pokrajin Romagna in Marche). Trgovska dejavnost je bila v veliki meri vezana na potrebo mesta po živilih: uvažali so predvsem pšenico in druge žitarice, stročnice, živino, mlečne proizvode. Manj intenziven je bil uvoz tkanin, kož, lesa, kovin, apna. Izvažali so predvsem vino, nato olje, sol, in na koncu ribe. To so bile osnovne značilnosti – značilnosti razmerja med urbanim gospodarstvom in drugimi jadranskimi konteksti. Na krajevni ravni pa je cvetela živahna izmenjava med mestom in podeželjem ter obmejnimi ozemlji, kjer so nabavljali osnovne surovine za obrt in storitve, ter seveda živino, seno, žitarice, les za kurjavo in gradnjo.

Take vrste gospodarstvo je stalno potrebovalo imisijo denarja - finančno pomoč. Piranski podjetniki so – odvisno od velikosti operacije – potrebne vsote našli v samem mestu ali v drugih središčih, ali pa so preko posrednikov pridobivali posojila od velikih financerjev: v Kopru, tako kot v Trstu - poleg krajevnih - niso manjkali florentinski upniki, pa tudi ne predstavniki velikih finančnih družin samih mest Firenze, Padova ali Benetke. Ravno kreditne operacije so tiste, ki poudarjajo živahnost piranskih proizvodnih dejavnosti.

NA SEVERNEM JADRANU

Istrska mesta, ki so se širila že vsaj od leta 1100 dalje, so postala referenčne točke za gospodarstva polotoka in okoliških regij; bila so sestavni del kroga komplementarnih izmenjav, ki je bil značilen za gospodarski sistem severnega Jadrana, kjer so Benetke predstavljale gravitacijsko središče. Istrska mesta so se specializirala v obdobju med 12. in 13. stoletjem. Koper je v trinajstem stoletju razvil industrijo in tržišče soli za Kranjsko. V zameno so Kranjci (*Cranzi*) prinašali pšenico – dobrino, ki jo je Koper, tako kot celotna priobalna Istra, močno potreboval. Manjkajočo pšenico – tisti del, ki ga obalni pas ni uspel pridelati za svoja iz leta v leto bolj obljudena mesta – so navadno kupovali v Furlaniji ter na beneških podeželnih in trgih žita na območju celotnega zahodnega Jadrana od pokrajine Romagne do pokrajine Marche (Fano Senigallia), do Apulije; pomen teh žitornih področij za istrske kupce je rasel ali upadal v – odvisnosti od konjunktur (razpoložljivosti proizvoda). V Istri pa so žito kupovali v okolici doline reke Mirne in predvsem na območju Pulja, pa tudi v Trstu, kamor je prihajalo iz notranjosti. Piran je uvažal žito tudi zato, da ga je nato ponovno prodal v notranjosti

Luka Mirna, Tarska Vala

regije; poleg tega so v petnajstih mlinih, postavljenih vzdolž vodnih tokov, do katerih je bil enostaven dostop z morja, končale žitarice, namenjene mnogim skupnostim primorja in obmejnih ozemelj. Nekaj podobnega se je dogajalo v Kopru, vzdolž reke Rižane, tako da lahko obe mesti štejemo za točki, v katerih so se razdeljevale moke za severno Istro. Piran je živino nabavljal predvsem na območju Pulja in v Trstu, pa tudi vzdolž celotne vzhodne jadranske obale (Sklavonije), od Cresa do Zadra in Šibenika. Tkanine so kupovali v Benetkah in Firencah. Tako, kot obrtniki, so tudi trgovci pogosto izhajali iz drugih krajev ali so bili kakorkoli povezani z drugimi tržišči (Trst, Koper, Pulj, Benetke, beneško zaledje, Ancona, Firenze); pogosto so bili Florentinci tisti, ki so vodili dobičkonosne posle z živino, mesom, kožami in siri na osi vzhodnega Jadrana. Piransko in koprsko vino, katerega vsaj četrtina izvoznikov so bili tujci, je končalo na trgih v Benetkah, Muranu in Gradežu, manj pa v drugih istrskih mestih; isto velja za sol in olje, ki sta – poleg Benetk - redno končala v Furlaniji. Piran je iz nekaterih zornih kotov podoben Kopru in Trstu: imamo veliko vlogo uvoza žitaric (morda v Kopru manj kot v Trstu) in jamstvo proizvodnje soli, ob boku katerih sta vino in olje; od trinajstega stoletja dalje obstaja trgovsko posredništvo med Severnim Jadrantom (in Jadrantom na splošno) ter Istro-Krasom in razvoj obrti in kreditiranja za obmejna ruralna gospodarstva. Ta model severne Istre se je - v celoti gledano – tekom štirinajstega stoletja zrcalil tudi v Miljah in Izoli. Pulj je predstavljal žitarski pol za obalno Istro; veliko središče za razdeljevanje govedi in drugih živali, namenjenih bolj ali manj vsem mestom Severnega Jadrana, še najprej v Benetke (puljska polja so omogočala koncentracijo čred); bil je točka, v kateri so nalagali vina iz notranje Istre na galeje, ki so plule proti Vzhodu, ter les za kurjavo in gradnjo, ki je potoval v Benetke; bil je točka, iz katere so kože iz notranje Istre, Kvarnerja in obmejnih regij razpošiljali proti tržiščem srednje Italije; kot gibalo obrti in kreditorstva je postal referenčna točka za osrednjo Istro in Kvarner. Pulj je dosegel vrhunec ugodne gospodarske faze med letoma 1290 in 1320. Podobna tisti v Pulju, a na nižji ravni, je morala biti gospodarska situacija v Poreču, ki je – med drugim - predstavljal posredniško točko za gradbeni les in kamen. Zago-

tovo sta Koper in Pulj, tako kot Trst, Piran in Poreč, svoja okolja specializirala preko gostih povezav z drugimi urbanimi gospodarstvi Jadrana, in sta svoja bogastva osnovala tudi na sivi ekonomiji tihotapstva vseh tistih proizvodov, na katerih so Benetke zahtevale ekskluzivo pri trgovanju z njimi - predvsem pšenice in soli. Vse skupaj – prijavljeno in zamolčano – je bilo del sistema izmenjav beneškega Jadrana – sistema, katerega splošne značilnosti so bile, kot rečeno, določene v štirinajstem stoletju.

SREDNJEVEŠKI PULJ

Pulj in Koper sta bila v obdobju med trinajstim in petnajstim stoletjem največji mesti v Istri. Tekom teh dveh stoletij sta dosegla meje svojega urbanega razvoja – meje, ki sta jih nato presegla šele v devetnajstem stoletju, ko je Pulj prerasel svoje antično obzidje, Koper pa bonificiral okoliško močvirje. Še dandanes lahko ob sprehodu začutimo obris urbanega kroga srednjeveškega Pulja. Vrsta palač, postavljenih vzdolž obale, namreč sledi starodavni liniji morskega obzidja, ki je bilo tekom srednjeveških stoletij tolikokrat porušeno; katedrala, posvečena svetemu Tomažu, stoji nedaleč od tistega, ki je moral nekoč biti uradni vhod z morja. Za katedralo in starodavno krstilnico se je po vsej verjetnosti razvijalo spodnje mesto (danes je to cona, polna palač), in sicer do kopenskih vrat, med katerimi so Dvojna vrata. Na splošno je med obzidjem in vzpetino kapitolskega griča postavljen večji del urbane strukture – strukture, ki je od antičnega rimskega foruma pa vse do slavoloka Sergijevcev (pri Zlatih vratih) odsevala (in še vedno odseva) pravokotni tloris rimskega Pulja. Linija obzidja vzdolž današnje obale se ukrivi malo preden doseže področje templjev (Avgustov tempelj), kjer je nekoč bilo pomorsko pristanišče z izhodom na forum. Tukaj so stale največje mestne palače, komunalna palača (ista kot danes), ribja tržnica - na splošno je bil to kraj, namenjen izmenjavi blaga. Nato se je obzidje nadaljevalo

tako, da je naredilo širok ovinek okrog močvirja (današnja stavba pošte), ki je ležalo med mestom in gričem Zaro (*Montezaro*), dokler ni doseglo slavoloka Sergijevcev – enih od kopenskih vrat – od katerega je tekla cesta za Medulin in grič Sv. Mihovila (danes območje bolnišnic) – cesta, vzdolž katere so bili starodavni grobovi, ki jih Dante omenja v “Božanski komediji”. Od Slavoloka Sergijevcev dalje se razvija mogočno kopensko obzidje s stražnimi stolpi (ki jih še danes lahko vidimo vzdolž parka, imenovanega *Giardini*) do Herkulovih in Dvojnih vrat. Novi Pulj, ki se je razvil v drugi polovici trinajstega stoletja, se je povzpел na kapitolski grič; na vrhu so Sergijevci postavili utrdbo – simbol njihove moči in ambicije, da bi vladali mestu in podeželju; vzdolž strani, ki gleda proti morju, so zgradili palače najmogočnejših družin. Frančiškani so v tem novem predelu mesta postavili kompleks samostana in cerkve svetega Frančiška – veliko gotsko novost. Frančiškani so se – za razliko od benediktincev v samostanu Sv. Mihovila na istoimenskem griču – očitno želeli naseliti sredi “visoke puljske družbe”, a tudi na pol poti med ljudstvom ravninskega dela mesta in utrdbo družine Sergi-Castropola.

Pulj, obzidje

RURALNA DIMENZIJA: RAZVOJ IN STAGNACIJA

Še dandanes – če se iz katerekoli vasice podamo po poljskih poteh, širokih ravno toliko, kolikor je širok voz, ki ga vlečeta dva vola – lahko opazimo poteze starodavnega istrskega podeželja. Zapuščenost, ki je bila zanj značilna v zadnjih petdesetih letih, je obvarovala (če odmislimo mnoga, premnoga divja odlagališča) poteze pokrajine, za katero je tipična stalna, obsesivna prisotnost človeške roke, ki se izraža predvsem v obliki neštetihih suhih zidov. Ogromno delo, ki se je verjetno razvilo tekom dveh obdobij demografske in gospodarske ekspanzije istrskega podeželja: prvo v 12. in 13., drugo pa v 17. in 18. stoletju. Vmes je prišlo do stagnacije – faze razljudenja, ko so obdelano zemljo nadomestili pašniki, tako imenovane zapore (*serraglie*) tudi te iz zidov in živih mej. Gradnja tej okvirjev istrske ruralne pokrajine se torej ni nikoli dokončno ustavila. V devetnajstem stoletju so jo obnovili, in šele sredi dvajsetega so jo nato popolnoma opustili, danes pa nihče več ne skrbi zanjo – saj se ne zavedamo dediščine te civilizacije, ki je edinstvena in neponovljiva. Ruralna geografija preteklosti je bila bogata in je imela neko svojo logiko. Okrog vasi in krajev je bil najprej pas vrtov in manjših zapor, kjer so se pasle živali. Nato je sledil pas obdelane zemlje: pšenica, ječmen, ajda, sirek, oves; pa seveda vinogradi, ki so se raztezali skoraj vsepovsod, in oljčniki. Postavljen je bil obroč napajalnikov za velike živali in sistem poljskih poti v obliki zvezde, na sredi katerega je stal kraj ali vas. Mnoge teh poti na območju Poreča in Pulja so zrcalile predhodno obstoječa centurizirana podeželja. V trinajstem stoletju, ko je poseljenost podeželja naraščala, so postopoma nastajale nove vasi, nove *ville* in končno tudi kmečke hiše – kmetije z eno ali dvema stavbama in priključenimi hlevi. Ob stagnaciji so izginjale ravno kmečke hiše – ljudje so iskali zavetje v vaseh in, ko so se izpraznile tudi te, v utrdbah, na *ozemljih* (Mutvoran, Bale, Galiziāna, Vodnjan, Šišān na območju Pulja). V zvezi s puljskim podeželjem se je govorilo o približno šestdesetih krajih (če štejemo vasi in kmetije), ki so izhajali še iz sredine štirinajstega stoletja; ostali so samo največji. Pozni srednji vek označuje sledeča krivulja: rast, vrh, stagnacija in nato – v nekaterih primerih – upadanje.

UTRDBE

Če so vzdolž obale in v komunskem okolju z izrazom *utrdba* (*castello*) na splošno mislili trdnjave, kot na primer tisto, ki se je vzpenjala nad Puljem, ali Levji grad v Kopru (Mokovo in Socerb pri Trstu), je v notranjosti polotoka ta izraz označeval obzidane naselbine, postavljene na vzpetinah, ki so se dvigovale nad komunikacijskimi potmi in ki niso bile preveč obljudene (seveda, pazinska utrdba je bila "klasični" grad, v katerem je živel gospodar grofije). Imamo Istro utrdb - vse so se bolj ali manj razvile tekom 12. in 13. stoletja – in Istro komun, ki se medsebojno prepletata in vplivata druga na drugo. Utrdbe izražajo vzpon fevdalizma, ki poteka (v našem regionalnem primeru) vzporedno z uveljavljanjem komun; v bistvu sta to dva obraza Istre, ki tekom štirinajstega stoletja pomembno dozoreva. Ni malo utrdb, ki so se ohranile v osnovnih potezah, a od mnogih ostajajo le ruševine. Izmed tistih, ki so se bolje ohranile, naj spomnimo na Momjan in Završje, nato na utrdbokraj kot Sveti Lovreč, ki ima določene podobnosti s Tinjanom, Galižano in Pićanom, ki so v primerjavi s podeželji postali "mesteca". Celotno osrednje in podgorsko območje je bogato z ostanki utrdb, ki so se izgubile zaradi sporov in razljudenja do začetka šestnajstega stoletja, kot na primer Roč, Vranja, Paz, Grdoselo; z drugimi, ki so se delno spremenile in povečale, kot Boljun, Lupoglav (Mahrenfels), Kršan, Kozljak ali Veprinac v Kvarnerju; in še drugimi, ki so postale vasi, kot Račice, Sovinjak, Draguč, Vrh, Hum. Vloga utrdb je bila podpiranje ozemlja – kot zatočišče za prebivalce vasi v primeru vdorov ter kot rezidenca za krajevno plemstvo in vazale, katerim je gosposka poverila izterjavo davkov.

Boljun,
utrdba

Kot tip naselbine je bila utrdba med vasjo in krajem (z obzidjem ali brez) in je lahko tudi sama postala vas, lahko je izginila ali pa postala kraj, mestece.

MENIHI

Prvi meniški red v zahodnem, rimsko-katoliškem krščanstvu je benediktinski, katerega je ustanovil sveti Benedikt (iz Nursije) leta 529 v kraju Monte Cassino. V Istri je potrjena prisotnost benediktincev že od samega začetka, to je 6. stoletja, in sicer v okolici Pulja. Red je v regiji doživel krizo tekom trinajstega stoletja. Do tistega obdobja je sama poreška škofija štela devet benediktinskih samostanov, med katerimi so Sv. Mihovil pod Zemljom, Sveti Petar u Šumi, in samostan na otoku Sveti Andrija v Rovinju. V Pulju in istoimenski diecezi so bili benediktinci prisotni v štirih samostanih, med katerimi je poznan veliki kompleks Sv. Mihovila (*san Michele in Monte* - današnja civilna bolnišnica; morda je v njem prebival Dante), ki so ga dokončno izgubili v drugi polovici devetnajstega stoletja. Leta 1002 je bil ustanovljen samostan Sveti Mihovil, ki je dolgo deloval. Kamaldužanski samostan Svetega Mihovila – tudi ta benediktinski – je obstajal v Balah v 12. stoletju.

Na začetku trinajstega stoletja sta oglejska patriarha Volfger in Bertold Meranski omogočila prihod beraških redov v regijo – frančiškanov in dominikancev. Urbani razvoj obalnih komun je spremljala prisotnost menihov teh dveh redov – menihov, ki so upravljali bratovščine, okoli katerih so se zbirali predstavniki lokalnih elit. Po izročilu naj bi sveti Anton Padovanski leta 1229 ustanovil frančiškanske samostane v Gorici, Trstu, Poreču in Pulju, medtem ko naj bi sam sveti Frančišek ustanovil tistega v Zadru. Frančiškani v Istri so od vsega začetka konventuali. Leta 1256 so odprli samostan tudi v Kopru, leta 1301 v Piranu, leta 1330 v Miljah, torej v mestih, katerim je sol prinesla bogastvo. Leta 1318 so zgradili kompleks samostana in cerkve v Piranu. Vendar je bil najpomembnejši kompleks, ki so ga začeli graditi v obdobju 1314-

20 v Pulju, ki zajema samostan in gotsko cerkev – najvišji izraz tega arhitekturnega sloga v Istri. Urbanih scenografij tistega časa si, skratka, ne moremo zamisliti brez prisotnosti takih cerkva in samostanov. Dominikanci so bili v Kopru prisotni že vse od leta 1220, in so s Frančiškani ustvarili duopol urbanih samostanov. V Poreč so dominikanci prišli leta 1270, in so se – kot je znano – trudili zatreti kakršen koli izraz krivoverstva v regiji. Izmed ostalih redov naj omenimo prisotnost Templarjev v Božjem polju pri Vižinadi v 12. stoletju ter prihod puščavnikov svetega Pavla (red madžarsko-hrvaškega izvora) v samostan Blažene Device Marije (Čepić), ki je kasneje izginil. Menihi svetega Pavla so se leta 1459 naselili v velikem samostanu Svetega Petra u Šumi (kjer so še danes prisotni).

Sv. Marija na Božjem Polju

ROMANIKA IN GOTIKA

Z 11. stoletjem se v okviru vzhodnega Jadrana začne faza intenzivnejšega urbanega razvoja. Istrska mesta – v znamenju romanskega sloga – dosežejo vrhunec urbane, arhitektonske in umetnostne transformacije med koncem 12. in tekom celotnega 13. stoletja. Če sta Pulj in Poreč prva, ki z novimi obzidji in trdnjavami določita novo velikost mesta, več ali manj vsa komunalna središča uvedejo neko določeno romansko monumentalnost

Poreč, romanska hiša

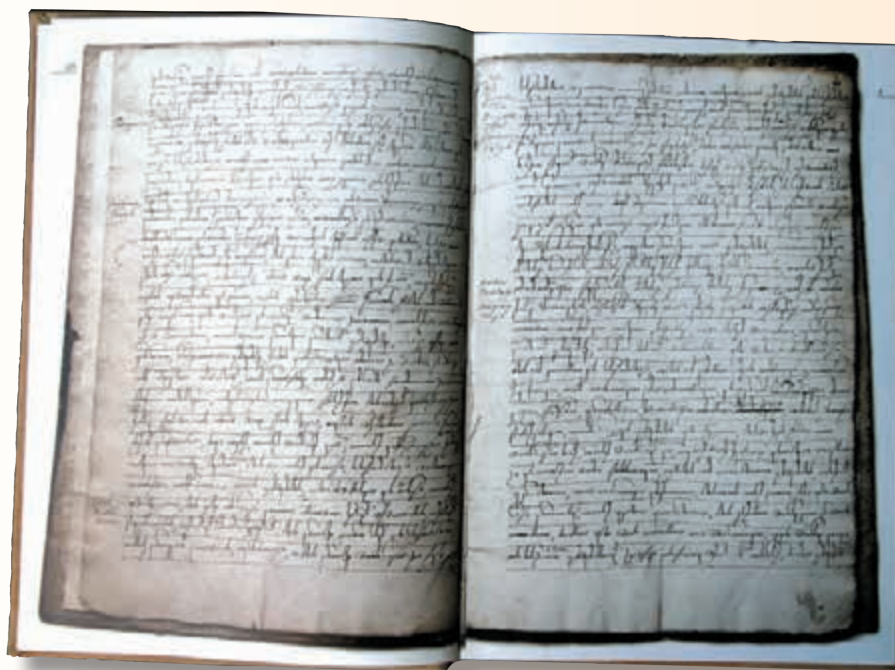

z okraševanjem pročelij in stebrišč mestnih palač – tako zasebnih kot javnih (komunalne palače v Kopru, Piranu, Motovunu, Poreču, Pulju). V Poreču ostaja okrog deset romanskih hiš, med katerimi je tudi stavba župnišča; v Piranu in Rovinju so še ostaline iz trinajstega stoletja. Izmed romanskih cerkva, ki izhajajo iz 12. stoletja, naj spomnimo na Svete ga Martina v Svetem Lovreču (podolžen tloris, s tremi oboki, s tremi apsidami in ločenim zvonikom), Sv. Sofijo v Dvigradu (od katere ostajajo ruševine), ostanke Svete Marije pri Vrsarju, Sv. Petra v Piranu. Izmed samostanskih kompleksov, zgrajenih v roman-

skem slogu pa na Sv. Mihovila v Limu, velikega Sv. Mihovila (*San Michele al Monte*) v Pulju (ki je danes prekrit z avstrijsko utrdbo in bolnišnico), Sv. Petronillo pri Kanfanarju (danes le ruševine), Sv. Ivana (*San Giovanni in Campo*) pri Pulju, ki so ga rekonstruirali Templarji, benediktinski samostan (kasneje Pavlov) v Svetem Petru u Šumi (ostaja romanski križni hodnik). Izmed manjših cerkva naj spomnimo na tisto v Hrastovljah v dolini reke Rižane (postavljena v utrdbi, zgrajeni leta 1581), na Sv. Elijo pri Balah, Sv. Elizeja v Draguču, Sv. Foško v Peroju, Sv. Krištofa pri Rovinju in Sv. Trojico, tudi v Rovinju (iz konca trinajstega stoletja, z izvirno središčno strukturo). Ploske reliefe iz 11. in 12. stoletja lahko občudujemo v Plominu (na pročelju Sv. Jurija), na pročelju cerkve v kraju Karšete, v Poreču (na fasadi hiše dveh svetnikov). Delčke fresk iz 12. in 13. stoletja lahko najdemo v apsidah Sv. Mihovila v Limu in v Sv. Martinu v Svetem Lovreču, nato v Sv. Foški v Peroju, Sv. Elizeju v Draguču, medtem ko se pomemben lesen križ nahaja v Galizani.

Gotski slog lahko v arhitekturi zasledimo že na koncu trinajstega stoletja. Na začetku štirinajstega stoletja sta bila zgrajena frančiškanska kompleksa – samostan in cerkev – v Pulju in Piranu. V drugi polovici omenjenega stoletja opazimo upad umetniških in arhitekturnih naročil na nivoju regije, četudi se v Kopru gradi skladišče žitaric in mok (leta 1392), zraven njega pa cerkvica Sv. Jakoba ter nekatere hiše in palače (gotske hiše v takratni kali Sv. Marjetice in v Santorijevi ulici). V petnajstem stoletju je prišlo do ponovnega oživljanja s številnimi popravki v pozno-gotskem slogu: z biforami in triforami, na javnih palačah, z gradnjami gosposkih dvorcev v Kopru, Pulju in Poreču. Pozna gotika v Istri pušča bogato žetev fresk, predvsem v notranjosti polotoka. Spomnimo naj na apsidno Sv. Nikolaja v kraju Rakotule (14. stoletje), obok župne cerkve v Pazinu, kapelo Sv. Antona v Žminju, na Sv. Antona v Barbanu, Sv. Ano v Lindarju. Med najslavnejše slikarske cikluse se uvršča tisti, ki ga je leta 1471 izdelal mojster Vincent iz Kastva v cerkvici Svete Marije na Škrilinah pri Beramu (znana sta mrtvaški ples in čaščenje svetih treh kraljev). V Hrastovljah, v cerkvici Svete Trojice, je leta 1490 mojster Ivan iz Kastva notranjost okrasil s prizori iz Geneze, Pasijona, Svetih treh kraljev ter življenja Adama in Eve.

PISAVE IN JEZIKI

Besedilo "Istarskega razvoda"

Z nastopom vladavine Habsburžanov so v uradu kapitana Pazinske grofije kot uradni jezik uporabljali nemščino, predvsem v korespondenci z nazivnimi gospodi; uporaba nemškega jezika je, na koncu koncev, ostala omejena v primerjavi z razširjenostjo latinščine v vseh javnih aktih istrske regije tekom poznega srednjega veka. Poleg latinščine, najdemo glagolske napise in

celotne religiozne tekste, kot so misali, brevirji in psalterji, ki jih je neredovni kler sestavil v ozemeljskem pasu, zajetem med Buzetom, Labinom in Barbanom – v bistvu v okoljih pod oglejsko oblastjo; to sta liturgični obred – v cerkvenem slovanskem jeziku – in pisava – glagolica –, katera je potrebno opazovati na ozadju izginotja benediktinskih samostanov v notranji Istri (Sv. Mihovil - *San Michele in Monte* pri Pazinu, Sv. Petronila a pri Dvigradu, Sveti Petar u Šumi) in torej vpliva latinščine, ter nato okrepitve kulturnih vezi (kroženje klera) med temi področji, Kvarnerjem (Krk) in hrvaškim primorjem (Vinodol, Senj) tekom 13. in 14. stoletja. Ravno od 14. stoletja pa do sredine 16. stoletja so glagolico sem ter tja uporabili za sestavljanje oporok, in jo tako vključili v rabo na civilnem področju. Kar zadeva govorjene jezike, ne razpolagamo z verodostojnimi dokumenti, da bi lahko opisali tisto, kar bi lahko bil jezikovni okvir v regiji v poznem srednjem veku, tudi glede na kasnejše toponomastične sedimentacije (od 15. do 17. stoletja). Zagotovo je razljudenje, do katerega je prišlo v zahodnem in osrednjem delu polotoka, povzročilo, da je situacija na teh področjih z etničnega vidika postala nestalna. Lahko

postavimo domnevo, da je imela jezikovna geografija v obdobju od 13. do 15. stoletja (v grobem) naslednje značilnosti: na severnem in zahodnem obmorskem pasu (podeželje Kopra in Pirana, in nato od Buj, Momjana in Grožnjana skoraj do izliva reke Raše) so uporabljali romanske govornice; politični in kulturni vpliv Benetk na obalna mesta je po vsej verjetnosti vpeljal – najprej v urbanem okolju in nato širše – elemente beneškega narečja že od 13. stoletja dalje; južno od Limskega kanala do celotnega puljskega podeželja so se ohranile istriotske govornice (Vrsar, Rovinj, Bale, Vodnjan, Galižana, Šišan, Pulj), ki so še dandanes prisotne v vsakodnevni komunikaciji. Govornice tipa hrvaške čakavščine so bile prisotne – poleg prevladujočega romanskega pasu – v notranjosti polotoka in na kvarnerskih obalah, z izjemo večjih krajev, kjer so ohranili italijanske ali mešane romanske govornice, ter na severnem področju (severno od Buzeta), kjer so bile verjetno v veljavi slovenske govornice.

PROUČEVATI SREDNJI VEK

Sodobno zgodovino pisje je nastalo v devetnajstem stoletju – stoletju, v katerem so se razvile nacionalne identitete, izrazi same sodobnosti, skupaj s spremembami na področju gospodarstva (kot je industrializacija), družbe (buržoazija, proletarizacija, srednji razredi, itd.), kulture, mentalitete in običajev. Vsaj do petdesetih let dvajsetega stoletja je zgodovino pisje (neposredno ali posredno) preteklosti apliciralo parametre in koncepte, ki so tipični za moderno dobo – kot država, narod, družbeni razred, gospodarski razvoj, napredek. V preteklosti so – s ključi današnjega časa – nastale korenine sedanjosti. Velik preobrat je bil tisti, ki ga je označilo francosko zgodovino pisje (šola “*Annales*”), ki se je nato razširilo na druge zgodovino pisne izkušnje v različnih evropskih in ameriških kontekstih (in je danes že mednarodni trend), s katerim so opustili take parametre zato, da bi v preteklosti iskali sisteme, ki so tipični za preteklost: ekonomske in politične

sisteme, družbene sisteme, sisteme vrednot, mentalitete. Danes se torej zgodovinarji – vsaj tisto bolj napredno – stalno trudi, da bi družbo iz preteklosti postavilo v njen čas, iz vsakega aspekta in predvsem za srednjeveška stoletja ter tako imenovano zgodnjo moderno dobo (16.-18. stoletje). S čedalje bolj filološkimi in podrobnimi raziskavami poskušamo vstopiti v filigran načina razumevanja in videnja sveta s strani protagonistov - tistih, ki so živeli v preteklosti. Osebam, dogodkom, gibanjem iz preteklosti ne poskušamo pripisovati pomenov današnjega časa. V primeru zgodovine Istre v času pred moderno dobo – torej devetnajstega stoletja – moramo paziti na to, kako razumemo in opisujemo določeno skupnost - bodisi da gre za mesto ali za vas – kako se nam zdi, da prepoznamo določen narod, določeno kulturo, kako se nam zdi, da prepoznamo določene identitete. Svet, ki ga ni več, svet preteklosti, pa naj si bo 13. ali 18. stoletje, je kot planet – velik in zapleten - katerega poskušamo razumeti tako, da na njem delamo skozi več generacij: vsaka generacija o njemu odkrije nekaj, kar lahko popolnoma preobrne zorni kot njenih očetov. Zgodovinarji je vse to: velika raziskava preteklosti in veliko, neizogibno ter nujno potrebno razglabljanje o tem, zakaj in kako jo raziskujemo.

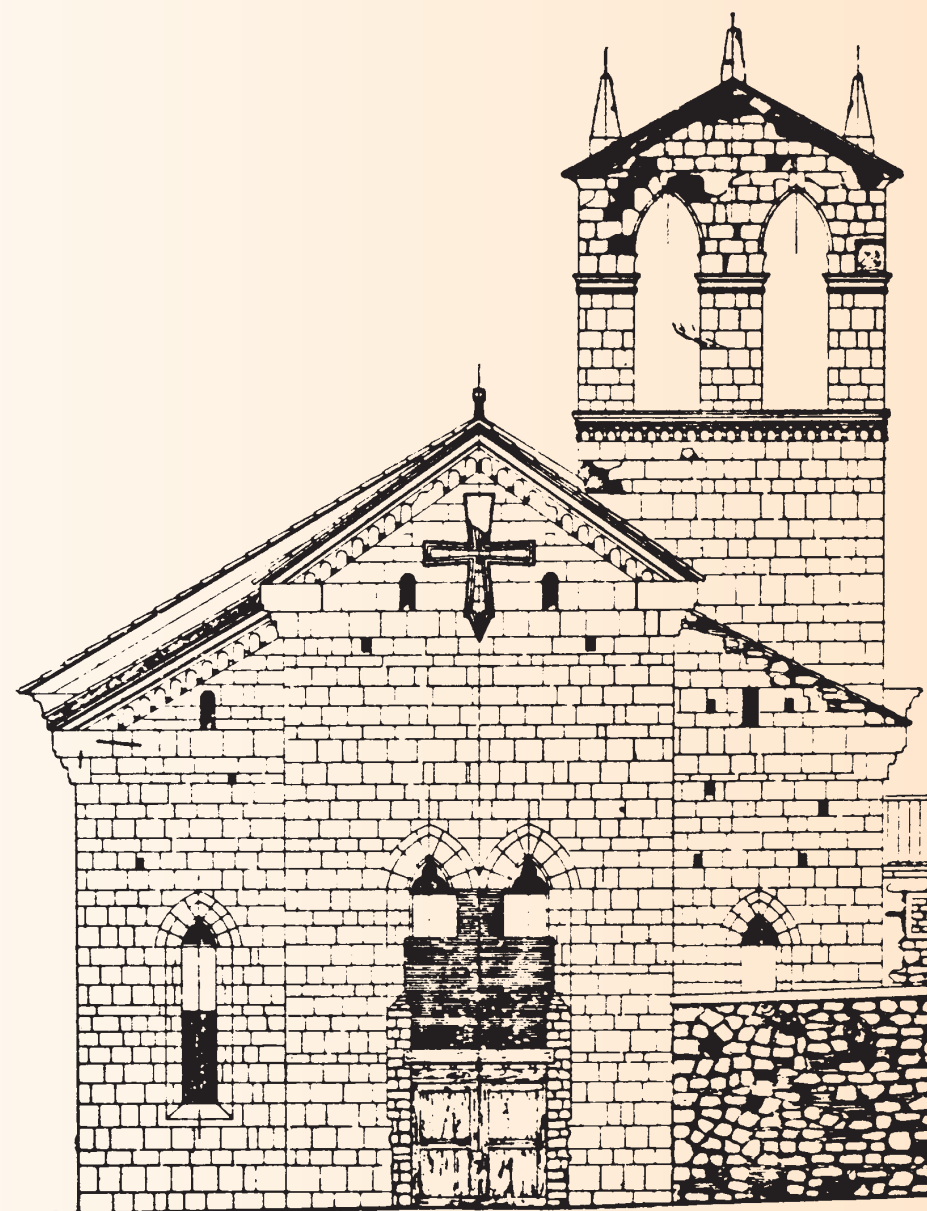
Pulj, beneški gotski triptih

SREDNJEVEŠKA ISTRA DANES

Kje lahko danes v Istri opazimo srednji vek? Najstarejša Istra se je ohranila v notranjosti polotoškega trikotnika, medtem ko v primorju poteka strašljiva antropizacija – ki sledi ciljem turistične industrije –, proces, ki popolnoma spreminja najbolj značilne poteze priobalnega pasu. Zvonika Rovinja in Pirana se seveda še vedno dvigujeta nad urbano maso, vendar sta le ostanka veličastnega osemnajstega stoletja. Starejša Istra, ki je v svojem bistvu beneška, je namreč sestavljena iz številnih stavb, zgrajenih v osemnajstem stoletju - stoletju ponovnega zagona. Srednji vek je prisoten, a ostaja zakrit, potrebno ga je dešifrirati. Če začnemo pri profilih krajev v notranjosti: profili Grožnjana ali Motovuna še vedno na nek način zrcalijo štirinajsto stoletje. Vstopanje in izstopanje iz Grožnjana skozi nekatera sekundarna vrata - v strmi pokrajini - nam lahko da občutek, kaj je pomenilo živeti v srednjeveškem kraju. Tudi nekatere druge vasi v notranjosti – predvsem če so ostale kompaktne – ohranjajo fiziognomijo poznega srednjega veka, če nanje pogledamo od daleč, z določenih zornih kotov. Po profilih, imamo tudi še zunanje meje urbanih središč, ki jih lahko zaznamo v vseh večjih središčih iz trinajstega in štirinajstega stoletja: V Pulju, Kopru, Piranu, Poreču (v Trstu, tako kot na Reki se težje orientiramo med sodobnimi stavbami). Nato imamo notranjosti. Urbane notranjosti določenih uličic Pirana in Rovinja nas lahko popeljejo nazaj v trinajsto in štirinajsto stoletje, kljub vsem kasnejšim posodobitvam. Temu sledijo stavbe: pazinska utrdba, kjer je lahko zaznati strukturo iz trinajstega stoletja, nemško gotiko iz štirinajstega stoletja; nato prekrasna cerkev Sv. Frančiška v Pulju – gotska mojstrovina (delno popravljena); pa romanski zvonik v Svetem Lovreču; na koncu palače in hiše, raztresene vsepovsod vzdolž obale in v notranjosti (Bale, Vodnjan, Poreč, Piran, Motovun). Srednjeveška fiziognomija se je v Istri ohranila dlje - enostavno zato, ker so se bili nekateri urbani prostori (na primer puljski) zgodaj razvili v razmerju do nekaterih velikosti in so se kasneje, tekom petnajstega stoletja, izpraznili. V

nekaterih primerih, kot v Poreču in v zelo majhnem delu v Pulju, so se v osemnajstem stoletju ponovno vzpostavile velikosti, izgubljene dve stoletji prej. Izmed najpomembnejših mest sta bila Trst – ko je postal prosta luka – in Piran tista, ki sta uspela prekoračiti srednjeveške meje. Ozemlja in utrdbe so svojo optimalno velikost dosegli tekom šestnajstega stoletja (Bale, Vodnjan, Pićan, Gračišče, Motovun, Buzet) in so nato ostali skoraj nespremenjeni do devetnajstega stoletja. Devetnajsto stoletje je srednjeveško patino ovrglo, dvajseto pa jo je dokončno izbrisalo.

Pulj, Sveti Frančišek

ČETRTO POGLAVJE

MED REPUBLIKO IN IMPERIJEM (1420 – 1797)

1. MODEL VILADANJA

MED DVEMA OBLASTEMA – Ščit Beneške republike – Politična ravnotežja – Napetosti v odnosu do Trsta – 1508: beneško-habsburška vojna – Vojna Cambraiske zveze – Konflikt v regiji – 1516: nova beneška posestva – Razdelitev – Nadaljevanje trenj – Uskoki – Vojna v letih 1615 – 1617 – Utrdbe in napetosti – Sedemnajsto stoletje – Osemnajsto stoletje – 1797: konec neke dobe – BENEŠKI MODEL – Tri faze beneške vladavine – Koprski načelnik in kapitan – Provincialno telo – Rašporski kapitan – Načelništva (*podesterie*) – Komunalne uprave – Načelnik – Koprski magistrat – Javne blagajne – Stroški in viri beneške Istre – Vojne strukture – HABSBURŠKI MODEL – Habsburške figure – Fragmentiran in generičen subjekt - Pazinska grofija – Upravna struktura grofije – Stagnacija sedemnajstega stoletja – Družini Porzia in Auersperg – Napetosti leta 1712 – Dominij družin Turinetti in Montecuccoli – Avstrijsko primorje – Kastavski in Reški kapitanat.

Koper,
vrata Mude (16. stoletje)

2. DEMOGRAFIJE IN GOSPODARSTVA

MINULI ČASI – Razvojni cikli – Preteklost in viri – PETNAJSTO STOLETJE – Koper – Mesta – Gospodarstva in proizvodi – Zaton kmetij – “Dekadenca” – ŠESTNAJSTO STOLETJE – Vojna in epidemije – Kolonizacija – Zamenjati proizvodni model – “Stari” prebivalci, “novi” prebivalci – Krajevni mikro-konflikti – Depresija – Subregionalni modeli – SEDEMNAJSTO STOLETJE – Stagnacija v obdobju 1580-1630 – Novi trendi rasti – Stabilnost na podeželjih – Preobrat – OSEMNAJSTO STOLETJE – Kriza v obdobju 1693-1718 – Proizvodnja olja – Izvoz/uvoz – Slane ribe – Rovinj – Ekspanzija – Vrhunec osemnajstega stoletja – Kriza v obdobju 1780-1817.

3. DRUŽBA

STARI REŽIM – Pred-moderna dimenzija – Meje in izjemnosti – Identiteta skupnosti – MESTA – Obalna središča – Družbeni sloji – Koper – Primer Rovinj – Piran – Sol – Primer Poreč – Plemiči – Ljudstvo – Laične bratovščine – Druga polovica osemnajstega stoletja: družbene napetosti – PODEŽELJA – Dinamika priseljevanja in vztrajnost institucij – Vključevanje in prilagajanje – Dolgotrajni procesi – Nasilje in banditizmi – Antropizacija podeželja – FEVDI – Pozen zahodni fevdalizem – Manjšinski družbeni model – 12 beneških fevdalnih jurisdikcij – Istrski fevdalci – Cerkevni fevdi – Fevdalne ruralne skupnosti – NADVOJVODSKI DELI – Naselja – Družbe – Kvarnerske komune.

4. KULTURE

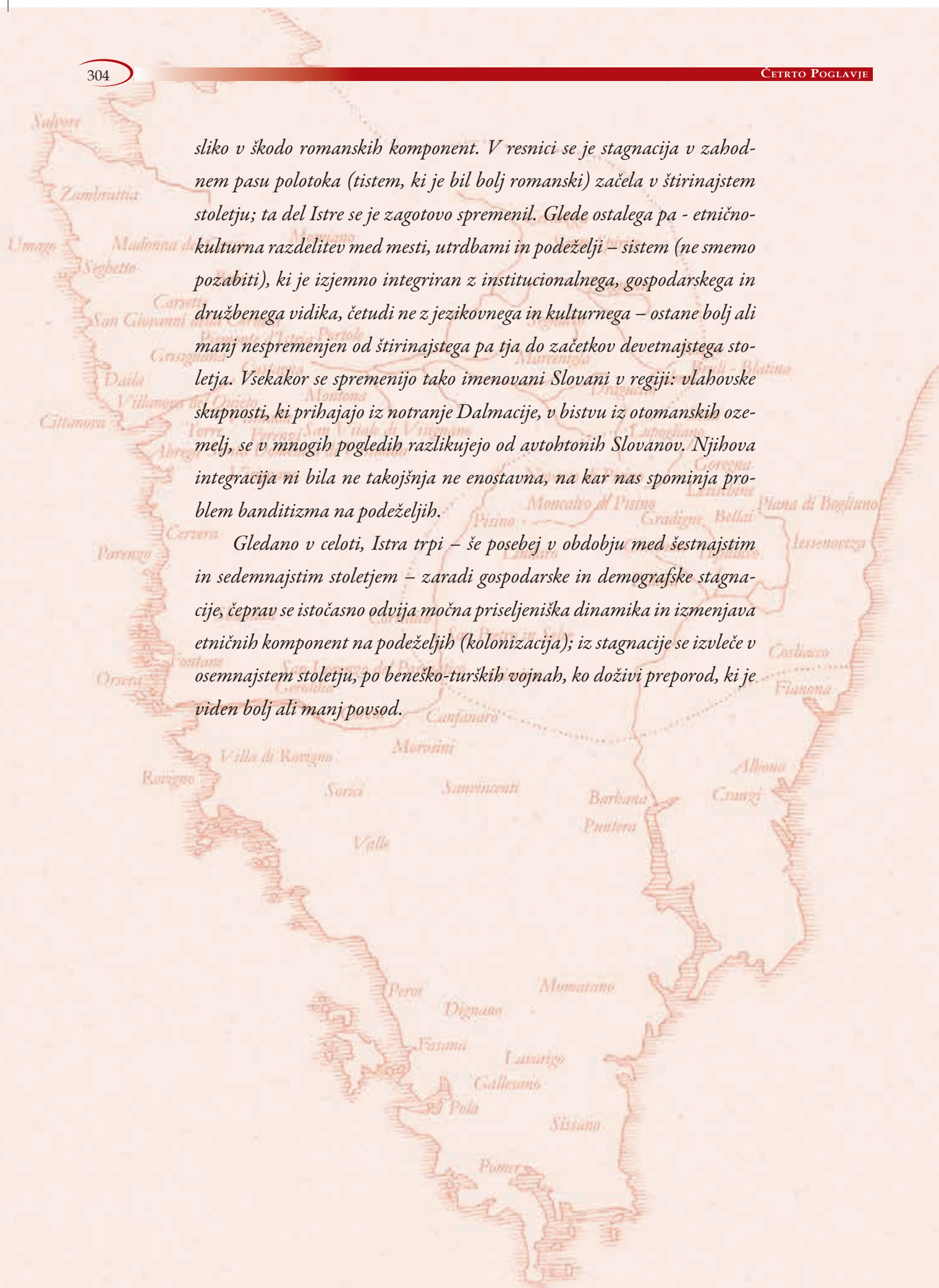
IDENTITETA IN KULTURA – Pripadnosti – Lokalni jeziki in kulture – Religioznost – Raznolikost modelov – Proces preoblikovanja skupnosti – Izmenjava in sobivanje – PROTESTANTIZEM IN KATOLIŠKA REFORMA – Luteranstvo – Flacius in Vergerij – Jezik ljudstva – Obisk kardinala Valier-ja – Reforma katoliške cerkve – Discipliniranje vernikov – UČENA KULTURA IN LJUDSKA KULTURA – Bližina Benetk – Ljudstva in kultura – Prestiž – Izobraževanje in akademije – Kultura ljudstva – Kulture vasi – Slovanska Istra.

V obdobju med letoma 1420 in 1797 je bil istrski polotok razdeljen med dve vladavini – beneško in habsburško, med dva različna politična, institucionalna, upravna modela. Skoraj tri četrtine polotoka so pripadale Beneški republiki. Za Benetke je Istra predstavljala pomorsko periferijo v pravem smislu besede, podaljšek njenih lagun; za Habsburžane so bile istrske posesti oddaljen obmejni odrastek, grozd ozemelj, ki so jih prepuščali skrbi najzvestejših vazalov. Beneška Istra je bila odločno komunska - ozemlje, ki je v sedemnajstem stoletju - v osebi koprskega načelnika in kapitana - poskušalo postati provincialna zveza: v tem kontekstu sta bila deljenje pravice ter intervencija v javno gospodarstvo komun in v žitna skladišča bolj neposredna, organizacija obrambe je bila bolj razčlenjena, občutek pripadnosti določeni državi - čeprav starega režima - je bil bolj močan. Habsburška Istra se na institucionalnem in družbenem nivoju ni kaj dosti spremenila v obdobju od srednjega veka do devetnajstega stoletja (fevde so ukinili leta 1848); ostala je skupek fevdalnih gospodstev, med katerimi sta bila najpomembnejša pazinska grofija in Kastavski kapitanat.

Malo je bilo konfliktov (čeprav z uničujočimi posledicami), ki so v regiji sprožili vojno. Največji problem je vladarjem (tako so vedno znova trdili v dokumentih) predstavljalo razljudenje podeželj in - v nekaterih primerih - tudi mest (Pulj, Poreč, Novigrad), katerega so sprožili različni dejavniki (epidemije, strukturalni problemi kmečkih gospodarstev, spori med starimi in novimi prebivalci). Za reševanje situacije, ki je bila pogubna za varnost in na splošno za krajevni razvoj - glede na to, da je šlo za obmejne kontekste -, so sprožili sistematične pobude ponovnega obljubljenja - proces, imenovan kolonizacija (predvsem podeželj), ki je trajal dolgo - približno od leta 1520 do leta 1670 - in, ki je v različnih fazah potekal bolj ali manj po celem polotoku. Zgodovinopisje je dolgo pripisovalo temu procesu temeljni pomen pri razumevanju sodobne Istre - predvsem razumevanju etnično-kulturnega okvirja, ki je iz njega izhajal na začetku obdobja narodov (19. stoletje). Dejansko so - po stabilizaciji podeželj v osemnajstem stoletju - naselja, priimki, družine na podeželjih, tako kot v mestih, ostali isti še skozi vsaj dve stoletji, do leta 1943-47, in tudi dlje. Mislili smo, da je kolonizacija spremenila predhodno etnično

sliko v škodo romanskih komponent. V resnici se je stagnacija v zahodnem pasu polotoka (tistem, ki je bil bolj romanski) začela v štirinajstem stoletju; ta del Istre se je zagotovo spremenil. Glede ostalega pa - etnično-kulturna razdelitev med mesti, utrdбами in podeželji - sistem (ne smemo pozabiti), ki je izjemno integriran z institucionalnega, gospodarskega in družbenega vidika, četudi ne z jezikovnega in kulturnega - ostane bolj ali manj nespremenjen od štirinajstega pa tja do začetkov devetnajstega stoletja. Vsekakor se spremenijo tako imenovani Slovani v regiji: vlahovske skupnosti, ki prihajajo iz notranje Dalmacije, v bistvu iz otomanskih ozemelj, se v mnogih pogledih razlikujejo od avtohtonih Slovanov. Njihova integracija ni bila ne takojšnja ne enostavna, na kar nas spominja problem banditizma na podeželjih.

Gledano v celoti, Istra trpi - še posebej v obdobju med šestnajstim in sedemnajstim stoletjem - zaradi gospodarske in demografske stagnacije, čeprav se istočasno odvija močna priseljeniška dinamika in izmenjava etničnih komponent na podeželjih (kolonizacija); iz stagnacije se izvleče v osemnajstem stoletju, po beneško-turških vojnah, ko doživi preporod, ki je viden bolj ali manj povsod.

1. MODELI VLADANJA

Med dvema oblastema

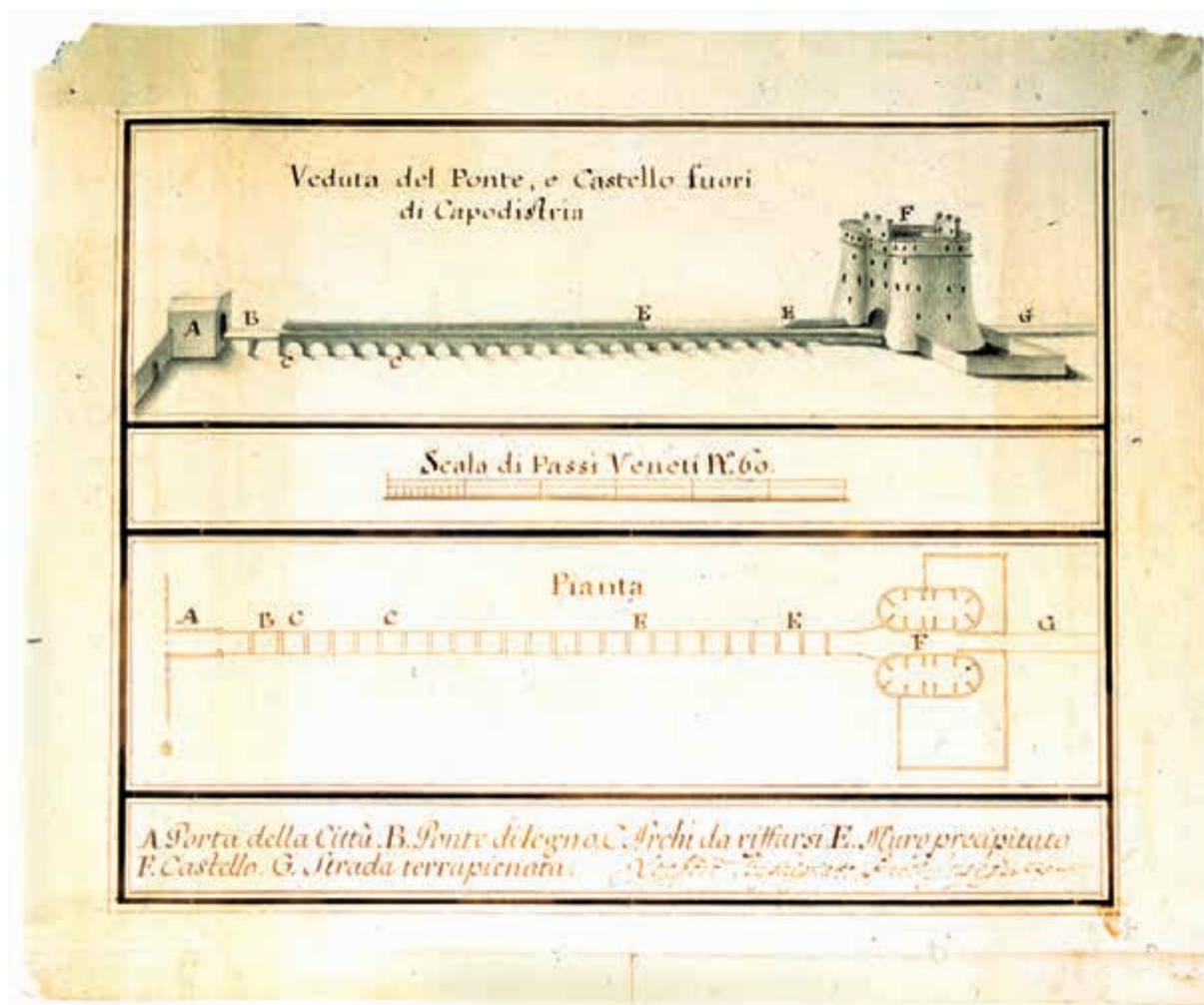
Beneška republika je bila v prvi polovici petnajstega stoletja drugačna kot pred petdesetimi leti. Bila je država, ki je vladala do-bršnemu delu padske nižine - bogatim mestom, kot so bila Pado-va, Vicenza, Verona, Brescia in Bergamo -, ki je nadzirala Furlani-jo, nadvladovala Dalmacijo (skorajda otoški dominij), se raztezala na albansko primorje, na jonske otoke ter Kreto in je stremela po tem, da bi imela še mnogo več, in sicer: Ciper. Istra se je izkazovala kot pomorska obala Benetk, kot prva periferija, kot neke vrste za-ščitni ovoj, skupaj z lagunami. Istra je bila zglob, ki je združeval in vzpostavljaj določeno razmerje med Kopnim in lagunami ter po-morskimi dominiji; ni bil zgolj slučaj, da so jo tekom šestnajstega stoletja poimenovali *Ščit Beneške republike*.

Ščit Beneške republike

V osrčju Istre so se končala ozemlja Svetorimskega cesarstva – ozemlja, na katerih so vladali Habsburžani, Benetkam nasprotna sila v prostoru Severnega Jadrana. Istrski polotok se je torej nahajal med dvema zelo različnima državnima realitetama: na eni strani je bila Republika, ki se je raztezala med Alpami, pad-sko nižino, vzhodnim Jadrantom, jonskim morjem in Levantom; na drugi pa Cesarstvo - srednjeevropski konglomerat, ki je ravno v Trstu in Pazinski grofiji dosegal svoja najjužnejša obrobja. Dve nasprotujoči si politični logiki sta se v tej regiji merili od petnaj-stega pa tja do začetkov osemnajstega stoletja.

Obdobje med letoma 1420 in 1520 predstavlja fazo določa-nja političnih ravnovesij na ozemljih med Oglejem in Kvarner-jem. Benetke se niso še popolnoma odrekle nadzoru nad Trstom in celotno Istro, kjer so bile meje med beneškim komunalnim in habsburškim gospodskim delom členovite in nevarne. Skozi nekaj desetletij je vzrok za trenja med Serenissimo in Habsburžani bila tržaška komuna. Od sredine petnajstega stoletja dalje so Tržačani večkrat poskušali preusmeriti dobičkonosni promet z žitom in že-

Politična ravnovesja

Koper, Levji grad

lezom, ki je v zameno za sol in druge obrtniške proizvode povezoval Kranjsko s Koprom, Miljami in Piranom. Napetost je dosegla vrhunec leta 1462 po ponovnem poskusu preprečitve teh tokov s strani tržaških milic. Benetke so reagirale tako, da so leta 1463 poslale vojaške enote na prelaze, ki so vodili do tako imenovanega Kranja (Kranjske) in nato zasedle utrdbe okrog mesta, ki so ga na koncu oblegale. Kranjci niso nudili dejanske pomoči (čeprav jim je to ukazal cesar) mestu, ki je naredilo vse, da bi preprečilo njihovo tradicionalno izmenjavo s Koprom. Tako se je zadnje v vrsti številnih obleganj Trsta končalo z vdajo mesta, z vojaškim nadzorom nad utrdбами Socerb, Mokovo in Podgrad ter z obvezo, prodajati Benetkam svojo sol po istrski ceni. Sanje, da bi nekoč lahko postalo izhod na morje za Kranjsko, so se razblinile, tako kot tudi iluzija, da je za rast mesta kot gospodarskega središča dovolj, če je le-to cesarsko mesto. Ekonomski in politični sistem morja, ki so ga nadzirale Benetke, je zatiral vsakršno neuresničljivo ambicijo te vrste. Ali si se prilagodil, ali so te izključili iz prometa.

Taka situacija je pripeljala do ponovne tržaške krize leta 1468 potem, ko se je vodilni sloj razbil na pro-cesarsko in pro-beneško frakcijo, zaradi česar je prišlo do spopada, do majhne državljanske vojne med obema strankama. Prihod vipavskega kapitana po imenu Niccolò Luogar – katerega je v mesto poslal cesar – ter njegov poskus ukinitve komunalnega sistema, je leta 1469 sprožil vstajo, izgon Luogarja in celo prošnjo za privrženost Beneški republiki. Tokrat so reagirali imperialisti: Luogar, ki je vodil majhno vojsko, je istega leta prevzel posest nad mestom, se maščeval pro-Benečanom in mestu vsilil cesarsko ureditev. Šele leta 1478 – po desetih letih – je cesar Friderik III. ponovno vzpostavil municipalno ureditev in prisilil kranjske trgovce, da so šli v Trst, in ne v beneška mesta v Istri. Medtem je – od leta 1470 – kranjska dieta zahtevala nadzor nad Trstom, kakor tudi plačilo davkov, tako kot je veljalo za druge subjekte, ki so bili del vojvodine; zahteva, ki so jo ponovili leta 1485, a so se ji Tržačani – s podporo cesarja – trmasto uprli. So pa Tržačani, tudi leta 1485, ponovno blokirali poti, ki so vodile s Krasa do istrskih pristanišč. Benetke so zopet reagirale z izkazovanjem moči in vse skupaj se je končalo naslednje leto s ponovnim odprtjem cest in plačilom škode s strani Trsta.

Vendar se s tem dvoboji niso zaključili: dejstvo, da je imel Trst zunanjo politično podporo, je povzročilo kronično rivalstvo in tekmovanje med Trstom na eni strani ter Koprom in drugimi mesteci (Milje, Izola, Piran) na drugi, ki je trajalo skozi celotno 16. in 17. stoletje. V Benetkah so se tega popolnoma zavedali. Poleg tega je bil tu problem neprijetne habsburške prisotnosti po priključitvi Goriške grofije leta 1500 – tik ob osrčju beneške države. V Beneški republiki so – glede na preureditev dominijev v Albaniji v korist otomanskega cesarstva (izguba Drača leta 1499, umik v višini Boke Kotorske) – preračunali, da lahko politična ravnovesja vsaj na Severnem Jadranu rešijo tako, da oddaljijo Habsburžane, ki so bili že preblizu. V tem moramo iskati vzroke za prvo vojno, ki jo je Beneška republika imela priložnost bojevati v Istri tekom moderne dobe (druga je bila vojna v Gradiški ali uskoška vojna, v letih 1615-17). Poleg tega pa so tudi Habsburžani upali, da bodo razširili svoja posestva z osvojitvijo Furlanije.

Vojna med cesarjem Maksimilijanom in Beneško republiko je izbruhnila marca 1508. leta. Povod je bila prepoved – s stra-

Napetosti v odnosu do Trsta

1508: beneško- habsburška vojna

Motovun, Nova vrata

Vojna Cambraiske zveze

ni Beneške republike – prehoda cesarja Svetorimskega cesarstva in njegove vojske preko beneškega ozemlja (Maksimilijan je hotel priti do Milana tako, da bi z vojsko prečkal Furlanijo). Napad se je začel na strani cesarske vojske, in sicer s plenjenjem po Furlaniji. Benetke so odgovorile z bliskovito vojno: njene milice (obe vojski sta bili profesionalni) so učinkovito prodrle na Kras in v notranjo Istro; cesarska vojska je doživela poraz. Do meseca maja so osvojili Devin, Gorico, Postojno, Trst, Pazin in Reko; junija so podpisali triletno premirje. Skratka, Maksimilijan se je odrekel vsem jadranskim dominijem, Benetke pa so pridobile ozemeljsko kontinuiteto od lagun do Reke, s posedovanjem Postojne pa so prišle do praga Kranjske. Kazalo je, da je to za Benetke najidealnejši zaključek.

Ampak, popolna prevlada nad Severnim Jadranom je bila kaplja čez rob za države, ki so nasprotovale Benetkam (Republika je bila v nekaj letih razširila svojo prevlado na apulijska пристanišča, na Cremono,

mesto Ghiara d'Adda ter končno tudi na Trst in Reko). Zato je po šestih mesecih – decembra 1508. leta – nastala proti-beneška zveza, ki jo je vodil papež Julij II.; Cambraiska zveza (tako so jo poimenovali) je – poleg Cerkevne države – zajemala Habsburžane, kraljestvo Madžarske (in Hrvaške), Francosko kraljestvo, špansko in neapeljsko krono (poleg mantovanskega markiza in ferrarskega vojvode); skratka, skoraj vse evropske sile. Ob napadu močnejših vojsk, so Benetke doživele popoln poraz v bitki pri Agnadellu maja 1509. Vse vojaške sile so morali zbrati na vhodu v laguno, čeprav so nekatera mesta – kot Padova – ostala zvesta temu uporu (druga opcija je bilo Cesarstvo). Pred dokončnim udarcem so se nasprotniki umaknili. Papež – kot prvi – je razpusil zvezo, ker je bil zaskrbljen zaradi prevelike okrepitve Francozov v Italiji; poleg tega so vsi nasprotniki ponovno pridobili tisto, kar so Benetke

odnesle. Z ločenimi pogodbami, so različni nasprotniki podpisali mir z Benetkami – razen Maksimilijana, ki se je upiral prepustitvi beneškega kopenskega ozemlja. Republika je ponovno zbrala moč in premagala cesarsko vojsko.

V vsej tej vojni je istrska regija plačala velik davek. Najprej so beneške milice (maja 1508) zasedle kvarnerski del habsburške Istre; nato so se bliskovito umaknile in prepustile komune samoo-
brambi. Podeželja je leta 1509 izropal grof Frankopan – hrvaško-
madžarski podložnik. Leta 1510 – medtem ko se je vojna na bene-
škem kopnem umirjala – bitke v Istri niso ponehale. Vojno v vojni
sta uprizorili mesti Trst in Milje, z medsebojnimi napadi z morja
in s kopnega, ter s ponavljajočimi se obleganji. Utrdba Rašpor je
bila še ena ključna točka, za katero so potekale trde bitke; na kon-
cu je od starodavne beneške utrdbe ostal le še kup ruševin. Leta
1511 se, v nekem trenutku premirja, spominjamo enega redkih
turških vdorov v regijo – zagotovo tistega, ko so Otomani prodr-
li do notranjosti pazinskega področja; obzidani kraji so vzdržali
napade. Med leti 1513 in 1516 je potekala druga faza vojne; be-
neško-habsburški konflikt dejansko ni prenehal ne v Furlaniji ne
v Istri, najhujšo škodo pa so utrpela podeželja, tako v notranjosti
polotoka kot na zahodnem pasu, v bližini primorja.

Premirje v decembru leta 1516 je zaključilo bojevanja, ki so
postala raztresena, gverilska. Začela so se mirovna pogajanja z deli-
tvijo – izključno fevdalnih – ozemelj med Republiko in Habsbur-
žani. Benetke so povečale ozemlje v svoji pristojnosti iz približno
2.000 kvadratnih kilometrov na približno 2.400: tedaj so – ne le
komune, ampak tudi nekateri veliki fevdi prešli v njihovo posest,
in sicer Barban z utrdbo Rakalj, Završje z Vižinado, Sveti Vin-
čenat skupaj z manjšimi kraji Momjan, Grimalda z Marčeniglo,
Račice. Habsburžanom je ostala Pazinska grofija s priključenimi
gospodstvi Mahrenfels, Wachsenstein (omejena posestva pičanske
škofije, gospodstva Grdoselo, Paz z Gradinjami, samostan Svete-
ga Petra u Šumi) - vsega približno 750 kvadratnih kilometrov;
vključno z ozemlji istrskega Krasa, Kastvom in njegovim kapita-
natom, približno 1.000 kvadratnih kilometrov.

V primerjavi s petnajstim stoletjem je bila razdelitev na bene-
ško in habsburško Istro še kar čista, in – dejansko – sta jo leta 1535
obe strani sprejeli. Glede te razdelitve sta bili, odvisno od zornega

Konflikt v regiji

1516: nova beneška posestva

Vižinada, beneški lev

Razdelitev

Krasa do kraja Brgudac, kjer se je obrnila proti zahodu južno od Huma, Draguča, Grimalde nato je tekla po jugovzhodni strani motovunskega podeželja v notranjost Limske drage, vzhodno od Svetega Lovreča, od tam pa se je spet obrnila proti vzhodu, južno od Žminja (nadvojvodskega) in njegovega podeželja, ter se nato od doline reke Raše v loku odvijala do kvarnerske obale vzhodno od Plomina (čez Brestovo). Tedaj sta bili obe Istri ozemeljsko bolj homogeni, ker v njih ni bilo enklav, tako kot se je to dogajalo v južni in vzhodni Furlaniji. Kljub vsemu pa je obmejno območje postalo vroča cona, na kateri niso skoraj nikoli prenehali krajevni spori med tistimi, ki so bili na eni ali drugi strani meje obeh vladavin; maščevanja in krajevne spore, ki so bili nekaj vsakdanjega v kmečkih družbah tistega časa, je podžigala ravno meja, ki je lahko preprečevala kaznovanje. Vse skupaj so zapletli še ozemeljski pasovi, imenovani *diffarenze* (razlike) – neke vrste nikogaršnja ozemlja, na katerih je nadzor nad pašniki in gozdovi predstavljal najpogostejši vzrok spopadov, maščevanj, bojov med družinami in skupnostmi s te ali one strani meje, tako na Krasu kot ob Limskem kanalu.

Nadaljevanje trenj

Trenja med Beneško republiko in Habsburškim cesarstvom so se nadaljevala skozi celotno šestnajsto stoletje. Po Agnadellu Benetke niso bile več iste - njihova politika ni bila več ekspanzivna, temveč usmerjena k ohranitvi tistega, kar so dosegle v petnajstem stoletju. Benetke pa so vseeno ostajale pomorska sila (dokaz

kota, možni dve razlagi: beneška ozemlja so obkrožala Pazinsko grofijo, tako kot je – po drugi strani – Pazinska grofija predstavljala klin v beneških dominijih. Mejna črta se je začela v dolini mesteca Milje in se je vila proti vzhodu vzdolž

tega je bila zmaga nad Otomani pri Lepantu leta 1571), s katero se je bilo nemogoče neposredno spoprijeti. Zato so Habsburžani ubrali politiko napetosti, da bi s tem spodkopali pomorsko premoč Benetk. Tako imenovana ljubosumja - motnje s strani Uskokov, beguncev iz otomanskih dominijev, ki so se zbrali v Senju, in katere so Habsburžani uporabili prav zato, da so motili beneško plovbo - so se začela z osemdesetimi leti šestnajstega stoletja in so se progresivno nadaljevala do prvega desetletja sedemnajstega stoletja. Leta 1597 je prišlo do napada na Pulj in Rovinj, ki sta vzdržala vdor; leta 1599 so Uskoki napadli Labin, ki se je relativno uspešno branil, medtem ko se to ni zgodilo v Plominu, katerega so zasedli. Beneške represalije niso kasnile: z morja so blokirale Trst, bombardirale so Reko in Lovran, vdrle so v Pazinsko grofijo in jo izropale. Napetost je še dodatno narasla in še poslabšala odnose med beneškim in avstrijskim delom Istre. Uskoški vpadi so v valovih ponovno zadeli istrska mesta; tako so leta 1607 ponovno napadli Pulj. Habsburška mesteca v Kvarnerju so morala prenašati tako motečo prisotnost Uskokov kot ponavljajoče se represalije beneške flote; analogen temu je bil primer Trsta, ki je bil vedno prvi na vrsti za beneški napad. V *crescendu*, ki je videl dramatična leta kot so bila 1609, 1612 in 1614, je celoten istrski gospodarski sistem padel na kolena, dokler ni leta 1615 prišlo do prave pravcate vojne. Vojna, imenovana vojna pri Gradiški (po mestecu, ki je ležalo na beneško-cesarski meji) ali uskoška vojna (ker je rešila problem uskoških vdorov), je trajala približno dve leti (na nekaterih področjih tudi skoraj tri leta), in sicer od leta 1615 do 1617. Tako, kot v obdobju 1508-16, je zaradi tega trpela notranja Istra, ozemlje okrog Pazinske grofije (tudi vzhodna Furlanija), ki je bilo stalno podvrženo tako beneškim kot nadvojvodskim napadom. Še posebej hudi so bili zasedba Labina in Plomina s strani nadvojvodskih enot ter napadi na Bale in Vodnjan s strani grofa Frankopana (*Frangipani*). Po nadvojvodski pobudi so prišli na vrsto Benečani, ki so zasedli Tinjan, Žminj (izropan in požgan). V regiji, v kateri je že mnoga desetletja vladala demografska stagnacija, ki je kolonizacija ni bistveno ublažila, je prišlo do dramatičnega razljudenja. Madridski mir novembra 1617. leta je konfliktu naredil konec, čeprav na terenu ta konec ni bil takojšen (nadaljevali so do prvih mesecev leta 1618). Za nasprotnika ni bilo ne novih

Uskoki

Vojna v letih 1615–1617

Pulj, Beneški grad (De Ville)

Utrdbe in napetosti

pridobitev ne povečanj; v bistvu sta podpisala *status quo* - s tem, da je prišlo do odstranitve Uskokov. Tako je bilo za regijo konec zelo trde vojne, predvsem pa uničevanja mest, ki so bila stalno v nevarnosti pred Uskoki. Pomembno je spomniti, da od let 1617-18 pa tja do poznega 1943. leta, Istra ni več bila področje sporov niti bitk.

Nasprotja med Habsburžani in Benetkami – neke vrste hladna vojna – so se nadaljevala na nizkih frekvencah, na ravni obmejnih prask, tudi skozi sedemnajsto stoletje. Kljub zadovoljivemu rezultatu mirovnih pogajanj, je Republika Serenissima takoj po vojni vojaško okrepila svoje dominije v regiji: tako je prišlo do postavitve gradu na kapitolskem griču v Pulju (1631-33) in do obnove Levjega gradu na mostu, ki je Koper povezoval s kopnim,

medtem ko so ob obali redno patroljirala vojaška plovila. Poleg tega, niso ponehale napetosti na meji v bližini Trsta, kjer so tako Tržičani kot nadvojvodske straže vedno znova poskušali ovirati naravni tok trgovanja med Kranjsko in Koprom. Benetke so odgovarjale tako kot vedno: blokirale so Trst s pomočjo majhne skupine vojnih ladij.

Od sredine šestnajstega stoletja pa tja do leta 1645, torej skozi eno celo stoletje, je bilo za regionalno politiko Benetk značilno stalno merjenje moči z nadvojvodi, ki so hoteli postaviti pod vprašaj njihovo pomorsko suverenost. Leta 1645 je izbruhnila vojna za otok *Candia* (Kreta), beneški dominij pa so ogrožali Otomani. To je bila dolga vojna, ki se je končala leta 1669 s pogodbo vdajo Republike. Sekundarna, a zato ne manj odločilna fronta v tem sporu, je bila Dalmatinska. Vse to je beneško politiko odvrnilo od nasprotij s Habsburžani, s katerimi so poskušale ohraniti nevtralnost. Habsburžani pa so bili od leta 1618 do 1648 angažirani v različnih fazah Tridesetletne vojne, po njej pa v novih vojnah proti Turkom, ki so se končale z obleganjem Dunaja leta 1683. Splošno gledano, od leta 1618 do 1645 beneško-nadvojvodska nasprotja na severovzhodnem Jadranu niso imela več smisla.

Skozi več kot sedemdeset let – od 1645. do 1718. leta – so bile mnogo pomembnejše tiste vojne, ki jih je bilo treba bojevati proti Otomanskemu cesarstvu. Benetke in habsburški imperij so se združili v vojni iz let 1685-99 in v tisti iz let 1715-18. Benetke so znatno razširile svoja posestva v Dalmaciji z mirovnimi pogodbami, pod-

Sedemnajsto stoletje

Vodnjan, konec sedemnajstega stoletja (Petronio)

pisanimi v mestih Karlowitz (Sremski Karlovci) in Passarowitz (Požarevac), Habsburžani pa so ponovno pridobili celoten preostanek Madžarske in se razširili v Srbiji. Obalna Istra je pretrpela napetosti, vezane na morebitne otomanske vdore, predvsem pa se je bala roparskih napadov s strani piratov iz Ulcinja. Medtem ko vojna na Kreti (1645-69) ni povzročila veliko strahu, so ob vojni Svete Alianse, ki je izbruhnila leta 1685, leta 1688 Ulcinjčani napadli Novigrad ter maloštevilne prebivalce (okrog sto ljudi), vključno z načelnikom, zaslužnili in odvlekli stran.

Osemnajsto stoletje

Z letom 1718 se je za vzhodni Jadran začela faza stabilnosti in nevtralnosti, za katero se je močno trudila Beneška republika (čeprav so še obstajali spori v Italiji in torej tudi še napetosti in vdori nasprotnih flot, tekom poljske in avstrijske nasledstvene vojne, do leta 1748). Ne Habsburžani, ne Benetke, ne Otomani niso hoteli spremeniti politične karte jadranske obale. To je končno – po poldrugem stoletju napetosti (najprej v Istri in Kvarnerju in nato še v Dalmaciji in Albaniji) – privedlo do miru in do pogovora za sprožitev razvoja obale in njenih mest – razvoja, ki je ostal blokiran vse od petnajstega stoletja.

1797: konec neke dobe

Napoleonova kampanja v Italiji je bila tista, ki je leta 1797 naredila konec Beneški republiki in – posledično – tudi jadranskim ravnovesjem. Cesarstvo Habsburžanov, edina alternativna sila v regiji, je postalo samoumevni dedič beneške suverenosti v Istri in Dalmaciji. Že junija 1797. leta, štiri mesece pred dokončnim koncem Republike Serenissime (oktobra 1797), je avstrijska vojska zasedla beneško Istro. Odvzem Istre so v Benetkah doživeli kot najhujšo izgubo, mnogo bolj dramatično kot izgubo beneškega kopenskega ozemlja, saj je s tem prišlo do prekinitve stoletne (v nekaterih ozirih tisočletne) pomorske tradicije gospodarskih, družbenih in kulturnih odnosov.

Skozi celotno obravnavano obdobje – od leta 1420 do leta 1797 – je bila Istra pomorska periferija Benetk, prva (in zatoj nezamenljiva) morska obala Beneške države. Istočasno pa je bila tudi najjužnejši periferni odrastek direktnih dominijev Habsburžanov. V obeh primerih je torej predstavljala periferijo; integrirano periferijo v okviru Beneške republike, oddaljeno in vsekakor sekundarno periferijo v habsburškem primeru. V Istri sta sobivala dva različna upravna, politična in družbena modela.

Beneški model

Zgodovinski razvoj upravne organizacije v beneškem delu Istre lahko na grobo razdelimo na tri faze. Prva se nanaša na politiko pridobivanja izjav privrženosti in osvajanja, poteka pa od leta 1267 (izjava privrženosti Poreča) do leta 1420-21, torej do dopolnitve dominija, ki je vključeval vse komune v regiji. Druga faza se razteza od leta 1420 do leta 1584, tekom katere so komune – že pod vodstvom načelnika – imele neposreden odnos z osrednjo oblastjo, z beneškim senatom, kateri je zaradi nadzora nad delom načelnikov ciklično pošiljal nadzornike (*avditorje*) in razsodnike (*sindice*) na kopno in v Istro, da bi zbirali morebitne pritožbe podložnikov. Ta sistem pa je, kolikor je po eni strani dajal komunam občutek privilegiranega in na nek način ekskluzivnega in enakopravnega odnosa z Dominanto (ki je pozorno preučila morebitna negotovanja ali pritožbe), po drugi plati postajal težak in preveč zapleten za izvajanje, ko so zahteve tako imenovane moderne države (ki je ne smemo zamenjati z modeli držav, ki so se razvijali od devetnajstega stoletja do danes) na področju davkov, vojaške varnosti, ekonomske politike in uprave postopoma naraščale.

V drugi polovici šestnajstega stoletja so bolj ali manj povsod v Evropi začeli poenostavljati pluralistični sistem uprav – na eni strani tako, da so decentralizirali nekatere ekskluzivne pristojnosti glavnega mesta, na drugi pa tako, da so centralizirali pristojnosti

Tri faze beneške
vladavine

Koprski načelnik in
kapitan

Pretorska palača v Kopru, beneški lev

lokalnih oblasti, kot so lahko bile tiste v komunah. Tako v beneški Istri pridemo do tretje in dokončne faze, ki se začne leta 1584 – leta, ko so načelniku in kapitanu Kopra dodelili pristojnost odločanja o sodnih sporih, v katerih so se stranke pritožile (torej na drugi stopnji) – sporih, ki so pred tem romala na sodišča v Benetkah. Učinek tega je bil, da so koprskega kapitana poimenovali magistrat Kopra in, da je dobil pristojnost sledenja in nadziranja sodnega delovanja ostalih beneških načelnikov v Istri. To je bil prvi korak v krepitvi pristojnosti, ki so mu jih dodelili. Od tridesetih let sedemnajstega stoletja dalje je namreč načelnik pridobil tudi pristojnost pregledovanja javnih financ (bilanc) petnajstih komun, njihove politike oskrbovanja z živili (skladišč žitaric in moke) ter delovanja laičnih bratovščin (teh je bilo zelo veliko, bile so samoupravne in so vplivale na trg kreditiranja v regiji) in koprške zastavljalnice, ki je bila neke vrste posojilnica.

Skratka, dolžnosti koprskega načelnika so se v obdobju med letoma 1584 in 1650 znatno povečale – toliko, da je zaradi tega postal načelnik načelnikov, neke vrste vodja beneškega dominija v Istri. S tem procesom se je beneška Istra spremenila iz skupka več samostojnih delov – komun in fevdov (slednji po letu 1521) – v provincialno telo, na čelu katerega je bil koprski načelnik. Viri namreč govorijo o istrski *provinci*, torej o enovitem telesu, in sicer vztrajno od sedemnajstega stoletja dalje, vse dokler tekom osemnajstega stoletja ne začnejo uporabljati izrecno poimenovanje *Beneška Istra* (kot provincialna entiteta).

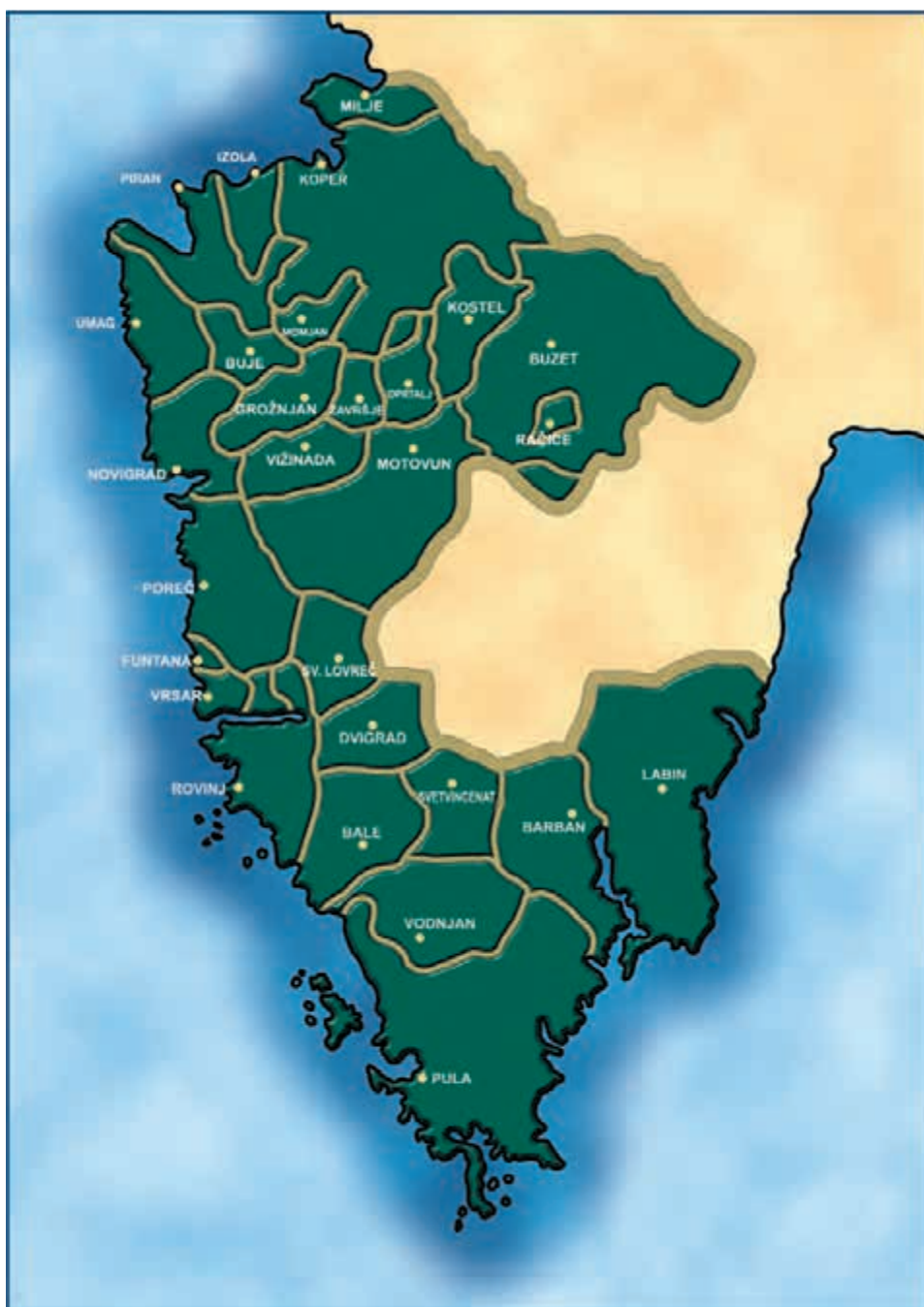
Koprski načelnik in kapitan – načelnik kot vrh civilne oblasti, odgovoren za upravo v celoti (predvsem sodno), kapitan pa kot izraz vojaške oblasti, oziroma kot odgovoren za varnost – pa ni bil edina avtoriteta v beneški Istri. Ob strani mu je stal rašporski kapitan, ki je bil v bistvu načelnik Buzeta potem, ko je bil Rašpor v vojni 1508-16 uničen. Naziv rašporskega kapitana kot predstavnika vojaške oblasti (tradicija tega naslova se je ohranila do leta 1797) je izhajal iz konca štirinajstega stoletja. Tekom šestnajstega stoletja je njegova pomembnost porasla, ker je bil odgovoren za kolonizacijo zapuščenih dobrin – razljuđenih ozemelj na različnih komunalnih podeželjih. Poleg tega so mu zaupali nadzor nad načelnikom Pirana, drugega mesta v regiji, ki ne bi preneslo nadzora s strani najvišje avtoritete, pri-

Provincialno telo

Rašporski kapitan

sotne v Kopru. Še skozi celotno sedemnajsto stoletje in do začetka osemnajstega, je imel kapitan sodno oblast nad koloni in je na nek način jamčil za interese le-teh nasproti avtohtonim prebivalcem, ki so bili pod pristojnostjo različnih krajevnih načelnikov in koprskega kapitana. V desetletjih močnega priseljevanja niso manjkali spori in nesporazumi med dvema avtoritetama, ki sta vzporedno delovali na tem ozemlju. Po končani kolonizaciji – okrog let 1670-75 – je pomen rašporskega kapitana začel upadati, vendar je le-ta vseeno ohranil pristojnost nad piranskim načelnikom.

Beneška Istra je štela skupno 18 načelništev (*podesterie*), vključno s Kopro (glavnim mestom province v poznem šestnajstem stoletju) in Buzetom, ki je bil sedež rašporskega kapitana. Ta načelništva so bila v bistvu glavne komune in njihova ozemlja. Poleg komun-načelništev so bili še fevdi – tako imenovane fevdalne jurisdikcije. Jurisdikcije zato, ker je njihov lastnik izvajal sodno oblast za manjše primere, poleg tega, da je imel pravico pobiranja dajatev, za katere je presodil, da so izterljive. Največji fevdi so bili Barban, Sveti Vinčenat, Završje in Vižinada. Največjo avtoriteto – “obraz države” – je v komunah

Beneška Istra

Načelništva
(*podesterie*)

predstavljala beneški načelnik, kateremu je pri njegovih civilnih in sodnih opravilih pomagalo nekaj kanclistov (neke vrste tajnikov), ter nekaj sodnikov, ki jih je izbrala lokalna skupnost. Komuno je namreč – poleg tega predstavnika centralne oblasti, torej Benetk – vodil komunalni svet, v pomembnejših središčih, kot Koper, Poreč, Novigrad in Pulj, imenovan svet odličnikov, v katerem je bil vodilni sloj mesta – navadno (večja ali manjša) skupina družin.

V komunalnem svetu se je – pod vodstvom načelnika – udeleževalo celotno civilno življenje mesta/komune: od izbire odgovornih za vodenje skladišč moke, do določanja cen kruha in davkov, ki jih je bilo potrebno plačati na blago, ki je vstopalo ali se prodajalo na tržnici; od najemnin za gozdove, travnike, pašnike, ribolovna področja (*peschiere*) do stroškov za javne fontane, za

Komunalne uprave

Ozemlje Pulja leta 1630 (De Ville)

učitelje (večinoma duhovnike), za obnovo javnih palač, za plačo (*regalije*) načelnika. Seveda je bilo vse to v skladu s pravili, določenimi v komunalnem statutu. Svet je, seveda, lahko v izjemnih primerih določil tudi odstopanja (izjeme) od pravil. Načelnik – posrednik beneške oblasti – je poosebljal sodelovanje in nadzor glavnega mesta in njegovih vodilnih slojev nad posli vsake posamezne komune. Tako organizacijo seveda lahko zasledimo v okviru celotne Republike Svetega Marka – od območja Bergama in Brescie do jonskih otokov in Krete.

Zakaj je bil načelnik pomemben? Zato, ker je dejansko predstavljal “Državo”. Če je neki podložnik – recimo kmet iz Šišana na puljskem podeželju – utrpel krivico ali, še huje, kriminalno dejanje, se je najprej obrnil na svojega vodjo vasi, imenovanega *zupano* ali *meriga*, nato je šel v Pulj – komuno-načelništvo, kateri je pripadal, vstopil v komunalno palačo na starodavnem forumu ter prijavil utrpelo krivico ali zločin v kancliji načelnika, kateri je sprožil mehanizem beneške pravice, oziroma je sprožil preiskovalni postopek. Če je bil primer hud, je postopek – do leta 1584 – predal neposredno Benetkam; od konca šestnajstega, in predvsem v poznem sedemnajstem stoletju, pa so primeri končali v Kopru, kjer se je koprski načelnik in kapitan, oziroma magistrat – preko svojih kanclistov – seznanil s prijavo-primerom in sprožil preiskavo za določitev krivice/škode/zločina, za ugotovitev krivca ter nato izrekel sodbo (ob upoštevanju – odvisno od primera - mnenja drugih beneških magistratur). Vse to je podložniku povedalo, da je država/avtoriteta obstajala. Na koncu koncev, je v pred-modernih družbah (do devetnajstega stoletja) podložnik zahteval predvsem sodnika, torej avtoriteto, ki bi bila nad sprtimi stranmi.

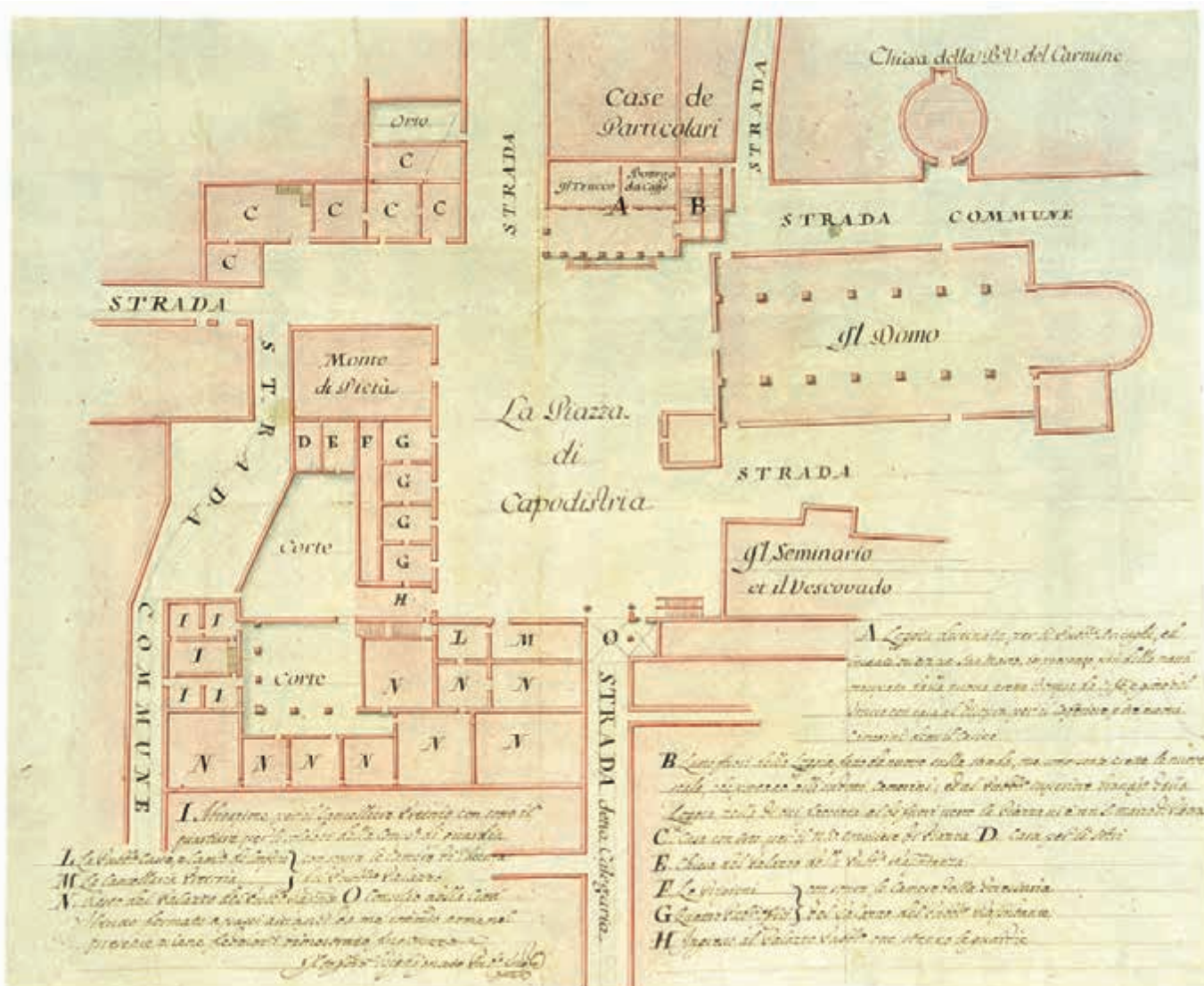
Koprski magistrat, torej načelnik in kapitan Kopra, je – ob cikličnem obiskovanju istrskih načelništev (bolj razglašena, kot izvajana navada, glede na težave pri potovanju do vseh polotoških komun) – zbiral tudi morebitne pritožbe v zvezi z delovanjem različnih načelnikov, ki so mu bili podrejeni. Na tak način so prihajale na površje napetosti, ki so v vsaki komuni obstajale med tistimi, ki je po tradiciji imel oblast – torej družinami, ki so imele pravico biti v komunalnem svetu – ter tistimi, ki so bili iz tega izključeni. Prijave so dajale duška slabi volji, ki bi

Načelnik

Koprski magistrat

Beneška uprava se je torej realizirala predvsem preko komun, četudi fevdi zagotovo niso imeli velike samostojnosti, kot v okviru cesarstva. Da bi obdržali upravni in vojaški aparat na ravni province, so se posluževali dveh javnih blagajn, ki sta se nahajali v Kopru in Buzetu. Obe sta sedemnajsto in osemnajsto stoletje preživljali v stalnih težavah, s kronično izgubo: stroški plač in nepredvidenih izdatkov ter zahteve iz področja varnosti

*Koper, središče mesta, 1745
(Državni arhiv, Benetke)*

so za mnogo presegali tisto, kar je bilo mogoče zbrati v Istri z dajatvami od proizvodnje in trgovanja z oljem – tudi zato, ker so ta proizvod sistematično tihotapili. V pred-moderni družbi – kljub prizadevnosti pristojnih funkcionarjev – je bilo nemogoče izvajati statistiko in tako je realno gospodarstvo popolnoma uhajalo nadzoru skozi davčne norme (carine, davki). Vsaka komuna pa je imela tudi svojo komunalno blagajno. Torej je bilo skupno 18 blagajn: razen piranske, v katero so se stekali prihodki od soli, so vse ostale skoraj konstantno izkazovale izgubo. Finančno mnogo močnejša pa so bila različna skladišča žitaric in mok, okoli katerih se je vrtela preskrba posameznega središča.

Zagotovo je Istra – tako kot Dalmacija – prenašala zelo majhno davčno breme v primerjavi z bogatejšim beneškim kopenskim ozemljem in Furlanijo. Gledano v celoti (in to je bilo dokazano), so beneške blagajne porabile več denarja za preživljanje istrske posesti na upravni ravni, kot so ga od nje dobile. Kljub temu je Istra imela veliko vrednost kot dobaviteljica cele vrste proizvodov samim Benetkam: od “energetskih” virov (drva za kurjavo, olje za razsvetljavo) do osnovnih surovin (les za gradnjo, kamen), do zelo pomembne soli (višje kakovosti), do živeža (vino, govedo), do kož – vse te sektorje je glavno mesto spremljalo s posebnimi ekonomskimi politikami.

V provinci sta bila dva tipa vojaških sil: na eni strani so bili “profesionalci”, prisotni v Kopru, v Buzetu (enota na konjih za “hitro posredovanje”) in v puljskem gradu (za omejeno obdobje), na drugi pa so bile tako imenovane *cernide*, oziroma ozemeljske milice, zbrane v utrdbah in vaseh, ki so predstavljale večji del možne provincialne vojske. Na koncu, pa so bile v obalnih mestih enote arkebuzirjev, ki so jih organizirale same komune. Bolj kot v vojni, so ozemeljske milice uporabili v sedemnajstem in osemnajstem stoletju, in sicer za stražo na mejah, ki so bile dolge in členovite, vsakokrat, ko je prišlo do epidemije kuge v Dalmaciji ali v otomanskih ozemljih v bližini cesarskih dominijev. Beneška provinca Istra se je zaprla vase, da bi preprečila okužbe; njena zaščita je bila največjega pomena, kajti – če bi kuga dosegla istrske obale, bi bile s tem ogrožene Benetke.

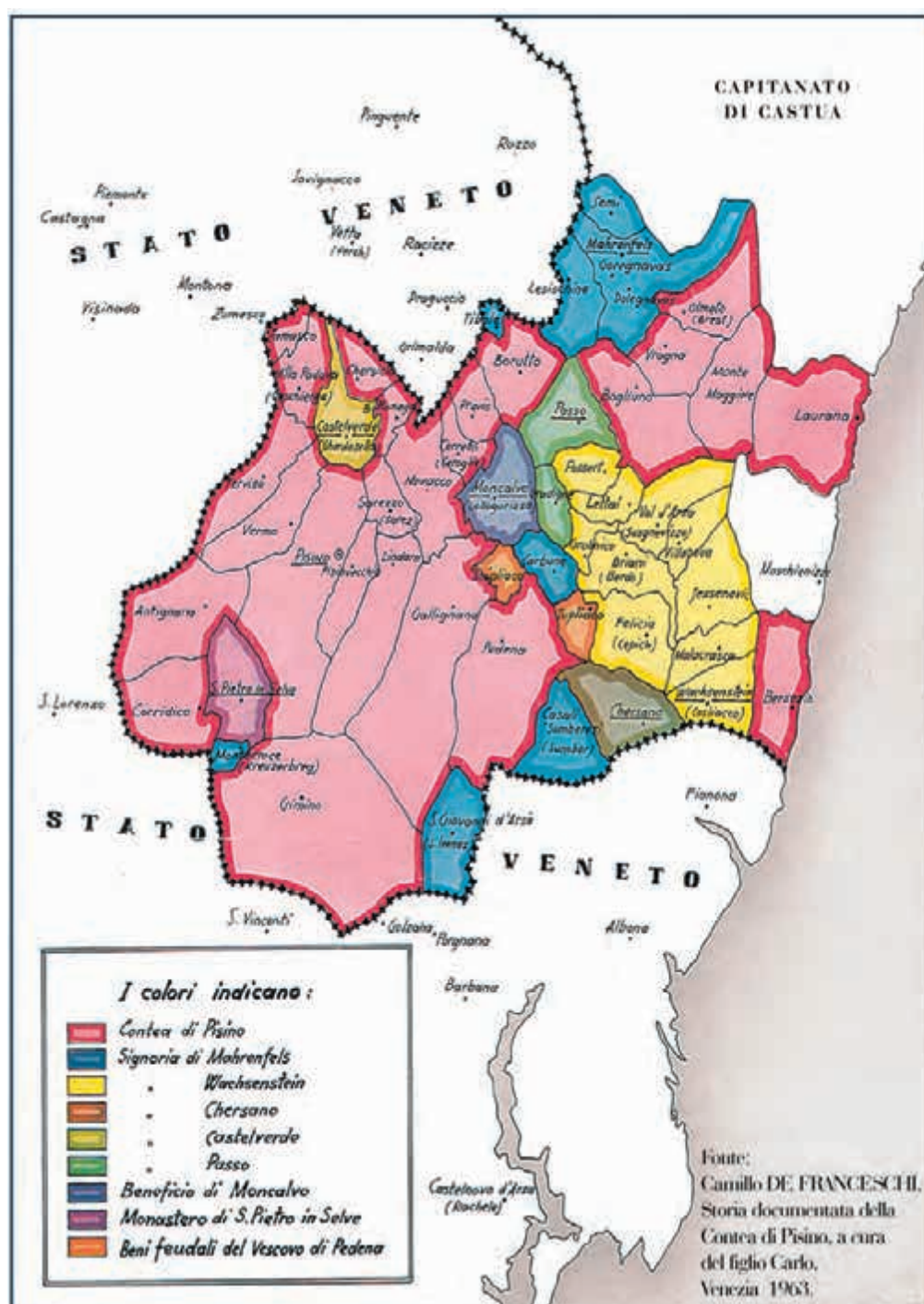
Stroški in viri
beneške Istre

Vojaške strukture

Habsburški model

Usoda nadvojvodskih dominijev v Istri, predvsem Pazinske grofije in priključenih gospostev (namesto Kastavskega kapitanata) je bila skozi vsa stoletja - od petnajstega do osemnajstega – odvisna od premoženjske in finančne situacije Habsburžanov. Dinastija je namreč uporabljala ta ozemlja (tako kot druga, manjša in bolj omejena), kot figure, kot plačilno sredstvo v odnosu do vazalov, do podrejenih upnikov. Zgodovina tistih, ki

Habsburške figure

Pazinska grofija in obmejna gospodstva (De Franceschi)

so imeli dejansko oblast nad nadvojvodsko Istro, je zgodovina lastnikov, zakupnikov, rubežnikov, kapitalov s pooblastilom. Fragmentiranost, geostrateška pozicija, ozemeljska majhnost, malostevilna populacija, šibka gospodarska struktura, posledično pomanjkanje plemišstva, primernega vodilnega sloja – vse to so dejavniki, ki so določili politično marginalizacijo istrskih ozemelj pod Habsburžani.

Ta ozemlja so imela neko svojo subjektiviteto izmed mnogih dominijev, ki so jih Habsburžani podedovali – čeprav ni bilo pravne enotnosti, ker so jih od Goriških grofov pridobili kot skuppek fragmentov. Habsburžani se tudi niso nikoli potrudili (do reform v devetnajstem stoletju), da bi istrske dominije poenotili. Generičnost teh ozemelj je bila njihova značilnost; za razliko od avstrijskih ozemelj, tu ni bilo "provincialnega statusa", ki bi ga izražala – četudi minimalna - *dieta* (skupščina) plemičev; torej ni bilo skupščinskega organa, ki bi bil sposoben biti protiutež moči, ki so jo Habsburžani delegirali različnim začasnim lastnikom. V okviru prizadevanj, da bi na nek način koordinirali in centralizirali ozemeljske moči, so bila habsburška ozemlja v Istri od leta 1522 odvisna od graške dvorne zbornice; v tem okviru je delovanje pazinskih kapitanov nadziral urad *vicedomina* iz Ljubljane, kamor so pošiljali pritožbe na sodne odločbe. To ni pomenilo, da so Pazin in drugi obmejni fevdi postali del Kranjske (zgodovinske, centralne regije slovenskih ozemelj), kot so trdili že v sedemnajstem stoletju, temveč da so bili istrski dominiji močno vezani na Ljubljano, a so istočasno ohranili svojo institucionalno subjektiviteto in individualnost, katerima se Habsburžani niso odrekli, ali vsaj ne v tej fazi.

Lupoglav, grad

Fragmentiran in
generičen subjekt

Pazinska grofija

Vzrok za to je bil v dejstvu, da so Habsburžani Pazinsko grofijo zastavili, oziroma dali kot poroštvo tistemu, ki jim je dal velika posojila, potrebna za pokrivanje stroškov vojske ali uprave. Po prvi fazi med letoma 1444 in 1532, v kateri so Pazinsko grofijo upravljali kapitani, ki so jih v ta namen poslali Habsburžani, je bila leta 1533 pravica do vladanja, vključno s plemiškim naslovom, dana družini Mosconi, trgovcem iz Ptuja, ki pa so bili po rodu iz Bergama, kateri so tako uresničili svoje sanje postati plemiči - sanje, za katere so plačali 26.000 renskih goldinarjev, ogromno vsoto, ki so jo Habsburžani takrat potrebovali. Po družini Mosconi, ki je v obdobju od leta 1533 do 1558 padla v nemilost zaradi nekaterih malverzacij pri nakupu neobdelanih zemljišč, je bil med letoma 1558 in 1570 na vrsti rubežnik Adam Schwetkowitz. V drugi polovici šestnajstega stoletja se je prebivalstvo povečalo, zato so v letih 1571, 1578 in 1598 sestavili urbarje, oziroma dokumente, s katerimi so ocenili celokupno ekonomsko bazo dominija, njegovo vrednost, donosnost in obveznosti, ki so jih bili podložniki dolžni plačati. Ta proces so spremljale družbene napetosti in siloviti protesti. V šestnajstem stoletju beležimo, sicer zelo počasno, a konstantno rast majhnih komun, ki so bile del Kastavskega kapitanata, ter rast same Reke, ki ni nikoli izgubila vloge pola subregionalne in kvarnerske izmenjave – funkcije, ki jo je pridobila tekom petnajstega stoletja.

Upravna struktura grofije

Tisti, ki je (konkretno) vladal Pazinski grofiji – največji enoti habsburških dominijev – ni bil lastnik (rubežnik), niti delegirani kapitan (*Hauptmann*), temveč njegov fiduciarni namestnik, imenovan *vicecapitano* ali namestnik, ali tudi upravnik (*Verweser, Verwalter*), ki je bil resnični zakupnik dominija. Njemu je kapitan ali zakupnik zaupal pravico (moč) jurisdikcije, sodno oblast – pravico, prejeto od vladarja (Habsburžana). Pri sodni dejavnosti je upravniku pomagal *Landrichter* ali sodnik za kriminalna dejanja - pomemben lik, ki je prihajal iz vrst krajevnega plemišva, kateremu je pomagal svet desetih *zupanov* (vodij vasi), katere so v krajevnem hrvaškem narečju imenovali *desetljani*.

Stagnacija sedemnajstega stoletja

Splošna situacija v habsburški Istri se je poslabšala zaradi vojne pri Gradiški (v letih 1615-17); znaki razvoja, rast prebivalstva, večanje naselij in gospodarskih dejavnosti, ki so jih beležili koncem šestnajstega stoletja, so izginili. Po letu 1630 so Habs-

Čepič, 18. stoletje (Valvazor)

buržani resno razmišljali o tem – tudi zato, ker so bili angažirani v Tridesetletni vojni –, da bi prodali grofijo: ponudili so jo celo (direktno in indirektno) Beneški republiki, katera pa je odklonila. Verjetno je bil to prevelik strošek za posedovanje ozemelj, ki jih vsekakor strateško ni bilo težko nadzirati (to je dokazala vojna v letih 1615-17). Leta 1644 so se bratje Flangini – beneški trgovci – odločili, da gredo v nakup grofije za (velikansko vsoto) 350.000 goldinarjev.

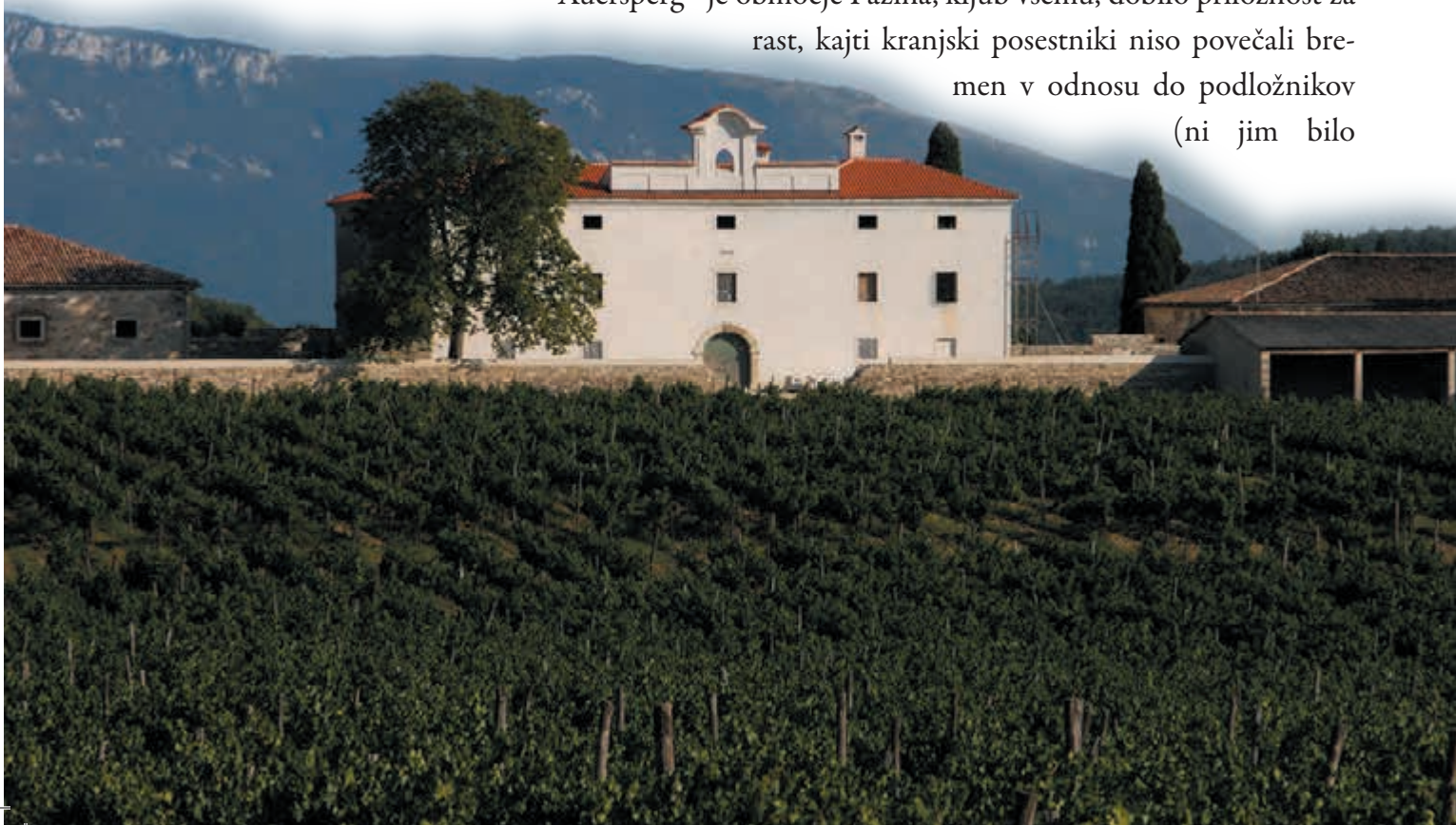
Flanginijevi so dobili grofijo v trajno zastavo. To seveda ni niti najmanj zmanjšalo habsburške suverenosti nad njo, čeprav je posest prešla v roke beneških podložnikov. Ravno v tistih letih so zahteve samih Flanginijev in zahteve diete vojvodine Kranjske glede davkov (dajatev za milico, torej obrambo, ter na sol in olje, torej na najpomembnejše potrošne dobrine) - leta 1653 - pripeljale do vstaje kmetov na območju Pazina, ki so bili že na robu svojih moči zaradi splošne lakote v letih 1648-49. Vstaja je povzročila žrtve med podložniki, medtem ko so Flanginijevi ugotovili, da so

Družini Porzia in Auersperg

sklenili zelo slab posel. Zato so leta 1660 posest odstopili avstrijskemu podložniku furlanskega rodu, imenovanemu Janez Ferdinand Porzia, ki je bil zelo blizu cesarju. Kot še nikoli poprej, so bile posestniku grofije dodeljene vse pravice in privilegiji, vključno s pravico sojenja na prizivni stopnji - torej pravico, da je bil neodvisen od Ljubljane (Kranjske) -, davčne pravice, pravice patronata in cerkveni beneficiji (zelo pomembni klientelistični instrumenti), vključno s pristojnostjo predlaganja pičanskega škofa. Skratka, Pazinska grofija je postala popolnoma samostojno ozemlje v okviru habsburških teritorijev. Kranjska dieta je seveda nasprotovala tej cesarjevi politiki – prišlo je celo do odkritega protesta, ko je bil Porzia imenovan za kneza cesarstva, torej, ko so njegove istrske posesti lahko šteli za kneževino (to je bilo dejstvo, ki je kasneje pripeljalo do preobrazbe majhnega in obrobne Pazina). Protest ljubljanskih plemičev, ki so absolutno nasprotovali prekinitvi vezi, ki so istrske dele povezovala s kranjsko *vicedominerijo*, je vodil močan in vpliven knez Auersperg, kateri je leta 1663 uspel blokirati Porzijeve namene. Sam Porzia, ki so se mu sanje razblinile, je svoja istrska posestva odstopil tekmeču, knezu Auerspergu.

V petih-šestih letih je grofija petkrat zamenjala lastnika, na koncu pa je bila še bolj vezana na Kranjsko kot prej - tokrat kot last nekega kranjskega kneza. Med letoma 1665 in 1701 - tekom faze Auersperg - je območje Pazina, kljub vsemu, dobilo priložnost za rast, kajti kranjski posestniki niso povečali bremen v odnosu do podložnikov (ni jim bilo

Belaj

potrebno, glede na vsa bogastva, s katerimi so razpolagali), temveč so uvedli nove kulture (murve, oljke), na čelo uprave pa so postavili sposobne kapitane.

Leta 1701 so markizi Turinetti (avstrijski podložniki, ki so izvirali iz Piemonta) v zameno za posest nekega otoka med rekama Muro in Savo, prejeli Pazinsko grofijo ter gospostvi Socerb in Podgrad s strani graške dvorne zbornice, ki je zamenjavo opravila. Vse operacije predaje dobrin in privilegijev so bile zaključene leta 1708. Novi gospodarji so nemudoma povečali davčne zahteve, in to takoj po lakoti v letih 1709-10, kar je spodbudilo vstajo kmetov v težavnem letu 1712. In ne le to: hoteli so ukiniti ljudsko sodišče *desetljanov* in preprečiti svobodno izvolitev *zupanov*; skratka, nejevolja je bila velikanska. Proteste pazinskih vodij – glede na to, da so bile na tapeti tradicionalne pravice vasi in utrdb – so vložili na graško dvorno zbornico, ki jih je sprejela in imenovala komisijo, ki naj bi razrešila probleme (bolj kot drugo, za posredovanje med sprtima stranema). Leta 1718 je prišlo do dogovorov in šele tedaj – po 17 letih – so markizi *Turinetti di Priè* postali dejanski lastniki grofije.

Od leta 1718 do 1766 imamo torej fazo Turinettijev; od leta 1766 do 1848 pa fazo grofov Montecuccoli iz Modene. Sredi osemnajstega stoletja se pojavijo prvi poskusi izboljšanja stanja habsburške Istre. Bilo je v fazi kraljestva Marije Terezije (1748-1780), ko so zgradili cesto, ki povezuje Pazin z Reko (dela so zaključili leta 1785). Leta 1749 so ustanovili *Avstrijsko primorje* – sestav, ki je postopoma vključil Trst z njegovim ozemljem, Reko, Bakar, Senj, Karlobag in Oglej. Pazinska grofija in Kastavski kapitanat nista bila vključena vanj, čeprav je bil leta 1762 podan konkreten predlog v tej smeri. Avstrijsko primorje so razpustili in razdelili leta 1776. Trst in Reka sta postala gubernija. Reka in Bakar sta na začetku spadala pod hrvaško upravo, nato pa dokončno pod madžarsko. Poskus Habsburžanov, da bi poenotili svoje jadransko primorje, je v bistvu propadel in tako so se vrnili k poprejšnjemu partikularizmu. V letih Jožefa II. (1780-1790) – v okviru procesov upravne racionalizacije in centralizacije – je Pazinska grofija (s priključenimi fevdi) postala (tokrat resnično) sestavni del Kranjske, in sicer je spadala v okrožni kapitanat Postojna (skupaj s Krasom).

Napetosti leta 1712

Dominij družin Turinetti
in Montecuccoli

Avstrijsko primorje

**Kastavski in Reški
kapitanat**

Kastavski kapitanat je – z upravnega vidika – doživel podobno usodo kot Pazinska grofija. Tudi tu je tekom šestnajstega stoletja cela vrsta rubežnikov pridobila posest nad gospodstvom; po vojni v letih 1615-17 so Habsburžani tudi tu iskali primerne kupca (stroški za Tridesetletno vojno so pritiskali nanje). Med letoma 1625 in 1630 je prišlo do pogajanj s kolegijem reških jezuitov, ki je na koncu odkupil pravice nad celotnim kapitanatom. Tako so od leta 1630 do 1773, ko je bil jezuitski red v habsburškem cesarstvu ukinjen, kvarnerske komune živele v senci močnega kolegija, s katerim je prišlo do večkratnih sporov, predvsem v Kastvu; prvi spor je sprožila namera spreminjanja statutarne pravil komune. Vsak ukrep na področju davkov, institucionaliziranih pravic in utečenih pravil je privedel do odprtih konfliktov med podložnimi skupnostmi in Jezuiti. Za razliko od dominijev notranje Istre, so bile kvarnerske komune zelo bojovite pri obrambi svojih privilegijev; tako lahko – zaradi protestov, pritožb, sporov in (bolj ali manj nasilnih) konfliktov – naštejemo sledeča “težka leta”: 1635, 1638, 1664, 1684, 1695, 1723, 1738, 1756, 1772. Mnogi konflikti so nastali zaradi meja skupnosti, ki so ležale med hribi in morjem. Reka se je leta 1719 formalno odcepila od kapitanata in postala prosta luka; nato je mesto postalo del Avstrijskega primorja, na koncu pa je – kot gubernij – prešla najprej pod upravo Hrvaške in nato Madžarske. Razvoj cest in kopenskih komunikacijskih poti je bil ključnega pomena za usodo kvarnerskega tržišča.

2. DEMOGRAFIJE IN GOSPODARSTVA

Minuli časi

Značilnosti istrskega prebivalstva v osemnajstem stoletju - predvsem razporejenost po ozemlju, etnične skupine, celo velika večina priimkov – ostajajo bolj ali manj nespremenjene do prve polovice dvajsetega stoletja. Seveda tekom druge polovice devetnajstega stoletja bolj ali manj povsod beležimo določen količinski porast – zahvaljujoč precejšnjemu priseljevanju, se večajo mesta, še posebej Pulj. Vendar se Istra – taka, kot se kaže v zadnjem stoletju beneške nadvlade – na nek način ohrani in kot taka vstopi v sodobno obdobje; skratka: osnove sodobnega obdobja, vzroke za celo vrsto družbenih – in torej političnih – gibanj najdemo v osemnajstem stoletju. Istra osemnajstega stoletja je bila v vsakem primeru različna od tiste v predhodnem stoletju; več je podobnosti med leti 1750 in 1850, kot med leti 1750 in 1650. Tudi šestnajsto stoletje se zelo razlikuje od osemnajstega. Torej nista samo devetnajsto in dvajseto stoletje polna dinamičnih sprememb. Do velikih sprememb je prišlo tekom 12. in 13. stoletja (za lažje razumevanje: pred Dantejevim rojstvom), in prav tako tudi med 15. in 19. stoletjem. Če so se institucije, oziroma način vladanja - tako v mestih kot na podeželju - v obdobju med trinajstim-štirinajstim stoletjem in prihodom napoleonskih sprememb (1805-13) le malo spremenile, se je pa Istra spremenila, kar zadeva njene prebivalce - ljudi, ki so v njej živeli, družbe, ki so jih ta ljudstva izražala. Ravno spopad med novimi ljudstvi, ki so prišla, da bi ponovno naselila Istro, in trdnostjo običajev, navad in pravil, ki so jih leta srečevala na polotoku - na vsakem podeželju, v vsaki komuni - označuje zgodovino “starega režima” v Istri - torej zgodovino sveta, kakršen je bil pred gospodarsko, družbeno, politično in kulturno modernizacijo, to je pred devetnajstim stoletjem narodov in narodnostnih identitet.

Razvojni cikli

Preteklost in viri

Ko proučujemo zgodovino neke regije – v našem primeru Istre – so vsa stoletja “starega režima” med seboj povezana: od določenega stoletja torej ne razumemo ravno mnogo, če ne proučimo tudi tistega, ki je bil pred njim. Skratka, osemnajsto stoletje nam ni jasno, če ne poznamo sedemnajstega, in tako dalje, nazaj do petnajstega, ki je nekako mejno stoletje – pa ne zato, ker bi bilo bolj posebno od drugih, ampak enostavno zato, ker v odnosu do šestnajstega stoletja predstavlja nek mejnik v razpoložljivosti virov, sredstev, ki nam omogočajo rekonstrukcijo preteklosti. Vemo, da je štirinajsto stoletje manj dokumentirano, zgodovinar pa si pomaga z domnevami ali predpostavkami, postavljenimi na osnovi maloštevilnih podatkov. V petnajstem stoletju najdemo več vrst virov, glede na to, da v mestih poskušajo dokumentirati javno življenje – na primer sestavljajo notarske zapise. Šestnajsto stoletje je s tega

Istra leta 1797 (*Capelaris*)

zornega kota še bogatejše: imamo prve podatke o populaciji, opise, kronike, mnogo fiskalnih dokumentov. In tako lahko za petnajsto-šestnajsto stoletje zarišemo nekaj bilanc, lahko izdelamo zanesljivejša mnenja. Seveda gre za splošne bilance, ki so pogosto opisne, saj so gospodarstva starega režima, ki so bila močno vezana na poljedelstvo, drugače čutila vpliv splošnih tendenc – torej tako imenovanih negativnih ali pozitivnih konjunktur. Vpliv ciklov razvoja ali nazadovanja je imel na lokalni ravni mnogo spremenljivk – odvisno od skupnosti in referenčnega okolja – tako, da lahko govorimo o mikroekonomijah, o pluralnosti lokalnih gospodarstev. Regija – tako, kot jo razumemo danes – na koncu koncev predstavlja naš (sodoben) parameter, splošen – čeprav pomenljiv – parameter, ki nam omogoča razumevanje preteklosti Istre.

Petnajsto stoletje

V primerjavi s slabšanjem pogojev v drugi polovici štirinajstega stoletja (spomnimo naj na kugo leta 1348, na vojno v Chioggi), v prvih desetletjih petnajstega stoletja beležimo znake izboljšanja. Na območju, ki je bil glavnega pomena za celokupen razvoj istrskega polotoka – torej na zahodni obali – sta bili obe najpomembnejši mesti, Pulj in Poreč, še vedno precej cvetoči, kljub znakom razljudenja na bližnjem podeželju.

Za tistega, ki je prihajal z morja, se je Koper zagotovo kazal kot največje in najbolj cvetoče mesto. Bogat zaradi prometa s Kranjsko, je proizvajal sol v izobilju – sol, ki je šla po poteh, ki so vodile na Kras; njegovo podeželje je nudilo vino, pšenico in olje – proizvode, ki so jih prodajali v preostali del regije, v Benetke in Furlanijo. Za Koper lahko okrog sredine petnajstega stoletja realistično domnevamo število prebivalstva, ki se giblje okrog 6-7.000 duš (Marin Sanudo – znan beneški letopisec – je leta 1483 postavil domnevo, da je bilo v preteklih obdobjih desettisoč prebivalcev, vendar pri tem ni ločil mest od bližnjega podeželja). Ni slučaj, da Koper – bolj kot katerikoli drugo istrsko središče – izraža renesančno kulturo, poleg tega, da so se v njem rodile pomembne osebnosti humanizma, kot je Peter Pavel Vergerij senior. Na koncu stoletja je prišlo do nastanka literarne akademije, v mestu pa je bil prisoten eden najboljših beneških slikarjev, Vittore Carpaccio.

Najpomembnejše istrsko mesto trinajstega stoletja – Pulj – ni bilo več tisto iz let 1290-1340, torej iz desetletij svojega srednjeveškega vrhunca. Epidemija leta 1348 in vojna v Chioggi sta zmanjšali njegove demografske dimenzije: na začetku petnajstega stoletja je Pulj morda imel okrog 1.400-1.500 prebivalcev, katerih število je kasneje naraslo in okrog leta 1480 doseglo skoraj 2.000 enot. Kljub vsemu pa je še vedno bil kar uspešno središče, z 20% priseljenih prebivalcev (predvsem iz Dalmacije) in s krajevno kiparsko šolo. Kar zadeva druga mesta, je na sredini stoletja Poreč imel približno 2.000 prebivalcev, Piran največ 3.500 (poleg tega je potrjena urbana ekspanzija tekom stoletja), Labin pa je okrog leta 1483 (po ocenah Marina Sanuda) imel približno 1.200-1.500 prebivalcev. Istra je v beneškem delu okrog leta 1480 dosegala število 45-47.000 duš, istega leta pa je celoten polotok štel približno 55-60.000 prebivalcev, ali morda 70.000, če dodamo tudi Trst in Reko.

Koper

Mesta

Gospodarstva in proizvodi

Vsa največja pomorska središča (Trst, Koper, Piran, Poreč, Rovinj, Pulj, Reka), so ohranila pomembno vlogo kot prodajne točke: če je Koper (s Trstom, Piranom in v manjši meri z Miljami) pokrival področje Krasa in Kranjsko, je Reka postala središče izmenjave med kvarnerskimi obalami in notranjostjo (od Postojne do Gorskega kotarja), medtem ko so Poreč, Rovinj in Pulj predstavljali naravna izhodišča zahodne in osrednje Istre (Labin in Plomin sta tradicionalno posredovala med habsburško Istro in Kvarnerjem, še posebej med otokoma Cresom in Lošinjem). V Poreču in Pulju so končale kože iz notranje Istre, katere so nato prodali v osrednjo Italijo; vina pa so imela stalne stranke na mimoidočih ladjah.

Na splošno, so bili istrski proizvodi naslednji: les za gradnjo (debla) in kurjavo (butare), ter kamen (za gradnjo in vkopavanje, škrlje) – vse za Benetke; vina, namenjena Benetkam in mimoidočim ladjam; olje za Benetke in Furlanijo; sol za regijo, za Benetke, za Kras in Kranjsko, za Furlanijo; ribe, velika in drobna živina (govedo in drobnica), čebelji vosek in med za krajevno porabo in za Dominanto (Benetke); kože za Benetke ter za obale regij Romagna in Marche). Istra je nabavljala predvsem pšenico in mnoge obrtniške izdelke – od blaga do pohištva.

Različna krajevna gospodarstva polotoka so se – globalno

Pulj na poznosrednjeveški upodobitvi

gledano – uspela obdržati, čeprav je prišlo do nekaterih znakov upadanja poljedelstva (zmanjšala so se obdelana zemljišča, oljčniki, vinogradi, povečale so se neobdelane površine) in razljudenja na kmetijskih površinah osrednje in zahodne Istre – od pazinskega področja do puljskega podeželja. Tukaj, bolj kot ne, na začetku petnajstega stoletja opazimo dokončen zaton posameznih kmečkih hiš in najmanjših naselij, sestavljenih iz dveh-treh družin – modela, ki je bil še prisoten do let 1330-1350. Kot drugo, vidimo izginotje manjših vasi ter pretakanje prebivalcev proti večjim naseljem. Vendar se je močnejše upadanje populacije Pulja in Poreča začelo šele v desetletjih med letoma 1480 in 1508, vojna v obdobju 1508-16 in epidemija kuge leta 1527 pa sta ta pojav še povečali.

Vzroke za tisto, kar smo poimenovali “dekadenca” obalne Istre, je potrebno še v celoti razčistiti. Dolgo smo odgovornost pripisovali samim Benetkam, ki naj bi z restriktivnimi normami zadušile istrske trgovine; vendar ta domneva ne drži, saj so mesta prosperirala – kot prva Koper in Piran – medtem ko sta od tega posredno imela koristi tudi Trst in Reka. Seveda, z Benetkami v bližini je vsak razvoj imel svojo mejo in – ko je dosegel določeno raven, jo je z veliko težavo prerasel. Kljub temu pa vzrokov za propad podeželja in zahodnih mest na polotoku ne gre iskati v Dominanti. Kot po navadi, en sam vzrok ni dovolj za razlago nekega pojava v celoti. Po vsej verjetnosti je bil prisoten postopen upad populacije. Pulj in Poreč sta stagnirala zato, ker sta njuni referenčni podeželji izgubljali prebivalce. Mnogo je vzrokov. Pazinska grofija je utrpeela madžarske vdore nekje na sredini petnajstega stoletja in – četudi si je delno opomogla – so njeni proizvodi kot destinacijo čedalje pogosteje izbirali Reko namesto Pulja. Pulj in Poreč je doletelo zmanjšanje povpraševanja po kožah v obdobju med petnajstim in šestnajstim stoletjem zaradi vojaških nestabilnosti v srednji Italiji. Zmanjšanje populacije v zahodnih podeželjih – za tistega, ki je ostal – pa ni predstavljalo nič slabega, glede na to, da so čedalje bolj živeli od prodaje živine in lesa Benetkam. Medtem pa so živila, ki so jih prodajali mimoidočim ladjam – predvsem vino -, lahko pridelali in proizvedli na koprskem ali na piranskem podeželju, kjer jih dejansko ni prizadela nikakršna “depresija”.

Zaton kmetij

“Dekadenca”

Vojna in epidemije

Šestnajsto stoletje

16. stoletje se začne s težkimi leti beneško-habsburškega konflikta: vojna v presledkih je oslabilala trgovino v severni Istri, vplivala je na zagon Kopra, še bolj pa je prizadela osrednjo Istro in njena obmejna kraška področja. Leta 1527 je kuga zdesetkala prebivalstvo Pulja in njegovega podeželja; med letoma 1526 in 1533 je prišlo do večkratnih obdobjih hudega pomanjkanja in lakote, z vrhuncem v letu 1528. Po omenjenih težkih letih sta sledili dve desetletji – od 1534. do 1553. leta -, v katerih ni spomina na posebej hude krize; posledično je prebivalstvo regije zopet poraslo, čeprav so se značilnosti nekaterih krajevnih gospodarstev dokončno spremenile.

Povečanje prebivalstva je posledica neposrednega ukrepanja vladarjev - tako na beneškem kot na habsburškem delu polotoka -, ki so spodbujali prihod kolonov v regijo – novih ljudi, prihajajočih v večjem delu iz notranje Dalmacije in zahodne Bosne, področij hrvaško-madžarskega kraljestva, ki sta ravno v tistih letih bili pod hudim pritiskom Otomanov. V pazinsko okolje so preselili prebivalce Like, zahodne Hrvaške (Gorskega kotarja), medtem ko so v beneško Istro prihajali begunci, ki so prečkali beneška ozemlja Dalmacije, na splošno poimenovani "Vlahi", ker so prihajali iz goratih, dinarskih področij. Število kolonov se je v obdobju od 1520-25. do 1550. leta večalo tako, da je spremenilo etnično fizio-

*Poreč, ostanki
obzidja*

*Puljsko podeželje, 1565
(Državni arhiv v Benetkah)*

gnomijo istrskega podeželja, predvsem zahodnega in osrednjega. Do organiziranega priseljevanja je sicer prihajalo že v petnajstem stoletju (na območju Buj, na primer), vendar je takrat šlo le za posamične primere. Pojav masovne kolonizacije se dejansko začne po letu 1520 in poteka – grobo gledano – v štirih fazah: prva polovica šestnajstega stoletja, druga polovica šestnajstega stoletja, faza po konfliktu v letih 1615-17 ter faza vojne za Kreta v letih 1645-1669. Po obdobju 1670-75 dotok priseljencev na podeželja naenkrat upade. Skozi obdobje 150 let je število oseb, ki so prišle v Istro, večje od števila tistih, ki so tam ostale in so – na nek način označile demografski porast. Če je populacija v regiji v letu 1520 štela okrog 55.000 prebivalcev, je okrog leta 1580, zahvaljujoč kolonizaciji, dosegla število približno 85.000 duš.

Vladarji, posebej beneški v drugi polovici stoletja, so želeli ponovno naseliti Istro tako, da bi okrepili kmetijski gospodarski model, ki je bil prisoten že v petnajstem stoletju – torej s povečanjem pridelave žitaric (ki so v regiji že tradicionalno primanj-

Kolonizacija

Zamenjati
proizvodni model

kovale), oljkarstva (proizvodnja olja je bila najbolj donosna) in vinogradništva (tradicionalni sektor) – skratka: kruh, olje in vino. Interes, da bi imeli dobro naseljeno (oziroma prehranjeno) provinco, je bil zelo velik – bodisi iz varnostnih razlogov, bodisi zaradi samega dejstva, da so Istro vedno imeli za podaljšek beneške lagune. Vendar so to bile ambicije, resničnost pa je bila precej drugačna. Praznina, ki so jo za seboj pustile krize razljudenja, je povzročila velik porast neobdelanih zemljišč, le-te pa je bilo na kraški zemlji, ki že sama po sebi ni bila preveč primerna za pridelavo žitaric, težko vrniti v prejšnje stanje. Kdor je prišel v Istro, se je – kljub olajšavam in določeni pomoči, ki jih je prejel od beneških vladarjev (predvsem po letih 1570-80) – znašel pred grozljivo nalogo: zemljo, spremenjeno v goščavo, je moral povrniti v rodovitno stanje.

"Stari" prebivalci,
"novi" prebivalci

Kot rečeno, je šestnajsto stoletje imelo dve fazi kolonizacije, ki sovpadata s prvo in drugo polovico stoletja. Medtem ko so se do leta 1560-70 v bistvu neposeljena ozemlja polnila s posameznimi skupnostmi ali skupinami družin, je v zadnjih desetletjih omenjenega stoletja prišlo do prvih spopadov med tako imenovanimi "starimi prebivalci" in "novimi prebivalci". Eden glavnih razlogov je bil spopad med dvema različnima gospodarskima koncepcijama izkoriščanja ozemlja. Prebivalci, ki so se že bili ustalili v fazi 1520-60 so - v skladu z zmanjšanjem gospodarskih vlog Pulja in Poreča, ki sta v primerjavi s petnajstim stoletjem padli na polovico - težili k razvijanju gojenja velike in drobne živine ter izkoriščanju gozdov. Odzvali so se torej na primarne zahteve Benetk kot glavnega mesta, ki je potrebovalo les za kurjavo in gradnjo (vole so uporabljali za prevoz debel iz notranjosti proti obali, proti mestom natovarjanja na ladje, imenovanim "*carigadori*") ter, seveda, meso.

Krajevni mikro-konflikti

Celoten zahodni pas polotoka se je specializiral v tem smislu, medtem ko je severni del ostajal področje močne proizvodnje vina in olja – dejavnosti, ki sta dopolnjevali mestna gospodarstva, temlejša tudi na proizvodnji soli (Koper, Piran, Milje in Izola v tistem času). V obdobju 1560-1590 pa so prispele še dodatne skupine kolonov - ne le "Vlahov", ampak tudi Grkov, Benečanov, Bolonjcev; le-ti so kmetijstvo razvili s pobudami, s katerimi so se sicer strinjali beneški vladarji, ne pa tudi tisti, ki so že bili naseljeni, in niti ve-

ljaki Pulja in Poreča, za katere je bilo bolj koristno špekulirati na trgu živine in lesa. Od tod izhajajo odprti spori med dvema razvojnima konceptoma zahodnega primorja, ki so privedli do mnogih krajevnih konfliktov.

Tako je kolonizacija prišla do svojih skrajnih meja: ni bilo dovolj uvažati ljudi na polotok, potrebno je bilo tudi najti nov način izkoriščanja virov, treba je bilo preiti iz gospodarstva na nizki ravni na gospodarstvo z visokim nivojem donosnosti, da bi tako omogočili obstoj večjega števila ljudi. A se to ni zgodilo; po demografskem porastu v obdobju od leta 1520 do 1580 je namreč prišlo do upada celotne populacije, kljub stalnim prihodom kolonov. Šestnajsto stoletje se je zaključilo z novo krizo, katere vzrok so bile lakote v letih 1594-96. To, kar se je bilo nabralo v mnogih desetletjih, je postopoma pojenjalo, tako da v tridesetletnem obdobju od leta 1580 do 1610 beležimo znatno zmanjšanje.

Trpela so vsa obalna središča. Koper je po epidemiji kuge leta 1554 ostal s 3.500 prebivalci od prejšnjih 5.700. Poreču, Rovinju, Pulju in Labinu so desetletja grozili Uskoki iz Senja; na splošno je gusarski pritisk prispeval k poslabšanju situacije v severni in vzhodni Istri in izničil prizadevanja kolonizacije. Tudi Pazinska grofija, potem ko je dosegla vrhunec po rasti v obdobju od 1520. do 1580. leta, je iz različnih vzrokov prešla v stagnacijo: velike zahteve v obliki dajatev s strani posestnikov grofije, upad trgovanja po sporih z Uskoki ter beneške represalije (vpadi iz maščevanja po letu 1590). Kastavski kapitanat – ozemlje tradicionalnega izseljevanja – je kolonizacijo občutil le bežno.

V šestnajstem stoletju se jasno izrišejo značilnosti različnih subregionalnih področij Istre. Tako imamo severno Istro z Mijami, Koprom, Izolo in Piranom – področjem, ki se na koncu koncev na gospodarski ravni strukturno ni spremenilo. Potem je področje okrog doline reke Mirne, kjer so izboljšali pridobivanje lesa za beneško ladjedelnico in, kjer je Motovun s svojim podeželjem postal žitorodno področje. Zahodna obala, od Umaga do

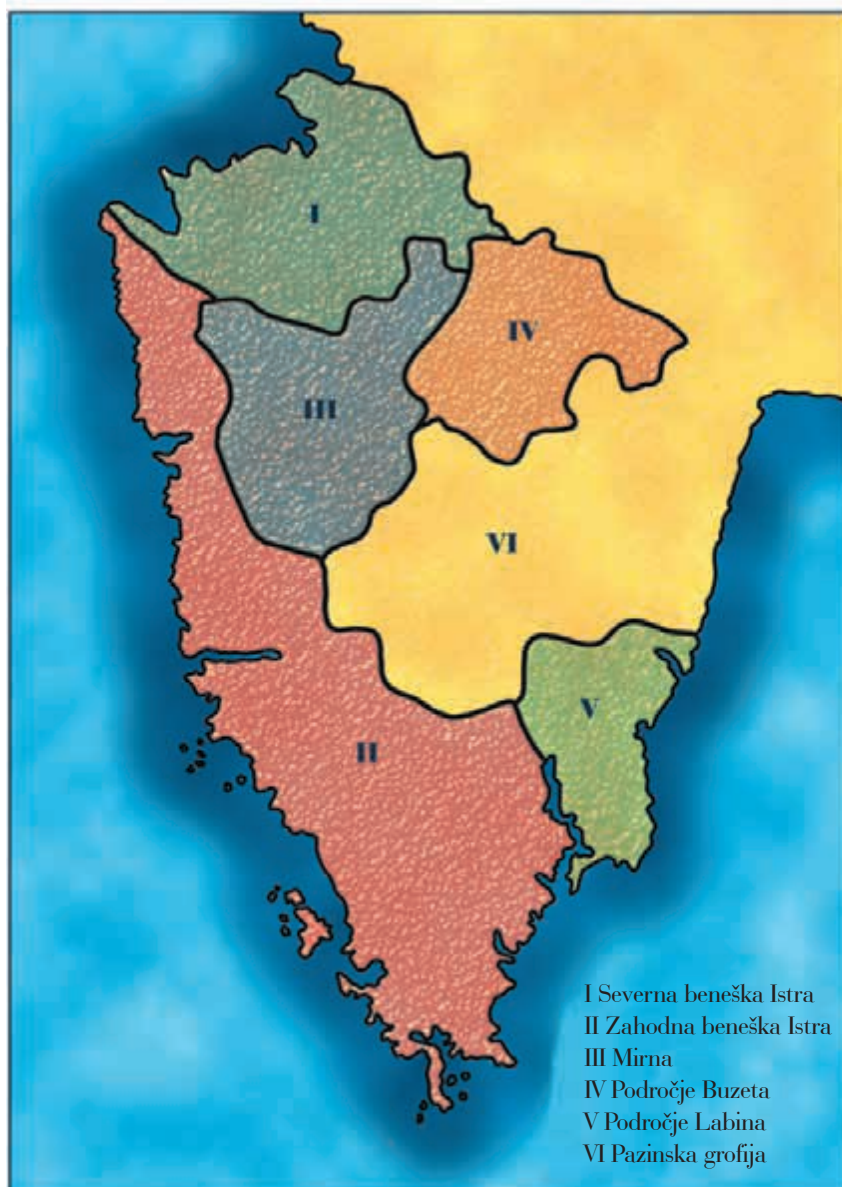

Dvigrad, mesto, zapuščeno v drugi polovici sedemnajstega stoletja

Depresija

Subregionalni modeli

*Regionalna subpodročja v Istri
od 16. do 18. stoletja*

puljskega podeželja (do reke Raše), pa se je usmerila v gojenje in izkoriščanje lesa za kurjavo, poleg tega, da je imela nekaj žitornih področij, kot na primer Vodnjan. Kraška Istra Rašporskega kapitanata, ki sovpada z ozemljem Buzeta (do vznožja Učke) je ostala področje zase, z malo prebivalstva in pretežno ovčerejo. Za področje Labina – še eno subpodročje, ki je ležalo med habsburškimi ozemlji, Kvarnerjem in kanalom reke Raše – je bila značilna živinoreja ter izmenjava z bližnjimi otoki. Na koncu sta bili še dve subpodročji, ki sta jih predstavljali Pazinska grofija s priključenimi fevdi ter Kastavski kapitanat – za obe sta bili značilni krajevni gospodarstvi, ki sta iskali tržišča v zahodni Istri in na področju Kvarnerja (nakup olja v zameno za manjše žitarice ali oves, specialiteto notranje Istre).

Sedemnajsto stoletje

Kot obsežno obdobje stagnacije lahko označimo čas od 1585-90. do 1630-31. leta. Nekaj let, ki so bila grozna za pridelke (krize pridelave žita evropskih dimenzij, kot se je zgodilo v devetdesetih letih šestnajstega stoletja), je spremljal še pritisk Uskokov. Ta depresija je dosegla vrhunec z vojno v letih 1615-17 ter relativno bližnjo kugo v letih 1630-31. Vojna je bila pripeljala do uničenja in razljudenja osrednjega dela Istre - Istre dolge beneško-nadvojvodske meje; kuga je že drugič prizadela Koper, nato Novigrad in Brtoniglo. Še posebej dramatična je bila situacija v Kopru, kjer je število prebivalcev v nekaj mesecih padlo iz 4.500 na 1700-1.800. Na preostalem delu polotoka se epidemija, glede na nizko število prebivalstva, ni mogla močno razširiti (ostala je omejena na obalo, na kraje, kjer so pristajali tisti, ki so prihajali iz Benetk).

Stagnacija v obdobju
1580-1630

Po vojni in epidemiji se je ponovno začela kolonizacija – tako z beneške kot z nadvojvodske strani. Leta 1580 je Istra verjetno imela približno 85.000 prebivalcev, leta 1610 morda 65.000, leta 1632 pa predvidoma 40-42.000: to je bila najnižja točka na krivulji demografskega razvoja med srednjim vekom in sodobnim časom. Na to, da je primanjkovalo ljudi, da so bila podeželja nenaseljena, so upravitelji opominjali v svojih poročilih Benetkam in habsburškim dostojanstvenikom. Kolone so iskali v Dalmaciji, na mejnih področjih med Beneško republiko in Otomanskim cesarstvom, kjer je bilo življenje že samo po sebi težko in, kjer je ozemlje že od nekdanj (dalmatinski in hercegovski kras) predstavljalo območje izseljevanja; poleg te komponente, ki je bila vedno definirana kot "vlaška", so bile tudi skupine, ki so izhajale iz Boke kotorske, katere so pogosto na splošno nazivali kot Albance, glede na to, da so to področje imenovali beneška Albanija. Prišle pa so tudi prave albanske skupnosti, ki so se kasneje ustalile na poreškem podeželju (Mugeba, Mušalež, Valkarin). Kolonizacija je v tej zadnji fazi zajela Tinjan, Krin-go, Pićan, Žminj in Sveti Petar u Šumi na nadvojvodskem delu; Poreštino, Puljsko območje, Dvigrad, Sveti Lovreč ter območje Umaga na beneškem delu. Prihajale so bolj ali manj organizirane skupnosti po 12 do 80-100 družin hkrati.

Rezultati ponovnega obljudenja so se začeli kazati v štiridesetih letih sedemnajstega stoletja, kljub lakoti v letih 1648-49.

Novi trendi rasti

Kolonizacija, ki je iz desetletja v desetletje na ozemlju puščala le po nekaj skupnosti tistih, ki so ostali, je začela dajati sadove. Okrog leta 1650 beležimo novo težnjo, tako pri starih kot pri novih prebivalcih, katerih čedalje večji delež se je ukvarjal s poljedelstvom. Gojenje oljk se je iz Kopršćine (kjer ni nikoli zatonilo) začelo širiti proti zahodnemu primorju. Tu so se obdelovalci vinogradov in oljčnikov ponovno postavili ob bok tradicionalnim živinorejcem. Povsod vzdolž obale je izkoriščanje lesa spremljalo vsakdanje življenje; poleg tega so začela rasti obdelana zemljišča, medtem ko so živino umikali v tako imenovane zapore (*serraglie*) s suhimi zidci. Nekatera podeželja so se specializirala za pridelovanje žitaric: Buje za pšenico, Motovun za pšenico in oves, južna Istra za ječmen (kulturo, ki bolje obrodi v poletnih sušah, katerim je bil izpostavljen ta predel polotoka); celotna notranjost, od območja Buzeta do območij Pazina in Labina, pa je pridelovala manjše žitarice (ajdo, sirek in druge tako imenovane "dodatke"). V sedemnajstem stoletju je porasla proizvodnja vina, zahvaljujoč širitvi vinogradov "na kolih" (zaradi večjega sončnega obsevanja, večjega donosa) v primerjavi z vinogradi v obliki grmov, medtem ko so med "visokimi" trtami sejali pšenico. Skratka, od sredine sedemnajstega stoletja čutimo spremembo v odnosu do virov, ki jih je lahko nudilo poljedelstvo.

Stabilnost na podeželjih

Vse to je pripeljalo do okrepitve skupnosti, ki so ostale. Kolonizacija se je bila – skoraj nenadoma – ustavila po letu 1670, po vojni za Kreto, ko so (v Poreč) iz Dalmacije - a tudi iz Krete – prišle zadnje skupine beguncev. V letih 1670-80 se je začela faza stabilnosti na podeželjih – stabilnosti, katere ne smemo razumeti kot pomanjkanje mobilnosti, temveč kot novo fazo, ki se vseka kor razlikuje od tiste, v kateri so konstantno prihajali koloni. Podeželja so začela rasti in se spreminjati, in to je – z družbenega vidika - bil vse prej kot linearen proces (a o tem kasneje). Zgostovo je od sredine sedemnajstega do sredine osemnajstega stoletja vzdolž zahodne obale prišlo do postopne tranzicije gospodarstva iz večinoma živinorejskega na takega, v katerem je prevladovalo obdelovanje zemlje. V resnici je vsako podeželje ohranjalo neko pahljačo dejavnosti – od proizvodnje vina do trgovine z lesom za kurjavo, do pridelave specifičnih žitaric. V obeh Istrah so se izvle-

kli iz stagnacije. Število prebivalcev je iz približno 4.500 v tridesetih letih sedemnajstega stoletja poraslo na približno 70.000 okrog leta 1660 in na približno 90.000 v letih 1690-95. Preobrat se je bil začel.

Preobrat

Osemnajsto stoletje

Osemnajsto stoletje je bilo stoletje ponovnega ekonomskega in demografskega zagona celotne istrske regije, ne le njenih posameznih sektorjev. Tako, kot je med 16. in 17. stoletjem skoraj petdeset let vladala stagnacija (od približno 1580 do 1630), tako so med 17. in 18. stoletjem beležili določen zastoj – natančneje med leti 1693-95 in 1715-18. To je bil začasen zastoj, ki pa ni spremenil temeljne usmerjenosti, to je postopne ekspanzije oljke (a tudi trte in žitaric) vzdolž obal - tam, kjer je pred pol stoletja vladala neobdelana zemlja. Razvoj je zavrla kriza pridelave žitaric v devetdesetih letih sedemnajstega stoletja, nato pa predvsem velika pozeba oljk leta 1708 – to je bil izjemno poguben dogodek, kateremu so sledile še lakote v letih 1712-13 ter epizootija (kuga) goveda leta 1715-16. Vsega skupaj dve desetletji ostrih zim, ki so – bolj ali manj povsod v bolj mrzlih mesecih – povečale predvsem umrljivost (slabotnejših in slabo hranjenih) otrok.

Kriza v obdobju
1693-1718

Kanfanarska draga

Proizvodnja olja

Z letom 1720 so se začele spremembe. Oljke so se ponovno širile - bolj kot kdajkoli prej - in do osemdesetih let osemnajstega stoletja je to širjenje spodbujalo čedalje večje povpraševanje po istrskem oljčnem olju. Olju, ki so ga le deloma tržili v skladu z beneškimi davčnimi predpisi (blagajna koprškega načelnika in kapitana je temeljila na carini od proizvedenega in prodanega olja), saj je tihotapstvo – ki je bilo že razširjeno – raslo vzporedno z rastjo proizvodnje. Kolikor je bilo olja, iztisnjenega v torkljah in registriranega v pripadajočih listinah, toliko je bilo prikrita. Poleg torkelj – uradnih mest stiskanja oljk -, katerih število je v zadnjem stoletju vladanja Beneške republike stalno naraščalo, je bilo mnogo manjših nezakonitih torkelj - ilegalnih stiskanj. Poleg tradicio-

Labin, mestna vrata Sv. Flora

nalne Koprščine, so veliki kraji proizvodnje olja postali Piran in Rovinj – kljub svojim manjšim ozemljem – ter Poreština, ki se je dokončno izvlekla iz demografske stagnacije, nato pa še vsa obalna središča.

Ekspanzija kultur je mnogim krajevnim gospodarstvom omogočila oživitev in je postala dejavnik povečanja proizvodnje vina, trgovine s kožami ter uvedbe gojenja kultur, katerih svoje čase v regiji niso poznali, kot na primer murve za proizvodnjo surove svile. Navadno dejavnosti, ki so se na novo postavljale, ali so se konsolidirale, niso dosegale nivojev višje obdelave: svila je bila surova, zato so jo vozili v Benetke za predelavo, volna je bila surova, v regiji pa so izdelovali tkanine iz surove volne, imenovane “*rasse*”. Sama obrt – čeprav v stalnem porastu – je odgovarjala krajevnim in nujnim potrebam (zelo razširjeni so bili “*calegheri*” – čevljarji, ki so izdelovali obutev). Istra je nadaljevala svojo navado kupovanja dokončanih

izdelkov – manufaktur – tako na velikem beneškem tržišču (ki je bilo blizu in dosegljivo) kot v Trstu, ki je leta 1719 postal prosta luka, kakor tudi na vseh jadranskih tržiščih, na primer na sejmu v kraju Senigallia (obiskovali pa so tudi bolj oddaljene sejme, na primer Bolzano). Istra je – čeprav je bil zanjo značilen izvoz lesa – uvažala pohištvo, sode, škafe, celo obdelane deske, in seveda vse vrste blaga – od dragocenih svil in brokatov do žametov; uvažali so klobuke in pokrivala vseh vrst, keramiko in posodo iz žgane gline iz Romagne (tiste, ki so nato postale “*bokalet*” folklorne tradicije). V Apuliji so nabavljali velike količine česna.

Obalna mesta, z Rovinjem kot središčem, so od let 1720-30 dalje doživela pravo pravcato revolucijo pri lovljenju plave ribe, predvsem pa pri ekspanziji konzerviranja slane ribe. Slane sardele, ki so jih izvažali v sodih, so kasneje postale eden od najbolj priznanih istrskih proizvodov – ne le v obmejnih regijah (Furlaniji, Benečiji, Romagni), temveč celo v Lombardiji in osrednji Italiji (do Umbrije in Lazia). Industrija slanih rib (sardine, sardoni, skuše) – kajti tu gre prav za “predindustrijsko” industrijo – se je na začetku in predvsem razvila v Rovinju, nato pa se je razširila tudi na Poreč, Piran in Pulj. V Rovinju je število ribiških čolnov eksponentno naraščalo skozi celotno osemnajsto stoletje. Istrske slane ribe (uradno prodane v Benetkah in tihotapljene bolj ali manj vsepovsod, čeprav so obstajale carine), so ustrezale zahtevam rastočega tržišča: populacija je naraščala – predvsem na območju padske nižine, zahvaljujoč uvedbi koruze med kulture in polente v prehrano. Že tako skromna poraba mesa v teh regijah je še naprej upadala zato, ker so pašnike spreminjali v obdelovalne površine zaradi visokih donosov koruze. Manjkajoče meso so nadomestili z večjim povpraševanjem po slanah ribah (konzerviranih) kot kompenzacijo za beljakovine. Iz tega izhaja sreča Rovinja, kjer se je med drugim (na pravem mestu in v pravem trenutku) razvila tehnika ribolova, ki je znatno povečala količino ulovljenih plavih rib.

Rovinjski ribiči na starodavnem plovilu, imenovanem “batiel”

Izvoz/uvoz

Slane ribe

Rovinj

Rovinj je bil najbolj dinamično središče Istre v osemnajstem stoletju. Njegovo gospodarstvo se je naglo uskladilo s potrebami raznih tržišč tako, da se je specializiralo za dobavo olja, slanih rib, kamenja za gradnjo (ne le blokov za gradnjo, temveč tudi grušča, namenjenega apnenicam v Ferrari in Romagni). Mestece je postalo najbolj obljudeno v regiji, saj je iz 3.600 prebivalcev v letu 1645 prešlo na 5.600 v letu 1710 ter na več kot 10-11.000 prebivalcev leta 1780 – v času, ko Kopru ni uspelo preseči praga 4-5.000 enot. Iz ribištva je zraslo pomorstvo, z večjimi plovili. Tako so rovinjski kapitani v osemdesetih letih redno rezali valove Sredozemlja, in kanonik Angelini je lahko prosil prijatelja kapitana Benussija, da mu določeno stvar nabavi na londonski tržnici.

Rovinjski razmah je posredno vplival na Poreč, ki je sprejel mnoge ribiče in podjetnike, ki so se v Rovinju počutili odveč ali utesnjeni. Koper je ostal najpomembnejše mesto v beneški provinci Istri – z najbolj odličnim plemstvom, z najpomembnejšimi šolami, z intelektualci – vendar njegovo gospodarstvo ni bilo več tisto iz šestnajstega stoletja, industrija soli je stagnirala, ponovno pa jo je oživilo šele posredovanje beneške države na

Rovinj leta 1619
(Državni arhiv, Benetke)

Rezanje debel, 1720

koncu osemnajstega stoletja. Piran pa je bil bolj dinamičen: v mestu je že po tradiciji vzporedno potekalo več gospodarskih dejavnosti (sol, olje, vino – vse kakovostno – z obrtjo, ribami in tedaj tudi kožami).

Z rastjo Trsta od šestdesetih-sedemdesetih let osemnajstega stoletja, so se vsa istrska gospodarstva obrnila proti temu novemu tržišču. Emporij, ki je postajal trikrat večji, je vsrkal večino žitaric, ovsu za konje, surovih tkanin, zelo veliko vina in mnogo delovne sile. Na koncu stoletja so tržaške manufakture odpirale majhne podružnice v Kopru in Piranu.

Vsa istrska subpodročja beležijo znake močne demografske in gospodarske rasti v obdobju med leti 1720-30 in 1760-80: področje Pazina, bužetski Kras, sam Labin začenjajo čutiti pozitivne vplive razvoja Reke, ki je tudi postala prosta luka in je v tem času bila središče izmenjave med širšimi gospodarstvi, ki niso bila več omejena na kvarnersko obalo. Tudi Pulj je rasel, vendar je bil še daleč od velikega Pulja iz štirinajstega stoletja. Poreč je bil – čeprav še majhen s 1.500-1.800 prebivalci – prerojen, potem, ko je tvegalo popolno razljudenje ob kugi v letu 1630 (preživelo je le dva ducata prebivalcev). V osemnajstem stoletju se je v Poreču oblikovalo plemstvo, ki je po pomembnosti zasedlo tretje mesto v provinci (po tistem iz Kopra in Pirana).

Ekspanzija

Vrhunec osemnajstega stoletja

Razvoj v Istri je opaziti v okviru urbanistične ekspanzije, v arhitekturi (mnogo novih župnijskih cerkev, tako v mestih kot na podeželju) in v umetnosti. Poleg gospodarstva, ki ga lahko definiramo kot uradnega, torej tistega, ki so ga na nek način registrirali vladajoči sloji, je kraljevala siva ekonomija tihotapstva, o kateri sicer poznamo le obris, a njen odsev vseeno začutimo v življenjskem standardu prebivalcev, v prisotnosti luksuza pri mnogih mestnih in podeželskih družinah (podatke najdemo v oporokah), v izboljšanih pogojih bivanja. Torej, ne le v demografskih podatkih.

Število prebivalcev v Istri je od približno 90.000 v letu 1690 naraslo na 100.000 okrog leta 1740 in prekoračilo število 120.000 leta 1780. Tudi tu je razpoložljivost žit in koruze po ugodnih cenah, ki so prihajali iz beneških žitorodnih področij - poleg večje razpoložljivosti finančnih virov - pospešila razvoj. Za celotno osemnajsto stoletje je značilna tudi rast bratovščin – tako imenovanih “laičnih šol”, ki so bile zelo razširjene tako v mestih kot na vseh podežljih. Ocenjujemo, da je bilo teh laičnih šol preko 700 na beneškem delu in preko 850 v celotni regiji ter, da so predstavljale izraz verske in laične združitve, a tudi prostore, kjer so se kopičili viri v obliki denarja in zemljiških dobrin – da torej niso bile zgolj mesta pobožnega čaščenja, temveč so igrale tudi vlogo posojilnic.

Kriza v obdobju 1780-1817

Polet osemnajstega stoletja je svojo moč izgubil pred koncem le-tega. Živilske krize in lakote na evropskem nivoju v šestdesetih letih so ceno žitaric dvignile v nebo; mnoge istrske skupnosti je pred lakoto rešila pomoč magistrata za žita iz Benetk. Kljub temu pa ni bila ta kriza tista, ki je v regiji zaustavila razvoj, temveč pozeba oljk leta 1781-82 ter celokupen padec povpraševanja po istrskih proizvodih, ekspanziji Trsta navkljub. Še druge krize med osemdesetimi in devetdesetimi leti so zavrle tisto, kar je bilo doseženo, vendar vse to ni bilo nič v primerjavi z lakotami in epidemijami tifusa v letih 1812-17, ki so – skupaj z zaustavitvijo trgovanja tekom napoleonskih let od 1805 do 1813 - Istro privedle do gospodarske ravni, ki je bila enaka tisti iz leta 1740. Zadnji stari režim je bil kot utrinek pred sodobnostjo.

3. DRUŽBA

Stari režim

Pri razmišljanju o družbah preteklosti, so zgodovinarji dolgo uporabljali načine razmišljanja, koncepte in razlage, tipične za čas, v katerem so živeli. Tako je preteklost neizogibno postala odsev sedanjosti. Tako so v preteklih stoletjih videli koncepte in kategorije, bližje naši realnosti, kot na primer državo, narod, družbeni sloj. Naše parametre – parametre sodobnosti in industrializirane družbe – so pogosto uporabljali pri rekonstruiranju družb iz preteklih stoletij. Vendar smo – ob povečevanju obsega in tipologije proučevanih dokumentov – postopoma spoznali, da so bila stoletja pred modernizacijami (industrializacijo, nacionalizacijo, moderno družbo) nekaj drugega, nekaj specifičnega. Rekli smo, da je bil to “svet, ki smo ga izgubili”, ki je izginjal ob napredovanju sodobnosti. “Stari režim” je bil - v primerjavi z našim - svet zase, kar zadeva pravila, pomene, vrednote, tipične za družbo, ki je bila v veliki meri odvisna od poljedelstva, kjer se je med drugim odnos z življenjem, z oblastjo, ugledom, častjo, zelo razlikoval od današnjega. Skratka, verovanje, vloga ženske, občutek za vrednost denarja ali zemlje, potrošne dobrine, lakota, izobilje, ljubezen, družina, otroštvo, identitete (lokalne, cehovske, etnične, kulturne, jezikovne) in mnoge druge stvari so razumeli drugače, kot jih razumemo in o njih razmišljamo mi.

Pred-moderna
dimenzija

Obala severozahodne Istre v
osemnajstem stoletju,
G. Valle (detajl)

Meje in izjemnosti

Istra starega režima se ne razlikuje od drugih evropskih sredozemskih regij; na ravni gospodarskih in družbenih struktur obstaja mnogo podobnosti z Dalmacijo, regijama Marche in Ligurija, pokrajino Languedoc – seveda ob upoštevanju razlik v velikosti le-teh. Istra je bila vedno mejna regija – tudi v obdobju starega režima; znotraj nje so se pomerili ozemeljski sistem komun s sistemom fevdov, komunalne in beneške institucije s cesarskimi. Njene notranje razlike – na evropski primerjalni lestvici – pa niso nič izjemnega. Poudarjali smo in še vedno poudarjamo prisotnost različnih narodov in jezikov, v odvisnosti od urbanih in ruralnih kontekstov, vendar je to značilno za vse regije, ki ležijo ob Baltiku, in – na pogosto mnogo bolj zapleten način – označuje bližnjo Kranjsko, kjer je nemščina prevladovala v Ljubljani, tako kot tudi v Zagrebu starega režima – to jezikovno različnost najdemo v celotnem Poljskem kraljestvu, v mnogih renskih in flandrijskih mestih, v Dublinu in na grških otokih. Istra ne predstavlja izjeme, če pozorno proučimo evropsko zgodovino. Poleg tega pa je pov-

Cres, beneški stražni stolp

sod – tudi v jezikovno homogenih kontekstih – podeželje imelo svojo specifično govorico v primerjavi s komuno-mestom: od Neaplja ali Milana pa do Münchna in Köbenhavna.

Poleg jezika, so za stari režim značilne lokalne identitete, identitete skupnosti. Pojem *naroda* je obstajal, vendar so ga razumeli drugače, kot ga razume novejša zgodovina. Po narodnosti niso bili iz Brescie, Bergama, Benetk ali Dalmacije – bili pa so Doževi podložniki, podložniki papeža (Cerkvene države), podložniki francoskega kralja, podložniki avstrijskega nadvojvode (v Pazinu). Pri oblačenju niso toliko sledili modnim zapovedim, kolikor so upoštevali družbeni status (plemič, župnik), ali regijske in narodne različice: tako v istrskih dokumentih najdemo oblačila v furlanskem, vlahovskem, dalmatinskem, istrskem slogu, v katera pa niso bili nujno oblečeni ravno Furlani ali Vlahi. Upoštevanje pravil in pravice je bilo odvisno od čuta identifikacije s skupnostjo: v

Rovinj so tihotapili in iskali vse možne rešitve, da bi se izognili Doževim, to je carinam Beneške republike, saj so na koncu koncev plačevali carine komune. Kljub temu pa Rovinjčani – to so dokazali leta 1797, ko je Serenissima izginila – sploh niso ugovarjali podložništvu nasproti Benetkam in Dožu. Vrhovna oblast je bila nekaj drugega kot biti prebivalec določenega mesta, v tem primeru Rovinja (ali Pulja, ali Benetk ali Torina itd.). Človek je bil v prvi vrsti meščan ali član določene skupnosti, nato je bil podložnik. Ravno obratno kot v današnjem času, ko smo v prvi vrsti državljani in šele nato prebivalci določenega mesta, določenega kraja.

Identiteta skupnosti

Mesta

V Istro so ljudje – skozi stoletja – prihajali predvsem z morja (s celine so prihajali Kraševci in Kranjci) in prvo, kar so srečali, so bila njena mesta in mesteca. Urbana Istra je v bistvu koncentrirana na obali, vključno z Labinom, ki se nahaja le malo bolj v notranjosti. Gre za deset središč, ki so bila vsa pod beneško oblastjo: Milje, Koper, Izola, Piran, Umag, Novigrad, Poreč, Rovinj, Pulj in Labin. Nekatera od njih so bila prava pravcata mesta, kot na primer Koper in Rovinj, druga mikro-mesta, kot Piran in Poreč, še druga so bila minimalna mesteca, kot Umag in Novigrad, pa ostanki mest, kot je bil Pulj, medtem ko so bila Milje, Izola in Labin Ozemlja, torej manjše komune.

Obalna središča

V notranjosti so številne utrdbe in ozemlja: v obdobju med petnajstim in osemnajstim stoletjem sta bila najbolj obljudena Motovun in Buje, sledili so jima Grožnjan, Oprtalj, Bale, Vodnjan in Buzet, nato pa še pazinske utrdbe-mesteca, kot so Pićan, Gračišće in Pazin. Omenjeni prostori so bili pol-urbanega tipa. Ohranjali so nekatere značilnosti velikih obalnih komun (trg, župnijsko cerkev, rektorjevo palačo, razred krajevnih odličnikov), vendar so v svojem bistvu to bila kmetijska središča, kjer je potekalo krajevno razporejanje proizvodov, ter kraji, v katerih so se nahajale institucije in uprava. Saj ne, da obalna mesta in mesta in mesteca ne bi bila vezana na zemljo in kmetijske dejavnosti (zadostuje primer Pirana in Rovinja); a je ta ruralna dimenzija dopolnjevala dejavnosti trgovine, obrti, pomorstva in ribištva. Vendar pa so bila tako obalna središča kot utrdbe v notranjosti posebne skupnosti v odnosu do manjših ruralnih naselbin, to je vasi in samostojnih kmetij.

Družbeni sloji

Zaradi same narave gospodarskih dejavnosti je bila v urbanih središčih obale (mestih in mestecih, brez razlik) prisotna večja družbena slojevitost – bilo je torej več kategorij poklicev, slojev in institucionalnih vlog. Poleg plemičev in klerikov so bile – odvisno od kraja – še večje ali manjše skupine obrtnikov, trgovcev na debelo in na drobno, ljudi, zadolženih za različne servisne dejavnosti, mornarjev, ribičev, solinarjev in – na koncu – urbaniziranih kmetov. Razmerja med temi posameznimi kategorijami so se od središča do središča razlikovala, in sicer so zavisela od različnih faz demografske, gospodarske in družbene rasti ali stagnacije.

Koper

Koper je med štirinajstim in petnajstim stoletjem postopoma rasel in postal najbolj obljudeno mesto v regiji, z najuglednejšim plemstvom, ter – ne po naključju – glavno mesto beneške province. Po letu 1554 se ni več razvijal in – ko je dosegel neke vrste optimalno velikost okoli 4.000 prebivalcev – se tudi ni več spreminjal. V Kopru so živeli od solin, trgovanja, opravljanja storitev, glede na to, da je bilo mesto središče velikega podeželja in sedež načelnika ter največje središče severne Istre. Vsak dan je vanj vstopalo veliko število kmetov, sam kruh pa so prinašale žene s podeželja, imenovane "*pancogole*". Dejstvo, da so dimenzije mesta ostale nespremenjene skozi skoraj dve stoletji, nas pripelje do zaključka, da je njegova družba dosegla neke vrste ravnotežja med možnostmi in gospodarskimi viri ter družbenim razvojem skozi integracijo s podeželjem, a tudi, da ta družba ni bila posebej prepustna, temveč relativno zaprta sama vase. Ta model družbe – vsaj na videz zaprte ali zelo malo odprte, vsekakor pa skozi stoletja nepremične, kar zadeva demografske količine – srečamo delno v bližnjem Trstu, v Miljah in v Labinu.

Primer Rovinj

V primerjavi s koprskim primerom Rovinj predstavlja nasprotje. Že od nekdanjega središča ribičev, je to bilo mestece, ki je sprejelo mnoge priseljence. Njegova konstantna rast v sedemnajstem stoletju in v tem smislu zagon tekom osemnajstega stoletja nam pokažeta dinamično urbano družbo, ki je na določeni točki postala tako preobljudena, da je izvažala specializirano delovno silo (ribiče) v Poreč, Fažano, Pulj, Novigrad in Umag. Glede na to, da so do institucionalnega življenja mestnega sveta lahko prišli le člani družin, ki so bile odlične po tradiciji – take, ki so jih že od nekdanjega priznavali – je v Rovinju tekom osemnajstega sto-

letja obstajal cel vzporedni korpus oseb, izključenih iz krajevne oblasti, ki pa so kljub temu posedovale bogastva, nepremičnine, zemljišča, investicije in celo plemiške naslove, večje od tistih, ki so jih imeli člani mestnega sveta. Ravno te osebe – “novi možje”, torej trgovci, kapitani, notarji, pa tudi fevdalci – so bile tiste, ki so prevzele oblast nad institucijami leta 1797, ko je ob zatonu Beneške republike nastala prva demokratična občinska oblast. Primer Rovinja, primer velike socialne rasti in spremembe, lahko primerjamo s Trstom in Reko osemnajstega stoletja, čeprav so ekspanzijo v omenjenih mestih spodbudili z vrha, z dekreti habsburških vladarjev.

Na pol poti med koprskim in rovinjskim primerom najdemo Piran, manjše jadransko mesto, ki pa je bilo od nekdanj bogato, zahvaljujoč dobičkonosni industriji soli. Za razliko od Kopra in Milja, ki sta imela neodvisno proizvodnjo, orientirano na trg Kranjcev, je bil Piran uradni dobavitelj *magistrata za sol* v Benetkah. V mestu so vedeli, koliko denarja (plačila s strani Benetk) se bo nateklo skozi leto. To je predstavljalo neko jamstvo, a tudi

Piran

Urbani prostori Poreča v osemnajstem stoletju (Državni arhiv, Benetke)

omejitev, saj proizvodnja ni smela presegati določenih količin, ki bi lahko vplivale na znižanje cene soli, predvsem pa omogočile tihotapljenje, torej nekontrolirano trgovanje. Usoda Pirana je bila skozi celotno obdobje beneškega dominija vezana na te, tako imenovane *partije* soli, oziroma na pogodbe, ki so jih sklepali beneški magistrat in krajevni proizvajalci (količina in cena, torej dohodek za mesto). Okrog posesti nad *cavedini*, to so bazeni za pridobivanje soli, se je vrtelo bogastvo in prestiž v mestu, medtem ko so tisti, ki so na njih delali – solinarji – v tem našli način preživetja.

Za koprsko in miljsko industrijo soli se je stagnacija dokončno začela s prihodom osemnajstega stoletja, ko je bila trgovina s Kranjsko z ukrepi na meji pretrgana in preusmerjena proti Trstu. Magistrat za sol je odločil, da bo rešil proizvodnjo omenjenih dveh mest tako, da jih je “podržaval”, to je jamčil odkup določene količine proizvoda, tako, kot se je to že tradicionalno dogajalo v Piranu. Novi dogovori, sklenjeni s tremi istrskimi mesti soli so – po eni strani – oživili gospodarstvu Kopra in Pirana, po drugi plati pa so omrtvili proizvodnjo Pirana, ki je dejansko izgubila dinamičnost in investiranje kapitale ter začela upadati, dokler ni v šestdesetih letih dosegla zgodovinskega minimuma. Mesto in celotna njegova družba pa kljub vsemu nista utrpela recesije, saj so nemudoma začeli množično vlagati v oljkarstvo, vinogradništvo in ribištvo. V sedemdesetih letih je magistrat za sol promoviral stimulatивно proizvodno politiko tako, da je postal bolj fleksibilen glede omejitev količin proizvedene soli. To je dalo nov zagon celotni industriji, v katero so vlagali tudi tujci.

Vsa urbana središča zahodne obale – razen Rovinja – je prizadela demografska stagnacija v šestnajstem in sedemnajstem stoletju: to je bila usoda Pulja in Poreča, Novigrada in Umaga. Če sta zadnji dve bili od nekdanj majhni mesteci – praktično dve pristanišči (čeprav je bil v Novigradu škofovski sedež) – z nekaj stotinami prebivalcev, sta Pulj in Poreč - predvsem prvi - utrpela velik upad v primerjavi z dimenzijami in vlogami, ki sta jih imela v srednjem veku. Pulj je v sedemnajstem stoletju imel le nekaj sto prebivalcev; Poreč je v obdobju 1630-50 dosegel le nekaj desetlin prebivalcev in postal mesto-prikazen, ki je vlivalo strah vsakemu, ki naj bi se v njem zaposlil. Revitalizacija Poreča po prihodu skupnosti beneško-kreških beguncev leta 1670 je bila zato presunljivi-

Sol

Primer Poreč

va: število prebivalcev je iz 30-40 v letu 1650 naraslo na približno 1.000 na začetku osemnajstega stoletja, nato na 1.500-1.800 duš v drugi polovici stoletja ter se nato ustalilo na tem številu. Tudi Pulj, Novigrad in Umag so se – izhajajoč iz odstotnih deležev – znatno povečali, vendar nobeno od njih ni doseglo Poreča z vidika rekonstrukcije urbane družbe – majhne a razčlenjene, s svojim plemstvom. Poreč - sedež dieceze - je bil skupaj s Kopro, Puljem in Novigradom eno od pravih istrskih mest; kdor je bil član mestnega sveta, je pridobil mestno odličnost in postal "svetnik-odličnik"; in - medtem ko za Pulj in Novigrad, mesti prikazni, to ni imelo velikega pomena - si je Poreč zelo hitro povrnil svoj ugled tako, da je odprl vrata številnim zahtevam za vstop v svoj mestni svet. Postati član "plemenitega sveta" - čeprav v mikro mestu - je še vedno nekaj pomenilo trgovcem, vojakom, posestnikom, ki so pripadali kategoriji ljudstva, in ljudstvu ali tudi kategoriji pravih plemičev (grofov in baronov), ki pa niso imeli stalnega bivališča v nekem mestu kopnega dela beneške države, Dalmacije ali same Istre. In tako je do leta 1750 Poreč - zahvaljujoč tolikim prihodom - sprejel v svoj svet grofe in barone, diplomirance in profesionalce (notarje, lekarnarje, zdravnike), polkovnike in posestnike. Ko se je nova družba kristalizirala, se je plemeniti svet zaprl in postal institucija lokalne elite, ki je dejansko postala in ostala gospodarica

Poreč, konec osemnajstega stoletja

mesta in podeželja skozi celotno devetnajsto (in začetek dvajsetega) stoletja. Poreč je – skratka – uspešno vstal iz pepela in je na novo vzpostavil svojo družbo starega režima.

V vseh urbanih ali polurbanih središčih se je družba delila po shemi, ki je bila tipična za stari režim: odličniki, pripadniki ljudstva in pripadniki klera. Odličniki (imenujmo jih tako) so lahko bili pravi plemiči – to je družine (saj se je plemiški naslov prenašal po moški liniji), ki so imele naslov, katerega je priznaval vladar - torej Dož - ali cesarska avtoriteta (tudi če je šlo za beneške podložnike); bili so torej lahko (po pomembnosti) markizi ali baroni. Vendar naslov na ravni ugleda ni zadostoval. Med plemiči z nazivom so se ločevali – bolj kot po bogastvu (ki so ga lahko predstavljali bazeni za pridobivanje soli, travniki, pašniki, gozdovi, hiše) - po tem, kdo in kako je bil nosilec kakšne fevdalne pravice; kar je bila lahko navadna pravica pobiranja davščin – prihodkov, ki so jih pridobivali v kakšni vasi (davščine na vino, jagnjeta, kokoši, jajca, lov itd.) do posedovanja določenega ozemlja s pravico jurisdikcije nad prebivalci vasi – tako so bili na primer člani družine Gravisi iz Kopra markizi fevda Kaštel. Plemiči stare tradicije so imeli pravico biti člani mestnih svetov, pogosto imenovanih "plemeniti sveti". Poleg pravih plemičev so bili tu še meščani po pravici, torej meščani, ki so imeli pravico vstopa v mestni svet; tudi oni so za ljudstvo

Plemiči

Koper, loža

bili “plemeniti”, čeprav niso imeli nobene zveze z markizi in grofi. Mesto z najuglednejšim plemstvom je bil Koper; sledila sta mu – vendar le v osemnajstem stoletju – Poreč, nato Piran, pa čeprav je bil le *Ozemlje* in ne *Mesto*, a njegovi odličniki so bili med najbogatejšimi v regiji. Še druge plemiške družine najdemo raztresene po Novigradu, Labinu, Pulju in Rovinju. Slednje so pogosto med seboj sklepale poročne pogodbe. Odličniki vsakega mesta so po običaju nadzorovali vse najpomembnejše funkcije – od skladišča mok in žitaric do komunskih blagajn, do vlog notarja, odvetnika, kanonika v katedrali, župnika. Visoki kler je bil v pristojnosti plemičev/odličnikov. Zgolj podeželski kler, ki je pogosto moral poznati tako imenovani ilirski (slovenski in hrvaški) jezik, je bil kmečkega porekla (a tudi tam iz vodilnih družin).

Pripadniki ljudstva so se na splošno delili glede na dejavnosti: bili so kmetje, ribiči, mornarji, čevljarji, trgovci in tako dalje. V večjih središčih se je ljudstvo razvrščalo po mestnih ulicah ali četrtih, tako imenovanih “*kontradah*”, kot na primer v Kopru in Piranu, zato so tukaj obstajali krajevni voditelji, “*vodje kontrade*”. Bolj ali manj povsod se je ljudstvo združevalo v bratovščine, imenovane laične šole. Laična šola, ki je bila v Istri zelo razširjena – tako v urbanih kot v podeželskih središčih – je bila ustanova verskega tipa, ki pa so jo vodili laiki; lahko se je vezala na župnijsko cerkev ali na majhno cerkvico ali tudi enostavno na drugorazredni oltar. Velika koncentracija manjših cerkva (kot tudi oltarjev), starodavnih cerkvic, ki so jih restavrirali ali na novo zgradili tekom sedemnajstega in osemnajstega stoletja, je rezultat razširjenosti laičnih bratovščin v omenjenih stoletjih. Skoraj vse bratovščine so imele svojo blagajno in register, v katerega so vpisovale svoje nepremičnine (hiše, zemljišča, vinograde, oljke). Tako so obstajale nekatere bratovščine, ki so se obnašale precej ekonomsko – skoraj kot posojilnice –, druge so bile versko usmerjene, v tretjih so se združevali pripadniki družbeno-profesionalne kategorije, kot na primer mornarji v bratovščini svetega Nikolaja, ribiči v bratovščini svetega Petra, kmetje pa v tisti svetega Martina.

Gospodarska živahnost, ki je zavzela Istro sredi osemnajstega stoletja, se je spremenila v ekonomsko okrepitev ljudskih stanov – to je tistih, ki so bili izključeni iz institucionalne oblasti (mestnega sveta) –, vendar ta okrepitev ni imela družbenih posledic,

Ljudstvo

Laične bratovščine

Druga polovica osemnajstega
stoletja: družbene napetosti

oziroma družbenih priznanj. V večjih središčih, v Kopru, Piranu in Rovinju so nastale “politične” struje v okviru stanov ljudstva, ki so sovražili privilegirane stanove.

Ta vzporedna elita, ki so jo sestavljali posestniki, profesionalci, novi bogataši, pa tudi propadli plemiči, je zahtevala oblast, nadzor nad mestom, in je v ljudski masi našla na lahek način pridobljeno soglasje. Zadnja desetletja beneške nadvlade so potekala v znamenju napetosti med tistimi, ki niso hoteli prepustiti oblasti, in tistimi, ki so bili po običaju iz nje izključeni, pa čeprav niso bili ne manj bogati ne manj ugledni. Ljudstvo so večkrat nahujskali k protestu, vse dokler se situacija ni naglo spremenila, ko je konec maja leta 1797 iz Benetk prispela vest, da je Dož sestopil z oblasti, da je bilo “starega režima” konec in, da so se uvajale demokratične občinske oblasti na podlagi modela francoske revolucije. V nekaterih primerih, kot na primer v Kopru in Izoli, je prišlo do dramatičnih dogodkov, ko je ljudstvo napadlo plemiče in same načelnike; drugje, kot v Piranu in Rovinju, se je prehod oblasti od uradne elite na “nove može” odvil mirno; še drugje, kot v Poreču in Motovunu, so se krajevne elite v trenutku reciklirale tako, da so enostavno spremenile ime: plemeniti ali mestni svet so preimenovali v demokratično občinsko oblast. Celotnega eksperimenta je bilo konec že čez nekaj tednov z okupacijo avstrijske vojske, ki je ponovno vzpostavila stari red.

Ruralna pokrajina Istre

Podeželja

Vsa podeželja, kmetijska ozemlja komun, je najprej – tekom petnajstega stoletja – prizadelo razljudenje, nato je – v šestnajstem in sedemnajstem stoletju – prišlo do močnih tokov priseljevanja, končno pa so v osemnajstem stoletju doživela umiritev razmer, katero je spremljal gospodarski in demografski razvoj. Spremembe na ozemlju in v ruralnih naselbinah, kar zadeva prebivalstvo in njegovo etnično-jezikovno pripadnost, so bile številne. Proces “izmenjave ljudstev”, kot smo temu nekoč pravili v zgodovinopisju, je bilo eno od najpomembnejših dogajanj sodobne zgodovine Istre. Mnogo je bilo napisanega o etnični preobrazbi podeželja in regije tekom šestnajstega in sedemnajstega stoletja, o medsebojnih vplivih slovanskih kolonov in stalnih prebivalcev.

Dandanes je skupek dinamik priseljevanja, kar imenujemo kolonizacija (skupek zato, ker so obstajali različni tipi priseljevanja, katerih vsekakor ne moremo spraviti v en sam model), še vedno zanimiva, za zgodovinsko raziskovanje odprta tema. Spričo tolikšnih preobrazb, tolikšnih premikov skupnosti, krajevnih sporov, banditizmov na podeželjih, je pomembno poudariti dejstvo, da so tekom celotne te faze – v obdobju od leta 1520 do leta 1670 – institucije in oblike, uporabljene za vladanje na vsakem posameznem delu podeželja, ostale bolj ali manj enake – tako, kot je ostalo nespremenjeno razmerje med vlogama mesta in podeželja, in tako, kot je vsako podeželje – načelništvo (tako kot vsak fevd) predstavljalo posebno, samosvoje ozemlje, skoraj samosvoj svet, z davščinami in obveznostmi: kdor je prišel, je prinesel s seboj svoje navade, svoj jezik, tradicije – vendar je prav tako moral sprejeti pravila kraja, v katerega se je vključeval. Vključevanje je bilo lahko dolgo, težavno, travmatično; sedaj je že jasno, da je bilo vključevanje uspešno le v primerih, ko je v Istro prispela celotna skupnost družin, ko je bila skupina že predhodno izoblikovana vas, ki je štela okrog sto oseb.

Tako moramo danes gledati na kolonizacijo kot na velik proces prilagajanja institucionalnim, upravnim, gospodarskim in družbenim strukturam s strani ljudstev in skupnosti, ki so prihajali v Istro z upanjem, da si bodo ustvarili novo življenje, vendar so na njih gledali kot na nasprotnike pri koriščenju zemljišč in virov (gozdov, živine), ali kot nekaj, kar je možno izkoriščati, ali

Dinamika priseljevanja in
vztrajnost institucij

Vključevanje
in prilagajanje

kot navadne številke za obljudenje preveč zapuščenega polotoka. Vpliv kolonizacije je bil vse to: mešanica razlogov vladarjev, tistih, ki so v svojem obupu prihajali, tistih, ki so gledali, kako so izkoriščali njihove gozdove in pašnike. Dokumentacija nam prikazuje zgodovino sporov, porazov in uspehov. Na ozemlju je ostal tisti, ki se je prilagodil. Potrebno je bilo sprejeti pravila, to je beneško pravo, oblast rašporskega kapitana (v začetnem obdobju dvajsetih let), nato oblast načelnika; potrebno je bilo organizirati skupnost z vodjem vasi – *zupanom* ali *merigo* -, sodniki, svetom družinskih poglavarjev. *Zupano* je vzpostavljaj in vzdrževal stike z referenčno komuno ali z drugimi bližnjimi vasm; jezik komune ni bil jezik priseljene skupnosti, zato je bilo potrebno imeti može, ki so bili sposobni komunicirati. Skupnost je, končno, spadala v določeno župnijo; struktura župnij je bila reorganizirana s post-tridentinsko reformo v sedemnajstem stoletju, tako so nove priškele uokvirili na ozemlju tudi z verskega vidika.

Dolgotrajni procesi

Vključevanje v Istro je bil vsekakor dolgotrajen proces, v katerem je več kot ena generacija šla skozi proces prilagajanja. In ravno skozi ta prilagajanja so nove skupnosti sprejemale pogoje, ki jih je nudil polotok – od obdelovanja vinskih trt in oljk, s pomanjkanjem žitaric, do izkoriščanja gozdov in sodelovanja pri tako imenovani “*karatadi*”, t.j. prevozu debel z voli in vozovi proti obalnim “*karigadorjem*” (mestom, kjer so les nakladali na ladje – op.prev.), od sprejemanja običajev avtohtonih skupin do vzpostavljanja odnosov z mestom, ki je bilo nekaj drugega, kar zadeva jezik, običaje, navade, do prepuščanja tipično istrskim pojavom, kot je družbeno življenje v mnogoštevilnih bratovščinah (obstajalo je tudi 8-9 bratovščin v skupnostih, ki so štejele okrog sto ljudi, vključno z ženskami in otroki).

Nasilje in banditizmi

Podeželje je bilo pogosto svet nasilja – socialna dimenzija, ki je v primerjavi z mesti in utrdami mnogo bolj napadalna. Šestnajsto stoletje, in predvsem njegova druga polovica, so označili spori med starimi in novimi prebivalci, še najbolj med živinorejci in poljedelci. Znatna napetost med obema kategorijama se je nadaljevala vse do osemnajstega stoletja. Potem je bilo endemično nasilje vzdolž beneško-nadvojvodskih mejnih črt, kjer je do sporov prihajalo zaradi pašnikov, gozdov, ozemelj, ki so bila “*nikogaršnja zemlja*”: tudi tu je spor nastajal med različnimi skupnostmi

Antropizacija podeželja

Istrsko podeželje se je spremenilo v obdobju med šestnajstim in osemnajstim stoletjem, antropizacija pa je začela naraščati v zadnjih 150 letih Republike Serenissime. V vaseh so zgradili hiše, cerkve, poljske poti - vsaka vas je zarisala neko svojo geografijo koristnosti na okoliškem ozemlju, od napajališč za živino, od njiv s pšenico, od plantaž z vinskimi trtami pa do ograd za črede, do pašnikov skupnosti, imenovanih "*zatiche*", do skupnih gozdov. Zrasli so neskončni kilometri suhih zidov, ki so razmejevali obdelane površine, plantaže in ograde - ki so govorili: to je naše in to je njihovo. Celoten proces je združil različne skupnosti, ki so se nekoč priselile, z mestom, kamor so bogatejši kmetje hodili sklepat posle, odkupe zemlje in živine pred javnim notarjem, kateremu so narekovali tudi oporoke. In ravno v notarskih zapisih – iz utripa gospodarskega življenja - opazimo, kako močno so bile različne skupnosti že prepletene, na primer na območju puljskega podeželja med "vlaškima" Marčano in Lobariko, istro-romanskima, istriotskima Galizano in Šišanom ter črnogorsko-pravoslavnim Perojem.

Istrska kmetijska površina

Fevdi

Fevdalnost v beneški Istri je v obdobju od 16. do 18. stoletja imela vse poteze poznega fevdalizma zahodne Evrope – ni bilo več tlačanstva v srednjeveškem smislu, vez kmeta z zemljo in posestvom fevdalca pa se je postopoma zrahljala. Od petnajstega šestnajstega stoletja dalje so se obveznosti kmetov začele omejevali na plačilo določenih davščin v obliki živali, vina, žita, lesa in nekaj tlačanskega dela. Fevdalec oziroma upravnik njegovega fevda, je imel sodno oblast nad prekrški in manjšimi kaznivimi dejanji, medtem ko je v primeru umorov proces (preiskovalni postopek) prevzel koprski magistrat. Razlika med kmetom iz Rovinjskega sela in kmetom iz Kanfanarja, dveh relativno bližnjih krajev, se je izražala v referenčnem kraju: v prvem primeru je bila to komuna Rovinj, v drugem pa upravnik fevda Dvigrad.

Za istrsko družbo starega režima bi morda morali – bolj kot o dihotomiji v smislu beneško–habsburškega politično-upravnega dualizma – govoriti o komunalni in fevdalni Istri. Če je beneška Istra predstavljala približno 75-77% polotoka (brez Krasa in Reke), je komunalna Istra (Istra komun in pripadajočih podeželj) pokrivala približno 63% ozemlja in predstavljala 65% celokupnega prebivalstva; fevdalstvo, ki je vključevalo ozemlja kot so Pazinska grofija in njej priključeni fevdi, je – skratka – predstavljalo manjšinski družbeni model v regiji. Vsekakor ni enostavno razmejiti ti dve dimenziji, saj je Kastavski kapitanat tako, kot sama Pazinska grofija, posedoval minimalne komune (obalne komune, kot so Moščenice, Berseč, Lovran, Reka in Volosko; ali komune v notranjosti kot sta Kastav in Veprinac; nato še kraje kot so Gračišče, Pićan in Tinjan) – “zarodek” komunskega življenja - kot je napisal Camillo de Franceschi -, katerega pa ne moremo primerjati z mesti in ozemlji beneške Istre. Istočasno pa je bilo koprsko podeželje zasičeno s fevdalnimi obveznostmi: ni je bilo vasi, ki ne bi morala vsako leto plačati kakšnega od fevdalnih upravičenj v obliki “*pravde*” (piščanci, jajca, vino, olje in žito) plemiškim družinam - tudi tistim z najnižjimi nazivi: raznim Gravisijem, Manzinijem, Verzijem, Carlijem.

12 fevdalnih jurisdikcij poglavitnih (enostavneje: fevdov) na beneškem delu polotoka lahko razlikujemo glede na njihove posestnike. Predvsem so tu bili veliki fevdi beneških patricijev, pri-

Pozen zahodni
fevdalizem

Manjšinski
družbeni model

12 beneških fevdalnih
jurisdikcij

Momjan, ruševine utrdbe

Istrski fevdalci

dobljeni okrog leta 1530, ko so bile določene meje in pristojnost med beneško in habsburško vladavino. Največje enote so torej prešle v roke Benečanov: fevd Barban družini Loredan iz kraja Santo Stefano, Sveti Vinčenat in Vižinada družini Grimani iz kraja San Luca, Završje pa družini Contarini. Glede na to, da sta bila Barban in Sveti Vinčenat mejna fevda, je bil neposredni nad-

zor beneških družin nadvse pomemben, ravno tako pa je bila pomembna prisotnost Benečanov kot fevdalcev v dolini reke Mirne.

Za Benečane fevdi v Istri vsekakor niso predstavljali posebej donosnih enot, če so jih primerjali s posestvi v zaledju Benetk; družina Loredan, na primer, je – bolj kot iz davščin v obliki vina in žita – nekaj pridobila iz lesa za kurjavo (četudi niso manjkali poskusi obnove, kot na primer solin in riževih polj v delti reke Raše tekom osemnajstega stoletja). Dohodki torej niso bili veliki, vendar je, kljub vsemu - v primerjavi z istrsko-beneškim plemstvom in na splošno s potencialom resursov – beneški patriciat jasno prevladoval nad krajevnimi fevdalnimi resursi.

Med istrskimi plemiči, ki so posedovali fevde, so bili markizi Gravisi s svojim markizatom Kaštel – skupkom vasi, raztresenih med koprskim podeželjem, Rašporskim kapitanatom (torej Buzetom in njegovim ozemljem) in nadvojvodskimi mejami. Družina Gravisi je stanovala v Kopru in je – poleg prihodkov v obliki "pravd" (olja, vina, lesa, majhnih živali) – posedovala kristalizacijske bazene za pridobivanje soli. Edini plemiči, ki so živeli na njihovih fevdih, so bili grofje Rotta iz Momjana in grofje Walderstein (ali Boltristan) iz Račic; v obeh primerih – glede na to da sta omenjena fevda imela malo prebivalcev - je šlo za družino z zelo omejenimi viri v primerjavi s spoštovanja vrednim nazivom; pripadniki družine Walderstein so živeli na le malo višji ravni kot njihova

služinčad. Drugi fevdi-vasi so bili majcena jurisdikcija Gradina, ki je pripadala družini Morosini iz Kopra, nato pa družini Califfi iz Rovinja (od osemnajstega stoletja dalje), jurisdikcija Funtane grofov Borisi iz Kopra (od leta 1595, po ustanovitvi). Dvigrad je bil poseben primer, saj je bil fevdalna jurisdikcija komune Koper, ki je tja pošiljala upravnika, izbranega iz vrst svojih patricijev. Od cerkvenih fevdalnih jurisdikcij je preživela majhna grofija Vrsar, ki je pripadala poreškimi škofom (katerim je bil podeljen tudi naziv vrsarskih grofov), in katero je beneška vlada ukinila leta 1778 (v okviru splošne politike ukinjanja cerkvenega imetja), nato pa je posledično postala provincialna deputacija pod upravo koprskega načelnika in kapitana; potem je bil še fevd Kloštar/Sveti Mihovil, katerega lastniki so bili benediktinski menihi samostana San Mattia iz Murana, in sicer do leta 1772, ko ga je kupila družina Colletti iz kraja Conegliano. V drugi polovici osemnajstega stoletja so člani družine Polesini iz Motovuna – meščani Kopra in Poreča – postali markizi, ker so imeli v posesti skupek vasi, raztresenih vzdolž meje s Pazinsko grofijo.

Organizacija ruralnih družb v večjih fevdih je bila podobna tisti v drugih vaseh in utrdbah; Vrsar, Sveti Vinčenat, Vižinada, Završje, Barban in Momjan so se iz vidika naselitvene tipologije oblikovali kot utrdbе. V Svetem Vinčentu, na primer, je skupnost imela svet starešin, ki je letno potrjeval poglavja statuta fevdalne jurisdikcije, odločal o tem, koga bodo s svojimi zahtevami poslali v Benetke k družini Grimani, imenoval dva sodnika v primeru majhnih sporov, ki sta sodelovala s kapitanom fevda, to je poobla-

ščenim upraviteljem; imenoval je tudi dva prokurista, ki sta sklicevala svet in, končno, izbral odgovorne-
ga za krajevno skladišče žitaric. Svet je volil cenilce vrednosti zemlje in

Cerkveni fevdi

Sveti Vinčenat, sejem na začetku 19. stoletja (Tischbein)

Fevdalne ruralne skupnosti

dobrin, cerkovnika in orglarja, izdajal je soglasje k izbiri kirurga s strani gospodov Grimanijev, k sedežu obrtnikov in, na koncu, določal cene žitaric, vina in olja. To je torej bila z mnogih vidikov neodvisna skupnost – bolj, kot bi si lahko mislili za nek fevd. Seveda, Sveti Vinčenat je bil velik istrski fevd, družina Grimani je bila v Benetkah in vsekakor ni bila odvisna od prihodkov iz Istre; situacija pa je bila drugačna v majhnih fevdih, ali v fevdih-vaseh, kjer so kmete bolj ožemali z delom in dajatvami. Tako so prebivalci koprskega podeželja trpeli najvišje obremenitve na ravni celotne province in morda tudi regije.

*Področje Vlahov v Istri
- Istrska Vlahija*

Nadvojvodski deli

Tekom šestnajstega stoletja so – zahvaljujoč ponovnemu obljudenju – v Pazinski grofiji začeli različno gledati na posamezna naselja. Tako leta 1578 govorimo o štirih kategorijah krajev: mesta (*Statt*) so bila tri, in sicer Pićan, Gračišće in Tinjan, mesteca (*Stadtl*): Pazin, Beram in Lovran, nato skupnosti, ki so zajemale Žminj, Stari Pazin, Lindar in Boljun ter na koncu še zaselki (Flekhen) kot so Kaščerga, Trviž, Kringa, Motovunski Novaki, Borut, Berseč. V Kastavskem kapitanatu so bile komune Kastav, Veprinac, Mošćenice in Reka. Tekom sedemnajstega stoletja se je Pazin povečal in prestopil v skupino mest. V resnici je šlo za utrdbe; bili so daleč od družbene in institucionalne organizacije beneških mest na obali, čeprav slednja v nekaterih primerih (Umag in Novigrad) niso bila mnogo večja.

Lahko je govoriti o ruralnih kontekstih. V resnici pa je tipologija središč imela neko svojo vrednost, predstavljala je isto družbeno geografijo kot habsburška ozemlja, tako kot tudi beneške Istre. Škofovski sedež Pićan in Gračišće sta izražala najbolj razčlenjeni družbi, bila sta pravi pravcati mesteci v okviru grofije, oziroma središči, v katerih so se zbirali določeni obrtniki, cerkveni liki, maloštevilni krajevni plemiči. Same vasi - elite teh vasi - so bile tesno povezane z omenjenimi mesti ali z utrdbami, kot je bil Tinjan. Tako, kot v beneški Istri, je šlo za dva pola, ki sta se dopolnjevala. V vaseh, ne glede na to, ali so bile v beneškem ali v nadvojvodskem delu, so bile v bistvu maloštevilne družine, ki so imele oblast in ugled, ki so si iz generacije v generacijo predajale funkcije - to je biti župan ali eden od sodnikov. Funkcija je bila pomembna, ker je vas povezovala z drugimi institucijami utrdbe; poleg tega so najpomembnejši župani imeli mrežo poznanstev z drugimi, sebi podobnimi. Če je to bila posvetna oblast, je bila v grofiji močna tudi cerkvena oblast. Kler je – zaradi zahtev liturgije v ilirskem jeziku (v tem primeru hrvaškem), ki je bil razširjen na podeželjih – izhajal iz večjih središč, kot Žminj, Boljun, Lindar, in pomembnih krajevnih družin, ali pa je prihajal iz diecez na Krku in v Senju. Župnik je bil posrednik - tudi kulturni - med plemstvom, ki je govorilo italijanski jezik in je podpiralo grofijo, ter vodji vasi, ki skoraj nikoli niso govorili jezika svojih oblastnikov; v posebnih okoliščinah, kot je na

Naselja

Družbe

primer gradnja ali blagoslovitev cerkve (v osemnajstem stoletju običajnih dejstev), se je dogajalo, da so se s posredovanjem klera vsi skupaj srečali na praznovanjih in pojedinah - ob vzajemnem spoštovanju vlog in pristojnosti.

Z rastjo grofije je v večjih središčih naraslo tudi število obrtnikov in trgovcev, ki so skoraj praviloma bili furlanskega ali karnskega porekla. Te manjšinske skupine so skozi stoletja označevale kraje pazinskega območja - postale so del njih - in so pripomogle k dvojezičnosti, prisotni v "mestih" grofije, kot so Gračišče, Pićan in sam Pazin. To so bili obrtniki, ki so sledili krajevnim potrebam. Kljub rasti poljedelstva v Istri tekom osemnajstega stoletja, je šele odprtje ceste za Reko in večji promet v pristaniščih Plomin in Rabac v grofiji sprožilo določeno trgovinsko živahnost.

Obalne komune Kastavskega kapitanata so imele le malo resursov, saj so bile in so še priklenjene na pobočja Učke. Tu je po tradiciji prednjačil ribolov, ki je imel svoje tržišče v različnih krajih Krasa. Celotna Kastavščina je bila ozemlje izseljevanja; hlapce - to je služabnike, odgovorne za živino - kastavskega porekla najdemo na pašnikih puljskega podeželja in Bal. Živnoreja, obdelovanje redke kraške zemlje, sezonska selitev zaradi spremljanja čred ter izkoriščanje gozdov je označevalo družbo, ki je bila ljubosumna na svoje tradicije in svoje odlike. Primer Reke je seveda predstavljal izjemo, saj se je mestece čedalje bolj izkazovalo kot edino gospodarsko središče - središče trgovinske izmenjave celotnega področja. In vsa središča pobočij, tako kot tista na obali, so postala tesno vezana na Reko, na njen razvoj, na njeno prebivalstvo in na rast njenih komun. Reka je - predvsem v osemnajstem stoletju - imela okoli sebe ozvezdje središč, s katerimi je sodelovala: vpijala je vse, kar ji je ozemlje od Kastavščine do Krka lahko nudilo (vino, olje, sol, žito, les, stročnice, volne) - na enak način, kot se je v severni Istri dogajalo s Trstom. V zameno je Reka nudila blago, začimbe, luksuz, posojila in je gostila prvo pra-buržoazijo Kvarnerja (notarje, lekarnarje, trgovce, prodajalce, kapitane).

4. KULTURE

Identiteta in kultura

V primerjavi z mnogimi in raznolikimi identitetami, ki jih posameznik lahko danes ima (nacionalna, kulturna, profesionalna, skupinska, športna itd.), je imela pripadnost določeni skupnosti in določeni družini (v smislu mikro-skupnosti) mnogo večji pomen v družbah starega režima. Bodisi družina, bodisi skupnost, sta dajali določena zagotovila za varnost, vzdrževanje, pričakovanja za prihodnost. Na tretjem mestu je bil družbeni ali poklicni položaj, torej biti nekdo - vendar v skupnosti – biti, na primer, notar, sodnik, grof, župnik, čevljar, prodajalec, vodja vasi (*zupano*), kmet in tako naprej. Seveda je obstajala – in to zelo dobro zaznavna – širša družba onstran praga skupnosti (bližnje vasi, podeželje, regija, država), obstajal je čut pripadnosti državi, podložništvo (ne državljanstvo), in pripadnost določeni veri – katoliški. Jezik komunikacije - ko ni bil homogen, kot je bilo to v primeru Istre - je postal še en element identifikacije, skupaj z običaji in tradicijami, ki jih je določena skupnost ohranjala, ali skupaj z novostmi, ki jih je sprejemala. Vsi ti dejavniki, prepleteni na različne načine, so predstavljali kulturo – splošni pojem – določene skupnosti. Ta kultura, ki jo včasih imenujemo ljudska – zato, da jo razlikujemo od učene, ki je bila dosegljiva tistemu, ki je bil pismen – je imela mnogo odtenkov, predvsem pa nam je zapustila premalo pričevanj, da bi jo lahko rekonstruirali. Lokalni kontekst, tipičen *za ancien regime*, nam torej zaradi same svoje narave daje pluralnost kultur, od katerih si lahko le zamišljamo obrise.

Ob upoštevanju teh ugotovitev, postane tvegano uporabljati koncept *ljudstva* v smislu kulturne celote (drugo je, če govorimo o ljudstvu/ljudstvih v družbenem, demografskem in gospodarskem smislu), saj je sam po sebi zelo malo določljiv, če upoštevamo to, kar je bil svet starega režima. Vseeno pa obsta-

Pripadnosti

Lokalni jeziki in kulture

jajo ljudstva, ki uporabljajo določen jezik; jezik postane na nek način ločevalni element, še posebej na obmejnih območjih.

A vrnimo se k Istri: tukaj so imeli torej ljudstva, ki so govorila istrsko-beneški jezik, čakavsko-hrvaški jezik, slovenski jezik – vendar ti jeziki niso nujno pogojevali/določali kulturo omenjenih ljudstev. Kulture (nujno je uporabiti množino) – v svojem bistvu lokalne kulture – so imele mnogo svojih specifičnosti in ravno toliko podobnosti, kar zadeva govorice, običaje, verske tradicije, kolektivne predstave, mentaliteto. Zgodovinarja seveda bolj zanimajo podobnosti, saj mu omogočajo sestavo neke slike, ki ni le lokalna. Tako imamo elemente, ki presegajo različne “ločene” dimenzije Istre – jezike, različne naselitvene in družbene dimenzije: mesta-utrdbe-vasi, politične kontekste: beneški-nadvojvodski del, institucionalne kontekste: komune-fevdi -, in sicer je to v prvi vrsti kapilarna razširjenost – vsepovsod – laičnih bratovščin, oblike družbenega življenja, ki je “preplavljala” vsakdanjost tako v mestu, na obali, kot na pobočjih Učke; drugi element pa je ista vrsta religioznosti, ki je, poleg čuta vere, v svojih oblikah predstavljala tudi neko kulturo, iz katere so izhajala osebna imena, skandiranje leta, tedenski in dnevni obredi.

Religioznost

Stopnje religioznosti in medsebojne povezanosti le-te s krajevnimi kulturami ne gre razumeti kot nekaj konstantnega, kot fiksen element v družbah starega režima, ki niso bile sekularizirane. V štirinajstem in petnajstem stoletju je Cerkev kot institucija doživela krizo, v šestnajstem stoletju je prišlo do razkola med katoliki, zvestimi rimskemu papežu, in protestanti. V sedemnajstem stoletju se je katoliško bogoslužje (na ozemlju) okrepilo in se predstavilo v novih oblikah. V osemnajstem stoletju je vzniknil in se konsolidiral laicizem in vizija družbe, ki ni vezana na religioznost in veroizpoved. Vsa ta obdobja so se zvrstila tudi v takem kontekstu kot je Istra in so pustila bolj ali manj zaznavne, a vsekakor pomembne sledove.

Če pa se ustavimo na razlikah, na odtenkih (in to mnogih), ki jih srečamo pri preletu sveta istrskih lokalnih resničnosti, potem bi lahko našteali urbane kulture beneškega tipa vzdolž obale in celo vrsto kultur v notranjosti polotoka: od krajev, oziroma ozemelj in utrdb - arhipelag istrsko-beneških in istriotskih jezikovnih atolov v čakavsko-hrvaškem morju – do miriade “vlahovskih” vasi

- kolonov, ki so iz generacije v generacijo ohranjali, a tudi spreminjali jezik svojih rodni krajev, drugih slovanskih vasi in krajev - danes bi jim rekli hrvaški ali slovenski – starejšega datuma, do izjem med izjemami, kot so Čiči (istro-romuni), pravoslavni Črnogorci v Peroju, in končno ljudstev na meji mejne regije, kot so Bizjaki, Šavrinci in sami Kastavci - vseh na Krasu, ki razmejuje Istro, in vseh v tesni zvezi z vsakim krajem polotoka, bodisi kot razpečevalci soli in drugih predmetov (Šavrinci), bodisi kot pastirji ali služabniki (Kastavci).

Raznolikost modelov

Vižinada, konec sedemnajstega stoletja (Petronio)

Proces preoblikovanja skupnosti

Težko je postaviti okvir, zarisati geografijo skupnosti in torej možnih kultur v regiji, ker tvegamo predstavitev statične in torej nerealne situacije. Znotraj skupnosti so namreč obstajali drugi, posamezniki, ki niso bili nujno del njih: povsod in konstantno namreč najdemo (skozi mnoge vire) prisotnost številnih Furlanov in Karnijcev - izraz individualnega priseljevanja, skoraj vedno moškega spola, sezonskega priseljevanja (kot je tipično za gorata področja), ki pa bi lahko postalo stalno. Ta furlanska prisotnost je zaznavna v manjših toponimih (imenih krajev), v bližini slovanskih vasi. Furlani in Karnijci so se pogosto integrirali v skupnosti, ki so bile v svoji notranjosti slovanske. Doprinos tega priseljevanja, ki je pomenil vključevanje načinov in običajev – tudi tujim skupnostim, ki so jih gostile – (na primer sušenje pršutov), ni bil nikoli v celoti ocenjen.

Izmenjava in sobivanje

Nepremičnost slike, ki predpostavlja obstoj točno določenih etnično-jezikovnih sektorjev, vedno tvega zameglitev izmenjave, ki je potekala med različnimi krajevnimi kulturami, ter njihov vzajemni vpliv – od vključitve slovanskih besed v besedišče mesta, do širjenja mestnih nadimkov globoko v notranjost podeželja. Ravno tako ostaja odprta za zgodovinsko razumevanje tudi dimenzija “sobivanja” – tega, da so ostajali sami svoji, kljub temu, da so v celoti živeli s kulturo “drugega” -, torej istočasne prisotnosti različnih modelov krajevnih kultur v Istri. Morda bi lahko kot klasičen primer predstavili *župane*, ki so v vasi ohranjali “slovanski” jezik in običaje, tipične za skupnost, istočasno pa so pri mestnem notarju naročali pripravo oporok v italijanščini in so imeli povezave z meščani, katerih navade, jezik in običaji so bili zelo različni. Seveda je tista oporoka - napisana v jeziku, ki ga *župan* ni bral in ga je le občasno govoril – v življenju vaše skupnosti imela svojo težo, ki ni bila le simbolična, pač pa tudi dejanska – bila je torej prepoznavni del krajevnne kulture, ker je legitimirala bogastvo vodje vasi (a tudi drugih premožnih kmetov ali laičnih bratovščin). Vse to v prevladujočem kontekstu nekega jezika, ki ni bil tisti, v katerem je bil napisan dokument, kjer je župnik morda na kamnite arhitrave vrezoval napise v glagolici in bral mašo v latinščini. Teh nekaj elementov nam pove, kako kompleksna in kako bogata je lahko bila tudi najmanjša kultura podeželske vasice.

Protestantizem in katoliška reforma

V primerjavi z obalnim pasom polotoka, ki je skozi stoletja kulturno gravitiral k Benetkam, v petnajstem stoletju – tako kot Furlaniji – v notranjosti Istre postanejo močnejši srednjeevropski kulturni vplivi, vidimo pa jih na nivoju pozno-gotskega slikarstva. Omenjeni stiki/izmenjave so se bili že začeli, ko so iz “severa” začele prihajati nove antiklerikalne drže in na splošno nova ureditev verskega življenja, imenovanega protestantizem. Šlo je za luteranske vplive, ki so iz bližnje Kranjske prodrli predvsem v ruralne skupnosti vse do južne Istre, medtem ko so skozi Benetke, s pomočjo njihovih heterodoksnih krožkov (ki niso sledili uradni liniji Cerkve), prihajali vplivi na pripadnike višjih slojev.

V Istri je bil protestantizem – raznovrstnih obrisov in v večji meri luteranskega navdiha – pojav znatnega dosega, saj je zajel ne le učene posameznike, temveč tudi celotne skupnosti. Na eni strani imamo velike figure protestantov – kot je Flacij Ilirik, oz. Matthias Flacius Illyricus, ali koprski škof Pier Paolo Vergerio – na drugi pa celo vrsto manjših likov in celotnih skupnosti. Povratek k Evangeliju in zavračanje nekaterih zapovedi Rimske Cerkve so bili ključni elementi tega upora proti ustanovljenemu cerkvenemu redu; zahtevali so manj institucionalizirano cerkev, ki naj bi bila manj družbeno ekonomski dejavnik in bolj blizu popolnoma verskim potrebam ljudstva. Protestantske struje so – v različnih oblikah – preživele v beneškem delu Istre v obdobju od leta 1540 do 1570 in so bile prisotne v skupnostih, ki jih kolonizacija ni pretresla; nasprotoval pa jim je in jih na koncu tudi izkoreninil, beneški Urad Svete Inkvizicije; za nadvojvodski del pa nimamo dovolj podatkov, da bi lahko trdili, da je bil to zagotovo razširjen pojav. Iz spisov procesov lahko v celoti vidimo mali svet istrskih skupnosti. Seveda, če je prišlo do procesov, pomeni, da je del populacije nasprotoval nemirom po protestantskem ključu, in da se je v bistvu znotraj skupnosti oblikovala določena polarizacija – polarizacija, ki je v ozadju lahko imela vse prej kot verske razloge, verjetno spore znotraj lokalne družbe. Velika misleca, Flacij in Vergerio, sta seveda raje izbrala dokončen izgon na nemška ozemlja, ki so bila uradno (od leta 1554) protestantska. Tam se je predvsem Flacij izkazal kot velik intelektualec, kot teolog in kot pobudnik novega pojmovanja zgodovine.

Luteranstvo

Flacius in Vergerij

Jezik ljudstva

Protestantizem je na splošno zahteval širjenje svetih del v jeziku ljudstva – to dejstvo je bilo bolj občuteno v Nemčiji, kjer se je latinščina dejansko kazala kot oddaljen in hladen jezik. ValORIZACIJA jezikov ljudstva je pripomogla k temu, da so slovanske govorice postale pomembne in, da je prišlo do izkazovanja slovanske jezikovne identitete. O tem je bil prepričan Flacij, ki je z imenom Illyricus poudarjal svoje slovanstvo, predvsem pa drugi protestanti kranjskega izvora, kot Primož Trubar, ki se je trudil za prevod Svetega pisma v slovenščino. Specifičnost in dostojanstvo slovanskih govoric na cerkveni, in torej kulturni ravni – zahteva, ki so jo skozi stoletja znotraj hrvaške katoliške cerkve postavljali privrženci glagolice – je tedaj našla nove spodbude v protestantskih vplivih; tega je bilo toliko, da je v Istri v nekaterih primerih prišlo do združitve teh dveh tradicij – glagolice in protestantizma.

Obisk kardinala Valier-ja

Verska pripadnost, verska identiteta, je bila najbolj občutljiv element v družbah starega režima, na katerega so oblastniki budno pazili. Same Benetke – čeprav so bile tolerantne do manjšin in do samega pojava protestantizma – niso mogle dovoliti pretresa družbeno-religiozne in cerkvene ureditve na širši ravni, saj je bil odnos med državo in cerkvijo steber tistega, kar lahko imenujemo “civilna družba” starega režima. Tako so protestantski pojav, v dogovoru med laiki in verniki, uničili še preden je katoliška cerkev – ki je tudi sama s tridentinskim koncilijem (1545-1563) doživela reformo – začela posegati v regiji.

Preobrat, ki je zaključil protestantske nemire, je predstavljal obisk kardinala Agostina Valier-ja leta 1579, katerega je papež poslal, da opravi pregled situacije v Istri in Dalmaciji - mejnih regijah za katoliško cerkev. Valier je opisal stanje v Istri: mnogo majhnih diecez, ki so trpele pomanjkanje zaradi majhnega števila prebivalcev, medtem ko so bile težave pri sporazumevanju z novimi prebivalci ozemlja, ki so se izražali v ilirskem jeziku; vse to poleg pomanjkanja dovolj izobraženega klera. Če je bila situacija v koprski diecezi (torej v severni Istri) normalna, so Novigrad, Poreč in Pulj izgledali kot oddaljeni sedeži, izpostavljeni vsakovrstnim nevarnostim. S svojim obiskom je Valier začel počasno reformo Cerkev v regiji – reformo, ki je v začetku in v majhnem delu dala svoje rezultate le v koprski diecezi, medtem ko je v okviru drugih škofij pokazala prve znake šele na polovici

sedemnajstega stoletja. Vse okoliščine - od pritiska Uskokov do vojne 1615-17, do kuge, do zadnje faze kolonizacije podeželj - so preprečile kakršenkoli začetek cerkvene reforme. Šele od tridesetih-štiridesetih let sedemnajstega stoletja imamo sinode (konference) duhovništva v poreški diecezi, ki je bila mejna dieceza - ločevala jo je beneško-habsburška meja, označevala pa jo je šele pred kratim priseljena populacija, v kateri je bilo mnogo kolonov pravoslavne veroizpovedi in nemalo islamskih vernikov.

V celoti gledano, kar zadeva Istro, se je reforma Cerkve - ki je zajemala pastoralne obiske, uvedbo župnijskih knjig za vpisovanje krstov, pogrebov in porok ter, opisov prebivalcev župnije, ki je zajemala boljšo ozemeljsko strukturiranje župnije tako, da so v verskem življenju lahko sodelovali vsi prebivalci, brez razlike, "stari" ali "novi" - realizirala v obdobju med leti 1650-70 (zaključek kolonizacije) in 1730-40, ko se je situacija na podeželjih utrdila. Sam kler, bodisi sekularni (župniki, kanoniki, kleriki), bodisi redni (člani meniških redov), je v obdobju med 1640-50 in 1750-60 podvojil število svojih članov ter dosegel vrhunec ravno nekje na sredini osemnajstega stoletja. Ta okrepitev cerkve je s seboj prinesla proces tako imenovanega discipliniranja duš – poglobiten namen katoliške reforme – in sicer poenotenje cerkvenih običajev in obnašanja vernikov v skladu s pričakovanji Cerkve. Poskus je v veliki meri uspel, vsekakor je bil v skladu s celotno versko politiko v katoliškem svetu, njegov namen pa je bil izkoreniniti krajevne partikularizme in na ta način utrditi nadzor nad maso vernikov. Vse to je v Istri pripomoglo k hitrejšemu vključevanju priseljenih skupnosti v zanke enotnih verskih (in torej tudi kulturnih) oblik. Spoštovanje krstov, obhajila, spovedi, obredov tekom verskega leta so bili elementi, ki so zblížali skupnosti, ki so se med seboj razlikovale glede na jezik in običaje (med samimi Slovani). Post-tridentinsko discipliniranje skupnosti vernikov je pripomoglo k verski in bolj ali manj tudi kulturni

*Bale, Palača Bembo
(De Franceschi)*

Reforma katoliške
cerkve

Discipliniranje vernikov

homogenosti kompleksne etnično-jezikovne panorame, ki jo je ustvarila kolonizacija.

Učena kultura in ljudska kultura

V Istri so se med 15. in 18. stoletjem rodili mnogi znani možje kulture, a le malo jih je v njej ostalo celo svoje življenje. Na splošno, zgodovina učene kulture - torej literature, likovne umetnosti in glasbe, tistega, kar dolgo ostaja kot kolektivno premoženje - izraža marginalnost kulturnega življenja v nekaterih središčih regije. Če ekstrapoliramo Istro iz političnega konteksta, v katerem je živila, in jo obravnavamo kot ločen subjekt, dobimo mučno sliko njenega kulturnega življenja. Če pa se nato - kot smo naredili pri zgodovinarjih in literatih - osredotočimo samo na hrvaško ali slovensko komponento, ugotovimo, da je to bilo temno obdobje, v katerem Slovani niso imeli druge možnosti izražanja, kot z napisi v glagolici - vse do pojava literatov z ne-italijanskimi priimki, kot na primer Petar Stanković ali Josip Voltić.

S takim načinom razmišljanja spregledamo nekatere osnovne stvari, poleg ignoriranja ključnih vidikov družb starega režima. V Poreču – kot v Kopru – se ni izplačalo proizvajati določenih predmetov, vključno s sodi, saj jih je bilo ceneje uvoziti iz Benetk. Benetke so bile oddaljene približno en dan, približno 12-15 ur plovbe, od istrskih obal; Gian Rinaldo Carli je nekega vetrovnega dne leta 1739 preplul razdaljo od Kopra (ene od najoddaljenejših točk) do Benetk v borih 10 urah. Istrska mesta so bila – časovno gledano – od Benetk oddaljena tako kot Vicenza, vendar manj kot Videm in Verona, da o Bresci in Bergamu ne govorimo. Morje je bilo najbolj neposreden način komunikacije. In Benetke so resnično občutili kot glavno mesto - glavno mesto, ki je – z istrske perspektive - vedno pri roki. Bile so torej tudi glavno mesto z vidika kulture, ne le z vidika uprave in gospodarstva. Navadno so koprski plemiči študirali v Padovi, kjer so se nato spoprijateljili s drugimi beneškimi podložniki. Nemalo Koprčanov je imelo priložnost, da so neposredno ali posredno prisostvovali beneškim literarnim, glasbenim ali gledališkim sezonam.

Tam, kjer se je bilo v Istri mogoče ukvarjati z učeno kulturo – kajti, za to je bilo v starem režimu potrebnih več virov in ljudi kot v sodobnem času masovne pismenosti – so se z njo ukvarjali. Da

bi dosegli določene ravni – tudi kulturne – je bilo treba za seboj imeti določene dimenzije; če so Benetke imele 140-150.000 prebivalcev, če je Padova štela 30-40.000 prebivalcev, jih je celotna Istra imela največ 80-90.000. Vsa obalna mesta in mesteca so, na vrhuncu osemnajstega stoletja, imela skupaj približno 35.000 duš – tako kot neko srednje veliko mesto beneškega zaledja. Istra je bila sestavni del ozemeljskega sistema, ki je gravitiral okrog Benetk (z lagunami, tako imenovano Doževstvo), in isto je veljalo za njene ljudi. V urbanih istrskih središčih so torej – glede na družbeni in socialni razvoj (ne pozabimo na depresijo v šestnajstem in sedemnajstem stoletju) – živeli možje kulture, primerni za situacijo v kateri so se znašli. Z nekaj izjemami k temu pravilu. V zapuščenem Novigradu v štiridesetih letih sedemnajstega stoletja je delal in pisal škof Giacomo Filippo Tomasini, velik učenjak, poznan po prozopografskih delih o učenih možeh univerze v Padovi – zapustil nam je rokopis o Istri v tistih časih, ki je za nas temeljnega pomena. V Poreču, ki so ga pred kratkim ponovno poselili, je v začetku osemnajstega stoletja delal in pisal škof Gasparo Negri, tudi on učenjak in cenjen poznavalec antične dobe.

Učena kultura je bila element tistega ugleda, ki so ga elitni razredi zelo radi poudarjali. Učeni možje sposobni branja so bili omejeni na krog plemičev, kakšnega posameznega meščana, in kler. Koper so nazivali Atene severo-vzhodnega Jadrana, ker je – s svojim patriciatom – dejansko bil kulturno središče znatnega pomena tekom petnajstega in nato v osemnajstem stoletju. Duh humanizma in renesanse se je bil v mestu razširil že v 15. stoletju. Nekaj učenjakov je ustanovilo humanistično šolo, ki so jo obiskovali potomci plemiških družin celote Istre. V mestu, bogatem s soljo in trgovinami, je že v drugi polovici petnajstega stoletja delovalo nekaj književnih akademij renesančnega tipa, kot *Compagnia della Calza*, ustanovljena leta 1478, pa *Accademia dei Desiosi*,

Santorio Santorio
(1561-1636)

Ljudstva in kultura

Prestíž

in nato *Accademia Palladiana*. V mestu so se rodila velika imena evropske kulture, kot sta na primer dva Pier Paola Vergeria, starejši in mlajši. Med najbolj znanimi naj spomnimo na Santoria Santoria (1561-1636), ki je bil med svojimi sodobniki in poznejšimi generacijami poznan predvsem po delu "*De statica medicina*" (O medicinskem merjenju – op.prev.) in po preciznih instrumentih za uporabo v medicini. Tudi koprška arhitektonska in kulturna sezona v obdobju med letoma 1400 in 1550 ima svojo težo, še posebej, če pomislimo na bližino Benetk.

V drugi polovici šestnajstega stoletja – v Kopru in mestecih, kot Piran – je potekala znatna glasbena in gledališka dejavnost, medtem ko s prihodom sedemnajstega stoletja – po letu 1630 – zaznavamo določeno oslabitev, iz katere so našli izhod šele proti koncu stoletja z odprtjem liceja-šole plemičev (*Collegio dei nobili*), ki so ga vodili nekateri člani verskega reda skolopov. Poleg tega se je koprška komuna v osemnajstem stoletju zavezala, da bo štipendirala najboljše plemiške študente te šole, da bodo le-ti lahko obiskovali univerzo v Padovi; to je omogočilo enemu največjih italijanskih učenjakov po imenu Gian Rinaldo Carli, da se je izobrazil na najvišjih nivojih. Vlaganje v šolanje mladih generacij je dalo svoje rezultate ravno z generacijo Gian Rinalda Carlija. Tako so na začetku šestdesetih let v Kopru, poleg predhodne Akademije, mladi učenjaki – že padovski študentje, kot so Gian Rinaldo Carli in njegov brat Stefano, bratje Gravisi, Alessandro Gavardo, Francesco Almerigotti, Gian Paolo Polesini - ustanovili novo, imenovano *Accademia dei Risorti*. Namen je bil ponovno prebuditi kulturo Kopa in celotne Istre. Sestavljali so učena dela, predvsem antične zgodovine, klasične kulture, literature. Krožek ni bil edini literarni krog v mestu: obstajalo je namreč gledališče in druga društva, zbrana okrog profesorjev plemiške šole, kanonikov stolnice in okrog škofovskega semenišča – vsega skupaj vsaj štiri do pet skupin intelektualcev v mestu s komaj 4.000 prebivalci. *Accademia dei Ristorti* je sledila modi fiziokratizma, to je poskusa izboljšanja poljedelstva za dobrobit družbe, in se je v osemdesetih letih usmerila v teme, kot je pridelava oljk, širitev murv in sviloprejk. Še vedno v istih letih – pred eksplozijo Trsta kot mesta, ki je imelo že 25.000 prebivalcev – je bilo mnogo stikov koprških intelektualcev s to novo jadransko resničnostjo. Vseeno pa niso nikoli prenehali vezi in prijateljstva z

Izobraževanje in akademije

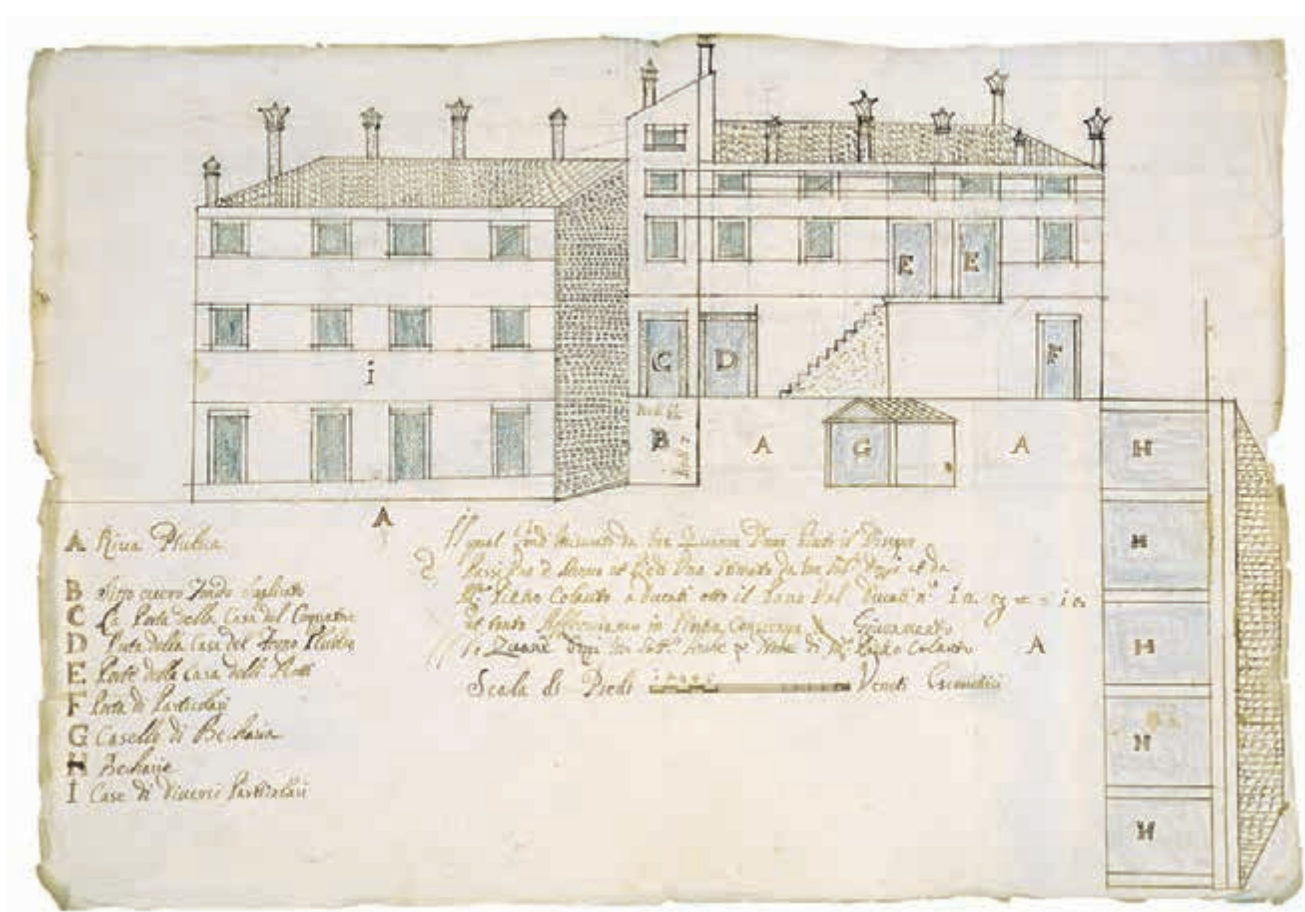
literati, znanstveniki in učenjaki iz Benetk – ta težnja se je ohranila skozi celotno devetnajsto stoletje.

In tako imamo v drugi polovici osemnajstega stoletja skupine učenjakov, ki delujejo v Piranu, Poreču (bratje Polesini) in Rovinju. Vendar nižja kultura – ljudska – ni manjša. V istrskih mestih so bili v osemnajstem stoletju prisotni pridigarji, ki so kasneje postali zelo slavni v Italiji, saj so bili sposobni razvneti množice vernikov. Kultura ljudstva se izraža s pesmijo – slavne *bitinade* (način petja rovinjskih ribičev, ki instrumentalno spremljavo nadomesti jo z glasovnim posnemanjem instrumentov – op. prev.) v Rovinju -, veličastnimi procesijami bratovščin, arhitektonsko spremembo številnih majhnih cerkva (z naročili kipov, slik in dekoracij s strani sobratov), na koncu tudi z umetnostjo zaobljubnih darov (slike s posvetili). Sakralno ostane nenadomestljiva dimenzija, kjer večina populacije odseva svoje predstave, svoj okus.

Dimenzija bivališč se je tekom osemnajstega stoletja izboljšala; arhitektonski modeli so se iz urbanih središč razširili proti podeželju in določena slogovna enovitost je prešla iz mest na ozemlja in utrdbe, s teh pa na vasi. Poraslo je število majhnih cerkva v

Kultura ljudstva

*Rovinjske mestne zgradbe iz
osemnajstega stoletja
(Državni arhiv, Benetke)*

ruralnih središčih, vzporedno z bogastvom bratovščin; umetnost z določenim poznobaročnim in neoklasičnim okusom pa lahko še danes začutimo v mnogih cerkvenih stavbah. Tudi ta slogovna patina iz osemnajstega stoletja je pripomogla k zblževanju raznolikih in med seboj različnih skupnosti na polotoku.

Poleg učene kulture in ljudske kulture v mestih, imamo kulture ljudstev v vaseh – kulture, ki jih težko rekonstruiramo, ker nam niso zapustile pisnih virov. Iz kronik in posrednih opisov lahko zaznamo navade, pesmi, plese “Vlahov” in Slovanov (*kolo*), vraževerja. Glagolska kultura je preživela na kraški način, na plan je ponovno prišla v župnijskih knjigah, v napisih na ploščah in arhitravih; ponovno se je rodila na valu protestantskih teženj po valorizaciji ljudskega jezika, a so jo potem omejili v duhu katoliške reforme, ki ni dopuščala izjem v oblikah kulta. Kulture vasi, v govoricah hrvaškega in slovenskega tipa, smo delno našli skozi etnografske študije iz devetnajstega stoletja, ki so prikazale oblačila, orodja, materialni del. Jezikovne študije so raziskovale narečja hrvaškega tipa in odkrile različna dalmatinska porekla (čakavska, štokavska), v odvisnosti od kolonizacij. Najbolj arhaično čakavščino so govorili na področju Pazina, Labina ter na pobočjih Učke, do Kastva in Kastavščine. Kdor je kot kolon prišel na območje Pazina (bilo jih je mnogo), je torej moral sprejeti krajevne govorice in so ga asimilirali. Počasnejša pa je bila asimilacija v istrski “Vlahiji”, na pasu ozemlja, ki se je postavil med obalna mesta in mesteca, ki so bila istrsko-beneška in istriotska, ter istrsko-beneške utrdbe in območja arhaične čakavščine (območje Pazina in Labina). Tu so se mnogo dlje ohranili običaji, šege ter jezikovne oblike (ugotovljene s pomočjo študij) izvirnega dalmatinsko-dinarskega območja; tako, kot je tu potekal tudi znaten pojav sobivanja in asimilacij s krajevnimi istrsko-beneškimi komponentami. Med ozemlji reke Mirne in Bujštine je bilo celo področje sobivanja in mešanja čakavsko hrvaških in istrsko-beneških govoric v smeri proti dolini ter čakavsko-hrvaških in slovenskih govoric v smeri proti Krasu. Torej krajevne ruralne kulture – onstran pričevanj klasične umetnostne kulture v slikah in oblikah cerkva - predstavljajo okvir jezikov, običajev, izraznih materialnih oblik, ki je zelo kompleksen, poln medsebojnih vplivov in ohranjanja, in to pri vseh komponentah, ki so sestavljale populacijo regije.

Kulture vasi

Slovanska Istra

MED REPUBLIKO IN IMPERIJEM (1420 – 1797)

POGLOBITVE

- ▶ BENEŠKA PROVINCA
- ▶ PIER PAOLO VERGERIO STAREJŠI
- ▶ RENESANSA V REGIJI
- ▶ PIER PAOLO VERGERIO MLAJŠI
- ▶ MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS
- ▶ KOLONI
- ▶ MEJE
- ▶ USKOŠKA VOJNA (1615-17)
- ▶ SANITARNI KORDON
- ▶ DEMOGRAFSKI RAZVOJ
- ▶ MESTA V DEPRESIJI
- ▶ KOPER
- ▶ ROVINJ
- ▶ REKA (15.-18. STOLETJE)
- ▶ MESTO
- ▶ VAŠKA DRUŽBA
- ▶ NASELBINE
- ▶ RODITI SE IN UMRETI
- ▶ POMORSKA DIMENZIJA
- ▶ SOL
- ▶ BRATOVŠČINE
- ▶ TIHOTAPSTVO
- ▶ BANDITIZEM
- ▶ BOGASTVO IN REVŠČINA
- ▶ PLEMIČI
- ▶ KLER
- ▶ GIAN RINALDO CARLI
- ▶ KONEC REPUBLIKE SVETEGA MARKA
- ▶ OSTANKI NEKE DOBE

BENEŠKA PROVINCA

Do leta 1584 je beneško nadvlado v Istri označevala mreža 18 komun, imenovanih "*podesterie*", ki jih je upravljal beneški načelnik; ko so se nanašali na polotok, so v Benetkah govorili v množini, in sicer o "naših posestvih v Istri". Leto 1584 se prikazuje kot razmejitveno leto, saj je takrat Koper postal sedež, na katerega je bilo potrebno nasloviti prizive na sodne izreke, ki so pred tem romali v Benetke. Načelniku in kapitanu so dodelili širše pristojnosti, tako da je postal koprski Magistrat – ta funkcija je bila vzporedna že obstoječima vlogama koprskega rektorja in njegovega urada. S centraliziranjem občutljivega predmeta sodne uprave v eni sami osebi, so bili postavljeni temelji za proces "provincializacije" istrskih dominijev (v množini). Po vojni v letih 1615-17 – letih, v katerih so v Istro poslali posebnega providurja, neke vrste pooblaščenega upravitelja – so, glede na to, da je bilo ozemlje sredi vojne krize, ponovno okrepili pri-

stojnosti koprskega načelnika – tudi zato, ker mnoge komune in njihovi načelniki niso upoštevali pravil, postavljenih leta 1584. Tako je leta 1632 prišlo do dode-

Koper, loža, stolnica in pretorska palača (Tischbein)

litve “kar najširših” pooblastil nad bratovščinami in komunami, ter nad njihovim premoženjskim in finančnim stanjem, s pristojnostjo poizvedovanja o krajevnih načelnikih. Koprski rektor je v bistvu postal oblast, ki je bila nad ostalimi istrskimi načelniki - ne le s sodnega vidika, ampak tudi na upravnem nivoju. Leta 1636 je prišlo do novega ukrepa, katerega cilj je bil ponovno utrditi pozicijo magistrata: določena je bila obveza, da tekom mandata (ki je trajal poldrugo leto) vsaj enkrat obišče provinco z namenom vzpostavitve neposrednega stika s podložniki. Koprskemu načelniku je bila poleg tega dodeljena pristojnost izbiranja nadzornika meja, katerega je izbral izmed koprskih plemičev. Kot da to ne bi zadostovalo, je tudi nadzor nad proizvodnjo soli v Kopru in Miljah prešel med njegove naloge. Na ta način je koprski rektor/magistrat postal – kot so dejali takrat – Vodja Istrske province. Z drugimi besedami: Provinca – kot institucionalna struktura - se je začela kazati skozi lik, ki je združeval pristojnosti.

Med obiski različnih sedežev načelništev, to je različnih komun, ki so bile takrat podrejene nadzoru koprške funkcije, so podložniki prvokrat občutili, da pripadajo nečemu, kar se imenuje Istrska provinca. Seveda je obstajala identiteta, zavest o pripadanju nekemu ozemlju, ki se imenuje Istra – a tedaj, v sedemnajstem stoletju, je ta Istra – vsaj na svojem vrhu – prevzela določeno upravno konotacijo, postala je provinca, koncept, ki ga v našem sodobnem upravnem jeziku prevedemo kot “regija”.

Pooblastila koprskega rektorja so bila kar velika, in to vse do padca Republike. Za določeno obdobje mu je na področju kolonizacije pomagal rašporski kapitan, ki je bil načelnik Buzeta in je bil pristojen za nove prebivalce in za upravne ter finančne zadeve Pirana (da ne bi prišlo do ljubosumja med dvema največjima istrskima mestoma). Provinca se je, kot koncept, konkretizirala v liku koprskega načelnika, saj se Benetke niso nikoli odrekle rušenju komunalnega partikularizma, krajevnih skoraj-vladarjev, ki so tvorili temelj istrske družbe, in katerim se krajevni vodilni sloji – njihovi potratnosti navkljub - nikakor niso mogli odreči. Poleg tega je spoštovanje municipalnega avtonomizma predstavljal temelj političnega konsenza.

PETER PAVEL VERGERIJ STAREJŠI

Pier Paolo Vergerio Starejši (zaradi razlikovanja od Mlajšega, koprškega škofa–apostata (odpadnika–op.prev.) iz prve polovice šestnajstega stoletja) je bil eden velikih evropskih humanistov, poznan po svoji široki izobrazbi, po svojih delih in po tem, da je pripomogel k širitvi duha humanizma v srednji Evropi. Rodil se je v Kopru leta 1370, umrl pa v Budimpešti leta 1444. Študiral je gramatiko na univerzi v Padovi, nato je učil dialektiko in logiko na univerzah v Firencah in Bologni. Grščino ga je naučil veliki Manuele Crisolora, bil je v stiku s Coluccio-m Salutati-jem in prijatelj Leonarda Bruni-ja, ki mu je posvetil svoje slavne *Dialoge* (*Ad Petrum Paulum Histrum*). Leta 1405 se je preselil v Rim na dvor papeža Inocenca VII.; tam je zložil krajšo pesnitev z naslovom *Poetica enaratio* (na temo tekmovanja iz latinske poezije) in govore na temo shizme, ki se je v tistem času odvijala v Cerkvi. Kot sekretar in svetovalec visokih prelatov, je v obdobju med letoma 1414 in 1418, imel pomembno vlogo posrednika v cerkvenem konziliju v Konstanci; tam je spoznal cesarja Sigizmunda Luksemburškega, ki ga je povabil, naj postane njegov tajnik in ga spremlja najprej na Češko – v Prago – in nato na Madžarsko – v Budo, kjer je ostal do smrti. Vergerij Starejši je izdal Petrarcovo delo z naslovom *Africa*, komentiral Seneko in Hipokrata, napisal zgodovinska dela, govore, traktat z naslovom *De arte metrica*, komedijo *Paulus* - po Terencijevem modelu. Njegovo najbolj znano delo je vsekakor *De ingenuis moribus et liberalibus studiis* (O vedenju gospodov in svobodomiselnih študijah - iz let 1400-02), v katerem zagovarja pomembnost laične izobrazbe, ki naj bi bila temelj družbenega življenja. To je ideja, ki je postala eden od temeljev sodobnosti.

RENESANSA V REGIJI

Koper so poimenovali *Istrske Atene*. Dejansko je mesto, čeprav omejene velikosti, – ob določeni blaginji, v kateri je živel v prvih desetletjih šestnajstega stoletja – postalo rojstni kraj cele vrste osebnosti, dobro poznanih v humanistični in renesančni kulturi, ter je znotraj svojega obzidja živelo živahno kulturno življenje. V tistih časih je v Kopru delovala javna nižja klasična gimnazija (*scuola di umanità*), v kateri so poučevali sicer manjši, a nikakor zanemarljivi literati, kot so Tržačan Raffaele Zovenzoni (1447–1451), Francesco Zambeccari iz Bologne (1466), Cristoforo Nu-

Vittore Carpaccio:
prihod načelnika in kapitana v Koper

zio (1504; oče Girolama Muzia), Ambrogio Fabeo (1514). Ta šola je dala mojstre, kot so Andrea Divo, Antonio in Cristoforo Zarotti, Gian Domenico Tarsia, ki so postali slavni drugje. Koprčana Giovanni Albertis in Giorgio Almerigotti sta bila - tako kot brata Zarotti - profesorja na univerzi v Padovi (zdravnika in jurista). V Kopru je študiral Tržačan Andrea Rapicio, ki je kasneje napisal kratko latinsko pesnitev *Histria* (objavljeno na Dunaju). V mestu so leta 1478 ustanovili slavno *Compagnia della Calza* – skupino plemiških učenjakov, ki so iz začetnih kavalirskih interesov prešli na literarne in gledališke dejavnosti. Omenjena *Compagnia* se je v šestnajstem stoletju preobrazila v akademijo: najprej (leto ni določeno) pod imenom *Accademia dei Desiosi*, nato pa (od leta 1554) pod imenom *Accademia Palladiana*. Na koncu šestnajstega stoletja sta v mestu cveteli pastoralna drama in komedija, katerih avtorja - slavna na krajevni ravni - sta bila Pietro Pola (1545-1630) z deloma *Ardor di Amore* ter *I giusti inganni* in Girolamo Vida, z deli *Filliria*, *Il Sileno*, *Le selve incoronate*. Drugi avtorji so bili še Aurelio Vergerio, Antonio Zarotti in Gian Domenico Tarsia.

Med velikimi imeni, ki so izhajala iz renesančnega Kopra, še posebej spominjamo naslednja: Pier Paolo Vergerio Mlajši (glej posebno poglavje) in Girolamo Muzio. Girolamo Muzio, imenovan *Giustinopolitano*, ki je bil rojen v Padovi leta 1496 (izvirno ime je bilo Nuzio, sin Cristofora, profesorja književnosti) in je umrl v Firencah leta 1576, je sicer vedno poudarjal svoj koprski izvor, a je živel tako, da je taval po italijanskih dvorih. Dela, zaradi katerih je postal slaven, so sledeča: Ekloge in pesmi, napisane v slogu Petrarcovih in posvečene gospe z imenom Tullia d'Aragona, traktati z viteško vsebino kot sta *Il duello* in *Il gentiluomo*, spisi v bran najbolj strogega katolicizma (*Vergeriane*, *Mentite ochiniane*, *Lettere cattoliche*) in končno traktati z naslovom *Battaglie in difesa della lingua* (Bitke v bran jezika – op.prev.), v katerih podpira idejo učenega jezika v skladu s tezami, ki jih je postavil Gian Giorgio Trissino.

Koper je na prehodu iz 15. v 16. stoletje gostil velike slikarje, kot so Vittore Carpaccio in Cima da Conegliano, Palma il Giovane in Jacopo Bassano. Vpliv nove kulturne sezone je bil manjši v drugih mestih regije, kot sta Pulj in Poreč, ki sta ravno v šest-

najstem stoletju vstopala v dolgotrajno stagnacijo. Samo Piran se lahko pohvali z drugimi imeni - slavnimi na področju študij - kot so Giovan Battista Goineo s svojim delom *De situ Histriae*, Marco Petronio Caldana in Pietro Coppo – kartograf in geograf iz Isole, znan po delih *De toto orbe*, *De summa totius orbis*, *Portolano* in *Del sito de l'Istria*.

PIER PAOLO VERGERIO MLAJŠI

Pier Paolo Vergerio (Mlajši, da ga ločimo od znanega humanista) se je rodil v Kopru v znani in pomembni družini (njegov brat Gianbattista je postal Puljski škof) in je živel v obdobju od leta 1498 do leta 1565. Na začetku je imel cerkveno kariero, polno uspehov: Bil je apostolski sekretar in papeški nuncij (ambasador) na habsburškem dvoru na Dunaju in pri različnih nemških kneževinah, kjer je poskušal navezati dialog s protestanti (1532-35). Ob tej priložnosti je prišel v stik s samim Lutrom in drugimi znanimi osebnostmi protestantizma, kot so Melancton, Pomeranus, Osiander. Bil je blizu papežu Pavlu III., imel je stike s cesarjem Karlom IV. in prijateljeval s Pietro-m Aretino-m. Leta 1536 je postal koprski škof. Ravno v rodnem mestu je imel precej nesporazumov s pripadniki meniških redov in krajevnimi plemiči, saj je bil prepričan zagovornik moralne reforme katoliške Cerkve in ni dopuščal škandaloznih navad klera ter vraževernih obredov (še posebej v zvezi s kultom svetega Jurija v Piranu). V tem času je bil precej odsoten iz dieceze, leta 1540 pa je prisostvoval dieti v kraju Worms v Nemčiji, kamor ga je poslal papež. V Kopru so med mnogimi plemiči krožile heterodoksne ideje (ki niso v skladu z doktrino Rimsko-katoliške cerkve); v bistvu sta se v mestu oblikovali dve nasprotujoči si skupini. Vergerija, ki si je nakopal sovraštvo sekularnega klera, so – tudi zato, ker je bil v stiku s protestanti – obsodili kot heretika in ga podvrgli inkviziciji. V klimi netolerantnosti se je

Pier Paolo Vergerio (Mlajši)
(1498-1565)

to lahko zgodilo tudi prelatom. Vergerij je postopoma ostal sam med obtožbami svojih lastnih someščanov ter sovraštvom in zavistjo drugih škofov in kardinalov. Proti njemu so se obrnili krajevni plemiči, med katerimi je bil tudi Girolamo Muzio - znan književnik, imenovan "*kladivo heretikov*", a tudi velik oportunist, ki je živel na različnih italijanskih dvorih in si poskušal pridobiti zasluge pri papežu in knezih tako, da je objavljajl bojevite obtožbe.

Leta 1546 se je Vergerij umaknil v kraj Riva del Garda, kjer je čakal, da mu bo dovoljeno na tridentinskem konciliju obrazložiti svoj položaj in se braniti pred obtožbami (med drugim tudi te, da ni spoštoval svetnikov). Obtožbe so bile klevete, ki jih je pripravil Annibale Grisonio skupaj z Girolamo-m Muzio-m in skupino dominikanskih redovnikov. Časi so bili hudi in Vergerij ni uspel prepričati koncilij o svoji nedolžnosti. Leta 1549 je papež Pavel III. izrekel obsodbo zaradi krivoverstva: odvzeli so mu pravico do škofovske funkcije in ga označili za odpadnika. Medtem se je Vergerij – glede na izgubljeno pravdo – umaknil najprej v Valtellino (leta 1550) in nato dokončno v Nemčijo, kjer je takrat sprejel luteranstvo. Leta 1552 je začel pisati mnoge razprave, katerih teme so bile dogme in obsodbe Rimskokatoliške cerkve. Ni se več vrnil v katoliški svet in je umrl v kraju Tübingen.

MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS

Matthias Flacius se je rodil v Labinu, živel pa je v obdobju od leta 1520 do leta 1575. Bil je eden največjih protestantskih mislecev šestnajstega stoletja, izkazal pa se je na teološko-doktrinskem področju, predvsem pa kot zgodovinar Cerkve. Izbral si je ime *Flacius* (Flacio, Vlačić ali Francovich) *Illyricus*, torej Ilirski, ker je Labin zgodovinsko gledano bil del rimskega Ilirika, pa tudi zato, da je poudaril slovansko – ilirsko – identiteto (*cognomento Flaccius, gente Illyricus, patria Albonensis*). Imel je strica – Balda Lupe-tino -, ki ga je beneški Sveti Urad obsodil zaradi protestantskega krivoverstva. Iz Istre in Benetk je odšel, ko je bil še zelo mlad; tako

je bil Flacij pri 19 letih v Baslu, univerzitetni študij je opravil v Tübingenu in Wittenbergu, kjer je tudi diplomiral. Že leta 1544 (pri 24 letih) je učil hebrejski jezik na univerzi v Wittenbergu. Po različnih peripetijah je pristal v Magdeburgu, kjer je zastavil znano *Centuriae Magdeburgenses* – paradigmatično delo novega načina razumevanja zgodovine po zlomu protestantske reforme. Zatem je učil Sveto pismo na univerzi v Jeni (1557-62), z različnimi funkcijami potoval po največjih mestih luteranskega sveta in se nato dokončno ustalil v Frankfurtu na Majni, kjer je tudi umrl. Flacij – ostroumen mislec, a z zelo težkim značajem – je bil nepopustljiv zagovornik luteranske doktrine in je v zvezi s tem napisal številne brošure doktrinarne polemike, bodisi proti katolikom in papeštvu, bodisi proti protestantom, ki so zagovarjali spravljiv odnos, kot Melancton. Njegovo ime ostaja v evropski kulturni zgodovini predvsem zato, ker je zastavil in nato vodil kolektivno delo Mageburških Centurij - *Cerkvene zgodovine, zbrane v posameznih centurijah s strani nekaterih učenjakov in dobrotnikov, ki živijo v mestu Magdeburg* – delo v 13 zvezkih, izdano v Baslu v času od 1559 do 1574. leta. To je bil prvi poskus, da bi v enem samem delu predstavili celotno cerkveno zgodbo pred Luterjevo dobo. Vsak zvezek je zajemal dogodke enega stoletja – centurije (stotih let) – in je bil sestavljen iz splošnega uvoda ter 15 poglavij, ki so se nanašali na posebne vidike cerkvene zgodovine, to je vladanje, odnosi s politično oblastjo, konciliji, shizme, krivoverstva in tako dalje. Flacij je organiziral delovno skupino, v kateri je bilo pet učenjakov in sedem študentov, katerih naloga je bila zbiranje dokumentarnega gradiva širom po Evropi (to je bilo eno izmed prvih timskih del). Želja in cilj Centurij sta bila dokazati, da so bili Luterjevi nauki in doktrine del neke zgodovinske kontinuitete, ki je izhajala iz Jezusa, in da se je na ta način gradila neka tradicija. S Flacijem so se začeli sodobno cerkveno zgodovinopisje ter nova merila zgodovinskega raziskovanja in zgodovinopisnih del.

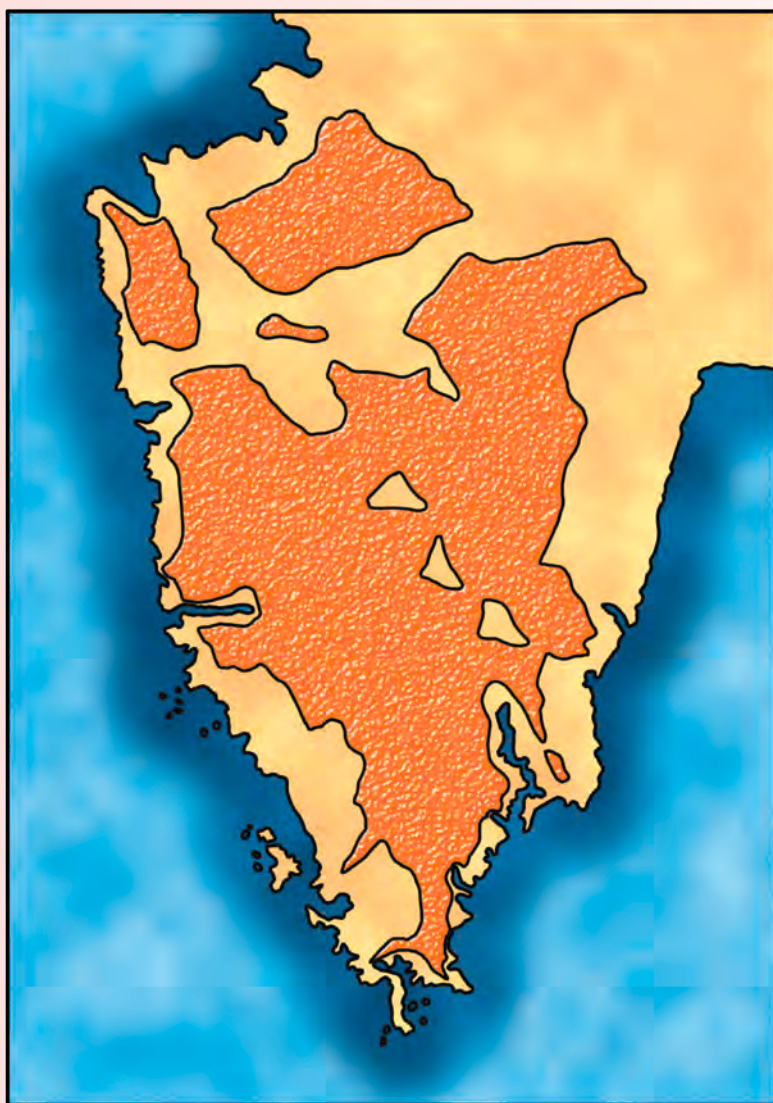
Matthias Flacius Illyricus (1520-1575)

KOLONI

Kolonizacija, organizirana zaradi ponovnega obljudenja zapuščenih istrskih podeželj, je bila operacija, ki je vladarjem prinesla velike stroške, a ni dala dobrih rezultatov. Spodbujati prihod Vlahov in drugih kolonov je pomenilo razdeliti delovno orodje, hrano, živino, semena, dodeliti zemljišča in plačati strokovnjake, ponovno urediti zapuščene hiše – skratka, kompleksno operacijo, ki ni prinesla otipljivih rezultatov ne na demografskem nivoju, niti – še manj – na ravni pobiranja davkov. Med letoma 1618 in 1675 je skozi Istro šlo približno 10.000 novih prebivalcev, kar je pomenilo strošek v višini približno 300.000 ducatov, če ne več. Za primerjavo: povprečni prihodki fiskalne zbornice – blagajne koprškega rektorja – so se v istem obdobju gibali okrog 3.000 ducatov letno iz naslova dajatev, kar je bil popolnoma nezadosten znesek za pokrivanje stroškov uprave.

Kljub vsemu trudu, kolonizacija v prvem trenutku ni dala otipljivih rezultatov. Kolon je bil oproščen dajatev za dobo dvajsetih let, torej za čas, ki ga je potreboval zato, da je skrčil zemljišče, začel s pridelovanjem, ustvaril družino in se ukoreninil na ozemlju. V tem času je kolon – na sodni ravni – odgovarjal rašporskemu kapitanu, ki je bil organizator kolonizacije. V velikem številu primerov so bili koloni – po dveh desetletjih bivanja – še naprej nepokorni krajevnemu načelniku in niso plačevali dajatev, mnogi pa so se izselili. Poleg tega so se tudi mnogi avtohtoni prebivalci izdajali za nove priseljence, da bi od rašporskega kapitana pridobili zapuščena zemljišča. V celoti gledano, proces kolonizacije dokazuje, kako težko je bilo v družbi starega režima delovati z vrha, ukrepati v imenu države.

Integracija je rabila svoj čas: kot primer, bi bila lahko zgodba skupine dalmatinskih beguncev ("Vlahov"), ki se je naselila v Valturi pri Pulju. Ko je bilo – po dvajsetih letih življenja v Istri – leta 1669 konec kretske vojne, se je skupnost razdelila na tiste, ki so se hoteli vrniti v Dalmacijo – na ozemlja, ki so jih Turki osvobodili, kjer niso izgubili stikov s tistimi, ki so ostali -, in tiste, ki niso več

Istrska območja, na katerih je potekala kolonizacija (1520 – 1670)

želeli zapustiti Valture. V vsem tem času je središče družbenega življenja bila ista skupnost, z družinskimi poglavarji in županom, s sodniki ob strani. Ravno župan je vztrajal, da bi ostali v Istri, in v Dalmacijo se je vrnila le majhna skupina. Ko je večina odločila, da se dokončno ustali v Valturi, se je razvila župnija in družabno življenje religioznega tipa se je postavilo ob bok življenju skupnosti. V roku tridesetih let je v vas prodrli model laične bratovščine - model, ki je bil zelo razširjen v Istri in tudi v bližnjih vaseh, kot je Šišan (kjer so govorili istriotsko govorico). Okrog leta 1700 imamo torej bratovščino, ki je povezana z župnijo, medtem ko je okrog let 1720-30 delovalo že pet bratovščin. Torej: običaje, značilne za Istro, so na koncu sprejeli vnuki priseljencev. Splošno gledano, so bile potrebne tri do štiri generacije, da je prišlo do integracije z okoljem in običaji ozemlja, ki so ga izbrali za svoje bivanje.

MEJE

Najbolj prepirljive družbe so bile tiste, ki so bile nastanjene vzdolž členovite mejne črte, ki je delila Istro na dva dela. Čeprav je beneška stran imela providurja za meje, ki se je ubadal s to posebno dimenzijo province, se zgodba o sporih med skupnostmi, situiranimi tostran in onstran meje, ni nikoli končala. S spreminjanjem istrskega kmečkega gospodarstva so se spreminjali vzroki sporov, ne pa tudi sami spori. V šestnajstem stoletju so se kreganja, pretepi, krvna maščevanja in vzajemna uničevanja nanašala predvsem na živinorejo, pašnik za živino, govedo in drobnico, in torej na boj za nadzor nad pašniki, pa tudi nad gozdovi na tako imenovanih "diferencah" – območjih, ki so bila "nikogaršnja zemlja", brez mejnih kamnov. V sedemnajstem stoletju je bitka potekala med tistimi, ki so začeli sporna zemljišča spreminjati v obdelovalne površine in na njih posejati pšenico, druge manjše žitarice (belo piro, ajdo, ječmen), posadili vinske trte in oljke, ter tistimi, ki so vztrajali pri živinoreji. V osemnajstem stoletju je do sporov prihajalo zaradi razvoja različnih tipov nasadov, med tistimi, ki so vlagali v koruzo, ki je potrebovala vlažna zemljišča, in tistimi, ki so sadili vinske trte, sejali pšenico ali so pasli govedo in ovce. Posegi oblasti – tako beneških kot nadvojvodskih – niso skoraj nikoli zadostovali za umiritev sporov, ki so se vleкли iz generacije v generacijo družin in skupnosti, katerih člani so se – med drugim – med seboj poznali.

Vroča obmejna področja so bila tista, ki so ležala na območju "Vlahije", natančneje med polji in samostojnimi kmetijami Svetega Lovreča (Pazenatičkega) in Baderne, ki so bili beneški, ter tinjanskimi, ki so bili nadvojvodski; med fevdoma Dvigrad (beneškim) in Kringo (nadvojvodskim); nato na Krasu med kraji Brigidac in Roč (beneška) ter Semič (nadvojvodski). Zgodovinarji so se ustavili pri vidikih omenjenih sporov, nasilja med dvema obmejnima stranema, vendar pa je - ravno tako - obstajalo življenje, ki ga lahko označimo kot normalno: ljudje, ki so živeli ob meji so, med drugim, govorili isti jezik (čakavsko-hrvaška narečja), gojili

iste običaje, tradicije. V virih tako srečamo primere bratov, županov dveh vasi – ene beneške, druge nadvojvodske – skratka, družinske vezi in prijateljstva. Ljudstvo ob meji je zelo dobro poznalo dobre in slabe strani obeh upravno-institucionalnih sistemov (beneškega in nadvojvodskega), katerim so pripadali; predvsem pa so fizično dimenzijo meje, odsotnost zakona in kaznivosti onstran določene ozemeljske črte, različne sprte strani sistematično izkoriščale in s tem še dodatno povečevale napetosti; napetosti, katere so na preostalih ozemljih, ki so bila bolj nadzorovana in uokvirjena na pravnem nivoju, reševale pristojne oblasti (beneški načelniki ali nadvojvodski kapitani).

Meje med beneškim in habsburškim
delan Istre: Zamask.
(Državni arhiv, Benetke).

USKOŠKA VOJNA (1615-17)

Zadnji konflikt, zaradi katerega so se v Istri bojevali, pred tistim iz let 1943-45, je bila vojna pri Gradiški ali uskoška vojna v letih 1615-17 (z nekaterimi posledicami do leta 1618). Ni bilo izraženega začetka, kot se je to zgodilo leta 1508; vojni dogodki so se pojavljali postopoma - z vpadi, tepeži, napetostmi – precej let pred začetkom uradnega spopada. Povečali so se uskoški napadi. S tem, ko so Benečani leta 1602 blokirali Velebitski kanal (območje Vlahov), da bi izolirali Uskoke, so le preusmerili vpade piratov na kopno proti Istri. Prvi napadi na istrskem Krasu so se tako zgodili leta 1602: v Rašporskem kapitanatu (Bujština) so opleniili približno 10.000 glav živine, razna živila, žito in vino. Na severnem delu polotoka so napetosti med Trstom in Miljami – med bene-

škimi in nadvojvodskimi podložniki – zaradi trgovine s soljo, leta 1609 pripeljale do obleganja Trsta – krize, ki se je skoraj spremenila v vojno, in se je zaključila leta 1610. Medtem so se nadaljevala plenjenja Uskokov; tako so leta 1612 napadli Brgudac in Lanišče, medtem ko so z morja napadli vsa istrska pristanišča – od Plomina do Milj, pa vse do Tržiča in Gradeža. V regiji je vladal teror; vpadi so blokirali gospodarsko življenje: od dejavnosti ribolova do sezonskih selitev po pašnikih. Vsa istrska mesta so občutila posledice, predvsem pa zahodna, ki so doživela demografski zlom.

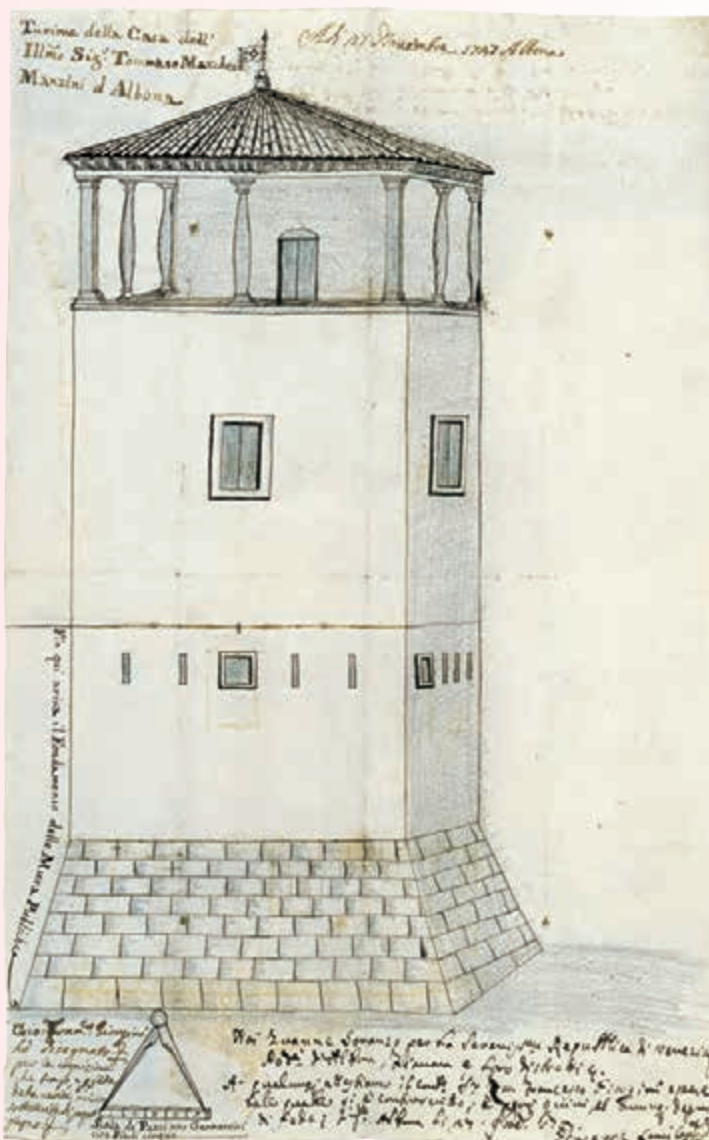
Vojna se je začela leta 1615 na furlanski fronti, medtem ko so se prvi spopadi v Istri odvijali med Žavلامي in Miljami, na vročem območju spornih solin. Tu so plačane beneške vojake in miljske prostovoljce premagali nemški in hrvaški plačanci. V januarju leta 1616 (tako kot stoletje pred tem) je s Krasa prišel v Istro grof Frankopan (*Frangipani*) z vojsko Uskokov in kmetov ter izropal vse obmejne vasi: Osp, Gabrovico, Loko (na Koprskem), Marčeniglo in Grimaldo (v fevdu Kaštel), Hum in Draguč v Rašporškem kapitanatu, pa tudi Sveti Vinčenat, Barban, Dvigrad in Vodnjan. Beneška stran ni reagirala, niti ni bilo dovolj oboroženih mož v razljudeni regiji, oslabljeni zaradi uskoških vpadov. Precej rektorjev je ušlo v Benetke in celotno obmejno območje je prešlo v roke nadvojvodskih mož, ki so že začeli oblegati najpomembnejša središča. Medtem so zaloge pojenjale, pridelek ni rasel, in širila se je lakota. Poleti 1616 so prispeli prvi kontingenti plačanih vojakov, da bi zaščitili vsa beneška mesta in utrdbe, napad na utrdbe nadvojvodskega dela Istre pa se je začel šele jeseni. Zasedli so Beram, Gračišče, Trviž in Lindar pa so napad zdržali. Januarja 1617 je – po dolgem obleganju – v beneške roke padel Žminj. Takrat je prišlo do protinapada nadvojvodskih mož, ki so z vpadom težko prizadeli Plomin in pristanišče pod njim, ki je bilo polno beneških plovil. Leta 1617 je prišlo do končnega preobrata. Benetke so proti plačilu najele 17.000 prostovoljcev iz Združenih holandskih provinc in njihova vojaška moč je postala odločilna. To je bila trda preizkušnja za celotno Pazinsko grofijo, Holandci so napadli tudi sam Pazin. Medtem se je diplomacija trudila zaključiti vojno (predvsem zaradi stroškov); v Madridu so se mirovna pogajanja začela poleti 1617. leta, mir pa je bil podpisan 6. septembra. V Istri se je vojna končala šele aprila naslednjega leta, ko so Žminj

vrnili nadvojvodski strani. Vojna je za regijo pomenila polom: demografski in gospodarski propad so sanirali s kolonizacijo, tako na beneški kot na nadvojvodski strani polotoka. Edina prednost – če jo lahko tako imenujemo – je bila ta, da je teror uskoških vpadov dokončno prenehal.

SANITARNI KORDON

Po kugi v letih 1630-31, ki je prizadela same Benetke, v Severnem Jadranu ni bilo več tako smrtonosnih epidemij. Kljub vsemu pa je od sredine sedemnajstega stoletja dalje poseben providur za zdravje dobil nalogo, da je nadziral istrsko obalo ter – preko agentov in konfidentov – habsburške in otomanske obmejne regije, da bi preprečil morebitno širjenje okužbe. Beneška Istra je bila namreč poslednji prag, onstran katerega so bile Benetke. Tako so, z upadanjem nevarnosti napadov s habsburške strani, provincialne vojaške sile – tako imenovane *cernide*, izbrane izmed kmetov – uporabili za vzpostavitev sanitarnega kordona, bodisi vzdolž obale, ko so prišle novice o nalezljivih boleznih v Dalmaciji, bodisi vzdolž dolge beneško-habsburške meje, ko so se epidemije širile na Madžarskem ali v otomanski Bosni. V takih okoliščinah – pravih pravcatih izrednih stanjih – se je beneška provinca zaprla kot jež, z na gosto postavljenimi sanitarnimi postojankami ter patruljami, ki

Labinski stolp iz 17. stoletja
(Državni arhiv, Benetke)

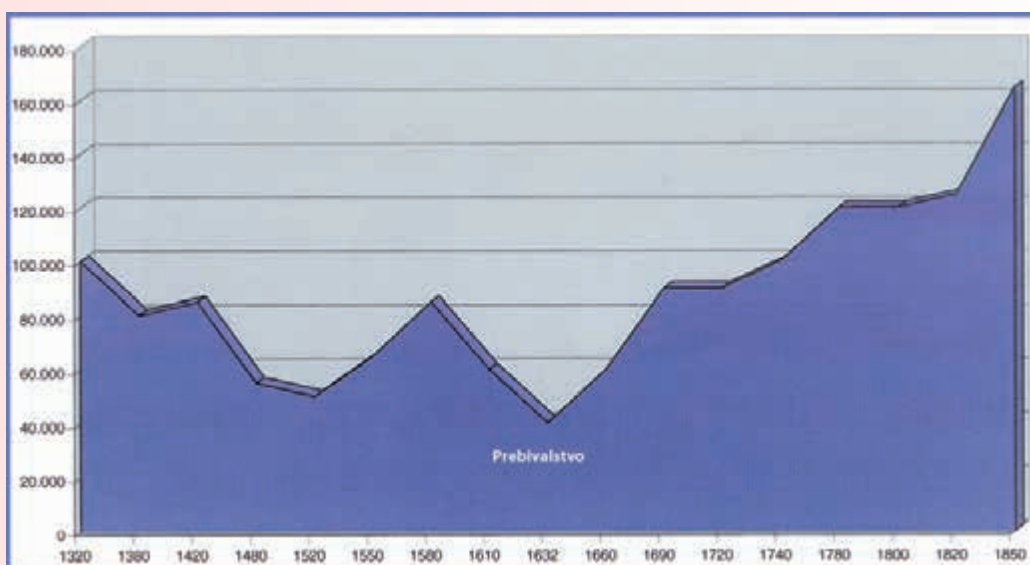

so nadzirale celotno mejo. Tujce so ustavili, ladje, ki so prihajale iz Dalmacije, pa so gledali z nezaupanjem. Vse te operacije so koordinirali častniki tako imenovanih *cernid*, ozemeljskih milic (ki so bile za to delno plačane), ter posebni providur za zdravje. Zadnje izredne razmere so bile tiste iz let 1782-83, ko je Dalmacijo (poslednjič) prizadela kuga. V namišljenem kolektivu istrskih skupnosti – še posebej tistih na obali – so bili strahovi povezani z nevarnostmi, ki so prihajale iz Vzhoda. V šestnajstem in sedemnajstem stoletju so grozo vzbujali Uskoki; med sedemnajstim in osemnajstim stoletjem pirati iz Ulcinja; na koncu, v osemnajstem stoletju, pa epidemije kuge. Beneška republika pa je, vsemu navkljub, padla pod Napoleonovim vojaškim sunkom, ki je prišel iz Zahoda. Nihče v Istri ne bi tega pričakoval.

DEMOGRAFSKI RAZVOJ

Začnimo na začetku štirinajstega stoletja, v obdobju, v katerem lahko predpostavimo srednjeveški demografski vrhunec v Istri; na polotoku so morda dosegli prag 100.000 prebivalcev (vštevši tudi Trst in Kastavski kapitanat) – populacijo, ki je bila locirana pretežno na obalnem pasu na severnem in zahodnem delu. Od sredine štirinajstega stoletja se je začelo demografsko upadanje – ravno na zahodni strani – upadanje, ki se je tekom petnajstega stoletja upočasnilo. Upadanje je bilo – v mestih, kot Pulj in Poreč – še močnejše v prvih desetletjih šestnajstega stoletja. Problem razljudenja na polotoku, ki je okrog leta 1520 štel manj kot 60.000 prebivalcev, so beneški in nadvojvodski vladarji poskušali rešiti z organizirano kolonizacijo zapuščenih ozemelj. Učinke tega so občutili v drugi polovici 16. stoletja, ko se je pokazalo znatno izboljšanje, tako, da lahko za čas okrog leta 1580 postavimo domnevo o približno 85.000 prebivalcih (brez Trsta, Reke in Kastva). Politične napetosti zaradi Uskokov in določena zasičenost podeželj, ki so pretežno podpirale proizvodni model, osnovan na živinoreji

in izkoriščanju lesa, so ustavile naraščanje, medtem ko so krize na področju pridelave žitaric v letih 1594-98, obmejni spopadi, vojna v letih 1615-17 in, končno, epidemija bubonske kuge v letih

*Gibanje prebivalstva
v Istri v sodobnem času*

1630-31, celokupno demografsko dimenzijo ponovno spustili na zgodovinski minimum – morda na 45.000 prebivalcev (domnevno, brez Trsta, Reke in Kastva). Že v letih 1635-45 se je nato začelo dolgo obdobje naraščanja, ki je polotok pripeljalo do in morda čez število 120.000 prebivalcev v drugi polovici osemnajstega stoletja. To počasno obnavljanje je imelo tudi svoje prekinitve, predvsem v desetletjih, zajetih v odboju od leta 1690 do 1720, ko je prišlo do vrste prehrabnih kriz in posebej mrzlih zim. Demografski skok, ki je zajel bolj ali manj vsa središča, predvsem pa mesta in mesteca, kot Rovinj, Piran in Poreč ter bližnja podeželja, beležimo med letoma 1740 in 1780, ko je prišlo do konvergenca različnih gospodarskih, političnih in sanitarnih dejavnikov. V osemdesetih-devetdesetih letih se je naraščanje ponovno ustavilo. Kaže skoraj, da so na polotoku imeli težave pri preseganju števila 120.000 duš in, da gospodarski sistem starega režima – ki je v tistih letih dosegel najvišjo razvojno stopnjo – ni bil sposoben zagotavljati dodatne širitve. Omenjena situacija je trajala do dvajsetih let devetnajstega stoletja, ko je dokončno prišlo do novega razvoja, ki je z vidika količine presegel kakršenkoli maksimalni prag starega režima. Populacija polotoka - brez upoštevanja velikih mest, kot sta Trst in Reka – je nekje sredi devetnajstega stoletja dosegla število ca. 160.000 prebivalcev. Kako to? Bolj kot sprememba gospodarske strukture ali življenjskih slogov, je bila odločujočega pomena - tako kaže - hitra širitev krompirja v kulturah – živila, ki je izkoreninilo lakoto na mnogih podeželnih in je zmanjšalo stopnjo odvisnosti regije od zunanjih žitaric.

Tako izgleda demografski razvoj istrskega polotoka, brez upoštevanja mest Trst in Reka ter Krasa okrog Kastva; števila so bolj ali manj hipotetične ocene, izdelane na osnovi različnih podatkov iz različnih virov:

Leto	Domnevna populacija
1320	100–105.000 (<i> vključno s Kastvom in Trstom</i>)
1420	80–85.000
1480	55–60.000
1520	50–55.000
1560	65–70.000
1580	80–85.000
1610	65–70.000
1635	40–45.000
1660	65–70.000
1690	85–90.000
1720	90–95.000
1740	100.000
1780	120–125.000
1800	120.000
1820	120–125.000
1850	165.000

MESTA V DEPRESIJI

Med obiskom apostolskega nuncija Agostina Valier-ja leta 1579, je Novigrad imel 300 hiš, a le 20-25 naseljenih; maloštevilni verniki, ki niso zapuščali mesta, so rekli, da “...so hiše, ki so ostale odkrite, polne nesnage, tako da je zrak še slabši; poleg tega je v tem kraju ostalo le šest meščanov in zelo malo drugih prebivalcev, veliko teh pa skozi celo leto drži svoje družine zunaj in pride občasno sem, zaradi pomorske trgovine, po tri ali štiri mesece na leto”.

O Pulju je bilo leta 1625 rečeno, da je “...poln trupel, grozen na pogled, saj v njem ni več kot štirideset prebivalcev, obeh spolov, deležnih le malo sočutja in zelo živih, od katerih nihče nima

potomcev, niti jih ne bo mogel imeti, saj širitve sploh ni, tako, da bomo v kratkem času lahko priča popolnemu uničenju; in ko to nesrečno ljudstvo gre na podeželje, kar vedno počne, Mesto ostane popolnoma prazno, kjer sem se večkrat znašel v težkem položaju, sam, brez kakršnekoli družbe, razen njegove groze in žalosti”.

O Poreču se je leta 1646 pisalo: “To nesrečno in zapuščeno mesto Poreč je tisto, ki ga tako slavijo antični pisci (...). Ima lepe ulice z visokimi hišami, zgrajenimi iz živega kamna in odlično izklesanimi, kar kaže na bogastvo starodavnih prebivalcev. Sedaj te ležijo porušene ali propadajoče in povsem brez ljudi, za grozo tistih, ki vstopajo v mesto, katerega blišč je zaprt znotraj številnih grobov, ki jih vidimo pred stolnico, v Svetem Frančišku in drugih cerkvah, svarilo našemu stoletju božjega srda, ki se je spustil nad to ljudstvo...”.

Tri mesta, trije škofovski sedeži, ki so doživela – čeprav postopno – razljudenje tekom šestnajstega in, ki so skozi celotno sedemnajsto stoletje imela le nekaj desetih prebivalcev. Dolgo časa so zgodovinarji opisovali usode teh treh središč kot simbol “dekadence Istre”. V resnici so bili to izrazi demografske stagnacije, ki je bila prisotna v zahodni Istri, vsekakor ne v severni (v Kopru, Piranu, Trstu, Miljah, Izoli). Kljub trudu, ki so ga beneški oblastniki vložili v poskuse, da bi ta tri mesta iztrgali iz depresije, je le Poreč doživel pravi kakovostni preskok na začetku osemnajstega stoletja. Novigrad in Pulj – čeprav sta podvojila in skoraj potrojila število prebivalcev – sta do devetnajstega stoletja ostala manjša kraja, z družbenim življenjem obmejnih postojank. Pulj je zahvaljujoč svojemu neskončnemu premoženju, ki so ga predstavljale rimske ostaline – vedno ostal mesto, ki so ga poznali umetniki, arhitekti in poznavalci starin.

Novigrad, konec sedemnajstega stoletja (Petronio)

KOPER

Največje istrsko mesto v obdobju med petnajstim in osemnajstim stoletjem je bil Koper. Največje na demografski ravni, čeprav je doživel zmanjšanje števila svojih prebivalcev, predvsem po dveh kugah – v letu 1554 in v letih 1630-31. Če je imelo mesto v 15. stoletju morda 6-7.000 duš, je v letih 1554-55 število prebivalcev padlo iz 5.700 na 2.300; na koncu šestnajstega stoletja je bilo skoraj 4.000 prebivalcev; v letih 1630-31 je od približno 3.800 prebivalcev umrlo ca. 1.900 zaradi bubonske kuge. Po začetnem povečanju, je mesto raslo zelo počasi in je doseglo število skoraj 5.000 enot šele na koncu osemnajstega stoletja.

Koper je že od nekdaj bilo mesto, ki je ležalo med morjem in močvirjem. Edina vez s kopnim je bil – do devetnajstega stoletja – dolg in ozek most/nasip, na sredini katerega je stala utrdba, imenovana Levji grad. Za vstop v Koper je bilo torej potrebno prečkati omenjeni vhod, kjer so bili nastanjeni profesionalni vojaki. Promet na mostu je bil vedno gost, s konicami v jutranjih urah, ko je s podeželja v mesto prihajala množica kmetov in kmetic, ki so prinašali v prodajo poljske pridelke, kruh, vino, les za kurjavo. Večje tovore so prevažali s številnimi čolni. Vhod v mesto s kopnega je bil pri trgu Muda (ker so tam pobirali dajatve) skozi istoimenska vrata (imenovana tudi *Porta del Ponte*/Vrata pri mostu ali *Porta di Terra*/Kopenska vrata iz leta 1516). Na trgu je stal starodavni hospic sv. Nazarija, ki so ga Koprčani postavili za reveže in tujce in, ki je bil istočasno tudi prva mestna bolnišnica. Iz trga se je krenilo po ozkih ulicah, ki so vodile do ploščadi pri *Porta Maggiore* (Velikih vratih) in se nato vzpenjalo po pobočju naselja, vzdolž Čevljarske ulice (*via Calegaria*), vse do glavnega mestnega trga, do katerega se je prišlo skozi prehod pod palačo načelnika in pretorja. Drugi vhodi v mesto so bili morski: na zahodu je bil *Piazzal del Porto* (Pristaniška ploščad), zraven Skladišča svetega Marka, kjer so hranili sol – trg, ki ga še danes lahko zaznavamo v njegovih izvirnih potezah; tu so se privezovale beneške galeje in od tod se je vzpelo do glavnega trga, mimo cerkvic Svetega Nikolaja in Svete Trojice. Nato še štiri mor-

ska vrata: na severu *Porta isolana* (Izolska vrata) in *Porta Bossedraga* (Vrata Bošadraga), na vzhodu *Porta san Pietro* (Vrata sv. Petra), na jugovzhodu *Porta Ognissanti* (Vrata Vseh svetih) za povezave s po-deželjem. Središče mesta stoji na visokem delu otoka. Vse oblasti gledajo na glavni trg (*Platea Communis*, kasneje *Piazza del Duomo* – Stolnični trg): beneška oblast v mestu in v istrski provinci – to je koprski načelnik in kapitan – s svojo Pretorsko palačo (resnično upravno središče beneške Istre), škofija, Stolnica, Loža, *Foresteria* (bivališče načelnikovih gostov) in *Armeria* (skladišče orožja) – izraz moči komune - in nato zastavljalnica – gospodarska moč. Malo dlje, na drugem, sosednjem trgu – Brolu – za stolnico, se je nahajalo skladišče žitaric in mok. Za Koper je značilen skoraj koncentričen potek glavnih ulic in stranskih ulic, ki se v obliki žarkov iz obeh trgov spuščajo do različnih morskih vrat. Povsod so, drug ob drugem – kot se je dogajalo v Benetkah in drugih mestih beneških domini-jev – bogati in revni, plemiči in pripadniki ljudstva. Ob pogledu na mesto z zraka, so se nad drugimi stavbami dvigovale velike palače plemiških družin - kot so palače Gravisi, Tarsia, De Belli, Belgramo-ni-Tacco, Tutto, Bruti, Almerigogna - ter veliki kompleksi rednih redov: samostani svetega Frančiška, svetega Dominika, svete Ane, Servitski, svetega Gregorija, samostan Kapucinov svete Marte in sa-mostana svetega Blaža in svete Klare. Na koncu pa so še obrambne strukture – stolpi in nasipi – obkrožali naselje in nudili varnost.

Koper, plan mesta,
konec 17. stoletja

ROVINJ

Rovinj, konec 16. stoletja (Degli Oddi)

V Istri med petnajstim in devetnajstim stoletjem ni bilo urbanega središča, ki ne bi doživelo procesa rasti ter demografskih, gospodarskih in socialnih sprememb, kot Rovinj, starodavni ribiški kraj. Kombinacija med poljedelstvom, ribištvom in pomorstvom je pri rovinjskem ljudstvu spodbudila tesen odnos z zemljo in z morjem, pogojevala tradicije in mentaliteto ter

ustvarila temelje za razvoj krajeвне civilizacije, ki zaradi svoje izvornosti izstopa iz istrskega regionalnega konteksta.

Rovinjsko ozemlje je bilo med najmanjšimi na polotoku – približno 76 kvadratnih kilometrov, kar predstavlja 3% beneške province – in je imelo eno samo ruralno središče, to je Rovinjsko selo. Od sedemnajstega stoletja dalje so intenzivno izkoristili zemljišča s posaditvijo oljk, pa tudi žit in vinske trte, na račun živinoreje. Oljčniki so se raztezali od zadnjih hiš mesteca, od tako imenovane “cavane del porto” – pristaniške četrti, in v roku nekaj desetletij – med letoma 1670 in 1710 – je proizvodnja olja dosegla vrhunec provincialnih kapacitet, ter zasedla mesto takoj za Koprščino in Piranom. Vsako jutro je množica meščanov-kmetov zapustila mestece, da bi se vrnila zvečer; v Rovinj so vozili oljke za stiskanje, bodisi tisto “legalno” v uradnih torkljah, bodisi tisto “illegalno”, ki se je odvijalo v kletih. Gospodarska iniciativa ni izhajala iz premožnega patricijskega sloja, temveč iz neskončne množice posameznih kmetov, združenih (kot povesod po Istri) v številne bratovščine. Porast obdelanih zemljišč in močan demo-

grafski pritisk na podeželje je preprečil, da bi se na podeželju oblikovala še druga majhna naselja, razen Rovinjskega sela – tako, kot se je zgodilo v Poreču, Umagu, Novigradu in Pulju.

Porast oljkarstva – s kakšno prekinitvijo, kot med letoma 1709 in 1718 – je sledil vzporednemu razvoju ribištva. Ravno v tistih desetletjih je prišlo do revolucije pri tehnikah ribolova: prešli so iz obalnega ribolova, ki so ga izvajali na različnih področjih ob obali, rezerviranih za ribolov, imenovanih “*peschiere*” – torej plodnih področjih, kar zadeva ribe – na ribolov na odprtem morju, kjer so lovili plavo ribo, ki je bila primerna za soljenje in torej tudi za konzerviranje. Vse to je dalo velik zagon mestecu, ki je po oljkarski krizi v letih 1709-10 zraslo tako kot nobeno drugo središče: v obdobju med letoma 1710 in 1741 so prešli iz 5.600 prebivalcev na 7.900, leta 1750 so dosegli število 8.700 in presegli 10.000 ali morda 12.000 enot okrog leta 1780, nakar se je rast ustavila. Rovinjski otok, zgodovinsko jedro, je dobesečno pokalo zaradi ljudi; že na koncu sedemnajstega stoletja se je naselje začelo širiti proti kopnemu – proces, ki se je nadaljeval skozi celotno osemnajsto stoletje. Razcvetelo se je trgovsko pomorstvo – torej jadranski priobalni promet, kjer so Rovinjšani postali spretni podjetniki pri transportu soli, olja in vina iz Dalmacije v Benetke in Trst, ter pri prevozih med habsburškimi tržnicami in mesti Ancona, Senigallia in Fano. Gospodarska širitev in kopičenje kapitalov sta prispevala k gradnji nove velike župnijske cerkve (1725-36) in odprtju zastavljavnice – najbogatejše blagajne celotne Istre. Skratka, v Rovinju so krožila bogastva, ki so bila mnogo večja od tistih v Kopru – bogastva, ki niso bila skoncentrirana v rokah maloštevilnih družin, temveč razdeljena med širok krog populacije. Geografska obzorja rovinjskih gospodarjev-kapitanov in mnogih prebivalcev niso bila več omejena na Jadransko morje, temveč so zajemala celotno Sredozemlje, do samega Londona. Nove hiše, palače, cerkvice, privezi, nove prometne osi, kot je tako imenovana ulica *Carera*, je spremljal razvoj ljudske kulture, za katero so bili značilni veličastne procesije bratovščin, kolektivna potovanja k svetišču v Loretu in na sejem v Senigallio ali – bolj intimno – razvoj *bitinad*, ljudskih pesmi, ki so se razlegale po trgih in ulicah, pa do številnih zaobljubnih darov, namenjenih Mariji in svetnikom v zahvalo za srečo na morju.

REKA (15. – 18. STOLETJE)

Cesarica Marija Terezija

Kot del Kastavskega kapitanata in posest Habsburžanov, je bilo *ozemlje* Reke v petnajstem stoletju majhna, a živahna komuna. Njena – že dobro izrisana – funkcija je bila središče gospodarske izmenjave za kontekst Kvarnerja, a ne le to: krog poslov reških trgovcev je segal do obal pokrajin Marche in Romagna. To zanimivo reško petnajsto stoletje nam še ni dobro poznano. Zagotovo je dobro usmerjen razvoj ustavila beneško-habsburška vojna leta 1508. Po beneški zasedbi, se je mesto že leta 1509 vrnilo v roke Maksimilijana Habsburškega. Leta 1516 je prišlo do premirja, nato do miru, a za oživitev gospodarstva in družbe so bila potrebna mnoga desetletja. Tudi Reko, tako kot mesta zahodne Istre, je prizadela stagnacija v prvi polovici šestnajstega stoletja. Leta 1530 so njen položaj mesta in komune uredili s sestavo statuta, v katerem so zbrali vse lokalne pravne norme. V drugi polovici šestnajstega stoletja niti

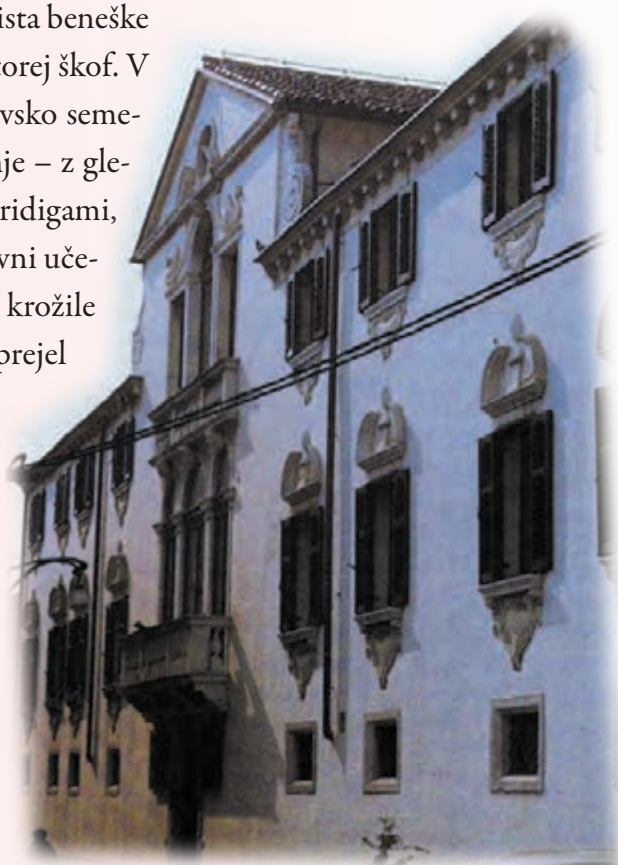
Reki ni bil prihranjen problem Uskokov, katerih plenjenja so tudi tu preprečila nadaljnje napredke vse do leta 1620. Šele tekom sedemnajstega stoletja je mesto ponovno pridobilo velikost in vloge, ki jih je imelo v petnajstem. V teh stoletjih je bilo mesto omejeno znotraj obzidja in ni imelo več kot tri tisoč prebivalcev. V šestnajstem stoletju je bila Reka posest krajevnega kolegija Jezuitov. Tako, kot za Trst, je tudi za kvarnersko mesto osemnajsto stoletje predstavljalo stoletje preobrata: leta 1719 je bilo razglašeno za prosto luko. Leta 1748 je Marija Terezija ustanovila primorsko trgovinsko provinco, kateri se je Reka priključila leta 1752. Leta 1776 je mesto postalo del madžarsko-hrvaške kraljevine, natančneje Hrvaške. Ob tisti priložnosti je mesto zahtevalo svojo upravno avtonomijo, katero mu je cesarica priznala leta 1779. Odslej so Reko šteli za priključen del (in torej samostojen, avtonomen, subjekt) k Madžarskemu

kraljestvu in torej za madžarski izhod na morje. V drugi polovici osemnajstega stoletja se je mesto začelo širiti onstran obzidja – najprej proti naplavinškemu območju ob izlivu reke Riječine, nato pa na umetne nasipe na morski obali. Leta 1776 je bilo na Reki 5.132 prebivalcev. Na koncu osemnajstega stoletja je mesto beležilo dodaten porast, ki pa je bil daleč od tržaških gibanj. Simboli nove Reke, ki je nastajala, so bili cerkev Svetega Vida (dokončana leta 1742), palače, nove ceste ter obrati, kot sta tovarna sladkorja in pristanišče.

MESTO

Istra je, na koncu koncev, imela le malo mest v pravem pomenu besede in mnogo pol-mest ali skoraj-mest. Med petnajstim in osemnajstim stoletjem je samo Koper znotraj sebe ohranil stalno ozračje središča, ki nekaj pomeni; na glavni trg so gledale vse moči: krajevna, komunska in tista plemiških družin, tista beneške oblasti - v osebi načelnika in kapitana - ter cerkvena, torej škof. V Kopru – čeprav s spremenljivo usodo – je bilo škofovsko sementišče, kjer se je oblikoval kler, je bilo kulturno življenje – z gledališči, z ljudskimi predstavami na prostem, javnimi pridigami, literarnimi dejavnostmi, ki so jih vodili nekateri krajevni učeni ljudje. Benetke so bile blizu in Padova tudi; torej so krožile ideje, knjige, novi okusi. Ob letnem sejmu je Koper sprejel na stotine trgovcev; tradicionalna je bila prisotnost Kranjcev, imenovanih *Cranzi* – Slovencev, ki so prihajali kupovat sol, katero so potem prodali naprej na Kranjskem, Štajerskem in Hrvaškem. Koper je bil torej vedno živahno središče. Pripadniki ljudstva so delali v solinah, obdelovali zemljo "onkraj mostu", bili so ribiči; nato so v osemnajstem stoletju lahko bili delavci v majhni manufakturi sveč, predvsem pa so bili mali obrtniki, pristojni za razne storitve (čolnarji, hlapci, kuharji, uradniki v skladiščih soli), ki jih je

Koper, palača Brutti

tako mesto lahko nudilo. Zgodba Trsta in Reke je poglavje zase: najprej sta bili središči zmerne velikosti, kraj izmenjave – predvsem Reka – nato mesti, ki sta se v drugi polovici osemnajstega stoletja razcveteli. Druga mesta na polotoku so bila manjša, v primerjavi s Koprom: tako Piran in Poreč, ki sta imela visoko plemstvo, medtem ko sta Novigrad in Pulj veljala za propadla. Rovinj je bilo najbolj obljudeno središče Istre, ki je poleg meščanov imelo močan in bogat ljudski razred; a Rovinj je bil *Ozemlje*. V celoti gledano, so obalna mesteca imela družbene like, katere je bilo težje srečati v notranjosti polotoka, kot so diplomirani zdravniki, številni notarji, odvetniki, višji kler, protoburžuji, plemiči – sami ljudje, ki so uporabljali učeno kulturo. Skoraj-mesta – *Ozemlja* v notranjosti, kot sta Buje in Vodnjan, utrdbe, kot Motovun, Plomin, Buzet – so bili nekje na sredini med ruralno dimenzijo in urbanimi modeli. Vseposod v utrdbah in krajih, okrog glavnih trgov, predvsem v beneških uradih načelnikov, so v miniaturni poustvarjali vzdušje večjih mest in – na nek način – zrcalno sliko glavnega modela: Benetk.

VAŠKA DRUŽBA

Istrske vasi, v virih imenovane *ville/sela*, so bile majhnih dimenzij in so imele največ 300-400 prebivalcev. Mnoge majhne utrdbe, predvsem na habsburškem delu polotoka, so predstavljale vaške družbe; tako Hum, Draguč, Vrh. Na videz je v notranji Istri težko načrtati razmejitveno črto med utrdbami, mikro-mesti, kot Lindar, Tinjan, Boljun, in tistim, kar so v zahodni Evropi imeli za vas. In vendar je *villa/selo* v Istri nekaj samosvojega v primerjavi z različnimi tipi utrdb/krajev, ki so bili manjše, neutrjeno naselje, ki je bilo lahko na čelu župnije, in ki je bilo na institucionalni ravni navadno odvisno od kakšnega večjega središča. To je vidno predvsem na koprskem podeželju, s celo vrsto vasi, pa tudi na območju Pulja in okrog Poreča. V *selu*/vasi je bila oblast - odvisno

od števila prebivalcev v kraju - v rokah ene, dveh ali ožje skupine družin, iz vrst katerih so izvolili župana ali *merigo*, to je vodjo vasi, ter sodnike, ki so bili njegovi pomočniki. Ta vaška elita je bila navadno tudi najbogatejša in je predstavljala približno 5-8%, največ 10% skupnega števila družin. Hiše županov so bile največje v vasi; poleg njih so stali hlevi za vole, ki so služili za prevoze in za delo, za drugo govedo in ovce, za nastanitev različnih služabnikov in hlapcev, ki so bili navadno fantje v otroških letih. Družina župana je bila številna: del nje so bili, ne le otroci in morda še stari starši, bratje ali sestre, ki še niso bile omožene, ampak tudi trije do štirje služabniki in hlapci. Služabnik je večinoma skrbel za živali in je izhajal iz krajevnih siromašnih družin, lahko pa je izhajal tudi iz revnejših predelov. Tako na obalni Istri pogosto najdemo mlade Kastavce (iz Kastva), ki so se – morda ob spremljanju čred – ustavili pri kakšni bogatejši kmečki družini. Viri nam pravijo (lokalne variante so številne), da je bilo navadno 70% razpoložljivih virov okrog določene vasi (gozdovi, obdelane njive, oljčniki, pašniki, vinogradi, napajališča) v rokah 20% družinskih poglavarjev – da so bili torej viri razdeljeni med tistimi, ki so imeli pristojnost predstavljanja, in kakšno drugo družino; ostalih 80% družin si je moralo deliti 30% virov. Seveda je bilo okrog 30-35% družin, ki niso posedovale ničesar in katerih člani so se preživljali kot dninarji, najemniki ali hlapci ter so otroke prepuščale bogatejšim kot hlapce in pastirje. Družbene vloge v vaseh so bile bolj stroge kot si lahko zamišljamo, podrejena pa jim je bila cela vrsta obnašanj: od izbire soproga – tako imenovana poročna zaveznitva – do izbire prihodnosti otrok. Glede na to, da je vas vedno na nek način zavisela od utrdbe, kraja ali mesta, je bila elita *ville/sela* tista, ki je igrala vlogo posrednika med institucijami mesta in preostalim delom ruralne družbe ter, ki je imela opraviti s trgovci, plemiči in župniki, ki so skoraj vedno govorili drugi jezik.

Višnjan, loža

NASELBINE

Sveti Vinčenat, Palača Grimani

Glede na tip naselja, so v starem režimu obstajali vsaj štirje tipi kmetov: urbaniziran poljedelec, ki je stanoval v priobalnih mestih in mestecih; kmet, ki je živel na *ozemljih* in v utrdbah v notranjosti polotoka; kmet, ki je živel v *selih*, torej v bolj ali manj velikih vaseh; in končno kmet, ki je živel na različnih *stancijah* ali *kortah*, to je na raztresenih, pogosto

enodružinskih kmetijah. Po koncu kolonizacije, ki je okrepila zapuščene vasi in ustvarila konstelacijo osamljenih kmetij, so se v osemnajstem stoletju omenjene štiri naseljitvene kategorije jasno razporedile na ozemlju regije. Na ravni beneške Istre so leta 1811 – z napoleonskimi parametri – mesta (definirana po demografskem kriteriju, torej po velikosti, ne po pomembnosti) zajemala 35% populacije, osamljene kmetije 31%, vasi 29%, kraji 5%. Drugače povedano: v osemnajstem stoletju smo imeli dva protagonista rasti: na eni strani mesto, ki je v nekaterih primerih zlezlo iz stagnacije, na drugi strani pa osamljena kmetija. Kljub temu, da so pri omenjenem napoleonskem popisu mnoge kraje definirali kot vasi (na primer Sveti Lovreč Pazenatički), dejansko ugotovljamo, da je kraj (utrdba, *ozemlje*) kot tip naselbine v ruralnem okolju, prepustil mesto – kar zadeva demografske količine - vsem in osamljenim kmetijam. Prehod se je zgodil v obdobju med letoma 1670 in 1800. Pred tem je med trdnimi točkami, ki so jih predstavljala mesta in mesteca na obali ter utrdb in *ozemlja* v notranjosti, obstajala spremenljiva realnost podeželj, na katerih je potekala kolonizacija. Konec kolonizacije in stabilnost podeželja je pripeljala do galaksije osamljenih kmetij, ki so dejansko gostile tretjino populacije beneške Istre in so predstavljale nasprotni pol

tisti tretjini, ki je živela v urbanem okolju. V resnici je bila situacija bolj zabrisana; na temelju podatkov iz Beneških anagrafov je okrog leta 1770 populacija urbanega in pol-urbanega tipa – torej tista v glavnih *ozemljih* in utrdbah (od Oprtalja in Buj do Plomina) - združevala približno 45-48% skupne populacije. Kasneje, na koncu osemnajstega stoletja, je populacija vasi, osamljenih kmetij in utrdb dodatno porasla, čeprav delež tistih, ki so živeli v mestih, mestecih in krajih, ni upadel pod 30-35% celokupnega števila prebivalstva. Seveda govorimo o beneški Istri – kontekstu, ki je bil sicer brez velikih mest, a je bil znatno urbaniziran. Drugačna je slika celotne Istre, kjer je v habsburškem delu prevladovala populacija vasi in osamljenih kmetij nad maloštevilnimi utrdbami in kraji.

RODITI SE IN UMRETI

Demografske raziskave nam razkrivajo, da so se ljudje v osemnajstem stoletju poročali pri povprečni starosti med 20 in 25 let - tako v ruralnih, kot v urbanih središčih Istre -, da je ženska do svojega 35.-37. leta lahko rodila povprečno 4-5 krat, da je v družini na koncu preživelo le malo otrok – od enega do največ treh, odvisno od ravni blagostanja v družini.

Če je bubonska kuga po letu 1630 izginila, vsekakor niso izginili tifus in koze, katerih epidemije so ciklično prizadevale predvsem otroke do petega leta starosti. Mrzle zime so ogrozile pridelke; temu je sledilo pomanjkanje živeža ali sredstev (olja, vina) za nakup hrane s posledično lakoto, oslabitvijo tistih, ki so že bili slabotni, ter precejšnja verjetnost okužbe z epidemično boleznijo v družbi z visoko demografsko gostoto. Vedno, po letih pomanjkanja in lakote, so koze pokosile cele generacije. Seveda je bila smrtnost višja v manj premožnih družinah. Posledično, je bila povprečna velikost družine osemnajstega stoletja velikost

*Milje, pripadniki
ljudstva*

nuklearne družine: oče, mati in dva otroka. Večje družine, na primer tiste, ki so zajemale dva brata z njunima ženama in otroki ter stare starše, srečamo le v nekaterih *stancijah*. Vendar ni fiksnega modela družinske celice, saj se je bolj ali manj povsod velikost spreminjala glede na "življenjska obdobja" njenih članov. V najbolj produktivnih letih osebka starega režima – torej med 25 in 40 – se družinska celica poveča z majhnimi in oskrbe potrebnimi otroki ter s starimi starši in – zaradi trenutnih razmer – postane razširjena družina. Družina zopet postane nuklearna – z dvema, tremi člani – takrat, ko starih staršev ne bo več in, ko bodo starejši otroci odšli. V devetnajstem stoletju se je situacija spremenila: smrtnost otrok je upadla, zato so obstajale velikanske družine z 8–10 člani; sedemnajsto in osemnajsto stoletje pa sta bila čisto nekaj drugega, paradoksalno bližja sodobnim modelom.

POMORSKA DIMENZIJA

Približno dvestopetdeset kilometrov dolga členovita istrska obala - široka in z ribami zelo bogata površina, ki ji v Severnem Jadranu ni bilo primere – je bila na beneški strani razdeljena tako: 90% med desetimi komunami in 10% med sedmimi fevdi; medtem ko so si habsburški del – na Kvarnerju – delile skupnosti Pazinske grofije in Kastavskega kapitanata. V vodah, ki so bile v pristojnosti komun, so lahko lovili le prebivalci, medtem ko so celoten ulov morali nesti na trg in zanj plačati dajatev. Obalno pokrajino so torej zelo dobro poznali in so za vsak zalivček, skalo ali drago natančno vedeli, kje je bilo rib na pretek in kje je bila voda "plodna", in noben tujec se ni smel približati brez pristanka skupnosti. Iz dajatev na ulovljeno ribo so komune pridobile od četrte do tretjine vseh prihodkov. "Zasebni" lastniki obale pa so bili skoraj vsi koprski fevdalci. Med sedemnajstim in osemnajstim stoletjem so najprej družina Scampicchio, nato družina Barbabianca, na koncu pa markizi Gravisi – fevdalci Kaštela – posedovali notranji in najbolj bogati del Limskega zaliva, imenovan *Cul di*

Leme. Grofi Borisi, fevdalci vasi Funtana, so pridobivali dobiček iz najemnine tamkajšnjega zasebnega ribolovnega področja (tako imenovane “*peschiere*”). Grofje Rotta so se v kraju Sipar ponašali s pomolom in ribolovnim področjem, medtem ko so grofje Verzi imeli nekaj podobnega v kraju Sveti Ivan Kornetski. Med duhovniki najdemo novigradskega škofa, ki je užival prihodke od ribolovnega področja v bližini Tarske vale, medtem ko je poreški škof užival sadove tistega pri Vrsarju, benediktinski samostan v Poreču pa tistega pri otoku Sv. Nikola. Vse to je bilo obalno, skoraj obrežno izkoriščanje, ki ima svoje stalno mesto v virih od srednjega veka do devetnajstega stoletja; šlo je za dejavnost z mnogimi tehničnimi in strukturnimi omejitvami, onstran katerih razvoj ni bil mogoč. Zato je bila nova metoda za lov sardin, ki jo je izdelal Rovinjščan Biasio Caenazzo leta 1695, nekaj revolucionarnega. Uporabljali so mreže za sardine, ki so jih spustili na površju, in vabo iz zmletih rakovic. Količine plave ribe, ulovljene po tem sistemu, so se strmo povzpele, kajti ulov je bil zagotovljen – ne le v nočeh brez lune, ampak tudi sredi belega dneva. Porast ulovljene ribe se je izkazal kot pozitivna okoliščina, za katero je bila značilna razpoložljivost koprške soli po nizki ceni (kupljene ali pretihotapljene), predvsem pa povečanje povpraševanja po slanih (konzerviranih) ribah na vseh področjih padske nižine, čemur je botrovalo dejstvo, da so zaradi izgube zemljišč v korist pridelovanja koruze, zmanjšali živinorejo in z njo razpoložljivost mesa, katerega so v prehrani nadomestili z ribo.

Rovinjski ribiči so v regiji prevzeli vodstvo, njihove flote – pod vodstvom celih dinastij ribičev-podjetnikov, tako imenovanih *paronov* (gospodarjev, lastnikov – op.prev.) – pa so svoje delovanje razširile na obale južne Istre, nato na Kvarner in celo do Novega Vinodolskega. Na koncu ni manjkal niti spor s krajem Chioggia in njegovimi ribiči v zvezi z ribolovnimi področji ob istrski obali – spor, ki je končal na sodni ravni pri beneškem Senatu, ki je ugodil skupnosti iz Rovinja.

Koprska bracara

SOL

Do začetka sedemnajstega stoletja so bila vsa mesta in mesta severne Istre aktivna pri proizvodnji soli – enega najbolj iskanih proizvodov starega režima, ker je bila nepogrešljiva pri konzerviranju živil. Določeni zgodovinarji so pomen soli v preteklosti primerjali s pomenom nafte v današnjem času. Dejansko so Trst, Milje, Koper, Izola in Piran služili s pridobivanjem soli, kar je potekalo v za ta namen postavljenih obratih. Proizvodnja soli v Izoli je prenehala tekom sedemnajstega stoletja. Usoda industrije soli je bila v posameznih središčih različna: mnogo je bilo sporov s Trstom, ki je nameraval razviti solno središče v Žavlah in bližnjih Miljah ter Kopru; večkrat je prišlo do vojaškega spopada, čeprav lokalnega pomena. Kupci soli so bili mnogi: Benetke so se oskrbovale neposredno v Piranu; Koper in Milje so dobavljali sol Kranjski in južni Štajerski; Trst je znova in znova poskušal pridobiti svoj tržni delež; poleg tega pa je potekalo še tihotapljenje soli v sami Istri v bližnji Furlaniji, pa tudi na območju izliva reke Pad. V Istri – čeprav so obstajala “mesta soli” – distribucija in izobilje tega proizvoda nista bila samoumevna. Imeli so uradno dobavo – z odlokom *Serenissime* – ki je iz Kopra potekala do Poreča, Rovinja in Pulja. Potem je tu potekala trgovina tistih, ki so živeli vzdolž avstrijsko-beneške meje, raznih *Šavrincev* in *Bizjakov*, ki so na oslovskih hrbtih tovorili in prodajali sol po celi notranji Istri in po Krasu v zameno za žitarice in drobne živali. To je bila kapilarna trgovina, ki je dosegla vsako vas. Na koncu je potekalo tudi tihotapljenje dalmatinske soli - z otoka Paga;

Piran, Canalgrando v solinah

ladje, polne te soli so se ustavljale v Pulju (Verudi) ali v manjših pristaniščih v Fažani in Medulinu, sol pa so od tod nezakonito razpečevali v Vodnjanu in obmejnih območjih.

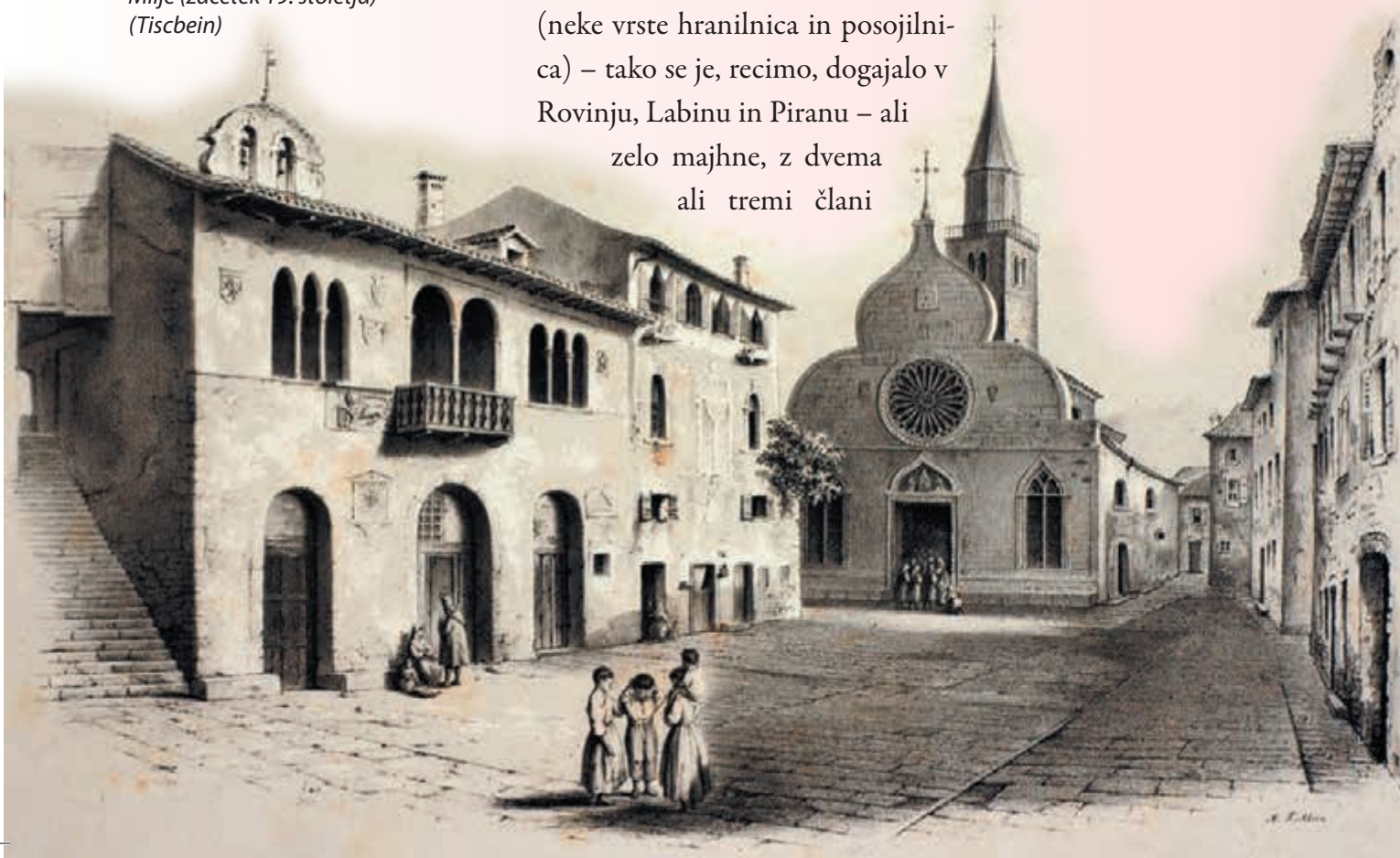
Sol so proizvajali v posebnih obratih, kjer je bilo omogočeno izhlapevanje slane vode, a kjer je bila na razpolago tudi sladka voda. Kar zadeva te zahteve, so bila okolja v Žaveljski dragi, v močvirjih v bližini Kopra in v dolinah Strunjana in Sečovelj izjemna. Solinarsko podjetje je tvoril lastnik in solinar, ki je delal na enem samem fondu, to je skupku 10 izparilnih bazenov, imenovanih "*cavedini*". Lastnik je priskrbel denar (kapital) za vse potrebno orodje in za gradnjo hišic v katere so se en ali več solinarjev preselili s svojimi družinami za dobo šestih toplih mesecev (od aprila-maja do konca septembra), ko se je dejavnost odvijala. Pobiranje soli – tako imenovani "*incanevo*" – je bilo zelo trdo ročno delo, ki se je začelo junija in se navadno končalo 20. septembra. Dobiček je bil dober, a ne visok. Vso pridobljeno sol so z bracerami prepeljali od solin do skladišč, ki so stala v mestu (v Piranu, Kopru, Miljah), in kjer so jo stehali in zapisali znesek, ki naj bi ga lastnik prejel. Polovica čistega zaslužka – po plačilu krajevnih (komunalnih) in beneških dajatev, je pripadala delavcu. Piranska komuna je bila tako vedno ena najbogatejših v Istri – dejansko to lahko še danes opazimo na ravni ureditve in opreme mesta. Vendar je solna industrija imela svoje neznanke: nenadne nevihte, ki so lahko zvišale nivo vode v potokih in povzročile tako imenovane "*montane*", ki so uničile vse; ali pa viharji na morju, ki so z nenadnimi visokimi valovi povzročali škodo. Vse blagostanje, ki je izhajalo iz te industrije, je bilo vezano na ceno soli – ceno, ki so jo določale Benetke v obliki določenega števila dukatov za tako imenovani "*moggio*", ki je predstavljal mersko enoto – skoraj eno današnjo tono. Benetke so omejevale tudi količino soli, ki so jo lahko pridobili iz enega izparilnega bazena. Beneška gospodarska politika v tem sektorju je bila torej predpogoj za kakršenkoli razvoj piranske ali koprške urbane družbe. V obdobjih nizkih cen in omejitev je celokupna proizvodnja padla in se je zmanjšalo število delavcev (nekateri so se izselili, mnogi so zamenjali sektor) tako, kot se je dogajalo v obdobju med letoma 1720 in 1760; v obdobjih proste proizvodnje in spodbud – kot se je dogajalo od leta 1760 pa do konca Republike – je to ugodno vplivalo na razvoj celega mesta.

BRATOVŠČINE

Gostota porazdelitve laičnih bratovščin v Istri – ne glede na urbano ali ruralno dimenzijo, na beneški ali nadvojvodski politično-institucionalni kontekst, na obmorsko ali podgorsko okolje, na avtohtono ali kolonsko populacijo – ostaja eno najzanimivejših poglavij družbene zgodovine starega režima v regiji. Bratovščine, imenovane tudi *laične šole*, so bile prisotne v večjih središčih že od trinajstega stoletja dalje. Vendar lahko ta pojav označimo kot masovni – ki je bil sposoben zajeti tudi vsa ruralna središča – šele v 16.-17. stoletju. Bratovščina je bila v bistvu združenje posameznikov, ki so se zbirali pod patronatom določenega svetnika v neki cerkvi ali okrog oltarja določene župnijske cerkve. Namen tega zbiranja je bil predvsem vzajemna pomoč – predvsem materialna – verski kult, ustanovitev skupne blagajne, s katero so vzpostavili politiko vzajemnih posojil ali vlaganj. Bratovščina je bila laična, saj kler nanjo ni imel nobenega vpliva. Bratovščine so bile lahko velike in ekonomsko močne, kot na primer zastavljalnica (neke vrste hranilnica in posojilnica) – tako se je, recimo, dogajalo v Rovinju, Labinu in Piranu – ali

zelo majhne, z dvema
ali tremi člani

Milje (začetek 19. stoletja)
(Tiscbein)

v izgubljeni goljavi na podeželju. Posameznik je bil lahko sobrat v različnih bratovščinah, pristopile so lahko tudi ženske. Poznane so bratovščine, vezane na določen poklic, kot bratovščine svetega Martina za kmete iz mesta, svetega Nikole za pomorščake, svetega Petra za ribiče. Obstajale so bratovščine, ki so se posvečale skoraj izključno kultu, in druge, ki so bile majhne banke. V nekaterih primerih je bilo v določenih bratovščinah mogoče srečati plemiče in pripadnike ljudstva. V Vodnjanu so bili – v nekaterih laičnih šolah – včlanjeni vsi odrasli tega kraja. Bratovščine so bile ravno tako razširjene tudi v habsburški Istri, vendar imamo o njih na razpolago manj virov kot za tiste na beneškem delu. V beneškem delu Istre je bilo sredi osemnajstega stoletja približno 700 ali morda 730 laični šol. Ob populaciji približno 76.000 prebivalcev (leta 1741) je to pomenilo zelo visoko gostoto – ena bratovščina na vsake 104 prebivalce (vključno z otroki), z distribucijo 3,8 bratovščin na kraj – od najpomembnejših mest do najmanjših *sel*. Ob upoštevanju dejstva, da se je leta 1766 število aktivnih moških vrtelo okrog 28.000, dobimo razmerje 38 odraslih moških na vsako enoto. Če upoštevamo tudi bratovščine habsburške Istre, kjer – čeprav manjkajo ocene skupnega števila – predpostavljamo, da jih je bilo skoraj sto, pridemo do skupnega števila 800 ali morda 850 bratovščin v regiji v drugi polovici osemnajstega stoletja – koncentracije, ki v katoliški Evropi verjetno nima primerjave. Bratovščine so bile ukinjene leta 1807 z napoleonskim dekretom, pustile pa so veliko praznino – predvsem na ravni kapitalov – na istrskem podeželju.

TIHOTAPSTVO

Kontrabant predpostavlja nezakonit transport blaga ob kršenju pravil, ki le-tega urejajo – pravil, ki navadno predstavljajo obveznosti v obliki dajatev. V starem režimu je bil vsak premik blaga podvržen dajatvam. Vino, ki so ga na primer z vozom ali čolnom prevažali iz vinogradov okrog kraja Bale v Rovinj, je bilo

podvrženo plačilu dajatve rovinjski komuni. Isto je veljalo med Plominom in Labinom ter med katerimikoli drugimi središči v Istri. Na splošno so krajevna javna gospodarstva svoje prihodke temeljila na potrošnji najpomembnejših živil – davke so torej zaračunavali na žito, vino, ulovljeno ribo, olje. Istočasno so bile obveznosti, ki jih je bil kmet dolžan poravnati župniku, plemiču, lastniku zemlje, ki jo je obdeloval, plačevali v naravi, torej v obliki olja, žita, drobnih živali. Malo in le priložnostno pa je krajevni fiskus obremenjeval premoženje, zemljiške posesti; primer za to je, recimo, travarina, torej uporaba pašnikov v pristojnosti komune. Na ta tradicionalni sistem, ki se je torej nanašal predvsem na potrošnjo, se je bil navezal beneški fiskus, ki je prizadel proizvodnjo in trgovino za regijo tipičnih proizvodov, to je oljčnega olja, soli in slane ribe. Plačilu davka se je bilo zelo lahko izogniti. Načelniki so se namreč stalno pritoževali, ker so bili z eno majhno ladjo, imenovano *fusta*, nemočni nasproti par stotinam kilometrov obal in zalivčkov, kjer je na večjih in manjših plovilih vse mrgolelo zaradi prodaje olja, soli, vina, lesa, slane ribe. Kontrabant, ki je dejansko pomenil izvoz krajevnih dobrin brez plačila obveznih dajatev, je vseskozi spremljal gospodarsko življenje v regiji. Z rastjo ravni proizvodnje v regiji je istočasno raslo tudi tihotapstvo. Gospodarstvo glavnega gospodarskega središča zahodne Istre – Rovinja – je bilo močno prizadeto zaradi trgovanj, ki so ignorirala beneško obdavčitev. Proizvajali in izvažali so olje, slano ribo in svežo ribo. Iz Pirana in Kopra so tihotapili sol. Mnogo manjši je

bil tihotapski promet proti Istri, ki se je z manufakturnimi proizvodi visoke kakovosti lahko oskrbovala na bližnjem beneškem tržišču. Edini proizvod, ki so ga tihotapili iz zunanosti regije, je bil tobak.

Spopadi in napetosti med skupinami mečevalcev, zadolženih za nadzor trgovine, in nezakonitih prodajalcev tobaka so bili v zadnjih desetletjih osemnajstega stoletja zelo pogosti. To je bil pojav, poznan po vsej beneški državi in v drugih evropskih kontekstih.

Starodavni ribiški čoln, "paranza"

BANDITIZEM

Banditizem in nasilje sta bila mnogo bolj značilna za istrsko podeželje, kot za obalna urbana središča, pa tudi kot za utrdbe in kraje v notranjosti. Spopadi med posamezniki in skupinami starih in novih prebivalcev so spremljali kolonizacijo podeželja. Biti bandit je pomenilo biti obsojen zaradi hudega kaznivega dejanja. Kazniva dejanja so se lahko zgodila po naključju: spori med sosedi, med družinami, v raznih gostilnah; ljudje so se stepili in uporabili tudi orožje. Kdor je storil kaznivo dejanje, je moral biti obsojen – ukrepati je morala oblast v primeru krvnega maščevanja med stranema, od katerih je bila ena prizadeta. Najbolj nasilna področja so bila področja kolonizacije, torej na obrobju območja pod načelnikovo pristojnostjo – področja, ki sovpadajo z zgodovinsko Vlahijo, pasom, ki se vije od zaledja Umaga vse do kanala reke Raše. Eno najnasilnejših središč je bil Dvigrad – natančneje kraj Kanfanar, v gostilnah katerega so se pogosto dogajala huda kazniva dejanja. Kdor je bil izgnan, je zapustil družbo in je moral živeti na njenem obrobju. Včasih so se oblikovale bande teh izgnancev, ki so živeli med različnimi vasmi in pritiskali na krajevne mogočnejše. Bande so postajale del družbene pokrajine podeželja. Temelj banditizma v Istri ni bila protifiskalna reakcija; šele v zadnjih desetletjih osemnajstega stoletja sta banditizem in kontrabant tobaka stopala vstric. S tega zornega kota je utrdba Vrsar – pod jurisdikcijo poreškega škofa in torej izvenozemeljska enota v primerjavi z beneško

Področja, kjer je bil banditizem razširjen (17.-18. stoletje)

Istro – s svojim pristaniščem postala leglo tihotapcev in banditov vseh mogočih vrst. S priključitvijo v letu 1778 so želeli narediti konec tej enklavi. Velike bande so torej živele na robovih družb, pogosto sredi tako imenovane normalne družbe; tako v Vodnjanu na začetku osemnajstega stoletja načelniku ni preostalo drugega, kot da je prijavil prisotnost banditov, ki so se prosto sprehajali po kraju; tako je neka banda iz Marčane tiranizirala plemiče iz Pulja okrog leta 1710. Banditi so imeli svoje ovaduhe; a tudi beneška vojska, sestavljena iz profesionalnih vojakov in prostovoljcev iz oddaljenih območij (na primer Koprčanov, ki so verjetno govorili slovensko narečje, in katere so uporabili v okolici Vodnjana in Pulja) je – če je hotela – znala pregnati bande. V neki operaciji so bliskovito obkolili Vodnjan z enotami, ki so prihajale z morja – s Fažane – in drugimi, ki so prihajale iz severa – s Koprščine. Tudi oblasti so imele svoje ovaduhe. Med zakonom in nezakonitostjo so – kot ponavadi – poskušali preživeti; če je nezakonitost postala neznosna, če je povzročala preveč škode in je preveč prizadela beneško oblast, je hitro prišlo do reakcije, ki je bila pogosto neizprosna.

BOGASTVO IN REVŠČINA

V Istri ni bilo imetnikov veličastnih bogastev, ni bilo družin, ki bi se lahko tudi v najmanjši meri približale beneškemu patriciatu, katerega pripadniki so – poleg palač na Canal Grande – imeli več kot eno hišo ter zemljiške posesti na beneškem podeželju. Zelo dolgo je veljalo prepričanje, da je bila Istra izjemno revna v vsakem svojem družbenem sektorju, kot so med drugim poudarjali tudi beneški načelniki – malo zato, da bi upravičili svoje delovanje, malo pa tudi zato, da bi razložili skromne davčne prihodke. Šele pred kratkim – pri proučevanju notarskih zapisov kupoprodaj, najemov, oporok – se je začela izrisovati nova slika gospodarskega, premoženjskega in družbenega stanja na beneškem delu polotoka. Ni slučaj, da se je sam obseg notarskih knjig

povečal od druge polovice sedemnajstega stoletja dalje, (in sicer) vzporedno s povečanjem števila prebivalcev v zahodnih mestecih in vsesplošno gospodarsko rastjo. Ob opazovanju situacije okrog let 1750-70, torej na vrhuncu osemnajstega stoletja, pridemo do naslednjih ugotovitev: A) na osnovi zemljiških posesti, nepremičnin (hiš, hlevov), pa tudi luksuznih predmetov (žlahtnih tkanin, predmetov), ugotavljamo blagostanje, ki ga trenutno sicer še ne moremo kvantificirati, ki pa je vsekakor višje od “zelo revnega” stanja, zapisanega v poročilih beneških načelnikov. B) na podeželju (govorimo o stoletju pred koncem kolonizacije) je mnogo lepega – od hiš do ureditve samih vasi (majhni trgi, cerkve, ceste) – in v Istri ni razkošnih rezidenc za maloštevilne bogate izbranice, ampak mnogo skupnosti, kjer ne srečamo revščine dninarskih družin padskega območja; predvsem v okviru samostojnih kmetij (*stancije, korte*), kjer je živela skoraj tretjina populacije, srečamo velika imetja in tudi majhne kmečke luksuzne predmete (svilo, kakšen dragulj, orožje). C) v zgodovinskih urbanih središčih, kot je Koper, ne manjkajo ugledni sedeži/palače, kot je palača markizov Gravisi, je pa presenetljiva raven bogastev v lasti neplemiških, popolnoma anonimnih družin v Rovinju in Poreču. D) če se je škof Tomasini okrog leta 1650 pritoževal, da v celi Istri ni niti enega urarja, v osemnajstem stoletju srečamo luksuz – z dragim tekstilom, srebrnimi vrči, posodjem iz porcelana, slikami – v hišah številnih podeželskih župnikov, kot na primer v odročnem kraju Grdoselo pri Pazinu. E) ravno okus župnikov, pa tudi pobuda županov s tesnimi povezavami v mestih sta v drugi polovici osemnajstega stoletja zaslužna za razcvet mnogih župnijskih cerkva, v katere so vdelali uvožen marmor in slike, ki so izstopale iz konteksta, v katerega so jih postavili.

Skratka, prikazuje se nam Istra, ki je vsekakor bolj dinamična, ki je ne označujejo gospodarske neenakosti, tako, kot se je kasneje zgodilo v devetnajstem stoletju, z bogatimi lastniki na eni strani in vasmí, polnimi revežev, na drugi. V osemnajstem stoletju v majhnih mestih ni bilo veliko beračev, niti hlapcev. Če ni bilo velikega bogastva, ni bilo niti razširjene revščine.

Rovinj, cerkev Svetega Frančiška, podoba na oltarju svetega Križa

PLEMIČI

Dva družbena sloja, privilegirana na institucionalnem nivoju, so predstavljali plemiči in kler. V Istri - na beneškem delu - je bilo toliko plemstva kot mest. Bili so plemiči z naslovom - torej so imeli naslov, ki jim ga je dodelila imperialna oblast ali Republika (grofje in markizi), ali plemiči zato, ker so bili člani plemenitega sveta nekega mesta (Kopra, Pulja, Novigrada, Poreča). Poleg teh plemičev so bili še meščani po pravici, to je prebivalci nekega mesta, ki so prisostvovali sejam mestnih svetov in, ki so lahko bili imenovani na najvišje funkcije. Naslovi so bili dedni in od tod izhaja velik pomen družine, ki ni bila le jedro tesnih sorodstvenih vezi, temveč tudi entiteta z natančno določeno družbeno vlogo. Avtoriteto neke družine so gradili skozi več generacij in nalogo vsakega novega člana je bila nadaljevati

Piran, Benečanka

po poti svojih prednikov ter prenesti tisto, kar se je bilo nabralo v obliki materialnega in moralnega prestiža na nivoju skupnosti. Čut za čas v starem režimu namreč ni bil tak kot je danes - vezan na posameznika, na trenutek; glede na zelo počasno spreminjanje vsakdanjika, je bil kolektivni spomin zelo globok in vsak član družine je - predvsem med plemiči - načrt prednikov občutil kot svoj načrt. Ni bilo individualne zgodbe (kot je samoumevno za današnji čas), ampak družinska, sestavljena iz mnogih desetletij, če ne celo stoletij. Tako v mestih, ki jih demografske katastrofe niso prizadele - kot sta Koper in Piran - pa tudi v manjših - kot sta Rovinj in Labin - skozi stoletja srečujemo iste rodovine, iste družine, kvečjemu s kakšnim dodatkom. Imamo pa tudi ponovno rojena mesta, kot je Poreč, s svojo množico *parvenijev*.

*Obsodba morilca
doža Pietra Tradonica,
grafika iz 17. stoletja*

Biti plemič ni pomenilo tudi biti bogat. Mnoge družine so ekonomsko propadle; po drugi strani vsekakor ni bilo lahko ohraniti določeno prednost v obliki zemljiških posesti, solin, hiš, saj je bilo gospodarstvo starega režima bolj nepredvidljivo od tistega v sodobni realnosti.

KOPER		POREČ		
<i>Naslovni plemiči (grofje, markizi)</i>	<i>Krajevni plemiči</i>	<i>Naslovni plemiči (grofje, markizi)</i>	<i>Krajevni plemiči</i>	<i>Meščani po pravici</i>
Bocchina	Almerigotti	Agapito	Alessandri	Albertini
Borisi	Barbabianca	Balsarini	Benussi	Artusi
Brutti	Barbo	Becich	Boghesich	Baldini
Carli	Baseggio	Gregis	Bullo	Beltramini
Fini	Belgramoni	Polesini, markizi	Corner	Candusio
Gravisi, markizi	De Belli		Filaretto	De Rossi
Grisoni	Del Bello		Filippi	Filippini
Morosini	Corner		Minotto	Valentini
Polesini, markizi	Franceschi		Mainetti	Vergottini
Sabini	Gavardo		Papadopoli	Vidali
Tacco	Lugnani		Salamon	Volpi
Tarsia	Mancini		Sincich	Zanetti
Verzi	Manzioli		Zotti	Zuliani
	Petronio		Zuccato	
	Sereni			
	Vida			
	Vittori			

KLER

Na istrskem podežlju – tako na beneškem, kot na habsburškem delu – je bil kler zreduciran na lik župnika in kakšnega cerkovnika. Duhovnikov je bilo več v obmorskih mestih, kjer je bilo med drugim tudi več denarnih sredstev. Če je kler – bodisi sekularni (duhovniki), bodisi redni (menihi, nune) nekje sredi osemnajstega stoletja na ravni beneške Istre predstavljal 1,2% celotne populacije, se je ta delež pri obravnavi posameznih primorskih mest povečal. 40% sekularnega klera je živel v desetih mestih in mestecih, medtem ko je redni kler dosegel skoraj celotno – 92%. Sam Koper je koncentriral 24% - to je četrtno – vsega klera beneške Istre, glede na to, da je bilo to mesto z največjo prisotnostjo samostanov.

Poleg tega je gospodarstvo soli dopuščalo različnim redovom – frančiškanom, dominikancem in drugim – delovanje in določeno premoženjsko avtonomijo. 63% rednega klera – menihov in nun – je namreč živel v treh mestih soli (Kopru, Piranu in Miljah), medtem ko je bil preostanek razkropljen med Rovinjem, Porečem, Puljem in maloštevilnimi individualnimi enotami v Labinu, Umagu, Vižinadi in Vodnjanu. Kler se je številčno okrepil v obdobju med letoma 1650 in 1760. Takrat je Beneška republika uvedla omejevalno politiko – politiko, katere rezultat je bila ekspropriacija cerkvenih dobrin, predvsem tistih rednega klera, ki naj bi bile odvečne za družbeno življenje. To je povzročilo padec števila redovnikov na koncu osemnajstega stoletja, upadanje pa se je nadaljevalo tudi v napoleonskih letih.

Cerkvena kariera je bila zatočišče - tako za plemiče kot za ljudstvo. Plemiči so se potegovali za kanonikat, ki je nudil zagotovljene prihodke (prebende, nadarbine); kanoniki so bili priključeni največjim cerkvam v regiji, ki so bile na drugem mestu po tistih, ki so predstavljale sedeže škofij (na primer Rovinj, Pazin, Žminj, Bale v poreški diecezi). Tudi župnijska kariera je bila privlačna, vendar je bila to relativno omejena pot za meščane, kadar je šlo za podeželske župnije, kjer je bilo potrebno poznati "ilirski jezik".

Tako je podeželski župnik skoraj vedno izhajal iz kakšne premožne kmečke družine ali družine kakšnega podeželskega kraja.

UPAD KLER V DRUGI POLOVICI OSEMNAJSTEGA STOLETJA

Leta	1766-70	1790	Trend
Sekularni kler			
(skupno število)	682	622	- 8,5 %
Redni kler			
(skupno število)	326	188	- 42,3 %

GIAN RINALDO CARLI

Gian Rinaldo Carli je bil eden največjih italijanskih polihistorjev v osemnajstem stoletju. Rodil se je v Kopru leta 1720, umrl pa je v kraju Cusano pri Milanu leta 1795. Študiral je na univerzi v Padovi, kjer je nato po diplomi nekaj časa tudi predaval; potem je bil v Toskani, od koder se je vrnil v Koper, kjer je želel ustvariti mestece proizvodnje tekstila. V domovini je dal močan zagon krajevni akademiji in je investiral kapital, ki ga je pridobil kot doto od pokojne žene. Poskus odprtja manufakture v svojem mestecu, ki ga je imenoval *Carlisburgo*, je na koncu propadel: proizvodnja je – pod vodstvom uvoženih delavcev – sicer poletela, a ustavilo se je pri transportu in distribuciji proizvodov. Škoda na proizvodnih sredstvih, določena nezaupljivost krajevnega prebivalstva, spori s koprskim plemstvom, ki je bilo daleč od podjetniške mentalitete, so na koncu Carliju vzeli pogum. Po tej izkušnji je bil Carli – zahvaljujoč slovesu, ki si ga je pridobil z nekaterimi pomembnimi publikacijami – leta 1765 imenovan za predsednika Visokega gospodarskega sveta v Milanu, kjer se je ukvarjal predvsem z denarnimi problemi. Habsburški Milano je bil v tistih letih mesto, ki je v Evropi pomenilo avantgardo na upravni, gospodarski in kulturni ravni. Čeprav se ni več vrnil v Koper, je ostal tesno povezan z

Gian Rinaldo Carli
(1720-1795)

rojstnim krajem, kot nam dokazuje velika zbirka njegovih pisem. Carli se je zanimal za mnogo stvari – v skladu s kulturnimi okusi osemnajstega stoletja: od arheologije do zgodovine, od astronomije do financ in ladijske tehnike. Bil je v stiku z največjimi italijanskimi književniki in učenjaki osemnajstega stoletja; bil je prijatelj družine Verri, sodeloval je pri časopisu “Il Caffè”. Spomnimo naj na traktat z naslovom *Dell'indole del teatro tragico* (O značaju tragičnega gledališča - 1746), na pomembno študijo z naslovom *Dell'origine e del commercio delle monete e dell'istituzione delle zecche in Italia* (O izvoru kovancev in trgovanju z njimi ter o ustanovitvi kovnic v Italiji – 1751), ter veličastno delo z naslovom *Delle antichità italiane* (O italiskih antikvitetah – 1788-91). Na koncu svojega življenja je – pretresen zaradi razvoja dogodkov v Franciji po letu 1789 in predvsem po letu 1792 – zanikal razsvetljenske teze, ki so ga večji del življenja navdihovale.

KONEC REPUBLIKE SVETEGA MARKA

Pod pritiskom napredovanja napoleonskih čet je 12. maja 1797 za vedno izginila oligarhična oblast v Beneški republiki; Republike kot take ni bilo konec, ali vsaj ne v nadaljnjih petih mesecih. V Benetkah - tako kot drugje v beneškem zaledju – se je začela doba demokratičnih občinskih oblasti po modelu izkušenj, nastalih v Parizu nekaj let pred tem.

Beneška Istra je osupnila pred novostmi, ki so prihajale z lagune – kot je bilo lahko zaznati iz negotovega vzdušja, ki je trajalo približno dvajset dni, do začetka junija. Takrat je prišlo do prehoda od ene oblasti na drugo – od vodilnega sloja starega režima na uveljavljajoče se sloje, ki so znali izkoristiti okoliščino – prehoda, ki se je zgodil po dveh poteh: eni mirni - v Rovinju, Umagu, Motovunu, Poreču in Pulju, kjer je štafetna palica prešla od ene skupine, ki ji je bila odvzeta avtoriteta, na novo skupino ali je prišlo do posodobitve vrst elit – in eni nasilni – v Kopru, Izoli in Miljah.

V Kopru in Izoli je prišlo do prave pravcate vstaje, ko so se začele širiti govorice o domnevni zaroti, ki naj bi v mesto pripeljala avstrijsko vojsko. Vstaja koprskega ljudstva je izbruhnila 5. junija 1797, potem, ko so v Izoli napadli palačo beneškega načelnika, ki je bil v njej še prisoten, načelnika ubili in iznakazili njegovo truplo. Prišlo je do napada na nekatere patricijske družine, kot na primer na družino Carli (sumili so, da je Agostino Carli, sin Gian Rinalda Carlija, organiziral prihod Avstrijcev). Ko je množica našla habsburški prapor, so starega sedemdesetletnega grofa Stefana Carlija (Gian Rinaldovega brata) pretepli, ga odvedli na trg in ga prisilili, da je kričal "živel sveti Mark". Šele naslednji dan sta škof in novi ljudski voditelj Nicolò Baseggio uspela umiriti ljudi.

Tačas se je v koprski jurisdikciji Dvigrad, v Kanfanaru, ljudstvo zagnalo proti krajevemu skladišču žitaric in mok, kjer so bili zapisani dolgovi družin, ki so prosile za posojila v obliki žita: požgali so vse. V Rovinju in Piranu se je realizirala prava demokratična občinska oblast in ljudstvo je – ne glede na stan, kateremu je pripadalo – lahko demokratično sodelovalo pri upravljanju, in sicer v ljudski skupščini, ki se je zbrala v župnijski cerkvi. V Poreču in Motovunu je v bistvu prišlo do kompromisov med staro in novo oblastjo. Vendar je bilo vsega konec že 11. junija 1797, ko so v beneško Istro prispele prve avstrijske čete, ki so – eno po eno – zasedle vsa mesta.

Koprski plemiči so sestavili sonete v čast novega imperialnega vladarja in se zahvalili usodi po razburljivih dogodkih 5. junija. Odpiral se je nov list v zgodovini regije. V Benetkah je novica o izgubi Istre prizadela in užalostila vse sloje – bolj kot katerakoli druga novica, ki je prihajala z beneškega zaledja; zavedali so se dejstva, da je z izgubo prve jadranske periferije izginila vsaka možnost preživetja Republike, pa čeprav reformirane; brez morja (oziroma Istre) – so bile Benetke, še kaj drugega kot prekrasen spomenik na robu padske nižine?

Koper, Pretorska palača

OSTANKI NEKE DOBE

Barban, vrata Utrdbe

Profili Rovinja, Poreča in Pirana nas popeljejo nazaj v osemnajsto stoletje – tako, kot tudi mnogoštevilne neoklasiistične cerkve, posejane po Istri v zadnjem stoletju republike svetega Marka. Benečansko/beneška patina na polotoku je večinoma tista, ki je nastala z gospodarskim, demografskim in družbenim oživljanjem podeželja – po letih 1670-80. Osemnajsto stoletje je priča temu vrhuncu in za-

pušča široko materialno dediščino, katero lahko vidimo v vsakem kraju v notranjosti – poleg obalnih, kjer je kasnejše prenovne niso zabrisale. Slog cerkva in zvonikov – od baročnega do neoklasiističnega – presega politične meje, tako da ga najdemo tudi v habsburški Istri, kot na primer v Pićanu in Gračišću. Arhitektonski modeli obalnih mest vplivajo na majhne podeželske cerkve. Podeželska Istra, ki jo vidimo na razglednicah iz začetka dvajsetega stoletja, je Istra *starega režima*. Danes – ob iznakaženju obale v imenu “industrije turizma”, o kateri bi bilo mogoče razpravljati – stari istrski režim in pristna vzdušja beneške Istre ostajajo čedalje bolj zakopana pod avstrijskimi, italijanskimi in jugoslovanskimi urbanističnimi in arhitektonskimi posodobitvami. Bolj pristno, na arhitektonski ravni manj pokvarjeno Istro srečamo v notranjosti polotoka – med Grožnjanom in Motovunom, v profilih nekaterih vasi iz osemnajstega stoletja, na trgih in v prostorih pred cerkvami. Starega istrskega režima – predvsem beneške nadvlade – nismo v celoti razumeli, nasprotno: prepogosto smo ga razumeli narobe, po nacionalnem/nacionalističnem ključu. In vendar je dovolj, da se podamo naokrog po polotoku, in razumeli bomo, da je približno štiristo let – kar jih je preteklo pred prihodom devetnajstega stoletja sprememb identitet – oblikovalo regijo: dalo ji je tisto nekaj posebnega, presenetljivo uglašenega z njenimi naravnimi pokrajinami, zaradi česar je izvirna in prepoznavna.

PETO POGLAVJE

DOLGO DEVETNAJSTO STOLETJE (1797 – 1918)

1. 1797-1814: KONEC STAREGA REŽIMA

IZMENJAVA VLADARJEV – Demokratične občine – Avstrijska okupacija – Habsburška vladavina – Prve spremembe – Napoleonska oblast - NAPOLEONSKA IZKUŠNJA – Novosti – Istrski departma – 1806-1807: preobrazbe – Gospodarska kriza – V Ilirskih provincah – Konec francoskega vmesnega obdobja.

2. 1814-1848: ENA SAMA HABSBURŠKA ISTRA

UPRAVNA ENOTNOST – Ilirski kontekst – Istrsko in Reško okrožje – Regijska upravna enotnost – Druga Istra? - MODEL VLADANJA – Krepitev države – Pravica in sodstvo – Vlada – Okraji in fevdi – Kler in Cerkev – Občine – Novi družbeni temelji - GOSPODARSKA OSNOVA: 1814-1848 – Kriza na začetku devetnajstega stoletja – Situ-

Poreč, Dvorana Istrske diete

acija v letu 1821 – Sprememba kultur – Zemljiška struktura – Kmetijska proizvodnja – Pomorstvo – Industrije – Cestno omrežje – DRUŽBE – Nastajajoča buržoazija – Kontinuiteta elit – Drobitev male posesti – Podeželja osrednje Istre – KULTURE – Nacionalna kultura? – Poenotene elite – Večjezičnost – Transverzalnost – Abstraktna Italija – Pietro Stancovich – Vztrajanje starega režima?

3. 1848-1860: NACIONALNI DEJAVNIK

LETO 1848 – Več kulturnih opcij – Marčna kriza – Vstaja v Benetkah – Volitve – Dunaj – Kriza monarhije – Reforme leta 1849 – Neoabsolutizem – NAROD – Koncept naroda – Nacionalna dimenzija – Odnos s Slovani – Vseslovanstvo – Nacionalni kler – Od lokalnega k nacionalnemu.

4. 1860-1914: POLITIČNA DOGAJANJA IN NACIONALNA NASPROTJA

1860-1880: ITALIJANSKI MONOPOL – Preobrat leta 1860 – Politično sodelovanje – Dieta – Politične opcije – Upravne reforme – Italijanstvo in Slovanstvo – Puljski razvojni skok – Nacionalna masa – Volitve leta 1873 – Narodna stranka - 1880-1907: RAST SLOVENCEV IN HRVATOV – Politizacija po nacionalnem ključu – Združevanje – Nadzor nad občinami – Hrvaške in slovenske politične sile – Nove politične struje – Nacionalni spori – Nasprotovanja - 1907-1914: MED SPOPADI IN KOMPROMISI – Volitve leta 1907 – Kompromis – Ponovni vzpon italijanske politike – Mešana komisija – Nemogoče politično sožitje.

5. MODERNIZACIJE

Sodobno, tradicionalno – Narodna enotnost – Ruralna tradicionalnost – Mobilnost, slogi, imaginarno – 1860-1960: nepojmljive sočasne prisotnosti.

6. 1914-1918: PRVA SVETOVNA VOJNA

REGIJA IN KONFLIKT - NA DIPLOMATSKIH MI-
ZAH – Londonski sporazum – Mejne črte.

Devetnajsto stoletje predstavlja stoletje preobrazb v smeri modernosti. Dolgotrajne nadvlade Beneške republike je bilo konec leta 1797, medtem ko je v obdobju med letoma 1806 in 1813 tudi Istra preživljala napoleonsko izkušnjo. Habsburška restavracija, ki je sledila v letih 1814-15 in do leta 1848, je prinesla odločilne spremembe na ravni lokalnih uprav; spremenilo se je tudi kmetijstvo, število prebivalstva pa je naraščalo. Beneško in habsburško Istro so na upravni ravni združili leta 1825. Od leta 1867 do leta 1918 je provinca – kot mejna grofija in s svojo regionalno dieto – spadala v avstrijski del Avstro-ogrske monarhije, tako imenovano Cislajtanijo.

Leti 1848-49 sta tudi za Istro pomenili določeno prelomno obdobje, ki je v regijo prineslo nove načine razumevanja ljudstva in države, ter liberalizem in nacionalne zahteve. Uveljavitev nacionalnih identitet je že začela zanimati dele italijanskega plemstva in meščanstva, ki so bili občutljivi za tisto, kar se je dogajalo v Italiji. Po letu 1848 je to, kar je takrat štel za novost, progresivno zajelo vsa urbana okolja – medtem ko je v enaki meri občutljiv za narodnostno vprašanje kasneje bil tudi hrvaški in slovenski kler (ki so ga takrat imeli na splošno za slovanskega), kateri je igral odločilno vlogo pri narodnem prebujenju (kot so takrat temu rekli) hrvaških in slovenskih populacij, ki so takrat na podeželjih predstavljale večino. Uveljavitev nacionalnih identitet je pripeljala do razdelitve družb po nacionalnem ključu – to je bil proces, ki je sovpadal s poprejšnjo razdelitvijo, že starega režima, na urbane (predusem obalne) in vaške skupnosti, kar pa je bilo problematično v krajih v notranjosti polotoka. Nacionalno vprašanje je pripeljala do nacionalnih nasprotij: gospodarska in politična elita na regionalni ravni, ki je bila italijanska že s kulturnega gledišča, je sedaj italijanska tudi z nacionalnega vidika; njej so se na-

sproti postavili novi voditelji – na začetku cerkveni, nato tudi advokati in meščani – ki so izražali kulturne in politične zahteve slovenske in hrvaške populacije. Prva stran se je upirala odstopanju pooblastil in pravic. Tako so nacionalna nasprotja označevala istrsko regionalno politično in kulturno zgodovino predvsem od leta 1880 dalje. Vendar ni bilo le to. Od leta 1860 dalje opazamo prvo kleno modernizacijo regije – proces, ki se je brez premora nadaljeval tudi v dvajsetem stoletju: šlo je za dodatne upravne posodobitve, za širitev šolske vzgoje, za izboljšanje sistema vodne oskrbe, za razvoj komunikacijskih poti, za izgradnjo železniške proge, rast Pulja – tako mesta kot ladjedelnice -, za začetek industrializacije, za tehnični razvoj v kmetijstvu. V prvem desetletju dvajsetega stoletja je bila Istra v vseh pogledih habsburška provinca. Pulj, Trst in Reka so bila mesta z visokim standardom. Kljub temu pa je bil narod tisti, v katerem so videli prihodnost, ne cesarstvo. In okrog naroda, nacionalizma, so se skoncentrirali vsi politični in družbeni boji. Prva svetovna vojna (1914-18) je le začasno zamrznila napetosti.

1. 1797-1814: KONEC STAREGA REŽIMA

Izmenjava vladarjev

V mesecu marcu 1797. leta so bili Francozi že v Trstu; 12. maj štejeemo za dan zatona aristokratskega modela Beneške republike – oblast je prešla na demokratično občino, ki je Francozom v Dominanti odprla vrata. Posredno, so se tudi v glavnih središčih beneške Istre na začetku junija oblikovale demokratične občine (kot model je služil revolucionarni Pariz): Koper, Izola, Piran, Poreč, Motovun in Rovinj; vse so prisegle zvestobo novi beneški politični ureditvi. Vendar je bilo to le prehodno obdobje. Čez nekaj dni - do 17. junija – so beneško Istro zasedle avstrijske čete, ki jih vodil general Klenau, kateri je naročil postopno in obzirno ukinitvev občin. Benetke so ostale neodvisne s formalnega vidika do 17. oktobra 1797, ko so z mirom, ki so ga v kraju Campoformio podpisali Napoleon in Habsburžani, prenehale obstajati in postale avstrijski dominij.

Demokratične
občine

To je bil konec neke dobe, v smislu vsega, kar je lahko predstavljalo kolektivni spomin države starega režima, kot je bila Beneška republika - države, ki je vsekakor imela svoj formalni sistem pri izvajanju oblasti, države, ki je imela svojo simboliko, svojo normativno in pravno strukturo, močno vezano na specifične krajevne, komunske in fevdalne resničnosti, v okviru katerih jo je izvajala. Alternativa temu – habsburška vladavina – ni bilo nekaj popolnoma novega za prebivalce beneške Istre, v kolikor je bila gospodarska integracija med Trstom kot avstrijskim emporijem in severnimi deli polotoka že dejstvo. Ravno skozi sobivanje s Trstom in Reko, zelo dinamičnima mestoma, so poznali najboljši obraz Avstrije – gospodarski in najbolj obetajoč. Pa saj je Avstrija že bila v Istri – v njenem osrednjem delu – poznali so nekatera pravila, krožil je denar, videvali so prapore, zastave in uniforme. Istrsko plemstvo je radostno (s soneti in zdravicami) pozdravilo avstrijske vojake in habsburško vladavino ter zgroženo zbežalo

Avstrijska okupacija

Habsburška vladavina

stran od kaosa občin. Cesar je predstavljal največje jamstvo, da bo vse ostalo stabilno, saj so v Istri – tako kot vedno – hoteli predvsem stabilnost. Beneške in habsburške Istre v letih prvega avstrijskega dominija (1797 – 1805) niso formalno združili, temveč sta ostali dve povsem ločeni enoti.

V beneški Istri nova avstrijska vlada, ki jo je vodil grof Raimond Thurn, spočetka ni uvedla strukturnih sprememb, razen priznanja enakopravnosti – v občinah – med plemstvom in pripadniki ljudstva. V bistvu so odpravili tradicionalno razdelitev po stanu, ki je bila pripeljala do neredov v Kopru in do napetosti v drugih krajih. Pripadniki ljudstva, ki so znotraj svojih vrst že imeli pravo pravcato elito, so tako uspeli z nekaterimi posamezniki sodelovati pri vodenju občine. Mesta je vodila prehodna institucija z imenom Začasna politična direkcija. Beneškega davčnega sistema niso spremenili – ostal je v veljavi do napoleonske vladavine in, v mnogih ozirih, tudi kasneje. Pravila za izkoriščanje lesa in trgovanje z njim so ostala nespremenjena. Gospodarsko in družbeno življenje sta ostala ista. Spremenila se je le vladavina. Edini sektor, ki je utrpel spremembe – najpomembnejši sektor, saj je na njem temeljila legitimnost oblasti – je bil krajevni upravni sistem ter deljenje pravice.

Prva sprememba je nastopila po treh letih – leta 1800 – pod vodstvom barona Filipa Rotha, ko je ozemlja starodavnih občin združil tako, da je oblikoval sedem okrožij ali departmajev (Koper, Buzet, Piran, Poreč, Rovinj, Labin in Pulj), ki so bila podrejena provincialni vladi, ki jo je vodil opolnomočen Komisar. V vsakem okrožju je bilo sodišče prve stopnje (za civilne in lažje kaznive zadeve), ki je še vedno delovalo po pravnih pravilih komunalnih statutov (starih več stoletij). Šele leta 1804 so združili province beneške Istre in Trsta v en sam provincialni

Prve spremembe

Rovinj, sredina 19. stoletja (Tischbein)

kapitanat s Trstom kot glavnim mestom. Bilo je prvič – od časov oglejskega patriarha –, da sta bila oba konteksta združena v eni sami upravni enoti.

Kljub vsemu pa so evropska dogajanja neposredno vplivala na politično usodo regije. Tako je – po bitki pri Austerlitzu in z Bratislavskim mirom, podpisanim 26. decembra 1805 – Istra prenehala biti habsburška posest (tako, kot vse bivše beneške posesti, t. j. Benetke, kopno in Dalmacija) in je januarja 1806 prešla pod vladavino Napoleona, francoskega cesarja. Marca 1806. leta je bila Beneška Istra (kot vsa bivša beneška ozemlja) uradno priključena Italijanskemu kraljestvu in je pridobila status departmaja. V okviru nove napoleonske konstelacije Evrope je bila imenovana tudi za vojvodino cesarstva. Beneška Istra je torej ostala ločen subjekt, ki so ga kot takega priznavali tudi v diplomatskih klopeh: enota, ki je bila vedno ločena od habsburške Istre.

Napoleonska oblast

Napoleonska izkušnja

Italijansko-francoska vlada je bila odločno radikalnejša na vsakem področju javnega življenja. Njene motivacije in njen način razumevanja vladanja so bili popolnoma različni od habsburških modelov in prakse. Modernizacija v smislu funkcionalnosti, racionalnosti, učinkovitosti so bili argumenti, ki so spodbujali spremembe, slednje pa so bile vedno mišljene kot operacija, izvedena z vrha, na dirigiran način, ne da bi vprašali za mnenje nasprotne strani, na katere se je vse to nanašalo. Sicer pa za napoleonsko ureditev niso obstajali razredi, s katerimi bi se pogajali o načinu vladanja: ni bilo podložnikov, bili so meščani, ki so se morali nujno prilagoditi sistemu, ki je veljal za najboljšega in najrazvitejšega (izhajal je iz francoske revolucije). Ni bilo več razredne družbe – bila je civilna družba (vsaj v namenih novih vladarjev).

Novosti

Na ravni konkretnega življenja, so podložnikom vsilili celo vrsto novosti – od prava do fiskusa, do vojaških obveznosti. Nova ureditev je za svoj obstoj potrebovala krajevne vodstvene kadre – tako stare kot nove; tako je nova situacija mnogim skoraj-meščanom omogočila dostop do funkcij, do kariere. Istrski departma je vodil prefekt – “novi človek”, Dalmatinec Angelo Calafati.

Istrski departma

Reka, začetek devetnajstega stoletja

1806-1807:
preobrazbe

Na krajevni upravni ravni so leta 1807 Departma razdelili na dve okrožji – Koper in Rovinj, ti dve pa na štiri oziroma sedem kantov, pod katerimi so bile občine. Glavno mesto je ostajal Koper, prefekt pa je imel znatno koncentracijo izvršnih in pravnih pooblastil (predstavljal je vrh prizivnega sodišča).

V letih 1806 in 1807 je prišlo do korenitih preobrazb. V kratkem času je bilo konec stoletnih običajev in institucij. Ukinili so vse, kar je spominjalo na fevdalnost: fevdalne jurisdikcije, fevdalne prihodke in pravice. Na čelo občin so izvolili načelnike. Luč sveta je ugledal Glavni svet Istrskega departmaja, ki je imel 30 članov in je bil prva institucija skupščinskega tipa na ravni province (neke vrste regionalni parlament). Na normativnem nivoju so uvedli Napoleonov kodeks, istočasno pa so ukinili komunalne statute, ki so bili do tedaj v veljavi. Na vojaški ravni so ustanovili Nacionalno gardo in izbrano enoto z imenom *Istrski kraljevi bataljon*. Ukinili so laične bratovščine, ki so bile v regiji zelo razširjene, kakor tudi verske kongregacije; zasegli so imetje vseh verskih redov (frančižkanov, dominikancev in drugih). Izginile so dajatve srednjeveškega porekla, uvedli pa so obdavčitev, ki je bila v skladu s sistemom, veljavnim v Italijanskem kraljestvu.

Ukrepe na fiskalni ravni, to je povečanje dajatve na sol, so seveda občutili v okviru obalnih gospodarstev, v prvi vrsti pri ribolovu. Ravno tako uničujoče so bile posledice kontinentalnega

bloka – ne toliko zaradi preprečitve izvoza, kolikor zaradi zloma jadranske gospodarske izmenjave, glede na prisotnost britanskih vojaških ladij pred obalami.

Za francosko nadvlado so značilne mnoge zasege, zaostritev davkov, gospodarski polom, ki je prizadel pomorstvo – ki je bilo še leta 1805 najuspešnejši sektor v regiji. Če so – po eni strani – novosti na institucionalni in upravni ravni, predvsem v urbani okolju, nastajajočemu meščanskemu razredu dale možnost politične in družbene promocije, se je – na drugi strani nejevolja razširila še posebej v ruralnih kontekstih, ki so bili pripravljeni slediti proti-napoleonskim pobudam. To je postalo očitno v aprilu leta 1809, ko je Napoleonova vlada nenadoma padla in so se v Istru vrnile avstrijske čete, ki so naglo osvojile glavna mesta. Francozom so nasprotovali kmetje osrednje Istre, ki so bili nenaklonjeni novostim, in s katerimi so morda – bolj kot da bi sledili političnemu načrtu – manipulirali krajevni voditelji; nasprotovali so tudi – iz drugih razlogov – pomorski cehi vzdolž obale.

A Francozi so skoraj takoj zopet prevzeli regijo. Še vedno v letu 1809, v mesecu oktobru (Dunajski mir) so Istrski departma priključili novoustanovljenim Ilirskim provincam, ki so zajemale Kranjsko, Koroško, Goriško, Trst, beneško Istro, habsburško Istro, vojaško Hrvaško, del civilne Hrvaške in Dalmacije, vključno z Dubrovniško republiko (ki je prenehala obstajati leta 1808). V Ljubljani je prebival guverner – maršal Marmont (imenovan tudi “Dubrovniški vojvoda”). Ilirske province so predstavljale poseben, ločen

Gospodarska kriza

Vodnjan, konec devetnajstega stoletja

V Ilirskih provincah

del Francije (kot Francoske province) – del, postavljen kot jez med Avstrijskim cesarstvom, Otomanskim cesarstvom in Italijo. Tekom te faze so tudi za Istro nakazali še druge, drznejše posodobitve, kot na primer izgradnjo cest, po katerih bi bilo možno potovati, izvajanje popisov prebivalstva, nadaljnji razvoj osnovnega šolstva, promocijo inženirskih posegov, razvoj civilnih matičnih knjig. A štiri leta niso zadostovala za izvedbo tako ambicioznih načrtov.

Na upravni ravni sta obe Istri ostali ločeni, čeprav sta bili del enega samega kondominija.

Celokupen napoleonski eksperiment je – med drugim – onemogočilo poslabšanje podnebnih razmer, ki so vplivale na kmetijsko proizvodnjo Istre, kar pa je bil tudi splošen pojav. Od let 1812-13 dalje so bile zime dramatične. Leti 1812 in 1813 sta bili pogubni za Napoleonovo usodo. Po porazu ekspedicije v Rusijo, je prišlo do koncentričnih napadov proti raznim francoskim dominijem. Tako se je zgodilo tudi v Ilirskih provincah. Od spomladi leta 1813 je avstrijski general Nugent prodiral proti Istri; šele septembra pa je ta kampanja dosegla zmagovit konec, zahvaljujoč prispevku kapitana Lazaricha, ki je na območju Pazina organiziral oboroženo vstajo in pri Beramu premagal Francoze. 12. septembra 1813 je Koper ponovno postal mesto, podrejeno avstrijskemu cesarju. S Pariškim mirom leta 1814 so habsburškemu cesarstvu uradno povrnilo ozemlja, ki jih je bilo izgubilo v letih 1805 in 1809. Z letom 1814 se je tudi za Istro začela Restavracija.

Konec francoskega
vmesnega obdobja

Konec koncev, bi lahko obdobje od leta 1806 do leta 1813 označili kot "francosko vmesno obdobje". V tem vmesnem obdobju je zaslovelo precej "novih mož", ki so končno lahko našli svoje mesto v okviru različnih občinskih in provincialnih institucij. Na splošno so leta od 1797 do 1815 nudila priložnost za utrditev ugleda in avtoritete, kakor tudi gospodarske moči mnogih družin, ki niso bile plemiškega ali odličniškega porekla. Vodilne družine v Poreču, Rovinju, Piranu so v teh okoliščinah doživele svoj vzpon. Druge – starodavne plemiške družine – pa so se uspele uveljaviti na ravni province, kjer so zasedle pomembne institucionalne položaje (na sodiščih, na primer).

2. 1814-1848: ENA SAMA HABSBURŠKA ISTRA

Upravna enotnost

V obdobju med letoma 1814 in 1848 se je istrski polotok – ki je že zgodovinsko predstavljal regionalno geografsko enoto – konsolidiral tako, kot še nikoli poprej, kot eno samo regionalno upravno ozemlje, dejansko kot regionalni teritorialni subjekt znotraj habsburške monarhije. O njegovi usodi na upravni ravni so odločili na Dunaju. Med letoma 1813 in 1814 so se v habsburških vrhovih odločili, da bodo ohranili Ilirske province. Na sam vzhodni Jadran – od Soče do Boke Kotorske – so gledali kot na eno samo enoto, kot na veliko Avstrijsko primorje. Kasneje so ločevali med severnim delom, Avstrijskim primorjem kot takim – s Trstom kot glavnim mestom –, Hrvaško-madžarskim primorjem in Dalmacijo. Še vedno na osnovi modela francoskih Ilirskih provinc, so se leta 1816 odločili za ustanovitev Ilirskega kraljestva, ki je predstavljalo nek vmesni kontekst med zgodovinskimi habsburškimi provincami, kot so bile Koroška, Kranjska, Gorica-Gradiška (vključeni) ter jadranskimi ozemlji, torej Trstom in Istro v prvi vrsti. Kraljestvo je bilo razdeljeno na dva gubernija, z Ljubljano in Trstom kot glavnima mestoma. Grofiji Gorica in Gradiška, obe Istri, civilna Hrvaška (zahodno od reke Save) in trije kvarnerski otoki (Krk, Cres in Lošinj – zgodovinski deli Dalmacije) so spadali pod tržaško jurisdikcijo.

Ilirski kontekst

Ilirsko kraljestvo, Avstrijsko cesarstvo

Istrsko in Reško okrožje

Bivša beneška Istra (razen območja Labina) je v letih od 1814 do 1822, še nadalje predstavljala specifično enoto, imenovano *Okrožje* (*Circolo*), z desetimi okraji: Koper, Piran, Buje, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Pulj, Motovun, Buzet, Sočerga), tako kot bivša habsburška Istra (okraji Pazin, Labin, Belaj, Lovran, Podgrad, Kastav), razširjena na Krk, Cres in Lošinj, katero je vodilo Reško *okrožje*, ki je zajemalo tudi hrvaška ozemlja. V bistvu sta obstajali Zahodna Istra (beneške tradicije) in Vzhodna Istra (habsburške tradicije, ki pa je zajemala tudi območje Labina in kvarnerske otoke).

Leta 1822 so hrvaške dele Reškega okrožja ponovno vključili v Kraljevino Hrvaško – Slavonijo; posledično je omenjeno okrožje izginilo. Njegova istrska ozemlja, skupaj s Podgradom in otoki Krkom, Cresom in Lošinjem so združili v začasno okrožje, katerega sedež je bil v Pazinu (1822-1825). Na tej točki se je združitve obeh istrskih okrožij zdela neizogibna. V aprilu 1825. leta je dejansko prišlo do ustanovitve enega samega Istrskega okrožja, katerega glavno mesto je bil Pazin in, ki je bilo sestavljeno iz 19 okrajev (omenjenih zgoraj). Predhodno Istrsko okrožje je avgusta istega leta Goriškemu okrožju odstopilo kraje Tržič (Monfalcone) in Devin, pridobilo pa je celotno vzhodno Istro do Krasa in kvarnerskih otokov. Gorica je, s Trstom in Istro, predstavljala Primorje Ilirskega kraljestva.

Leta 1825 je torej istrski polotok - po mnogih stoletjih so-bivanja različnih političnih modelov - postal eno samo upravno telo; upravni koncept Istre se je celo raztegnil preko mejnika Učke do Krasa - na bivši Kastavski kapitanat, na Podgrad in do otokov, ki so že bili Dalmatinski. Ta sestav je - v splošnem okviru - ostal nespremenjen vse do zatona habsburške monarhije leta 1918. Regionalnost polotoka – razumljena na sodobnejši način dvajsetega stoletja (z upravnega in geografskega zornega kota) je iz tega izšla okrepljena; zaključeno je bilo dolgo obdobje delitve na beneška in nadvojvodska ozemlja. Kasnejše sodbe (v poznem devetnajstem in dvajsetem stoletju) so v zvezi s to novo regionalno ureditvijo govorile o dokončnem preseganju nenaravne meje, a tudi o rušenju nacionalnih proporcev v regiji, saj naj bi se Istrsko okrožje razširilo na ozemlja, ki so bila pretežno hrvaška in slovenska.

V zvezi s tem je potrebno povedati, da za geografijo jadranskih komunikacij – ki je bila bolj ali manj pomorska – do kon-

Regijska upravna enotnost

ca osemnajstega stoletja istrske kopenske meje niso predstavljale ovir, tako kot je to veljalo za geografijo cest, ki so jih bili zgradili že Jožef II., nato Francozi in končno še v obdobju Restavracije. V bistvu se znajdemo pred različnimi obdobji in različnimi konceptijami prostora, zaradi česar ni rečeno, da je bilo “srce Istre” v dvajsetem stoletju še vedno temeljnega pomena, če je to veljalo v osemnajstem stoletju. Poudariti moramo tudi, da sta razvoj nacionalnih identitet in nacionalizacija, predvsem ruralnih, množic od leta 1860 potekala vzporedno z razvojem (tipično avstrijske) provincialne politike; torej je bila rešitev istrske enotnosti v letu 1825 (in sam izbor Pazina kot glavnega mesta) pragmatične narave in usmerjena k racionalni upravni organizaciji ozemlja. Posledice na nacionalni ravni so se pokazale šele kasneje. Seveda je bila beneška Istra nekaj povsem drugega v primerjavi s takim velikim Istrskim okrožjem (*Istrianische kreis*), v katerem so bili kraji s hrvaškimi in slovenskimi govoricami odločno številčnejši.

Druga Istra?

Kranjska in Avstrijsko primorje

Model vladanja

Na ravni prenove sodstva so avstrijski vladarji delno obdržali rešitve, ki so si jih bili domislili Francozi, delno so sistem reformirali (da je bil enak kot v celotni monarhiji), delno pa so povrnili tisto, kar je bilo ukinjeno leta 1806. Med reformami sistema je prišlo do okrepitve provincialnih teles na ravni Monarhije (Primorje je bila ena od dvanajstih provinc), z namenom boljšega nadzora iz središča, to je Dunaja. Na tak način so nadaljevali v krepitvi države v odnosu do pluralnosti krajevnih vlad plemenjskega tipa, ki so bile najpogostejše na habsburških ozemljih, kjer je fevdalec pomenil glavno oporo sistema. Omenjeni proces se je začel že v reformah Marije Terezije, svoj vrh pa je dosegel z Jožefom II., ki je bil cesar od leta 1780 do leta 1790; do ponovne oživitve je prišlo ravno z letom 1814. V Istri – tako kot drugod – se je to pretvorilo v okrepitev pristojnosti okrajev, ki so bili podrejeni okrožjem. Že od leta 1813 dalje je vladajoča struktura imela ne le upravne, ampak tudi sodne pristojnosti. Fevdalne jurisdikcije, ki so jih Francozi ukinili, so ponovno uvedli, vendar jih je na sodni ravni nadzorovala država, ki je postavila profesionalne uradnike v sodišča prve stopnje, v katerih je imel nekoč fevdalec izključno pristojnost in pravico razsojanja. Vendar pa v habsburškem okolju zakon ni bil enak za vse: plemičem in kleru so sodila posebna sodišča. Tako so v Trstu, Rovinju in na Reki obstajala mestna in teritorialna sodišča, kjer so na ravni civilnega zakonika plemičem in kleru sodili posebej. Kljub tej posebnosti pa se je v obdobju med letoma 1825 in 1860 razvil upravno-sodni sistem, ki je deloval na štirih ravneh: 1. občina (na primer Grožnjan); 2. okraj (na primer Buje); 3. okrožje (Istra); 4. provinca (Primorje, glavno mesto Trst). Vse to je pripeljalo do nastanka novega razreda profesionalnih birokratov – razreda, ki se je razširil tudi v manjših urbanih središčih. Posledica tega je bilo izginotje krajevnih političnih ravnovesij med odličniki in predstavniki ljudstva, ki so se potegovali za vodenje občin. Urbani odličniki, tako kot veliki zemljiški posestniki, so se začeli usmerjati na provincialno politično dimenzijo – in ne več strogo na občinsko, kot se je dogajalo do leta 1797. Upravna reforma – čeprav je bila izraz hotene centralizacije vladarskih pristojnosti – je dejansko povzročila te spremembe na krajevni politični in družbeni ravni.

Krepitev države

Pravica in sodstvo

Vlada se je izražala skozi vloge, ki jih je dodeljevala okrožju. Pristojnosti okrožja so se nanašale na: 1. pravico, sodne zadeve; 2. izvajanje predpisov in uredb centralne vlade; 3. vodenje financ na ravni pobiranja davkov (neposredne in posredne dajatve); 4. tako imenovane *javno-politične* zadeve, oziroma politiko v odnosih do cerkve, šolsko politiko, zdravstvo, založništvo (kulturna politika), oskrbo s hrano; 5. nadzor nad gospodarskim življenjem, oziroma poljedelstvom, živinorejo, obrtjo; 6. izvajanje javnega in političnega reda; 7. upravljanje financ in vlade na okrajni in občinski ravni; 8. novačenje na ravni okrožja; 9. reševanje sporov. Okrožje je vodila odgovorna oseba, skupaj z vrhom, ki so ga sestavljali štirje komisarji, zdravnik, kirurg, inženir, tajnik, projektant-risar, protokolist, pisar, arhivar in štirje odposlanci. Ta vrh okrožja so sestavljali skoraj izključno Avstrijci. Struktura kadrov izkazuje izvršno in tehnično naravo skupine.

Podrejena Okrožju je bila mreža okrajev, katerih je bilo na začetku 19, nato pa dokončno 17: Koper, Piran, Buje, Motovun, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Pulj, Labin, Pazin, Buzet, Podgrad, Belaj, Volska, Krk, Cres, Lošinj. V njih – bolj kot v njim podrejenih občinah – se je izvajalo upravljanje ozemlja. Okraj Belaj je na sodni ravni imel premoženjski značaj – bil je fevd grofa Auersperga. Fevdalna gospostva so še naprej obstajala, in sicer do leta 1848; obstajale so fevdalne pravice - ki so jih na splošno izvajali v obliki dajatev – nad Kastvom in Lovranom, nad Bersečem, nad Sočergo, Momjanom in Krkavčami, nad Završjem, Kostanjevico, Novim selom, Lovrečico, Svetim Ivanom in Materado, nad Vižinado in Svetim Vincentom, nad Račicami, nad Funtano in Kaštelom, nad Barbanom; torej nad fevdalnimi jurisdikcijami, ki so že bile habsburške in beneške. Medtem ko je bil Pazin bolj virtualno kot

Vlada

Labin, palača Lazzarini

Okraji in fevdi

realno glavno mesto polotoka – v bistvu kot sedež (to je bila bolj kot ne geografska izbira), kot središče privilegirane sodne uprave, namenjene plemičem in kleru, ter kazenskega sodišča – se je namesto njega uveljavljal Rovinj, ki je bilo najbolj obljudeno mesto na polotoku. V Kopru so združili finančne pristojnosti, medtem ko je sodišče druge stopnje (ki je pregledovalo sodbe, izrečene v Rovinju ali v drugih okrajih), stalo izven regije, v Celovcu. Na ta način so preprečevali dolgotrajne spore, ki so si jih lahko privoščili le bogatejši. Kvarnerski otoki so bili precej oddaljeni od krajev oblasti, predvsem pa od pravice, zaradi česar je prišlo do zahtev po vrnitvi v okvir Dalmacije (sicer pa je bila do Zadra po morju le kratka pot).

Kot vsi habsburški dominiji, je restavracija tudi v Istri močno nadzirala in spremenila cerkveno strukturo, pri čemer so sledili jožefinizmu (reformističnim projektom Jožefa II.); pravzaprav lahko govorimo o neojožefinizmu. Kler, ki je močno prežemal družbo na začetku devetnajstega stoletja, je bilo potrebno drastično zmanjšati – zmanjšati število in odpraviti zajedavski kler, razne kanonike, ter omejiti redni kler; pripadnikom klera je bilo potrebno dodeliti naloge, ki se niso nanašale le na bogoslužje, temveč tudi na to, kar je bilo koristno za civilno upravo – na primer matične knjige in osnovno izobraževanje. Duhovnike je bilo potrebno kulturno pripraviti v semeniščih, da bi lahko vodili vernike tako pri bogoslužju kot v spoštovanju vladarske ureditve. Pri vsem tem je bila Cerkev primorana podrejeni se laični, suvereni oblasti. Če je še v letu 1813 v tistem, kar je kasneje postalo Istrsko okrožje, obstajalo sedem diecez – torej Koper, Trst, Novigrad, Poreč, Pulj, Osor in Krk – je leta 1829 prišlo do reorganizacije (ki jo je papež Leon XII. sprejel), iz katere so na koncu izšle tri dieceze: Tržaško-Koprška, ki je vključevala novigradsko, Poreško-Puljska ter Krška, v katero je bila zajeta starodavna Osorska dieceza. Omenjene tri škofije so leta 1842 štejele vsega skupaj 136 župnij in 16 samostanov. Splošno gledano, se je število duhovnikov zmanjšalo in postali so manj obremenilni, vendar so bili, v primerjavi z merili iz osemnajstega stoletja, zelo pripravljeni; povečala pa se je njihova družbena in civilna vloga – toliko, da jih je okrepila v vlogi posrednikov med (pretežno ruralno) družbo in novo členovitostjo vladarske oblasti.

Kler in Cerkev

V Istrskem okrožju je bilo vsega 46 občin in 380 podobčin. To kaže, kako je bilo za regijo – čeprav ozemeljsko gledano ni bila velika – značilno visoko število skupnosti z določeno avtonomijo: bodisi kot mesta, kraji (po-urbani), starodavne utrdbe-kraji, velike vasi (fevdalne in ne). Okraje so vodili komisarji, kateri so imenovali načelnike, ki so vodili mesta. Na ta način se je tudi iz družbenega vidika izvajal nadzor državnih oblastnikov nad krajevnimi družbami, v katerih so elite razčlenjevale ali oblikovale skupine moči v odnosu do novih referentov suverene oblasti, to je do okrajnih komisarjev. Občine so služile predvsem kot institucionalne enote, ki so izvajale pobiranje davkov, temelječih na vrednosti zemlje – to je zemljiških dajatev. V ta namen so v dvajsetih letih vzpostavili tako imenovani franciscejski kataster (po cesarju Francu I.) – prvi, zelo natančen popis zemljiških struktur, tipov zemljišč, obdelovalnih površin, uporabe neobdelanih površin na polotoku (pred tem so Beneški anagrafi opravili približen izračun prebivalstva in dejavnosti, medtem ko je terezijanski kataster – ki ga zgodovinarji še niso proučili – ocenil zemljiško situacijo na območju Pazina.

Občine

Buje, začetek dvajsetega stoletja

 Novi družbeni temelji

V celoti gledano, je bila razlika v odnosu do beneških časov, ki so ostajali v kolektivnem spominu do leta 1848, znatna. Država je bila dobro zaznavna – od prisotnosti žandarjev, od novačenja, od davčnega sistema – ki je bil popolnoma nov v primerjavi s stoletnimi tradicijami (Beneška republika je obdavčevala proizvodnjo in porabo) – pa vse do organiziranosti sodstva. Ni bilo več komunskih ali ruralnih skupnosti, ki so se na nek način pogajale in vzpostavljale odnos s suvereno oblastjo, ki jo je predstavljal odposlanec Benetk ali Habsburžanov. Sedaj so bili vsi podložniki – seveda ob razlikovanju po razredih. To ne pomeni, da so krajevne elite oslabele – nasprotno – nastal je vodilni razred, ki je – kot že rečeno – gledal mnogo dlje od občinskih in okrajnih meja. V bistvu je nova suverena oblast narekovala pravila družbenega življenja, a je prav tako krajevnim vodilnim slojem nudila možnost vključevanja v nov sistem oblasti.

Gospodarska osnova: 1814-1848

 Kriza na začetku devetnajstega stoletja

Istrsko okrožje je leta 1840 imelo približno 220.000 prebivalcev. Rast populacije v primerjavi s koncem osemnajstega stoletja (v obdobju petdesetih let: 1790-1840) pa ni bila velika, kar lahko izmerimo s podatki beneške Istre, ki je šele po letu 1830 uspela preseči število 100.000 prebivalcev, čeprav jih je imela 90.000 že leta 1780. Še posebej težko je bilo drugo desetletje devetnajstega stoletja (1811-1820), ko si je sledilo veliko mrzlih zim (konec "male ledene dobe", ki so jo sicer občutili tekom celotnega osemnajstega stoletja), pomanjkanj, lakot in torej epidemij tifusa (še posebej huda je bila tista v letih 1816-17), ki so povzročile na tisoče mrtvih. Na splošno se je gospodarska situacija poslabšala po napoleonskem vmesnem obdobju, in sicer v smislu zmanjšanja bolj ali manj vseh tradicionalnih istrskih izvozov – od lesa, od olja do vina, soli, slane ribe – izvozov, ki so kompenzirali pomanjkljiv pridelek žitaric na istrskih ozemljih. Celotni, zelo uspešni sektorji so do leta 1790 utrpeli stagnacijo. Opis Istre, podan s strani prvih avstrijskih upravnikov okrog leta 1820, je bil lahko le negativen, kot vzrok temu pa so navedli (po njihovem) zelo slabo beneško in francosko vlado.

V letu 1821 je bila demografska situacija v različnih istrskih krajih naslednja: Rovinj je bilo največje mesto z 9.600 prebivalci,

Vižinada, cisterna iz osemnajstega stoletja

sledil je Piran s 6.150, nato Koper s 5.120, pa Vodnjan s 3.500, Izola z 2.780, Žminj z 2.560, Poreč z 2.090, Pazin s 1.615, Buje s 1.530, Umag s 1.160, Milje s 1.100, Motovun s 1.000, Bale z 960 in Novigrad z 830 prebivalci. Podatkov za Pulj sicer nimamo, a njegova populacija zagotovo ni presegala števila 2.500 duš. Splošno gledano, je bila situacija enaka, če ne celo slabša od tiste v obdobju 1770-1780. Do prvega demografskega zagona je prišlo po letu 1830. Populacija Istrskega okrožja je od približno 198.000 prebivalcev, popisanih v letu 1830, do leta 1848 porasla na 232.000, kar pomeni 17%-no, oziroma manj kot 1%-no letno rast v 18 letih; v istem obdobju je število v Istri registriranih bivališč poraslo iz približno 35.800 na približno 37.800. Ritmi rasti na polotoku so bili precej daleč od tistih v Trstu, ki je v desetih letih – od 1830 do 1840 – prešel od 42.900 na 57.500 prebivalcev (+ 34%). Leta 1851 je imel Trst 63.900 prebivalcev, sledila je Gorica z 10.500, Rovinj z 10.200, Piran z 9.100 (edino istrsko mesto, ki je znatno zraslo v obdobju 1820-1850), Koper s 6.800 in Mali Lošinj s 4.800 prebivalci.

V dvajsetih letih devetnajstega stoletja so se stvari le za malo izboljšale, kljub temu pa je v istrskem poljedelstvu prišlo do ve-

Situacija v letu 1821

Sprememba kultur

like spremembe kultur, ki so jih pridelovali – spremembe, ki je povečala krajevno proizvodnjo za potrebe oskrbe s prehrano. V tistem obdobju je bila odločilnega pomena uvedba masovne pridelave krompirja, katero so že bili preizkusili tekom francoskega obdobja v krajih, kot so Buje. Krompir je dobro obrodil tudi na teh kraških in sušnih sredozemskih zemljiščih; postavil se je ob bok tradicionalnim žitnim kulturam: pšenici (osrednja in severna Istra), ječmenu (podeželje Pulja, Vodnjan), koruzi (otoki vlažnih zemljišč med osrednjim in severnim delom polotoka) in ovsu (območje Pazina, dolina reke Mirne). Okrog let 1850-60 so pridelane količine krompirja presegale količine žitaric in zagotovo je bila poraba krompirja tista, ki je pripomogla k demografski rasti, zabeleženi od sredine devetnajstega stoletja dalje.

Zemljiška struktura

Višnjan, mestna vrata

Okrog let 1830-40 so ozemlje Istrskega okrožja – ki ni bilo omejeno le na polotok, ampak se je raztezalo tudi na Kras in otoke – v več kot polovici njegove površine (57%) označevali (ravno zaradi omenjenih predelov) pašniki in ruševje (gozdovi grmovja); zemljišča, posejana z žitaricami, posajena z žitaricami in vinsko trto, z oljkami, z mešanimi kombinacijami, niso dosegali niti petine celokupne površine – 18%; vinogradi, vrtovi, oljčniki, torej manjše obdelane enote so dosegale komaj 3,7% ali – drugače rečeno: kulture so prekrivale približno 22% ozemlja. Mešane kulture (žitarice, vinska trta, oljke, na koncu krompir) so bile na splošno značilne za obalno poljedelstvo v Sredozemlju. Gozdnate površine, ki pa niso bile v celoti pokrite z gozdovi, temveč s kombinacijami gozda in pašnika oziroma gozda in travnika, so v Istrskem okrožju prekrivale približno 20% ozemlja okrožja. Skratka, v primerjavi z ostalimi habsburškimi provincami (slabše se je godilo le Dalmaciji), je Istra izpadla kot strukturalno slabotna regija.

Ne glede na povečanje proizvodnje za oskrbo s hrano, so sodobniki – okrog leta 1860 – znatno proizvodnjo vina označili kot primitivno na tehnični ravni. Dejansko se novosti v zvezi s proizvodnjo in hrambo vina niso še bile dotaknile regije, ki je tehnično gledano ostajala na ravni osemnajstega stoletja. Preobrat – popoln – se je zgodil v drugi polovici devetnajstega stoletja. Če v denarni vrednosti kvantificiramo proizvod Istrskega okrožja okoli leta

1844, najdemo na prvem mestu seno, kateremu sledi vino, nato les in krompir; dlje od omenjenih so bili sol in olje (v podobnem deležu), nato pšenica, slama, koruza. Živinoreja je v obdobju med letoma 1830 in 1848 beležila porast števila ovac za 15% (od približno 260.000 na 300.000 glav), medtem ko je število goveda ostajalo stabilno (približno 45-46.000 glav), kar označuje meje razvoja istrskega kmetijskega gospodarstva.

Splošno gledano, so regijo poseljevali kmetje, ki so predstavljali več kot 85 % družbe, tako kot leta 1780. Ribičev je bilo relativno malo; leta 1853 je bilo 2.593 ribičev: zahodna Istra, razumljena kot pomorska regija Rovinja, je štela (predvsem v Rovinju) 1.323 enot; severna Istra (Koper, Izola, Piran) 1.003 ribiče; kvarnerski otoki pa 485 ribičev. Središča največje proizvodnje slane ribe so bila Rovinj, Piran in Susak; ta proizvodnja je z letom 1840 začela naraščati. Svežo ribo so prodajali na hitro razvijajočih se trgih in v mestih, kot sta bila Trst in Reka. Pomorstvo, ki je bilo okrog leta 1800 še cvetoče, je utrpelo močan upad v obdobju 1806-1820. Temu je sledila oživitev, v kateri je naglo zrasel Mali Lošinj kot središče cele flote jadrnic; tam so krajevni ladjarji in kapitani znali izkoristiti konjunkturo v letih 1821 in 1828 tekom vojnih kriz v Sredozemlju. Lošinjske ladje - za dolgo sredozemsko plovbo - so se specializirale za prevoz ruske pšenice iz luke v Odesi proti Zahodu. Postopoma, vzporedno s trgovsko širitvijo Trsta in Reke, je prišlo do povečanja števila ladij dolge plovbe tudi na Cresu, v Rovinju, v Voloski, na Krku in v Kopru. Posledica tega je bil razmah ladjedelniškega sektorja, kakor tudi porast števila majhnih ladjedelnic za popravila. Seveda ni prenehala pomorska trgovina obalne plovbe, z neštetimi majhnimi prevozi med Istro in Benetkami, med Istro in pokrajino Marche ter Dalmacijo. Gledano v celoti, so glavna urbana središča obale v obdobju 1830-1850 ponovno pridobila močno pomorsko noto; same urbane družbe so se merile z drugimi pristanišči na Jadranu, raje kot z notranjostjo polotoka.

Industrije v Istri je predstavljala proizvodnja soli, ki je bila koncentrirana v Piranu (Sečovlje) in Kopru, ter kopanje premoga na več točkah v okolici Labina. Oba sektorja sta zabeležila močan porast od leta 1830 dalje. Pridobivanje premoga so podpirali veliki kapitali, pa tudi manjše, krajevne, pobude labinskih podjetnikov. Celotno obdobje 1830 – 1850 lahko razumemo kot fazo

Kmetijska proizvodnja

Pomorstvo

Industrije

Trst, pristanišče, konec devetnajstega stoletja

Cestno omrežje

poskusov pri iskanju s premogom najbogatejšega območja. Podobne pobude niso bile posebnost tega dela Istre, temveč celotne habsburške monarhije: to je bil začetek industrializacije.

Desetletja restavracije so ostala v spominu zaradi truda, vloženega v razvoj cestnega sistema v Istri, ki je do začetka devetnajstega stoletja bil povsem neprimeren v odnosu do parametrov mobilnosti, ki je – kot nikoli doslej – med seboj povezala vsa središča notranjosti in obale. Izboljšanje v cestnem sistemu je pripomoglo k izmenjavi in gospodarski povezanosti med različnimi subregionalnimi konteksti. Sejmi so predstavljali dogodke, ki so – iz kraja v kraj, iz meseca v mesec – tkali stike med številnimi kmeti iz notranjosti, pa tudi tistih z obale. Cestno omrežje ter gospodarska privlačnost – ne le Benetk, ampak tudi Trsta in čedalje bolj tudi Reke – sta ruralnim skupnostim dala nov zagon. Splošno gledano, je z izginotjem politične in upravne meje med območjem Pazina in bivšo beneško Istro, porasla gospodarska integracija. Istra pa – kot se je že dogajalo na koncu osemnajstega stoletja – ni bila zaprt ter na nek način popoln in samozadosten gospodarski sistem: njena največja tržišča – Trst, Benetke, Reka – so se namreč nahajala izven trikotnika. V splošnem pogledu je bila Istra še naprej gospodarsko vključena v širši gospodarsko-regionalni kontekst Severnega Jadrana.

Družbe

Čeprav je po zunanjem izgledu - pri oblačenju in nekaterih navadah – zlom napoleonske dobe odtrgal od osemnajstega stoletja tudi istrsko družbo, se v svojem bistvu družbena situacija, beležena v letu 1820, ni prav močno razlikovala od tiste v letu 1780. Tu so bili odličniki, kler, pripadniki ljudstva, kmetje. Seveda, napoleonska leta so dodelila enak družbeni in institucionalni položaj novemu razredu – ki je bil delno meščanski, delno pa odličniški – v odnosu do plemičev, trdno zasidranih v (občinskih) plemiških svetih vse do leta 1797.

Družbena dinamičnost tržaške izkušnje je – pred majhnimi krajevnimi elitami Istre – dajala prednost modelu porajajoče se buržoazije. V Istri pa so kljub vsemu ostajali jasno razpoznavni mejniki med novimi ljudmi, med novimi družinami in visokimi plemiči, kot so bili pripadniki družin Graviši (Koper), Polesini (Poreč), ali Battiala (Labin). Sledimo lahko – v primeru Poreča, mesta, odprtega za premožne tujce – vzpon nekaterih družin, ki so okrog leta 1740 še pripadale ljudstvu, nato okrog leta 1780 prešle med odličnike in postale plemiške v obdobju Restavracije. V Piranu, v Kopru in predvsem v Rovinju so posamezne etape/zlomi leta 1797 in v obdobju 1806-13 ter sama Restavracija, dale možnost tistim, ki so se že ekonomsko utrdili, da so se lahko uveljavili na družbeni in institucionalni ravni.

Ta dinamičnost - neka vrsta premešanja med tistimi, ki so lahko nekaj vložili v resurse, v sposobnosti, v pristojnosti, v starodavne privilegije – je delno spreminila vodilne razrede v posameznih

Nastajajoča
buržoazija

Izola, mandrač

Kontinuiteta *elit*

kraji. Na prehodu med osemnajstim in devetnajstim stoletjem ni prišlo do preloma, do popolne obnove; nasprotno, če bi želeli posamično proučiti družine, ki so tvorile elito, bi našli veliko kontinuiteto; nekatere od njih so obstale na vrhovih posameznih mest in mestec vse do leta 1943-45. Kljub temu pa so se stvari spreminjale. Če nič drugega, so se ob bok krajevnih vodilnih razredov postavili birokrati, vojaki, razred uradnikov, vezan na novo ureditev. Mnogi odličniki so se vključili v omenjeni razred upravljalnega sistema monarhije. Na površje so prišli liki, ki so imeli novo družbeno vlogo: kot odvetniki, učitelji, tehniki (inženirji).

Težje sledimo spremembam v okviru razreda pripadnikov ljudstva, oziroma množici v obalnih mestih. Usode so bile vezane na razne gospodarske konjunktore: v slabših časih, v obdobju 1815-30, je prišlo do znatnega izseljevanja – na primer iz Rovinja, mesta, ki je bilo pretesno za vse svoje prebivalce; v boljših časih – med letoma 1830 in 1850, je predvsem Piran, a tudi Koper, v svoje soline ali na ribiške ladje privabljal nove prebivalce, ki so prihajali iz drugih obalnih središč, pa tudi iz podeželja. V mestih in mestecih so bile priložnosti še vedno iste: soline, ribištvo, pomorstvo, obrtništvo, kakšna majhna industrija, služabništvo, storitve.

Kar zadeva podeželje, so ponavljajoče se lakote, pozebe ter zlom oljkarstva za približno pol stoletja spravili na kolena mnoge skupnosti (obdobje od 1770. do 1820. leta). Še posebej celoten pas v bližini morja, podeželja Kopra, Pirana, Buj in Poreča so bila priča drobitvi majhnih ali mikro-zemljiških posesti. Številne laične bratovščine so s svojimi blagajnami in svojimi zemljiškimi posestmi bile temeljnega pomena za to, da je ta sistem ostal na nogah: mnogi majhni pridelovalci so se preživljali z delom na svoji posesti, na zemljiških bratovščine in na tistih, ki so jih imeli v zakupu. Izginotje bratovščin v skladu z napoleonskimi dekretom leta 1806 so ta sistem pahnilo v hudo krizo, medtem ko habsburška Restavracija ni ponovno vzpostavila predhodno obstoječega modela bratovščine. Izvedba katastra, uvedba zemljiških davščin (dajatev na zemljo) je bil še dodaten, dokončen udarec za obalna podeželja, ki so bila sicer najrodovitnejša v Istri, a tudi najbolj zadolžena v odnosu do mest. Prav od leta 1815 dalje se je utrdila težnja, opažena že v drugi polovici osemnajstega stoletja: opaženo je bilo oblikovanje (po istrskih merilih) velikih zemljiških posestev na rovaš majhnih poljedelcev,

Drobitev male posesti

Buzet, predel Funtana

ki niso več zmogli plačevati dolgov in davčnih obveznosti. Tako je na celotnem obalnem pasu prišlo do progresivnega širjenja latifundijev. Poraslo je število velikih zemljiških posestnikov, prisotnih v mestih in mestecih – to je bil razred, sestavljen delno iz starih plemiških družin in delno iz novih bogatašev.

Določena proizvodna živahnost je od leta 1820 zavela po osrednji Istri, še posebej na območju Pazina, kjer sta pridelava žitaric in krompirja ter živinoreja porasli zaradi sledenja čedalje večjemu povpraševanju iz Trsta in Reke. Pazin se je – čeprav počasi – začel spreminjati leta 1825, bodisi kot upravno središče, ki je moralo zaradi tega gostiti določeno število uradnikov in funkcionarjev, bodisi kot središče kmetijske proizvodnje, v katerem je začel nastajati majhen razred odličnikov in zemljiških posestnikov. Pazin, ki ni bil več le preprosto bivališče kapitana grofije, se je sedaj spreminjal v mestece – s funkcionarji in odličniki, katerim so se pridružili obrtniki in izvajalci raznih storitev. Okrepila se je nemščina, ki je bila včasih omejena na ozek kapitanov krog, predvsem pa se je povečala komponenta, ki se je sporazumevala v italijanščini, za razliko od sveta podeželja. Mestece je – tako, kot vedno – poudarjalo svojo individualnost v odnosu do okoliškega podeželja. To, kar je bilo že po tradiciji značilno za obmorsko Istro, se je tedaj širilo bolj ali manj po vseh krajih notranjosti – od Pazina do Picana, od Tinjana do Buzeta – in novi trgovci ali zemljiški posestniki so v obnašanju oponašali nastajajočo buržoazijo v primorju. Kraji iz starih časov so – predvsem v bivališčih, v zgradbah teh novih elit – reproducirali drobce mestnega življe-

Podeželja
osrednje Istre

nja, v svojem bistvu meščanskega sloga, ki so se po zunanosti popolnoma razlikovali od okoliških vasi.

Kulture

Prenapeto je govoriti o nacionalnem prebujenju v Istri pred letom 1848. Ruralna ali urbana skupnost je še naprej bila referenčna točka družbene identifikacije, skupaj z identifikacijo po sloju pripadnosti in jeziku, v katerem so komunicirali. Italijanski jezik je bil jezik vladajočih razredov tako, kot so različna istrsko-beneška in istriotska narečja predstavljala jezik pripadnikov ljudstva v obalnih mestih in, kot so bile še nestandardizirane slovenske in hrvatske govornice jezik velikega dela podeželja. Še do začetkov druge polovice devetnajstega stoletja je postati del vodilnih slojev pomenilo z njimi deliti njihov jezik, torej italijanščino; sicer pa so povsod po Evropi elite imele svoj jezik v primerjavi z jeziki množic. Prehod iz enega družbenega sloja v drugega je bil del redne družbene mobilnosti, zato je zastarelo in prisiljeno, če take prehode – v družbah do približno leta 1860 – označimo kot nacionalno asimilacijo, torej pojav, katerega postavljamo v drugo polovico devetnajstega stoletja; čeprav je v večini primerov, ravno v Istri, nacionalna asimilacija sovpadala z družbeno mobilnostjo, pogosto s preходом iz vasi v mestece notranjosti ali v obalno mesto.

Ne toliko napoleonsko vmesno obdobje, kolikor obdobje Restavracije, je prineslo občutek močne države in vladavine, zaradi česar so mnogi sprejeli identifikacijo z novo ureditvijo. V Trstu, mestu, ki je bilo najnaprednejše na kulturni ravni, so bili prvi zgodovinarji, kot na primer Domenico Rossetti in Pietro Kandler – čeprav so priznavali svojo italijansko klasično kulturo – legitimistični v odnosu do habsburške vladavine, o kateri sploh niso razpravljali. Avstrijska vlada je v gimnazijah, v Kopru in Trstu, vsilila nemški jezik in s tem odrinila na stranski tir italijanščino, ki pa je vseeno ostala uradni jezik. Zgodovinarji so v tem dejanju hoteli videti namerno germanizacijo. V resnici pa je bil namen tega poenotenje podložnih elit: ne toliko s ciljem ustvarjanja nemškega nacionalnega duha - plemiči, ki so vodili Monarhijo, prvi med njimi Metternich, so namreč mrzili in zavračali nacionalno identiteto – kolikor zaradi promocije vodilnih slojev in

Nacionalna kultura?

Poenotene elite

torej podložnih družb, ki bi v popolnosti spoštovale habsburško ureditev.

To “germanizacijo” so sprejemali zato, ker je bila del izobraževanja nenemških elit Monarhije. Kandler – tako kot sicer vsi češki, poljski, slovenski ali hrvaški intelektualci – je spontano uporabljal nemščino tako pri delu kot v vsakdanu, vendar: ko je želel napisati nekaj, kar bi lahko obstalo v času, je to naredil v italijanščini. Nemščina je predstavljala vzporedni kanal – včasih glavni, drugič sekundarni – v individualni jezikovni dimenziji bolj izobraženih odličnikov; tako kot dandanes angleščina spremlja vsakdanjik bolj izobraženih in pripravljenih, ne da bi zato pomenila njihovo angleško ali ameriško pripadnost.

Čeprav je bila situacija taka vse do leta 1848 – zaradi česar so v Istri, bolj kot kdajkoli prej, imeli štiri jezike (nemščino, italijanščino, slovenščino in hrvaščino) – so nastajajoča buržoazija in bolj učeni odličniki gravitirali okrog kulturnih društev, ki so bila pretežno italijanska. Trst, ki se je že v devetdesetih letih osemnajstega stoletja izkazal za novo kulturno središče v regiji, je bil priča znatne literarne in zgodovinske dejavnosti: prve ob reviji “La Favilla” (Iskra – op.prev.), dejavni od leta 1836 do leta 1846, v kateri so se izkazali Koprčan Antonio Madonizza, Giovanni Orlandini, Francesco dall’Ongaro, Antonio Somma, Antonio Facchinetti, druge pa preko publikacije “Archeografo Triestino” (Tržaški arheograf – op.prev.), ki jo je ustanovil Domenico Rossetti, nato pa še preko revije “L’Istria” (Istra – op.prev.), ki jo je ustanovil Pietro Kandler. Okrog štiridesetih let je v okviru krožka “La Favilla”, prišlo do faze velikega zanimanja, usmerjenega k porajajoči se splošni slovansko-ilirski kulturi, katero so spodbudili tudi stiki z jezikoslovcem in pisateljem po imenu Nicolò Tommaseo. Sam Trst – mesto trgovcev različnih porekel, so šteli za stičišče italijanskega, nemškega in slovanskega sveta; v tistem obdobju je Antonio Facchinetti, s pomočjo nekaterih spisov, kulturno (ne le družbeno) predstavil istrske Slovane.

Vendar pa niso manjkali posamezni odličniki in intelektualci, ki so sledili tistemu, kar se je dogajalo v Italiji – predvsem skozi vstaje karbonarjev (kot na primer Carlo De Franceschi); to so bili

*Pietro Kandler,
zgodovinar (1804-1872)*

Večjezičnost

Transverzalnost

Abstraktna Italija

Pietro Stancovich

Pietro Stancovich, kanonik (1771-1852)

Vztrajanje starega režima?

začetki izdelave koncepta italijanskega naroda tudi v istrskih okoliših. Italija pa je kljub vsemu ostajala abstrakten koncept, saj so njeno realnost sestavljale številne regionalne države; italijanstvo, med Trstom in Istro, je bilo kulturni koncept, oziroma ideja *nacionalnega telesa* - nujno sestavljenega iz liberalnih meščanov in predpostavk -, ki je morala še preseči predsodek o družbi, razčlenjeni glede na sloje in bivalne dimenzije (mesto italijansko, podeželje slovansko).

V obdobju Restavracije je še vedno vztrajala kultura s pečatom osemnajstega stoletja, čeprav zelo omembe vredna. V tistih desetletjih je deloval eden največjih istrskih intelektualcev devetnajstega stoletja – Pietro Stancovich, kanonik iz Barbana in član številnih akademij in literarnih društev iz vse Italije. Njegovo pojmovanje kulture in družbe je bilo še vedno tisto iz *starega režima*, njegove pripadnosti še vedno prednacionalne, čeprav se je na koncu koncev identificiral z znanjem in znanostjo; mislil in pisal je v italijanščini, s svojimi sovaščani pa je komuniciral v hrvaščini. Njemu se moramo zahvaliti za učene raziskave, zaradi česar imamo panteon znamenitih ljudi Istre, a tudi fiziokratske razprave o novih tehnikah oranja zemlje; tako, kot je napisal nekatere skladbe verskega in priložnostnega značaja v "ilirskem" jeziku rodnega kraja. Leto 1848 je doživljal od daleč, saj se ni strinjal z njegovimi novostmi in ideali.

To so bili predstavniki klasične kulture – pismena manjšina, ki je bila na tekočem z dogodki. Velika večina populacije – urbano ljudstvo in kmetje – je seveda imela svoje ljudske in ruralne kulture, od katerih je imela vsaka svoje krajevne in etnične značilnosti. V tem je stari režim še vedno vztrajal. Običaji, verovanja, navade, obredi so se ohranjali v času, čeprav so se novosti – ki so sedaj imele toliko pomenov kot še nikoli poprej – začele dotikati najširših slojev družb. Ruralna realnost je bila daleč od vprašanj nacionalne identitete; njeno obzorje je predstavljalo preživetje v vsakdanu. Upor kmetov kraja Lupoglav (fevda družine Mahrenfels) koncem leta 1847 proti fevdalcu baronu Brigidu in proti požrešnosti njegovih upravnikov, je pričal o večnih problemih podeželj: o nasilju in lakoti ter končno tudi o žakerijah, torej upor kot edinemu načinu za obrambo časti in osnovnih pravic.

3. 1848-1860: NACIONALNI DEJAVNIK

Leto 1848

Istre, njenih mest in mestec, se tudi v štiridesetih letih niso dotaknila začetna nacionalna niti liberalna vrenja. To ne pomeni – če se spomnimo mož, kot so Kandler, Madonizza, Stancovich ali Pasquale Besenghi degli Ughi (pisatelj), ali Carlo De Franceschi (zbiralec zgodovinskih spominov za Kandlerja) – da ni bilo nekega sloja, ki bi posedoval intelektualno globino in določene zametke nacionalne zavesti. Če sledimo zgodbi Tommasea, njegovemu odkrivanju ilirskih, dalmatinskih, korziških ter grških ljudskih tradicij in upoštevamo vpliv, ki ga je imel na skupino “La Favilla”, začutimo, kako je bila v tistih štiridesetih letih krajevna kultura odprta za vse opcije – tradicionalne in inovativne – med katerimi najdemo tudi nacionalno zavest, nacionalno identiteto.

Leto 1848 in njegove novosti so padle – lahko rečemo – na regijo. Na ravni urbanih središč so takoj začutili pomembnost marčne krize, ki je označila odprtje ustavne izkušnje v habsburški monarhiji. Ustava je pomenila predvsem politično zastopanje (ne ukaze z vrha imperialnih vladarjev), pomenila je politične pravice. Od 17. marca dalje se je iz Trsta po celotni regiji razširila vest, da je cesar dovolil ustavo. To je bilo dejstvo, katerega je vsak družbeni sloj razumel po svoje. Ljudstvo in kmetje so upali na znižanje davkov, medtem ko so meščani upali na nove možnosti političnega zastopanja in morda celo na večjo avtonomijo na občinski ravni. Slavili so povsod, kamor je prispela novica, v Labinu pa so se odličniki in predstavniki ljudstva veselili dogodka. Na Lošinju – središču, v katerem so potekale medstrankarske bitke – je med vodilnimi sloji prišlo do delitve na liberalce (“Beduine”) in konzervativce. V prvih dneh pa so kljub temu vsi ostali legitimisti v odnosu do monarhije in habsburškega sistema, za katerega so tedaj upali, da je doživel reformo.

Več kulturnih opcij

Marčna kriza

*Ženska v
vodnjanski noši*

Mali Lošinj, pristanišče

Vstaja v Benetkah

Stvari so se spremenile, ko so od 23. marca prihajale novice o vstaji v Benetkah in o razglasitvi Republike svetega Marka - avtonomne, revolucionarne in proti-habsburške politične entitete. Mešanica zgodovinskega spomina (spomin na Serenissimo – kljub sramotenju s strani Francozov in Avstrijcev – je bil še vedno živ in ne popolnoma negativen) in zavesti, da so bili pred nacionalno, republikansko in liberalno revolucijo, se je razširila med urbano populacijo na obali. Italijanska trobojnica, v obliki kokarde, je začela krožiti po istrskih pristaniščih, med mornariškimi častniki in meščani posameznih mest. V primorski Istri je bila probeneška klima močna, vendar pa v Trstu, niti v notranjosti polotoka ni bilo tako. Napetost je postala občutna in oblasti so v strahu pričakovale bližajoči se 25. april, dan svetega Marka. V resnici se ni nič zgodilo – v Istri ni prišlo do vstaje. Mnogo je bilo – tudi v Dalmaciji – simpatizerjev dogodivščine Beneške demokratične republike; v samem Pazinu so obstajali probeneški odbori, mnogo je bilo prostovoljcev, ki so se napotili proti lagunam. Medtem so v Trstu ostajali čvrsto vdani cesarju.

V maju so sledile volitve, tako v ustavodajno skupščino v Frankfurtu – predstavniško skupščino nemške konfederacije, v

Volitve

katero je bila vključena tudi Istra – kot v ustavodajno skupščino na Dunaju – za habsburško monarhijo. V delih območij Pazina, Kastva in Podgrada je prišlo do manifestacij, ki so nasprotovale prvi skupščini. Izvoljen je bil Pietro Kandler, vendar se je mandatu odrekel, tako je v Frankfurt odšel Gabriele Jenny. Trst in Istro so štelili za južna dela takšne Nemčije (Jadransko morje – tretje nemško morje, poleg Baltiškega in Severnega). Medtem se je razplamtela vstaja v Milanu, odprl se je konflikt v Lombardiji med Piemontezci in Avstrijci, vojska Carla Alberta pa se je napotila proti Benečiji in Benetkam. V tej situaciji je neapeljsko-sardinska flota priplula v istrske vode, da bi jo uporabili, če bi Carlo Alberto uspel priti do beneških lagun. Prisotnost te prve italijanske flote je sprožila okrepitev avstrijske obrambe vzdolž obale in vzdušje pričakovanja med istrskimi mesti; italijanska vojna za neodvisnost (kot so jo kasneje poimenovali) je dejansko prišla do praga Istre. Junija 1848 so se stvari spremenile: Vicenza, ki je vstala v upanju na prihod Piemontezov, je padla pod udarci Radetzkyjeve vojske, Benetke pa so bile čedalje bolj osamljene. 25. julija je Carlo Alberto doživel poraz v kraju Custoza; začel se je umik; avgusta so Avstrijci in Piemontezci dosegli premirje in Benetke so ostale popolnoma same. Sardinska in neapeljska flota sta se umaknili. Izkrcanje Italijanov v Istri, ki bi odvrnilo Avstrijce – kot so si nekateri želeli –, se je izkazalo za nerealno, glede na to, da (v pokrajini Romagna) ni bilo kritja papeške države. Upor Benetk – dejansko junaški in brezupen – se je nadaljeval.

Piran, Tartinijev trg, začetek dvajsetega stoletja

Dunaj

V juliju je na Dunaju začela delovati ustavodajna skupščina – to dejstvo je tudi v istrsko provinco prineslo izbruh liberalnosti in politične stranke, ki so se v bistvu delile na liberalne (progresiste) in konzervativce, so se obarvale z italijanskimi nacionalnimi simboli. Poslanci Istrskega okrožja so bili Italijani Antonio Madonizza, Michele Fachinetti, Carlo De Franceschi, Francesco Vidulich (iz Lošinja) in Hrvat Josip Vlah (iz Kastva). Ustavodajna skupščina je ukini-la fevdalni sistem 26. julija 1848 (ukinili so vezi podložništva). Sledil je zakon za oprostitev fevdalnih obveznosti na zemljo, s katerim so vrednost fevdalnih dobrin – v bistvu zemljišč – pretvorili v denar: eno tretjino bi plačal lastnik (fevdalet), tretjino novi lastnik (služabnik, do leta 1875) tretjino država oziroma provinca v obliki obveznic (po 5 %, do leta 1895). Tako je na istrske davkoplačevalce, tudi tiste v mestih, padel strošek za osvoboditev zemlje fevdalnih spon, ki so se v istrskem primeru nanašale na šestnajst bivših beneških fevdov, še posebej pa na Pazinsko grofijo in njej priključena gospodstva.

Kriza monarhije

Politična situacija je kljub temu ostala negotova, glede na to, da se je Madžarska imela namen osamosvojiti; tako je jeseni leta 1848 prišlo do prodora vojske hrvaškega bana Jelačića proti Madžarom (madžarska neodvisnost je postavljala pod vprašaj obstoj Kraljevine Hrvaške-Slavonije), do upora proti vladi na Dunaju, ki je cesarja Ferdinanda prisilil, da je zbežal v Olomouc (Olmütz) na Moravskem, in na koncu še do obleganja in zasedbe Dunaja s strani vojske princa Windischgratza, zelo zvestega pripadnika cesarja; parlament se je premaknil v Kromeriž (Kremsier). Kriza v habsburški monarhiji je bila popolna, le vojaške sile so ohranile nadzor nad situacijo. Decembra se je cesar Ferdinand odpovedal prestolu, katerega je za njim prevzel nečak Franc Jožef I., ki je 4. marca 1849 razpustil skupščino, ki se je bila ustalila v Kromerižu, in vsilil novo, oktroirano ustavo (z dekretom, ki torej ni bila izraz delegatov ljudstva). Na vojaškem področju je oktobra in decembra 1848. leta piemontska ladijska skupina že drugič prišla do Istre, glede na to, da so hoteli Avstrijci z morja zasesti Benetke. Marca 1849. leta se je ponovno razvnel konflikt med Carlom Albertom in Avstrijci – konflikt, ki se je zaključil z dokončnim porazom Carla Alberta v Novari. V aprilu se je sardinska flota umaknila, avgusta so se predale Benetke (po 17 mesecih neodvisnosti). To je bil konec poldrugačnega revolucionarnega leta.

Oktroirana ustava z dne 4. marca 1849 je predvidevala ločitev upravnih od pravnih zadev. To je – na ravni Istrskega okrožja – pomenilo ločitev enajstih okrajnih sodišč od reformirane strukture občin, katerih število se je zmanjšalo (prehod iz 357 katastrskih občin na 130 upravnih občin), in ki so bile podrejene okrajnim občinam, katere so bile vključene v okrožno občino, torej v Istrsko okrožje. Vsak upravni nivo je imel svoje specifične naloge, obstajal pa je tudi (čeprav omejen) predstavniški sistem: občinski sveti so izvolili svoje občinsko odposlanstvo, sestavljeno iz načelnika in dveh svetnikov; vsak okraj je zbral svoja odposlanstva, ki so nato izbrala svoje okrajno predstavništvo; ta predstavništva pa so imenovala okrožno predstavništvo Istre. V odnosu do te, na nek način delegirane oblasti, ki je prihajala od spodaj, so se politične zadeve, oziroma vladanje iz središča (varnost, vojaški nabor, davčna in gospodarska politika) realizirale na ravni okrožne oblasti, ki je imela sedež v Pazinu, nižje pa na ravni šestih kapitanatov (Pazin, Koper, Motovun, Rovinj, Voloska, Lošinj). Začenši z marcem 1849, so poskušali udejanjiti ta sistem, poskus pa je trajal do 31. decembra 1851, ko je bila ukinjena oktroirana ustava, uvedena 4. marca. Septembra 1952. leta so z resolucijo ponovno – tako kot v času Restavracije - združili javno in sodno upravo; to je imelo za posledico ukinitve kapitanatov in okrajnih sodišč ter vzpostavitev šestnajstih novih mešanih okrajnih pisarn, imenovanih tudi *preture*, ki so postale izraz centralne oblasti. Država se je ponovno okrepila v primerjavi s krajevnimi avtonomijami.

Reforme leta 1849

Vrsar, začetek
dvajsetega stoletja

Neoabsolutizem

Obdobje od leta 1851 (na nek način že od 1849) do leta 1860 je v zgodovini habsburškega cesarstva označeno kot faza neoabsolutizma, ker so ponovno vzpostavili sistem strogega državnega nadzora, kot v obdobju pred marcem 1848 (tako imenovani Vormärz). Za obdobje skoraj desetih let so ukinili vse liberalne in nacionalne politične zahteve; v klimi druge reakcije so hoteli izničiti leto 1848 z vsemi njegovimi političnimi pridobitvami. Kljub temu pa so določene družbene pridobitve ostale nedotaknjene in fevdalni sistem je bil dokončno opuščen; nasprotno, v letih vladanja z vrha, vladanja preko žandarjev, ni bilo ovire nacionalnih problemov (zahtev po političnih pravicah) – začeli so celo vrsto pobud, usmerjenih v izboljšanje stanja cesarstva. Za Istro je to pomenilo boljši cestni sistem in – leta 1854 – ustanovitev Pulja kot mesta-arzenal in vojne luke. V roku nekaj desetletij se je mestece povečalo za šest- do sedemkrat in postalo največje središče polotoka.

Narod

Koncept naroda

Koncept naroda konstantno spremlja dejstva v letu 1848. Ni šlo le za vpliv italijanskega *risorgimento*, temveč tudi za tendence, občutene v nemškem in madžarskem okolju. S prvo vojno za neodvisnost je možnost, da bi Italija postala ena sama država – čeprav federalna – postala resničnost. Leto 1848 predstavlja prvo prelomnico. Od tistega trenutka dalje niso bili več Italijani le zato, ker so govorili italijansko ali so imeli italijansko kulturo, temveč zato, ker so čutili pripadnost nekemu nacionalnemu telesu - razumljenemu kot narod, ne glede na družbene sloje – in nekemu ozemlju. Tako je do izrekaj o nacionalnem italijanstvu prihajalo predvsem v vodilnih slojih istrskih obalnih mest, a tudi v notranjosti Istre, konkretno v Pazinu, od koder niso zgolj slučajno prihajali najbolj prepričani Italijani (Carlo De Franceschi, Egidio Mrach).

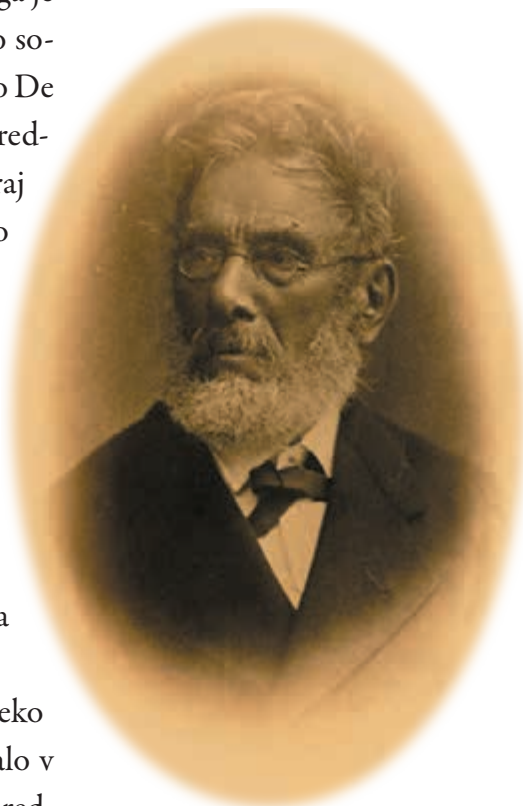
Nacionalna dimenzija

Nacionalna dimenzija je italijanskim vodilnim slojem postavila dve vprašanji: kot prvo, položaj Istre v novi imaginarni geografiji italijanskega naroda, oziroma: "so bili v ali izven?" nacionalnega telesa. In nato: kakšen odnos je bilo potrebno zgraditi s Slovani taiste regije - sedaj, ko ni šlo več zgolj za navadna ozemeljska razmerja, mesto-podeželje? Prvega problema se niso lotili javno, ker je bil za habsburško ureditev subverziven; poudarjali so namreč kulturno pripadnost Istre Italiji, začeni z dunaj-

skim parlamentom (Madonizza, De Franceschi, Vidulich), pa do krajevnega tiska (*“L’Osservatore Triestino”* – Tržaški opazovalec op.prev.). Drugega vprašanja – odnosa s Slovani – so se lotili že pred letom 1848. V bistvu je šlo za dve stališči: prvo – katerega je podpiral na primer Antonio Facchinetti – je predpostavljalo so-bivanje med Italijani in Slovani; drugo, ki ga je podpiral Carlo De Franceschi, in katerega so kasneje sprejeli mnogi drugi, je predpostavljalo postopno asimilacijo slovanskih kmetov znotraj italijanskega nacionalnega telesa. Ni bil slučaj, da je bil ravno Carlo De Franceschi, ki je razmišljal na tak način. Rojen v Gologoric, na območju Pazina, je živel med slovanskimi kmeti, nasproti katerim je izražal paternalističen odnos – odnos odličnika do preprostega življa. Kakorkoli, obe stališči sta bili daleč od ključnega problema: kako se bo razrešil odnos mesto/mestece-podeželje s širitvijo tistega, kar so imenovali nacionalni duh? Neizbežno je bilo, da bodo tudi Slovenci in Hrvatje razvili svojo lastno nacionalno identifikacijo ter, da bo spopad imel svojo gospodarsko in družbeno valenco.

Leto 1848 je tudi v Istri razširilo idejo vseslovanstva. Neko slovansko društvo, z imenom “Slavjansko društvo”, je delovalo v Trstu od leta 1848, imelo pa je približno 330 članov. Prvi predsednik je bil Jovan Vesel Koseski, slovenski pesnik, medtem ko med organizatorji najdemo duhovnika Juraja Dobrilo, kasnejšega škofa. Kler je že od štiridesetih let dalje postal kategorija – med drugim edina, ki je imela določeno kulturno znanje –, ki je edina bila sposobna ponesti nacionalno identiteto med slovenske in hrvaške množice: na začetku kot Slovansko (nasproti italijanski), nato kot Slovensko severno od Dragonje in Hrvatsko na preostalem delu polotoka. Izobraževanje istrskega klera je potekalo v goriškem semenišču, a ideje o nacionalnem prebujenju so prihajale iz Zagreba, skozi Reko in Kastav, ali iz Ljubljane do Trsta. Imamo primere – kot je tisti Petra Studenca, župnika v Kanfanaru, ki je imel od leta 1845 dalje stike z zagrebškim ilirskim gibanjem. Slovanski kler je skoraj izključno izhajal iz samih istrskih podeželj, ali iz področja Kastava ali iz kvarnerskih otokov. V porajajoči se ilirski – kasneje hrvaški – ali v slovenski kulturi, ti duhovniki niso našli le jezikovno ustreznico rodnemu jeziku, temveč tudi kulturni model, ki je dajal dostojanstvo svetu iz katerega so prihajali –

Odnos s Slovani

Carlo De Franceschi,
zgodovinar (1809-1893)

Vseslovanstvo

Nacionalni kler

svetu, ki je bil različen od mestnih kultur, kultur italijanskega tipa.

V obdobju od štiridesetih do petdesetih let se je bilo že oblikovalo duhovniško telo, razporejeno po ruralni Istri, ki je bilo izjemno pozorno na novosti, ki so se pojavljale na ravni nacionalne identitete – kler, ki se je zavedal dejstva, da je modernost napredovala proti staremu režimu vasi, modernost, s katero se je bilo potrebno spoprijeti z nacionalnim čutom (“Duhom”), to je z enakovrednim orožjem v primerjavi z italijanskim mestom ali krajem. V bistvu – v obdobju med letoma 1840 in 1860, z vmesnim preobratom leta 1848 – je prišlo do zloma tradicionalne vloge župnika oziroma duhovnika med njegovo (“slovansko”) ruralno skupnostjo in (“italijanskim”) dominirajočim središčem. Ničesar več ni bilo, pri čemer bi bilo potrebno posredovati; starega režima je bilo odločno konec. Država, s svojimi mehanizmi na ravni decentralizirane oblasti – kar je bila krajevna oblast – in narod – torej entiteta, ki ni mogla ostati omejena na skupnost – sta predstavljala prihodnost; narod je bilo torej potrebno iskati tudi na podeželju.

Istrsko podeželje – bolj kot Kastavščina, Kras ali otoki – je do obdobja 1850-60 imelo določen skupek lokalnih identitet: predvsem *Bizjake* in *Vlahe*, pa še druge identifikacije, vezane na ozemlje. Samo določeno nacionalno telo – slovensko in hrvaško – je lahko povezal ta kontekst. Teoretične osnove, zgodovino in književnost so izdelovali v relativno oddaljenih duhovnih središčih (v Ljubljani in Zagrebu); njim je odgovarjal kler, ki ga je oblikovala restavracija, saj je bil nosilec vere, a tudi civilizacije. Na koncu pa: politika katastrskih občin je v bistvu prinesla dostojanstvo in davčno vlogo tudi manjšim središčem polotoka. Vse to so bile predpostavke tistega, kar je kasneje postala resnična politična revolucija začetka šestdesetih let devetnajstega stoletja.

Od lokalnega k nacionalnemu

Završje, začetek dvajsetega stoletja

4. 1860-1914: POLITIČNA DOGAJANJA IN NACIONALNA NASPROTJA

1860-1880: italijanski monopol

Z mnogih vidikov je – bolj kot leto 1848 – za zgodovino Istre devetnajstega stoletja bilo leto 1860 leto preobrata. Po desetletju neoabsolutizma so v cesarstvu ponovno priznali pravico sodelovanja pri političnem življenju, čeprav je ta pravica na začetku pripadala le delu družbe. Vsaka provinca je lahko izvolila svojo Dieto. Tako je leta 1861 Mejna grofija Istra dobila svojo provincialno dieto, za sedež katere so izbrali Poreč, ki je postal novo glavno mesto. Razdelitev habsburškega cesarstva leta 1867 v dvojno monarhijo – na avstrijski in madžarski del – ni Istri prinesla nobenih sprememb, saj je ostala v tako imenovani Cislajtaniji – torej v delu, ki je spadal pod Dunaj – medtem ko so Reko potrdili kot *corpus separatum* (poseben del – op. prev.) Madžarskega kraljestva. Dieta je dejansko izražala Istro kot regionalni politični subjekt; mejna grofija, ki je bila vedno del Avstrijskega Primorja (skupaj s Trstom in Gorico-Gradiško), je sedaj v vseh ozirih predstavljala ozemeljsko enoto, nad katero je bil le Dunaj, s svojimi izvršilnimi in zakonodajnimi pristojnostmi.

Izvršno oblast je izražal Provincialni odbor, sestavljen iz štirih delegiranih članov, medtem ko je institucionalni vrh poosebljal provincialni kapitan, katerega je imenoval cesar. Mandat delegatov v dieti je trajal šest let.

Velika novost je bila ureditev političnega sodelovanja. Volilni predpisi, s katerimi so izbirali delegate v dieto, so temeljili – tako kot v celotnem avstrijskem delu cesarstva – na tako imenovanem kurialnem sistemu: v bistvu so obstajale štiri kurije – štiri ločene celote, od katerih je vsaka izvolila določeno število predstavnikov (delegatov). Na trideset mandatov (delegatskih funkcij), jih je prvi kuriji – ki se je nanašala na veliko zemljiško posest – pripadalo 5; druga kurija se je nanašala na mesta in je imela 8 sedežev; tretja se je nanašala na trgovske-obrtne

Preobrat leta 1860

Politično
sodelovanje

Istrska Dieta

zbornice in je imela 2 mesti; zadnja - kurija zunanjih občin - je predstavljala ruralne kraje in je imela pravico do 12 mest. Ostala tri mesta so po pravici pripadala tako imenovanim virilistom, to je škofom province - prelatom Trsta, Poreča in Krka. Za vstop v drugo kurijo je obstajal cenzus, določen na podlagi plačanih davkov. Ne preseneča dejstvo, da so prve volitve aprila 1861 zajele le 8% populacije in, da se je od teh volitev udeležilo le 23% volilnih upravičencev na ruralnem območju in 33% v mestih. Kakorkoli že, to je bil začetek politične zgodovine - v sodobnem smislu - na ravni regije.

Prva dieta iz aprila 1861 je znana po tem, da so delegati - v trenutku, ko je bilo potrebno izbrati predstavnika za cesarski parlament in cesarju izraziti poklon - kar dvakrat, večinoma (20 od 29-ih) na glasovnice napisali "nihče". Sledili so vzoru delegatov, zbranih v Benetkah. Tovrstno obnašanje je neizogibno pripeljalo do razpustitve diete in do novih volitev. Septembra 1861 so izvolili drugo dieto - s člani, ki so bili večinoma zvesti cesarskim oblastem.

Velika večina mandatarjev so bili Italijani, razen treh virilistov - treh škofov od katerih je eden bil Slovenec, dva pa Hrvata. Dejansko hrvaška in slovenska populacija - čeprav je bila, v celo-

ti gledano, številčnejša - ni prispevala k regionalnemu političnemu življenju,

ki je v tem prvem obdobju (1860-70) predstavljal monopol italijanskega vodilnega razreda.

Škofje - Juraj Dobrila kot prvi - so se zavzemali za enakovredno uporabo jezikov na šolski in upravni ravni, vendar je bila ta zahteva zavrnjena. Ker ni bilo elite zemljiških posestnikov ali mestnih buržujev, ni bilo politične sile, ki bi lahko predstavljala Hrvate in Slovence. Na izključno politični ravni so diete iz šestdesetih in

Juraj Dobrila,
škof (1812-1882)

sedemdesetih let združevale dve opciji: eno legitimistično in konzervativno v odnosu do habsburške ureditve in drugo nacionalno – v italijanskem smislu – ter liberalno pri zasnovah političnih programov, četudi se je ta liberalizem nehal na meji nacionalnih interesov. Dobrila – poleg Josipa Juraja Strossmayerja, nadškofa v Đakovu in hrvaškega kulturnega voditelja – je bil odločilnega pomena za rojstvo nacionalne identitete pri neitalijanskih Istranih – identitete, ki je bila v prvih letih na trenutke obarvana s splošnim vseslovanstvom in, ki je kasneje – z napredovanjem kulturnih vplivov, prihajajočih iz Zagreba in Ljubljane – postala specifično hrvaška ali slovenska.

Zavedajoč se moči, ki so jo imeli, in v vzdušju vsesplošnega urejanja krajevnih in občinskih uprav zaradi sprememb v političnega predstavništva, so vodilni sloji leta 1863 spodbudili upravno reformo, katere namen je bil vključiti manjše občine v večje. V primeru osrednje Istre so se večjim središčem z italijanskimi elitami pridružila manjša, odločno hrvaška središča. Zamisel je bila – med drugim – da bi postopno italijanizirali celotno populacijo, ki je gravitirala okrog mestec, kot na primer Pazina. Četrto volilno kurijo, ki naj bi sčasoma v političnem življenju pridobila odločilen pomen, je bilo potrebno na nek način povezati z mestnimi konteksti, začutiti je morala – poleg gospodarskega – tudi političen in kulturni, v bistvu nacionalni, vpliv. Konkretno, 360 davčnih občin – ki so izhajale iz dvajsetih

Politične opcije

Upravne reforme

Pazin, konec devetnajstega stoletja

let – so vključili (ne ukinili) v 50 občin z načelniškim sedežem – torej so jih usmerili proti bolj ali manj novim dejanskim središčem krajevne upravne, sodne in davčne oblasti. Omenjena odločitev – za katero so bili prepričani, da je koristna za širjenje italijanstva na slovanska podeželja (ko je italijanski monopol v regiji bil popoln in jasen) – pa je, po slabem desetletju od njene realizacije, leta 1869, postala znanilka glavnega političnega in družbenega problema v regiji, to je nacionalnega nasprotja v notranji Istri.

Kakor se je v šestdesetih in sedemdesetih letih razvilo italijanstvo krajev, mestec v notranjosti – kjer je nastal meščanski, birokratski in podjetniški sloj –, tako se je razvilo izrazito slovanstvo – z nacionalnega vidika – v manjših središčih, okrog župnij, ki jih je vodil nacionalno že opredeljen kler. Italijanstvo ni preseglo meja mestec in je postalo simbol “moderne”, buržujске in meščanske kulture, ki je v majhnem merilu preslikavala načine in sloge življenja, videne v obalnih mestih, predvsem pa v Trstu. Nasprotna temu, je nastala slovanska kultura, ki je temeljila na konceptu *naroda*, to je ljudstva-skupnosti, in sicer ne v smislu nacije (*narodnosti*), temveč v smislu posedovanja nekega svojega jezika – ki so ga že poveličevali književniki in učenjaki –, svojih tradicij, svojega ponosa in svoje vesti, ki bi se izlila (bilo je le vprašanje časa) na politični ravni. Ko je slovansko podeželje začelo voliti svoje predstavnike v četrto volilno kurijo, se je začel boj za politično moč – boj brez kompromisov.

Začeni s šestdesetimi leti, so – na splošno – zadeve postale mnogo bolj dinamične. Sam primer Pulja je temu dokaz. Mesto, izbrano za arzenal, je med letoma 1856 in 1866 doživelo svoj prvi skok v rasti: Uljanik je postal sedež ladjedelniške industrije, ob griču Monte Zaro so zgradili velikanske vojašnice (dobro vidne še danes), zgradili so najsodobnejšo bolnišnico (danes sedež krajevne bolnišnice), vzpostavili so vodovod, zasušili močvirnata področja, sprožili program urbanega razvoja, ki je bil pozoren na morfologijo ozemlja. Mesto je v desetih letih prešlo iz 3-4.000 prebivalcev na 17.000 (vključno s 4.000 vojaki). Vojna leta 1866, z ladijsko bitko pri Visu med avstrijsko in italijansko floto, v kateri je zmagała prva, je nedvomno vezana na uspeh “znanstvenega” projekta za pretvorbo malaričnega in propadajočega središča, kakršno je

Italijanstvo in Slovanstvo

Puljski razvojni skok

*Pulj, vojašnica
vojne mornarice*

bil Pulj, v sodobno mesto, usmerjeno k zahtevam posodobljenega srednjeevropskega in jadranskega cesarstva.

Z letom 1870 se je tudi v Istri izrazila pozornost za množice, za večino populacije – bodisi urbane ali ruralne – kot možen nacionalni in torej politični subjekt. Organizacija šolske politike (konkretno: koliko šol, kje naj bi stale in s katerimi učnimi jeziki) je postala vprašanje velikega pomena, saj se je nacija gradila skozi pismeno mladino. Leta 1866 so odprli čitalnico v Kastvu, kraju na skrajni vzhodni meji istrske province, središču, ki je bilo temeljnega pomena za širjenje hrvaške kulture v regiji. Leta 1869 je 32 občin zahtevalo ustanovitev gimnazije v hrvaškem jeziku v Pazinu – bolj kot ne za izobraževanje laičnih kadrov, namenjenih učiteljevanju v osnovnih šolah, glede na to, da so istega leta osnovno izobraževanje odvzeli kleru z zakonodajnim odlokom, ki so ga sprejeli nemški liberalci (antiklerikalci) na Dunaju. Leta 1870 je v Trstu začela izhajati *Naša sloga*, štirinajstdnevna revija v hrvaščini, ki se je zavzemala za sodelovanje med južno-slovanskimi narodi, za večje pravice Hrvatov in Slovencev v Istri; bila je temeljnega pomena za proces

Nacionalna
masa

premagovanja lokalizmov med različnimi slovansko-hrvaškimi skupnostmi v regiji (Kastavščina, Kvarner, območje Pazina, Buzet, območje Labina, Krk, Cres, Lošinj, zahodna Istra, južna Istra). Neposreden vpliv na kmete so imele množične manifestacije, tako imenovani *tabori*, vpeljani po vzoru čeških taborov. Prvi tabor je potekal v Kubežu pri Kopru leta 1870, organizirali pa so ga slovenski Istrani, medtem ko je leta 1871 v Kastvu potekal prvi hrvaški tabor, tekom katerega so javno razpravljali o družbenih in gospodarskih položajih Slovanov v Istri (politična vprašanja so bila izključena).

Volitve leta 1873

Leta 1873 so bile volitve v imperialni zbor - dunajski parlament – in sicer preko kurialnega sistema in ne več neposredno, v ozemelskih dietah (kot so potekale med letoma 1861 in 1873). Istra je prejela štiri mandate: enega za veliko zemljiško posest, enega za mesta ter trgovinske in obrtne zbornice in dva za ruralne občine. Ta sistem so uporabljali do volitev leta 1897. 1873. leta so tri mandate prejeli italijanski predstavniki (škof Dobrila je izgubil v okrajih zahodne Istre), medtem ko je eden pripadal Hrvatu Dinku Viteziću, ki je zmagal v vzhodni Istri. Politični boj je bil postal dejstvo, množica pa je bila od enih do drugih volitev čedalje bolj vpeta vanj. V italijanskih vrstah lahko govorimo o liberalni in konzervativni opciji (nista še bili pravi stranki), ki sta bili obe vsekakor legitimistični v odnosu do habsburške oblasti, medtem ko je v hrvaških in slovenskih vrstah v sedemdesetih letih prišlo do prehoda iz individualnega političnega sodelovanja k oblikovanju prvih nacionalnih političnih sil. Slovenci so v Trstu leta 1875 ustvarili politično društvo *Edinost*. Sodelovanje znotraj nastajajoče hrvaško-slovenske ljudske stranke – “*Hrvatsko-slovenske Narodne stranke*” – se je še dodatno utrdilo leta 1878, ko je v Trstu – pod okriljem *Edinosti*, ki je postal njen znak – prišlo do dogovora med slovenskimi in hrvaškimi političnimi predstavniki. *Narodna stranka* je le s težavo pridobivala soglasja: leta 1876 je pridobila le štiri mandate v provincialni dieti, medtem ko je leta 1879 na volitvah v cesarki zbor le Dinko Vizetić uspel ponovno pridobiti mandat v vzhodni Istri (Kastav, Podgrad, Kvarner, Krk), ki se je uveljavljala kot območje, ki je bilo – tako z nacionalnega kot s političnega vidika – najbolj hrvaško.

Narodna stranka

1880-1907: rast Slovencev in Hrvatov

Osemdeseta leta pričajo o nadaljnjem zorenju političnega življenja v regiji. Na oblast so prišle nove generacije politikov, ki so bili bolj radikalni v svojih odločitvah in javnem nastopanju. Leta 1883 so v provincialno dieto vstopili štirje hrvaški delegati, vsi iz Kastva; odvetnik Matko Laginja je imel svoj prvi govor v hrvaškem jeziku, a so ga ustavili. To je bila vsekakor provokacija, ki je poudarila vprašanje jezika, ki je bil v rabi v institucijah – a do takih epizod je prihajalo tudi v dunajskem parlamentu. Ob rastoči politizaciji nasprotne slovenske in hrvaške strani ter zaradi približevanja Italije Avstro-Ogrski in Nemčiji (Trojna zveza leta 1882), so italijanske politične sile v Istri, natančneje liberalna stranka, v Pazinu (in to ni bil zgolj slučaj) leta 1884 ustanovile *Società politica istriana* (Istrsko politično društvo –op. prev.), katere politični program je bil usmerjen v obrambo in širitev italijanstva v regiji. To so bila leta, v katerih se je bilo povečalo število krajevnih časopisov v italijanskem jeziku in v katerih je zgodovina kot temeljni element nacionalne kulture postala predmet sistematičnih proučevanj: tako je – še vedno v letu 1884 – v Poreču prišlo do ustanovitve še danes delujočega Istrskega društva za arheologijo in domoznanstvo (*Società istriana di archeologia e storia patria*), ki je začelo letno objavljati svoje *Atti e memorie* (Akte in Spomine,

**Politizacija po
nacionalnem ključu**

Lovran, zadnja leta devetnajstega
stoletja (risba)

Združevanje

op. prev.). Na italijanski strani se je bila že začela sezona združevanja – sezona, ki je nato trajala do dvajsetih let dvajsetega stoletja – z ustanavljanjem pevskih zborov, kulturnih društev in različnih drugih društev v znamenju simbolov italijanske narodnosti. Isto se je dogajalo v slovenskem in hrvaškem okolju. V Kastvu so leta 1886 ustanovili *Narodni dom*. Na podeželjih so nastale kmečke posojilnice – nacionalnega značaja – za mala posojila kmetom; namen tega delovanja je bil rešiti male posesti, ki so bile že močno zadolžene v odnosu do italijanskih mestec, ter omogočiti gospodarsko neodvisnost hrvaškega in slovenskega kmečkega razreda. Gospodarski vzvod je bil mnogo bolj učinkovit kot politična propaganda.

Politično življenje je – kot ponavadi – potekalo med izmenjujočimi uspehi in neuspehi dveh nasprotnih strank – italijanske Liberalno-nacionalne in slovensko-hrvaške Narodne stranke – na krajevni, provincialni in parlamentarni ravni. Na sredini osemdesetih let je v Pazinu in Buzetu občinsko vodstvo pripadlo hrvaškemu predstavniku; Narodna stranka je bila na oblasti v številnih občinah vzdolž kvarnerske riviere in na otokih. Nacionalne stranke so si rezale svoje dele ozemlja: obalna, zahodna in severna Istra so bile popolnoma italijanske, medtem ko je bila vzhodna Istra (Kastav, Voloska s Krkom in Cresom) čisto hrvaška, Podgrad in koprsko zaledje pa sta pripadala Slovincem. Situacija je ostajala nejasna v notranjosti Istre, kjer so večja središča sicer bila v italijanskih rokah, večina populacije na podeželju pa je bila hrvaške narodnosti. Boj za jezik v dieti je predstavljal boj za nacionalno in s tem politično (in obratno) legitimacijo. leta 1889 je v dieto prišlo osem hrvaških delegatov, izvoljenih v kuriji ruralnih občin, in en delegat, izvoljen v okraju Voloska, ki je bil hrvaška trdnjava. Tako je vladni komisar prisotne nagovoril v italijanščini in hrvaščini, na mesto podpredsednika Diete pa so postavili Hrvata Anteja Dukića. To ni bil začetek idile ali sobivanja med stranema. Dejansko so volitve v dunajski parlament leta 1891 potekale med gorečimi konflikti, in sicer tako tekom volilne kampanje, kot na samih volitvah, na katerih je prišlo do nekorektnosti, tako da so jih morali ponoviti. Zmaga Matka Laginje v zahodnih in južnih okrajih je pripomogla k temu, da sta na Dunaj šla po dva italijanska in hrvaška delegata.

Nadzor nad
občinami

Politična okrepitev Narodne stranke in nekateri skupni cilji kljub vsemu niso ublažili razlik in razprtij med slovenskimi in hrvaškimi politikami. Vzroke za to je bilo treba iskati v samih političnih usmeritvah: s slovenske strani se je širil določen klerikalizem v znamenju krščansko-socialnega gibanja, medtem ko je med hrvaškimi delegati našla svoje mesto misel Anteja Starčevića – ustanovitelja hrvaške *Stranke prava*, ki je Slovence videl kot alpske Hrvate. Istrski Hrvatje so na Dunaju – sicer ne brez težav – sodelovali s Slovenci s Primorja in s Hrvati iz Dalmacije, ki so imeli popolnoma drugačne interese in poglede na tako imenovan slovanski Jug. Dunaj, dejansko na samem začetku ni uspel ustvariti enotnega kluba slovenskih in hrvaških delegatov (iz Istre in Dalmacije). Raznorazne preračunljivosti – tako individualne kot skupinske – so preprečile začetek kolektivne programske naravnosti. Na italijanski strani pa so tesno sodelovali delegati iz Primorja (Istrani in Tržačani) ter tisti iz Tirolske (Trentinci). V okviru istrske province – tako kot v Trstu – se je sodelovanje pod okriljem Edinosti nadaljevalo, čeprav so Slovenci in Hrvati imeli različne zamisli o bodoči politični umestitvi južnih Slovanov v cesarstvu.

V devetdesetih letih je polarizacija med dvema nacionalnima opcijama – italijansko in slovensko-hrvaško – doživela krizo zaradi uveljavitve novih političnih sil: tako v italijanskem, kot v slovenskem in na koncu tudi v hrvaškem okolju, je začelo delo-

Hrvaške in slovenske politične sile

Piran, pristanišče

Nove politične struje

vati krščansko-socialno gibanje, ki se je v vsakem od nacionalnih kontekstov strnilo v samostojne oblike. To je oslabilo slovensko-hrvaško opcijo, ki je bila čedalje manj enotna. Uveljavil se je tudi klerikalizem škofa Mahniča na Krku in "istrsko domoljubje" Giovannija Krstića (Dalmatinca po rodu), ki se je – ob podpori italijanskih liberalcev – zoperstavil uradnemu hrvatizmu, predvsem vzdolž kvarnerske obale.

Leta 1897 so potekale volitve v dunajski parlament; še vedno so temeljile na sistemu kurij, vendar tokrat z dodatkom pete volilne kurije, ki je zajemala moške nad 24 let, in v kateri so volili delegate za Cesarski svet. In ravno v tej kuriji, ki je zajemala večji del populacije, so zmagale italijanske stranke, tako kot so zmagale tudi v Trstu. Tako je na Dunaju klub italijanskih delegatov (vključno s Trentinci) postal upoštevanja vreden politični dejavnik. Medtem je italijanska socialdemokratska stranka v Pulju ustanovila svoje društvo, ki je kasneje zbralo italijanske in hrvaške delavce.

Prepiri okrog uradnega jezika so se iz diete preselili na mestne trge. Ko je leta 1895 izšel odlok o uporabi dvojezičnih tabel na sedežih sodišč, je v Piranu prišlo do odkritih sovražnih izbruhov. Leta 1896 - potem ko so delegati narodne stranke v hrvaškem jeziku izrekli zaprisego v dieti, jih je napadla množica manifestantov. Leta 1897 se je med volilnimi zbori za cesarski parlament 4.000 kmetov napotilo proti Poreču, da bi branili hrvaške delegate. Vse to je povzročilo, da je avstrijska vlada poskušala prenesti sedež diete v Pulj – mesto, za katerega so menili, da je bolj mirno -, a je tudi tam prišlo do incidentov in manifestacij proti hrvaškim delegatom, ki niso bili izvoljeni v delovne komisije diete. Leta 1899 so poskušali sedež diete postaviti v Kopru, a so hrvaški delegati zapustili delovna mesta. Prišlo je do zloma, do spopada med dvema nacionalnima ekskluzivizmoma. V odnosu do svojih nacionalnih referenc politiki niso imeli kaj izgubiti; zato je med obema stranema ni bilo nikakršne volje za spravo – vse skupaj pa je pripeljalo do dodatnega poslabšanja politične situacije.

V istih letih se je – zahvaljujoč dejavnosti Društva svetih Cirila in Metoda – v šolah razširilo poučevanje v hrvaščini in slovenščini, so se odprle čitalnice in tiskarne, so bile ustanovljene revije. Kljub temu slovensko-hrvaška stranka ni pridobila novega političnega priznanja, temveč je vstopila v stagnacijo – pa ne le

Nacionalni spori

Pulj, tržnica

zaradi klerikalnih in istrskih gibanj – gibanj, ki so – med drugim – okrog leta 1900 začela izginjati. Odločno nasprotovanje Italijanom se dolgoročno ni obneslo. Dunaj je – s svoje strani – vzpodbujal kompromisne rešitve in tako je leta 1900 in leta 1902 prišlo do tržaških srečanj, a je italijanska stran – prepričana, da je slovensko-hrvaška stranka v brezizhodni krizi – odklonila vsakršna pogajanja. Leta 1905 so poskušali doseči druge kompromise. Znašli so se pred širitvijo volilne pravice za volitve v dunajski parlament in Istro so razdelili v šest volilnih okrajev: tri so pripadla Italijanom, eno Slovincem, dva Hrvatom. V takem vzdušju politične stranke niso nameravale ničesar prepustiti nasprotniku: v igri je bila zgodovinska volilna preizkušnja.

Nasprotovanja

1907-1914: med spopadi in kompromisi

Volitve v cesarski svet leta 1907 so pomenile preobrat, saj so ukinili sistem kurij in prvič uvedli volilno pravico za vse avstrijske državljane moškega spola, stare najmanj 24 let in, ki so bivali na ozemlju cesarstva vsaj eno leto. To je bil odločilen trenutek v poteku politične demokratizacije v Cislajtaniji. Od šestih istrskih

**Volitve
leta 1907**

mandatov so trije na plebiscitaren način pripadli Slovencem in Hrvatom – Matku Mandiću, Vjekoslavu Spinčiću in Matku Laginji – medtem ko v zahodni in južni Istri v prvem krogu italijanski kandidati niso dobili večine in je bil potreben drugi krog volitev. V Pulju so se - da bi rešili italijanski mandat – tudi socialdemokrati, ki so združevali italijanske, hrvaške in slovenske člane, odločili, da podprejo izbiro italijanskega kandidata. S pomočjo predvolilnih dogovorov so na koncu Italijani pridobili svoje predstavnike, a slovensko-hrvaška stranka je iz tega boja izšla zelo okrepljena in zmagovalna. Med letoma 1901 in 1907 je namreč v številnih središčih (v Pulju, med drugim) skoraj strmo naraščala volilna baza, ki je podpirala to nacionalno in politično opcijo.

Kompromis

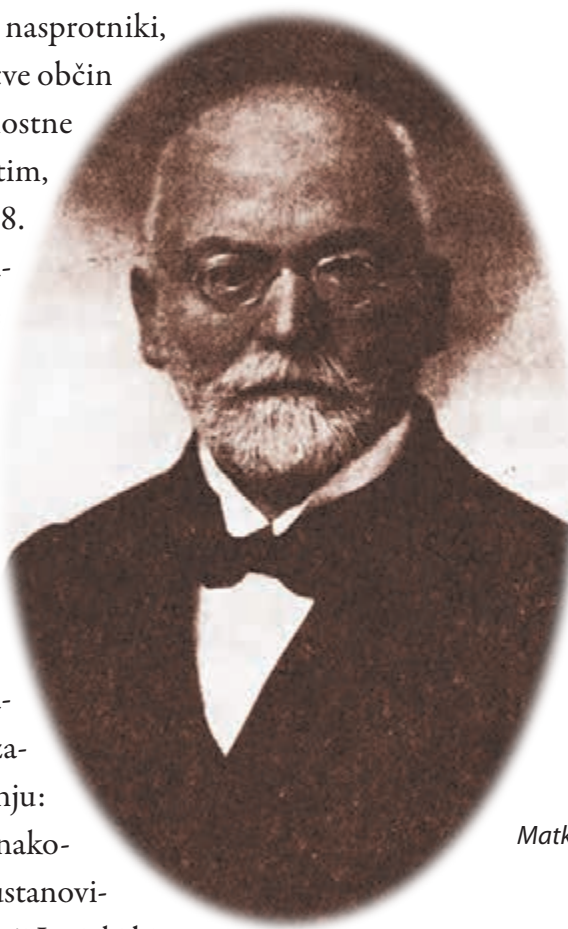
Uspeh je Laginjo usmeril v iskanje podpore na Dunaju za reformo volilnih kriterijev za istrsko dieto. To reformo so hoteli tudi italijanska in jugoslovanska socialdemokratska stranka ter italijanska krščansko-socialna stranka. Italijanski liberalci so sicer pristali na razpravo, a v trenutku, ko je bilo potrebno glasovati za tisto, kar je bilo preizkušeno za cesarski svet, so se pogajanja ustavila ravno zato, ker so bila za italijansko stran preveč tvegana. Ostali so na sistemu kurij, ki so ga delno spremenili. Dunajska vlada je močno pritiskala, da bi enkrat za vselej odpravila vzajemne ostrakizme v Istri; na koncu so dosegli kompromis s povečanjem števila mandatov za mesta in ruralne občine. Slovensko-hrvaški stranki so zagotovili vsaj 19 sedežev od skupnih 47-ih. Po eni strani so to razumeli kot politično zmago: Slovenci in Hrvatje še nikoli doslej niso imeli možnosti za tako močno predstavništvo. Po drugi strani pa so v vrstah same Narodne stranke to dojeli kot poraz, ker niso dosegli enakopravne obravnave z italijanskimi političnimi silami. Niti v vrstah italijanskih liberalcev ni bilo navdušenja: na koncu koncev je bil to preizkus moči.

**Ponovni vzpon
italijanske politike**

Leta 1908 so bile volitve v dieto. Italijanska liberalna stranka je uspela – skozi volilno propagando, usmerjeno k obrambi italijanstva – zmagati na volitvah in pridobiti 24 od 47 mandatov, medtem ko slovensko-hrvaška stranka ni dosegla predvidenih 19, temveč 18 sedežev. Kompromis je bil torej združil italijanske politične sile in razdelil slovensko-hrvaške. Leta 1909 je bil Laginja izvoljen za namestnika ozemeljskega kapitana. Italijanska liberalna stranka, ki se je po volitvah počutila močnejšo

in je postala bolj taktična v odnosih z nasprotniki, se je namenila izvesti spremembo ureditve občin in občinskih ozemelj na osnovi narodnostne razporeditve – ravno v nasprotju s tistim, kar je bilo narejeno v obdobju 1863-68. Sklenili so kompromis s slovensko-hrvaško opcijo, oslABLJENO zaradi vnovične interne krize: odločili so se za odlog občinskih volitev do takrat, ko bi realizirali prestrukturiranje občin – najkasneje v roku šestih let. To je šlo v prid italijanske strani, ki je lahko vladala mnogim občinam iz manjšinske pozicije in brez volilnih stisk.

Po dolgih letih sporov je mešana italijanska in slovensko-hrvaška komisija začela razpravljati o nacionalnem vprašanju: slovensko-hrvaška stran je zahtevala enakopravni status jezika, italijanska stran pa ustanovitve osamljenih italijanskih občin v notranji Istri, ki bi bile dobro ločene od hrvaškega okoliša, ter ozemeljsko kontinuiteto, kar zadeva italijansko komponento vzdolž obale. Razprave so bile dolgotrajne in niso prinesle konkretne rešitve – tudi zato, ker je bilo očitno, da je bil namen italijanske liberalne stranke zavlačevati in ne popustiti na bistvenih točkah. Leta 1910 so na italijansko pobudo sklicali dieto, kljub slovensko-hrvaškim protestom; v skrajno napetem ozračju je v dvorani prišlo do incidenta – skoraj do fizičnega spopada med delegati. To je bil konec pogajanj in diete zaradi različnih vzrokov niso več sklicali. Leta 1911 so predstavnike nasprotnih si istrskih strank poklicali na Dunaj; tam so delali na drugem dogovoru, po katerem naj bi v roku petih let rešili problem hrvaških in slovenskih šolskih institucij v provinci. Dogovor je ponovno prinesel določeno normalno stanje. Bili so – po štirih letih – pred novimi volitvami v dunajski parlament. Tokrat so štiri italijanske stranke – liberalno-nacionalna, socialdemokratska, krščansko-socialna in demokratska – pridobile več glasov kot slovensko-hrvaška stranka, ki je doživela padec v primerjavi z letom 1907.

*Matko Laginja, politik
(1852-1930)*

Mešana komisija

Nemogoče politično sožitje

Po zmagi so italijanski liberalci ponovno odprli razpravo s slovensko-hrvaško stranjo, vendar s položaja močnejšega, zato so zavrnili zahteve po uvedbi enakopravnosti slovenskega in hrvaškega jezika v sodnih institucijah, po dodeljevanju javnih funkcij na osnovi nacionalnega predstavniškega kriterija, po večjih sredstvih za razvoj slovenskega in hrvaškega šolstva in kulture. Leta 1913 tudi nadaljnji poskusi iz Dunaja za omogočanje političnega sožitja niso dali pozitivnih rezultatov. Zmagovalna vojna v Libiji za Italijo, tako kot zmagovalne balkanske vojne za Srbijo, so zadnje, mlade generacije postavljale na iredentistične in nacionalistične pozicije, zaradi česar je kazalo, da je doba kompromisov dokončno zatonila. Razširjen konflikt se je prikazoval kot verjetna rešitev lokalnih sporov. Junija in julija 1914 so se odvijale (zadnje) volitve v dieto potem, ko dejansko štiri leta ni delovala. Slovensko-hrvaška stranka je dobila 19 sedežev, medtem ko so jih italijanski liberalci-nacionalisti dosegli 23. Obe strani sta si ponovno stali nasproti, obe nepopustljivi – v brezupnem soočenju, ki ga je prekinila prva svetovna vojna.

5. MODERNIZACIJE

V drugi polovici devetnajstega stoletja se je začelo novo obdobje sobivanja in sožitja med modeli gospodarskega in družbenega življenja, osnovanimi na tradicionalnih merilih – rekli bi starega režima – in modeli naprednejše gospodarske in industrijske modernizacije. Primer Pulja in njegovega podeželja s tega vidika ostaja simboličen: kar najsodobnejše mesto, z meteorološkimi in astronomskimi opazovalnicami, z inženirji ter higien-skimi in sanitarnimi službami, je sobivalo z vasmí, v katerih je še bilo mogoče fotografirati starodavne noše, ki so izražale dinarsko poreklo njihovih prebivalcev. Ne vasi, ne cesarske, vojaške in tehnokratske elite ni zanimala največja novost: širitev nacionalne zavesti. Politični boji in spori okrog nacionalnega vprašanja so – z našega zornega kota – zasenčili druge vidike družbenega življenja v regiji, kot ravno ohranjanje tradicionalnih družb ali nastajanje družb-enklav, ki so bile visoko specializirane in so

Sodobno,
tradicionalno

Sveti Vinčenat, trg (1890)

 Narodna enotnost

imele neko svojo družbeno individualnost, razpoznavno z imperialno identiteto in ideologijo. Istra – predvsem po letu 1860 – niso bili zgolj Italijani, Slovenci in Hrvati. Temveč tudi mnogi drugi manjši aspekti.

Nacionalizacija množic preko širitve časopisov v nacionalnih jezikih, širitve osnovne izobrazbe preko šolskih programov in nacionalnih vsebin, je neizogibno pripomogla k temu, da je prebivalstvo Istre postalo bolj homogeno na nacionalni ravni. Od lokalizma, od zagovarjanja interesov posamezne občine, je dokončno prešlo na nacionalno dimenzijo. To je bil prvi in najpomembnejši vidik modernizacije v smislu izgradnje neke družbe, ki je tradicionalno vsekakor puščala za seboj.

 Ruralna
tradicionalnost

Tradicionalno, ki je ustrezalo ruralnemu svetu. Dimenzijo, ki se je počasi, a neizogibno, spreminjala. Spreminjale so se predvsem kulture: krompir je nasitil velik del istrskih družin, ob njem je bila koruza, in le nekaj jih je bilo, ki so si lahko privoščili pšenico – proizvod, ki je še na začetku dvajsetega stoletja bil zelo zaželen. Vlaganja v podeželje so se – tekom celotne faze od leta 1860 do leta 1914 – nanašala na širjenje vinogradništva; dejavnosti, ki je po letu 1870 čedalje manj improvizirala in postajala čedalje bolj tehnična – z odpiranjem agrarnih institucij, kleti, z dejavnostjo tehnikov, ki so krožili po ruralnih središčih. Kultura in proizvodnja olja pa sta se skrčili. Količin, ki so jih proizvajali v drugi polovici osemnajstega stoletja, morda niso več dosegli. Živinoreja je utrpela upad goveda, uporabljenega le kot delovna sila, in je zabeležila sicer počasno, a stalno upadanje pastirstva. Zemlje je bilo v Istri še vedno malo – za populacijo, ki je rasla tako kot še nikoli doslej. Število prebivalcev v vaseh je naraslo, pomnožile so se kmetije na podeželjih – vse z mnogimi družinami; povečala so se mesteca, kraji. Demografski pritisk se je v omejenem obsegu zgrnil na obalna mesta.

 Mobilnost, slogi,
predstave

Zaradi čedalje večje koncentracije populacije na ozemlju, so prišle v stik skupnosti, ki so skozi stoletja uspele sobivati, ne da bi prišle v konflikt zaradi svojih specifičnih identitet. Mobilnost, ki jo je omogočil razvoj cest in železnice, je le delno vplivala na običaje. Mestni slog ni direktno vdrl v vasi, temveč je vanje prodiral zelo postopno, s pomočjo pomembnih oseb posamezne skupnosti. Resnici na ljubo – vsi so se naučili biti malo

Pulj, Vojna luka

novi, malo tradicionalni. Nacionalne predstave – Italija, Slavija – tehnološki napredek, nova oblačila so se umestili ali postavili ob bok vsebin in načinov, ki se niso spreminjali tako radikalno, kot bi si lahko mislili. Rovinjske pesmi, tako kot *bumbar-ske* in čakavske, so ostale iste. Seveda, ko gledamo Istro v celoti – kakršna je bila leta 1900 ali leta 1910 s svojimi združenji po nacionalnem ključu, skupinami *Sokol*, pevskimi zbori, učitelji, šolarji, *šagrami*, razstavami, paradami, zastavami, kopališkimi kompleksi, železničarskimi tehnikami, delavci – spoznamo, da je od let 1870-80 prehodila dolgo pot.

To, kar je značilno za stoletje, ki gre od let 1860-70 do let 1950-60, je ravno sočasna prisotnost stvari, ki so bile za večino populacije pred leti 1860-70 tako nepojmljive, kakor so bile nepojmljive za populacijo, ki je živela po letih 1960-70. Med letoma 1860 in 1960 sta mesto in podeželje prodrli drug v drugega in sprožila družbene napetosti, ki so jih usmerili k nacionalnim ideološkim motivom in v končni fazi proti političnim dialektikam starih in novih vodilnih slojev.

Prve modernizacije – torej širitev pismenosti, nacionalno poenotenje, ukrepi države na fiskalnem in vojaškem nivoju, sodelovanje v lokalnem, regionalnem in državnem političnem življenju,

Pulj, vojne ladje (1910)

1860-1960: nepojmljive
sočasne prisotnosti

razvoj kopenske mobilnosti, uvedba tehnik pridelovanja, širitev malih kreditnih ustanov, spremembe urbane pokrajine, širitev tiska in mnenjskih časopisov, nastanek proletarskega razreda ter rast in širitev male buržoazije iz primorja proti notranjosti polotoka, rojstvo javnega mnjenja, združevanje, profesionalni politiki – vse to se je zgodilo v obdobju nekaj desetletij, v približno štiridesetih letih, v resnično kratkem času, če upoštevamo čase, ki jih je Istra potrebovala do takrat. Sicer pa je bil ta pojav popolnoma v skladu s tistim, kar se je v tistem času dogajalo bolj ali manj povsod po Evropi.

6. 1914-1918: PRVA SVETOVNA VOJNA

Regija in konflikt

Izbruh prve svetovne vojne julija 1914. leta, je ustavil politično življenje v provinci. Že 26. julija je bila objavljena množična mobilizacija – vpoklic mož, sposobnih za vojsko – v vseh občinah province. V Pulju so se znašali nad pomembnimi osebami krajevne hrvaške politike z izgovorom, da so bili Slovani odgovorni za začetek vojne. Prve mesece konflikta so preživeli pridušeno, saj so bile fronte oddaljene. Vstop Italije v vojno proti Avstro-Ogrski - maja 1915 – je pripeljal konflikt na Jadran. To dejstvo je pretreslo življenje v južni Istri, na območju Pulja in v Rovinju. V Pulju in njegovih vaseh so organizirali evakuacijo dveh tretjin prebivalstva (v samem Pulju je ostalo 12 tisoč od 46 tisoč prebivalcev), mesto pa so proglasili za vojno območje. Približno 50.000 prebivalcev južno od črte Rovinj-Kanfana-Labin je zapustilo Istro, namenjenih v begunska taborišča na Moravskem, v Avstriji in na Madžarskem. Bali so se italijanskega izkrcanja v Istri; Pulj je postalo mesto-utrdba, katerega je branil koncentrični sistem majhnih utrd in obrambnih linij. V njegovi luki je bil nastanjen večji del cesarske flote, ki je od časa do časa odšla na odprto morje. Kljub vsemu pa skozi celotno vojno ni prišlo do odprtih spopadov med obema mornaricama.

Istra je poleti 1917. leta doživela izredno sušo, ki je še poslabšala že tako težko situacijo. Zaloge živil so izginile – pogoltnila jih je fronta. Zima

Taborišče istrskih beguncev na Moravskem (1915-18)

1917-18 je bila zelo težka – prebivalci so trpeli lakoto; da bi prebrodili krizo, so iskali žito tudi na nepojmljivih razdaljah (na primer v Slavoniji). Zadnje vojno leto je prebivalstvo pripeljalo do roba moči, velika nesreča pa je bila španska mrzlica, ki ga je prizadela takoj po koncu vojne.

Na diplomatskih mizah

Aprila leta 1915 je vlada Kraljevine Italije – zaradi morebitnega vstopa v vojno – začela dvojna pogajanja z Avstro-Ogrsko in – v tajnosti – z Antanto (Veliko Britanijo, Francijo). Med zahtevami, ki jih je Italija postavila Dunaju, je bila priključitev pokrajine Trentino (ne Tirolske), premik meje bolj na vzhod, priključitev otokov Korčula, Mljet, Vis in Lastovo, ne pa tudi pridobitev Istre, niti Dalmacije. Avstrijska stran tega ni sprejela. Istočasno – v tajnih dogovorih z Antanto – si je Italija zagotavljala mnogo več: Londonski sporazum (26. april 1915) je namreč zagotavljal pridobitev pokrajine Trentino (Tridentinsko), cisalpinske Tirolske (Alto Adige – Visoko poadižje), grofije Gorice in Gradiške, Trsta, Istre, severne Dalmacije in otokov. Razmišljali so o preživetju Avstro-Ogrske ali o ustanovitvi neodvisne Hrvaške (kateri bi dali Reko in hrvaško primorje do Dalmacije), o Srbiji, ki bi prišla do Jadranskega morja, o Črni gori in Albaniji. Niso mislili, da bi lahko ustanovili neko Jugoslavijo. Usoda Istre je bila vsekakor že določena za primer zmage nad osrednjimi silami: postala bi italijanska. Alternativa temu je bila reforma dvojne monarhije v obli-

ki federacije in verjetno trializma – z razdelitvijo Avstro-Ogrske in priključitvijo k le-tej tretjega subjekta cesarstva: države južnih Slovanov, neke vrste habsburške Jugoslavije, sestavljene iz Gorice-Gradiške, Trsta in Istre, Kranjske, z deli Koroške in južne Štajerske (bodoče Slovenije), Hrvaške-Slavonije in Dalmacije, Vojvodine in Bosne-Hercegovine. Od maja 1917 je začela prihajati na plan zamisel o ustano-

Londonski sporazum

*Padec italijanskega zrakoplova
Città di Jesi (1916)*

tvi neke neodvisne bivše habsburške Jugoslavije, ki bi bila - ali pa tudi ne - v povezavi s Kraljevino Srbijo.

Vstop Združenih držav Amerike v vojno je vpeljal tako imenovano Wilsonovo doktrino (predsednika ZDA) o pravici do neodvisnosti po načelu narodnosti. To je bilo v nasprotju z italijanskimi ambicijami glede zahodnega dela Jadranskega morja, ker niso upoštevale niti zakonitih zahtev slovenskih, hrvaških ter srbskih prebivalcev in političnih sil znotraj in zunaj habsburškega cesarstva. V Italiji pa so nekateri vseeno s simpatijo gledali na jugoslovanski *risorgimento*. Dejansko, je aprila 1918 prišlo do kongresa v Rimu – do dogovora med članom italijanskega parlamentarnega odbora po imenu Andrea Torre in Antejem Trumbićem, enim od voditeljev jugoslovanskega narodnega sveta, ki sta podpisala *Latinsko-slovanski protiavstrijski pakt*. Znotraj tega je bil del z naslovom “Osnove italijansko-slovanskega dogovora”, v katerem je bila priznana enotnost in neodvisnost jugoslovanskega naroda, je bilo Jadransko morje označeno kot morje življenjskega pomena za oba naroda, so bile podane načelne smernice, ki bi jih morali upoštevati predvsem pri določanju političnih meja na osnovi nacionalne prisotnosti na ozemlju, so bile zagotovljene vse pravice za manjšinska narodna jedra. Vse to v vzdušju spoštovanja in prijateljstva. To je bil pakt brez obveznosti, ki bi moral vplivati na politiko vlad; vendar je bil daleč od tistega, kar je bilo pred tremi leti parafirano v Londonu, in od tistega, čemur bi morala slediti italijanska vlada na diplomatskih pogajanjih v Versaillesu. Tekom kongresa v Rimu je krožil zemljevid zahodne meje Italije – zemljevid, ki ga je Anglež Arthur Evans na začetku leta 1918 objavil v reviji “New Europe”. Na njem je meja tekla po sredini Istre, s tem da je Italiji puščala zahodni del in raški premogovni bazen. In s tem predlogom – tako se zdi – so se strinjali jugoslovanski politiki.

Oktober 1918. leta so bile italijanske enote mnogo dlje od Istre. V Versaillesu so veliki zmagovalci – Velika Britanija, Združene države Amerike, Francija in Italija – razpravljali o tem, kje naj bi tekla črta vzhodne italijanske meje, ob upoštevanju Wilsonovih načel. Proučili so različne variante, različne kompromise: odklon med črto premirja (postavljeno onkraj Logatca in Postojne) – torej italijanskega *uti possidetis* - in Wilsonove linije, ki je najbolj upoštevala južne Slované – je bil težko premostljiv. Jugoslovanske

*Vzhodne meje Italije in Avstrijsko
primorje do leta 1918*

Mejne črte

zahteve so bile seveda mnogo širše in so segale do Soče. Wilsonova linija je središče Istre, vključno s Pazinom, dodeljevala Italiji, vzpetino Učko, območje Labina in Liburnijo pa puščala Državi južnih Slovanov. To je bilo težko sprejemljivo za predstavnike italijanske vlade, ki so želeli doseči mejo, ki ne bi bila upravičena zgolj z etničnimi argumenti, temveč tudi z geografskimi in vojaškimi, po tolikih človeških žrtvah. Poleg tega se je pojavilo vprašanje Reke, katere prebivalstvo je s plebiscitom zahtevalo italijansko suverenost. Tako so prišli na zamisel o ustanovitvi Liburnske tamponske države med Italijo in Slavijo. Vanjo bi spadale Vzhodna Istra, Krk in nato tudi Cres, skupaj z Reko in vzpetinami nad njo.

DOLGO DEVETNAJSTO STOLETJE (1797 – 1918)

POGLOBITVE

- ▶ PREBIVALSTVO V DEVETNAJSTEM STOLETJU
- ▶ KMETIJSKO GOSPODARSTVO
- ▶ GOSPODARSTVO PRIMORJA
- ▶ MED MESTOM IN PODEŽELJEM
- ▶ PROMETNE POTI
- ▶ STARA MESTA, NOVA MESTA
- ▶ PULJ, MESTO ARZENAL
- ▶ REKA V DEVETNAJSTEM STOLETJU
- ▶ NACIONALIZIRANE MNOŽICE
- ▶ HRVAŠKI IN SLOVENSKI NACIONALNI RAZVOJ
- ▶ PROUČEVANJE PRETEKLOSTI
- ▶ DEVETNAJSTO STOLETJE V ITALIJANSKEM POGLEDU
- ▶ MULTINACIONALNO CESARSTVO

PREBIVALSTVO V DEVETNAJSTEM STOLETJU

Tako, kot v drugih evropskih kontekstih, se je prebivalstvo tekom devetnajstega stoletja povečalo tudi v Istri. Začetek stoletja ni bil ravno srečen, in sicer zaradi let velikega mraza in pomanjkanja, kot sta bili obdobji 1811-12 in 1816-17. Dejanjsko, okrog leta 1820 demografska slika polotoka ni bila večja od stanja pred štirimi desetletji, to je leta 1780. Regija je v letu 1780 štela približno 120.000 prebivalcev; leta 1790 se je število gibalo okrog 110.000 enot, nato je prišlo do porasta (kljub nekaterim težkim letom) in je okrog leta 1803 doseglo 115-120.000 prebivalcev. Temu so sledili padci v letih 1804-1806 in 1812-17, ki so ustavili rast; tako še v letih 1820-25 ni bilo več kot 120-125.000 prebivalcev v celotni Istri. Praktično ni prišlo do efektivnega porasta v primerjavi z drugo polovico osemnajstega stoletja. Kaže skoraj, da je bil demografski maksimum 95-100.000 enot za beneško Istro in 20-25.000 enot za preostali del polotoka (do reških vrat) nepremostljiv, oziroma, da vsi resursi in gospodarske zmožnosti regije takrat niso bili v stanju omogočiti prestop takega demografskega praga. Komaj od dvajsetih, tridesetih let devetnajstega stoletja opazimo skok naprej, ki pa ni ravno velik. Šele od leta 1840 je ritem rasti postal hitrejši; leta 1850 je polotok štel približno 165.000 prebivalcev. Kateri so vzroki za ta prvi demografski skok? Veliko težo je zagotovo imelo pridelovanje krompirja, ki je postopoma zamenjal manjše žitarice slabše kakovosti (sirek, ajdo, oves itd.), in ki se je dobro prilagajal značilnostim istrske zemlje, ki so jo vedno prizadeli sušni meseci. Krompir je pripeljal do izboljšanja prehranjevanja kmečkega prebivalstva.

To je bil proces, ki je bil odločilnega pomena za omejitev let pomanjkanja in lakote, ki so bila v obdobju 1766-1817 zelo pogosta. Če ne bi bilo zaradi te izboljšave, začetkov devetnajstega stoletja ne bi zaznamovala posebna gospodarska rast na polotoku – nasprotno: vsi tradicionalni sektorji, kot so ribolov, oljkarstvo

in proizvodnja soli, so zabeležili daljšo stagnacijo v primerjavi s trendi osemnajstega stoletja.

Avstrijska Istra iz devetnajstega stoletja je zajemala otoke, ki so bili do leta 1814 del zgodovinske Dalmacije – to so Cres, Lošinj in Krk. O takem sestavu – to je polotoku, razširjenem na Kras kraja Podgrad s tremi otoki, a seveda brez Reke in Trsta – imamo prve celokupne in natančne podatke od leta 1830, ko so populacijo ocenili na 198.635 enot. Leta 1840 je dosegla število 215.700 prebivalcev, medtem ko jih je leta 1850 mejna grofija Istra štela 233.700; istega leta je sam polotok, omejen s Čičarijo in skupaj s kraji na kvarnerski strani, štel – kot že rečeno – približno 165.000 enot. Epidemije tifusa in koz so sicer prenehale okrog leta 1820, a pojavila se je kolera, ki je regijo prizadela v letih 1836-37, 1849 in 1854-55, medtem ko se učinki malarije na obmorskih območjih niso zmanjšali. Izboljšave na higiensko-zdravstvenem področju so prišle relativno pozno – na koncu devetnajstega stoletja, čeprav je potrebno ločevati med posameznimi območji regije.

*Grožnjan, trg, začetek
dvajsetega stoletja*

V drugi polovici devetnajstega stoletja je prišlo do demografske ekspanzije, enako kot v preostalem delu Evrope. To je bil temelj tako imenovane *demografske tranzicije*, to je prehoda od demografskih ritmov starega režima (velika rodnost, velika umrljivost) na ritme moderne dobe, v katerih se zmanjša umrljivost (predvsem otrok) in se povečajo perspektive preživetja. V tem prvem obdobju – med leti 1860 in 1940, je upadla umrljivost, ne pa tudi rodnost, zato se je število prebivalstva močno povečalo (kakor nikoli poprej in morda tudi nikoli kasneje) – rast, ki je povzročila gospodarske spremembe v korist industrializacije (ki nasiti večje število ljudi), ali pa se preusmeri v emigracijo, ki pa je bila v Istri manjša kot v ostalih sredozemskih regijah, vsekakor pa je do nje prišlo šele od leta 1920.

Podatki: če je bilo leta 1869 254.900 prebivalcev (le 9% več kot pred dvajsetimi leti, leta 1850), je leta 1880 – praktično po enem desetletju – število doseglo 292.000 enot – torej je bilo 37.000 prebivalcev več, kar pomeni porast za 14,5%. Ta sedemdeseta leta niso videla le znakov začetne modernizacije (nove poti, večja življenjska pričakovanja), ampak tudi veliko imigracijo: samo mesto Pulj je v tistih letih zrastle iz 10.000 na 25.000 prebivalcev (15.000 več) – njegovo prebivalstvo se je torej več kot podvojilo. Splošni trend rasti se je upočasn timer v desetletju 1880-90: leta 1890 je namreč populacija mejne grofije dosegala 317.000 prebivalcev (bilo je 25.600 enot, to je za 8,8% več). Leta 1900 je bilo 345.000 prebivalcev, medtem ko so vrhunec dosegli leta 1910 s 404.300 prebivalci: v enem desetletju je število poraslo za celih 59.300 enot, kar je enako porastu za 17,2%. Več kot 400.000 prebivalcev od Milja in

Umaga do Podgrada, od Voloske
in Krka do Cresa in Pulja je

Fažana, luka

predstavljalo rezultat gosto poseljenih podeželj in mest. (Pulj je imel skoraj 60.000 duš na urbani površini, katere je bilo za tretjino ali četrtno današnje); rast v obdobju 1900-1910/14 lahko zaznamo v vsakem središču province; prva svetovna vojna, predvsem pa epidemija španske mrzlice in izseljevanje (gospodarsko in politično) v dvajsetih letih, sta močno zmanjšali ta zgodovinski vrhunec. Istrska podeželja so bila okrog leta 1940 ponovno močno poseljena, kar pa ne velja za mesta, ki so dosegla nivoje iz let 1910-1914 šele po letu 1970.

V okviru Cislajtanijske – avstrijskega dela cesarstva – se je mejna grofija Istra kazala kot manjša ozemeljska in demografska enota; leta 1910 je bila provinca zelo daleč od Galicije (8 milijonov prebivalcev), Češke (6,7), Spodnje Avstrije (3,5), Moravske (2,6), Štajerske (1,4) in za Zgornjo Avstrijo (850.000), Tirolsko (946.000), Bukovino (800.000), Šlezijo (730.000 prebivalcev). Istra se je – po naseljenosti – uvrstila za Dalmacijo (645.000) in Kranjsko (523.000), medtem ko je le za malo prehitela Koroško (396.000) ter, seveda, Gorico in Gradiško (260.000), Trst z njegovim ozemljem (230.000), Salzburg (214.700) in Voralberg (145.000).

Na začetku dvajsetega stoletja so tri vogale istrskega polotoka označevala pomembna mesta cesarstva: leta 1910 je Trst imel 160.000 prebivalcev v samem urbanem krogu; Reka jih je štela skoraj 50.000, Pulj 42.000, oziroma 58.000 enot skupaj z vojaki. Šlo je za urbano populacijo skoraj 270.000 prebivalcev, kateri je bilo potrebno prišteti še prebivalce manjših obalnih mest (skoraj 50.000 enot); vsega skupaj 320.000 mestnih prebivalcev od skupno približno 680.000 (mejna grofija Istra, skupaj s Trstom in njegovim ozemljem ter Reko).

Skratka, jadranski polotok – istrski trikotnik s Trstom in Reko (*corpus separatum* Madžarskega kraljestva) je bilo – v demografskem smislu – eno najbolj urbaniziranih območij celotnega cesarstva.

KMETIJSKO GOSPODARSTVO

Spremembe v kmetijskih kulturah so bile v preteklosti pogoste – bolj kot si lahko zamišljamo. Pridobivanje obdelovalnih površin v korist vinogradov, oljčnikov in njiv za različne žitarice izhaja iz sedemnajstega stoletja: takrat so omejili gozdne površine, neobdelane površine in pašnike. Tekom osemnajstega stoletja so manjšim žitaricam, pšenici in ječmenu (razširjenem v južni Istri) dodali koruzo v bolj vlažnih območjih notranjosti. Vse to pa ni zadostovalo za oskrbo prebivalstva, zato je Istra tradicionalno uvažala žitarice iz Furlanije in večjih jadranskih trgov (skupaj z rižem iz Benetk). Velika sprememba pri kulturah in prehrani se je zgodila med letoma 1820 in 1850, ko se je na istrskih njivah začel – čedalje hitreje – širiti krompir. Gomolj, s svojim donosom in svojo zanesljivostjo, se je pokazal kot najboljša rešitev za kraška in sušna tla. Leta 1844 je bil med pridelki Istrskega okrožja – gledano po količini (v mernih, ki so držali 332,2 litrov) na prvem mestu krompir, na drugem repa, na tretjem kapus (zelje, ohrovt), na četrtem pšenica, na petem koruza, na šestem ječmen, na sedmem kostanj, na osmem sadje, nato pa so (v manjših količinah) po vrsti sledili oves, rž, proso, fižol, bob, leča, ajda, grah, pesa. Seveda je proizvodnja vina naraščala, znaten pa je bil tudi doprinos sena v kmečkih gospodarstvih – oboje so prodajali predvsem v Trstu. Še kar dobra je bila proizvodnja olja. Drugi proizvodi so bili: lovorjeve jagode, med, vosek, surova volna (v manjših količinah

Galižana

Oprtalj

v primerjavi s trendi osemnajstega stoletja), siri. Tu je bila tudi tradicionalna dobava lesa za kurjavo Benetkam in Trstu, kopanje premoga v Labinu in – kot običajno – pridobivanje soli v piranskem zalivu. Razlike v odnosu do osemnajstega stoletja so bile opazne, kmetijske pokrajine so se spremenile: oljčnikov je bilo le malo in so bili omejeni na specifična območja, kot sta Vodnjan in Poreč, velike so bile obdelovalne površine, vinogradi pa so bili v stalnem porastu. Nabiranje zapredkov za izdelavo svile, pridelava ovsu in nabiranje voska so počasi zahajali. Glede na podatke iz petdesetih let devetnajstega stoletja, je živinoreja zabeležila znatno povečanje tekom prve polovice stoletja – tako pri ovcah, kot pri govedu; leta 1857 je bilo skoraj 300.000 glav ovac in 53.000 glav različnega goveda, 39.000 prašičev, 10.000 oslov; zootehnično premoženje si je bilo opomoglo od razdejanj (goveje kuge, vojne) iz let 1800-1820, ko v regiji ni bilo več kot 120-150.000 ovc. Skratka, sredi devetnajstega stoletja je bilo bolje kot pred petdesetimi leti. Vprašanje je, če so ti resursi in ti proizvodi lahko pokrili demografsko rast, ki je bila v teku in je bila nekaj novega v primerjavi s krizami umrljivosti in stagnacijami v starem režimu.

Druga polovica devetnajstega stoletja je prinesla še dodatno povečanje specializacije v kulturah – predvsem so se usmerili na proizvodnjo vina, glede na veliko povpraševanje iz mest ter Trsta, Reke, Pulja in Benetk. Vinogradništvo je dajalo značaj kmetijski zgodovini regije že vse od leta 1790 dalje in je doseglo vrhunec v

obdobju med letoma 1840 in 1920. Ni šlo za konstantno ekspanzijo. Leta 1850 je Istra proizvajala 250-280.000 hektolitrov vina, po desetletjih (vsaj od leta 1820) vlaganj v sektor; pomembnih kriz ni bilo vse do leta 1853, ko so tudi v Istri začele krožiti bolezni trte (oidij). Donos je v petdesetih letih padel na 170.000 hektolitrov (leta 1858), dodaten padec pa se je pojavil v šestdesetih letih, in sicer na borih 85.000 hektolitrov leta 1869. Za spopad s temi novimi izzivi in za sledenje tehničnim inovacijam, ki so se tedaj zdele neogibne tudi že za istrski kontekst, so leta 1868 ustanovili *Società agraria istriana* (Istrsko kmetijsko družbo – op. prev.), ki si je prizadevala za zasaditev novih vinogradov. Rezultati so bili občutni: že do leta 1875 je proizvedeno vino doseglo količino 130.000 hektolitrov, leta 1882 pa 183.000 hektolitrov, ko so vinogradi prekrivali približno 16.400 hektarjev površine. V Poreču so ustanovili *Stazione provinciale di enologia e pomologia* (Provincijska postaja za enologijo in pomologijo – op. prev.), ki je pripomogla k širitvi novih sort vinske trte v regiji (kabernet, burgundec, pinot, poleg tradicionalnih terana, malvazije in muškata). V osemdesetih letih je prišlo do nove krize s škodo, ki jo je povzročila *philoxera vastatrix* (filoksera, trtna uš – op. prev.). Pri iskanju rešitev (s cepiči) niso izgubljali časa in Istra se je na začetku dvajsetega stoletja lahko pohvalila s proizvodnjo, ki je dosegla skoraj 500.000 hektolitrov; dejanski vrh so dosegli v sezoni 1912-13 s 503.000 hektolitri; površina, ki so jo prekrivali vinogradi, je dosegla 27.600 hektarjev – za 68,3% več, kot v letu 1880. Medtem so se razširile družbene kleti v Poreču, na Brionih, v Bujah, v Novigradu.

Tekom krize vinogradništva so le-to zgolj deloma kompenzirali z oljkarstvom, katerega proizvodnja je še naprej padala skozi celotno devetnajsto stoletje. Da bi rešili problem zahtev po kapitalu, so leta 1881 ustanovili *Istituto di credito fondiario istriano* (Istrski zavod za zemljiške kredite – op. prev.), ki je odobral kredite po 5% obrestni meri; leta 1885 so ustanovili *Consiglio agrario provinciale dell'Istria* (Istrski provincijski kmetijski svet – op. prev.), ki je spodrinil *Società agraria* (Kmetijsko družbo);

Motovun

leta 1907 je prišel na vrsto *Istituto di credito comunale* (Občinski kreditni zavod). Začenši z osemdesetimi leti je bilo ustanovljenih mnogo kmetijskih hranilnic na podeželjih, kjer so živeli Hrvati in Slovenci.

Vsi ti ukrepi in naporu inovativnega in sodobnega značaja so vsekakor pripomogli k izboljšanju proizvodnih pogojev v regiji, čertudi ni manjkalo kriz vsesplošnega pomanjkanja – kot se je zgodilo leta 1879, ko Istra vsled suše ni imela dovolj resursov, da bi nasitila svoje prebivalstvo. Na strukturni ravni, v obdobju med letoma 1850 in 1914, se stvari namreč niso ravno preveč spremenile: glede proizvodnje, so na prvo mesto postavljali vino, šele nato žitarice in krompir. V istrski provinci je proizvodna površina prekrivala skoraj vse ozemlje, to je 96,7%. Od tega je bilo 15% namenjenih ornim površinam (žitari-ce, krompir), 9,7% so zasedali vinogradi, 32% so predstavljali gozdovi, ostanek pa travniki in pašniki. Proizvodnja žitaric in krompirja je v primerjavi z letom 1850 porasla za eno tretjino – porast, ki seveda ni bil zadosten za pokrivanje potreb po hrani v regiji. Istra, s svojimi 400.000 prebivalci, je bila namreč prisiljena uvažati pšenico, koruzo, riž in testenine – vsega za približno 450.000 kvintalov, kar je več kot je uspela na svojih tleh pridelati žitaric. Torej – kot že rečeno – kljub napredkom pri donosih, se stvari v primerjavi z letom 1850 (ali 1780) niso kaj prida spremenile: potrebno je bilo proizvajati vino, prodajati les, premog, sol in drugo, da bi izravnali bilanco preskrbe z živili, kar je bila “dolgotrajna” značilnost v zgodovini Istre.

Brtonigla, trg

Istra: proizvodnja in potrebe leta 1910

Kultura	Površina v hektarjih	Donos v kvintalih
Koruzna	17.670	166.960
Pšenica	12.658	96.410
Ajda, ječmen, oves	9.806	53.957
Krompir	8.148	447.852
UVOZ		450.000 kvintalov pšenice koruze, testenin, riža

GOSPODARSTVO PRIMORJA

Obmorski pas je bil že tradicionalno vezan na svoje podeželjje, na svoje zaledje. V Poreču, tako kot v Kopru, so živeli največji rentniki regije – nekaj družin, ki so posedovale *stancije*, kleti, pašnike, živino. S tega zornega kota namreč ni neke ločnice med gospodarstvom obale in ruralnim gospodarstvom. Urbana središča so bila še vedno nevralgične točke, kar zadeva posojanje kapitalov (tudi oderuštva), prodaje, trga manufakturnih in industrijskih izdelkov, ki so po morju prihajali iz Benetk, Trsta in Reke. Do začetka dvajsetega stoletja so tudi pšenica, riž, in industrijsko izdelane testenine prihajali najprej v obalna središča ter se nato razdelili po notranjosti in isto se je dogajalo tudi s soljo. V obratni smeri pa so bili proti obali tradicionalno usmerjeni vino, les in živina. Za obalo sta bila seveda značilna obalna plovba in ribolov, torej mornarji in ribiči. Obstajala so središča, specializirana za plovbo, kot Lošinj, Voloska, delno Rovinj; v okviru same Istre so le v Rovinju poskušali privzeti model Lošinja – z jadrnicami – a so se kaj kmalu vdali. Pomorstvo se je s prihodom pare vedno koncentriralo v velikih središčih – Trstu in Reki. Trst je bil sedež, ki ga je leta 1869 zase izbrala “Associazione marittima istriana” (Istrska pomorska družba – op.prev.). Skratka, strukturalno gledano, ni ravno velike razlike med letoma 1800 in 1900. Seveda, svet se je

Rovinj,
tobačna tovarna, 1913

spremenil, meščani obale so postali novi buržuji. Vzdlž obale so bili zbrani najboljši rokodelci celotne regije (krojači, klobučarji, čevljarji, steklarji itd.), medtem ko se je leta 1860 začela industrializacija, predvsem v okviru ladjedelništva. Če pustimo ob strani specifičen primer Pulja, so v Rovinju in Izoli postavili tovarne za konzerviranje rib, leta 1872 pa so v Rovinju ustanovili tobačno tovarno, ki je nudila delo nekaj stotinam delavcev. V glavnih središčih obale so obstajale majhne ladjedelnice za popravila. Izmed ekstraktivnih dejavnosti, naj okrog leta 1880 spomnimo na rudnik v Raši, kjer so kopali premog in v katerem je delalo 800 rudarjev; v Kopru in Piranu je industrija soli zaposlovala približno 4.500 oseb; pri Pulju so pridobivali silicij za steklarsko industrijo v Muranu; v Poreču, Vrsarju, Rovinju in južno od Pulja so kopali kamne za zidavo. Na koncu koncev so manjša mesta vendar ostajala servisna, trgovska, upravna središča.

*Matteo
Campitelli
(1828-1906),
ustanovitelj
tobačne tovarne v
Rovinju*

MED MESTOM IN PODEŽELJEM

Tekom celotnega devetnajstega stoletja so bile istrske družbe večinoma primeri ruralnih družb. Leta 1857 so med aktivno populacijo (moški, stari nad 16 let) v Istrskem okrožju (Istra, razširjena na Kras in otoke), ki je znašala 83.000 enot, prevladovali zemljiški posestniki – majhni in veliki – v višini 35.800 enot; sledili so poljedelci, razni dninarji in koloni, ki niso posedovali zemljišč – 23.200 enot – in, na koncu, zakupniki obdelovalnih zemljišč – 4.300 enot. Te tri kmetijske kategorije so skupaj predstavljale 76,5% (približno 63.500 enot) proizvodnih sil mejne grofije. Profesionalnih pomorščakov in ribičev – omejenih na tradicionalna obalna središča, od Pirana do Rovinja, do Voloske

*Koper, pripadniki
ljudstva pri loži*

– je bilo 7.400 (8,9%), medtem ko je bilo obrtnikov in rokodelcev 4.800 (le 5,8%). Rentnikov – tistih, ki so lahko živeli od rente, ki so jo pridobivali iz zemljiške posesti – je bilo 843 (ne malo, če upoštevamo značilnosti ozemelj in istrskega kmetijstva). Uradnikov, birokratov je bilo 1.276, cerkvenih mož (duhovnikov in rednega klera) je bilo 600, kariernih vojakov 1.200, babic, bolničarjev in zdravnikov je bilo vsega 271, odvetnikov in notarjev skupaj 64. Bili so 403 trgovci in bilo je 261 hlapcev-pomočnikov, različne služinčadi pa 2.357 enot. To je, na kratko, profil istrske družbe pred modernizacijo: podeželje očitno dominira in to je gospodarska, družbena in, na koncu koncev, kulturna konotacija. S sedemdesetimi leti so se stvari začele spreminjati, vendar večinoma na obalnem pasu, v urbanih središčih. V starodavnih podeželjih je gojenje trte čedalje bolj prevladovalo. Na nekaterih področjih – kot na poreškem in koprskem – so nastale velike posesti, skoraj latifundiji (v resnici skupki razpršenih posesti); drugje se je – zaradi demografske rasti – razširila mala ali minimalna zemljiška posest, ki ni skoraj nikoli zadostovala za preživetje ene družine. Na ta način so tisti, ki so po statistiki bili “zemljiški posestniki”, v resnici to bili le deloma: mali kmet je sicer delal na svoji, a je mnogo bolj delal na posesti drugih, ki so bili lahko meščanski rentniki ali cerkveni zavodi. V obdobju med letoma 1850 in 1880 je vse šlo v smeri parcelizacije zemljiške posesti, v smeri velikih vlaganj v nove kulture vinske trte in torej v smeri zadolževanja kmetov in vasi v odnosu do urbanih središč in krajev. To zadolževanje, ki ga je spremljalo oderušstvo, je še povečalo prepad, ki je ločeval starodavna obzidana središča – v katerih so govorili beneško-istrsko ali istriotsko

narečje – od galaksije vasi in stancij hrvaškega ali slovenskega jezika. Z ustanovitvijo Kmetijskih družb in nato Kmetijskih šol (Poreč) so poskušali ubežati iz začaranega kroga s pomočjo tehničnih izboljšav v kmetijski proizvodnji: šlo je za napredek, vendar pod oznako tehnične kulture, podane v italijanščini. Četudi so na nekaterih področjih poželi uspehe, je velik del polotoka ostal neobčutljiv za tak tip modernizacije. Mnogo večji pomen – z vidika vpliva na gospodarstvo in družbo – pa je imela, na koncu devetnajstega stoletja, širitev malih kmečkih hranilnic po modelu tistega, kar se je dogajalo v preostalem delu cesarstva in drugod: hranilnic, ki pa so jih vodili po nacionalnem kriteriju. Finančna pomoč, skupaj z delovanjem agronomov, ki so govorili hrvaško in slovensko, je prinesla kmetijsko modernizacijo po nacionalnem ključu na začetku dvajsetega stoletja. Takrat je bil tudi glavni sektor regionalnega gospodarstva že razdeljen po nacionalni logiki. Na tak način izvedena modernizacija je vodila k še večji delitvi med Italijani, Hrvati in Slovenci, k delitvi med dimenzijami vas/kraj/mesto. Učinek je bil mnogo močnejši od kulturnih modernizacij.

V obalnih urbanih središčih je star sloj odličnikov pogosto preživel velike spremembe, ki so jih prinesli restavracija, leto 1848 in nastajajoča modernizacija. Nekatere velike družine, poznane na koncu osemnajstega, so bile na začetku dvajsetega stoletja še vedno dejavne in mogočne, kot na primer družina Polesini v Poreču. Ta elita med dominantnimi sloji je imela neko svojo ekonomsko bazo v zemljiškem premoženju, ki se je povečalo tekom devetnajstega stoletja in je uživala nesporen ugled vse do prve svetovne vojne. Vendar pa so urbane dominantne sloje čedalje bolj sestavljale osebe in družine, ki so zrasle pred kratkim časom, zahvaljujoč upravni ali profesionalni karieri.

Pulj, vila Münz

Ločiti pa moramo tudi med na nek način tradicionalnimi mesti, ki so bila manjša urbana središča, kot Milje, Piran in Pazin, od nekega Pulja, kjer se je naglo kristalizirala novo nastala velika urbana družba. Pulj je mnogim ponujal možnost, da začnejo neko novo dejavnost ali enostavno najdejo službo – od najbolj skromnih do najbolj specializiranih. Torej, če so Koper ali Poreč ali ostala mikro-mesta lahko izgledala tradicionalno zaprta, je obstajal tudi nek Pulj – kot ventil, kot alternativa in kot mesto priložnosti. V primeru Pulja sta dejansko nastali dve vzporedni družbi, ki nista nujno komunicirali med seboj: družba vojakov in tehnikov, ki so prihajali iz celotnega cesarstva, ter družba buržujškega mesta, ki je zrasla kot servisna podlaga in je nato postopoma postajala čedalje bolj samostojna, z velikim delavskim razredom. Tudi tukaj moramo razločevati med ljudstvom Poreča, razdeljenim med morjem in polji, ter proletariatom, ki je nastal v Rovinju in Pulju.

Tretja družbena dimenzija – ne obalno mesto ne pravo podeželje – so ostajali kraji v notranjosti Istre: središča, tesno vezana na svoje ozemlje, ki pa so se od njega ločevala zaradi (pogosto) italijanskega jezika in zaradi krajevnih dominantnih slojev, ki so bili na nacionalni ravni italijanski; šlo je za buržuje z ruralnimi gospodarskimi osnovami. To so bila servisna središča, ki so na nek način dopolnjevala sistem ruralnih družb. Nacionalni prepad, pomešan z gospodarskimi interesi, je – na žalost – na koncu ločil središča, kot sta na primer Pazin in Motovun, od njihovih podeželj.

PROMETNE POTI

Devetnajsto stoletje predstavlja obdobje razvoja kopenske prevoznosti v Istri. Vse do konca Beneške republike so namreč dajali prednost morskim putem: istrsko obalo je tvorila cela vrsta pristanov, od koder so tekle bolj ali manj prevozne ceste proti notranjosti in Pazinu, kjer so se bolj ali manj vse smeri končevale. Rimsko cesto, ki je od Trsta vodila do Pulja vzdolž zahodne stra-

ni polotoka (*via Flavia*) so v bistvu zapustili že v srednjem veku. Prihod avstrijskih vojaških enot leta 1797 – izraz neke kopenske sile – tako kot prihod napoleonski čet leta 1806, je postavil nič kaj enostavno vprašanje o tem, kako ponovno vzpostaviti učinkovit cestni sistem. Za doseg tega cilja so porabili celo devet-

najsto stoletje. Do leta 1850 so posodobili ali na novo zgradili mnogo cest; dejansko so lahko prevozili polotok s kočijo, čeprav pomorska plovba ni zamrla vse do obdobja po koncu prve svetovne vojne – z začetkom motorizacije. Poštne ceste so bile sledeče: glavna je bila smernica Trst-Koper-Buje-Vižinada-Pazin-Žminj-Vodnjan-Pulj; nato je bila smernica Žminj-Kanfancar-Rovinj; za njo Pazin-Reka in še Trst-Materija-Podgrad-Lipa-Reka. Te ceste so vedno zelo skrbno vzdrževali. Zahodni del polotoka je bil – zahvaljujoč manj strmemu reliefu – prepreden z gosto mrežo občinskih cest, ki so povezovale Umag, Novigrad, Poreč, Vrsar, Rovinj, Vodnjan in Pulj z njihovimi okoliškimi vasicami. Istrsko železnico so odprli leta 1876, vodila pa je od Pulja do Herpelj; posebna veja je povezovala Kanfanar z Rovinjem. Leta 1902 so odprli *Parenzano* (Porečanko, op. prev.), ozkotirno železnico, ki je delno tekla vzdolž obalnih mestec in severo-zahodnih gričev ter se je začela v Trstu in po 100 kilometrov dolgi trasi končala v Poreču. To je bila pregovorno počasna železnica. Poleg vsega tega ni prenehal pomorski promet, ki ga je vodila Società di navigazione Trieste-Istria (Tržaško-istrska plovna družba - op. prev.), tako za prevoz oseb kot za prevoz tovora. Kopenske prometne poti so pripomogle k bolj dinamični sliki mobilnosti znotraj regije; zaradi premikanja iz vasi, iz podeželja do pol-urbanih središč notranjosti, prehajanja iz enega dela polotoka na drugega, je Istra postala "manjša". Prišlo je do paradoksa: v dobi nacionalnih delitev, so bili različni deli polotoka in njegovo prebivalstvo povezani, kot še nikoli poprej.

Rovinj, železniška postaja, začetek dvajsetega stoletja

STARA MESTA, NOVA MESTA

Devetnajsto stoletje je označevalo razliko med majhnimi, na nek način tradicionalnimi mesti, kot so Koper, Poreč ali Rovinj, in novimi mesti, ki so bili simbol sodobnosti, kot Trst, Reka in Pulj. Saj tudi v manjših mestih niso manjkale novosti in obnove: Koper nekje sredi devetnajstega stoletja ni bil več otok, ki ga je s kopnim povezoval dolg most (sredi katerega je stal Levji grad iz poznega srednjega veka), temveč mesto, ki je stalo sredi melioriranega, izsušenega zemljišča; Poreč je bil presegel črto svojega obzidja v drugi polovici osemnajstega stoletja in se je po novih cestah usmerjal proti kopnemu; enako se je dogajalo z Rovinjem, kjer je že sredi devetnajstega stoletja raslo vzporedno, kopensko mesto, v odnosu do izvirnega jedra, postavljenega na otoku. Novo je - na primer v Rovinju - bilo vidno na pročeljih palač takoj izven mestnih vrat. Novost v Piranu je bil tramvaj, ki je le nekaj let pred svetovno vojno povezal mesto s postajo "Porečanke", ozkotirne železnice, katere postaje so bolj ali manj povsod po primorju nosile pečat napredka, mehanizacije. V primerjavi s temi malimi središči, se je Trst kazal kot popolnoma nov s svojo pravokotno

Pulj, mala ladjedelnica za popravila, (škver) konec devetnajstega stoletja

strukturo, ki se je razvijala iz Terezijanske četrti okrog starega jedra; Pulj pa je svoje srednjeveško središče preko modernih shem povezoval z Arenou, z gričem Sveti Miho-vil (kjer je bil sedež občinske bolnišnice) in novimi predmestji (Monvidal, Kaštan-er). Zgradbe, široke ulice, parki, lepi pogledi, ki jih je posebej

*Opatija, začetek
devetnajstega stoletja*

pripravila avstrijska urbanistika, so označevale te nove urbane dimenzije, nova vzdušja, ki so bila popolnoma različna od ozkih uličic beneškega ali srednjeveškega tipa. Tipične urbane pokrajine Pirana, Poreča in Rovinja so bile nekaj drugega. V starodavnih jedrih – gostih in ozkih – je ostajalo ljudstvo, medtem ko so si bogataši naročali gradnjo prostornih vil in domovanj v novih in zelenih predmestjih. Minevanje časa in menjavanje obdobja je bilo čutiti tudi v teh pogledih, ki so bili vse prej kot minimalni: urbanistični modeli niso bili več beneški, temveč modeli Dunaja in velikih sodobnih mest. Manjša urbana središča Istre so ostala nekje na sredi med dobo, ki je že zatonila, ter pozitivističnim in klasicističnim avstrijskim slogom sedanjosti. Ni šlo le za vprašanje arhitekture, temveč tudi za kvaliteto življenja in – na primer – za sanitarije: Pulj je imel odtoke in greznice, stari Rovinj pa ne.

Civilizacija devetnajstega stoletja – sprva z romantičnim okusom in nato z željo po slikovitosti – je ta mesta – tako, kot med drugim, tudi Benetke – kaj kmalu spremenila v turistične destinacije; Sredozemlje je bilo dosegljivo Avstrijcem. Tako so neenakost med antičnim in modernim napolnili tako, da so antičnemu pripisali “moderno” vrednost v smislu zanimivega, slikovitega kraja – kraja, ki je bil privlačen za turiste in torej ni bil več drugotnega pomena, niti na gospodarski ravni. To so bili začetki elitnega turizma.

PULJ, MESTO ARZENAL

Sodobni Pulj - tisti, ki ga vsi poznamo – je bil proizvod točno določene habsburške politične izbire. Mesto – sedež arzenala vojaške mornarice in vojaška luka – je predstavljalo avstrijsko pomorsko prisotnost v Jadranskem morju. Obstaja čisti rez med obdobjema pred in po letu 1856 - letu, v katerem je prišlo do prave pravcate ponovne ustanovitve tega tisočletnega mesta. Skozi več kot tri stoletja - od začetkov šestnajstega stoletja dalje – Pulju ni uspelo, da bi ponovno postal to, kar je bil v štirinajstem in petnajstem stoletju, to je srednje veliko središče na Jadranu, referenčna točka za južno polovico Istre. Še leta 1850 je njegova populacija, omejena na srednjeveško obzidje, štela le 1.100 prebivalcev. Že od leta 1856 se je začel stalen tok priseljevanja težaških delavcev, vojaških kadrov in cele vrste zadolženih za pomožne dejavnosti. Nova urbana družba se je naglo oblikovala poleg starega puljskega jedra. Zrasel je Pulj, načrtovan za mizo, z najboljšimi rešitvami, ki jih je takratna urbanistika lahko našla: starodavno mesto, kateremu so dodali novo mesto, pravokotne oblike, kljub vzpetinam, ki so bile zanj značilne; celoten obalni pas – od pristanišča do Verude – je bil

Pulj, šola za mehanike

Pulj, vojne ladje

namenjen potrebam mesta-utrdbe. Leta 1869 je bilo že 10.400 prebivalcev, leta 1880 celo 25.100, leta 1890 so dosegli število 31.600, leta 1900 36.200 in končno so leta 1910 dosegli vrhunec z 42.000 prebivalci, katerim je bilo treba prišteti približno 16.000 nastanjenih vojakov, kar je zneslo skupaj 58.000 prebivalcev. Za primerjavo: Reka je tistega leta imela skoraj 50.000 prebivalcev, Ljubljana 41.700, Split 21.400, Zagreb približno 75.000 prebivalcev. Njegove urbane strukture (ceste, bivališča, vojašnice, preskrba, vodovod, energija itd.) so bile izračunane za populacijo preko 60.000 oseb. Rast se je nadaljevala nepretrgoma do leta 1914. Z otoki Brioni v bližini, katere je Kuppelwieser pridobil kot eliti turistični center, Pulj ni bil le vojaško mesto, čeprav je to bil njegov izvorni značaj: bil je tudi buržujsko mesto, kjer so kozmopolitizem, močan delavski razred, orientiran k socialističnim političnim programom, in imperialistična ideologija oficirjev sobivali z nastajajočima italijanskim in hrvaškim nacionalizmom, v katerem se je našla majhna in srednja buržoazija – od advokatov do trgovcev (*“botteggeri”*), do sveta uslužbencev - imenovanih *“scartozzi”* (gizdalini, fičfiriči – op. prev.) Dejstvo, da je vojaško mesto, ne pomeni le slepo disciplino in resnost; Pulj je – zahvaljujoč prisotnosti najboljše vojaške elite – bil tudi središče znanstvenega pozitivizma, ki se je odražal v hidrografskih, pomorskih, geoloških, zdravstveno-sanitarnih,

astronomskih in meteoroloških študijah. Njegovi parki so gostili rastline, ki so jih avstrijske vojaške ladje pripeljale iz svojih znanstvenih potovanj po Sredozemskem morju in oceanih. V predstavah avstrijske mornarice je Pulj pomenil vrata v svet. Izjemno moderno mesto v zadnjih letih pred svetovno vojno – z avtomobili, javnimi kopališči, večjezičnimi reklamami, dnevniki v več jezikih, velikimi bolnišnicami, mnogoštevilnimi kavarnami, restavracijami in gostilnami, polnimi vojakov; jezik domačinov je bil istrsko-beneški koine; a po njegovih ulicah je vladal babilon jezikov cesarstva.

Leta 1900 je Pulj posedoval naslednje vojaške strukture: poveljstvo vežbališča, poveljstvo utrdbe (imeli so cel sistem utrdb), vodstvo topništva utrdbe, skladišče vojne opreme in vojaških sredstev, pet vojašnic (vidnih še danes), pristaniško admiraliteto, poveljstvo pristanišča vojne mornarice, hidrografski urad z zvezdarno, sodišče vojne mornarice, bolnišnico vojne mornarice (današnja bolnišnica), župnišče vojne mornarice (tako imenovana "cerkev mornarice"), arzenal vojne mornarice, vojaško lukso, zgradbo za strelivo, muzej vojne mornarice. Na civilni ravni so bili milica, žandarmerija, policija, okrajni kapitanat (okrožje Pulja), industrijski inšpektorat, okrajna blagajna za bolnike, finančni inšpektorat, katastrski urad, carinski uradi, davčni urad, kapitanat pristanišča in pomorskega zdravstva, urad za preverjanje uteži in mer, okrajno sodišče, dva javna notarja, sedem odvetniških pisarn, gledališče, zbirka rimskih starin, javna bolnišnica, en dom za ostarele, red zdravnikov, štiri lekarne, 19 zdravnikov, dva veterinarja, 31 babic, dve gasilski enoti, več poštnih in telegrafskih uradov, dve trgovski pristanišči (Pulj in Veruda), podjetje za plin, vodovod, javna klavnica, hranilnica, več zadrug, zastavljalnica. Na ravni izobraževanja so obstajale ljudske šole (58 učilnic), šest otroških vrtcev, troje jasli, dve mestni šoli za dekleta, tako imenovani "*preparando*" (iz glagola *preparare* = pripravljati – op.prev.) – to je šola za bodoče učitelje – ženski licej, nižja kraljeva šola vojne mornarice, višja gimnazija. Na religiozni ravni je bil kapitelj katedrale, dekanat, kaplanija, več župnišč, nune svetega Gaetana, nune Svetega Odršenika, tiste Svetega Srca Jezusovega in Marije ter pravoslavna in evangeličanska cerkev.

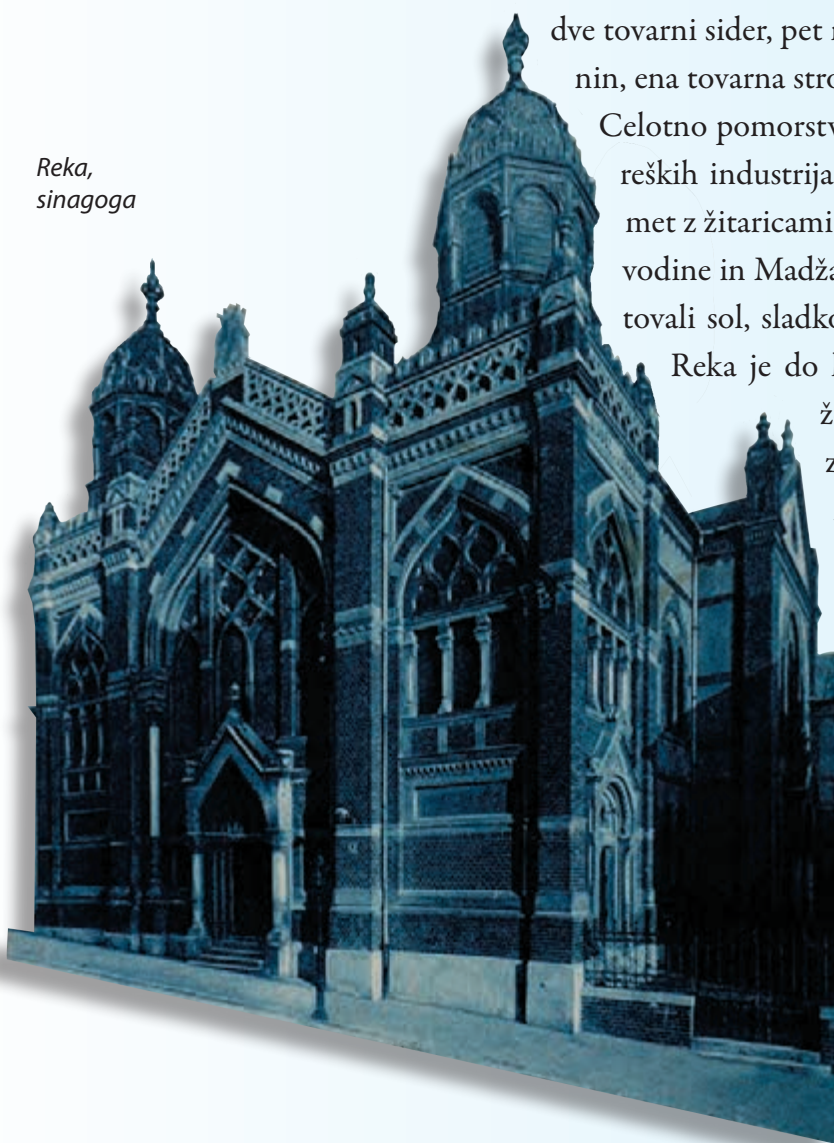
REKA V DEVETNAJSTEM STOLETJU

Če je leta 1787 Reka štela približno 6.000 prebivalcev, je bila leta 1857 skoraj trikrat večja s 15.400 dušami. Njena rast se je konstantno nadaljevala vse do prve svetovne vojne: leta 1880 je bilo 21.000 prebivalcev, leta 1890 skoraj 30.000, leta 1900 približno 39.000, leta 1910 pa so dosegli število 49.800: v petdesetih letih se je populacija več kot podvojila. Devetnajsto stoletje je stoletje, v katerem je Reka postala to, kar je v bistvu bila vse do danes: pomembno pomorsko središče, izhod za ceste, ki prihajajo do Jadranskega morja iz panonskega območja, industrijsko središče. Vse od druge polovice osemnajstega stoletja dalje so zgradili nekaj pomembnih obratov, kot je tisti z rafinerijo sladkorja. Tak trend je ponovno pridobil moč po krizi napoleonskih vojn: med letoma 1820 in 1850 je zraslo tako število trgovskih kot število proizvodnih podjetij. V desetletju 1850-60 je bilo v Reki 15.000 prebivalcev in celih 65 obratov, 20 podjetij in 5.000 delavcev. Tam so bili: obrat za izdelavo papirja, rafinerija sladkorja, tobačna tovarna z 2.400 delavci, obrat za izdelavo jader, 22 ladjedelnic, tri strojarne,

Reka, Palača Modello

Reka,
sinagoga

dve tovarni sider, pet mlinov (dva parna), dve tovarni testenin, ena tovarna strojev, tri vrvarne, ena kemična tovarna.

Celotno pomorstvo vzhodnega Jadrana je kupovalo pri reških industrijah. V reškem pristanišču je tekел promet z žitaricami in lesom iz Hrvaške-Slavonije, iz Vojvodine in Madžarske; iz Reke so proti notranjosti potovali sol, sladkor, tobak, kolonialni proizvodi, kava.

Reka je do leta 1873 trpela zaradi pomanjkanja železniške proge, ki bi jo lažje povezala z Zagrebom; izgradnja le-te je postala mogoča le po političnem dogovoru med Kraljevino Madžarsko in Hrvaško-Slavonijo. Od sedemdesetih let dalje je razvoj mesta namreč zabeležil ponoven vzpon.

Do leta 1848-49, je imela Reka - kot občina in trgovsko pristanišče - status avtonomnega dela znotraj Kraljevine Madžarske in je bila del tako imenovanega *Madžarskega Primorja*, brez institucionalnih vezi s Hrvaško-Slavonijo. Po madžarski narodni revoluciji leta 1848-49 se je ban Jelačić polastil mesta, ki je tako

postalo del Hrvaške-Slavonije, in sicer vse do leta 1860, v obdobju tako imenovanega Bachovega neoabsolutizma. S prehodom na bolj demokratično politično življenje so potekale diskusije o lokaciji Reke; občina jesama po sebi zahtevala, da bi bila del Kraljevine Madžarske, z nekaterimi zagotovili lokalne avtonomije. Rešitev so dosegli po avstro-ogrskem *Ausgleich*-u leta 1867; po hrvaško-madžarskem dogovoru leta 1868 pa je Reka postala "*corpus separatum*", priključen madžarski kroni - ta status je ohranila vse do leta 1918.

Kot madžarsko pristanišče, od leta 1873 povezano z zaledjem, je mesto doživelo ponovno sezono velikih sprememb. Poleg že delujočih obratov so dodali nove strojne industrije (tovarno torpedov Whitehead, med prvimi v Evropi), predvsem pa se je razvilo pomorstvo. Pristanišče so še dodatno posodobili z novimi in širšimi bankinami, z rampami za tovor, s skladišči, z železni-

ško postajo, postavljeno praktično na morski obali. Leta 1894 so ustvarili Luko Baross (kasneje Sušačka Luka) kot tovarno postajo za les, ki je prihajal iz Hrvaške-Slavonije. Številne in čedalje bolj konkurenčne so bile plovne družbe, ki so imele sedež na Reki, z zasebnim in javnim kapitalom; spomnimo naj na nekatera imena, ki so bila še prisotna v letih 1918-20 (pred razdelitvijo med Italijo in Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev): Adria, Levante, Oriente, Atlantica, Società nautica (Navtična družba – op.prev.), Banca ungherese (Madžarska banka – op.prev.), Alfonso Riboli, Bernardo Braun, Ungaro-Croata (Madžarsko-hrvaška – op.prev.).

Reka je bila izjemno sodobno mesto – pravi pravcati proizvod devetnajstega stoletja – tako na urbanistični kot na družbeni ravni: v njeni družbi ni bilo odličnikov, bilo pa je več slojev buržoazije: od tiste najvišje - ki je posedovala velika bogastva in kapitale - ter upravne, do srednje - ki so jo sestavljali funkcionarji, uslužbenci, profesionalci, trgovci, bankirji, zavarovalničarji, inženirji, učitelji – in končno majhne - številnih prodajalcev, obrtnikov, tehnikov, zdravstvenih delavcev, malih uradnikov. Preostali del družbe sta predstavljala mnogoštevilni - različno razslojen - delavski razred ter razred pomorcev, ki je bil - na ravni komandantov - blizu buržoaziji. Reka je imela mnoge šole višjega izobraževanja – gimnazije, liceje, pedagoške šole, navtične šole, tehnične šole

*Reka, gledališče Verdi,
pozneje Ivan Zajc*

Reka, obala

različnih nivojev. Širitev mesta od sedemdesetih let dalje je bila posledica priseljevanja, ki je delno izhajalo iz okoliških območij,

delno iz nekaterih italijanskih regij, kot so Marche in Furlanija, delno pa iz Madžarske in preostalega dela cesarstva. O nacionalni pripadnosti populacije je bilo veliko razprav, glede na raz-

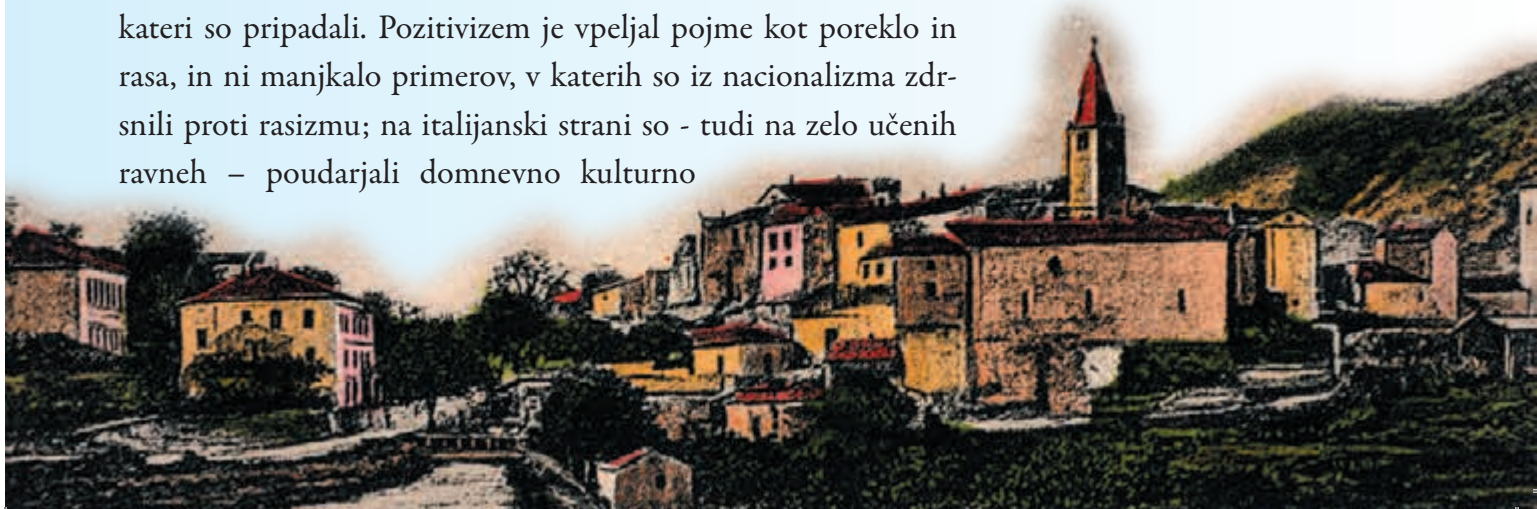
položljive podatke, ki so dvomljivi in negotovi. Okrog leta 1850 naj bi bilo hrvaško prebivalstvo v čisti večini (vendar merila pripadnosti, uporabljena pri popisu, ter razlogi za sam popis vzbujajo mnogo dvomov), medtem ko naj bi kasneje narasla italijanska komponenta – bodisi zaradi priseljevanja bodisi zaradi “nacionalizacije” (italijanizacije). Kakorkoli, v prvem desetletju dvajsetega stoletja je bila populacija, ki se je izrazila za italijansko govorečo, enaka 45% celotne, medtem ko je bila hrvaško ali ilirsko ali srbsko govoreča enaka 32%; preostalih 23% pa so sestavljali Madžari (7%), Slovenci (9%), Nemci (5%), Čehi, Poljaki, Romuni in Angleži. Bilo je, skratka, kozmopolitsko mesto z reškim “ljudskim” jezikom v beneški in čakavski različici. Poleg katoliške religije, so bile tu še srbska-pravoslavna, grška-katoliška, unitaristična, luteranska in kalvinistična; delovala je tudi hebrejska skupnost.

Na začetku dvajsetega stoletja je bilo, na politični ravni, mogoče srečati vse politične opcije, saj so tam sobivale: od habsburških legitimistov do madžarskih nacionalistov, od italijanskih iredentistov do pristašev hrvaške Stranke prava, do zagovornikov jugoslovanstva in srbsko-hrvaške koalicije. S postopnim naraščanjem pritiskov nacionalizmov, predvsem po izbruhu vojne, so se politično-nacionalne izbire radikalizirale po italijanskem, hrvaškem, jugoslovanskem ali avtonomističnem ključu. Na koncu je propad dvojne monarhije lokalne sile prisilil, da so ustvarile neko politično jamstvo in tako je leta 1918 prevladala proitalijanska usmerjenost.

NACIONALIZIRANE MNOŽICE

Kot že omenjeno, je po letu 1848 postalo jasno, da bo osnovna izobrazba – pismenost – predstavljala hrbtenico nacionalne konstrukcije neke populacije. To so ugotovili tako slovenski kot hrvaški kler, kakor tudi prelati. Kljub temu pa je težnja po vključitvi kar največjega števila prebivalcev po ključu pripadnosti določeni narodnosti, po “nacionaliziranju množic” – ruralnih ali urbanih – preko pisnega informiranja (časopisov, revij) postala sistematična šele od leta 1870. Boj za pravico do izobrazbe, za pravico do uradnega jezika, je bil izjemnega pomena. Osnovne šole, ki so jih vodili duhovniki, so bile usmerjene k množicam; gimnazija-licej pa je bila namenjena izobraževanju elite. V koprski gimnaziji se je šolala smetana istrskih dominantnih slojev. S hrvaške strani so šele leta 1899 dosegli ustanovitev gimnazije v Pazinu. Z italijanske strani so ravno tako ustanovili gimnazijo v taistem mestecu, kjer se je skoncentrirala najostrejša bitka za pridobivanje narodnosti posameznih oseb. Množice so namreč “nacionalizirali” od sedemdesetih let dalje: Rovinjčani so postali Italijani, Vlahi ali Bizjáci so postali Hrvati. K temu so pripomogli ravno osnovna izobrazba, pismenost, uokvirjanje v društva – od pevskih zborov do gimnastičnih društev, kot sta slovenski in hrvaški *Sokol*, prevzeta iz češkega primera. V Istri so se razširila društva, kot italijansko *Lega Nazionale* in hrvaško Cirila in Metoda, usmerjena k organiziranju osnovne izobrazbe, k pridobivanju deležev prebivalstva, ki se še ni bilo odločilo, kam spada. Čedalje bolj pomemben je postajal občutek nacionalne pripadnosti, identifikacija s skupino, kateri so pripadali. Pozitivizem je vpeljal pojme kot poreklo in rasa, in ni manjkalo primerov, v katerih so iz nacionalizma zdrsnili proti rasizmu; na italijanski strani so – tudi na zelo učenih ravneh – poudarjali domnevno kulturno

Plomin

Manifest Prve istrske pokrajinske razstave, 1910

manjvrednost hrvaške ali slovenske komponente. Vsekakor pa so predsodki, kakor tudi klišeji, obstajali na obeh straneh. Vdor “nacionalnih dimenzij”, ki so imele svoja gibalna in referenčna središča daleč stran od Istre – v Italiji ali v Ljubljani in Zagrebu – je prekinil vezi med skupnostni predhodnega, pred-nacionalnega obdobja. Istočasno pa je vsaka nacionalna dimenzija, izdelana v kulturnih središčih (Milanu, Firencah, Ljubljani in Zagrebu), našla v Istri svojo skrajno, mejno točko – področje, kjer se je končalo “nacionalno telo”, “narodna enotnost”: Italijani so bili obmejni Italijani, tako kot Slovenci, kot Hrvati; in vsaka komponenta je čutila, da ji je bila zaupana ta velika in pomembna vloga.

V takem vzdušju se je povečal pomen rezultatov vsakega popisa, ki so ga izvajali vsakih deset let; v njem niso izjavljali narodno identiteto, temveč jezik, ki so ga uporabljali. Podatki, katere bi danes lahko označili kot negotove, vsekakor pa kot take, ki so bolj slabo prikazovali družbeno realnost polotoka, so brali, in jih

še vedno berejo, na ravni province – torej z vključenimi Podgradom, Krkom in Lošinjem, ki so zajemali kontekste, preveč različne od tistih, ki so bili pretežno slovenski, hrvaški in italijanski, do območij, ki so se prekrivala in so bila v fazi nacionalizacije. Italijanska komponenta se je – po teh merilih – po rasti v fazi 1850-1880 ustavila, a je vseeno na ravni province ostala na drugem mestu po hrvaški komponenti, katera je napredovala do prvega desetletja dvajsetega stoletja. Slovenska komponenta – umeščena med piranskim, izolskim in koprskim zaledjem ter samim Trstom, je bila ozemeljsko omejena, vsekakor pa odločilnega pomena za določitev slovanske - slovenske in hrvaške - demografske večine v provinci. Na koncu devetnajstega stoletja je kazalo, da je bilo le malo možnosti več za asimiliranje ali prebujanje delov populacije in pasov ozemlja. Potrebno je bilo obdržati tisto, kar so imeli, in ustvariti nove generacije nacionalno zavednih državljanov. V resnici so bile razmere mnogo bolj nestalne, z znatno mobilnostjo iz podeželja proti mestu, iz položaja kmeta na položaj plačanega delavca, iz ene “nacionalne realnosti” v drugo. Med Puljem, Reko in Trstom je zrasla hrvaška in slovenska buržoazija, ki se je – v urbanem okolju – začela potegovati za italijansko politično prevlado.

Od leta 1870 do leta 1914 je tudi v Istri prevladala neka prva različica masovne družbe - družbe, ki je težila k čedalje večji enotnosti na ravni jezika, (nacionalnih) identitet, šeg in navad. Proces je bil počasnejši, kot bi se lahko zdelo, predvsem je bil počasen prehod nekaterih življenjskih slogov buržujškega tipa na podeželje; šele po letu 1920 je prišlo do sprememb v oblačenju, v porabi, v pričakovanjih, v predstavah.

HRVAŠKI IN SLOVENSKI NACIONALNI RAZVOJ

Sodobno oblikovanje naroda v hrvaškem in slovenskem okolju imenujemo narodni preporod, v Istri pa je potekal po letu 1848, konkretnije od leta 1860 dalje. V šestdesetih letih je bilo več usmeritev aktivnosti, katere cilj je bil – kot so to imenova-

Vjekoslav Spinčić,
politik (1848-1933)

li – prebuditi nacionalno zavest pri ljudstvu: na politični ravni, na zborovanjih, v tisku, v osnovnem izobraževanju. Na politični ravni je – glede na odsotnost predstavnikov diete – imel odločilno vlogo poreško-puljski in nato tržaški škof Juraj Dobrila. Bil je v veliki meri pristaš idej đakovskega nadškofa Josipa Juraja Strossmayerja in je na Hrivate in Slovence gledal kot na eno samo ljudstvo z

različnima govoricama. Revija *Naša sloga*, ki je izhajala v Trstu od leta 1870, je poudarjala ta začetni duh. Trst, s svojo številno slovensko komponento, je bil referenčna točka za istrske Slovence, koncentrirane v zaledjih Kopra, Izole in Pirana. Istrski Hrvati so v Kastvu imeli središče, iz katerega so širili nacionalne ideje in od koder so izhajali največji politični voditelji. V bistvu, ne moremo razumeti slovenskega in hrvaškega nacionalnega razvoja brez upoštevanja ozemeljske kontinuitete med gonilnimi središči – Trstom in Kastvom – ter njihovimi, pravzaprav ruralnimi, referenčnimi ozemlji.

V severni Istri je vas Marezige postala trdnjava slovenstva že v šestdesetih letih; težje je bilo najti pretežno hrvaški kraj ali mestece v osrednji Istri, kjer je ravno tako potekala italijanizacija dominantnih slojev. Bolj kot drugo, so ustvarili predpostavke za nacionalne spore v krajih, kot so Pazin ali Tinjan ali Buzet. Popolnoma hrvaška je bila vzhodna obala – od Moščenic do Voloske – vendar je šlo za področje s težkimi komunikacijami. Teritorialnost je že na samem začetku postala temeljni element in župnik je

bil najboljši interpret procesa nacionalnega razvoja: župnik je učil pisati in brati, med urbanimi središči in ruralnimi družbami je posredoval vsebine moderne kulture ali znanosti in tehnike. Tako je bilo bolj ali manj do osemdesetih let. S prihodom hrvaškega in slovenskega političnega razreda se je nacionalna dimenzija iz civilnega razširila na politično življenje. Čeprav je politična enotnost med Slovenci in Hrvati še obstajala, sta obe strani že razvijali vsaka svojo nacionalno pot, ki se je v prvi vrsti uresničevala v osnovni šoli, v izobraževalnih procesih. Po Dobrilovem času so nove generacije gledale na politične modele domovine: Hrvati na hrvaško Stranko prava in ideologijo Anteja Starčevića – čeprav je ta ideologija ostala bolj ali manj omejena na hrvaško elito ali na območja Kastva, medtem ko je v ožji Istri prevladovalo *narodnjaštvo* po Dobrilovem modelu; Slovenci pa na katoliške nacionalne stranke – na krščanske socialiste. Konec devetnajstega stoletja je potekal v znamenju boja za višje izobraževanje, širitve kmečkih zadrug in malih kmečkih hranilnic, dejavnosti društva svetih Cirila in Metoda.

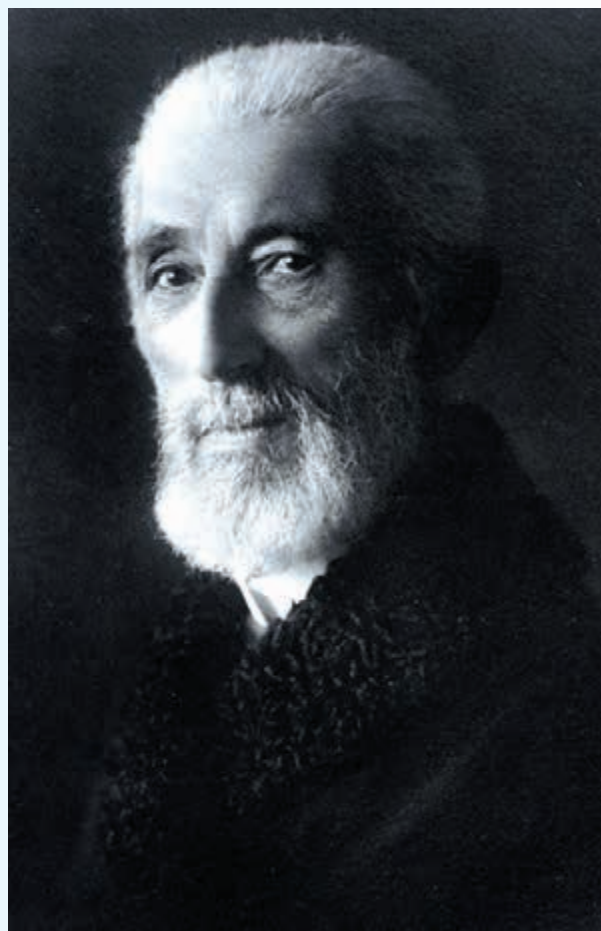
Združevanje se je razširilo v obdobju med letom 1890 in prvo svetovno vojno – od telovadnih društev, Sokola, do pevskih zborov, dramskih društev in godb. Bilo je že kar nekaj časopisov in licejev-gimnazij, kot tisti v Pazinu. Seveda vse to ni zadostovalo – glede na številčnost Hrvatov in Slovencev v primerjavi z Italijani. Uradni jezik v upravah je ostal italijanski. Neprestano spopadanje z realnostjo, v kateri ustavne pravice cesarstva niso bile priznane, je pospešilo proces “nacionalizacije” v hrvaškem in slovenskem smislu.

Kljub temu pa je še v letih 1900-1910 bilo precej posameznikov in družin, ki so želeli ostati izven teh tako novih ideologij. Ruralna družba se je upirala poistovetenju z “nacionalnim telesom”, kakršnega so pojmovali intelektualci in buržuji. Prehod iz podeželja v mesto je še lahko pomenil prehod na drug jezik – jezik mesta – in torej prehod k drugemu narodu. Skupek situacij v Istri je bil še vedno zapleten in spremenljiv. Šele fašizem, popolna negacija slovenske in hrvaške nacionalne identitete, je presekal mobilnost med stranmi, je prinesel dokončne nacionalne izbire, in torej prispeval k dokončanju slovenskega in hrvaškega nacionalnega procesa v Istri.

PROUČEVANJE PRETEKLOSTI

Bolj kot na ravni književnosti, je humanistična kultura v Istri tekom celotnega devetnajstega stoletja dala svoje največje sadove na področju proučevanja preteklosti – bodisi srednjega veka in kasnejših stoletij, ali rimske in predrimske antike. Omenjene rezultate so dosegli v italijanskem kulturnem okolju, kjer je zgodovinsko raziskovanje postalo posebno civilno poslanstvo – varovanja nacionalnih interesov – kateremu so se mnogi posvetili. Nasprotno pa so – v hrvaškem in slovenskem okolju – maloštevilna sredstva obveščanja, maloštevilni razpoložljivi časopisi, maloštevilne višje šole in visoka nepismenost prisilile politične promotorje in maloštevilne publiciste, da so svojim nacionalnim referentom nakazali prepoznavne elemente nacionalne identitete, kot so jezik, šege, navade, tradicije, tako imenovani “naš način” bivanja. Tako so v italijanskem okolju v preteklosti, v institucijah in v klasični kulturi preteklih stoletij iskali kulturno legitimnost, da bi še nadalje ostali socialna elita regije – v preteklosti se je kazalo bistvo italijanske tradicije. V hrvaškem in slovenskem okolju pa so, nasprotno, kot odločilno demografsko komponento uporabili jezikovno specifičnost in slovanske tradicije podeželja. Oba modela sta na regionalni ravni odražala široka nacionalna nasprotja, ki so potekala v habsburškem cesarstvu – predvsem nasprotja med Nemci in Čehi, ali med Madžari in raznimi ne-Madžari. Predvsem v madžarskem okolju so uporabili koncept “ljudstev brez zgodovine” – torej ljudstev, ki se niso mogla postavljati s kakšnim kraljestvom, s kakšno skupnostjo državnega tipa v preteklosti, s kakšnim datumom ali omembo, ki bi jih priznavala uradna kultura; ta ljudstva so bili Slovaki, Slovenci, Romuni, Rutenci in Srbi iz cesarstva. Italijani v Istri so sebe šteli za ljudstvo “s svojo lastno zgodovino”, materialni dokazi in dokumenti pa so to, med drugim, dokazovali. Tema zatiranega naroda – čeprav številčnega in vsekakor s svojim zgodovinskim dostojanstvom – se pojavlja v češki nacionalni kulturi druge polovice devetnajstega stoletja – pravi paradigmi za nastajajočo hrvaško in slovensko nacionalno kulturo.

Tradicija zgodovinskega raziskovanja je odločno zaznamovala italijansko kulturo na polotoku. Ne glede na začetke – ki jih najdemo v aktivnostih različnih akademij, ki so delovale še do poznega osemnajstega stoletja (spomnimo se osebnosti Gian Rinalda Carlija), za očeta istrskega regionalnega zgodovinopisja soglasno (z italijanske, hrvaške in slovenske strani) štejemo Pietra Kandlerja, tržaškega učenjaka. Njemu se moramo zahvaliti za prvi in edini *Codice Diplomatico Istriano* (Istrski diplomatski kodeks – op.prev.) – zbirko najpomembnejših srednjeveških dokumentov, ki se nanašajo na zgodovino Istre – ter različne zgodovinske spise, objavljene v reviji “*L’Istria*” (Istra – op.prev.). Kandler je – čeprav Italijan po kulturi – hotel ostati izven tiste novosti, ki jo je predstavljal nastajajoči nacionalizem, izven kulture v strogo nacionalnem smislu, in zato so ga nove generacije, vse razvnete za dokazovanje nacionalne zgodovinskosti, obsojale. Novi zgodovinarji so bili ravno tako zagreti aktivisti na ravni nacionalne propagande: Carlo Combi in Tommaso Luciani sta namreč med prvimi iredentisti; kljub temu moramo prvemu priznati nekatera primerna opažanja na zgodovinskem področju, drugemu pa objavo mnogih dokumentov, shranjenih v Benetkah, kjer je delal kot arhivar. V Istri je bil Carlo De Franceschi – aktiven v provincialni dieti – tisti, ki je leta 1879 objavil prvi pregled zgodovine, naslovljen *L’Istria. Note storiche* (Istra. Zgodovinski zapisi – op.prev.); njemu moramo dati priznanje za trud pri ponovnem povezovanju različnih ločenih vidikov istrske zgodovine in njemu gre pripisati prvi prikaz zgodovinskih problematik, ki so bile značilne za preteklost te regije. Njegovo delo je brez dvoma predstavljalo tudi politični instrument, dokaz kulturne moči italijanske elite. V tem smislu gre razumeti ustanovitev Istrskega društva za arheologijo in domoznanstvo (*Società istriana di archeologia e storia patria*) leta 1884 v Poreču, katera je s svojimi “Akti” (*Atti*), ki izhajajo enkrat letno, zelo veliko pripomogla k večanju zgodovinskega in arheološkega poznavanja regije. Čeprav je bila ta kultura na robu med kulturo ter politično vpletenostjo in strumentaliza-

Bernardo Benussi,
zgodovinar (1846-1929)

cijo, moramo še danes priznati, da je šlo za velik trud, ki je okrepil tradicijo, močno že v Kandlerjevih časih, ter krajevno zgodovino pisje dvignil na zelo visoke nivoje v primerjavi z italijanskimi, pa tudi z evropskimi regionalnimi konteksti. Velika zasluga gre Bernardu Benussiju, ki je napisal odličen povzetek o problematiki istrskega srednjega veka, ter nekaj temeljnih monografskih študij o Pulju in Rovinju, poleg mnogih drugih esejev, zgodovinskih in geografskih priročnikov ter na koncu, leta 1924, drugi povzetek z naslovom *L'Istria nei suoi due millenni di storia* (Istra skozi svoji dve tisočletji zgodovine – op.prev.). Camillo de Franceschi, Carlov sin, ki je bil zaprt zaradi iredentistične aktivnosti, ostaja eden najboljših poznavalcev istrskih srednjeveških dokumentov. Poleg Benussija je sodelovala cela vrsta manj pomembnih zgodovinarjev. Benussi in drugi so bili zelo dobro podkovani v paleografiji in diplomatiki: diplomirali so v Grazu in na Dunaju in so se posluževali metod najboljšega nemškega zgodovinarja. V taistih desetletjih – na prehodu iz devetnajstega v dvajseto stoletje – so postavili temelje arheologije, odkrili so nekatera najdišča, kot na primer Nezakcij, ki so kasneje proslavila regijo. Gledano v celoti: če med Puljem in Porečem ni bilo pomembnega literarnega ali likovnega ali glasbenega življenja, razen v obliki provincialnih odmevov prevladujočih trendov, sta bila zgodovinarstvo in arheologija vse prej kot provincialna.

DEVETNAJSTO STOLETJE V ITALIJANSKEM POGLEDU

Leto 1797: Serenissima zaključi svoj tisočletni obstoj. Primorska Istra, ki je že bila del tako imenovanega “*Dominio da Mar*” (Dominij morja – op.prev.), je v tej fazi že bila sprožila neko svojo duhovno obnovo, ki se je nato razvijala skozi celotno 19. in še v prvih desetletjih naslednjega stoletja. Čeprav morda izgleda predvidljivo postaviti konec Republike svetega Marka kot kronološko mejo, *post quem* – po kateri - naj bi se začelo obdobje

risorgimenta na severo-vzhodni jadranski obali, moramo vseeno soglašati, da se je neko novo obdobje – v smislu kulturnega in gospodarskega razvoja – začelo kazati na lokalni ravni, ali vsaj na njegovem beneškem obalnem delu (glede na to, da – kot smo razložili v enem prejšnjih poglavij – je zaledje s Pazinom kot glavnim mestom pripadalo Habsburžanom vse od poznega srednjega veka), približno na polovici osemnajstega stoletja. Ravno v tem obdobju smo namreč priča oblikovanju dejanskega zanosa najboljših istrskih intelektualcev na področju “domoznanskih pisem”, da bi premešali motne vode stoječega regionalnega moralnega življenja in ga usmerili h kritičnemu ocenjevanju domoznanstva in njegovi inteligentni predelavi v odnosu do nacionalnih dogajanj ter – vzporedno – do prvih podjetniških pobud, usmerjenih k uvažanju novih ekonomskih realnosti, ki bi pripomogle k izhodu iz endemične recesije. To sta dva vidika, ki sta bila že prisotna v biografiji Carlijeve zrele dobe – katerega danes, ne slučajno in ne po krivici, vidimo kot simbolični lik novih časov, ki so se zarisovali na obzorju – in ki označujeta *risorgimento*, ali bolje, tisto, kar lahko resnično imenujemo civilizacijo *risorgimenta*. Vendar le, če se s tem konceptom ne nanašamo izključno na njegovo politično, institucionalno in diplomatsko dimenzijo – tradicionalno v analizah nekdanjega časa in najbolj očitno ravno v tistih, ki se nanašajo na proučevani geografski prostor – temveč gledamo raje skupek tendenc in tokov, ki so v prvi vrsti usmerjeni k moralni regeneraciji naroda, k preoblikovanju italijanske “rastline-človeka”, k razvoju gospodarstva, k napredku znanosti in umetnosti tako, da bi domovino ponovno vrnili v enakopraven položaj z Evropo – dodatnim elementom, ki ga v tej zgodovinopisni perspektivi nikakor ne smemo ignorirati. Ki je, med drugim, edina, za katero se ima smisel ukvarjati z Istro v *risorgimentu*, in s katero je mogoče razviti izviren in pomenljiv pogovor, saj – če bi se hoteli spopasti le s stranjo, ki je bila včasih omiljena v krajevnih zgodovinskih rekonstrukcijah – bi lahko nalogo opravili z le nekaj vrsticami,

Pasquale Besenghi degli Ughi,
književnik (1797–1849)

glede na to, da v Istri – po koncu napoleonske nevihte – ni prišlo do dogodkov tako imenovane velike zgodovine – tiste z veliko začetnico – ki bi bili vredni omembe in izročanja preko priročnikov. In – glede na to, da smo omenili evropski duh italijanskega *risorgimento* – za resnično razumevanje istrske zgodovine devetnajstega stoletja v vsem njenem bogastvu in kompleksnosti, se moramo spomniti na dejstvo, da se je – poleg in sočasno z italijanskim – razvijal tudi preporod slovanskih in balkanskih narodov, ki se je prepletal z našim in, ki je – od nekega trenutka dalje – tudi z njim tekmoval in prihajal v spore, ki je – od konca devetnajstega stoletja – močno pogojeval istrske in dalmatinske dogodke ter nanje tudi vplival. Temu gre dodati še stoletno pripadnost tako posebni državi – v njeni večnacionalnosti – kot je bila habsburška, ki je bila za dodatek še postavljena na križišču osrednje Evrope – območja, kjer so se križali latinstvo, germanstvo in slovanstvo – in razumeli bomo, zakaj se ne moremo omejiti le na tisto, kar se je zgodilo med Koprom, Pazinom, Opatijo in Kastvom, če želimo v celoti spoznati poudarke zgodovine, ki je le navidežno linear-na, enostavna in drugorazredna, glede na obroben položaj regije v odnosu do središč odločanja in moči – pa naj bodo to Dunaj, Pariz in, kot zadnji, Rim. Kajti ravno relativna perifernost Istre je – kot bomo videli – pripomogla k temu, da so jo izbrali za privilegiran laboratorij za politične, upravne in institucionalne poskuse nedvomnega pomena. Če pa analizo še postavimo z vidika, ki ni lokalni ali – še huje – lokalističen, temveč “lokaliziran” – ki je

Opatija

tisti, katerega sedaj, vsaj teoretično, privilegiramo pri šolskem predavanju zgodovine – bomo opazili, da lahko jadranski polotok štejem za odličen vzorec in primer proučevanja pojavov, tipičnih za evropsko realnost med devetnajstim in dvajsetim stoletjem. Nanašamo pa se na nacionalizacijo množic, iredentizme in imperialistične nagibe, ki prežemajo vsa njena vlakna, in katerih ne moremo proučevati zgolj z instrumenti klasične politične zgodovine, temveč moramo pri tem uporabiti tiste, ki jih je izpopolnilo novo nemško socialno in ustavno zgodovinopisje ter “Annales”, ki so pozorni na področje simbolnega, političnega, mita in različnih načinov njegove ideološke uporabe.

Prvo potrditev tistega, kar smo ravnokar ugotovili, najdemo že v dvajsetletnem napoleonskem obdobju, ko je regija, ki je bila tudi sama – izražajoč v mikrozgodovinskem merilu kompleksnost srednjeevropskega območja – na strateški poziciji med latinskim, nemškim in slovanskim svetom, večkrat prešla iz enih rok v druge, kar je preprečilo izvedbo kakršnekoli široko zastavljene in dolgoročne politike. Potem, ko so leta 1797 postala avstrijska, so predhodno beneška ozemlja po Austerlitzu prešla v Italijansko kraljestvo, medtem ko so leta 1809 po habsburškem porazu v kraju Wagram – skupaj s tistimi, vezanimi na Pazin, Dalmacijo, Trstom, Gorico, Slovenijo, Koroško in tako imenovano vojaško Hrvaško – postala del novoustanovljenih Ilirskih provinc z Ljubljano kot glavnim mestom – tamponske države, ki si jo je izmislil Napoleon, da bi bolje nadziral kritično balkansko območje. Čeprav kratkega veka, je bila ta izkušnja vsekakor pomembna. Kajti, če je po eni strani na nek način pomenila prvo priznanje nove vloge, ki so jo začeli pridobivati Slovani in je premaknila politično težišče Istre iz obale v notranjost, so po drugi strani v tem obdobju Francozi – poleg tega, da so se morali spopadati z zoprno gverilo, podobno tisti, ki je potekala tudi na številnih drugih področjih Velikega cesarstva, od Španije do južne Italije in Tirolske Andreasa Hoferja, in ki so jo z morske strani podpirale angleške ladje, predvsem po razglasitvi pomorske blokade (ki je imela uničujoče posledice za pomorsko trgovino med obema jadranskima obalama in je še dodatno oslabil praktične in materialne vezi z Benetkami) – vpekljali nove kodekse in s tem postavili temelje za tisto upravno modernizacijo, ki je že bila izvedena v drugih delih cesarstva, in je tu

Antonio Smareglia,
skladatelj (1854-1929)

niso mogli dokončati zaradi napoleonskega zlo-
ma v letih 1813 in 1814, ter postavili teme-
lje za oblikovanje novega vodilnega sloja:
pomislimo le na primer Angela Cala-
fatija in mnogih drugih birokratov
- novih mož, ki so kasneje nada-
ljevali svojo kariero pod Avstrijo.
Vključitev Istre – ki je do tedaj
bila zaprta v kar najbolj omejena
obzorja neke Serenissime v zato-
nu – v širši evropski kontekst, ni
omogočila le lažjega kroženja no-
vih idej, prihajajočih z one strani
Alp in z one strani morja, temveč
tudi njeno boljše poznavanje izven
ozkih meja nekdanjega časa. V zvezi
s tem pomislimo le na znane plošče
rimskih antikvitet iz Pulja - ki so bile,
v vzdušju triumfalnega neoklasicizma,
deležne takojšnje in velike sreče ter konti-
nentalne cirkulacije – ter na predromantične
omembe kraških razbojnikov, glavnih oseb znanih
in razširjenih romanov Nodierja, funkcionarja francoske vlade v
Ilirskih provincah; vse to so bili - tako rekoč reklamni - kanali do-
ločenega gotovega in dvojnega videnja tistih ozemelj in njihovih
prebivalcev, ki je valovalo med - na eni strani - rimskimi klasi-
stičnimi in antikvarnimi ter - na drugi strani - folklorističnimi in
primitivističnimi spomini.

Odhod korziškega vojskovodje je omogočil povratek avstrij-
ske vojske v vse kraje tistega, kar je - po takih razburkanih in pre-
tečih dogodkih – ponovno postalo Primorje. Dunajska vlada je
v nemirnem obdobju med letoma 1797 in 1805 lahko naredila
le malo ali nič za razvoj istrske družbe: izogibala se je – glede na
spremenljivo vojno situacijo v tistem trenutku – uvajanju nena-
dnih in korenitih sprememb v novih pridobitvah (po drugi strani
je bil radikalen reformatorski zanos, tipičen za dobo Jožefa II., že
zdavnaj arhiviran in predan zgodovini) in je – če že – pridobila
simpatije krajevnega plemstva, ki ga je Serenissima vedno držala

ob strani, in kateremu je postopoma odpirala čedalje več prostora v birokratskem aparatu, tako da je na koncu predstavljalo velik del okostja avstrijske uprave od leta 1814 dalje. V obdobju do revolucionarnih let 1848-49, je vlada sicer bolj malo skrbelo za novo pridobitev, ki je bila takrat brez strateške vrednosti, izven velikih trgovskih poti in brez pomembnih materialnih potencialov, z eno samo – in vse prej kot zanemarljivo – izjemo: poskusi upravne reforme in modernizacije, ki jih je izvedel grof Francesco Stadion. Avstrijski guverner – ena najbolj plemenitih, in nesrečnih, osebnosti visoke cesarske birokracije, tipičen predstavnik upravnega sloja, oblikovanega v rigorozni jožefinski etiki državne službe – je izkoristil nizek profil Istre v okviru dominijev monarhije za to, da je preizkusil oblike lokalne samouprave, katere bi lahko – če bi bile uspešne – vpeljali tudi drugje in s tem oživili ter z novim življenjskim sokom okrepili zapleten državni sistem ter ustvarili bolj trdne temelje za upravno decentralizacijo in avtonomije perifernih realitet. Poskus – kljub temu, da je dal zanimive rezultate in, kar je najpomembnejše, dal lokalnim vodilnim slojem zavest, da so lahko samostojni in so sposobni upravljati sami sebe, ne da bi bili vedno odvisni od Trsta ali Dunaja – se ni razvijal dalje, bodisi zaradi odpora centralne in provincialne birokracije, ki je bila vedno nezaupljiva in v strahu pred novostmi, bodisi zato, ker se Stadion – ki so ga poklicali na druge funkcije – ni mogel več z njim ukvarjati. Glede na to, da gre za institucionalne zadeve, je potrebno spomniti tudi na to, da so leta 1825 celotno istrsko ozemlje združili v Okrožje Pazin (kraj, ki je kasneje, skupaj s Kastvom, postal trdnjava nastajajočega hrvatstva), ki je bilo ustanovljeno leta 1822 z manjšimi pristojnostmi – saj je zajemalo le okraje, ki so bili cesarski že pred letom 1797 – s čimer so ponovno premaknili težišče v notranjost in posredno podprli hrvaško komponento. Čeprav moramo imeti v spominu, da je novo regionalno glavno mesto že stoletja igralo to vlogo v habsburški Istri, tako da je bilo – z vidika vrhovne oblasti – logično razširiti to vlogo tudi na nova primorska posestva, ki so bila manj sigurna in zaupanja vredna. Šele leta 1860 – v že drugačni politični klimi in v etničnem kontekstu, podvrženemu pomembnim spremembam – so se odločili za prenos sedeža okraja najprej v Poreč in nato v Pulj.

Če ostanemo v tem okviru, naj spomnimo še, da je – vsaj na papirju – od leta 1816 do leta 1848 celotno Primorje, torej vključno z Istro, skupaj s Kranjsko postalo del absolutno virtualnega Ilirskega kraljestva, zamišljenega bolj ali manj kot ekvivalent – v tem primeru realnemu – Lombardsko-Beneškemu kraljestvu. Čeprav je to načrtovanje – ki je bilo del premnogih predlogov za preureditev cesarstva, ki so hoteli najti idealno rešitev za realnost, tako kontradiktorno in polno nasprotij, značilno tako za desetletja obdobja, imenovanega *Vormärz*, kot tudi za sledeče obdobje do dualistične rekonstrukcije leta 1867 – dejansko ostalo na papirju, je sprožilo dolge in razčlenjene razprave na vrhovih in na periferiji, in je vsaj delno vključilo tudi krajevne vodilne sloje, ki v časih Serenissime niso bili vajeni, da jih sprašujejo za mnenje o takih stvareh in so bili zato motivirani, da so se čedalje bolj zanimali za javne zadeve.

V letih restavracije je potrebno tudi poudariti – kar zadeva družbeno in intelektualno življenje – njegovo progresivno orientiranje od Benetk – ob dejstvu, da so univerzitetni študentje hodili na padovski atenej vse do leta 1866, ko je cesija Benečije to močno otežkočila –, ki so bile v polni krizi in so propadale, proti Trstu – emporiju, ki ga je na vsak način podpirala in favorizirala daljnovidna terezijanska in jožefinska reformna politika. Rojstvo – v tridesetih letih – zavarovalnih družb, kot so *Riunione adriatica di Sicurtà* – RAS (Jadranska zavarovalna družba) in *Assicurazioni Generali* (Zavarovalnica Generali), ter ustanovitev plovne družbe kot je *Lloyd Austriaco* (Avstrijski Lloyd) ki je po letu 1918 postala *Lloyd Triestino* (Tržaški Lloyd), so iz severno-jadranskega pristanišča naredile referenčno točko istrske družbe. Potem, ko so padle starodavne meje med beneškimi in habsburškimi dominiji, so obalna mesta vzpostavila čedalje živahnije in tesnejše trgovinske odnose z upravnim središčem, v katerega se je – v iskanju boljših eksistenčnih pogojev – preselilo mnogo njihovih prebivalcev. Ta proces, ki se je utrdil in okrepil v drugi polovici stoletja – tudi zaradi razvoja prometa, ki ga je povzročilo odprtje Sueškega prekopa, ter zaradi nove balkanske in sredozemske politike, ki jo je Dunaj vzpostavil po umiku iz Italije in Nemčije – je v relativno kratkem času, na pobudo podjetnih istrskih in dalmatinskih pomorskih kapitanov, privedel

do rojstva plovnih družb s sedežem v glavnem mestu Primorja, ki so se kaj kmalu uveljavile na mednarodni ravni, in katere je upognila šele in samo svetovna kriza v tridesetih letih dvajsetega stoletja, zaradi katere so se – z državno intervencijo – spojile v štiri družbe visokega nacionalnega interesa, nastale takrat. Od tod izhaja čedalje pogostejše navezovanje odnosov – tudi človeških – med velikim trgovskim mestom in obalnimi mesteci ter – postopno, a konstantno – ukoreninjanje čustev duhovne sorodnosti, solidarnosti in skupni pripadnosti, ki ni bila le institucionalna, poleg povečevanja skupnih materialnih interesov – toliko bolj, ker je isti jezik in navtične tradicije starodavne Dominante, poleg njene razvejane mreže odnosov v Sredozemlju, v polni meri podedovalo mesto, v katerem je – odličen primer take osmoze in nasledstva – kasneje zgradil svojo srečo Benečan, poznejši baron Pasquale Revoltella.

Iz tistega časa je, med drugim, tudi progresivno vzpostavljanje intenzivnejših kulturnih odnosov med Trstom in Istro, katere je leta 1829 potrdila publikacija *Archeografo Triestino*, učena revija, ki jo je ustanovil Domenico Rossetti (1774-1842), - in ki je bila v podnaslovu izrecno opredeljena kot zbirka novic, nanašajočih se na Trst, Goriško grofijo in Istro - slednji je bil že od prve serije namenjen znaten del prostora – katere poglobljena naloga je bila valorizacija domoznanstva ter spodbujanje sodelovanja med učenjaki celotnega Avstrijskega Primorja. Ko je bilo – zaradi izginotja njegovega pobudnika – prekinjeno izhajanje Rossettijevega lista, je Pietro Kandler, ki je bil njegov urednik v zadnji fazi, prevzel in ponovno predlagal – čeprav

Cres, pristanišče

s sodobnejšo, ljudsko in poljudno postavitvijo – to obvezo in z njo povezane programske smernice v straneh časopisa *L'Istria*, ki ga je sam zasnoval in v večjem delu tudi napisal. V njem so bile razprave o zgodovinskih in arheoloških temah – in gotovo ni slučaj, da so tisti, ki so kasneje prevzeli “Akte in spomine” Istrskega društva za arheologijo in domoznanstvo, gledali nanj kot na očeta in ustanovitelja sodobnega regionalnega zgodovinopisja in so ga vzporejali s predhodnikom Gian Rinaldom Carlujem – tako, kot – in v majhnem obsegu – o gospodarstvu, higieni, šolah, folklori, jezikoslovnih vprašanjih ter o navadah ljudstev – ne le urbanih, ampak tudi o tistih iz slovanskega podeželja. Sprejemal je tudi prevode iz “ilirščine”, da bi omogočil boljše poznavanje tiste kulture ter s tem opravljal zaslužno dejavnost “civilizacije” ali “omikanja”, tipično za tisto idejo *risorgimento* kot dejstva, ki je v prvi vrsti moralno, ter procesa izobraževanja in civilne emancipacije, na katerega smo se nanašali na začetku tega zapisa.

Nato je leta 1836 – še vedno v glavnem mestu Julijske Benečije – izšel prvi zvezek periodičnega časopisa z naslovom *La Favilla* - oblikovali so ga Valussi, Dall'Ongaro, Madonizza, ki je

Plavajoči dok ameriškega tipa v puljskem pristanišču, 1867

v letih 1848-49 in kasneje izvedel pomembno politično dejavnost, ter sam Tommaseo -, v katerem so kolegialno delovali fur-lanski, goriški – tam je namreč začel takrat še zelo mlad Ascoli – tržaški, istrski in dalmatinski pisatelji, ki so opravljali in spodbujali pomembno aktivnost povezovanja z nemško in slovansko kulturo, katera se je izrazila v kritičnih esejih, kronikah in izdajah besedil, prevedenih iz obeh jezikov. Tisto so bila leta balkanskega *risorgimenta*, “ilirizma” in prebujanja narodov, ki niso bila “brez zgodovine”, kot jih je po krivem označil Engels, temveč bolj “brez države”. Vse od srednjega veka so bila ta ljudstva, ki so iskala neko dokončno nacionalno dimenzijo – sestavni del dominijev Habsburžanov: tedaj so na sledi napoleonske izkušnje in romantičnega ponovnega odkritja ljudskih kultur, še posebej slovanske, ponovno začela energično uveljavljati svoje pravice. Slovanski preporod - še posebej viden na podeželju, kjer so na severnem delu prevladovali Slovenci, na osrednjem in južnem delu pa Hrvatje – je pripeljal do postopne in neustavljive zaostritve odnosov z beneško komponento obalnega pasu, ki je bila tam v veliki večini: šlo je, pretežno, za malo ali srednjo urbano buržoazijo, tako da se je etnični spor pridružil tistemu stoletnemu, tipičnemu za zgodovino Istre, med mestom in podeželjem.

Obdobje približno dvajsetih let - med letoma 1848 in 1867 – je prineslo drastičen preobrat v istrski civilni – in ne le politični – zgodovini. V občudovanja vrednem letu “pomladi narodov” v celotni Evropi, vključno s habsburškim cesarstvom, nasproti Trstu, ki je bil – kljub vsem brezupnim poskusom kasnejšega liberalno-nacionalnega, iredentističnega in nacionalističnega zgodovinopisja, da bi dokazal nasprotno - v bistvu izven dramatičnih italijanskih dogodkov, tako da si je prislužil naziv “najzvestejšega” Avstriji, je bila Istra z nemalo prostovoljci vključena v izkušnjo tako beneške kot, čeprav v manjši meri, rimske republike – tako, kot se je med letoma 1859 in 1870 zgodilo z različnimi garibaldinskimi podvigi – četudi je, gledano v celoti, lokalna populacija ostala mirna. Na koncu koncev, je “revolucija” 1848. leta (ki je videla že omenjenega koprskega advokata Antonia Madonizzo aktivno sodelovati - v vrstah liberalnih demokratov - pri delu Ustanovne skupščine na Dunaju in v Kromerizu, kjer se je lahko od znotraj in v živo seznanil z

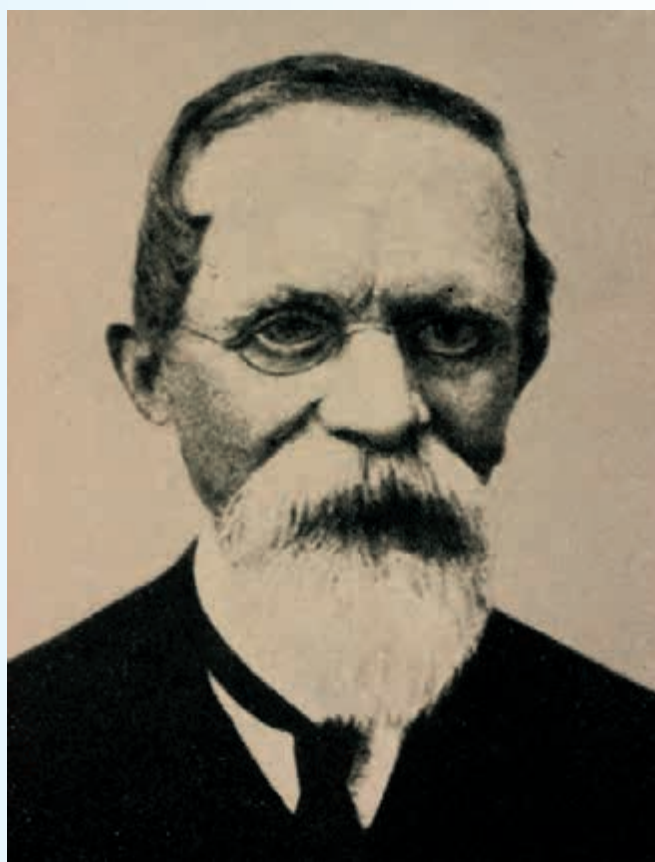
velikanskimi problemi, s katerimi se je moralo spopadati cesarstvo) – čeprav spodletela – znatno vplivala na poznejše dogodke v celotnem severno-jadranskem sektorju. Vlada, ki ni mogla več računati na zvestobo Benečanov, in še posebej Benetk, se je odločila za premik baze vojne flote v Pulj, ki je bil politično bolj zanesljiv in strateško bolj pomemben za nadzor pomorskih poti po vpadih sardinskih vojaških sil vse do Tržaškega zaliva. Zaradi te izbire je urbano središče z nekaj tisoči prebivalcev, ki si ni nikoli v celoti opomoglo od dekadence zadnje beneške nadvlade, v roku nekaj desetletij postalo mesto s pomembnim vojaškim pristaniščem in arzenalom – od koder izhaja nezanemarljiva nemška komponenta, ki je kasneje, na prehodu iz devetnajstega v dvajseto stoletje, izkazala svojo moč tudi na ravni volilne tekme –, z ladjedelnicami in tovarnami – iz česar se je kasneje rodilo močno in bojovito delavsko in socialistično gibanje –, v katerega so se priselili mnogoštevilni Hrvati iz notranjosti, zaradi česar je v mestu prišlo do nenavadne in nove etnične konfiguracije, katere posledice niso bile vidne takoj, temveč šele dolgoročno. Z imenovanjem nadvojvode Maksimilijana Ferdinanda, mlajšega brata cesarja Franca Jožefa, na mesto poveljnika vojne mornarice, je prišlo do hitre germanizacije poveljniških kadrov in do napredovanja Hrvatov – ki so jih imeli za bolj zanesljive in bolj

Veliki Brion, hoteli

zveste – v nižjih činih, čeprav je beneška govorica uspela še dolgo ostati pogovorni jezik na krovu. Tekom dveh revolucionarnih let je namreč prišla na plan etnična razpoka med starodavnimi podložniki leva svetega Marka, ker se slovanska komponenta ni bila odzvala na klic starega glavnega mesta – bila je namreč v dvomih in nezaupljiva do republike, ki je bila – tako je kazalo – usmerjena bolj proti italijanski nacionalni perspektivi kot v smeri rekonstrukcije že preizkušenega večnacionalnega nekdanjega *Commonwealtha*. Medtem pa je postajala močnejša drža idealov avstro-slovanstva in jugoslovanstva – kar je sicer pronicljiv in pozoren opazovalec, kakršen je bil Tommaseo, ki je takrat pokrival pomembno funkcijo v vladi Republike – takoj opazil, ne da bi podcenil potencialne posledice za stvar jadranskega italijanstva.

Potem pa, ko je vojna leta 1866 prinesla izgubo Benečije in prestavitev meje s sovražno Kraljevino Italijo v bližino Primorja, je Istra postala poglavitnega pomena za Dunaj. Iz te strateške ocene so se izcimili dodatna okrepitev puljske baze, izgradnja železnice za hitro povezavo s Trstom – rezultat dejstva, ki je bil vse prej kot drugotnega pomena, da so, iz vojaškega stališča, traso speljali v notranjosti in ne vzdolž obale, da bi preprečili bombardiranja in napade z morja, je bila tudi boljša povezava hrvaškega zaledja z obalnimi mesti in s tem olajšanje toka priseljencev iz notranjosti ter, zaradi tega, globoke spremembe v demografski in etnični strukturi prebivalstva, ki so podrle stoletna in preizkušena ravnovesja – ter začetek daljnosežnega programa gospodarskega razvoja regije, da bi si zagotovili zanesljivejšo zvestobo prebivalcev dvojne monarhije. Tako so se rodili tobačna tovarna v Rovinju, prehrambene in konzervne industrije v pomembnejših primorskih krajih ter turistični zagon središč, kot so Portorož, Poreč, otoki Brioni in Opatija. Carl von Czoernig – takrat že visoki funkcionar cesarstva in priznan proučevalec zgodovine grofije Gorice in Gradiške – je, prepričan v pomembnost Primorja za sigurnost južnih meja dr-

Tommaso Luciani, učenjak in politik (1818-1894)

žave, izdelal razčlenjen projekt turistične in kulturne valorizacije le-tega in v ta namen spodbujal velika vlaganja kapitalov in sredstev. Med tem časom je Centralna komisija za zaščito kulturnih dobrin, ki jo je on ustanovil, začela plodne arheološke kampanje v Ogleju, pa tudi v Poreču in Pulju, ki so utrjevale in povečevale interes in privlačno sposobnost področja. Tej inteligentni in sodobno zastavljeni operaciji, usmerjeni h krepitvi ljudskega konsenza – tam, kjer so si močnejši izmenjevali iredentistične sunke po konsolidiranju sosednjega savojskega kraljestva – je italofonska istrska elita zoperstavila spretno politiko čistega kulturnega in strogo zakonitega iredentizma. Ki se je izkazoval kot obvezna pot potem, ko so odločitve nesodelovanja – ki so dosegle svoj vrhunec na slavnih poreški dieti “Nikogar” iz leta 1861, na kateri so odklonili izvolitev provincijskih delegatov v *Reichsrat* (cesarski svet) na Dunaju, katerega je cesar v prejšnjem letu odobril z oktobrsko diplomo in s katerim se je začel dokončen proces državne konstitucionalizacije – izgubile svoj smisel z letom 1866, ko so se upanja v italijansko “odrešitev” razblinila in so lahko prisostvovali postopnemu diplomatskemu zblíževanju med obema državama, ki je dosegel vrhunec leta 1882 z dogovorom o Trojni zvezi med Avstro-Ogrsko, Italijo in Nemčijo.

Če je v Trstu že leta 1869 ponovno oživel slavní Rossettijev *Archeografo Triestino*, ki je imel nalogo promovirati natančno in dokumentirano poznavanje zgodovine Primorja, so v Istri leta 1884 ustanovili Istrsko društvo za arheologijo in domoznanstvo – ki, tako kot tržaški časopis, še danes deluje – s poglobitnim namenom objavljanja, s tipičnim pozitivnim načinom, vseh tistih dokumentarnih in materialnih virov, ki bi – na neizpodbiten način – dokazovali rimskost in beneškost tistih ozemelj nasproti kakršnemukoli poskusu omejevanja nacionalnih pravic. Bistvo opominjanja na take posebne spomine je bilo tudi v jezikoslovnih razlogih, odkar je leta 1863 goriški jezikoslovec Graziadio Isaia Ascoli – docent na književno-znanstveni akademiji, (*Accademia scientifico-letteraria*) v Milanu – za takratno Avstrijsko primorje skoval uspešen neologizem *Venezia Giulia* (Julijska Benečija), s tem, da je ta uspešen “izum” predlagal kot strogo jezikoslovni in zgodovinopisni izraz, h kateremu se je kasneje večkrat vrnil, posebej tako, da je v svojem *Archivio glotto-*

logico italiano (Italijanskem jezikoslovnem arhivu), začetem leta 1872, hranil številne prispevke očitnih patriotskih implikacij. Tako pripravljena obdelava iredentističnih mitov, ki se ni sramovala sprevračati zgodovino stoletne beneške nadvlade – ki je niso nikoli tako mirno sprejemali, kot so tedaj poskušali zagotavljati – so nato prenašali preko šol, ki so bile trdno v rokah italijanskega elementa vse do volilnih reform leta 1907, katere so splošno volilno pravico razširile na politične volitve in na ta način odprle zakonito pot hitremu vzponu Slovencev in Hrvatov, ki so bili do tedaj zanemarjeni s strani veljavnih popisnih meril, ki so bila v prid Italijanom.

Drugo pomembno središče kulturnega iredentizma je bila organizacija z imenom *Lega Nazionale* (Narodna zveza – op.prev.), nastala leta 1891, skupaj z organizacijo “Dante Alighieri”, ki jo je podpirala iz Kraljevine; tako smo bili priča neprekinjeni kampanji praznovanj zgodovinskih dogodkov in družabnih ter, navidezno, športnih praznovanj, katerih namen

Pulj, hotel Riviera

je bil utrditi italijansko komponento okrog nacionalnih vrednot, kar so poskušali narediti tudi na nasprotni strani – z enako vneto in s podobnimi sredstvi in instrumenti. Obe etnični komponenti sta lahko računali na kapilarno razširjen ter stalno in konstantno rastoč tisk, in nezanemarljivo propagandno vrednost dobro organiziranih potovanj slavnih osebnosti narodne kulture – kot so bili Carducci, De Amicis in D’Annunzio – med “neosvobožene” brate, da bi jim na oprijemljive načine pokazali bližino in solidarnost domovine.

Moč iredentističnega gibanja, ki ga je vodila liberalno-nacionalna stranka, je bila tako velika, da je povzročila resne težave internacionalističnim političnim organizacijam – katolikom in socialistom – za katere se je izkazalo, da po ideološki plati niso bile primerno opremljene, da bi se lahko s kakšnim upanjem na uspeh zoperstavile rušilnemu vplivu nacionalističnega izziva, kot je bilo očitno kasneje, ob izbruhu svetovne vojne. Dodaten element zapletov je prihajal iz obnašanja Cerkve, katera je – močno zakoreninjena v slovanskem svetu, v katerem je bila sprožila gibanje za materialni, duhovni preporod ter absolutno privrženost Habsburžanom, ki so jih imeli za najbolj sigurne branitelje katoliške vere in slovanskih interesov – z nezaupanjem in sovražnostjo gledala na italijansko komponento, ki jo je imela za podaljšano roko tiste antiklerikalne, liberalne, prostozidarske savojske monarhije, ki je preganjala papeža – svojega jetnika v Vatikanu.

Politična tekma je – po že omenjenih volilnih reformah – italijanskemu elementu povzročala težave zaradi napredovanja ostalih dveh etnij, številčno enakovrednih, v občinske in provincialni svet. S koncem dobe lahke asimilacije pomeščanjenih slovanskih kmetov, so se v Puliju, tako kot v Pazinu, znašli pred uveljavljanjem male in srednje hrvaške buržoazije. V takih okoliščinah se je dunajska vlada usmerila k popolnemu priznanju slovanske komponente in dodatnemu zmanjšanju italijanske, ki socialno že ni bila več enovita, in je bila v okviru cesarstva številčno v manjšini. Kratkovidnost avstrijsko-madžarskega vodilnega razreda – predvsem vojaških in diplomatskih društev glavnega mesta –, ki je bil nesposoben določene obnove na demokratičnih in federalističnih temeljih, je jemala manevrski prostor intelektualnim slojem, tudi

italijanskim – kot so bili sodelavci revije “La Voce” Scipio Slataper, Angelo Vivante ter brata Carlo in Gianni Stuparich -, ki so upali v miren razvoj in spremembo podonavske monarhije v skladu s švicarskim ali severnoameriškim federalnim modelom, o katerem je sicer že sanjal Ascoli - ki ni pozabil na lekcijo Carla Cattanea – v številnih svojih spisih in političnih razpravah na “jadransko” temo.

Iredentizem je znatno prispeval k temu, da je Italija maja 1915. leta vstopila v vojno, vendar je konflikt z “osvobajanjem” prebivalcev pokrajin Trentino in Julijska Benečija pripravljala teren drugim iredentam – tokrat slovanskim in uperjenim proti rimskim vladarjem, kateri so bili popolnoma nepripravljeni za spopadanje s težavami, ki so se pripravljale v novih provincah Kraljevine, in katere je fašizem neumno poskušal rešiti z nerazsodno uporabo in uveljavljanjem vseobsegajočega nasilja.

MULTINACIONALNO CESARSTVO

Če na zgodovino Istre gledamo skozi nacionalne perspektive ali perspektive nacionalizmov ali nacionalnih sporov na politični, družbeni in kulturni ravni, pogosto pozabimo, da je bila Istra – na koncu koncev – del velikega in sestavljenega multinacionalnega cesarstva, da so bili problemi Istre devetnajstega stoletja problemi habsburškega cesarstva – od leta 1867, Avstro-ogrskega cesarstva. Poleg nacionalnih ideologij je obstajala tudi imperialna ideologija, v katero so verjeli vojaki in visoki birokrati, ki so pripadnost habsburški monarhiji ter dolgo srednjeevropsko tradicijo postavljali pred čustva moderne nacionalne identitete. V avstroogrski vojni mornarici je bila velika oklopna ladja z imenom *Viribus Unitis* (z združenimi močmi –op.prev.) kot simbolom združitve

med različnimi, združitve vseh podložnikov, pripravljenih braniti Cesarstvo na morju. *Viribus unitis* je v puljskem zalivu potopila italijanska napadalna enota. Njen konec simbolizira tudi konec združitve, po kateri so sicer hrepeneli, a je niso nikoli dosegli. Če bi se želeli skoncentrirati le na nacionalne zgodovine, bi lahko spregledali proces modernizacije, ki je potekal pod znamenjem Avstrije: davčni sistem, ceste, uniforme žandarjev, kuhinja, sestavljena iz mnogih srednjeevropskih regionalnih kuhinj, vojašnice, zastave, slike v vilah, pohištvo, javne zgradbe, palače, klasicizem poznega devetnajstega stoletja, glasba, meščanske navade, železnica, ladje, kult cesarja, Babilon jezikov, a tudi znanost, pozitivizem, medicina, tehnični priročniki, priročniki na splošno, geografski atlasi, katastrske mape, metrični sistem, sprejet leta 1873, avtomobili, telefon, telefonski imeniki, plin, nočna razsvetljava, bolnišnice (pogosto obstajajo še danes), parki, nedeljski izleti, pikniki, orkestri na trgih, glasbene skupine, gasilci, babice in še in še. Tudi to je bila Avstrija.

Most "Parenzane"

ŠESTO POGLAVJE

DVAJSETO STOLETJE (1918 – 1991)

1. ITALIJANSKA FAZA (1918-1943)

NOVIVLADARJI – Italija – Jugoslovanske opcije – Situacija v letih 1918-19 – Hrvatje in Slovenci – Jugoslovanske zahteve – D’Annunzio na Reki – Julijska Benečija - OBDOBJE PO PRVI SVETOVNI VOJNI – Vpliv italijanske ureditve – Problemi Istre – Politične sile – Liberalni nacionalisti – Socialisti – Hrvaško-slovenska stranka – Drugojezične populacije – Nove province – Komisija za Julijsko Benečijo – Italijansko poenotenje – DRUŽBENE NAPETOSTI IN POJAV FAŠIZMA – Delavski nemiri – “Labinska republika” – Fašizem v Julijski Krajini – Skvadrizem –

Koza, simbol Istre (Pulj, stavba Fakultete)

Širjenje snopov – Konec tolerance – Volitve 1921. leta
 – Leto 1922 – 1923: Istrska provinca – Volitve 1924. leta
 - V FAŠISTIČNI DRŽAVI – Konec političnega spopada –
 Nacionalno zatiranje – Gospodarska depresija – Podeželja:
 proletarizacija in klientelizmi – Izseljevanje in kriminaliteta
 – Poseg države – Rudniki – Italijanski meščanski model –
 Fašizacija – Antifašizem – Struje v istrskem fašizmu.

2. DRUGA SVETOVNA VOJNA

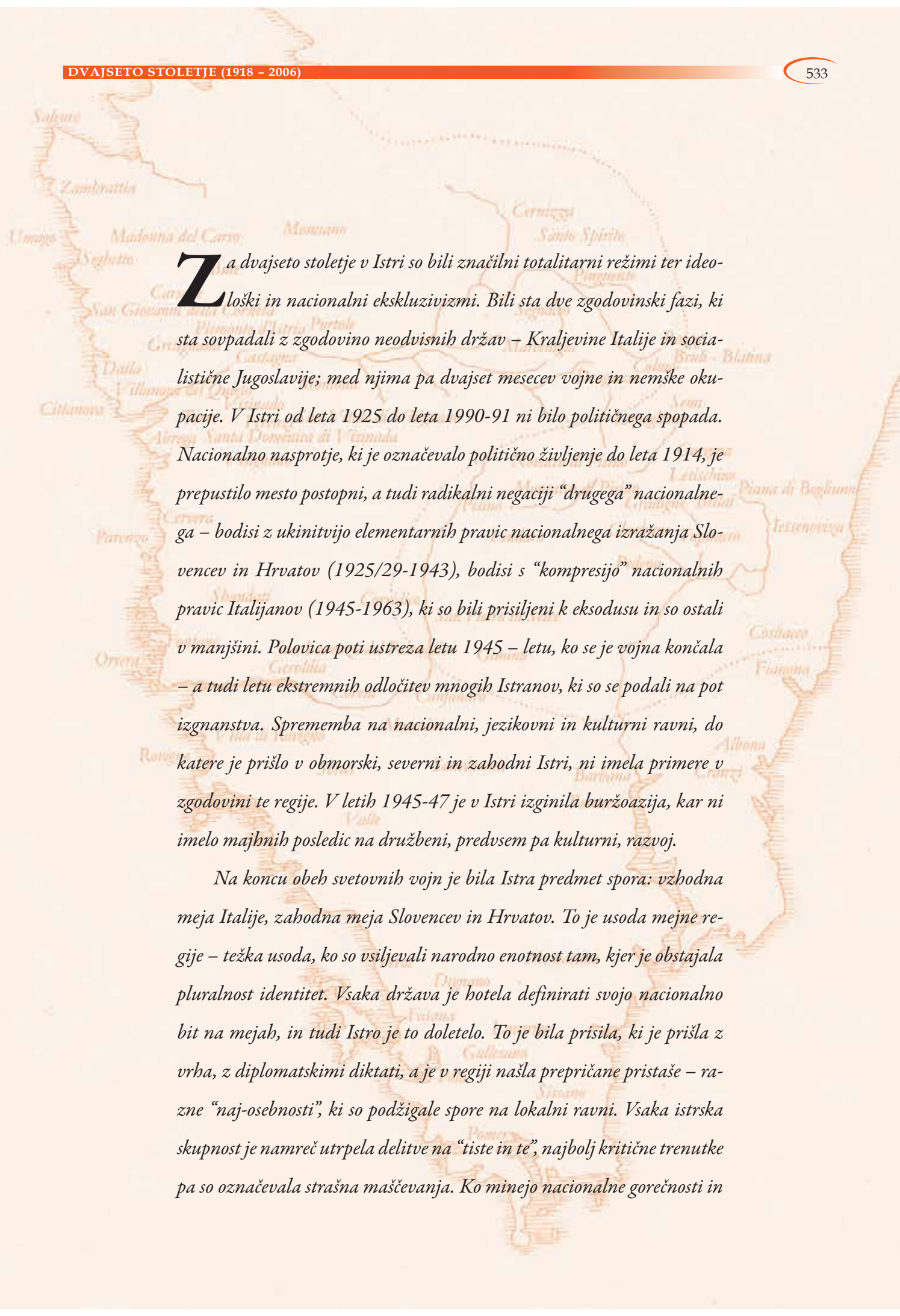
Invazija Jugoslavije – Hrvaški odpor – Protipartizanska
 represija – Jugoslovanski partizani – Hrvaška/slovenska
 narodna osvoboditev – Komunisti – 8. september 1943
 – Nasilje, likvidacije in fojbe – Revolucija – Obglavljenje
elit – Priključitev Istre jugoslovanskima republikama –
 Italijanski odpor – Italijansko-slovansko “bratstvo” – Reka
 – Stališče italijanskih komunistov – Nemška okupacija
 – Jugoslovanska vojska – Italijanski prostovoljci – Istrski
 partizani – Jugoslovanska propaganda – Trst – Pomlad 1945
 – Obračunavanje – Cona A, Cona B – Meje.

3. JUGOSLOVANSKA FAZA TER ROJSTVO DRŽAV HRVAŠKA IN SLOVENIJA (1945-1991)

NOVA UREDITEV – Sovjetski model – Ljudska oblast –
 Stalinistična faza – “Izgradnja socializma” – Eksodus – Tisti, ki
 so ostali, in njihovo prilagajanje – Leto 1948 – Novo narodno
 poenotenje – Izobraževanje – Jugoslovansko priseljevanje
 - JUGOSLOVANSKI MODEL – Samoupravljanje –
 Federalizem – Liberalne reforme – Odnosi z Italijo – Meja
 – Upravna struktura – Gospodarski razvoj – Gospodarska
 sodelovanja – Turizem – Standard – Družbene preobrazbe
 – Italijanska manjšina – Kulturna scena – Mednacionalni
 odnosi – Osimo – Združeno delo in občine – Leto 1980 in
 recesija – Demokratizacija – Leti 1990-91.

4. SLOVENIJA IN HRVAŠKA

Leto 1991 – Stranke na ozemlju hrvaške Istre – Regionalizem
 – Slovenska Istra – Pot do Evropske unije.

Za dvajseto stoletje v Istri so bili značilni totalitarni režimi ter ideološki in nacionalni ekskluzivizmi. Bili sta dve zgodovinski fazi, ki sta sovpadali z zgodovino neodvisnih držav – Kraljevine Italije in socialistične Jugoslavije; med njima pa dvajset mesecev vojne in nemške okupacije. V Istri od leta 1925 do leta 1990-91 ni bilo političnega spopada. Nacionalno nasprotje, ki je označevalo politično življenje do leta 1914, je prepustilo mesto postopni, a tudi radikalni negaciji “drugega” nacionalnege – bodisi z ukinitvijo elementarnih pravic nacionalnega izražanja Slovencev in Hrvatov (1925/29-1943), bodisi s “kompresijo” nacionalnih pravic Italijanov (1945-1963), ki so bili prisiljeni k eksodusu in so ostali v manjšini. Polovica poti ustreza letu 1945 – letu, ko se je vojna končala – a tudi letu ekstremnih odločitev mnogih Istranov, ki so se podali na pot izgnanstva. Sprememba na nacionalni, jezikovni in kulturni ravni, do katere je prišlo v obmorski, severni in zahodni Istri, ni imela primere v zgodovini te regije. V letih 1945-47 je v Istri izginila buržoazija, kar ni imelo majhnih posledic na družbeni, predvsem pa kulturni, razvoj.

Na koncu obeh svetovnih vojn je bila Istra predmet spora: vzhodna meja Italije, zahodna meja Slovencev in Hrvatov. To je usoda mejne regije – težka usoda, ko so vsiljevali narodno enotnost tam, kjer je obstajala pluralnost identitet. Vsaka država je hotela definirati svojo nacionalno bit na mejah, in tudi Istro je to doletelo. To je bila prisila, ki je prišla z vrha, z diplomatskimi diktati, a je v regiji našla prepričane pristaše – razne “naj-osebnosti”, ki so podžigale spore na lokalni ravni. Vsaka istrska skupnost je namreč utrpela delitve na “tiste in te”, najbolj kritične trenutke pa so označevala strašna maščevanja. Ko minejo nacionalne gorečnosti in

ideologije, vsekakor ostane spomin na nepravičnosti in hudodelstva – na tako imenovane temne strani zgodovine. Skrbne zgodovinske raziskave dokazujejo, da je šlo za zapletene pojave, katerih vsekakor ne moremo rešiti z oznako “plemenskih sovraštev” ali “večnih sporov” in s tovrstnimi poenostavitvami.

Dvajseto stoletje pa je bilo, kljub temu, stoletje napredkov. Nacionalne zgodbe, z zamerami, izraženimi na osnovi različnih nacionalno-kulturnih pogledov, so dobesedno pozabile poudariti, kako globoko se je Istra spremenila tekom desetletij 1930-1980, pa ne samo zaradi eksodusa. Industrializacija in - bolj splošno – modernizacija se nista nikoli ustavili in sta spremenili navade, obnašanja, pričakovanja, dožemanja. Tako, kot drugod, gre za proces, ki je še vedno v teku – za proces, ki je v teh zadnjih letih lahkih in nepremišljenih špekulacij prinašal, in še vedno prinaša, spreminjanje obal in podeželj regije, z nepopravljivimi okoljskimi poškodbami. Zagotovo, strukturne gospodarske spremembe, demografske in družbene spremembe puščajo za seboj neko Istro, ki več ne obstaja – Istro, kakršno si bodo mlajše generacije le s težavo zamišljale.

1. ITALIJANSKA FAZA (1918-1943)

Novi vladarji

Konec prve svetovne vojne so v Istri pozdravili predvsem zato, ker se je približno 10 tisoč beguncev, ki so morali med letoma 1915 in 1917 evakuirati južne predele polotoka, vrnilo domov. Na osnovi Londonskega sporazuma iz leta 1915, so z novembrom 1918. leta, ko je stopilo v veljavo premirje med Italijo, državo zmagovalko, in Avstro-Ogrsko, italijanske vojaške enote razširile nadzor nad Istro ter tudi nad severno Dalmacijo. V pričakovanju odločitev Pariške konference, ki je od januarja 1919. leta poskušala določiti novo povojno ureditev, so na istrskih ozemljih in v Zadru vzpostavili izredno upravo začasnega značaja. Bile so tri etape: od novembra 1918 do julija 1919 so ustanovili *Governatorato militare italiano* (Italijansko vojaško guvernerstvo – op. prev.), katerega je za Julijsko Benečijo vodil general Petitti; julija 1919 (na osnovi ukrepa Nitti-jeve vlade) so ustanovili *Ufficio centrale per le nuove provincie* (Osrednji urad za nove province – op. prev.), kateremu so podredili Generalni civilni komisariat (*Commissariato generale civile* – bila sta dva: eden za Julijsko Benečijo, eden za Tridentinsko Benečijo), njemu pa so nato lokalno podredili Okrajne civilne komisarje; na koncu je ratifikacija Rapalske pogodbe iz novembra 1920 pripeljala do odloka o priključitvi, s katerim sta Julijska Benečija, in torej Istra, pravno/formalno postali del Kraljevine Italije na začetku leta 1921. Tisti dokument je ščitil italijansko manjšino, prisotno v Jugoslaviji (Dalmaciji), a ni nudil nikakršnega zagotovila slovenski in hrvaški komponenti v Italiji.

Italija

Vkorakanje italijanske vojske v Pulj leta 1918

Jugoslovanske opcije

Ob trenutku dokončnega zatona avstrijske uprave (oktobra 1918), so se v Trstu, na Reki in v Pulju oblikovali nekateri vojaški korpusi in politični odbori, vezani na Narodni svet južnih Slovanov Avstro-Ogrske, ki je imel sedež v Zagrebu in je razmišljal o ustanovitvi države habsburških južnih Slovanov,

ki bi bila neodvisna ali združena s Kraljevino Srbijo – torej o stvaritvi kasnejše Jugoslavije. Bilo je nemalo sporov med temi silami in lokalnimi občinskimi oblastmi, ki so bile naklonjene italijanski nadvladi; kakorkoli, njihovo delovanje je prekinil prihod italijanskih vojaških sil. Prihod italijanske vojske so v obalnih mestih sprejeli z velikim olajšanjem (pri mnogih Italijanih so govorili o "odrešitvi"), v ruralni notranjosti polotoka pa z brezbriznostjo in zaskrbljenostjo. Tako so se v prvih tednih in mesecih po-avstrijskega obdobja politična trenja in nasproti si stoječi nacionalizmi (italijanski na eni strani, slovenski in hrvaški na drugi), ki so bili že označevali politično življenje v regiji do leta 1914., močno okrepili. Položaj, ki je bil že sam po sebi občutljiv, so še poslabšali tiskovni odmevi Mirovne konference v Versaillesu, na kateri so se italijanske pozicije in zahteve

Komunike generala Diaza o koncu vojne, 4. novembra 1918

izkazale za nezdržljive s pozicijami in zahtevami novo nastale Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev (SHS).

Za Istro in Reko – tako, kot za mnoga druga narodnostno mešana področja vzhodne Evrope – je konec svetovne vojne pomenil prelomni dogodek. Problemi, ki so iz njega izhajali, niso bili vezani le na mirovno pogodbo, temveč na celo vrsto političnih, institucionalnih, gospodarskih, družbenih in nacionalnih vprašanj, kot tudi na splošno rekonstrukcijo moralnih in civilnih vrednot istrske družbe. Z vidika nacionalnih komponent, prisotnih na ozemlju regije, se situacija, nastala v desetletjih 1870/80-1914, ni v ničemer spremenila. Leta 1918 je italijanska prisotnost označevala vsa mesta in mesteca na obali med Trstom in Puljem, z Labinom in Reko kot skrajnima priveskoma,

Situacija v letih 1918-19

ter največje kraje v notranjosti; v takih kontekstih so krajevne elite – ki sta jih oblikovala srednja buržoazija in odličniki (zemljiški posestniki) – imele v rokah politično in gospodarsko moč, politično pa jih je izražala italijanska liberalno-nacionalna stranka, medtem ko se je delavski razred – ki je bil že usmerjen v avstrijsko socialdemokratsko stranko – takrat stekal v italijansko socialistično stranko. Hrvaška prisotnost je bila značilna za večji del notranje Istre, nekatera manjša središča obale ter za kvarnersko stran; Tudi v tem primeru je nastajajoča buržoazija (trgovska in profesionalna) - s pomočjo premožnejših ruralnih stanov in klera ter že desetletja s političnega, gospodarskega in kulturnega vidika organizirana v hrvaško-slovenski stranki – z velikim zanimanjem zrla v nastajanje južno-slovanske države. Slovenci so bili prisotni v starodavnem podežlju Kopra, v Trstu in na istrskem Krasu – kot ruralni stanovi, urbani proletariat in nastajajoč buržoazni stan – in so imeli politično in gospodarsko strukturo, ki so jo bili utrdili v predhodnih desetletjih. Hrvatje in Slovenci so lahko računali na hrvaško-slovensko stranko in na organizacijo *Edinost* (ki je v tem primeru združevala liberalne buržuje in socialne katolike). Hrvatje in Slovenci so se v političnem življenju udeleževali tudi skozi socialistično gibanje. Dejansko, je bilo območje Istre (vključno s Trstom) edino območje, kjer je že dolgo potekalo hrvaško-slovensko politično sodelovanje. Če je to bila (v grobem) razdelitev nacionalnih komponent na ozemlju, v resnici ni obstajala (niti ni mogla obstajati) neka čista razdelitev, saj so bile mnoge lokalne realitete

Hrvatje in Slovenci

Železnica "Parenzana"

nacionalno mešane, na primer v številnih krajih, ležečih vzdolž doline reke Mirne. Onstran kritičnih pripomb, ki bi jih lahko izrazili v zvezi z avstrijskim popisom iz leta 1910, so na ozemlju upravne Istre (torej skupaj z istrskim Krasom, Kastvom, Krkom, Cresom in Lošinjem) v tistem letu - po kriteriju *uporabljanega jezika* - ugotovili, da je 41,6% prebivalstva uporabljalo hrvaščino, 36,5% italijanščino, 13,6% slovenščino, 3,3% nemščino. Gre za pomenljive odstotne deleže, ki so vsekakor veljali tudi za leto 1918, ki pa vendar ne izkazujejo kompleksnosti stanja na ozemlju (italijansko prevlado vzdolž severne in zahodne obale ter v urbanih središčih; hrvaško prevlada v notranjih in vzhodnih predelih ter na otokih; slovensko prevlada v severnih predelih notranjosti; številna področja prekrivanja, sobivanja in hibridnosti).

Jugoslovanske zahteve

*D'Annunzio vstopa v mesto Reka
(september 1919)*

Nujna posledica rojstva jugoslovanske države, novembra leta 1918, je bil ponovni italijansko-slovanski spopad - tokrat ne več na ravni Istre, Trsta in Dalmacije, temveč med dvema su-

verenima državama; nastal je težak spor, saj sta obe tekmici zahtevali posest Istre, ki je dejansko postala meja, kateri se nista hoteli odpovedati (zahteve jugoslovanske strani, ki so slonele na etničnih merilih, so zadevale celotno julijsko regijo, vse do reke Soče). Diplomatska pogajanja je na obeh straneh spremljala močna nacionalistična propaganda, to dejstvo pa je vključilo široke sloje javnega mnenja in razburi- lo duhove. Na mirovnih pogajanjih so "jadransko vprašanje" rešili tako, da so Istro in mesto Zadar dodelili Kraljevini Italiji. To pa je bilo manj, kot je bilo z Londonskim sporazumom obljubljeno Italiji. V Italiji se je razširil občutek razočaranja in

rodil se je mit o “pohabljeni zmagi”. V tem ozračju je nastalo vprašanje Reke. V mestu je italijanski nacionalni svet oktobra 1918. leta izglasoval priključitev k Italiji, ki pa z Londonskim sporazumom ni bila predvidena, medtem ko je hrvaški nacionalni svet izglasoval priključitev k nacionalnemu svetu Hrvatov, Slovencev in Srbov Avstro-Ogrske. Mestne politične sile so bile za Italijo, oblikovala pa se je tudi avtonomistična struja, ki se je nagibala k ustanovitvi mesta-države. V splošni pat poziciji leta 1919 je Gabriele D’Annunzio zavzel Reko. Znani književnik je z majhno vojsko pripadnikov zasedel mesto – vir sporov – in v njem vzpostavil *Regentstvo Kvarnerja*, ki je bilo v sporu z italijansko vlado. Dannunziovska izkušnja je trajala eno leto - do takrat, ko je rimska vlada prisilila D’Annunzia, da je zapustil mesto, temu pa je leta 1920 sledila Rapalska pogodba, ki je zaključila spor z Italijo, in s katero je Reka postala Svobodna država. Nato so – leta 1924 – Reko dokončno priključili Italiji – izjema je bilo ozemlje onkraj reke Riječine (Susak/Luka Baross).

D’Annunzio na Reki

Prehod k italijanski državi je bila prva sprememba suverenosti, ki jo je istrska regija spoznala tekom dvajsetega stoletja. To je bil začetek številnih sprememb – od starega poimenovanja *Avstrijskega primorja* (cesarska ozemlja vzhodno od Soče), ki ga je zamenjalo ime *Julijska Benečija* (Venezia Giulia), kot je leta 1863 predlagal jezikoslovec Graziadio Isaia Ascoli. V Julijsko Benečijo so vključili ozemlja, ki so skozi stoletja živela ločeno, na ravni lokalnih oblasti, in sicer: a) bivša grofija Gorica in Gradška (ki je zajemala Tolmin in Idrijo); b) Postojna, Vipava in Ilirska Bistrica, ki so že bile del Kranjske; c) mesto Trst; d) mejna grofija Istra – ozemlje, ki seveda ni bilo omejeno na polotok, temveč razširjeno na Kras ter otoke Cres in Lošinj (Kastav je postal del Kraljevine SHS). Skratka, mešan sestav – in to iz mnogih vidikov: krajine, gospodarstva, ljudstva, jezikov, kulture, naselitvenih modelov, upravne tradicije. S tem, ko je prišla do Snežnika, je Italija znotraj svojih meja zajela 480.000 Slovencev in Hrvatov, in tako je Julijska Benečija, znotraj katere so ponovno vzpostavili prejšnje ozemeljske enote, od vsega začetka - glede na take ozemeljske razsežnosti in demografske velikosti – postala vsekakor velik sestav, ki pa – paradoksalno – ni bil ugoden za italijansko komponento, ki je skozi vso zgodovino imela relativ-

Julijska Benečija

*Zemljevid Julijske Benečije, 1919-24
(M. Baratta)*

no večino na obalnem pasu – od Gradeža, Tržiča, Trsta pa vse do tistega, kar je bila beneška Istra. Skupek nacionalno mešanih ozemelj – potem, ko so bila le-ta skozi obdobje 120 let vključena v večnacionalno državo – je postal meja, v pravem smislu besede, neke nacionalne države. Julijska Benečija je - s svojimi značilnostmi – predstavljala novost za Kraljevino Italijo, a tudi za same italijanske vodilne sloje na ravni same Julijske Benečije; število tistih, na katere so s prstom kazali kot na poprejšnje (če ne celo večne, z vidika nacionalne propagande) nasprotnike – torej slovanska populacija – se je bilo namreč povečalo.

Obdobje po prvi svetovni vojni

Kot v drugih regijah, v katerih je potekala vojna, je tudi v Istri svetovni konflikt imel določene posledice na družbenem, gospodarskem in kulturnem področju. Problemu vračanja več tisoč beguncev, ki so jih bile tekom vojne avstrijske oblasti izselile iz Istre zaradi možnega izkrcanja, se je pridružil problem beguncev, ki so se bili zatekli v različne italijanske province. Vrnitev v normalno stanje seveda ni bila lahka. Potrebna je bila sanitarna pomoč (epidemija španske mrzlice) in tudi pomoč druge vrste v regiji, kjer sta naraščali lakota in beda. Tu je bilo soočenje z novimi italijanskimi oblastmi, s silami javnega reda (karabinjerji), s spremembo pravnih in sodnih pravil, z institucijami oblasti, ki jih je delegiral Rim, z denarjem, davki, priznavanjem plač, z italijanskim "slogom" vladanja, ki se je precej razlikoval od habsburškega.. Tu je bil problem obnove bivališč (čeprav ni šlo za velike poškodbe) ter komunikacijskih linij, ki jih je poškodovala vojna. Obstajal je tudi problem avstro-ogrskih veteranov in njihove ponovne vključitve v družbeno in gospodarsko življenje države. Med bivšimi borci je vladalo močno nezadovoljstvo, medtem ko je ponovno prihajalo do priseljevanja državljanov Kraljevine Italije (imenovali so jih *regnicoli*) iz italijanskih provinc.

Potrebno je bilo ponovno vzpostaviti gospodarske dejavnosti ter izvleči istrska podeželja iz zapuščenosti in zanemarjenosti, ki jih je doletela po evakuaciji prebivalstva. Povojna gospodarska kriza je imela znatne posledice tudi zato, ker je bila Istra – na strukturni ravni – ena najbolj gospodarsko in družbeno zaostalih regij cesarstva; na mnogih področjih njene notranjosti niso obstajale nujno potrebne infrastrukture, kot so voda, elektrika, komunikacijske poti. V regiji je namreč prevladovalo kmetijsko gospodarstvo, krhek industrijski aparat pa so predstavljali puljski vojaški arzenal, rudnik premoga v Raši, industrija ribjih konzerv (Izola, Rovinj) ter tradicionalna ribolov in pomorstvo obalne plovbe. Novo vladavino so občutili tudi na gospodarski ravni. Največje industrije so nacionalizirali, medtem ko so vezi s tržišči polotoka, ki so bila srednjeevropskega merila, prekinili; za italijansko državo je bila Istra izjemno decentralizirana, daleč od velikih komunikacijskih poti; njena пристanišča in njeni proizvodi (predvsem vino) niso mogli vzdržati na italijanskem notranjem tržišču. Vlaganja so v

Vpliv italijanske
ureditve

Problemi Istre

Politične sile

prvih letih ostala neznatna, tudi iz širših konjunkturnih razlogov. Družbeni položaj je hitro postal težak: če so se na podeželjih preživljali in čakali na dokončno rešitev, je med delavci v mestih in razvitejših mestecih vrvelo zaradi negotovosti in novic o socialističnih revolucijah v Rusiji, na Madžarskem, v Nemčiji.

Istrska politična slika se od leta 1918 dalje ni mogla izogniti globokim spremembam. Do leta 1914 je na ozemlju, ki je ustrezalo istrskemu volilnemu kolegiju, polovica izvoljenih po pravilu pripadala hrvaško-slovenski stranki (podeželja, Kras, Kvarner), medtem ko so italijanski volivci v okviru Diete ali na volitvah v dunajski parlament izražali katoliške večine na severo-zahodnem delu polotoka (Bujština, Umag in Koprščina), liberalne večine v osrednjem delu (Poreč), liberalne in socialistične (socialdemokratske) v južnem delu (Rovinj, Vodnjan, Pulj). Tako za fazo vojaškega guvernerstva, kot za tisto generalnega civilnega komisariata (konec 1918. – začetek 1921. leta) je bila značilna – včasih viharina – rast političnega življenja in to dejstvo je na lokalni ravni povzročilo krizo konzervativizma starih liberalnih vodilnih sil. Vojaško guvernerstvo v Istri je dejansko posvetilo posebno pozornost spodbujanju razvoja konzervativne politične stranke, ki bi bila sposobna upirati se naraščajoči politizaciji množic in predvsem vzponu socialistične partije ter krepitvi hrvaških in slovenskih političnih organizacij, ki so tudi bile v fazi obnove. V vsakem primeru pa je težko ločiti politične dogodke v Istri od širšega in bolj zapletenega konteksta Julijske Benečije.

Liberalni nacionalisti

Med konzervativnimi političnimi silami je še vedno delovala italijanska liberalno-nacionalna stranka – izraz starega, odličniškega in buržoaznega, meščanskega vodilnega razreda -, ki je skozi desetletja upravljala habsburško Istro, v čigar okoljih je na koncu prevladala iredentistična opcija. Nacionalni liberalci so še vedno uveljavljali svojo moč – vendar precej manj odločno, kar ni bila le posledica dezorientacije, ki je sledila doseganju nacionalnih ciljev, ampak tudi nesposobnosti določitve novega, bolj ažurnega političnega načrta, tako na družbeni ravni kot v regijskem merilu. Notranja nasprotja, krajevne struje in ideološki konflikti so bili značilni za delovanje stranke na lokalni ravni – delovanje, ki je bilo usmerjeno v stalno iskanje težko dosegljivega ravnotežja med mnogimi mestnimi poli in nasprotujočimi si gospodarskimi inte-

resi. V nasprotju s tem, je bilo leto 1919 priča vrtoglavi rasti socialističnega gibanja, konkretno Italijanske socialistične stranke, proti kateri se niso usmerjale le množice delavcev in kmetov, tako italijanskih kot slovanskih, temveč tudi predstavniki srednjih slojev. Vojna je bila namreč pripomogla k oblikovanju radikalnejše politične mentalitete, medtem ko je vpliv boljševiške revolucije leta 1917 razširil koncepcijo razrednega boja. Gibanje je naraščalo v "rdečem" dveletju, to je v letih 1919 in 1920, v okviru sindikatov najbolj industrializiranih središč Julijske Benečije: Tržiča, Trsta, Milj, Pulja in Labina. Nato je – kot tudi drugod v Italiji – napetost popustila, prišlo je do notranje politične krize med "reformističnimi" in "maksimalističnimi" (revolucionarnimi) političnimi strujami – strujami, ki so bile v Julijski Benečiji manj poudarjene – dokler ni leta 1921 prišlo do razcepitve Socialistične stranke v Livornu in oblikovanja Komunistične partije Italije – KPI (*Partito comunista d'Italia - PCI*); na regionalni ravni so komiteji KPI nastali v Trstu, Miljah in Pulju in so bili pogosto v večini v odnosu do socialistov. V Istri pa je imela skromne dosežke Italijanska ljudska stranka, ki jo je ustanovil don Luigi Sturzo leta

Socialisti

Vodnjanska sekcija
Komunistične partije Italije

Hrvaško-slovenska
stranka

1919, in to kljub temu, da so vse od prvih mesecev njenega oblikovanja obstajala delujoča katoliška društva in, da je na nekaterih območjih (Piran) obstajala katoliška politična tradicija.

Med Hrvati in Slovenci se je struktura (hrvaško-slovenske) nacionalne stranke – soočena z novostjo, da so postali manjšina v (tokrat) nacionalni državi – znašla v fazi reorganizacije. Slovenska politična in kulturna organizacija Edinost – močna v Trstu – je od leta 1919 čedalje bolj predstavljala politične (a ne le teh) instance obeh populacij (odprli so podružnico v Pazinu). Že od vsega začetka so vrhovi organizacije zavračali italijansko suverenost nad regijo in upali na odločitve mirovne konference. Ni pa bilo tako na lokalni ravni, kjer (med vdanostjo v usodo in pragmatizmom) ni bilo malo krajevnih uprav, ki so sprejele italijansko državo. Na lokalnem nivoju so bile še vedno odločilnega pomena kulturne in politične aktivnosti, ki so jih spodbujali kler, učitelji in aktivisti Kulturnega in vzgojnega društva svetih Cirila in Metoda. Duhovništvo je še naprej predstavljalo poglobljeno referenco za ruralne populacije. V prvih dveh letih je bilo močno delovanje nacionalne in nacionalistične propagande (tisk in razdeljevanje brošur, letakov, časopisov) – predvsem med kmečko populacijo –, izvajali pa so jo samostojni komiteji, ki so delovali politično usklajeno, in katerih centralni sedeži in vodilni organi so se nahajali v Zagrebu. Šlo je za Centralni komite za agitacijo, katerega je vodil Matko Laginja, bivši delegat za Istro (in bodoči hrvaški ban), v katerem so se zbirali hrvaški istrski univerzitetni študentje in diplomiranci; drugi je bil Komite za politično akcijo. Lokalne figure hrvaškega kmečkega sveta, na katere so hrvaške organizacije lahko računale, so bili – poleg duhovnikov in učiteljev – tako imenovani *narodnjaci*, oziroma pristaši Narodne stranke.

Drugojezične
populacije

V odnosu do tistih, ki so jih označili kot *drugojezične populacije* (torej avtohtone populacije, ki niso govorile uradnega jezika – v tem primeru slovansko govoreče populacije), so se vojaška poveljstva, ki jih je predstavljala guverner Petitti, obnašala pragmatično: poskušala so vzpostaviti odnose (s skupnostmi in njihovimi političnimi predstavniki), temelječe na spoštovanju in previdnosti, da bi tako pridobila določeno odobravanje in sprožila vrsto pobud (pomoč pri oskrbi s hrano, odbori za civilno pomoč, ohranjanje kulturnih tradicij); istočasno pa je potekal skrben nadzor

nad združevalno in politično mrežo Hrvatov in Slovencev, okupacijske oblasti pa so pogosto uporabile trdo roko do tistih, ki so izražali svojo voljo po priključitvi k Jugoslaviji. S prehodom na civilno upravo se je vladna politika v odnosu do novih provinc (in posledično do hrvaške in slovenske populacije) znašla na razpotju, in sicer med rešitvijo (podpirali so jo pripadniki ljudske stranke, del liberalcev in socialisti) ustavnega reformizma (ki se je nanašal na habsburško upravno decentralizacijo ter priznaval specifičnost julijske in tridentinske situacije) ter avtoritarno rešitvijo. Postopoma so tudi "Slovanom" dovolili ustanavljanje političnih strank in ponovno ukvarjanje s kulturnimi dejavnostmi. Vzpostavitev *Ufficio centrale per le nuove provincie* (Centralnega urada za nove province – op.prev.) julija 1919, bi morala priključena ozemlja obvarovati pred upravnim centralizmom, in sicer tako, da je generalnega civilnega komisarja Julijske Benečije – resničnega poroka lokalne situacije – postavila neposredno v stik s prvim ministrom. Dejansko pa – glede na negotovo situacijo vlad med letoma 1919 in 1922 – premiera Nitti in Giolitti, kljub pripravljenosti za odprtje nekaterih zahtevkov za avtonomijo provinc po habsburškem modelu, nista imela časa za ukvarjanje z zadevami novih provinc, medtem ko so se komisarji postopoma privadili na tisto, kar se je – blago rečeno, viharo – zarisovalo v novi provinci.

Centralni urad je delal več kot tri leta, a prebivalci Julijske Benečije so bili nad rezultati tega dela razočarani. Provinca – s svojimi številnimi problemi – je bila prepuščena sami sebi, oziroma lokalni politični iniciativi, ki je kaj kmalu centru vsilila svoje pobude in rešitve. V Rimu so – z začetkom delovanja (regionalnih in centralne) posvetovalnih komisij (*Commissioni consultive*), ustanovljenih novembra 1921. leta in poverjenih liberalcu Francescu Salati, ki je zagovarjal lokalno avtonomnost, izkazali zapoznelo vladno voljo po postopni in soglasni integraciji etničnih ozemelj in manjšin. Rezultat delovanja Komisije za Julijsko Benečijo (ustanovljene – skupaj s komisijama za Tridentinsko Benečijo in Zadar – da bi proučila in predlagala dokončno ureditev novih provinc), pa so na koncu bila popolnoma različna stališča in perspektive. Na eni strani so predlagali upravno avtonomijo obmejnih ozemelj (to je bilo stališče ljudske stranke, socialistov, predstavnikov manjšin in dela liberalcev); na drugi strani pa so

Nove province

Komisija za Julijsko
Benečijo

Italijansko
poenotenje

predlagali uvedbo centralizma tudi v teh ekstremnih in nacionalno mešanih ozemljih (to je bilo stališče nacionalistov in fašistov). V tistih nekaj letih v Italiji ni bilo zadostne mirnosti, ki bi omogočila spopadanje s problemi, s katerimi se država še nikoli ni bila spopadala, niti ni obstajala kultura – bolj splošno na evropskem nivoju – spoštovanja identitete drugih znotraj nacionalne države, ki se je bila tako jasno uveljavila s prvo svetovno vojno.

Razlika med letoma 1919-20 in, prav tako napetimi, leti 1910-14 je bila velika, glede na večnacionalni značaj avstro-ogrskega cesarstva, ki je bilo bolj pripravljeno – z vsemi znanimi omejitvami – do določene mere priznati in varovati notranje “različnosti”. Nacionalno poenotenje Julijske Benečije po italijanskem ključu – brez kakršnegakoli resničnega dialoga s tistimi, ki niso bili Italijani – je neizogibno pripeljalo do ekstremnih izbir: na eni strani do izseljevanja bolj učenih, buržujev, pa tudi navadnega ljudstva – slovenskega in hrvaškega – proti Kraljevini SHS; na drugi strani do radikalizacije italijanskega nacionalizma (kljub dobrem namenom rimskih komisij in uradov) po uniformirajočem ključu. Skoraj istočasno je analogen pojav – manjših dimenzij – potekal med Italijani v Dalmaciji.

Čeprav so z rezervo sprejemali Rapalsko pogodbo in priključitev, ki je iz nje izhajala, so se slovenski delegati, prisotni v italijanskem parlamentu, lojalno obnašali do države – vsaj do leta 1927.

Družbene napetosti in pojav fašizma

Delavski nemiri

Družbena napetost, ki je vnela Italijo leta 1919, je Julijsko Benečijo zajela s kakšnim mesecem zamika v primerjavi z dogodki v velikih industrijskih središčih. Gledano v celoti, so sindikalne in delavske sile Julijske Benečije, ki so izhajale iz socialdemokratske, reformistične, avstrijske tradicije, naglo pristopile k italijanski situaciji. V Istri, v Pulju, tako kot v Trstu in Tržiču, pa vseeno ni bilo “revolucionarnih” načrtov, saj ni bilo političnih kadrov, ki bi bili sposobni organizirati zavzetje tovarn, niti sindikalnih kadrov, sposobnih za pogajanja. Jeza je bila tista, ki je pripeljala do spopada s silami javnega reda; zato je prišlo do protestov in nemirov, v katerih so izražali razširjeno nejevoljo. Po vseh industrijskih središčih regije so bila številna delavska društva. Njihovo delovanje – ki ni

bilo nikoli v celoti koordinirano – so preprečevale oblasti (Generalni civilni komisariat), ki so se potihoma začele naslanjati na ravno-
kar nastale “borbene snote” (*fasci di combattimento*) – fašiste. Pr-
vega maja 1920 je prišlo do spopadov med manifestanti – delavci
Arzenala – in silami javnega reda v Pulju in Vodnjanu (povzročili
so štiri žrtve med delavci). Cesarski Arzenal je imel 10.000 zapo-
slenih, toda – čeprav so ga vključili v italijansko državno imetje – je
bilo že od vsega začetka jasno, da mu je bilo usojeno zaprtje. Obup
delavcev ni mogel kaj dosti pomagati. Drugi pomemben dogodek
predstavlja zasedba rudnikov premoga v Raši in ustanovitev, sicer
kratkotrajne, a pomenljive “Labinske republike” leta 1921. V La-
binu so se delavci dolgo (in obupano) upirali silam javnega reda,
medtem ko je na območju Proštima – vzhodnega dela puljskega
območja – istočasno prišlo do kmečkega gibanja, ki je bilo sicer
revolucionarno, a tudi hrvaško nacionalno, proti čedalje bolj raz-
širjenemu pojavu fašizma in skvadrističnega nasilja.

Prvi znaki fašističnega gibanja so se v Trstu pojavili že spo-
mladi leta 1919, torej skoraj istočasno z nastankom te organizaci-
je v Milanu. Posledično, v Istri najdemo prvi
snop aprila 1919. leta – v Labinu – in nato

“Labinska republika”

“Rdeča straža”
“Labinske republike”

čez nekaj dni, v prvih dneh maja, v Pulju. Prve snope so sestavljali vojaki in mladi nacionalisti. Nastanek mita o "pohabljeni zmagi" in razvneta nacionalna klima sta predstavljala teren, na katerem se je razvil "obmejni fašizem" (*fascismo di frontiera*), kateremu je uspelo zbrati velik del italijanskih nacionalističnih sil okrog antislovanstva in antiboljševizma. Kriza na Reki in D'Annuzieva avantura sta pripomogli k zaostrovanju lokalnega nacionalizma.

Fašizem v Julijski Benečiji

Fašizem v Trstu in Istri se v obdobju skoraj enega leta ni več razvijal – vse do pomladi leta 1920, ko je s prihodom novih moč prišlo do reorganizacije tržaškega in istrskih snopov. Natančneje, v Pulju so ponovno ustanovili snop maja 1920. leta – po spopadih z delavci Arzenala -, in sicer iz nekega majhnega jedra oficirjev garnizije in bivših italijanskih vojnih prostovoljcev, da bi se lahko zoperstavili morebitnim delavskim nemirrom ter za zaščito "vrednot Domovine". Kaj kmalu so ga podprle oblasti. Konec maja so se tudi okrepili fašisti v Trstu, kjer niso manjkali dogodki (pretepanja drugače mislečih), ki so napovedovali bodoče nasilje. Čeprav je na začetku – tako, kot drugod – gibanje, na individualni ravni, združevalo celo vrsto političnih usmeritev – od razočarane socialistične levice do skrajnega nacionalizma -, je določitev sovražnika in vodje (Mussolini) ter akcija ("kaznovalni pohod"), usmerjena k boju proti "sovražniku domovine" – v primeru Julijske Benečije so to bili Slovani (s splošno oznako) in boljševiki (socialistom in komunistom, tudi splošno označenim) - združila ta nov družbeno-politični fenomen. Na akcije ni bilo potrebno dolgo čakati: v Trstu so julija taistega leta 1920 zažgali slovenski Narodni dom s priključenim hotelom Balkan; v Pulju so snopi – kot resonančni trup Istre – napadli skromno domovanje hrvaškega Narodnega doma ter preganjali in pretepali slovenske in hrvaške politične predstavnike. Čeprav je v Pulju (mestu, ki so ga imeli za "rdečega") snop sestavljalo le nekaj posameznikov, je le-ta imel tiho podporo vojaške oblasti. Te geste so dobile velik simboličen pomen: napadali so slovanstvo v osrčju Trsta, ustrahovali so politične in nacionalne nasprotnike. To je bil le uvod, ki so ga vsi podcenjevali. Prvi val fašističnega nasilja je dosegel Trst februarja 1921, uperjen pa je bil proti slovenskim kulturnim središčem in proti socialističnim sedežem (ponovno so napadli slovensko tiskarno Edinost). Situacija se je bila spremenila: od delavskih protestov

Skvadrizem

Požig hotela Balkan v Trstu (1920)

v prvi polovici leta 1920 so tako prispeli do spopadov, ki so jih povzročili skvadristi. Tudi v Istri je februarja leta 1920 prišlo do prvih skvadrističnih kaznovalnih pohodov, ki so iz Pulja napadali socialistične sedeže Vodnjana, Bal, Rovinja in Motovuna.

Krajevne oblasti in sile javnega reda so se v odnosu do skvadrističnega delovanja odločile za nevmešavanje, saj se je fašizem predstavljal kot varuh italijanskih interesov na vzhodni meji, oziroma zaščite italijanstva in vzdrževanja nacionalnega in družbenega reda, vzpostavljenega leta 1918. Nasprotno, sile javnega reda in vojaki so bili čedalje bližje, vse dokler niso stopili ob bok skvadrističnemu nasilju. Podoben je bil tudi odnos okrajnih civilnih komisarjev, pogosto nacionalistov, pripravljenih sprejeti vse zahteve krajevnih "naj-Italijanov" in, seveda, zavrniti zahteve slovenskih in hrvaških prebivalcev. Sovražniki so, seveda, bili socialisti in pripadniki ljudske stranke, ki so postavljali vprašanje priznavanja pravic neitalijanskih populacij. Fašistično gibanje je predstavljalo rešitev za tiste, ki so se bali socialistične rasti leta 1920 (začenši s Trstom) in tiste, ki so hoteli radikalno rešiti problem slovenske in hrvaške prisotnosti. Teror skvadrizma je nudil sigurnost – v okolju velikih mest (Trsta in Pulja) -, ki so jo zahtevali različni sloji buržoazije in velika množica novih prišlekov zaradi vladnih funkcij (sloji uradnikov, vojakov, učiteljev, zdravnikov); a tudi v mestecih, kjer so od leta 1918 nastajali novi elitni sloji, je fašizem nudil dodatne priložnosti za uzakonitev ali okrepitev različnih lokalnih oblasti.

Širjenje snopov

Konec tolerance

To je postalo očitno v jeseni 1920. leta, ko se je ustanavljanje snopov začelo širiti v manjših središčih Istre in na kvarnerskih otokih (Piran, Pazin, Vodnjan, Lovran, Lošinj). Središči sta bili Trst in Pulj. Razlogi za pristop k snopu so bili mnogi in so se razlikovali od kraja do kraja: od oportunizma, ki ga je nudilo “močno” gibanje, ki so ga krajevne oblasti dopuščale v igri strategij lokalnih oblasti (ter maščevanj med posameznimi skupinami skupnosti), do proti-hrvaškega ali proti-slovenskega čustva (na primer v Pazinu), do pristopa k obetajoči politični in družbeni sili. Dejansko so se – do pomladi leta 1921 – snopi strukturirali kot politično, relativno kapilarno razširjeno gibanje, četudi fašisti numerično še zdaleč niso dosegali števil, s katerimi so se lahko pohvalili socialisti.

Volitve 1921. leta

Bolj kot “Labinska republika”, je bilo kmečko gibanje v Proštimu v marcu in aprilu 1921. leta – ki je videlo akcijo fašističnih skvader, poleg akcije Karabinjerjev in vojske – tisto, zaradi katerega je prišlo do preobrata v uradni in neuradni politiki do drugojezičnih populacij – politiki, ki je že bila bolj malo tolerantna, a je odslej postajala čedalje bolj nepopustljiva. Pred političnimi volitvami, predvidenimi v maju leta 1921, se je pojavila bojazen pred čisto zmago hrvaško-slovenskega bloka (združenega v Edinosti), ki bi tehnično (glede na število slovenskih in hrvaških volivcev) lahko dosegel večino sedežev v parlamentu v istrskem volilnem kolegiju. Poleg tega so se Italijani razdelili na pet strank, ki so med seboj tekmoval: Istrski nacionalni blok (*Blocco nazionale istriano* – nacionalni kot italijanski), ki je zajemal Demokratsko stranko (bivše liberalne nacionaliste) ter Fašistično stranko; nato so bile še Republikanska stranka, Italijanska ljudska stranka, Združena socialistična stranka, Komunistična partija Italije. Zavzeli so strategijo ustrahovanja – pred volitvami in tekom njih – hrvaških in slovenskih volivcev; to so sistematično izvajali skvadristi (tovornjaki skvadristov so motili volitve v Labinu, streljali so na kolone volivcev v Beramu, Trvižu in Žminju; v Marezigah, kjer je bilo – med drugim – ubitih nekaj fašistov, je prišlo do brutalnih represalij in uboja nedolžnih kmetov). Kakorkoli, na volitvah se je izkazala velika neudeležba v ruralni Istri (v Koprščini in na območju Pazina praktično niso volili ne Slovenci ne Hrvati); prišlo je tudi do oddajanja nezakonitih glasovnic, do razveljavljenja in

zakrivanja glasovnic z glasovi, danimi Edinosti; na koncu pa se je tudi izkazalo, da so nekateri kraji s pretežno slovenskim ali hrvaškim prebivalstvom, volili za Nacionalni blok. Rezultat vsega tega je bila seveda zmaga Nacionalnega bloka – v bistvu liberalcev in fašistov -, ki je prejel 54 % veljavnih glasov. Na drugo mesto je z 20 % glasov prišla hrvaško-slovenska stranka (zanjo so v čisti večini glasovali le v volilnem okraju Voloska-Kvarner) in pridobila en sedež, sledili pa so socialisti, republikanci, in ljudska stranka (z razpršenimi glasovi) – vsi brez sedeža.

Slovensko-hrvaška stranka je – v osebi svojega poslanca v italijanskem parlamentu, Josipa Vilfana – protestirala zaradi preganjanja; enako je storilo duhovništvo v regiji; italijanski škofje in domoljubi so obsodili klimo ustrahovanja, ki so jo fašisti uperili proti - ne le – hrvaškim ali slovenskim župnikom. Vendar je bilo v Rimu možno bolj malo storiti za spremembo situacije v Julijski Benečiji, še manj pa s popustljivo Bonomijevo vlado (od julija 1921). Leta 1921 so na ravni Julijske Benečije ustanovili provincialne odbore (provincialne vlade), med katerimi je bila tudi istrska s sedežem v Poreču, in v katero so imenovali hrvaške politične predstavnike, katerih delovanje pa je bilo zaradi okoliščin omejeno. Leto 1922 je bilo leto uveljavitve italijanske zakonodaje na področju sodstva, šolstva, davkov in nabora. Občinske volitve leta 1922 so imele večjo udeležbo volivcev – zaradi zmanjšanja skvadrističnega nasilja. Levi stranki (socialistična in komunistična) – veliki poraženki leta 1921 v regiji – sta ponovno izgubili, obstal pa je Nacionalni blok, ki je v okolju mest in mestec ponovno predlagal model

Leto 1922

Reklamni lepak (trideseta leta)

oblasti krajevnih odličnikov. Medtem se je položaj industrije v Julijski Benečiji poslabšal, tako da je sredi leta 1922 prišlo do novega stavkovnega vala v Tržiču, Trstu in Pulju.

1923:
Istrska provinca

Pohod na Rim (oktobra 1922) s prevzemom oblasti s strani fašistov na nacionalnem nivoju, je zaprl še tistih nekaj žarkov upanja na sobivanje, ki so – tako je izgledalo – prihajali iz elaboratov Komisij, zadolženih za vključitev novih provinc, ter iz prilagoditve slovenskih in hrvaških vodilnih slojev italijanski politični realnosti. Nacionalizem in nestrpnost do ne-Italijanov sta v tem času našla v Rimu vlado, ki je bila zelo pripravljena slediti tej usmeritvi. Položaj se je še dodatno spremenil; tako so se leta 1923 nacionalisti združili s fašistično stranko v splošnem ozračju, ki je bilo že skoraj režimsko. Krajevni vodilni sloji so se poenotili z zmagovalno politično silo. Z novim upravnim prestrukturiranjem v letu 1923 je bila ustanovljena Istrska provinca (*Provincia dell'Istria*) s sedežem v Pulju (izključen je bil severovzhodni obalni del, ki je oblikoval Reško provinco, ter del, vključen v Tržaško provinco). Še vedno tekom leta 1923, so javne uprave istrskih mestec postopoma prešle v fašistično večino (Piran, Izola, Rovinj, Poreč). Oblikovala se je fašistična milica (*Milizia volontaria per la sicurezza nazionale* – Prostovoljna milica za nacionalno varnost – op.prev.), v katero so se stekle akcijske skvadre, ki so predstavljale fašizem na začetku. Začenjala se je resnična fašizacija Istre, katero je spremljala zaostritev italijanskega nacionalizma, ki je od slovenske in hrvaške populacije zahtevala vdajo ali integracijo.

Volitve 1924. leta

Na političnih volitvah leta 1924 se je fašistični blok postavil nasproti hrvaško-slovenskemu, katerega sta sestavljali liberalno-nacionalna in krščansko-socialna struja, ter dosegel čisto zmago – 74% glasov. Komunistična partija je začela pridobivati glasove na ruralnih področjih, ki so jih naseljevali Slovenci in Hrvatje. Fašistično zmago so ponovno dosegli – tako, kot v primeru Nacionalnega bloka leta 1921 – zahvaljujoč ustrahovanju in nasilju, ki sta spremljala volilno kampanjo in same volitve. Scenarij se je ponovil: ponovno je prišlo do napadov, streljanja, nasilja v odnosu do tistih, ki so se napotili na zborovanja slovanskih kandidatov; prihajalo je do pretepanja hrvaških ali slovenskih duhovnikov, do vandalizma in požiganja imetja kmetov. Na volilni rezultat je seveda vplivalo tudi naraščajoče soglašanje s fašizmom – soglašanje,

ki je začelo presegati že zajamčene rezervoarje glasov odličnikov, buržujev, državnih uslužbencev, in podproletariata ter prehajati na delavski razred in ruralne skupnosti. “Režim” – na politični ravni – so občutili že pred letom 1925.

V fašistični državi

Po krizi, ki jo je povzročil umor socialističnega delegata Giacomina Matteottija (1924), se je z letom 1925 pričel proces vzpostavitve fašističnega režima. V parlamentarno-ustavnem sistemu so realizirali celo vrsto ukrepov, in – z “izrednimi fašističnimi zakoni” iz leta 1926 – ukinili opozicije. Iz razlogov mednarodne politike je fašističnim režim “slovanskim” strankam dovolil dve leti življenja več kot drugim antifašističnim strankam. Edinost so z dekretom razpustili leta 1928, ob zapadlosti sporazuma o prijateljstvu med Italijo in Jugoslavijo, ki ga Mussolini ni hotel obnoviti.

V Istri fašistična partija ni imela več nasprotnikov; druge strukture so likvidirali, predstavnike socialistične in komunistične stranke pa so prisilili k izselitvi iz domovine (hrvaški in slovenski predstavniki so se izselili v Kraljevino SHS). Politični in nacionalni spopad med fašisti in *Slovani* se je radikaliziral. Za fašiste v regiji najnevarnejši nasprotniki niso bila več jedra antifašističnih strank, ki so uspela preživeti, temveč organizacijske strukture hrvaškega in slovenskega prebivalstva. Zaprli so hrvaške in slovenske šole ter kulturna društva, spremenili so nacionalno strukturo klera, pregnjali so najvidnejše nacionalne predstavnike. Izginili so slovenski in hrvaški napisi, spremenili so toponime (imena krajev) po italijanskem ključu, prišli so celo do tega, da so spremenili obliko priimkov (leta 1929). Tako je prišlo do dodatnega izseljevanja Slovencev in Hrvatov, ki je imelo tudi gospodarske razloge. Tudi italijanski elementi so takrat emigrirali zaradi antifašizma ali ekonomske nuje. Na začetku tridesetih let so si oblasti zadale cilj izvesti “etnično bonifikacijo” Julijske Benečije (kolonizacija notranjih območij z Italijani, gospodarski ukrepi, katerih cilj je bil prizadeti hrvaške in slovenske srednje in intelektualne sloje).

Konec političnega
spopada

Prepoved uporabe slovanskega jezika

*Rovinj, tobačna tovarna,
dvajseta-trideseta leta*

Nacionalno zatiranje

Gospodarska depresija

Poleg problema zanikanja neitalijanskih nacionalnih identitet, je Istra doživljala tudi veliko gospodarsko krizo. Med letoma 1923 in 1924 se je položaj poslabšal zaradi množičnega odpuščanja – predvsem v puljskem Arzenalu – ter delnega zaprtja raških rudnikov; ob zmanjševanju plač ali popolni revščini pa so življenjski stroški konstantno naraščali. Na ruralnem območju so bila dvajseta leta katastrofalna (še bolj, če jih primerjamo z zadnjimi avstrijskimi desetletji). Istrsko podeželje je vselej stavilo na specializirane dejavnosti, kot so olje, vino, živinoreja; v tem času pa je v teh sektorjih produktivnost drastično upadla – zaradi davčnih zaostritev in naraščanja tatvin (pravi pravcati ruralni banditizem), ki so neizogibno spremljale širjenje revščine. Zadolževanje na podeželju je strmo naraslo; male zemljiške posestnike so strli dolgovi, Kmečke hranilnice - organizirane po nacionalnem ključu na koncu devetnajstega stoletja, ki so predstavljale pospeševalni element oživljanja kmečkega gospodarstva in istrskih ruralnih družb - so bile prisiljene zapreti svoja vrata. Za slovenske in hrvaške kmete – pogosto najbolj revne in najbolj potisnjene ob rob – so kmečke hranilnice predstavljale instrument gospodarske in nacionalne obrambe. Njihova razpušitev je povzročila prisilno prodajo majhnih zemljišč, oblikovanje latifundijev, preobrazbo poljedelcev v dninarje in spolvinarje (kmetijska pogodba, ki so jo začeli uporabljati ravno v dvajsetih letih).

Skratka, prisilno raznarodovanje sta spremljala strmoglavo osiromašenje in proletarizacija podeželj. Od tega so imeli korist novi bogataši, koncentrirani v večjih središčih (Pazinu, Motovunu, Poreču, Vodnjanu), ki so v fašističnem modelu našli idealen politični in družbeni sistem. Okrog njih je krožil klientelistični sistem, osnovan na ruralnem gospodarstvu, kateremu so ponujali usluge (trgovine, obrtniki, zdravniki, posojila). Pavperizacija podeželja (večinoma hrvaškega in slovenskega) ter oblikovanje ali obnavljanje novih elit urbanega in polurbanega tipa (tedaj izključno in močno italijanskih), ki so živele zahvaljujoč podeželju, je – kot še nikoli v zgodovini Istre – polarizirala odnos med starodavnim krajem/mestecem in podeželjem. Starodavna komplementarnost med krajem in vasjo – komplementarnost, ki je bila sposobna preskočiti razlike med jeziki in običaji v dobro skupnih interesov in, ki je bila osnova določenega sobivanja med različnimi, (ter je omogočala tranzicijo od enega družbenega modela do drugega) – se je pretrgala. Stari in novi “gospodarji” zemlje so svojo moč upravičevali s fašizmom in italijanstvom in so preko drugih fašističnih zaupnikov nadzirali podeželje. Druga stran (več kot polovica istrskega prebivalstva) je bila ogrožena celo v svoji identiteti: duhovnik je pogosto govoril v nekem tujem jeziku in ni bilo šol za otroke.

Podeželja: proletarizacija in
klientelizmi

Izseljevanje in
kriminaliteta

*Gradnja Istrskega vodovoda
(trideseta leta)*

Poseg države

Rešitvi sta bili emigracija ali urbanizacija (Trst, Reka, Pulj). Urbana gospodarstva, s slabotnim industrijskim aparatom, pa niso ponujala veliko možnosti; ribiči niso imeli več svojih zadrug, zato so ostajale le storitvene dejavnosti (služinčad, razkladači, nosači) in obrt. Izseljevanje je potekalo v smeri Argentine in Združenih držav. Celotno ruralno družbo je zajela globoka recesija, ki se je izrazila tudi z naraščanjem tatvin in kriminalitete, s širitvijo razbojništva v notranji Istri, s slabšanjem higiensko-sanitarnega položaja, s širitvijo epidemij.

Istrski fašizem je poskušal reagirati na zelo očitno stanje negotovosti na koncu dvajsetih let; zahtevali so gospodarsko-zakonske ukrepe vlade, ki bi sanirali situacijo. Šele leta 1928, s politiko integralne bonifikacije, so tudi Istro vključili v načrt državnih finančnih posegov v sektorju javnih del. Začeli so nekatera dela pogozdovanja in melioracije, med katerimi so bile tudi koprške soline, dolina reke Mirne, dolina reke Raše; leta 1929 pa so se začela dela za izgradnjo istrskega vodovoda. Vendar so vsa ta dela doživela zmanjšanje obsega v primerjavi z izvirnimi načrti.

Do preobrata je prišlo v tridesetih letih – natančneje od leta 1935-36 dalje. Ekonomska politika avtarkije je končno dala prednost nekaterim industrijskim sektorjem v Istri. Ekstraktivna industrija in rudniki premoga (lignita) v Raši so postali pomembni na nacionalni ravni. Razširili in posodobili so komplekse bazena, leta 1937 so ustanovili mestece rudarjev - Rašo –, ki je imelo svoje

*Raša
(konec tridesetih let)*

pristanišče (imenovano *Pidocchio*), zgradili so železniške odseke za premikanje premoga in trasirali funkcionalnejše ceste. Rudniški obrat in kompleksi, namenjeni delavcem (bivališča, storitve zdravstvo, zabava) so bili med najbolj naprednimi na ravni Italije. Produktivnost je konstantno naraščala, tako da je leta 1942 zraslo naselje Podlabin (*Pozzo Littorio*). Tudi za industrijo konzerviranja rib – kot *Arrigoni* v Izoli in *Ampelea* v Rovinju – ter za tobačno tovarno v Rovinju je bilo to obdobje razvoja, ki se je izrazilo z odprtjem novega obrata v Izoli leta 1937 in s povečanjem zaposlitve. Nadaljnji sektor, ki je doživel oživitev, je bil turizem, predvsem na področju Opatije.

Rudniki so absorbirali veliko količino delovne sile, zato so posodobili prometne povezave, da bi desetina in desetina avtobusov in tovornjakov omogočili vsakodnevni prevoz rudarjev na delo. Celotna južna Istra (in ne le ta) je to občutila na družbeni ravni. V vaseh je začel krožiti denar, povečala se je poraba – tudi tistih dobrin, ki niso bile ravno osnovnega pomena; poleg tistih, ki so ostajali kmetje, so tedaj bili tudi plačani rudarji; prodajalne so se razširile tudi v manjših ali najmanjših središčih. Gostilne in fašistični "*Dopolavoro*" (ustanova za organiziranje kulturno-rekreativnih dejavnosti delavcev – op.prev.) so postala mesta druženja. Avtobusi, pošte, postaje karabinjerjev in Finančne straže, naraščajoče število tovornjakov, avtomobilov, koles, meščanska oblačila, meščanske navade, tako imenovana *Littorina* (hitri vlak, ki je v dveh urah povezal Pulj s Trstom), hidroplani, tehnologija, ki jo je propagiral režim – vse to so bili elementi vidne, v italijanski različici predstavljene sodobnosti, ki je segala tudi do podeželja. Pripovedovanja, predvsem v mornarici služečih vojakov, so širila nove geografske predstave. Kinetografi (pet dvoran v Pulju), filmski dnevniki in radio so spreminjali navade v zvezi z informiranjem (čeprav je v dobri meri šlo za propagando). Vendar pa ta modernizacija tridesetih let ni zajela celotne ruralne Istre; vsaj polovica polotoka – v notranjosti – je ostala izven tega vala novosti.

Rudniki

Opatija, reklamni lepak

Italijanski meščanski model

Vzdolž obal je tudi urbane družbe ali družbe urbanega tipa zajel val zunanje modernizacije: navade so postale bolj meščanske, drugi sloji – kot številni državni uslužbenci – so se povzpeli na družbeni lestvici. Vsak aspekt porajajoče se meščanske in urbane družbe je imel svojo – močno italijansko – konotacijo (medtem ko so nekoč – poleg italijanskega jezika – obstajali številni napisi v jezikih cesarstva in je bil zunanji in formalni vidik institucij močno avstrijski, torej ne italijanski ne slovanski); z novim sistemom porabe in širitvijo industrijskih proizvodov so se spreminjale vsakodnevne navade in je izginjal (četudi ne povsem) tisti tradicionalni odnos medsebojne odvisnosti in potrebe, ki je povezoval urbano središče ob morju z okoliškim podeželjem. Do tridesetih let v največjih urbanih naseljih (v Trstu, Pulju, na Reki) niso nikoli občutili podeželja kot nek različen in oddaljen svet. Nove generacije – rojene že leta 1915, da tistih rojenih po letu 1920 niti ne omenjamo –, ki so zrasle pod obeležjem ekskluzivnega italijanstva in fašizma, sploh niso vedele, kaj je pravzaprav bila notranja Istra. Ločitev na meščanski svet – kjer se je začejala širiti funkcionalna arhitektura in je začejala prevladovati tehnologija – in svet podeželj, ali velikega dela podeželj – ki so živela v revščini in v nevarnosti vsakodnevnega nasilja – je povzročil še drugo, drastično razpoko znotraj skupka istrskih družb.

Fašizacija

Tako, kot drugod, je tudi v Istri bila glavna naloga fašističnih oblasti fašiziranje vseh aspektov družbe – bodisi s političnega in gospodarskega vidika, bodisi z družbenega in kulturnega, predvsem pa nacionalnega – preko različnih, v ta namen ustvarjenih institucij. Od mestnih periferij pa do večjih vasi so ustanovili tako imenovane *Dopolavoro* – mesta druženja, kjer so igrali karte in balinali; v šolah so razširili mladinsko fašistično organizacijo *Balilla* (*Opera Nazionale Balilla*); slavnostni nastopi in prireditve so začeli določati ritem dela v šoli. Ta fašizacija – z mitom ustvarjanja “novih Italijanov”, ni zajela celotne Istre na enoten način: če so v Pazinu korakali in peli mali Balilla, v – pretežno hrvaških – majhnih središčih območja Pazina ni bilo take fašistične vneme, nasprotno. To je pripomoglo k temu, da sta v istih generacijah nastala dva različna načina življenja v “sistemu” fašistične Italije – na le nekaj kilometrov oddaljenosti je nastala razlika, ki je v trenutkih krize in razpada diktature neizogibno pripeljala do spopadov.

V celoti gledano, je na začetku tridesetih let fašistična stranka na široko in kapilarno raztegnila svojo organizacijo po vseh sektorjih istrske družbe ter utrdila močan nadzor nad delavskim razredom ter nad hrvaško in slovensko populacijo. Konsenz je bil tipičen za totalitarne režime: raztezal se je od prepričanih pristopov do oportunistov in tudi do potrebe po preživetju. Vendar pa se je začelo – glede na to, da sta prisilna italijanizacija in fašizacija v številne dele polotoka prišla skupaj – bolj kot kdajkoli prej kuhati antiitalijanstvo. Komunizem je še vedno imel svojo tajno organizacijo in zveze s Trstom. Posebno sodišče je izdalo obsodbe proti posameznikom in proti skupinam komunistov, predvsem zaradi širjenja nelegalnega tiska. Hrvaška nacionalno-liberalna mladina je že leta 1927 ustvarila tajno organizacijo – TIGR (Trst, Istra, Gorica, Rijeka), ki je zahtevala nacionalno osvoboditev Hrvatov in Slovencev. Po nekaterih nasilnih dejanjih, so v Trstu obsodili na smrt štiri njene slovenske predstavnike, medtem ko so v Istri – zaradi nekaj demonstrativnih dejanj – zaprli njene člane in Vladimirja Gortana, enega njenih voditeljev, obsodili na smrt. V Julijski Benečiji je Posebno sodišče – v 17 letih delovanja - obsodilo 808 antifašistov, od tega jih je bilo 544 slovenske in hrvaške narodnosti.

Antifašizem

*Dopolavoro v Rovinju,
nastop*

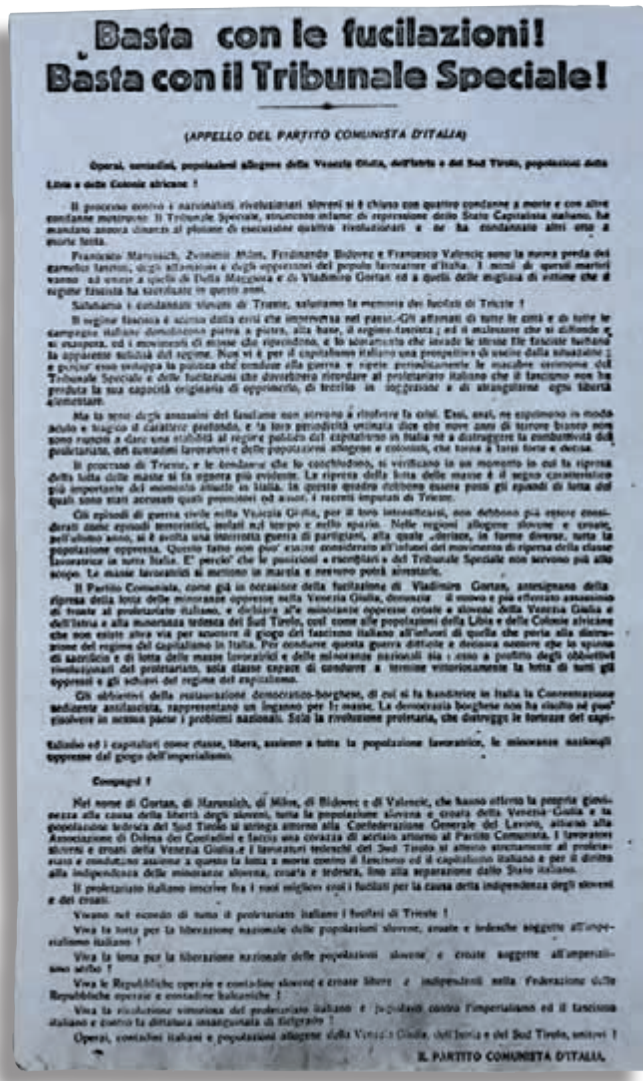

Struje v istrskem fašizmu

Poziv Komunistične partije Italije

V tridesetih letih so na istrsko politično prizorišče vstopile nove generacije fašistov, ki niso bile vezane na skvadristično izkušnjo ali na liberalno-nacionalne skupine moči. Z zamenjavo zveznega generalnega sekretarja stranke in imenovanjem prefekta na tisto funkcijo, so izvedli centralizacijo stranke in državnih institucij z namenom odpraviti lokalistične in klientelistične težnje, ki so bile označevale – ne le istrski - fašizem v dvajsetih letih. Vodstvo fašistične zveze, katerega člani so bili istrskega porekla in so vsi nasprotovali centralizaciji stranke, so zamenjali s fašisti iz drugih italijanskih regij, ki pa so zagovarjali centralizacijo. Do konca dvajsetih let se je bil namreč razvil določen dualizem pri vodenju oblasti znotraj krajevnih fašističnih strank; obstajali sta dve skupini, na čelu katerih sta bila najvišja lika istrskega fašizma, in sicer Luigi Bilucaglia (prvi puljski načelnik) in Giovanni Maracchi (zvezni sekretar). Omenjeni strani sta se med seboj stalno borili za oblast.

Etiopski podvig leta 1935-36 ni pritegnil istrskega prebivalstva. Zelo malo je bilo prostovoljcev, fašistična propaganda pa ni imela kakšnega posebnega učinka. Vendar so mnoge mobilizirali in jih prisilili, da so se šli borit v Afriko. V španski državljanski vojni leta 1936 so Istrani sodelovali tako na strani frankistične vojske kot v mednarodnih brigadah. Rasistična politika, ki je predvsem v Trstu in na Reki imela pogubne posledice, pa je bila v Istri manj pomembna. Do začetka prve svetovne vojne je bilo v Istri le malo judovskih družin – približno sto -, ki so bile prisotne predvsem v urbanih središčih južne in zahodne Istre. Leta 1938, ko so vpeljali rasistične zakone, je bilo v istrski provinci vsega skupaj približno sto Judov, ki so živeli v mešanih družinah in so se ukvarjali s trgovino, svobodnimi poklici, obrtjo, podjetništvom in bankirstvom v Pulju, Rovinju, Poreču, Piranu, Izoli, Portorožu in Kopru. Judje so se nahajali tudi v Lovranu in Opatiji. Nekateri so pristopili k fašističnemu gibanju, večji del pa je ostal izven njega.

2. DRUGA SVETOVNA VOJNA

10. junija 1940. leta je Italija vstopila v vojno. Prvi udarec je bil poziv v vojsko za moške prebivalce. Prve generacije (fantje iz leta 1918-1922), ki so se rodile in zrasle v italijanski državi, so poslali na vojne fronte. Vsem je bilo jasno, da bo vojna izkušnja vplivala na usodo Istre.

Slutnja je postala resničnost, ko je aprila 1941. leta Italija (skupaj z Nemčijo, Madžarsko in Bolgarijo) sodelovala pri zasedbi Jugoslavije. Konflikt je prispel do meje regije. Zlom jugoslovanske vojske je omogočil hitro zasedbo dela Slovenije in celotne Dalmacije, z izjemo Dubrovnika. Zasedanje Jugoslavije ni naletelo na ovire, nadzor nad priključenimi ozemlji pa je od vsega začetka otežkočalo odporniško gibanje. V Sloveniji je nastala osvobodilna fronta, na čelu katere je bila slovenska Komunistična partija. Partizanske enote so začele nuditi učinkovit odpor. Gibanju so se pridružili pripadniki vseh družbenih slojev in različnih političnih prepričanj. Kaj kmalu se je delovanje fronte razširilo na Julijsko Benečijo.

Tudi hrvaški odpor, ki ga je vzdrževala predvsem hrvaška Komunistična partija, je že koncem leta 1941 začel vrivati svoje pripadnike na ozemlje Julijske Benečije. Avgusta 1942 je cel odred hrvaških partizanov prečkal mejo, se utaboril na pobočjih Učke, naslovil razglase na hrvaške prebivalce, izpeljal kakšno akcijo proti železniškim konvojem na liniji Pulj-Trst, vse dokler decembra ni bil prisiljen k umiku. Dejansko se je v Julijski Benečiji odprla interna fronta. Oblast in vojska (23. armadni korpus, namenjen bojevanju proti "upornikom" Julijske Benečije) sta reagirali z zatiranjem in represalijami, uperjenimi proti civilni populaciji, katero so obtožili podpiranja "upornikov". Na naraščajoči uspeh partizanskih akcij je režim odgovoril z drastičnimi zatiralnimi ukrepi, ki so dosegli svoj vrhunec z deportacijami v internacijska taborišča v krajih Rab, Gonars in Renicci. Uvedli so propagandno kampanjo

Invazija Jugoslavije

Hrvaški odpor

Protipartizanska represija

proti slovanski nevarnosti, ki so jo identificirali z antifašizmom ter začeli lov na tiste, ki so govorili hrvaško (v Vodnjanu, na primer, so izobesili razglas proti uporabi "slovanskega jezika"). Poleg tega so uvedli policijsko uro, okrepili lokalne garnizije in ustvarili posebne enote policije in karabinjerjev za boj proti partizanom (na Reki). Intenziviranje inšpekcij, uničevanje vasi in eksekucije po skrajšanem postopku (leta 1942 na območju Ilirske Bistrice in v okolici Reke), značilne za obnašanje italijanskih vojaških sil v letih 1942 in 1943, so pripomogle k zbližanju hrvaških in slovenskih prebivalcev – tudi nekomunističnih – z jugoslovanskim partizanskim odporom. Partizani so hoteli premagati Italijo, ki so jo, kratko malo, poistovetili s fašizmom. Hrvatje in Slovenci v Istri pa so prvič onstran meje imeli nekoga, ki se je bil pripravljen boriti za njihovo narodno osvoboditev.

Gibanje jugoslovanskih partizanov se je že od samega začetka izkazalo kot pomembna sila – ne toliko na vojaški, kot na ravni notranje organizacije in družbenega vpliva. Gibanje je vključevalo pripadnike, ki so izhajali iz zelo raznolikih družbenih in političnih krogov, a vodstvo je bilo trdno v rokah komunistične partije, zelo mladih voditeljev, na čelu katerih je bil Josip Broz, imenovan Tito. Ko govorimo o tem gibanju, moramo ločiti med bojem za osvoboditev pred okupatorjem – bojem, ki je imel široko podporo v različnih sodelujočih jugoslovanskih populacijah – ter političnimi načrti komunističnih vrhov, ki so ga bili edini sposobni voditi. Komunisti – zvesti pristaši Tretje internacionale – so boj razumeli kot revolucijo, ki bo z izgradnjo komunistične države korenito spremenila institucionalni red in načine jugoslovanskega družbenega sobivanja. V Julijski Benečiji pa je ta bitka imela tudi jasne cilje osvoboditve tistih ozemelj, ki so jih imeli za etnično hrvaške in slovenske. Hrvaški in slovenski komunisti so namreč – tudi zato, da bi pridobili ljudsko podporo in soglasje – vzeli za svoje, in jih tudi privilegirali, cilje hrvaškega in slovenskega "buržjujskega" nacionalizma (katerega težnje so se rodile pred letom 1914 in so se bile razširile tekom fašističnega dvajsetletja) ter trdili, da mora celotni istrski polotok, celo celotno ozemlje do reke Soče, preiti na Hrvaško in Slovenijo, oziroma Jugoslavijo. Po njihovem prepričanju so morala mesta deliti usodo podeželja – četudi so bila drugačne narodnosti. To je pomenilo, da bi

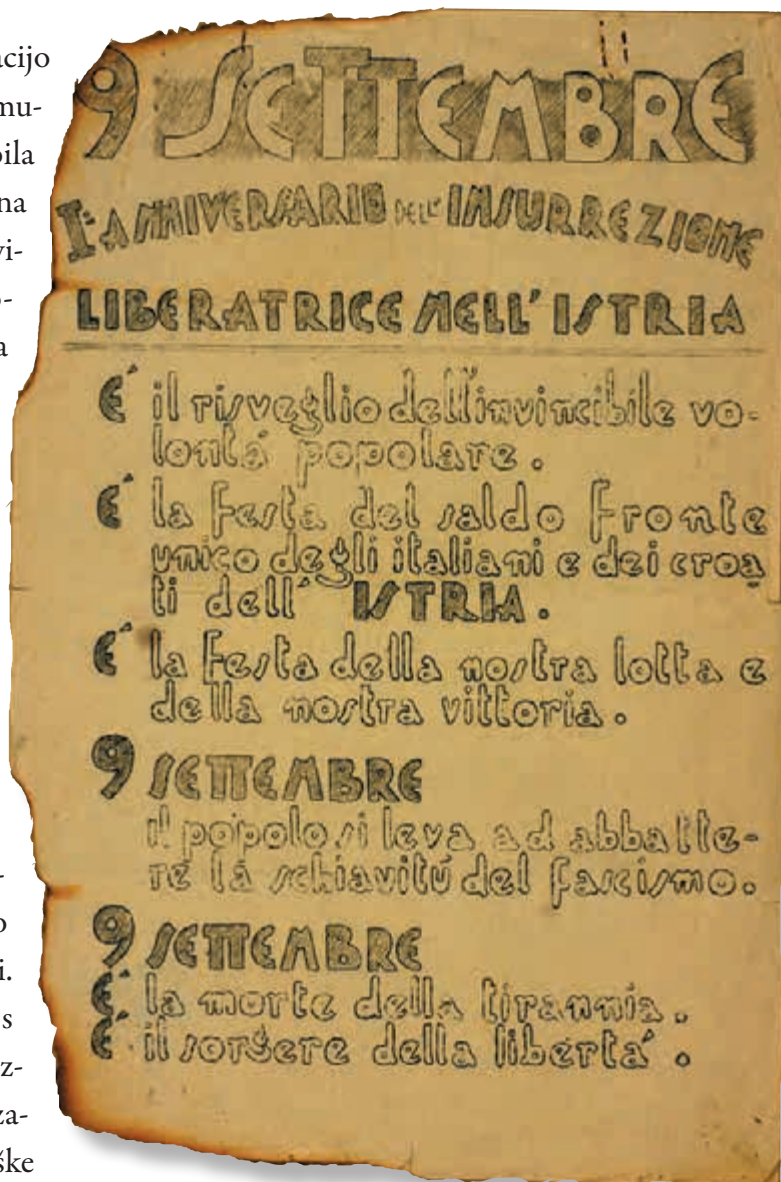
Jugoslovanski partizani

morala največja mesta, v katerih so živeli pretežno Italijani (Trst, Reka, Pulj), ter beneška mesteca na istrski obali (Koper, Izola, Piran, Novigrad, Umag, Poreč, Rovinj, Labin) ter tista v notranjosti Istre (Buje, Grožnjan, Motovun, Brtonigla, Vodnjan in druga) preiti k Jugoslaviji. Razlogi za narodno odrešitev so se združili z motivi osvoboditve od "okupatorja/zatiralca" in z razlogi družbenega značaja, kot sta razdelitev zemlje in ekspropriacija latifundijev. Stalno obveščanje od ust do ust se je v dveh letih ilegalnega bojevanja razširilo do vseh podeželj; program, ki so ga ponujali partizani slovenskim in hrvaškim prebivalcem Istre, je bil vsem dobro znan še pred septembrom 1943. leta. Mnogi mladi ljudje so prečkali mejo in se pridružili slovenskim in hrvaškim partizanskim odredom v Gorskem kotarju, ki so ga bile zasedle italijanske enote.

Vse to je med italijansko populacijo povzročilo precej težav. Vloga Komunistične partije Italije (KPI) – ki je bila edina komunistična stranka, delujoča na istrskem ozemlju vse od svoje ustanovitve leta 1921, in h kateri so bili pristopili tudi slovanski člani – navajene na razredno in internacionalistično zavednost, je bila, na koncu koncev, zelo omejena. Krajevna KPI se je namreč znašla v težavah pred videnjem anti-fašizma (ki je bil v bistvu naravnana na temo narodne osvoboditve), ki so ga oblikovali hrvaški in slovenski komunisti, čeprav so jugoslovanski komunistični vrhovi skrbno pazili, da si ne bi prišli v nasprotje s KPI. Prvi stiki med italijanskimi in hrvaškimi komunisti v Pulju in Labinu leta 1941 so bili – če že ne negativni, vsaj neplodni. Italijanski komunisti so bili solidarni s hrvaškimi komunisti z vidika antifašizma, vendar so nasprotovali hegemonizaciji političnega vodenja gibanja s hrvaške

Hrvaška/slovenska
narodna osvoboditev

Partizanski letak iz leta 1944

Komunisti

strani. Proti koncu leta 1943, ko so vzpostavili tesnejše stike med KPI in jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem (NOG), so italijanski komunisti najprej izgubili svojo vlogo v KPI in se nato vključili v Komunistično partijo Hrvaške (KPH).

8. september 1943

8. september 1943 – dan premirja (a v resnici dan kapitulacije Italije), je prinesel splošno ljudsko olajšanje v Istri, predvsem med Slovenci in Hrvati. Pod vodstvom hrvaških partizanov so razorožili mnoge vojaške garnizone, in ustvarili so ljudske osvobodilne odbore (LOO). Manj zanosa je bilo v mestih, kjer italijanska država brez vodstva ni mogla drugega, kot vlivati strah za usodo italijanske narodnosti v Julijski Benečiji. Kljub temu pa so v obalnih mestih (Koper, Izola, Piran, Umag, Buje, Poreč, Rovinj, Vodnjan, Pulj, Opatija, Cres, Lošinj) italijanske antifašistične sile – tudi s pomočjo lokalnih oblasti – ustanovile narodnoosvobodilne odbore (NOO), odbore javnega zdravstva ali mestne odbore, odbore antifašističnih enot in drugo.

Nasilje, likvidacije
in fojbe

Partizani NOG so – na modelu tistega, kar so preizkusili v jugoslovanskem okolju – takoj pomislili nato, da bi vzpostavili nov oblastniški red in izničili prejšnjega. Vse, kar je bilo povezano s fašističnim režimom, je bilo treba uničiti. Val nasilja se je razširil po notranji Istri, predvsem v podeželskih središčih, pa tudi v mestecih; prihajalo je do aretacij in usmrtitev po skrajšanem postopku fašistov ali oseb, ki so sodelovale s fašizmom, pa tudi navadnih vojakov, karabinjerjev, finančnih straž in na splošno oseb, ki so jih – zaradi institucionalnih funkcij, ki so jih zasedali v različnih

*Fojba v kraju Vinež,
odkopavanje trupel*

obdobjih – poistovetili s fašizmom ali enostavno z italijansko državo. V vse to pa so vpletli tudi navadne osebe, ki jih je kdo ovadil iz osebnega maščevanja, zaradi ovajanja in drugega. Velik del žrtev je končal v *fojbah*.

Nacionalni antagonizem, ki se je ukoreninil znotraj hrvaške in slovenske populacije kot posledica fašističnega dvajsetletja, ne zadošča za razlago takega nasilja. Med ruševinami okupirane Jugoslavije, med profašističnimi marionetnimi državami, so komunisti na čelu jugoslovanskega odpora uspeli najti prostor za politično afirmacijo tako, da se niso borili le proti nemškemu in italijanskemu okupatorju (partizansko gibanje je bilo v prvih letih razširjeno na dinarskem gorstvu), temveč predvsem proti hrvaškim ustašem in srbskim četnikom. Za nadzor ozemlja so postavili nove voditelje v vsaki skupnosti: simpatija ali soglasje ljudstva (ki so ju bili vsekakor deležni) nista zadostovala. Tistega, ki ni sprejel – morda računajoč na (hrvaško ali srbsko) nacionalno kritje, so eliminirali. Od črnogorskih do dalmatinskih vasi, do Gorskega kotarja, so likvidirali cele elite. V Sloveniji so obračunali s kmečkimi "stražami" in tistimi slovenskimi silami, ki so podpirale italijanske enote. Cilj revolucije – to je prevzem oblasti in postavitve novega reda ("ljudske oblasti") – je služil kot opravičilo za uničenje "sovražnika revolucije" ali "sovražnika ljudstva". Ta način delovanja pri nadzoru ozemlja je neizogibno prispel tudi do Julijske Benečije. Novi red je opravičeval vsakršno dejanje ukinjanja predhodnega reda, katerega sta v Istri (kakor v Julijski Benečiji) predstavljala izraza Italija in fašizem. Osebne zamere in povračila, obglavljenje elit v vaseh in mestecih so imele najprej "revolucionarno" in nato še razlago narodne osvoboditve. V tej dinamiki nasilja, kjer je bila alternativa totalitarnemu režimu nek analogni režim, so mnogi nedolžni ljudje izgubili življenje.

Teror, ki se je razširil med italijanskim prebivalstvom – a ne le tem – v mestecih in na podeželjih, je v kasnejšem času še bolj otežilo njegovo sodelovanje pri hrvaškem in slovenskem gibanju, ki sta se borili proti fašizmu, ne pa za ohranjanje italijanske suverenosti. Italijanska ruralna populacija pa je oblast jugoslovanskega narodnega osvobodilnega gibanja – tako, kot nemško oblast – seveda občutila kot nekaj tujega in sovražnega; zato je pri njej prevladala naravnost k čakanju, ali vsaj neopredeljenosti. Večji

Revolucija

Obglavljenje *elit*

del italijanskih delavcev pa se je postavil ob bok jugoslovanskemu osvobodilnemu gibanju, saj je bilo le-to nosilec revolucionarnega programa, ki je v sebi vsekakor bil internacionalističen, in ki naj bi se realiziral z izgradnjo nove socialistične države.

Tekom septembra 1943 sta jugoslovansko Narodno osvobodilno gibanje in slovenska Osvobodilna fronta (OF) objavila stališče v zvezi s priključitvijo Istre in tako imenovano Primorje k Hrvaški in Sloveniji. Enostranske izjave o priključitvi, ki so se nanašale na domnevno "voljo ljudstva", a so jih izrazili predvsem aktivisti KPJ, so potrdili najvišji (samooklicani) organi oblasti partizanskih sil za hrvaško (ZAVNOH: deželni antifašistični svet narodne osvoboditve hrvaške) in slovensko (SNOS: Slovenski narodnoosvobodilni svet) področje, medtem ko je 30. novembra 1943 v Jajcu (Bosna) samooklicani najvišji zvezni organ – predsedstvo Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) - te odločitve sprejel. V vsakem dokumentu so partizani rešili problem Italijanov – ki je dejansko bil problem, glede na to, da so predstavljali večino v mestih – z razglasi o nacionalni in kulturni samostojnosti, vendar kot manjšinska populacija.

Italijanski odpor, ki se je razvil v Julijski Benečiji, se je globoko razlikoval od jugoslovanskega osvobodilnega gibanja, tako po strukturi, kot po načinu delovanja in političnih ciljih. Temeljl je na enotnih organih – Narodnoosvobodilnih odborih (*Comitati di liberazione nazionale* – *CLN*) katerih komponente (liberalna, akcijska, katoliška, socialistična, komunistična) so, na različne načine, zavračale priključitev celotne regije k Jugoslaviji. Zato je odpor naletel na različne in velike težave in je bila zaradi tega njegova prisotnost na ozemlju močno omejena. KPI je uspel oblikovati velike partizanske enote v bližini glavnih delavskih središč, medtem ko je vojaška sposobnost ostalih sil *CLN* bila mnogo manjša in omejena na urbano okolje.

Medtem ko so v mestecih, ki so bila bližje Trstu (Koper, Izola, Piran, Buje), kjer je bil *CLN* zelo aktiven, organi italijanskega odpora ostali strukturno zelo slabi, a politično vplivni, se v preostalem delu istrskega polotoka *CLN* sploh niso uspeli samostojno organizirati. V teh predelih Istre, ki so jih zahtevali Hrvatje, je komuniste – a na splošno italijanske antifašiste, ki so septembra 1943 vseeno uspeli v istrskih mestecih oživiti določene oblike

Priključitev Istre
jugoslovanskima republikama

Italijanski odpor

Italijansko-slovansko
"bratstvo"

odpora –, izolirane od preostale dela Italije, kaj kmalu vase potegnili hrvaško osvobodilno gibanje; od nos z italijanskim prebivalstvom so tako rešili s politiko "bratstva in enotnosti" narodov in narodnih manjšin Jugoslavije ("italijansko-slovansko bratstvo") - kar je na vojaški ravni pomenilo razkropitev italijanskih borcev po hrvaških enotah, da bi se tako izognili oblikovanju velikih italijanskih partizanskih enot – in z ustanovitvijo Unije Italijanov Istre in Reke (*Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume – UIIF*) julija 1944. leta v podporo priključitvene usmeritve ljudskega osvobodilnega gibanja med Italijani v Istri. Puljski CLN, ki se je rodil v ilegali, je bil ustanovljen celo po koncu vojne, s protislovansko vlogo.

Tudi na Reki se je oblikoval CLN, vendar je njegova dejavnost ostala zelo omejena. V mestu pa se je okrepilo avtonomistično gibanje, ki je predlagalo ustanovitev svobodne države, ki jo je že leta 1920 predvidela Rapalska pogodba; in to gibanje je postalo glavni nasprotnik ljudskega osvobodilnega gibanja.

Vzdolž severozahodne istrske obale pa so se italijanski komunisti, delujoči v CLN, poskušali zoperstaviti - ali jih vsaj prestaviti na čas po končani vojni - enostranskim izjavam o priključitvi Istre k Hrvaški in Sloveniji, oziroma Jugoslaviji. Ostajali so člani CLN tudi po "jesenskem preobratu" leta 1944, ko je na regionalni ravni vodstvo KPI prevzela nova garnitura, slabotnejša in bolj spravljiva, ki je sprejela organizacijo jugoslovanskega odpora in njegove priključitvene teze. V poznem poletju leta 1944 so predstavniki stare regionalne internacionalistične garde drug za drugim izginili – SS in različne policije so jih ujele ali ubile. Tržaški KPI je takrat izstopil iz krajevnega CLN, ki se je zaradi tega znašel v težavnem položaju. Garibaldinske partizanske enote, ki so delovale v Julijski Benečiji in vzhodni Furlaniji, so – po nalogu predstavnika KPI pri

Razglas, namenjen Italijanom Istre in Reke, 6. marca 1945

Reka

Stališče italijanskih komunistov

Italijanski
partizani (1945)

slovenski KP –
prešle pod nadzor
slovenskega poveljstva. Naci-
onalno vodstvo KPI pa je glede vprašanja
mej ohranilo dvoumno in obotavljivo stališče. Tako so
tudi italijanski komunisti in italijanske odporiške organizacije
prešle v slovensko Osvobodilno fronto.

Oktobra 1943 so nemške enote - s široko razporeditvijo sil in
ob hudem zatiranju in represalijah - zasedle celoten polotok. Med
oktobrom in novembrom je potekalo tako imenovano "čiščenje",
ki so ga opravljale nemške enote s sodelovanjem fašističnih enot
Italijanske socialistične republike (imenovane tudi Republika
Salò); to dejstvo je znatno pripomoglo k zmanjšanju ljudskega
osvobodilnega gibanja v regiji. Nemci so bili postavili okupacijski
režim tako, da so ustanovili *Adriatisches Küstenland*, Jadransko
primorje (Belluno, Videm, Julijska Benečija, Ljubljana in Reka).
V Istri so – skupaj z Nemci – do leta 1945 delovale republikan-
ske fašistične enote (ki so jih rekrutirali izmed krajevnega prebi-
valstva, ne glede na nacionalno pripadnost), kljub temu, da je bil
nemški okupacijski režim vse prej kot proitalijanski in, da je cilj
na pridobitev regije za Tretji Rajh. Nemci so poskušali spodbuditi

Nemška okupacija

sodelovanje slovanskega elementa tako, da so mu dopustili delno odgovornost za upravljanje ozemlja; istočasno pa so izvedli strašno represijo partizanskega boja, ki je temeljila na sistemu terorja, katerega del so bila tudi kazenska uničevanja celotnih vasi, uboji med civilnim prebivalstvom, mučenja, deportacije delovne sile v Nemčijo in proti nacističnim koncentracijskim taboriščem. Tako med Italijani kot med Slovenci in Hrvati so obstajale oblike kolaboracionizma, ne da bi to ukinilo nacionalna nasprotja, ter nasprotja med organi in enotami Italijanske socialistične republike in nemškimi ustreznici.

Dejanska vojna je v Istri trajala dvajset mesecev (oktober '43 – maj '45). Ne dolgo. Vendar je to bilo obdobje polno sprememb, in drugače tudi ni moglo biti. Razorožitev italijanskih enot je prinesla orožje, municijo in oblačila jugoslovanskim partizanskim silam; poleg tega so decembra 1943 Titovo gibanje priznali zavezniki, ki so iz južne Italije začeli oskrbovati jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje s sredstvi in hrano. Leto 1944 je bilo priča rasti – brez primere med osvobodilnimi gibanji v Evropi – tiste, ki je postala v vseh ozirih jugoslovanska vojska. Oktobra 1944. leta je bil Tito že v Beogradu in je razpolagal s celimi armadami, ki naj bi korakale proti zahodu, vse do etnične meje, ki so jo bili določili pristaši Jugoslovanov v letih 1915-17. V Istri je poteka-

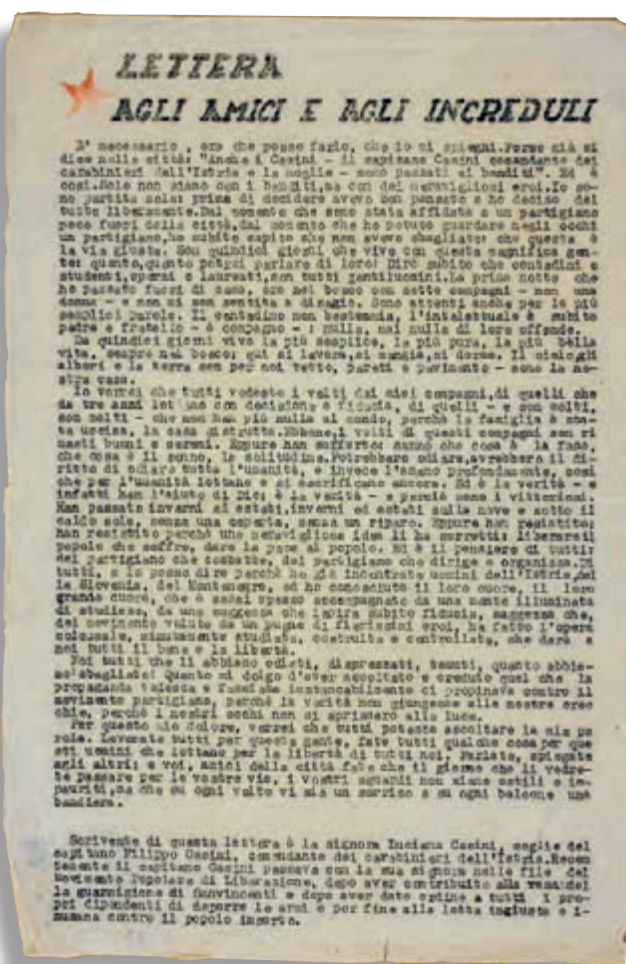
Jugoslovanska
vojska

Adriatisches Küstenland
(S. Millo, 1989)

Italijanski prostovoljci

Pismo žene Filippa Casinija

la postopna, čeprav otežkočena, krepitev osvobodilnega gibanja pod hrvaškim vodstvom – tako političnim kot vojaškim –, ki se je razvilo s prihodom jugoslovanskih političnih in vojaških kadrov, in sicer z vključevanjem italijanskih antifašistov in številnih bivših italijanskih borcev v ljudskem osvobodilnem gibanju, ter s čedalje masovnejšim pristopom istrskih antifašistov hrvaškega in italijanskega porekla. Na politični ravni so začeli delovati Narodni osvobodilni odbori, ki so v očeh jugoslovanskih komunistov predstavljali celice nove revolucionarne oblasti. Prišlo je do enotnega regijskega vrha KPH za Istro in Hrvaško primorje; to je pomenilo, da so vključevali Istro v hrvaško in jugoslovansko ozemlje. Spomladi-poleti leta 1944 so se mnogoštevilni Istrani hrvaškega in italijanskega porekla odločili za vstop v partizanske vrste – tudi zato, da bi ubežali rekrutaciji v nemško vojsko ali prisilnemu delu v organizaciji Todt, ki je gradila ceste in utrdbe.

Med tistimi, ki so se pridružili partizanom, so bili tudi številni pripadniki oboroženih sil Italijanske socialne republike, razmeščeni v regiji, vključno s karabinjerji. Partizanom se je tako pridružilo približno sto karabinjerjev, med katerimi je bil tudi kapetan Filippo Casini z vsemi člani garnizona Svetega Vinčenta, ter tistimi iz Kanfanarja, Limskega kanala in Pićana. Izkušnja kapetana Casinija je bila kratkotrajna in se je končala tragično – z njegovo ustrelitvijo ter ustrelitvijo njegove žene in drugih karabinjerjev – zaradi nasprotij političnega značaja, do katerih je prišlo z NOG, ki je zahtevalo, da bi se italijanski uporniki borili proti fašistom in nacistom pod njihovim neposrednim nadzorstvom, predvsem pa, da bi vzeli za svoje slovanske priključitvene teze. Druge karabinjerje so razkropili po različnih odredih in jih uporabili na območjih, daleč od istrskega ozemlja.

S konsistentnim pritokom mož v partizanske vrste, so se istrske vojaške enote NOG obnovile. Prišlo je tudi do oblikovanja italijanskega bataljona, ki je nosil ime "Pino Budicin", in so ga vključili v istrsko brigado "Vladimir Gortan". Z drugimi

Italijanski bataljon "Pino Budicin" na Reki, maja 1945

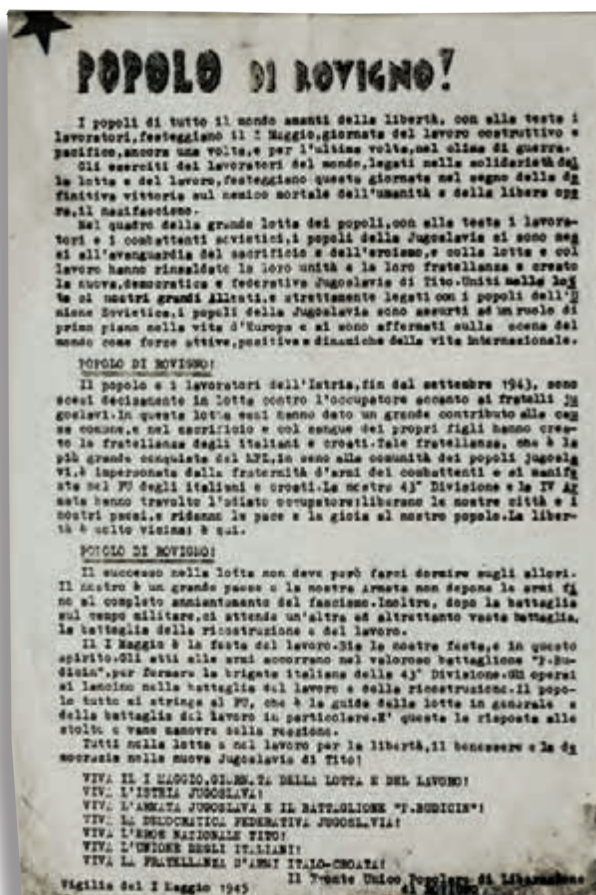
brigadami so ustanovili Istrsko divizijo, to je 43. divizijo partizanske vojske. V severozahodni Istri in na Krasu (območja Buj, slovenskega Primorja, Reke), katere je nadziral slovenski odpor, ki je dolgo sodeloval s CLN Julijske Benečije, pa sta delovali dve italijanski partizanski enoti: bataljona "Giovanni Zol" in "Alma Vivoda", ki sta bila formalno podrejena "Jurišni brigadi Garibaldi-Trst" (*"Brigata d'assalto Garibaldi-Trieste"*); decembra 1944. leta pa je bila ustanovljena druga italijanska brigada, ki je nosila ime "*Fratelli Fontanot*" ("Brata Fontanot").

Za Nemce je Julijska Benečija postala območje življenjskega pomena potem, ko so Rusi oktobra 1944 prišli na Balkan. Zaradi možnega izkrcanja zaveznikov, so nacisti v Istri razporedili ogromne vojaške sile in okrepili obrambno linijo od Tržaškega pa vse do Kvarnerskega zaliva, za kar so porabili na tisoče ljudi (zelo veliko je bilo Istranov in predvsem Rečanov), mobiliziranih v prisilnem delu pri organizaciji Todt. Masovna selitev nemških enot v Istro je – med letoma 1944 in 1945 – povzročila umik velikih partizanskih enot, skupaj z vsemi regionalnimi vodilnimi organi, proti hrvaškemu ozemlju Gorskega kotarja, kjer so ostale do pomladi leta 1945.

Jugoslovanske zahteve po celotni Julijski Benečiji, vključno s Trstom, so dobile konkretno obliko že jeseni 1944. leta s ciljno propagandno akcijo partizanskega tiska v italijanskem jeziku. Temeljno vlogo pri proslovanski propagandi so z gesloma "Tujega nočemo, svojega ne damo" in "Vrnite se na drugo stran Soče in bomo zopet bratje" odigrali ilegalni komunistični partizanski listi v italijanskem jeziku v Istri in na Reki, katerih cilj je bil prepričati

Istrski partizani

Jugoslovanska
propaganda

Partizanski letak iz maja 1945

Trst

Pomlad 1945

Italijane o pravičnosti jugoslovanskih zahtev nad Istro, Reko in celotno Julijsko Benečijo tako, da so odkrito napovedali vojno drugim oblikam in težnjam odpora (*CLN* in avtonomistom iz Reke), ki pa so se vseeno razvile med tistimi, ki so nasprotovali idejam in programom *NOG*. V letih 1944–45 ni bilo več nobene italijanske politične sile, ki bi se bila sposobna upreti jugoslovanskim zahtevam zaradi ustrahovanj in nasilja komunističnih partizanov.

Trst, ki je za Slovence predstavljal mesto-simbol in za jugoslovane most za širitev komunizma na zahod, je postal eno od glavnih središč jugoslovanskih ozemeljskih zahtev še pred koncem svetovne vojne. Glede na to, da je Trst imel delavski razred, ki je bil številčnejši od tistih v kateremkoli drugem jugoslovanskem mestu, so se – v vrhovih blizu Titu – v nekem usodnem trenutku domislili sedme jugoslovanske republike, italijanske narodnosti, ki bi ustrezala Julijski Benečiji. Z zavzetjem mesta je prišlo do diplo-

matske krize med zahodnimi zavezniki in ZSSR, ki je podpirala Jugoslovane. “Tržaško vprašanje” – to je problem določitve meja v Julijski Benečiji – je bil dejansko problem mednarodne politike. Za zavezniške sile je Trst predstavljal politični in vojaški branik v odnosu do sovjetskega ekspanzionizma, za katerega so menile, da deluje preko Jugoslavije.

Spomladi leta 1945 je jugoslovanska vojska vkorakala v Trst, zasedla Reko, Istro, Ljubljano in – na koncu – Zagreb, medtem ko so zahodno od Julijske Benečije enote italijanskega *CLN* upale na prihod anglo-ameriških sil. Robato in nasilno vedenje, prisotno po vsej Jugoslaviji, se je pokazalo – čeprav v manjši meri – tudi v Trstu. Direktiva je narekovala “takojšnje čiščenje, a ne na nacionalni, temveč na bazi pristaštva s fašizmom”. Vendar pa so – dejansko – v mrežo padli predvsem Italijani.

V Trstu sta se bila razvila dva ločena odpora: tisti, ki so ga vodili jugoslovanski partizani, in tisti, ki ga je vodil italijanski *CLN*, oslavljen zaradi odpadništva in proslovanstva KPI. Po štiridesetih dneh zelo trde okupacije – z zasegi, zaplembami, aretacijami, deportacijami in metanjem ljudi v fojbe – so bile 12. junija jugoslo-

vanske enote prisiljene prepustiti mesto Zaveznikom. Medtem so bile 1. maja enote jugoslovanske vojske vstopile v Pulj, kjer so tudi ostale 43 dni; nato so – na temelju nekega dogovora – prepustile istrsko glavno mesto zavezniškim silam (ki so medtem prispele), ki so prevzele civilno in vojaško oblast z ustanovitvijo Puljske zavezniške vojaške uprave (ZVU). 3. maja so jugoslovanske enote vkorakale na Reko, vendar so tu takoj razglasile priključitev mesta k Hrvaški in Jugoslaviji. Nekje sredi maja so vsa istrska središča in Reko osvobodili Nemcev; vojna je bila zaključena, vendar je – tako kot v preostalem delu države – nastopil čas neusmiljenega obračunavanja s potencialnimi ali domnevnimi razrednimi sovražniki. V regijo se je povrnilo nasilje nasproti tistim, ki so bili (brez procesa) obsojeni kolaboracionizma, kakor tudi teror nasproti tistim, ki niso sprejeli stališča jugoslovanske oblasti. Prišlo je do aretacij in deportacij v koncentracijska taborišča, kakor tudi do metanja v fojbe nemških vojakov, fašistov, kolaboracionistov, ki jih je obsodilo "ljudsko sodišče", proitalijanskih partizanov in mnogih civilnih prebivalcev. Začelo se je dolgo in težko povojno obdobje.

Ob zaključku vojne in v pričakovanju mirovne pogodbe, je bila "tržaška kriza" ali kriza Julijske Benečije na splošno, začasno rešena z Beograjskim sporazumom iz junija 1945, sklenjenim med zavezniki in Jugoslavijo. Julijsko Benečijo so tako razdelili na dve okupacijski coni: Cono A in Cono B, in sicer vzdolž razmejitvene črte, imenovane Morganova črta. Na zahodni strani črte, s Trstom, Gorico, vzhodno mejo do Trbiža in mestom Pulj se je raztezala Cona A, ki je bila pod anglo-ameriškim nadzorom; na vzhodno stran (Istra, Reka, Cres, Lošinj) je bila Cona B, podvržena nadzoru jugoslovanske vojaške uprave (VUJA). Mednarodna pravila, ki jih v resnici niso spoštovali, so zavezovala jugoslovansko državo, da ne spreminja obstoječe situacije.

Z namenom najti rešitev za določitev meja ob pripravah na Mirovno konferen-

Obračunavanje

Cona A, Cona B

Jugoslovanske enote v Trstu, maj 1945

Meje

Proitalijanska manifestacija v Pulju, marca 1946

co, so se zavezniške sile odločile, da na sporna območja pošljejo Medzavezniško komisijo strokovnjakov, ki bi na licu mesta preverila etnično/nacionalno in ekonomsko situacijo. Rezultat obiska Julijske Benečije, ki je potekal spomladi (od 7. marca do 5. aprila) 1946. leta, je bil predlog štirih razmejitvenih črt, izdelanih s strani delegacij, ki so sestavljale Komisijo (ameriška, francoska, angleška in sovjetska). Vzpostavilo se je že bilo vzdušje hladne vojne, Trst pa je predstavljal njene okope. Na diplomatski ravni so jugoslovanske zahteve – ki jih je podpirala Sovjetska zveza – imele takrat večjo težo kot italijanske – zahteve premagane države, ki je že bila okupirala Jugoslavijo.

V notranjosti sta obisk Komisije in pričakovanje Mirovne konference pripomogla k poudarjanju nasprotij med projugoslovansko in proitalijansko fronto. Ozemeljska logika, ki je pripe-

ljala do zarisovanja meja na ozemlju, se je namreč neizbežno odsevala na istrskem družbenem telesu, in sicer s katastrofalnimi posledicami za populacijo teh ozemelj. Tako so štirje predlogi komisije postali temelj razprav na Mirovni konferenci, ki se je začela koncem aprila 1946 v Parizu, in se je končala s potrditvijo francoske črte, kot nove meje med Italijo in Jugoslavijo. Tako naj bi Reka in veliki del Istre, vključno s Puljem, prešli k jugoslovanski državi, medtem ko so glede severozahodne Istre in Trsta – za katera niso uspeli doseči dogovora – sprejeli odločitev, da bosta oblikovala Svobodno tržaško ozemlje (STO), razdeljeno na Cono A in Cono B, ki naj bi bili, prva pod anglo-ameriškim, druga pa pod jugoslovanskim nadzorom. Mirovna pogodba med Italijo in zavezniškimi silami je bila podpisana 10. februarja 1947, formalni prehod pa se je zgodil šele 15. septembra 1947. leta. Šele leta 1954 – s Spomenico o soglasju (t.i. Londonskim memorandumom) – je bila rešena usoda nikoli rojenega STO: Cona A je prešla pod italijansko upravo, Cona B pa pod jugoslovansko. Situacija je bila sicer rešena, a dogovor je formalno postal dokončen šele novembra 1975 z Osimskim sporazumom.

3. JUGOSLOVANSKA FAZA TER ROJSTVO DRŽAV HRVAŠKA IN SLOVENIJA (1945-1991)

Nova ureditev

Septembra 1947, ko je stopil v veljavo mirovni sporazum, so za priključena ozemlja začeli veljati vsi jugoslovanski zakoni ter zvezna in republiška ustava, ki sta v svojih vsebinah zrcalili stalinistično ustavo iz leta 1936. Od takrat sta Istra (razen severozahodnega dela, to je Cone B STO-ja) in Reka postali jugoslovanski ozemlji v vseh ozirih. Taki sta ostali vse do leta 1991, ko sta po razpadu jugoslovanske federacije nastali neodvisni državi Slovenija in Hrvaška.

Jugoslavija, ki je vključevala Istro, je bila tista, v kateri je Tito že trdno držal oblast v rokah potem, ko se je znebil začasnih demokratskih alternativ. V prvih letih (1945-1948) so oblasti skrbno hodile po sovjetski poti. Nov vodilni razred so najpogosteje sestavljali zelo mladi ljudje, revnega družbenega porekla in z omejeno kulturno izobrazbo. Vsi vidiki političnega, gospodarskega, druž-

Sovjetski model

Manifestacija v podporo italijansko-slovanskega bratstva

benega in kulturnega življenja priključenih področij so – tako kot se je dogajalo v preostalem delu nove Jugoslavije (Federativne ljudske republike Jugoslavije) – bili centralizirani in pod strogim nadzorom Komunistične partije. Bila je – so s ponosom zatrjevali – sovjetska, kot nobena druga. Nacionalizacija in sekvester bank, zavarovalnic in rudnikov se je odvijala v pospešenem ritmu. Tržno gospodarstvo in dobiček so izbrisali in ju nadomestili s planskim gospodarstvom in s prvim petletnim razvojnim planom. Tako kot drugod, je bila tudi v Istri nova ureditev, ki jo je vsiljeval režim, izjemno ideologizirana. Popoln nadzor populacije so izvajali preko mreže množičnih organizacij, kot so Ljudska fronta, sindikati, mladinske in ženske organizacije, predvsem pa z delovanjem tajne policije (OZNA – Oddelek za zaščito naroda) in vojske, ki sta bili stebra režima.

Ljudska oblast

V istrski in reški družbi so že spomladi 1945. leta – v skladu s shemo, uvedeno po vsej Jugoslaviji – vzpostavili tako imenovano “ljudsko” oblast: temeljila je na Narodnoosvobodilnih odborih (NOO) in je imela obliko piramidalnega sistema. Ustanovili so tri ločene politično-upravne organe: regionalni NOO za Istro,

Cenik nekega brivca (1945-1947)

TARIFFA				
Barba	.	Dinar	6	Lire 10.— 15
Capelli	.	"	8	" 20.— 30
Barba e capelli	.	"	14	" 25.— 35
Capelli ragazzi	.	"	15	" 20.—
ABBONAMENTI MENSILI				
2 volte la settimana		Lire	80.—	
3 " "		"	120.—	
<i>Nell'abbonamento è compreso un solo taglio di capelli al mese.</i>				
<i>Per il servizio a domicilio la Tariffa verrà raddoppiata</i>				

mestni NO za Reko in okrožni NOO za Slovensko primorje; njim so podredili različne okrajne, mestne in krajevne NOO. Le-ti so samo izvajali ukaze z vrha. Še pred koncem vojne in uradno priključitvijo Jugoslaviji, je spreminjanje političnega in družbenega položaja spremljalo sistematično uničevanje političnih oporečnikov, kot so bili avtonomisti Riccarda Zanelle na Reki in privrženci CLN, ter kapilarni nadzor nad prebivalstvom s pomočjo težkega policijskega pritiska. Italijanske nekomunistične antifašistične sile, organizirane v CLN Istre in CLN Pulja, so na povojno ureditev reagirale z zahtevo za plebiscit v Julijski Benečiji v imenu samoodločbe narodov, naslovljeno na Mirovno konferenco.

Povojna obnova

V obdobju od leta 1945 do leta 1948 – tekom stalinistične faze jugoslovanskega režima – so v Istrski družbi sprožili drastične spremembe “revolucionarnega” značaja v imenu “izgradnje socializma”: imeli so stroge gospodarske ukrepe (razdeljevanje hrane na osnovi kartic), začeli so agrarno reformo - z nacionalizacijo zemljiških posesti, večjih od 35 hektarjev - in ustanovili kmetijske zadruge (po modelu Kolhoza). Socialistična “ljudska” država je temeljila na “ljudski pravici”, mehanizmu, s katerim je KPJ udeležala procese, sekvestre, zasege in nacionalizacije v odnosu do državljanov. Predhodni institucionalni in upravni sistem so popolnoma prečistili; novo osebje je moralo biti politično zanesljivo, zato so krajevno oblast izročili partijskim kadrom (izhajajočim iz partizanskih vrst), pa čeprav so bili bolj slabo pripravljeni. “Revolucionarni red” je dejansko nudil nove priložnosti oblasti tistim, ki so bili prej iz nje izključeni iz družbenih, nacionalnih in kulturnih razlogov. In vse to je pripeljalo do proletarizacije in odprave srednjega sloja v družbeni strukturi regije, kar je povzročilo splošno krizo družbe. Te vrste ukrepi so v Istri, tako kot na Reki (kot tudi v preostalem delu Jugoslavije), brez razlik prizadeli Italijane, Slovence in Hrvate, ki niso bili pristaši režima in, na splošno, vse tiste, ki so jih imeli za potencialno nevarne (“politično neprimerne”) na osnovi njihove politične preteklosti in družbenega položaja.

V Istri in na Reki je “izgradnja socializma” konkretno pomenila uničenje temeljev, na katerih je slonela vloga, ki jo je po tradiciji igrala italijanska komponenta v regionalni družbi, in torej odpravo kakršnekoli oblike gospodarske, družbene in kulturne moči

Stalinistična faza

“Izgradnja socializma”

Odhod ladje "Toscana"; Pulj, 1947

Eksodus

italijanske narodne skupine. Dejansko je v letih 1945-47 iz Istre (tako kot iz celotnega vzhodnega Jadrana, razen Trsta) izginilo meščanstvo (z vsem, kar vključuje taka splošna družbena definicija: kulturo ter družbenim in političnim obnašanjem). Z Mirovno pogodbo in Memorandumom je velika večina italijanske skupnosti Istre, Reke in kvarnerskih otokov, v vseh njenih družbenih členih – od meščanstva do delavskega razreda, do kmetov – zapustila rodno zemljo. V zgodovinopisju govorimo o *eksodusu*, a v resnici gre za vrsto "malih" in "velikih" eksodusov, ki so potekali med letoma 1945 in 1956. Bili so tisti, ki so odpotovali na osnovi pravice do izbire italijanskega državljanstva – pravice, ki je bila predvidena tako v Mirovni pogodbi, kot v Memorandumu iz leta 1954 -, bili so tisti, ki so zbežali na skrivaj, tudi s čolni; časi in načini odhodov – ki so bili vedno dramatični – so se razlikovali glede na istrske kontekste. Ni prišlo do nikakršnega medvladnega dogovora za izmenjavo ali premik populacij, kot se je v nekaterih primerih dogajalo – v mnogo večjih dimenzijah – v drugih delih Evrope. Eksodus je predstavljal odgovor italijanskega prebivalstva regije - a delno tudi slovenskega in hrvaškega – na radikalno spremembo svojih eksistenčnih pogojev, ki je izhajala iz politike jugoslovanskega komunističnega režima (vključno z radikalnimi gospodarskimi spremembami) in iz zavračanja nove nacionalne hegemonije. Z eksodusom se je italijanska komponenta, ki je bila do tedaj nosila politično, gospodarsko, družbeno in kulturno oblast na teh območjih, spremenila v manjšino, oziroma v narodno skupino brez pristojnosti političnega in gospodarskega vodenja. Dejansko, Istra v stoletnih odnosih med svojimi jezikovnimi in kulturnimi komponentami ni bila več to, kar je nekoč bila.

Motivacije, ki so določen del Italijanov prepričale, da so ostali – in to je bila enako težka odločitev – so bile politične in ideološke, ali morda enostavno praktične narave (zavrnjena opcija), ali čustvene narave – kot navezanost na svojo zemljo, na svojo njivo,

na svoje ostarele starše. Del tistih, ki so ostali, je sprejel komunistično ideologijo, drugi so se prilagodili vsiljenim novostim. Na splošno je šlo za nižje družbene sloje, večinoma delavce in kmete. Zaradi eksodusa – skoraj v celoti – učenih slojev je ta skupnost postala inertna in potencialno nenevarna za režim. Istočasno se je – iz razlogov ideološkega značaja – zgodilo priseljevanje Italijanov, ki so v večjem delu prihajali iz območja Tržiča (*Monfalcone*) in, ki so v številnih primerih prevzemali vodenje tiste, ki je bila postala manjšina.

Italijanska narodnostna skupnost tistih, ki so ostali – tako kot pravzaprav tudi vsi drugi – se je morala prilagoditi oblikam in ideološkim vsebinam režima; oporne točke iz preteklosti so morali pozabiti; Italijani v Istri – tako kot na Reki – so imeli določeno legitimnost kot priznana narodna (a seveda manjšinska) komponenta v novi večnacionalni Jugoslaviji. Predstavljali so enega mnogih elementov, ki so “gradili socializem”.

Uradno, je politika režima v odnosu do narodnosti – v tem primeru do italijanske komponente Istre in Reke – temeljila na “italijansko-slovanskem bratstvu”, ki se je razvilo tekom vojne in, kateremu so nove ljudske oblasti ostale zveste vse do leta 1948, ko je bila Jugoslavija izključena iz Informbiroja in je prekinila odnose

Tisti, ki so ostali, in
njihovo prilagajanje

Leto 1948

Pulj, “Dom JNA”, proslava (1947)

Novo narodno poenotenje

s Sovjetsko zvezo in njenimi zavezniki. Ta politika je predvidevala, da bi v jugoslovanski državi lahko živela italijanska komponenta, ki se ne bi mogla upirati ciljem režima. Razkol z Moskvo je v Istro in na Reko prinesel tudi dokončen razkol med jugoslovanskim komunizmom in italijanskimi komunisti. Večina njih – med katerimi je bilo mnogo političnih priseljencev, ki so v Jugoslavijo prišli “graditi socializem” – se je postavila na Stalinovo stran. Jugoslovanske oblasti so v odnosu do Informbirojevcev sprožile silovito čistko, in tako je italijanskim komunistom, ki so se bili trdno postavili na Stalinovo stran, preostala le pot emigracije z uveljavljanjem opcije v prid italijanskega državljanstva, ki je bila predvidena v Mirovni pogodbi - v izogib procesom, obsodbam, “družbeno koristnemu” delu in deportaciji v taborišče na Golem otoku. Številni italijanski komunisti, ki so bili morali med fašizmom zapustiti Istro, da bi ubežali preganjanju, ali so bili obsojeni na zapor, so končali v tem “prevzgojnem” taborišču.

Istrsko družbo so naenkrat doletele globoke kulturne spremembe. Tisti, ki so bili med fašističnim režimom zatirani, so sedaj izvajali popolno družbeno hegemonijo. Kultura se je – od pogo-
vornega jezika do jezika institucij – izražala v hrvaščini (srbsčini) in slovenščini na severnem delu Cone B. Eden prvih ukrepov, ki so jih oblasti uvedle na nova ozemlja, je bila ukinitvev fašističnega

Izobraževanje

*Puljska Arena,
eno od zborovanj leta 1948*

dekreta, s katerim so poitalijančili priimke in toponime. Ponovno so vzpostavili hrvaško in slovensko obliko imen in krajev tam, kjer so jo fašistične norme ukinile, vendar je bilo tudi mnogo primerov, ko so poslovanili tudi tisto, kar ni bilo slovansko. Kljub kar številnim primerom vandalizma na delih, ki so pričala o zgodovinski beneški prisotnosti, so v prvih letih – ko je bila še prisotna italijanska avtohtona populacija (in tuji opazovalci) – tolerirali italijanske toponime pretežno italijanskih krajev; šele v petdesetih letih so prešli k sistematičnemu spreminjanju le-teh, medtem ko je izginjala enakovrednost italijanskega jezika v vseh sektorjih civilnega življenja. Od italijanske enotnosti v celotni regiji, so prešli na poenotenje po hrvaškem (v velikem delu) in slovenskem ključu. Od vsega začetka so organizirali hrvaške šole, katerih uspešnost so zagotovili učitelji, ki so prihajali iz različnih krajev Hrvaške. Mlajše generacije, ki so se začele izobraževati pred letom 1943, so ponovile osnovnošolsko izobraževanje. Dejavnost ljudskih šol je – po dvajsetih letih praznine – ponovno vzpostavila hrvaško in slovensko opismenjevanje. Na ravni kulturne produkcije so začeli praktično iz nič; na prve rezultate na umetniškem, gledališkem, literarnem in znanstvenem področju je bilo treba počakati, dokler niso bile pripravljene prve generacije zagrebških in ljubljanskih diplomantov. Do leta 1950-54 so v urbanih središčih tolerirali italijanske šole in kulturna društva (ki so jih obiskovali izključno Italijani), nato so številne italijanske šolske in predšolske ustanove zaprli – ne le zaradi masovnega izseljevanja prebivalstva in učiteljev, ampak tudi kot posledica birokratske prakse in politične volje, da bi iz italijanskih šol izključili učence, katerih priimki so imeli slovanski izvor ali zven. Ista usoda je doletela mnoge italijanske kulturne krožke in čitalnice, ki so nastali po vojni.

Praznino, ki jo je za seboj pustila masovna izselitev ene od nacionalnih komponent, so napolnili z močnim priseljevanjem iz različnih regij Jugoslavije. Na začetku je šlo za vodilne kadre – ki so bili ideološko uniformirani in nosilci kulture, ki je bila povsem različna od lokalne – nato za vojake, končno režimske birokrate in kvalificirano osebje (zdravnike, učitelje). Vsa obalna urbana središča (tako kot samo Reko) so ponovno naselili; demografski padec v primerjavi s številkami iz leta 1940 so nadoknadili do leta 1960. Mesta so delno absorbirala prebivalstvo iz notranjosti Istre,

Jugoslovansko
priseljevanje

ki je ravno v petdesetih letih bilo priča začetku razljudenja, delno pa so sprejela priseljence iz celotne Jugoslavije. Odvisno od desetletij in kontekstov, je prihajalo do valov iz Dalmacije in Like, iz Srbije in Kosova (Albanci) ter iz Bosne. Pulj je tako postal hrvaški, čeprav le z nekaj več kot polovico svojega prebivalstva; preostali del so namreč sestavljali italijanska manjšina in zelo heterogen skupek nacionalnih komponent (Srbov, Bosancev, Madžarov, Albancev, Makedoncev, Slovencev, Romov). Iz teh razlogov so vsa istrska mesta in mesteca izgledala mnogo bolj jugoslovanska kot istrska (razen, kar zadeva spomenike in zgradbe, ki so bili prepuščeni propadanju). Mesta niso imela svojega narečja (kot v Trstu ali Splitu), temveč standardni jezik, ki je predstavljal most med različnimi individualnostmi. Kljub temu je, konec koncev, Istra dosegla hrvaško nacionalno premoč, kot še nikoli prej v svoji zgodovini. Na Koprskem je bila premoč, seveda, slovenska.

Jugoslovanski model

Razkol z Moskvo leta 1948 je Jugoslavijo prisilil, da je ponovno proučila ideološki referenčni model, kakor tudi zunanjo in notranjo politiko. Po začetnem zbližanju z Atlantskim paktom, sta rešitev tržaškega vprašanja (1954) in zamenjava sovjetskih vrhov (Stalinova smrt leta 1953) jugoslovansko vodstvo usmerila na neodvisno pot v okviru zunanje politike – tako se je izkazalo kot pobudnik politike neuvrščenosti (Tito, Naser, Nehru) – ter v okviru notranje – s postavitvijo tako imenovanega modela delavskega samoupravljanja (modela jugoslovanskega socializma). Vodilna zamisel vseh sprememb je bilo samoupravljanje – neke vrste decentralizacija državnih funkcij (federacije in republik) na gospodarskem in upravnem nivoju. Zamisel je slonela na Pariški komuni, na ruskih sovjetih revolucij iz let 1905 in 1917, na drugih izkušnjah, nastalih na Bavarskem, v Avstriji in na Madžarskem, pa tudi na socialnem nauku Katoliške cerkve o samoupravi korporacij. Po propadu kmetijskih zadrug in nezadovoljstvu na podeželjih, so se usmerili k pospešeni industrializaciji, ki se je morala začeti od spodaj (ne po shemah sovjetskega dirigiranega gospodarstva) in je morala sloneti na sistemu participacije množic k delovanju gospodarstva, družbenega aparata ter oblik ljudske samouprave.

Ribiška zadruga v Rovinju

Skozi celotno obdobje svoje izgradnje/razvoja – od leta 1950 do leta 1979 – je gospodarski in družbeni sistem samoupravljanja, katerega so jugoslovanski politiki predstavljali kot tretjo politično-gospodarsko pot med kapitalizmom in socializmom, delavcem dovolil, da so sodelovali le pri nekaterih vidikih upravljanja podjetja. V resnici je prepad ločeval uzakonjeno teorijo od prakse samoupravljanja v kontekstu sistema. Politična načela, ki so spremljala celo vrsto reform, so uzakonili ustavni zakon leta 1953, ustavi iz let 1963 in 1974 ter amandmaji. Socialistična Jugoslavija se je sicer rodila kot federalna, vendar je to dejansko postala z ustavama iz let 1963 in 1974, ko je prišlo do uzakonitve najvišjih garancij glede priznavanja jugoslovanskih “narodov in narodnosti” (narodi so bili ljudstva, ki so ustanovila Jugoslavijo, to so Slovenci, Hrvati, Srbi in Makedonci; narodnosti pa tiste, ki so imele svoj matični narod izven meja, kot so Albanci, Madžari in sami Italijani; dvoumni sta ostali določitev muslimanskih Bosancev in črnogorska identiteta).

Stiki z Zahodom so bili prinesli številne pomoči v obliki orožja in hrane ter finančna posojila, ki niso le preprečila gospodarski kolaps države, ampak so tudi preusmerila njeno zunanjo trgovino in predstavljala osnovo za gospodarsko rast. Načela, ki so bila čedalje manj sovjetska, so si utirala pot v organizaciji trgovine (zakoni marketinga) in v sistemu obdavčitev, v razvoju donosnih sektorjev, kot so turizem, ladjedelništvo in drugi. Nekje sredi šestdesetih let so druge gospodarske in finančne reforme, ki so štele za

Federalizem

Liberalne reforme

“liberalne” (na primer konvertibilnost jugoslovanskega dinarja), jugoslovanski proizvodni sistem dokončno odprle mednarodnemu tržišču. Ta preobrat je imel gospodarske in družbene posledice, kasneje pa tudi politične in kulturne. Jugoslovanski gospodarski sistem je, dejansko, postajal nekaj, kar je bilo na pol poti med – na eni strani – planskim gospodarstvom s sredstvi “družbene proizvodnje” (zaradi česar so gradili tovarne po politični volji – politična industrializacija -, delavci pa so imeli zagotovljeno plačo in delovno mesto, neodvisno od izgub in zadolžitvev) in – na drugi strani – tržnim gospodarstvom s široko in raznoliko potrošnjo na ravni množic, ki je bila nepojmljiva v režimih sovjetskega bloka. Sredi šestdesetih let so uvedli svobodno gibanje državljanov, ki se je konkretiziralo v dodelitvi potnega lista, veljavnega za vse države, katerih vlade je Beograd priznaval. Govorili so o “socializmu s potnim listom”; jugoslovanski državljani so bili edini v Vzhodni Evropi, ki so delali v Nemčiji in drugih zahodnih državah, kar je zagotovilo obilne rezerve v zahodni valuti in omogočilo rešitev problema brezposelnosti. Življenje se je začelo naglo spreminjati; urbanizacija in raven šolanja prebivalstva sta začeli naraščati; pojavilo se je neke vrste potrošništvo; začel se je širiti tuji tisk; umetnost je čedalje bolj opuščala modele real-socializma.

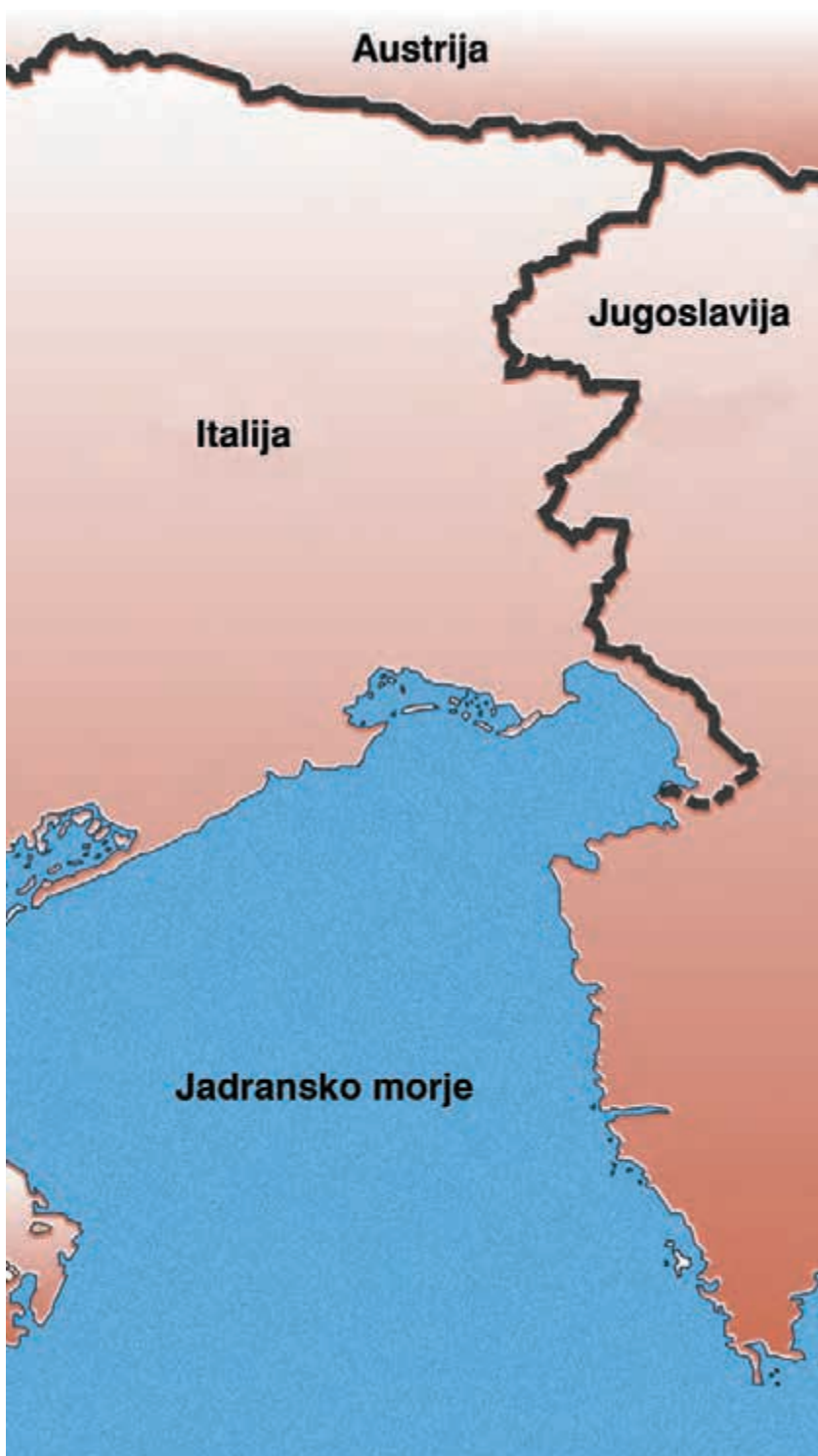
Odnosi z Italijo

Meja

Po letu 1954 je v odnosih z Italijo prišlo do očitnega izboljšanja; od leta 1955 do 1960 sta državi med seboj sklenili celo vrsto gospodarskih pogodb, pogodb o tehničnem sodelovanju in malo-obmejnem prometu ter gospodarskem sodelovanju na obmejnih območjih. Leta 1955 so sprožili tudi gospodarsko izmenjavo med obmejnimi območji (Trst-Koper, Buje, Sežana, Nova Gorica; Gorica-Videm) ter podelili prepustnice osebam, ki so na teh območjih živele, da bi se lahko znotraj določenega območja svobodno gibale. Iz gospodarskega sodelovanja (ki je stalno naraščalo) so se odnosi z Italijo razširili na kulturno izmenjavo (izmenjava knjig in publikacij, ki so se nanašali na izobraževanje, znanost, literaturo in umetnost; izmenjava umetniških razstav, gledaliških in glasbenih prireditev, filmov kulturnega značaja itd.), nato na raven turizma, ribolova – tako v meddržavnem, kot v medregionalnem okvirju. Tudi medsebojne obveznosti gospodarskega in finančnega značaja so uredili leta 1954 in jih nato še dodatno opredelili leta 1965. Kasnejša ukinitvev vstopnih viz med Italijo in Jugoslavijo (leta

1966) je olajšala maloobmjeni promet ter – bolj na splošno – turizem na istrskem polotoku in v Kvarnerju. Za maloobmejni promet je bil značilen izvoz lesa, živine, mesa, mleka, vina in gradbenega materiala ter uvoz industrijskih proizvodov, prevoznih sredstev in njihovih delov, pnevmatik, proizvodov tekstilne in kemične industrije. Vse je pripomoglo k nastanku slike italijansko-jugoslovanske meje kot “najbolj odprte meje v Evropi” – seveda med Zahodno in Vzhodno Evropo.

Na ravni politično-teritorialne in upravne ureditve se je moralo istrsko-kvarnersko območje prilagoditi pogostim reformam, ki so bile – v petdesetih letih – usmerjene k postopni decentralizaciji. Leta 1954, ko je Cona B STO-ja postala del Jugoslavije, je *Istrsko okrožje* prenehalo obstajati, upravljanje ozemlja pa so razdelili med (socialistični) republiki Slovenijo – oziroma občinami Koper, Izola in Piran – ter Hrvaško – oziroma občinami Buje, Novigrad in Umag. Z letom 1963 je decentralizacija postala učinkovita in mnoge funkcije javne uprave so prešle na *občine*, ki so postopoma postale temeljna ozemeljska enota samouprave. Skupek istrskega in kvarnerskega ozemlja so razdelili na tri okraje: Istro, Reko in Koper. Velike spremembe so doletele mesto Pulj, ki je postalo *občina*, kateri so priključili njeno zaledje (Vodnjan, Fažana, Ga-

Državne meje med Italijo,
Jugoslavijo in Avstrijo

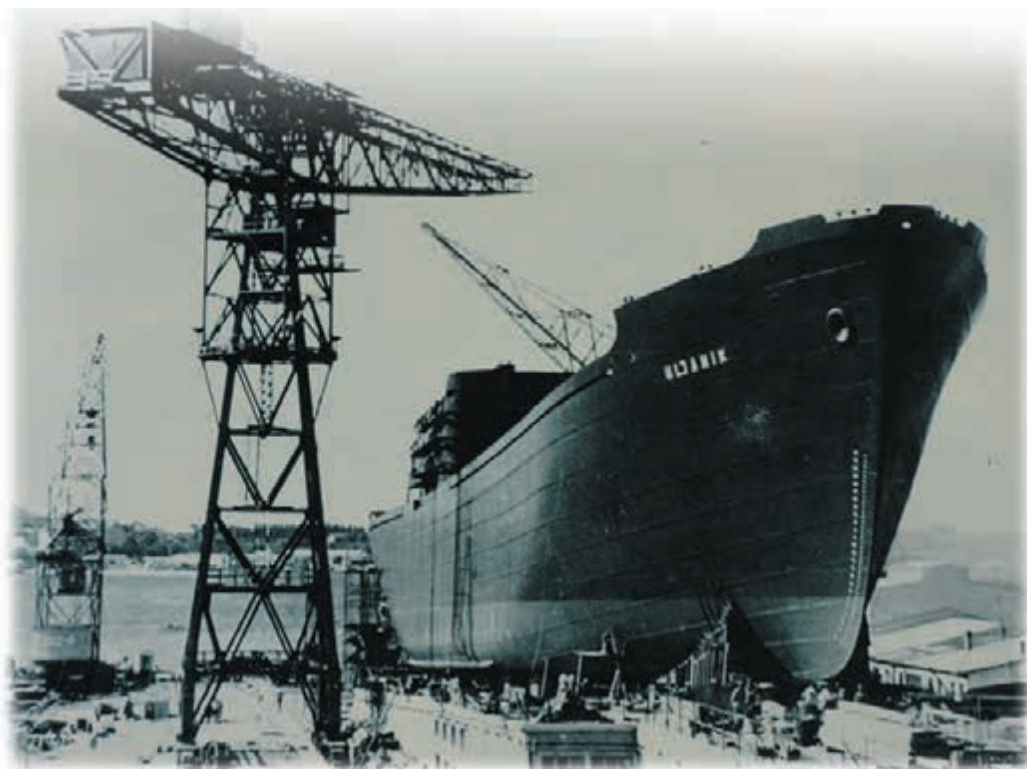
Upravna struktura

ližana, Sveti Vinčenat, Šišan itd.); v novo občino Rovinj so zajeli ozemlja, ki so pred tem spadala v puljsko (Kanfanar, Bale) in pazinsko (Žminj) okrožje; na okrožje Labin so prenesli številne kraje, ki so prej spadali pod Pazin, medtem ko je slednji pridobil nekaj krajev iz bujskega okrožja. Razčlenitev med lokalnim nivojem, občinami in okraji ter nivojem posameznih republik in zveznim nivojem je postajala čedalje bolj zapletena. Od leta 1967 do leta 1974 so ustanovili nove upravne enote regionalnega tipa, imenovane *skupnosti občin*, ki pa so imele le vlogo koordinacije in servisa. Leta 1967 so dokončno razpustili okraja Reka in Pulj ter ju nadomestili s Skupnostjo občin Reka (Reka, kvarnerski otoki, Istra do Dragonje, Hrvaško primorje in Gorski kotar), medtem ko so v Sloveniji koprski okraj nadomestili z *Obalno skupnostjo občin* (Koper, Izola, Piran).

Skozi obdobje približno dvajsetih let – to je do šestdesetih let – sta Istra in Reka spoznali stagnacijo v skoraj vseh gospodarskih sektorjih, glede na to, da ni obstajala – razen na področju ladjedelništva z “Uljanikom” v Pulju in “Viktorjem Lencem” na Reki – ciljana gospodarska politika industrializacije, kot se je dogajalo na ostalih območjih Jugoslavije. Zahvaljujoč izboljšanim odnosom z Italijo, hitri rasti notranje potrošnje in politikam, ki so dajale prednost izvozu, je v letih 1965-68 prišlo do preobrata.

V le nekaj letih je prišlo do hitrega razvoja z velikimi vlaganji v turistični sektor (Portorož, Umag, Poreč, Vrsar, Rovinj, Pulj, Rabac, Opatija), pa tudi v modernizacijo tehnologije, vezane na ladjedelniško industrijo (Pulj, Reka, Koper), na industrijo rafiniranja nafte (Reka), proizvodnje papirja (Reka), gradbenih

Gradnja motorne ladje “Uljanik”, Pulj, 1956

Steklarna "Boris Kidrič" v Pulju

materialov (Reka, Pulj), predelave tobaka (Rovinj), rib (Rovinj, Izola), obdelave stekla (Pulj), na tekstilno industrijo (Pulj, Pazin), na proizvodnjo cementa (Umag, Koromačno), ter razvoja drugih manjših dejavnosti, ki so skupaj pripeljali do hitrega in visokega povečanja individualnih dohodkov in posledično potrošnje. Drugi sektorji so doživeli zmanjšanje zaradi previsokih stroškov, kot na primer pridobivanje premoga (Raša), ki je upadalo tekom petdesetih in šestdesetih let in je bilo nato popolnoma opuščeno v sedemdesetih letih, kar je povzročilo brezposelnost in gospodarsko nazadovanje na območju Raše in Labina. Tako je tudi pridobivanje boksita – ki ga je bilo mnogo na različnih delih Istre (Rovinj, Labin, Pazin, Pulj, Poreč, Umag) – upadlo zaradi slabe kakovosti. Druge dejavnosti in osnovni proizvodi – kot so izkopavanje ali proizvodnje kremenca, okrasnega kamna, lesa in na splošno materialov, vezanih na gradbeništvo – pa so narasle, predvsem zaradi povpraševanja na jugoslovanskem trgu.

Tehnično-industrijsko sodelovanje med Jugoslavijo in drugimi zahodnimi državami – prvenstveno z Italijo – je sprožilo sodelovanje različnih tovarn, prisotnih na istrskem (predvsem na Koprskem) in reškem ozemlju, s tujimi podjetji, od katerih so odkupili licence, patente za gradnjo in proizvodnjo raznih industrijskih proizvodov, komponent, polproizvodov in drugega (ladjedelnica *Viktor Lenac* iz Reke je, na primer sodelovala s *FIAT*-om, koprski *Iplas* z *Interplas*-om iz Trsta, *Tobačna tovarna* v Rovinju z avstrijsko *Milde Sorte* itd.). Z letom 1967, ko se je jugoslovanski trg odprl za tuja vlaganja, so tuje družbe začele vlagati svoje kapi-

Gospodarski razvoj

Gospodarska sodelovanja

Turizem

tale tudi v istrsko-kvarnerska podjetja (italijanske družbe v *Drvo-plast* iz Reke, v *Kamen Pazin* iz Pazina), vendar so rezultati – če jih primerjamo s celotno državo – razočarali.

Predvsem povečanje vlaganj v turizem – v čedalje večjih zneskih – k čemur je pripomogla zelo ugodna kreditna politika, je omogočilo, ne le nastanek številnih hotelskih kompleksov in

kampov vzdolž zahodne istrske oba-

le (Umag, Poreč, Rovinj, Pulj,

Portorož), temveč tudi

razvoj storitev (pro-

dajaln, restavracij,

agencij, prevozov

itd.) tako, da je

v sedemdesetih

in osemdesetih le-

tih turizem postal

nosilni steber istrskega

gospodarstva. Istra je imela

že dolgoletno tradicijo v turizmu,

glede na to, da so bila že vse do časov Habsburške

monarhije poznana turistična središča Opatija, ki so ji pravili tudi

“Jadranska Nica” in “Zimski Dunaj”, Lovran, Portorož, Brioni,

Mali Lošinj in Veliki Lošinj. Od sredine sedemdesetih let pa je

tudi v Istri turizem pridobil značaj masovnega pojava, tako da je

v osemdesetih letih postal najnaprednejši turistični pas Jugoslavi-

je, ki je prinašal preko milijarde dolarjev prihodkov (ob približno

300.000 prebivalcih). Te spremembe so vplivale tudi na okolje

– glede na to, da je izvajanje urbanističnih projektov v turistične

namene spremenilo videz obale z izgradnjo hotelov v arhitekton-

skem slogu tistega obdobja, ki je privedlo do hitre “betonizacije”.

A razvoja turizma ni spremljala modernizacija cestnega omrežja

in prometa nasploh; nekaj je bilo narejenega le v smeri Hrvaške,

in sicer z odprtjem predora Učka leta 1981, ki je tako neposredno

povezal osrednjo Istro in Reko. Leta 1967 pa so odprli civilno le-

tališče v Pulju.

Življenjski standard prebivalstva – predvsem v obalnih me-

stih (Umag, Novigrad, Poreč, Rovinj, Pulj) - je po letu 1970 ob-

čutno zrasel. V istrski družbi je prišlo do povečanja osebne potro-

Portorož, petdeseta
leta

šnje – bolj občutnega, kot v preostalem delu hrvaške – na primer gospodinjskih aparatov in televizorjev, nakupovanje v Trstu pa je takrat postala vsakotedenska praksa, in to ne le za državljane, ki so živeli vzdolž meje. Porasel je uvoz – večji del iz Italije – motornih vozil in različnih strojev, ki so jih kupovali zasebniki. Zahvaljujoč ugodnim posojilom je eksponentno narasla zasebna gradnja in družinske hiše so se razširile po celotni regiji; poraslo je število avtomobilov – najprej osebna vozila jugoslovanskega standarda, nato pa tudi dražji modeli. Naraščanje proizvodnje in potrošnje je sprožilo splošno izboljšanje življenjskega standarda. Zdravstvo in kultura sta pridobivala vire iz *Samoupravnih interesnih skupnosti* (ki so pokrivale proračune zdravstva, šolstva, kulture), katerih zavodi so sredstva zbirali v raznih proizvodnih sektorjih – od ladjedelnice do hotelskega podjetja – na ravni občin in skupnosti občin; na ta način je prišlo do velikega izboljšanja v bolnišnicah, v osnovnem zdravstvu, v možnostih razvoja srednjega šolstva, v kulturnih pobudah.

Gospodarski razvoj, do katerega je prišlo v industrijskih središčih, a tudi v mestih, posvečenih turizmu, kot sta Reka in Pulj, je imel posledice na ravni družbene stratifikacije. Istrska družba je postala bolj kompleksna, razčlenjena in razdeljena na ozemeljski ravni, ker so naraščala neravnovesja v odnosu do notranjih območij Istre (Buje, Pazin, Buzet, Labin), ki so bila (v tistih letih) v slabšem položaju zaradi skromnih in slabih komunikacijskih poti. Razvoj industrije in proces urbanizacije sta pripomogla tudi k propadanju in zapuščanju podeželj ter celotnih vasi notranje Istre – k pojavu, ki se je očitno začel že z eksodusom (1945-1956).

Standard

Poreč, Turistični kompleks

Otvoritev bencinske črpalke (Rovinj, šestdeseta leta)

Družbene preobrazbe

Da bi zadovoljili potrebe, ki jih je narekoval gospodarski razvoj – predvsem ladjedelniške industrije ter turizma in storitev – je v Istri in na Reki prišlo do velikega priseljevanja populacij iz notranjosti Jugoslavije. Težnja po urbanizaciji je tudi na istrski ravni postajala čedalje močnejša. Zrasel je delavski razred v Pulju, na Reki, v Kopru, pa tudi v ostalih obalnih mestecih, kot so Izola, Umag, Poreč, Rovinj; utrdil se je tudi novi razred tehnokratov in birokratov (gospodarski vodstveni kadri, bankirji, menedžerji samoupravljanja). Poleg urbaniziranega delavca je bil tu še delavec-kmet, ki je delo v industriji združeval z obdelovanjem zemlje v kraju, v katerem je živel. Istočasno je prišlo do obsežnih prihodov delovne sile iz južnih – zaostalih in nerazvitih – jugoslovanskih regij, predvsem iz Bosne in Hercegovine. V nasprotju s tem pa je prišlo do gospodarskega izseljevanja iz Istre v Nemčijo, na Švedsko, v Francijo, Švico in na Nizozemsko.

Ta odpiranja in te spremembe so dejansko ustvarili novo politično in kulturno klimo v Istri ter – bolj splošno – na Hrvaškem in v Sloveniji. Tako je tudi na politični strani zavela liberalistična sapa nasproti manjšinam, in sicer z letom 1963, ko je jugoslovanska država potrdila novo zvezno ustavo, in je VIII. kongres KPJ leta 1964 priznal vlogo “mostu” nacionalnim skupinam. Predvsem od leta 1966 – po krizi, ki jo je sprožil primer Rankovič – pa se je tudi v Istri začelo obdobje, katerega značilnost je bila ponovna kritična presoja komunistične politike v odnosu do manjšin, to je do italijanske narodne skupnosti. Zahvaljujoč novemu vodstvu

Unije Italijanov Istre in Reke (UIIR) in celo s pomočjo mladih intelektualcev, so na regionalni politični ravni sestavili pomembne dokumente, ki so spremenili situacijo in položaj italijanske skupnosti v Jugoslaviji, ki je tvegala popolno asimilacijo. Prvenstvene zahteve so bile po zagotovitvi enotne in enakopravne obravnave nacionalne skupine, ne glede na njeno številčno stanje in ozemeljsko porazdelitev, ter dejansko politično in zakonsko enakost in enakopravnost, kot tudi dvojezičnost kot temeljni element za sobivanje s hrvaško komponento Istre in Reke. V tem obdobju je UIIR vzpostavila prve, sramežljive, uradne in organizacijske stike z Ljudsko univerzo v Trstu, ki so v poznejšem času pridobili mnogo bolj pomembno vlogo.

V drugi polovici šestdesetih let je za istrsko kulturno sceno bilo značilno bohotenje kulture, ki pa se je izrazilo na dveh vzporednih tirih, kar je pripeljalo do progresivnega poslabševanja odnosov med Hrvati in Italijani. Na eni strani je prišlo do novega razvoja založniške dejavnosti v hrvaščini z dnevnikom "Glas Istre" (dnevnik od leta 1969 dalje), s prvimi literarnimi revijami ("Istarski mozaik" od leta 1963; "Dometi" od leta 1968), s kulturnimi iniciativami, z ustanovitvijo čakavskih kulturnih društev, kot je *Čakavski sabor*, z odprtjem višje ekonomske šole in višje pedagoške šole. Na drugi strani je prišlo do ponovnega organizacijskega in kulturnega oživljanja italijanske nacionalne skupine, natančneje njene "družbenopolitične" institucije, Unije Italijanov Istre in Reke. V italijanskem kulturnem okolju so se rodili *Circolo dei Poeti, Letterati ed Artisti* (1963. leta – Društvo pesnikov, književnikov in umetnikov – op.prev.), revija "*La Battana*" (1965 – tipičen čoln z ravnim dnom – op.prev.), *Concorso d'arte e di cultura "Istria Nobilissima"* (1968 - Natečaj umetnosti in kulture "Najplemenitejša Istra" – op.prev.) ter Center za zgodovinska raziskovanja s sedežem v Rovinju (1968), beležili pa so tudi ustanovitev potujočih knjižnic, uvoz knjig v italijanskem jeziku, odprtje prvih vrtcev v italijanskem jeziku (v Pulju, Poreču, Rovinju, na Reki) ter srednje šole v Bujah (1970),

Italijanska manjšina

Jugoslovanska leta: kavarna

Kulturna scena

ponovno odprtje nekaterih šol (leta 1967 v Novi vasi in Šišanu). V hrvaškem okolju so hoteli potrditi slovanski značaj istrskega polotoka že vse od pradavnine; revije in kulturni krogi so izražali monokulturno in mononacionalno vizijo hrvaške Istre. Take razlage so pomenile nepriznavanje avtohtonosti italijanskega elementa v regiji (in na Reki), katerega so ignorirali ali predstavljali z negativnimi lastnostmi. Vse od obdobja po prvi svetovni vojni so se namreč razširili klišeji, katerih cilj je bila diskreditacija italijanskega elementa tako, da so ga identificirali s fašizmom ali kot potencialni instrument italijanskega iredentizma. Na začetku sedemdesetih let je prišlo do zaostritve, z vrsto žolčnih razprav med nekaterimi intelektualci italijanske narodnostne skupnosti in nekaterimi hrvaškimi kulturnimi društvi, ki so uporabili gesla, značilna za povojno obdobje: vse to je – med sumničenji in nestrpnostjo – za nekaj let zastrupilo kulturno ozračje.

Mednacionalni odnosi

V Istri rešitev hrvaške politične krize leta 1971 – v kateri se je del komunistov in intelektualcev postavil na avtonomistične in separatistične pozicije – ni prinesla take zamenjave političnih in gospodarskih funkcionarjev, kot se je zgodilo bolj ali manj povsod na Hrvaškem. Posledični proces ponovne centralizacije – to je povrnitev osrednje vloge v družbi partiji tekom let 1973-1974, je načel organizacijo Italijanov v Istri in na Reki, ko so občinske in regionalne politične organizacije njeni dejavnosti pripisale nacionalistični značaj. Nasprotovali so njenemu sodelovanju z Ljudsko univerzo v Trstu, predsednika Unije Italijanov Istre in Reke, Antonia Borme-ja, pa so politično odstranili s položaja, saj je predstavljal moteč faktor, ker je italijansko narodno skupnost spremenil v skupino, ki je vplivala in pritiskala na republiško in zvezno vlado, da bi pridobila čedalje širše pravice. V prvih mesecih leta 1974 pa se je – potem ko so na mesto tabel z napisom “mejni prehod Škofije” postavili table z napisom “državna meja” v slovenskem jeziku in po povečanju napetosti med Italijo in Jugoslavijo, ki se je razvilo v diplomatski spor po vsej državi, predvsem pa v bivši Coni B – začela intenzivna protiitalijanska propaganda – tako z javnimi demonstracijami kot preko javnih medijev, ki so ponovno privlekli na dan tipična ideološka gesla povojnega obdobja, kot so “Smrt fašizmu – svoboda narodu” in “Tujega nočemo – svojega ne damo”.

Dokončno rešitev mejnega spora med Jugoslavijo in Italijo so uredili z Osimskim sporazumom, podpisanim leta 1975, ki je stopil v veljavo leta 1977, s katerim je bivša Cona B dokončno prešla pod Jugoslavijo in je mejni prehod Rabuiese – Škofije postal državna meja. Ta dogovor je predstavljal novo poglavje v gospodarskih in političnih odnosih med državama – tako na regionalnem, kot na zveznem nivoju – tako kot tudi pri zaščiti manjšine. V obdobju po Osimu, konec sedemdesetih let, so se izboljšali odnosi na hrvaškem in italijanskem kulturnem področju; odprli so novo sezono sodelovanja in strpnosti (na primer založniško sodelovanje), italijanščino pa so uvedli v šole večinskega prebivalstva kot drugi jezik; povrnil se je slogan “sožitje”, medtem ko so na jugoslovanski ravni poskušali omejiti na minimum izreze ekskluzivnih nacionalnih identitet in so dajali prednost pluralnosti.

Na politični ravni so – kljub vrnitvi na centralizacijo družbe po hrvaški krizi leta 1971 – z Ustavo leta 1974 znatno razširili avtonomijo republik, medtem ko so z *Zakonom o združenem delu* iz leta 1976 reorganizirali družbo. Na ta način je jugoslovanska država postala pol-federacija, v kateri je bila oblast razdeljena na osem konstitutivnih enot. Za istrsko in reško regijo se v smislu pristojnosti ni kaj dosti spremenilo, čeprav so občine postale temelj politično-institucionalnega sistema države. Resnične centre moči (zakonodajne, upravne, sodne, teritorialne obrambe, policije) je federacija dejansko le delegirala republikam in avtonomnim pokrajinam, medtem ko so zunanjo trgovino ter nadzor nad valuto in tajnimi službami dejansko soupravljale, skupaj s federacijo. Z uvedbo *združenega dela* so uvedli tudi spremembe v politično-upravni sferi, v mehanizmih participacije in odločanja na proizvodnem in storitvenem področju tako, da je celotna

Osimo

*Opredelitev meje na osnovi
Osimskega sporazuma*

Združeno delo
in občine

družba delovala kot kooperativni sistem; *skupnosti občin* so postale realne politično-teritorialne enote, z letom 1988 pa so ponovno postale fakultativne. *Občine* so okrepile svoje pristojnosti tako na politični kot na upravni ravni ter so pridobile nadzor nad gospodarskimi resursi. Od leta 1975 do leta 1993 je ozemeljska ureditev trinajstih občin, delujočih v Istri, na Reki, na otokih in v Koprščini, ostala nespremenjena. Poleg nove, razširjene občine Buje, nastale z združitvijo občin Umag in Novigrad, so bile še občine Buzet, Poreč, Rovinj, Pulj, Pazin, Labin, Reka, Opatija, Cres-Lošinj, Koper, Izola in Piran.

V obdobju 1971-1980 smo bili v Istri in na Reki priča stalni gospodarski rasti z velikimi vlaganji, z naraščanjem cen, osebnih dohodkov in življenjskega standarda prebivalstva. Turizem vzdolž istrske in reške obale, ter na splošno vzdolž jadranske obale, se je potrdil kot najdonosnejši gospodarski sektor v smislu tuje valute. A hrvaško in slovensko gospodarstvo – tako kot tudi regionalno – je delovalo, zahvaljujoč pritekanju tujega kapitala, ki je v Jugoslavijo prihajal v obliki posojil. Družbeni plan za obdobje 1976-1980 je dolg povečal na približno 20 milijard dolarjev, z ambicioznimi načrti in vlaganji v težko industrijo. Zahvaljujoč razpoložljivosti kapitala na mednarodnih trgih in, dokler je bil pri življenju predsednik Tito – zahvaljujoč ugledu, ki ga je imel v tujini – je mednarodna skupnost Jugoslaviji odobraval posojila. To je jugoslovansko prebivalstvo pripeljalo do življenjske ravni, ki je bila višja od dejanskih zmognosti proizvodnih struktur in

Leto 1980 in recesija

Pulj, sedemdeseta leta

Škatla sardin tovarne konzerv "Mirna" iz Rovinja

nacionalnega proračuna. Titova smrt je bila prelomnica. Od leta 1980 je jugoslovanska država namreč padla v gospodarsko recesijo. Mednarodna posojila so usahnila; tako so za povečanje izvoza našli rešitev v devalvaciji dinarja, to pa je povzročilo naraščajočo inflacijo. Prihodki iz tujine so sicer narasli, a so – zahvaljujoč samoupravnemu sistemu – pomagali le razvitejšim sektorjem in jugoslovanskim območjem, med katerimi so bili tudi industrijski in turistični sektorji v Istri. Ob osiromašenju delavskega razreda, je nastal sloj novih bogatašev – funkcionarjev in zasebnih podjetnikov – ki so špekulirali z inflacijo. V vsakdanje življenje so uvedli restriktivne ukrepe, ki so se v praksi izražali z boni za gorivo, z izmenično rabo avtomobilov glede na številke registrskih tablic, z redukcijo električne energije, z depoziti, ki jih je bilo potrebno plačati za izhod iz države, in drugim. Nenadoma so na regionalnem tržišču začele primanjkovati nekatere nujne življenjske potrebščine (moka, olje, kava, detergenti), medtem ko je inflacija naraščala, dosegla 100% letno stopnjo in nadaljevala svojo strmo rast v naslednjih letih.

Na ravni istrske in reške družbe je samoupravljanje sicer res decentraliziralo oblast v prid republikam in občinam, a politika "bratstva in enotnosti" se je popolnoma izpraznila in je postala le retorična fraza brez pomena. Proti koncu osemdesetih let, sredi jugoslovanske gospodarske in politične krize in na valu slovenske glasnosti – ki je v Sloveniji omogočila nastanek novih revij in mladinskega gibanja, pozornega na probleme okolja in civilnega služenja vojaškega roka kot alternativo oboroženemu – ter padca Berlinskega zidu, je istrsko regijo na politični in kulturni

Demokratizacija

Državna meja med Italijo, Avstrijo, Slovenijo in Hrvaško (1992)

Leti 1990-91

ravni označevalo oživljanje italijanske skupnosti ("Gruppo 88" – Skupina 88) ter rojstvo izvirnega politično-regionalističnega gibanja, ki je kasneje - z uveljavitvijo večstrankarskega sistema - postalo politična stranka z imenom Istarski demokratični sabor – IDS, ki je tako poživil regionalno politično areno in sprožil nastanek številnih drugih nacionalnih političnih strank. Leto 1990 je v Jugoslavijo prineslo demokratične volitve – najprej v Slovenijo, nato na Hrvaško. Na Hrvaškem se je uveljavila nacionalna stranka – Hrvaška demokratska skupnost (Hrvatska demokratska zajednica – HDZ) – medtem ko je v Istri, ker regionalistična stranka ni šla na volitve, prišlo do zmage Stranke demokratičnih sprememb - SDP (in hudega poraza HDZ).

Medtem je Istra, od junija 1991, postala del dveh samostojnih držav – Slovenije in Hrvaške – ki sta bili na mednarodni ravni priznani na začetku leta 1992. To je zajemalo postavitve dejanske meje na reki Dragonji – druge meddržavne meje

na regionalnem ozemlju – ter probleme pri določanju morske meje. Obdobje ideologiziranih režimov, ki je trajalo skoraj šestdeset let, je bilo tako zaključeno - z mnogimi upi in neznankami za prihodnost.

Koprsko pristanišče

4. SLOVENIJA IN HRVAŠKA

Vojna se je ponovno pojavila v Istri leta 1991, čeprav v manjšem obsegu. Razglasitvi neodvisnosti Slovenije je sledila reakcija jugoslovanske federalne vojske s pravimi oboroženimi spopadi. Napetosti so se začele na koprskem območju, kjer je med silami jugoslovanske vojske in Teritorialno obrambo Slovenije prišlo do obstreljevanja z žrtvami za nadzor mejnega prehoda na Škofijah. Iz puljskega letališča so vzletela letala, ki so bombardirala Ljubljano. Jeseni leta 1991, medtem, ko je potekala prava vojna na mnogih območjih Hrvaške, je le Istra uživala relativen mir, čeprav so tačas na njenem področju bivale številčne enote jugoslovanske vojske. Zahvaljujoč se razumni drži lokalnih oblasti, ki so bile dovzetne za dialog, predvsem v primeru občine Pulj, se je odhod ostankov jugoslovanske vojske in mornarice odvil brez incidentov. Bili so težavni dnevi, saj je bil politični vrh v Zagrebu pravzaprav željan spopadov tudi v Istri. Na koncu je zamisel o ubranitvi polotoka od vojnega razdejanja, predvsem zaradi hitrih zaslužkov, ki jih je obetal turizem, prevladala tudi v hrvaški prestolnici.

Leta 1992 je bil končno vzpostavljen mir, čeprav so bili do leta 1995 premnogi mobilizirani v hrvaški vojski zaradi bojov v uporniških Srbskih Krajinah. Istra je med leti 1992 in 1995 sprejela številne pribežnike iz drugih območij Hrvaške in Bosne in Hercegovine; v kratkem obdobju se je število beguncev približalo 80% celotnega števila istrskih prebivalcev. Vendar to ni nikoli povzročilo težave, saj je strpno vzdušje, v odkritem nasprotju s tistim, ki je vladalo drugod na Hrvaškem, vselej zaznamovalo življenje pokrajine.

Na politični ravni se je v hrvaški Istri večala naklonjenost regionalizmu, ki je pravzaprav izhajala iz civilnega življenja, kot odgovor na vojno, na nestrpnost in na sovraštvo do “drugačnega”, ki jih je podpiral rastoč hrvaški nacionalizem. Regionalizem vendar ni slonel le na kulturnih in na civilnih predpostavkah zgodovinskega sožitja med narodnostmi in narodi v Istri. Navkljub

Leto 1991

Stranke na ozemlju hrvaške Istre

gospodarski krizi, ki je pestila Jugoslavijo, je turizem na polotoku sredi osemdesetih let doživel vrhunec, in je pospešil s tem povezane storitve ter zasebno pobudo, kar je povečalo dohodek mnogih družin. Ekonomska logika, povezana z dobičkom, ki je izhajal iz lokalnega okolja, in torej tudi iz zgodovinskih posebnosti Istre, se je uveljavila ne le med posameznimi prebivalci, temveč tudi med turističnimi menedžerji in med lokalnimi političnimi oblastmi. Navedeno se je bistveno razlikovalo od političnih razmišljanj, ki so težila k nacionalnosti in k nacionalizmu, ter se širila po vsej Jugoslaviji. Koder se je drugod stavilo na vojno, se je v Istri uveljavljala želja po politični stabilnosti. Ne preseneča torej zmaga Stranke Demokratičnih Sprememb, ali SDP (*Stranka Demokratiških Promjena*) na polotoku na prvih demokratičnih volitvah leta 1990, medtem ko je v ostalih delih Hrvaške zmagala Hrvaška Demokratična Skupnost, ali HDZ (*Hrvatska Demokratska Zajednica*), katera je takoj razkrila svoj nacionalistični pridih. Skratka, ljudstvo je ponovno potrdilo politične predstavnike Zveze Komunistov, ki so kandidirali v novi preobleki, in je obratno HDZ najhujši volilni poraz doživela prav v Istri.

Istrski Demokratski Zbor, ali IDZ, čeprav je bil že ustanovljen, se ni udeležil prvih volitev, temveč je požel prve pozitivne rezultate leta 1992 z izvolitvijo štirih poslancev v hrvaškem Parlamentu, ali Saboru. Na lokalnih volitvah leta 1993 je IDZ dosegel absolutno večino v istrski pokrajinski skupščini, kakor tudi v istrskih občinah reškega okrožja ter na otokih Cres in Lošinj. Leta 1993 se je IDZ popolnoma potrdila kot politična stranka. Leta 1995 je na parlamentarnih volitvah dosegla večino oddanih glasov v pokrajini, in je začela sklepati koalicije z drugimi hrvaškimi strankami (s Kmečko stranko, z Narodno stranko, in s Stranko Slavonije in Baranje). Dodatno zmago so tej stranki prinesle lokalne volitve leta 1997. Potrditev političnega monopola v pokrajini je IDZ doživela na volitvah leta 2000, ko je na državni ravni zmagala levosredinska koalicija (SDP, HSLS, HSS, HNS, LS in IDZ). Regionalizem je bil torej odziv Istre na vladavino hrvaškega predsednika Franja Tudjmana. Istra, pa tudi delno Reka, sta s svojimi strankami, in s svojimi sredstvi javnega obveščanja, predstavljala izjemo v letih Tudjmanove nadvlade od 1991 do 1999/2000, ki jih je označeval vnet nacionalizem, kateri je nered-

ko izpodbijal nekatere pravice italijanske narodnosti, in nasploh vse, kar je dišalo po istrskem regionalizmu.

Razlogi za konsenz, ki ga je doživel regionalni program, ostajajo sicer kompleksni, in se razlikujejo glede na stopnje tranzicije od Jugoslavije do Hrvaške, od HDZ-jevske nadvlade do obdobja po Tudjmanu. Vendar se istrska pripadnost kot dimenzija konvergence, medsebojne izmenjave, mešanja zgodovinskih komponent pokrajine in drugih, ki »so ji želeli pripadati«, ni obnesla, čeprav Istra ostaja najstrpnejša pokrajina do narodnih in narodnostnih entitet celotne Hrvaške. Ponovno je štetje prebivalstva leta 2001 izpostavilo spremembe, ki so v teku. Istrska identiteta je dobesedno propadla, in opredeljeni Istrani so se zmanjšali od števila 37.000 leta 1991 (od skupno 204.000 prebivalcev) na vsega 8.800. Pojav je domnevno prehodne narave, ali doživlja krizo, tako kot jo je doživela pripadnost jugoslovanski identiteti leta 1981. Nasprotno se je povečalo število opredeljenih Hrvatov tako na regionalni kakor na državni ravni.

Razlike med slovenskim delom Istre in ostalim ozemljem polotoka so v devetdesetih letih postale čedalje očitnejše, ne le zaradi slovenske nacionalne prisotnosti, temveč tudi, ker je obrodila sadove tista politika, ki je več desetletij označevala to območje kot Slovenska obala, oziroma kot izraz pomorske naravnosti Slovenije. Tako so se v tem smislu oblikovali mnogi dejavniki, od pomorskih podjetij in agencij do obmorskega turizma, pa vse tja do kmetijskih dejavnosti z mediteranskim pridihom. Lokalno prebivalstvo, čeprav narodnostno zelo raznoliko (poleg Slovencev in Italijanov so prisotni tudi številčni Hrvati, Srbi in Bošnjaki), se je nazadnje identificiralo s takim pojmovanjem.

Nenazadnje je v Sloveniji proces tranzicije od socialističnega ustroja do družbe, ki je sposobna vključevanja v Evropsko unijo bil uspešno udejanjen. Življenjski in gospodarski standard ter splošna pričakovanja so bili drugačni od tistih, ki so vladali na Hrvaškem, kar je dodatno povečalo že znatne razlike s hrvaškim delom Istre. Sen o enotni Istri v zemljepisnem smislu od Milj do Pulja, in tja do Reke, se je razblinil zaradi razhajanj različnih političnih izkušenj Slovenije in Hrvaške v devetdesetih letih. Dejanjsko so se zaradi tega razhajanja med državama, že medsebojno oddaljenima, preselila na istrska tla v obliki dolgoletnega spora glede

Slovenska Istra

določanja mejne črte v Piranskem zalivu tako, da bi bil Sloveniji omogočen prost dostop do mednarodnih voda.

S smrtjo predsednika Tudjmana leta 1999, in s političnim preobratom izvršilne oblasti na Hrvaškem leta 2000, se je začel postopek sicer počasnega približevanja Hrvaške Evropski Uniji. Hrvaška tranzicija, ki so jo zaznamovale številne malverzacije, se je le deloma dotaknila Istre; puljska ladjedelnica je tako edina nadaljevala delo z dobičkom v panogi, ki je drugje na Hrvaškem propadla; v Istri so se rodila številna zasebna podjetja, ki so uspešno delovala zahvaljujoč se turizmu in bližini italijanskega ter slovenskega trga.

V začetni fazi je IDZ sodeloval v t.im. Račanovi vladi v okviru koalicije levega centra, ampak je pozneje prevladala linija samostojnosti stranke, kar je pripeljalo do stanovitnih rezultatov na volilni ravni. Ne glede na kritike njene hegemoniji je IDZ v številnih istrskih občinah nadaljeval z zmerno politiko, ki ni zaupala, in se je odmikala od centralizma in nacionalizma, kar je tipično obeležje današnje Istre.

Pot do Evropske unije

Parlamentarne volitve so leta 2003 ponovno pripeljale na oblast HDZ, katera je med svoje glavne cilje vključila včlanitev Hrvaške v Evropsko unijo in v zvezo NATO. Maja 2004 je Slovenija skupaj z drugimi devetimi državami postala članica Evropske Unije, Hrvaški pa je bil dodeljen status države kandidatke. V tem kontekstu IDZ, v skladu s političnimi razmišljanji lokalnih krogov, spodbuja integracijo na ravni evropskih regij. Zadnji rezultat v tej smeri je bil dosežen leta 2006, ko sta se Istrska županija, pa tudi Slovensko Primorje, vključila v Jadransko evroregijo: za začasnega predsednika te nove Evroregije je bil imenovan istrski župan Ivan Jakovčič, in Pulj je bil postavljen za začasno prestolnico te nove evropske tvorbe. Vendar na območju severovzhodnega Jadrana razlike med državnimi politikami in regionalno politiko nikakor ne poenjajo: trem delom Istre – Miljam, Slovenskemu Primorju in Istrski Županiji, pa tudi Trstu in Reki – je v interes premagati ovire, ki jih meja predstavlja v obdobju ustvarjanja novih evropskih stvarnosti, temelječih na približevanju in na sodelovanju ob neizbežni globalizaciji proizvodnih dejavnosti, in najti skupne rešitve za razvoj cestnih povezav, za ravnanje z odpadki, za upravljanje z vodnimi in z energetske viri, ter za omogočanje splošne mobilnosti istrskih prebivalcev.

DVAJSETO STOLETJE

POGLOBITVE

- ▶ ANTIFAŠIZEM V ISTRI
- ▶ RAZNARODOVANJA: 1920-29
- ▶ JUGOSLOVANSKO OSVOBODILNO GIBANJE
- ▶ ISTRA IN REKA JUGOSLAVIJI
- ▶ 1945-54: NOVE MEJE
- ▶ "LJUDSKE" OBLASTI IN ČISTKE: 1945-47
- ▶ FOJBE
- ▶ EKSODUS
- ▶ ISTRA IN REKA V IZGNANSTVU
- ▶ URBANA DRUŽBA PO LETU 1945
- ▶ PODEŽELJA
- ▶ RAZVOJ IZOBRAŽEVANJA
- ▶ MODERNIZACIJA ZDRAVSTVA
- ▶ OBIČAJI, IDEOLOGIJA, UČENA KULTURA, MASOVNA KULTURA
- ▶ PULJ V DVAJSETEM STOLETJU
- ▶ REKA V DVAJSETEM STOLETJU
- ▶ DVE INTELEKTUALNI USODI: MIJO MIRKOVIĆ IN FULVIO TOMIZZA
- ▶ OSEMDESETA LETA: GOSPODARSKO STANJE
- ▶ DEVETDESETA LETA IN OBDOBJE REGIONALIZMA

ANTIFAŠIZEM V ISTRI

Antifašiste imenujemo nasprotnike – politične in družbene – fašističnega režima in fašistične ideologije. Na politični ravni – tudi v Istri, tako kot drugod – so se v boju proti fašizmu združile stranke in organizacije različnih usmeritev – od komunistične in socialistične stranke do tistih katoliško-ljudskega tipa, do tistih z nacionalno matrico, predvsem v hrvaškem in slovenskem okolju. Poleg tega, da je bila antiliberalna, antidemokratska in, seveda, antikomunistična, se je fašistična ideologija v Julijski Benečiji predstavljala z odkrito sovražnim in včasih nacističnim obnašanjem do slovanskih ljudstev. Nestrpnost do manjšin sicer ni bilo dejstvo, značilno zgolj za fašiste in za Julijsko Benečijo v Evropi na začetku dvajsetih let, a je bila zaostritev tonov in obnašanj na zgodovinsko mešanem območju, ki je pripeljala do razvoja “obmejnega fašizma”, odločilnega pomena za poslabšanje odnosov med obema komponentama. V vzdušju napetosti in nasilja med letoma 1920 in 1922 so akcije skvadrstov – ki so jih oblasti širokogrudno dopuščale, če ne celo spodbujale – uničile Socialistična društva in Delavske zbornice v Balah, Tinjanu, na Škofijah, v Rovinju, Vodnjanu, Izoli, Motovunu in Kopru ter so ukinile dejavnost mnogih drugih kulturnih društev, zadrug, ljudskih ustanov – tako italijanskih kot slovanskih. Ubili so številne komunistične aktiviste, med katerimi so bili tudi Pietro Ive iz Rovinja, Francesco Papo in Giovanni Sincovich iz Buj, Luigi Scaglier iz Pulja; V Grožnjanu je prišlo do uboja mladih ljudi. Med reakcijami širših dimenzij, ki jih moramo omeniti, so spopadi med socialisti in fašisti, do katerih je prišlo v Vodnjanu leta 1920, ko je umrl socialist Pietro Benussi. Istega leta so delavci v Pulju reagirali s stavko, med katero je prišlo do spopadov s fašisti in silami javnega reda, ki so privedli do štirih žrtev med delavci. Leta 1921 je – poleg tako imenovane “Labinske republike” prišlo do “upora” kmetov Proštima, na mejah puljskega podeželja, na čelu katerega je bil hrvaški študent komunist Anton Ciliga; kmetje, oboroženi z najrazličnejšimi orodji, pa so napadli nekaj fašističnih skvader in jih pognali v beg. Sledili so še drugi spopadi, ki so se končali tako,

da so skvadristi izropali in požgali vasi tistega območja. Antifašizem v tistih prvih letih je bil torej odgovor na nasilja; med prvimi antifašisti, ki so se kot taki proglasili, ni bilo razlike med Italijani, Hrvati ali Slovenci, niti ne bo nikoli prišlo do takšnega razlikovanja; tako, kot – med drugim – tudi fašisti niso bili zgolj Italijani.

Po pohodu na Rim in prevzemu oblasti oktobra 1922 je fašizem povečal represijo v odnosu do političnih nasprotnikov. Z razcepitvijo Socialistične stranke Italije in ustanovitvijo Komunistične partije Italije (KPI), se je velik del organizacij socialistične stranke, prisotnih v istrskih mestih, odločilo za KPI. Odslej so komunisti postali največja tarča fašistične represivne dejavnosti. Mnogo jih je bilo – italijanske, slovenske ali hrvaške narodnosti – ki so se morali izseliti v bližnjo državo, v Jugoslavijo, ali v druge države, da bi se izognili zaporu in nadaljevali politično aktivnost. V tujini so bili zelo aktivni in so si pridobili izkušnje v evropskem antifašističnem gibanju. Tisti, ki so ostali v Pulju, Rovinju, Labinu, Pazinu, Izoli, Piranu in Poreču, so morali delovati v ilegali. Tekom tridesetih let so se nadaljevale aretacije, procesi, mučenja, usmerjeni proti članom KPI na ozemlju Pulja, v Rovinju, Labinu, na Reki in v Trstu. Leta 1936 so številni istrski antifašisti prostovoljno odšli v Španijo, da bi se bojevali v državljanski vojni.

Hrvaška in slovenska politična emigracija ni izgubila stikov z regijo. V Jugoslaviji - v Zagrebu, Ljubljani in Beogradu – so predvsem najbolj izobraženi in motivirani pridobili nova znanja in močno nacionalna obnašanja. Leta 1941 jih ni bilo malo, ki so se vrnili v Istro, da bi širili ideje ljudskega osvobodilnega gibanja in organizirali oborožen boj proti fašizmu in nacizmu. Raznarodovalni politiki so odgovorili tudi s terorizmom. Leta 1928-1929 je v Trstu nastala tajna teroristična organizacija "Borba", katere sekcije so se oblikovale v Beramu, Pulju in Medulinu, vanje pa so se vključili mnogi *narodnjaci* (nacionalistični domoljubi), ter organizacija "TIGR" (kratica za Trst, Istra, Gorica, Rijeka) v Gorici. Najbolj znana teroristična akcija skupine "Borba" se je odvila med volitvami leta 1929, ko so njeni člani pripravili akcijo, s katero naj

Pulj 1919, skupina socialistov Arzenala

bi preprečili hrvaškim prebivalcem na območju Pazina, da bi odšli na volitve. Glede na to, da je prišlo do ene žrtve med kmeti – katero so fašisti instrumentalizirali, kot da bi bila mučenec – so oblasti odgovorile z represijo in nato z aretacijo članov organizacije TIGR, med katerimi je bil tudi Vladimir Gortan. Obsodbe so se glasile na številna leta zapora; Gortana pa je Posebno sodišče v Pulju obsodilo na smrt – eksekucija se je odvila na puljskem obrežju (*lungomare*, iz česar izhaja Gortanova uvala v predelu Valkane). Po usmrčitvi je Gortan postal mučenik istrskih hrvaških antifašistov in simbol odpora proti fašističnemu raznarodovalnemu preganjanju.

Poleg antifašizma, ki je bil na nek način organiziran in so ga vodile skupine aktivistov ali ilegalne frakcije, je obstajal tudi spontani antifašizem – priljubljen v italijanskem okolju, predvsem mestnem -, ki je izhajal iz odpora do diktature, kasneje, od leta 1940 dalje, pa iz naraščajočega nasprotovanja vojni. Šlo je za kolektivno razpoloženje, ki ni bilo neposredno povezano s politično zavestjo. Antifašizem hrvaškega kmečkega prebivalstva se je izražal s podporo “narodnjakom” – neformalnim voditeljem, na primer premožnim kmetom, ki so predstavljali oporne točke za skupnosti in za kontinuiteto hrvaškega odporniškega gibanja. Podobne situacije so se pojavljale tudi v slovenskih vaseh. Antifašizem, ki je bil neizogibno povezan z antiitalijanstvom, se je vsakodnevno izražal ob tisočernih priložnostih – od tistih najmanjših, ko so govorili in peli v slovenščini ali hrvaščini na javnih mestih (to je pomenilo kršenje zakona), do bojkota fašističnih pobud in institucij.

Fašizma in njegove celotne zgodbe v Istri ne gre razumeti kot nečesa, kar je vpadlo iz zunanosti, kar so podpirale in uvedle institucije; fašizem je bil zelo zapleten politični in družbeni proces, poln vsakovrstnih pogledov; bili so tisti, ki so njegovim metodam nasprotovali, a bili so tudi tisti, ki so ga sprejemali. Svoje mesto je imel v kontekstu gorečih nacionalnih nasprotij, ki je našel podporo predvsem med nacionalističnimi silami, kar je rodilo “obmejni fašizem”, ki je imel popolnoma samosvoje in posebne značilnosti v primerjavi s preostalim delom Italije. Strinjanje z režimom (delno že od leta 1925, nato pa od leta 1930 dalje) je bilo prisotno tudi v Istri - seveda ne le med Italijani. Nasprotovanje med fašizmom in antifašizmom, med pripadniki in nasprotniki, med možmi režima in tistimi, ki se z njim ne strinjajo, na koncu prodre v notranjost vsake skupnosti – od mesta do podeželja.

RAZNARODOVANJA: 1920-29

Hrvaška in slovenska populacija Istre je na začetku dvajsetih let imela celo mrežo kulturnih in gospodarskih združenj, skupnosti in šol. Po priključitvi k Italijanski državi, je prišlo do progresivnega izdajanja ukrepov, ki jih je uvajala politika nacionalnega zatiranja v odnosu do Hrvatov in Slovencev, ki so kasneje – z uvedbo fašistične diktature – postali predmet prave pravcate politike preganjanja in raznarodovanja. Župnike, učitelje, javne funkcionarje, ki niso bili Italijani, so označili kot “nevarne” za italijanstvo regije. Od leta 1923 so tem skupinam lahko odvzeli italijansko državljanstvo ali pa so jih preselili. S šolsko reformo, ki jo je objavil minister Gentile leta 1923, so v “drugojezičnih” osnovnih šolah ukinili hrvaški in slovenski učni jezik. Od leta 1926 do leta 1928 so zaprli vse hrvaške in slovenske šole ter popolnoma ukinili učenje obeh jezikov. Zato so v Istro pripeljali številne italijanske učitelje. Zaradi te situacije so mnoge družine svoje otroke poslale na šolanje v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev. Do leta 1927 je verouk potekal v lokalnem jeziku, kar je pripomoglo k razumevanju Cerkve kot varuhinje nacionalne kulture Hrvatov in Slovencev; tistega leta pa je bil izdan ukaz, da tudi verouk poteka v italijanskem jeziku. Izgnali so župnike, ki niso imeli italijanskega državljanstva. Tako so tudi veliko večino slovenskih in hrvaških župnikov in kaplanov – nosilcev močne nacionalne zavesti – odstranili iz Istre in Julijske Benečije. Tudi župnike, ki so podpirali politiko dialoga – kot na primer tržaški škof Fogar – so odstranili, ker so jih imeli za proslovanske. Medtem pa so, leta 1926, morale hrvaške župnije v knjigah rojstev hrvaška imena spremeniti v italijanska. Od leta 1927 do leta 1930 so ukinili tudi vse hrvaške in slovenske časnike in vsa politična, kulturna in športna društva, vključno s kulturnim društvom “Edinost” (septembra 1928). Leta 1922 se je bilo slednje razdelilo na tri ozemeljsko ločena društva – za Istro, za Trst in za Goriško. V tridesetih letih so oblasti sprejele načrt prave “etnične bonifikacije” ozemlja, katere cilj je bil izničiti prisotnost Slovencev in Hrvatov na teh območjih.

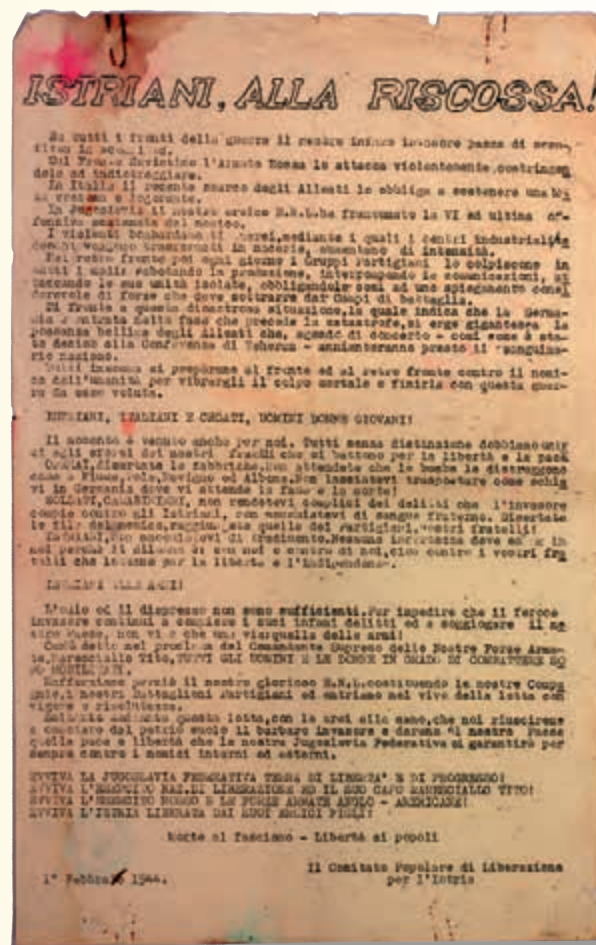
Čedalje večje število slovenskih in hrvaških intelektualcev, študentov, politikov iz Istre in iz Julijske Benečije nasploh, se je zateklo na ozemlja Kraljevine SHS, predvsem v Zagreb ali Ljubljano, kjer so začeli ustanavljati svoja združenja z namenom, da bi pomagali svojim sonarodnjakom, ki so tam živeli, ter, da bi se borili za priključitev svoje rodne zemlje h Kraljevini SHS. Ena od slovenskih organizacij, ustanovljena že leta 1918, je bil Urad za zasedeno ozemlje. V Zagrebu so ustanovili Centralni komite za agitacijo, katerega je vodil Matko Laginja - bivši delegat istrske diete - in v katerega so se včlanili mnogi Hrvatje okrajev Pazin in Pulj, univerzitetni študentje in diplomiranci. Nato so imeli Komite za politično akcijo, na čelu katerega je bil Dinko Trinajstić iz Pazina, Komite za neosvobojene študente, Komite za politične preganjance in druge. Ustanovili so revije izgnanstva kot je *Istra*. Poleg že omenjenega Laginje, so izmed drugih osebnosti hrvaških istrskih izseljencev vredni spomina pesnik in ekonomist Mijo Mirković (Mate Balota), književnik Viktor Car Emin, učitelj Tone Peruško.

JUGOSLOVANSKO OSVOBODILNO GIBANJE

Proti koncu leta 1941 je Komunistična partija Jugoslavije (KPJ) napotila svoje kadre na različna območja Istre (območja Pazina, Žminja in Pulja) ter na Reko, da bi organizirali odpor, ki je bil spočetka mišljen kot Ljudsko osvobodilno gibanje. Aktivisti so bili po rodu večinoma iz Istre, najpogosteje študentje, ki so bili rojeni v izgnanstvu, ali so se bili izselili v Jugoslavijo iz političnih razlogov in zaradi protislovanskih pregonov. Komunistična partija Italije (KPI), ki je bila dejavna v Istri in na Reki, je v svojih vrstah imela tako italijanske kot slovanske komuniste; bila je internacionalistična partija, v kateri je imel razredni boj prednost pred narodnim vprašanjem. V okupirani Sloveniji pa so apri-

la 1941 ustanovili Osvobodilno fronto slovenskega naroda (OF), v kateri je sicer prevladovala slovenska komunistična partija, a so v njej bile tudi skupine krščanskih socialistov in liberalcev.

Narodnoosvobodilno gibanje na območju Istre in Kvarnerja ter OF na Primorskem sta našla svoje privržence predvsem na podeželnih in v vaseh, kjer so bili hrvaški ali slovenski kmetje v veliki večini, v župnikih hrvaških vasi ter v "narodnjakih" – aktivistih bivšega gibanja za narodno prebujenje istrskih Hrvatov. KPJ se je na istrski sceni predstavila s političnim programom, ki je govoril predvsem o narodni svobodi in nato o družbeni pravici, nato o odporu proti nacizmu in fašizmu in, na koncu, kot pobudnica socialistične revolucije. Združitev Istre, Reke in skoraj celotne Julijske Benečije – in torej slovenskega in hrvaškega prebivalstva Istre – s preostankom hrvaškega in slovenskega prebivalstva ter z Jugoslavijo, je bil cilj, ki so ga najbolj poudarjali. Leta 1942 je začela delovati majhna oborožena skupina partizanov, ki je predstavljala prvo aktivno enoto na območjih okrog Reke, proti Ilirski Bistrici in Postojni. Na območju slovenskega Primorja in proti Reki se je gibanje krepilo, medtem ko je bila situacija v Istri še vedno mirna. Medtem se je utrjevalo sodelovanje slovanske populacije z ljudskim osvobodilnim gibanjem in tako so ljudski odpor vojaško in politično organizirali. Z večanjem nasilja s strani fašističnega režima v letih 1942-1943 je raslo tudi partizansko gibanje, ki je bilo doseglo že zelo velike razsežnosti in je lahko računalo na mrežo majhnih celic nove revolucionarne družbe – na narodnoosvobodilne odbore. Med letoma 1941 in 1942 se je razvila mreža organizacij ljudskega osvobodilnega gibanja na različnih, medsebojno povezanih področjih Istre (Pulj, Labin, Pazin, Rovinj, Žminj, Buzet, Poreč, Kras). Odnose so imeli tudi z organizacijama na Reki in v Trstu. V vaseh okrog Pulja in na ozemljih Žminja in Svetega Vinčenta, Barbana in Kanfanarja ter Vodnjana je bilo gibanje dobro organizirano. Tudi v vaseh Čičarije so ustanovili organizacije ljudskega osvobodilnega gibanja. Šele v prvih mesecih leta 1943 je bilo oblikovano vodstvo Komu-

Poziv Ljudskega osvobodilnega odbora za Istro, 1. februarja 1944

*Bombardiranje puljskega pristanišča,
februar 1945*

nistične partije Hrvatske (KPH) v Istri – okrajni komite, ki bi koordiniral različne skupine, ki so že delovale v različnih krajih polotoka. Medtem so hrvaški Istrani prečkali Rapalsko mejo, da bi se pridružili partizanskim enotam. In šele marca 1943. leta je v Istri prispel prvi predstavnik Centralnega komiteja KPH.

Težja je bila vključitev narodnoosvobodilnega gibanja in OF v urbanih središčih (Pulj, Labin, Rovinj, Izola in druga) – niti ne toliko med delavci in rudarji, tako italijanskimi kot slovanskimi, kolikor med vodilnimi možmi KPI, kjer je jugoslovansko osvobodilno gibanje našlo nemalo upora. Na območjih Istre, ki so jih zahtevali Hrvate, so italijanski komunistični voditelji – vzgojeni v razredno zavednem internacionalističnem duhu – menili, da je bilo hrvaško osvobodilno gibanje nacionalistično gibanje, katerega so vodili komunisti, ki niso imeli nič skupnega z marksizmom-leninizmom, ter stranka (hrvaška KP), ki ni imela pravice širiti svojo dejavnost na istrsko ozemlje, ker le-to ni bilo v njeni pristojnosti. Prepričani so bili, da za komuniste ni pomembna nacionalna pripadnost – torej čutiti se Italijane, Hrvate sli Slovence – temveč izbira razreda, saj so bili komunisti brez domovine – oziroma internacionalisti – in je bila njihova domovina tam, kjer je potekal boj proti izkoriščevalskemu razredu: za ljudstvo Istre in Reke je moralo biti poglavitno to, da so se čutili “Istrane”, “Rečane”, saj so tako ustvarjali razredno enotnost.

Za uspešno izvedbo političnega programa je hrvaška KP nameravala razdeliti italijansko komponento, tako na ideološki kot na socialni osnovi; v tem smislu je potrebno gledati na pobude “italijansko-slovanskega bratstva”, ki so zagovarjale realizacijo

enotne fronte proti fašizmu z internacionalističnim programom. En del aktivistov KPI je tako začel sodelovati z jugoslovanskim ljudskim osvobodilnim gibanjem, čeprav ni prejel ukazov s strani partijskih vrhov. Italijanski komunistični voditelji pa so se, nasprotno, poskušali upirati progresivni politični hegemonizaciji – ki je bila tudi vojaška – s strani ljudskega osvobodilnega gibanja, vendar jih je le-to kmalu posrkalo v svoje strukture. Enaka usoda je doletela tiste oblike italijanskega odpora, ki so se uspele oblikovati po 8. septembru.

Drugačna pa je bila situacija na območjih severozahodne Istre, kjer se je italijanski odpor – zaradi bližine Trsta – uspel razviti na samostojen način, s svojimi narodnoosvobodilnimi odbori (*CLN*) in s formacijami, ki so bile nanj vezane. Tukaj sta obe osvobodilni gibanji – italijansko in slovensko – poiskali določene oblike sodelovanja, ki pa niso uspele izbrisati različnosti (političnih ciljev, političnih tradicij), obstoječih med obema odporniškima gibanjema. Glede na nasprotne in nekompatibilne usmeritve v zvezi z mejami, je njuno sodelovanje kaj kmalu postalo nemogoče. Z “jesenskim preobratom” leta 1944 so se tudi komunisti Julijske Benečije pridružili jugoslovanski priključitveni liniji – izstopili so iz krajevnega *CLN* in garibaldinske partizanske enote so prešle pod poveljstvo OF. Italijanski odpor se je tako razkrojil, napetosti med italijanskimi in slovenskimi partizani pa so narasle. Kljub nekaterim poskusom dogovora, niso več uspeli sodelovati.

ISTRA IN REKA JUGOSLAVIJI

Po 8. septembru 1943. leta so nekatere enote jugoslovanskega odpora, ki so ilegalno delovale v Istri, razglasile konec italijanske suverenosti nad Istro in Reko in potrdile namen priključitve teh ozemelj k Hrvaški in Sloveniji, oziroma Jugoslaviji (“večni do-

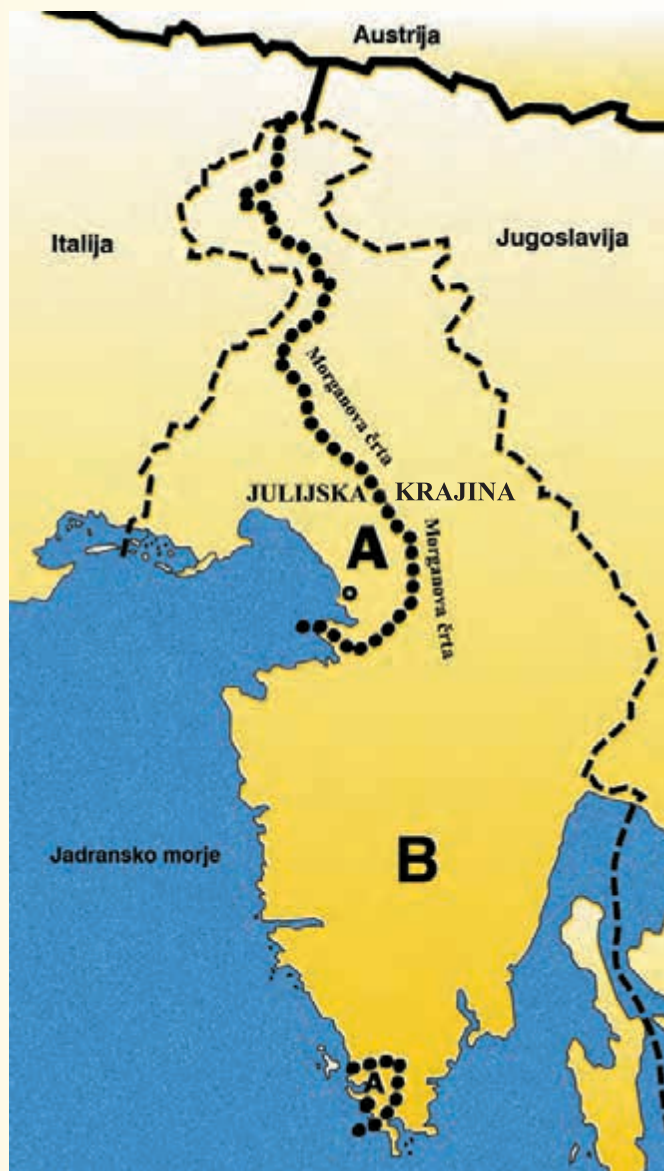
movini”). Po mnenju pripadnikov jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja, so bili taki aneksionistični sklepi utemeljeni z dejstvom, da sta hrvaško in slovensko ljudstvo takoj in masovno pristopila k vstaji proti fašizmu – vstaji, ki je v številnih krajih notranje Istre izbrisala zunanje znake italijanske države.

Težnje po priključitvi teh območij so v jugoslovanskem okolju obstajale že od konca prve svetovne vojne. Še pred padcem fašizma – junija 1943 – je bila jugoslovanska vlada v izgnanstvu v Londonu zahtevala hrvaška in slovenska – torej “jugoslovanska” – ozemlja, ki so bila del Italije. Tudi Ante Pavelić – vodja ustašev in Neodvisne države Hrvaške – je po 8. septembru 1943 razglasil aneksijo teh ozemelj, ko so propadli dogovori z Italijo iz leta 1941. Uradno z dnem 13. september 1943, je z “razglasom istrskemu ljudstvu” v imenu vstalega naroda, jugoslovansko NOG za Istro izrazilo “pravico Istre, da jo priključi” “domovini in, da se združi z hrvaškimi brati”. Omenjeni akt je 20. septembra 1943 potrdil ZAVNOH (ozemeljski antifašistični svet narodne osvoboditve Hrvaške) – najvišji zakonodajni organ z zahtevami po legitimnosti na hrvaški ravni – ki je potrdil “osvoboditev” Istre in drugih ozemelj ter prevzem oblasti s strani narodnoosvobodilnih odborov, ter priključitev Istre in Reke Hrvaški, oziroma Jugoslaviji. S svoje strani pa je 16. septembra 1943 slovenska Osvobodilna fronta sprejela podobno odločitev glede slovenskega dela Istre. 26. septembra 1943 so v Pazinu ponovno izglasovali resolucijo, s katero so “dokončno” razglasili priključitev Istre Hrvaški in Jugoslaviji. Omenjene resolucije je kasneje potrdil najvišji zvezni organ z zahtevami po legitimnosti na jugoslovanski ravni – AVNOJ (Antifašistični svet narodne osvoboditve Jugoslavije) – in sicer 29. novembra 1943.

V resolucijah so govorili o *istrskem prebivalstvu*, vendar so imeli v mislih le tisto hrvaškega in slovenskega izvora. Za istrske Italijane pa so si bile “izjave” nasprotujoče: dokument ZAVNOH-a je predvideval *določeno avtonomijo*, pazinski dokument (26. septembra) je priznaval *pravico do koriščenja narodnostnih pravic (svoboda jezika, izobraževanja, tiska in kulturnega razvoja)*. V političnem načrtu narodnoosvobodilnega gibanja so Italijane torej odrinili na status *manjšine*, katere pravice so bile zgolj kulturne narave.

1945-54: NOVE MEJE

Kriza leta 1945, ki se je razvila po zavzetju Trsta in skoraj celotne Julijske Benečije s strani jugoslovanskih partizanov v konkurenci z anglo-ameriškimi silami, se je zaključila z Beograjskim sporazumom, sklenjenim junija 1945, na osnovi katerega so ozemlje Julijske Benečije začasno razdelili na Cono A (Trst, Gorica, Pulj), ki je bila pod zavezniško vojaško upravo, in Cono B (ozemlje vzhodno od demarkacijske ali Morganove črte), ki so jo zaupali jugoslovanski upravi. Od tistega časa je problem Julijske Benečije postal ena od tem mirovne konference. Septembra 1945, ko je v Londonu potekala prva konferenca zunanjih ministrov zavezniških sil, je bila sprejeta odločitev, da na sporna območja pošljejo Medzavezniško komisijo strokovnjakov, ki bodo na licu mesta zajeli etnične in gospodarske podatke o tistih območjih. Komisija je obiskala Julijsko Benečijo spomladi 1946. leta, vsaka od štirih delegacij (ameriška, francoska, angleška in ruska), pa je pripravila svoje poročilo – vsaka s svojo razmejitveno črto, ki se je razlikovala od ostalih treh. Julija 1946. leta so zavezniške sile objavile sprejem francoske črte, na osnovi katere naj bi večji del Julijske Benečije pripadal Jugoslaviji in naj bi ustanovili Svobodno tržaško ozemlje (STO). Mirovna pogodba, podpisana v Parizu 10. februarja 1947. leta, ki pa je stopila v veljavo šele 16. septembra 1947. leta, je naredila konec italijanski suverenosti nad večjim delom Julijske Benečije. Italija je ohranila Kanalsko dolino, Gorico in Tržič (*Monfalcone*), medtem ko so Istra, Zadar, dalmatinski otoki in severovzhodno območje tiste, ki je nekoč bila Julijska Benečija, postale del Jugoslavije. Mesto Trst

1945-47: Morganova črta razmejuje Coni A in B

Svobodno tržaško ozemlje, razdeljeno na Coni A in B (1947-1954)

in severozahodni del Istre, ki sta predstavljal ozemlje, za katerega niso uspeli najti rešitve, sta oblikovala internacionalizirano ozemlje, to je Svobodno tržaško ozemlje (STO). Razdelili so ga na Cono A (Trst) in Cono B (Koper, Izola, Piran, Umag, Buje, Novigrad) ter ga podvrgli začasnemu režimu anglo-ameriške in jugoslovanske vojaške zasedbe v pričakovanju imenovanja guvernerja. Slednji ni bil nikoli imenovan. Do leta 1948 je bilo tržaško vprašanje namreč del odprtih problemov hladne vojne, v zvezi s katerimi sile – seveda – niso uspeli zblížati stališč. Spomladi leta 1948 (20. marca) so Združene države, Anglija in Francija izdale diplomatsko noto – Tripartitno izjavo – s katero so se zavezale, da bodo Italiji povrnilo celotno STO (tudi Cono B, ki je bila pod jugoslovansko vojaško upravo). Ta poteza, ki jo je bilo treba videti v kontekstu bližajočih se političnih volitev v Italiji, ni imela praktičnih posledic zaradi trdnega nasprotovanja ZSSR.

Ko je Stalin izključil Tita in izgnal Jugoslavijo iz Informbiroja – še vedno leta 1948 – so se stvari spremenile. Od leta

1949 je nastala nova ameriška politika, ki si je prizadevala "ohraniti Tita na površju" z oblikami gospodarske in vojaške pomoči in tako je – posledično, v pričakovanju nadaljnjih dogajanj – usoda Trsta obvisela v zraku. Začasno približanje Tita Zahodnemu bloku in celo (govorilo se je) NATU v letih 1952-53, je povzročilo zamrtje zanimanja Združenih držav za jadransko območje. V takem vzdušju so Združene države in Velika Britanija prisilile Italijo in Jugoslavijo k dvostranskim pogajanjem za rešitev spora. Zavezniki so leta 1953 z Dvopartitno noto z dne 8. oktobra sprejeli odločitev o ukinitvi vojaške uprave v Coni A STO-ja, katero so zaupali Italiji, kar pa je povzročilo trdo reakcijo s strani Jugoslovancev, ki so zagrozili, da bodo s svojimi vojaškimi enotami vkorakali

v Trst, v kolikor bi vanj vstopili italijanski vojaki. Po pogajanjih, ki niso bila lahka in so potekala v Londonu, so oktobra 1954 podpisali dokončni dogovor (znan kot *Spomenica o soglasju* ali *London-ski memorandum*), na osnovi katerega so odločili konec vojaške uprave v obeh conah STO-ja ter odstop Cone A italijanski, Cone B pa jugoslovanski civilni upravi. Te rešitve pa kljub temu niso šteli za dokončno – vsaj, kar zadeva Italijo, ki je skozi obdobje več kot dvajsetih let ohranila pri življenju spor o *začasnem* ali *dokončnem* značaju omenjenega dogovora.

Šele novembra 1975. leta, v kraju Osimo blizu Ancone, sta Italija in Jugoslavija podpisali (osimske) Sporazume, ki so dokončno zaključili problem meja med obema državama. Na ta način je mejna črta med obema bivšima Conama STO-ja postala uradna državna meja med Italijo in Jugoslavijo. Omenjeni sporazumi so stopili v veljavo leta 1977. Takrat je istrsko ozemlje Cone B v vseh ozirih postalo jugoslovansko ozemlje.

“LJUDSKE” OBLASTI IN ČISTKE: 1945-47

Tako, kot v celotni Jugoslaviji, je tudi v Istri in na Reki nova ljudska oblast svojo legitimnost izvajala iz pridobitev osvobodilne vojne, ki je imela značaj socialne revolucije, v tem posebnem primeru pa tudi iz priključitve teh ozemelj Hrvaški in Sloveniji, oziroma Jugoslaviji. Nova oblast je temeljila na narodnoosvobodilnih odborih (NOO), ki so nastali tekom vojne in katerih naloga je bila oskrbovati partizane z vsem potrebnim, vendar so kaj kmalu prevzeli politično funkcijo – torej funkcijo mobilizacijskih organov. Jugoslovanska upravna politična struktura – NOO – je začela delovati takoj po vstopu partizanov v različna središča Istre in na Reko. Najvišji organ ljudske oblasti v Istri je bil regionalni NOO za Istro, na Reki mestni NOO, v Slovenskem primorju pa okrožni NOO; vsi so – vsak posebej in po piramidnem sistemu

– nadzirali okrajne, mestne ali krajevne NOO. Tekom obdobja vojaške uprave (1945-1947) so v pokrajinskih NOO združili vse sektorje družbenega, političnega in gospodarskega življenja, vključno z zakonodajno in sodno dejavnostjo področja v njihovi pristojnosti. Kaj kmalu so NO postali inštrumenti praktičnega izvajanja politike KPJ, zaradi česar so – poleg tega, da so svoje moči usmerili v izdajanje cele vrste ukrepov, odločb, in uredb, katerih namen je bila legitimacija lastne politične moči ter družbeno-ekonomsko prestrukturiranje predmetnega ozemlja – NO svoje moči, tudi na zakonodajni ravni, usmerili v priključitev predmetnih ozemelj. Prednost, ki so jo dali političnemu cilju priključitve, je pogojevala notranjo organiziranost NOO, ki so postali partijski politični organi z izvršilnim odborom (IO) na vrhu oblasti. Nova oblast je bila “ljudska” le iz formalnega vidika, glede na to, da je postavitev revolucionarne oblasti dejansko vključevala realnost, ki je temeljila na sumarni pravici, na vojski in na tajni policiji.

Med letoma 1945 in 1948 je režim deloval po stalinističnih metodah in načinih. Jugoslovani so se z navdušenjem zgledovali po obnašanjih in načinih vodenja oblasti, ki jih je uporabljala Sovjetska zveza.

Čiščenje fašizma in oseb, ki so jih imeli za “neprimerne”, je potekalo v obliki odpovedi, sekvestrov, zaseg, in je – v različnih trenutkih – prizadelo, ne le “fašiste in kolaboracioniste”, ampak tudi politične nasprotnike, predstavnike katerekoli stranke, ki ni bila komunistična, celotne družbene skupine, za katere so ocenili, da so “kapitalistične” (veliko in malo buržoazijo, srednji sloj), vernike in intelektualce. Zakonodaja tega obdobja se je pokazala kot odločilni inštrument represije in izkoreninjenja tistih, ki jih ljudska oblast ni imela za “revolucionarje”. Na ta način je izkazovala poglede totalitarne kulture in miselnosti ter sodnega radikalizma, ki so postavljali pod vprašaj najenostavnejše svoboščine in ki so v subjektih, ki so bili tudi zgolj potencialno nasprotni režimu, našli simbole zla in jih vse povprek označili za “sovražnike naroda”. Kriteriji čiščenja niso bili enotni, temveč so se razlikovali glede na posebne potrebe posameznih krajevnih realnosti. V Koprskem okrožju so čiščenje sprožili in organizirali mnogo prej, kot v preostalem delu hrvaške Istre in na Reki, in sicer je bila to posledica bližine Trsta, kjer so sprožili procese či-

ščenja na osnovi italijanske zakonodaje. Po začetni fazi neskladja komisij, so metode in kriterije čiščenja poenotili v odnosu do preostalega dela Istre in Reke.

Čistka je predstavljala priložnost za utrditev oblasti novega režima, a istočasno tudi za uničenje gospodarskih temeljev in torej možnosti bivanja italijanskega prebivalstva – tako je postala močna vzpodbuda za masovno izseljevanje iz Istre in Reke. V Istri in na Reki – na območjih, ki jih je jugoslovanska stran zahtevala, zasedla in delno priključila – je torej čistka objektivno pridobila raznarodovalni pomen.

FOJBE

V zgodovinskem jeziku fojbe označujejo tisti zapleteni pojav političnega nasilja, do katerega je v Istri prišlo septembra-oktobra 1943. leta, bolj splošno v Julijski Benečiji pa spomladi leta 1945, ko je – po kapitulaciji, najprej fašistične Italije in nato še nacističnega režima – na tisoče vojakov in civilistov, v veliki meri Italijanov, izginilo in katere je jugoslovanska vojska eliminirala. Del izginulih ljudi so vrgli v fojbe – pogosto celo brez skrajšanega procesa; mnogo pa jih je umrlo v jugoslovanskih zaporih in deportacijskih taboriščih na Hrvaškem in v Sloveniji. Pogosto pa je izraz *fojbe* zajemal vse Italijane, ki so izginili v tistem obdobju – tudi tiste, katerih izginotje se je zgodilo iz drugih razlogov ali motivov (pogrešane, deportirane v nemška koncentracijska taborišča, umrle v spopadih med fašisti in partizani). Posledično – če za leto 1943 število žrtev dosega od 500 do 700 enot, pa za leto 1945, v odvisnosti od interpretacije, se število žrtev giblje od nekaj tisočev (4.000-5.000) do preko desetisoč (10.000-12.000). Žalostno znane so fojbe v kraju Vinež v bližini Labina ter bazoviška fojba pri Trstu, ki je postala italijanski nacionalni spomenik.

Glavne fojbe v Istri ter na območju Trsta in Gorice

Po 8. septembru 1943 s propadom strukture italijanske države in okupacije le glavnih središč (Trsta, Reke, Pulja) s strani Nemcev, je v notranji Istri prišlo do praznine v oblastnih strukturah. V tem kontekstu, za katerega je bil značilen nered, sta se prepletala dva ločena pojavi: hrvaški kmečki upor – s požiganjem katastrof in občinskih arhivov ter linči – ter prihod partizanskih enot iz notranjosti, ki so vzpostavile "ljudske oblasti". Tako so se začele aretacije in val represije je udaril, ne le po ljudeh, vezanih na fašistično stranko ali zemljiških posestnikih in njihovih družinah, temveč tudi po kadrih italijanske uprave (načelnikih, občinskih kurirjih, karabinjerjih, vaških stražah) in, bolj splošno, po italijanskem vodilnem sloju – z logiko, ki je privzela družbene, nacionalne in politične značilnosti. V obalnih mestecih ter v rudarskih in industrijskih središčih so prevladovali razredni motivi, glede na to, da so – tudi sami Italijani, pripadniki ju-

goslovanskega osvobodilnega gibanja – napadli kadre fašistične stranke, vodilne delavce, uslužbenke, vodje skvader. Mnogo je bilo tudi primerov, ko so ljudi eliminirali zaradi osebnega maščevanja, nepravilnih računov ali ovaduštva.

Spomladi 1945. leta, ko so jugoslovanske partizanske enote prispele v najpomembnejša mesta Julijske Benečije, sta bila glavna epicentra represije Trst in Gorica: začele so se aretacije nemških vojakov in vojakov Italijanske socialistične republike, deportacije in sumarne usmrtitve mnogih ujetnikov. Druge kategorije ljudi, ki jih je zajela represija, so bili srednji kadri fašizma: finančne straže, narodne straže, pa tudi predstavniki *CLN*, italijanski partizani, ki se niso strinjali s hegemonijo ljudskega osvobodilnega gibanja ter Slovenci in Hrvati, ki so jih označili za razredne sovražnike. Povedano na splošno, je šlo za "preventivno čistko", v kateri so celotne kategorije ljudi, ki so jih označili kot tudi zgolj potencialno nevarne za politično-nacionalni projekt priključitve celotne Julijske Benečije k Jugoslaviji ali za vzpostavitev novega

jugoslovanskega komunističnega režima, padle kot žrtve nasilja in represije revolucionarnega gibanja – ki je imelo vse značilnosti stalinističnega režima in, ki je bilo vključeno v splošni proces prevzema oblasti v Jugoslaviji -, čemur se je pridružila še nacionalna napadnost do Italijanov.

EKSODUS

Eksodus italijanske populacije iz Istre, iz Reke in iz Zadra je kompleksen in zapleten proces, v katerem je celotna narodna skupnost (v vseh svojih družbenih členih) v času od leta 1945 do leta 1956 zapustila rodno zemljo, ki je prešla pod jugoslovansko suverenost. Obstaja cela vrsta dejstev in vzrokov – političnih, ideoloških, ekonomskih, družbenih in kulturnih -, ki so vplivali na odločitev o odhodu za zmeraj. Onstran števil, ki – v odvisnost od interpretacij – nihajo med 200.000 in 350.000 enotami, ima eksodus velikanski pomen z zgodovinskega vidika, saj je pomenil trenutek preobrata v zgodovini območja Istre in Kvarnerja: celotna nacionalna komponenta je namreč v roku desetih let skoraj popolnoma izginila. V tem smislu je bil rezultat masovne izselitve skoraj popolni izbris italijanske komponente v Istri in na Reki. Zapletene izvire tega pojava – to je razloge, ki so vse družbene sloje privedli do tako drastične izbire – moramo iskati, poleg subjektivnih (v glavnem strah pred telesno ogroženostjo in zaradi radikalne politične, gospodarske, družbene in kulturne spremembe, do katere je prišlo v

Masovno izseljevanje iz Pulja (1947)

istrski družbi), v politikah, ki jih je izvajal jugoslovanski komunistični režim.

Različni politični subjekti (od osrednje vlade do Narodno-osvobodilnih odborov, do tajne policije in vojske), so v različnih obdobjih delovali na osnovi pogosto različnih logik, kot na primer narodnega maščevanja - ki je bilo močno prisotno na ravni hrvaške in slovenske republike - ter narodne in ideološke napadalnosti krajevnih kadrov režima; osnovno vprašanje – ki ga je praktično nemogoče razvozlati – ostane ravno logika, ki je vsakokrat sproti uravnavala zvezo med ideološko radikalnostjo in nacionalističnimi nagibi. Zato je težko odgovoriti (vsaj, če ne želimo podati približnega odgovora) na vprašanje, če je obstajal ali ne nek vnaprej pripravljen načrt političnega preganjanja v odnosu do italijanskega prebivalstva v Istri in na Reki.

Kakorkoli že, uradna politika jugoslovanskega režima v odnosu do Italijanov je bila politika “italijansko-slovanskega bratstva”, kar pomeni, da so v Istri lahko ostali vsi tisti “pošteni in dobri” Italijani, ki so sprejemali priključitev k Jugoslaviji, izgradnjo socializma in položaj narodne manjšine. Vsi ostali so postali “sovražniki ljudstva”. Iz tega je izšla italijanska narodnostna skupina, oropana svoje gospodarske moči in “očiščena” s političnega in družbenega vidika. Leta 1948, ko je prišlo do razkola z ZSSR, pa so tudi največja in ideološko najbolj motivirana delavska jedra, ki so bila v imenu internacionalizma podpirala komunistični režim in priključitev ozemelj k Jugoslaviji, postala predmet političnega preganjanja; opredelitev za Stalina je pomenila aretacijo in deportacijo v “prevzgojno” taborišče na Golem otoku.

Ritmi eksodusa so tesno povezani s časi mednarodnih dogodkov: po zapustitvi Zadra še pred koncem vojne, je bila Reka prvo mesto, ki je po vojni doživelo masovno izselitev. Poleti 1945. leta je kvarnersko glavno mesto zapadlo pod jugoslovansko vojaško upravo in je tak status obdržalo do leta 1947, ko je bilo z Mirovno pogodbo tudi *de jure* prepuščeno jugoslovanski državi. Pulj pa je 90% njegovega prebivalstva zapustilo v obdobju od septembra 1946 do decembra 1947, ko je postalo jasno, da bo tudi to mesto prešlo k Jugoslaviji; in to se je zgodilo v navzočnosti mednarodnih opazovalcev, za skupnosti ezulov pa je postalo simbol “mučeništva” Italijanov v Istri. Odhode prebivalstva iz

drugih mestec in vasi osrednje in južne Istre, ki so tudi prešli pod Jugoslavijo, so oblasti – ki so poskušale ustaviti izseljevanje – z represivnimi ukrepi prelagale in jih upočasnile. Cona B, ki so jo upravljali Jugoslovani v pričakovanju ustanovitve Svobodnega tržaškega ozemlja, je doživela mnogo daljšo dramo. Do začetkov petdesetih let odhodi Italijanov in priseljevanje slovanskih elementov niso še bili spremenili etnične fiziognomije območja: odhode so beležili predvsem v trenutkih večjih napetosti, kot na primer po nasiljih, do katerih je prišlo med upravnimi volitvami leta 1950 in kasnejših ukrepih, sprejetih za prekinitev vezi med populacijo in Trstom, ki je predstavljal oporno točko za celotno območje. Položaj pa se je bliskovito spremenil jeseni 1953. leta, ko so Zavezniki objavili svoj nameravan odhod iz Cone A. Kot posledica tega je v Coni B prišlo do nasilnih dogodkov, izključitev in cele vrste kombiniranih pritiskov, jasno usmerjenih k pospešitvi oddaljevanja Italijanov, ki so – po Londonskem memorandumu oktobra 1954 – dejansko italijanske skupnosti še dodatno prisilili k izselitvi.

ISTRA IN REKA V IZGNANSTVU

Z zapustitvijo Istre in Reke se je za množice beguncev, ki so tekom enega desetletja zapustili ozemlja, ki so prešla pod jugoslovansko suverenost, začela travmatična izkušnja izkoreninjenosti, begunskih taborišč in pogosto revščine. Ko so prispeli v različne predele Italije, se niso vsi begunci uspeli dokončno ustaliti ali prebroditi probleme vključevanja; na tisoče jih je emigriralo proti evropskim in prekooceanskim državam (v Belgijo, Nemčijo, Avstralijo, Argentino, Brazilijo, Čile, Urugvaj, Venezuelo, Kanado, ZDA). Šele ob masovnih odhodih iz Pulja so italijanske oblasti reagirale na razvoj eksodusa tako, da so pri ministrstvu za notranje zadeve ustanovile Urad za Julijsko Benečijo, kateremu

so poverile naloge koordiniranja in nudenja pomoči beguncem. Omenjeni Urad je malo kasneje nadomestil Urad za obmejna območja, ki je bil podrejen neposredno Predsedstvu Sveta in je imel mnogo širše funkcije. Urad za Julijsko Benečijo je – s svoje strani – sprožil ustanavljanje odborov za Julijsko Benečijo in Dalmacijo v različnih italijanskih mestih. Spočetka so bili državni ukrepi v korist beguncev razdrobljeni in neorganizirani in so se nanašali na nekatere oblike pomoči ter iskanje zaposlitve za nekatere kategorije ezulov. Tekom petdesetih let je vlada v korist beguncev iz Julijske Benečije in Dalmacije pripravila oblike pomoči, namenjene njihovi postopni gospodarski in družbeni vključitvi v narodno tkivo.

Bilo je kar nekaj odborov, ki so prevzemali zastopanje in varovanje beguncev ter spodbujali reševanje njihovih problemov in so se tekom let spremenili v zavode in organizacije: *Associazione nazionale per la Venezia Giulia e Zara* (Nacionalno združenje za Julijsko Benečijo in Zadar – op.prev.), *Comitato di Liberazione Nazionale per l'Istria* za Istro, *Movimento istriano revisionista* (Istrsko revizionistično gibanje – op.prev.). Spomniti moramo tudi na dejavnost zavoda *Opera nazionale per l'assistenza ai profughi giuliani e dalmati* (Nacionalna dobrodelna ustanova za pomoč beguncem iz Julijske Benečije in Dalmacije – op.prev.), ustanovljenega leta 1948 s preoblikova-

Zbirni center za begunce pri Trstu
(1954)

njem Nacionalnega odbora za pribežnike (*Comitato nazionale per i rifugiati*). Slednji je bil ustanovljen na zasebno pobudo leto prej, vendar je postal "uraden", zahvaljujoč političnim osebnostim, ki so ga predstavljale (De Gasperi, Orlando, Bonomi, Nitti in Parri), ter dejstvu, da so mu v mestih, v katerih se je oblikoval, pogosto predsedovali prefekti ali predsedniki provinc.

Trst je bil italijansko mesto, v katerem se je ustalila velika večina ezulov, prihajajočih iz Cone B, kjer je do zadnjega velikega vala beguncev prišlo v obdobju 1954-1956. Druga italijanska mesta z močno prisotnostjo ezulov so Gorica, Torino, Padova, Firenze in Rim. Tekom let je svet ezulov v Italiji in drugih državah ustanovil različna združenja, društva, klube, in revije, ki so se ukvarjali s številnimi pobudami političnega, družbenega in kulturnega značaja, povezanimi z njihovo realnostjo. Trenutno v Italiji delujejo *Unione degli Istriani* (Zveza Istranov – op.prev.), *Associazione nazionale Venezia Giulia e Dalmazia* (Nacionalno združenje za Julijsko Benečijo in Dalmacijo- op.prev.) s svojim organom *Difesa Adriatica* (Jadranska obramba – op.prev.), trije *Liberi Comuni in Esilio* (Svobodne občine v izgnanstvu – op.prev.) – iz Pulja s časnikom *Arena di Pola* (Puljska Arena – op.prev.), iz Reke in Zadra s periodično revijo *Il Dalmata* (Dalmatinec – op.prev.), nad katerimi je *Federazione delle associazioni degli esuli* (Zveza združenj ezulov – op.prev.). K slednji pa nista pristopila *Associazione delle comunità istriane* (Združenje istrskih skupnosti – op.prev.) in *Circolo Istria* (Društvo Istra – op.prev.). Izmed kulturno-zgodovinskih dejavnosti ezulov naj omenimo *Istituto regionale per la cultura istriano-fiumano-dalmata* (Regionalni inštitut za istrsko-reško-dalmatinsko kulturo – op.prev.) iz Trsta ter *Società di studi fiumani* (Družba reških študij – op.prev.) iz Rima.

Antonio Santin, tržaški in koprski škof
(1895-1981)

URBANA DRUŽBA PO LETU 1945

Obdobje med letoma 1945 in 1947 lahko štejemo za prelomnico v družbeni zgodovini istrskih mest in mestec. Sprememba je bila politična in nacionalna, še bolj pa je bila družbena. V kratkem času – med letoma 1945 in 1947 – je izginila skoraj vsa buržoazija v večjih središčih polotoka, tako da je zmanjkala hrbtenica urbanega družbenega življenja in urbanega modela življenja. V konceptiji jugoslovanske vlade naj bi mesto predstavljalo kraj zbiranja proletariata in elit, ki naj bi ga vodile, mesto industrij ter nove urbane družbe. Edini model je predstavljala Sovjetska zveza. Vendar se socialistična – in na nek način eksperimentalna – urbanost, čeprav so jo propagirali, ni nikoli resnično izvedla: mesta so rasla z urbaniimi strukturami iz preteklosti in vsebinami (populacijami, institucijami, bivališči, gospodarskimi dejavnostmi – predvsem turističnimi kompleksi), ki so jih brez reda nakopičili glede na trenutne potrebe. Z izginotjem buržoazije so v zgodovinskih središčih izginile tradicionalne razredne delitve in ukinjena je bila gospodarska valorizacija urbanih področij (rezidenčne četrti, periferije, delavske četrti). V prvih letih – že od leta 1945 je prišlo do urbanizacije skorajda ruralnih populacij, ki so v večjem delu izhajale iz istrskega podežolja, a tudi iz preostalega dela Jugoslavije. Niso manjkala dejanja vandalizma nad kulturnimi dobrinami, ki so na nek način (tudi neprimerno) spominjale na italijanstvo. Prvo desetletje je minilo pod oznako omejene porabe, dnevnega “životarjenja” med veliko mero ideologije in postopnega uvajanja novosti kot na primer televizije. Prve televizorje smo lahko srečali v Skupnostih Italijanov; potem pa, v petdesetih letih, v četrtnih skupnostih; tako so skoraj vsi v Pulju – dokler se ni razvila jugoslovanska televizija (zagrebški studio) – gledali RAI, Italijansko radiotelevizijo, še posebej nedeljske zabavne oddaje. Velik del družbenega življenja je potekal na institucionalni ravni: v šolah, bolnišnicah, vojašnicah, upravi ali v proizvodnem okolju, kot so tovarne, oziroma potrošnem okolju (prodajalne). Mlade generacije so na ideološki ravni sistematično “razgibavali”

*Pulj, Stavba pošte in telegrafa
(trideseta leta)*

s koledarjem, polnim shodov, nastopov, akademij. Povečanje izobraževanja – na ravni gimnazij in tehničnih ter strokovnih šol – je povečalo število vozačev iz ruralnih središč.

V mestih so se prve velike arhitektonske in urbanistične spremembe začele odvijati v šestdesetih letih, v tako imenovani "liberalni fazi". V skladu z nekim arhitektonskim funkcionalizmom, so zgradili mnoge stanovanjske bloke za bivanje čedalje številčnejšega delavskega razreda. Masivni, montažni stanovanjski bloki so bili – tako kot drugod po Evropi – nekaj inovativnega. Stanovanje in osebni avtomobil, skupaj s hladilnikom, televizorjem in pralnim strojem, so predstavljali novi družbeni status, ki je označeval mesto in, ki se je iz njega širil na podeželja. Naraščajoča prisotnost poletnih turistov iz zahoda – tako kot možnost dela v tujini (Nemčija, Švedska, Nizozemska) – je poživila panoramo socialistične enoličnosti potrošnje. Vpeljali so luksuz in sloge urbanega življenja, ki so bili sicer prilagojeni nizkim dohodkom krajevnega gospodarstva, a se sami po sebi niso razlikovali od modelov zahodne Evrope. Izboljšanje jugoslovanskih gospodarskih pogojev je v obdobju med šestdesetimi in osemdesetimi leti pri-

Pulj, Slavolok Sergijevcev (Arco dei Sergi), sedemdeseta leta

vedlo do vsaj treh ločenih valov gradnje družinskih hiš in stanovanjskih blokov – faz, ki jih je omogočila razpoložljivost finančnih posojil. Ta trend je omogočil rešitev stanovanjskega problema večjega dela prebivalstva; in – čeprav so bili jugoslovanski dohodki, v primerjavi z zahodnimi parametri, nižji – je bil zaradi dejanskega življenjskega standarda, merjenega z lastniškim bivališčem, posedovanjem avtomobila, televizorjev, gospodinjskih aparatov, razpoložljivim časom, socialnimi in zdravstvenimi službami, olajšavami za izobraževanje in pokojnino, jugoslovanski model v istrskem kontekstu vse prej kot plitev, pust; vse prej kot nekaj, kar bi lahko označili kot “realsocializem”. Vsa urbana središča Istre so postala pomembna gospodarska, institucionalna in storitvena središča na subregionalni in regionalni ravni: turizem, industrija, plovba, pa tudi same oborožene sile (prisotne

v Pulju) so bile močan element živahnosti urbanih družb. Sedemdeseta leta, ki so bila na urbanistični ravni – zaradi masovnih vlaganj v turizem – bolj neurejena, so odločno spremenila videz večjih mest, vsaj v primerjavi s tistim, kar so bila do leta 1945. Gospodarska kriza osemdesetih let, inflacija in devalvacija so privedle do obogatitve posameznikov in do vpeljanja novih parametrov v konceptu blagostanja, protiutež temu pa je bilo siromašenje tistih, ki so imeli le stanovanje, dodeljeno s strani podjetja. Mesta so imela dva, nasprotna si obraza: zimskega, katerega značilnost so bili redukcija električnega toka, stari jugoslovanski avtomobili, zakajeni bari, vsiljiva mračnost vsesplošne jugoslovanske depresije; in drugega, poletnega, ko so vse to prekrili novi veliki avtomobili turistov, množice tujcev, ki jih je pripeljal tudi ugodnejši menjalni tečaj, praznovanja po nizkih cenah, posvetni blišč.

Z vzpostavitvijo novih držav – Slovenije in Hrvaške – je koncept *občine* dobil nov, svež pomen: ne le upravna institucija, temveč tudi mesto identifikacije skupnosti. Tranzicijska devetdeseta leta so naredila premik zagotovo proti novi urbanosti in opaznejši družbeni stratifikaciji.

PODEŽELJA

Med obema vojnama so se najbolj obdelana področja v Istri raztezala okrog Kopra (vrtovi), Buj (mešane kulture), Motovuna (mešane kulture), Poreča (vinogradi), Rovinja (vinogradi) in Pulja (vrtovi). Kar zadeva ureditev zemljiških posesti, so bile le-te razdeljene med maloštevilne velike, mnogo srednjih in mnogoštevilnimi malimi lastniki; prevladovalo je neposredno upravljanje, medtem ko so bile male posesti večinoma razdrobljene in razsejane širom ozemlja. Poleg tega so bile dobrine v občinski lasti – pašniki, gozdovi, neobdelane površine – slednje predvsem na območjih Labina, Boljuna, Lanišća, na Cresu in v južni Istri – ter cerkvene in državne posesti. Ovire razvoju poljedelstva so predstavljale predvsem posebne subregionalne situacije: od pomanjkanja vode do močvirnatega ali kraškega značaja tal. V sušnih obdobjih je na najbolj sušnih območjih primanjkovalo vode – ne le za kulture, temveč tudi za ljudi in živali. Kmečko prebivalstvo je živelo v zelo slabih higienskih in zdravstvenih razmerah; kljub temu pa so v tridesetih letih – zahvaljujoč tudi novi politiki preventive (obvezna cepljenja) – nove generacije številčno zrasle. Dejansko, v primerjavi s proizvodnimi kapacitetami in možnostmi, ki so jih nudili bivalni pogoji, so bila istrska podeželja v obdobju med letoma 1935 in 1955 prenaseljena.

Za kmečko pokrajino, ki se je raztezala od Barbana do zahodne obale in je zajemala občine Barban, Sveti Vinčenat, Pulj, Vodnjan, Bale, Rovinj, Kanfanar, Vrsar, Poreč, Novigrad, Umag in Brtonigla, so bile že od nekdaj značilne kmečke hiše, imenovane *stancije* ali *korte*, v katerih so živele razširjene družine, sestavljene iz več generacijskih komponent. Na območju, ki je zajemalo občine Labin, Sušnjeвица, Plomin, Roč, Lanišće, Buzet, Pazin, Grožnjan, Vižinada, Buje, Tinjan, Motovun, Oprtalj in Žminj, pa so prevladovali gozdovi, pašniki in dejavnost živinoreje. Šlo je za slabo naseljeno območje, z razkropljenimi hišami. Tudi tukaj so bile razširjene majhne posesti. Severna Istra – od Bujštine do Kopršćine – je imela najrazvitejša kmečka okolja v regiji.

Med obema vojnama so istrska podeželja doživela splošno stagnacijo, ki so jo povzročile katastrofalne letine, pretirana obdavčitev in izguba tradicionalnih tržišč. Vse to je vplivalo na izseljevanje proti mestom, tako kot tudi v tujino. Vseeno niso manjkali ukrepi za izboljšanje situacije – leta 1928 so začeli dela za bonifikacijo bivših koprskih solin, doline reke Mirne in doline reke Raše, kakor tudi gradnjo istrskega vodovoda. V nekaterih predelih polotoka – predvsem na zahodnem območju (Poreč, Umag) so v tridesetih letih uvedli novosti, kar zadeva tehnike pridelovanja, uporabe umetnih gnojil in uporabe strojev. Tako imenovana “bitka za žito” (*battaglia del grano*), to je prizadevanje, da bi proizvodnja osnovnih žitaric postala samozadostna, se je razširila tudi na istrska podeželja. Vse to je utrdilo nov razred bogatejših kmetov, ki so izkoristili krizo minimalnih lastniških posestev; istočasno je raslo – morda kot še nikoli doslej – število dninarjev; poleg tega so v Istri uvedli spolovinarstvo.

Na hierarhični lestvici istrske ruralne družbe so veliki zemljiški posestniki sestavljali le ozek pas in so bili večinoma Italijani; posedovali so večji del obdelovalne zemlje in gozdov, mline za mletje oljk in žita ter mehanična sredstva. Večinoma so bili plemiškega porekla, medtem ko je majhen del njih izhajal iz visoke in srednje buržoazije. Sledili so bogati kmetje, katerih večina je bila Hrvatov in Slovencev, potem mnogoštevilni majhni in najmanjši lastniki, nato mali najemniki, koloni, spolovinarji in na koncu dninarji – proletariat podeželja. Različni kmečki razredi so – do začetka dvajsetih let – lahko še računali na mrežo zadrug in kreditnih ustanov (kmečkih blagajn, družbenih kleti), ki so bile že

desetletja prisotne v kmečkem gospodarstvu regije. Ko je režim leta 1927 ukinil kmečke blagajne, so se mnogi kmetje hudo zadolžili, da bi bili kos davčnim terjatvam, ki so bile veliko večje od obveznosti, poznanih v avstrijskem obdobju, in mnogi so ostali brez lastnine, bili prisiljeni prodati svoje imetje pod ceno ali prekiniti pogodbe. Izraz “*na inkanto/inkanat*” (inkanat – dražba za poplačilo dolgov; v slovenščini, izraz “priti na

Raški rudnik, rov Carlotta

kant” – op-prev.) v lokalni hrvaščini, ki pomeni izgubo vsega imetja, izhaja iz tistih let. Proletarizacija podeželj je dosegla svoje vrhunce ravno v obdobju med letoma 1928 in 1943. Od tega so imeli korist že takrat dobro stoječi kmetje – tako imenovani “kulaki“, ter posojevalci denarja iz mest. Zamero, ki sta jo hrvaško in slovensko podeželje kuhala do italijanskih mestec – prinašalk raznarodovalne sodobnosti – se je še dodatno okrepila.

Kriza majhne lastniške posesti in splošno družbeno neugodje na podeželjih sta se pretvorila v pojav razbojništva, ki se je v Istri v dvajsetih in tridesetih letih dogajalo v obliki tatvin in ropanja ter kraje živine. Močno je poraslo v vseh notranjih predelih Istre, predvsem v trikotniku, ki gre od Kanfanarja do območja severno od Pazina, nato proti Poreču, Rovinju in Balam. Kraje živine (ovac, goveda, delovne živine, perutnine) – tudi celih čred – so se dogajale bliskovito, ponoči, v škodo osamljenih podeželskih kmetij (*stancij*), storilci pa so izginjali v goščavah, po poteh, ki jih je poznalo samo krajevno prebivalstvo. Razbojniške bande so sestavljali večinoma kmetje, ki so lahko računali na mrežo posrednikov v mestecih in starih italijanskih provincah, kamor so ukradeno blago prodajali. Neredko so bili na primer mesarji v mestecih tisti, ki so kupovali ukradeno živino po nizki ceni, da bi jo nato prodali po višji. A ukradeno živino so lahko pošiljali tudi izven Istre, proti Jugoslaviji ali drugim italijanskim provincam.

Po letu 1945 so velik del zemljiške posesti nacionalizirali in postopoma uvedli kmetijske zadruge po sovjetskem modelu. Želeli so načrtovati kmetijsko proizvodnjo, vendar se bili rezultati slabi. V petdesetih letih so šle zadruge v zaton, medtem ko so se ponovno razvili mali proizvajalci in specializirana kmetijska podjetja v nekaterih sektorjih, kot v sektorju sadja in zelenjave ali vinarstva. S povečevanjem turizma so od šestdesetih let dalje omenjena podjetja našla nov trg. Istočasno se je na podeželjih začel proces razljudenja. Dobršen del prebivalstva notranje Istre (hrvaško in slovensko prebivalstvo) se je steklo v obalna urbana središča, ki so bila ostala brez prebivalstva. V vasicah – predvsem tistih podgorske Istre – so ostali le starci. Splošno razljudenje je doseglo svoj vrhunec v devetdesetih letih, ko so ponovno pomislili na vlogo majhnega ruralnega naselja na ravni turizma in kmetijstva, specializiranega za kakovostne proizvode.

RAZVOJ IZOBRAŽEVANJA

Že na začetku dvajsetega stoletja je bila v Istri nepismenost minimalna. Temu so botrovali različni dejavniki: vsekakor je bila to obveznost obiskovanja prvih štirih razredov osnovne šole, ki je izhajala še iz druge polovice devetnajstega stoletja, še bolj pa nacionalna nasprotja, ki so širše izbruhnili v obdobju 1880-90, ko je – z namenom “nacionaliziranja množic” – po vseh podeželnih polotoka naraslo število nacionalno usmerjenih šol (Društvo svetih Cirila in Metoda, Nacionalna zveza). Razširjeno osnovno šolanje – četudi je bila iz njega, dejansko, v nekaterih bolj osamljenih področjih regije izključena ženska populacija – je, gledano v celoti, predstavljalo prvo modernizacijo istrske družbe; to je bil proces, ki se je odvil mnogo pred spremembami gospodarskih in družbenih modelov.

Naslovna stran šolskega spričevala iz leta 1943

Do začetkov dvajsetih let opazamo mnogoterost izobraževalnih ustanov, predvsem v osnovnem izobraževanju, kar pomeni, da je vsaka nacionalna komponenta, prisotna v Istri, “vzgajala svoje sinove v nacionalnem duhu”, ki se ji je zdel primeren. Tradicionalno delitev (v gospodarskih in družbenih vlogah) na mesta, mesteca, in podeželske vasi je še dodatno poudarila delitev na italijanske, hrvaške in slovenske osnovne šole. Drugačna pa je bila situacija na ravni višjih šol, ki so izobraževale za različne poklice in stroke, ali pa so – v gimnazijah – pripravljale bodoče elite: razen hrvaške gimnazije v Pazinu, je prevladovalo šolanje v italijanskem jeziku. Ta situacija, ki je, med drugim, izražala kompleksnost Istre, se je spremenila v prvih letih fašizma. Nacionalno poenotenje po italijanskem ključu je izbrisalo hrvaške in slovenske šole, medtem ko je fašizacija družbe pripeljala do ideološkega uokvirjenja, tipičnega za totalitarne režime - vzgajanja otrok in mladine na podlagi strogo postavljenih shem (*Figli della Lupa* (Si-

COMITATO POPOLARE DI LIBERAZIONE - SEZIONE CULTURALE DI Bolzano

No. 6 Anno scolastico 1944/45

Direzione della scuola elementare di Bolzano

ATTESTATO DI STUDIO

Si certifica che l'alunna Luciana Balilla
figlia del fu Balilla e di Giuseppina Giovanni
nata a Bolzano il 9 maggio 1922
ha compiuto con profitto gli studi della classe quinta

MATERIE D'INSEGNAMENTO	QUALIFICA
1) Lettere ed esercizi per l'acquisto di lingua italiana	<u>sufficiente</u> (3)
2) Ortografia	()
3) Lettera repubblicana e recitazione	<u>sufficiente</u> (3)
4) Aritmetica	<u>sufficiente</u> (3)
5) Nozioni sulle discipline	<u>sufficiente</u> (3)
6) Storia	<u>sufficiente</u> (3)
7) Geografia	<u>sufficiente</u> (3)
8) Disegno e bella scrittura	<u>sufficiente</u> (3)
9) Canto	<u>buono</u> (2)
10) Educazione	()
11) Lavori domestici e lavoro manuale	<u>buono</u> (2)
12) Qualifica attribuita all'alunno dall'insegnante di religione	<u>buono</u> (2)
13) Condotta	<u>buono</u> (2)
Valore e carattere dimostrati nella ginnastica e nei giochi	<u>buono</u> (2)
Rispetto all'igiene e pulizia della persona	<u>buono</u> (2)

Bolzano, il 10 giugno 1945

Per il C.P.L. - Sezione Culturale
V. Balilla

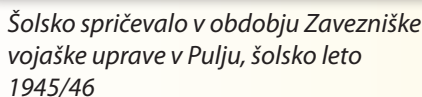
Firma dell'insegnante:
Giuseppina Giovanni

Si indica col numero indicativo del posto ai quattro angoli questi valori: 1° Buono, 2° Buono, 3° Sufficiente, 4° Insufficiente.

Spričevalo za šolsko leto 1944/45

novi volkulje – op.prev.), *Balilla, Gioventù Universitaria fascista* – (Fašistična univerzitetna mladina – op.prev.)), zaradi česar je izobraževanje državljana potekalo po etapah, ki so označevale njegovo zavedanje o pripadnosti “popolnemu” političnemu in nacionalnemu sistemu, ki je bil ravno zaradi tega nesporen.

Velik del tistih, ki so bili do leta 1943 deležni višje (v licejih ali tehničnih šolah) ali univerzitetne izobrazbe, se je v obdobju med letoma 1945 in 1954 izselilo, medtem ko se je iz Jugoslavije vrnilo precej hrvaških in slovenskih diplomirancev. Množico prebivalstva so v prvih letih “prevzgojili” v “ljudskih šolah”; ideologizirana kultura je morala izbrisati vse, kar je spominjalo na preteklost in na meščansko družbo. Prehod iz enega v drug sistem pa vseeno ni izbrisal struktur višjih šol, ki jih je novi režim, seveda, potreboval. V osnovnem šolstvu je obvezno šolanje v italijanskem okvirju trajalo pet let, nato sedem, kasneje – v petdesetih letih – pa osem; to je bila osnovna šola, sestavljena iz dveh štiriletnih ciklusov. Po teh osmih letih so se lahko vpisali na poklicne ali tehnične šole, ali na

Gledano v celoti, se je raven izobrazbe prebivalstva, živečega v Istri, znatno povečala v jugoslovanskem obdobju. Osem let šolanja je bila minimalna zahteva; mnogi so prejeli tehnično in strokovno izobrazbo, kar je pomenilo skupaj dvanajst let šolanja; razširjena je bila tudi kategorija tistih, ki so imeli dveletni specialistični, parauniverzitetni študij, medtem ko se je število diplomirancev lahko kosalo z zahodnimi parametri.

V tem obdobju je tudi italijanska skupnost obnovila svoj intelektualni razred in mnogi mladi ljudje, ki so ostali, so začeli obiskovati najprej univerzi v Zagrebu in Ljubljani, kasneje pa – čedalje bolj odprto – tudi italijanske, predvsem univerzo v Trstu in Padovi.

MODERNIZACIJA ZDRAVSTVA

Slabi družbeno-gospodarski in zdravstveno higienski pogoji dobršnega dela istrskega prebivalstva na začetku dvajsetih let (pomanjkanje vode, manjkajoča kanalizacija, nezdrave četrti urbanih središč in kmečkih hiš, nepismenost, pomanjkanje čistoče in osebne higiene, nezadostno prehranjevanje) so povzročali visoko stopnjo otroške umrljivosti, ki se je pojavljala predvsem na podeželjih z nalezljivimi boleznimi, kot so malarija, tifus, trahom, tuberkuloza, davica, spolne bolezni. Problem umrljivosti otrok, zaradi katerega sta bili Istra in celotna Julijska Benečija na žalostnem prvem mestu na italijanski nacionalni ravni, je fašistični režim reševal z uvedbo zakonov o skrbi za ženske in z razširitvijo mreže struktur za pomoč slednjim. Tako so leta 1931 delovali pediatrične posvetovalnice v Pulju in na Cresu, ena posvetovalnica za porodnice v Pulju, materinski refektoriji za doječe matere v pomembnejših mestecih, otroški vrtci, zavetišča za zapuščene otroke. Ustanova z imenom *Opera Nazionale Maternità e Infanzia* (Onmi – Nacionalna dobrodelna družba

Otroške jasli, tobačna tovarna v
Rovinju, trideseta leta

za materinstvo in otroštvo - op.prev.), ki je skrbela za pomoč materam in majhnim otrokom, je bila prisotna predvsem v mestih, medtem ko je bila na istrskih podeželjih njena mreža bolj slabo razvita.

Kar zadeva nalezljive bolezni, se je obseg nekaterih (trahom, davica, spolne bolezni, tifus) zmanjšal v tridesetih letih; drugi dve – malarija in tuberkuloza - pa sta bili še vedno zelo razširjeni, predvsem na podeželjih, kjer je bilo težko prepričati ljudi v zdravljenje in preventivno delovanje, ker niso zaupali zdravnikom. Po letu 1926, ko je pojav malarije v celotni Istri dosegel endemične razsežnosti, so se sanitarna okolja, krajevni zavodi in država mobilizirali v boju proti tej bolezni. Kljub brezplačnemu razdeljevanju kinina obolelim in nadzoru ribnikov v južnem predelu Istre ter eksperimentiranju z novimi znanstvenimi odkritji na Protimalarijski postaji v Rovinju, ki jo je vodil Massimo Stella, ukrepi oblasti niso popolnoma rešili problema. Tudi boj proti tuberkulozi - čeprav so se ga lotili z ustanavljanjem zdravstvenih struktur (dispanzerji, bolnišnica, sanatorij, morski hospici, poletne kolonije) se je izkazal z nezadostnega za rešitev tistega, kar je v bistvu bil širok gospodarski in družbeni problem. Obvezna cepljenja pa so, kljub vsemu, povečala možnosti preživetja mlajših generacij, predvsem s prihodom tridesetih let.

Tekom jugoslovanskega obdobja se je poskus moderniziranja stika populacije z medicino nadaljeval. Vzgojna struktura je pripomogla k širjenju zdravstvene kulture, medtem ko je nadzor nad prebivalstvom – s pregledi na naborih za moške in podporo babic za ženske – pripomogel k novemu preobratu, ki je prebivalstvo zbližalo s preventivno medicino. Liberalizacija na področju zdravstvene kulture se je odrazila tudi v načrtovanju rojstev. Krepitev in modernizacija bolnišničnih struktur, koncentriranih v večjih središčih – v Pulju, na Reki in v Izoli – se je zgodila predvsem v sedemdesetih letih. Gledano v celoti, je socialistični sistem v zadnjih dveh desetletjih Jugoslavije zagotovil dobre zdravstvene službe (včasih z odličnimi strokovnjaki) brez stroškov ali dodatnih bremen za državljana; od tega je imelo korist predvsem starejše prebivalstvo.

OBIČAJI, IDEOLOGIJA, UČENA KULTURA, MASOVNA KULTURA

Modernizacija običajev je tudi v Istri sledila shemi širitve od urbanih središč na ruralna. Že vse od tridesetih let je bilo pomembno spreminjanje običajev v ruralnih središčih, ki so jih zajeli dohodki in zaslužki tistih, ki so delali v raških rudnikih; ljudje so tradicionalne narodne noše zamenjali s suknjiči, srajcami, kravatami – skratka z modo, ki so jo videvali v mestu. Začeli so poslušati radio, spoznavati kino, sanjati o kolesu. Neko prvo pohenjenje v slogu oblačenja se je pojavilo okrog leta 1940; na nek način je *stari režim* – v načinu oblačenja in razmišljanja – trajal vse do leta 1940-45.

Emancipacija ženske in ženskega lika se je zgodila najprej v urbanih, industrializiranih središčih. Like učiteljice, delavke, delavke v tobačni tovarni, uslužbenke, prodajalke, bolničarke je bilo mogoče srečati najprej na Reki in v Pulju, nato v Kopru in Rovinju ter kasneje v drugih manjših središčih. Enakost med moškim in žensko je bila še dodatno potrjena v jugoslovanskem obdobju, četudi so se stvari dejansko – v konkretnem podeželskem življenju – zelo počasi spreminjale. Vsekakor so pri tem odločilno vlogo odigrala sredstva obveščanja in zabave – od gledališča in kina do televizije -, kakor tudi raven izobraženosti.

Civilni model mest je – čeprav od daleč – sledil trendu oblačenja in okusa zahodnih modelov, vse dokler je – med šestdesetimi in sedemdesetimi leti tudi v Istro, vzporedno s porastom potrošnih dobrin, prišel val svobode običajev in mladinske mode – od oblačil do dolgih las, do razširjenosti lahkih in težkih drog, do tako imenovane seksualne revolucije, do poslušanja glasbe za množice. Vendar so pogosto - kot se dogaja bolj ali manj vsepovsod – te težnje sobivale s prebivalstvom, ki

Antonio Gandusio,
igralec (1873-1951)

*Festival jugoslovanskega filma,
Arena v Pulju, sedemdeseta leta*

jih je sprejelo, ne da bi dojelo najgloblji pomen določenih sprememb. V obdobju od leta 1970 do leta 1980 so se z vidika običajev stvari spremenile mnogo bolj kot v obdobju 1940-1970.

Če se običaji na koncu koncev niso dosti razlikovali od zahodnih modelov, pa je bilo družbeno življenje apolitično, po možnosti anacionalno (po obdobju 1971-76) in polno ideologije v duhu "jugoslovanskega socialističnega eksperimenta". Odnos z državo se je razvijal skozi ideološko iniciacijo, ki je potekala od oblikovanja pionirjev do socialistične mladine in nato do morebitne vključitve v Zvezo komunistov. Med običaji, državljansko zavestjo in čutom za državo, je ideološki faktor dejansko ustvarjal razpoke in navidezne neskladnosti. Ideologija je predstavljala tancico za družbo, ki je doživljala močno modernizacijo in, ki se je zavedala dejstva, da – kot so govorile režimske parole – ne spada ne na Zahod ne na Vzhod.

Množična kultura je od leta 1950 do začetka devetdesetih let stalno rasla – od estetskih in glasbenih okusov do prostega časa. Tudi v Istri so sledili različnim modam, ki jih je narekoval trg,

in šele v zadnjih letih so ljudje prešli k individualnemu, a še ne h kritičnemu okusu. Učena kultura – seveda nacionalna – je tekom ideoloških let predstavljala neke vrste laični obred, ki je spremljal leta oblikovanja določenega osebk, uradno – v svoji družbeni vlogi – pa se je predstavljala filmskimi, kot je Puljska, in umetniškimi razstavami.

Kultura je delovala, zahvaljujoč javnemu financiranju. V Istri – perifernem ozemlju – so jo krajevni intelektualci vedno doživljali kot nekaj pomembnega. Navezanost na nacionalno pripadnost je bila v tej periferiji (od revij, do dnevnikov, do kulturnih ustanov) – na žalost – močnejša, kot v samih kulturnih prestolnicah – Zagrebu ali Ljubljani. Čeprav je bila Istra zgodovinsko multikulturna, je določena multikulturna klima prišla na površje šele v osemdesetih letih – ko je Milan Rakovac prevedel dela Tomizze – z italijanskimi napisi v reviji “Istra”, ki je bila uradna revija za kulturo. To je bilo kratko obdobje, kateremu je sledil – od leta 1991 s krizo jugoslovanske federacije in njenim razpadom – povratek k “močnim” temam nacionalne identitete.

PULJ V DVAJSETEM STOLETJU

Puljčani in puljska narečna istrsko-beneška govorica (natrapana z germanizmi) so predstavljali lokalni element mesta, ki je združevalo predstavnike vseh narodov Cesarstva (simbol tega je bila “*Viribus Unitis*” (z združenimi močmi –op.prev.), oklopna ladja, potopljena v pristanišču) v službi mornarice. Pulj je bil – tako, kot Reka – večnacionalno mesto, čeprav vojaško, vse do leta 1918. Prehod k Italiji je na precej surov način ukinil to značilnost, četudi so nekateri Avstrijci, Čehi, Madžari ostali in še naprej živeli v Pulju. Italijanski nacionalni element, ki je bil večinski, in manjšinski hrvaški element, sta bila od takrat edina, ki sta označevala urbano tkivo. Nacionalni spor – če je obstajal – pa je vseeno prešel v drugi plan zaradi gospodarske in družbene krize,

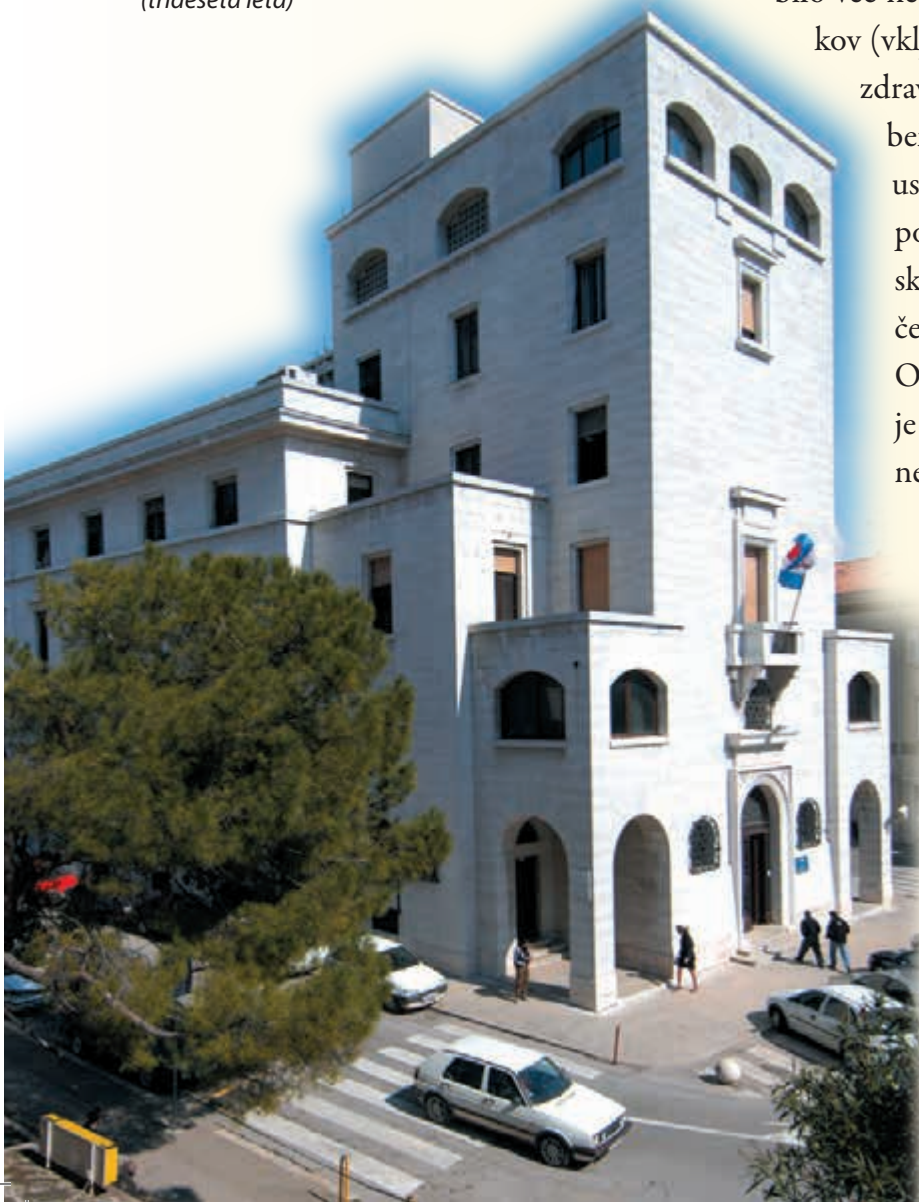
ki je doletela mesto v letih 1919-20. Arzenal za italijansko vlado ni bil donosen, zato ga je doletelo veliko rušenje: to je bil konec puljskega delavskega razreda, ki je vstal maja 1920. leta.

Fašizem je s svojimi aktivisti v mesto prinesel nacionalno nasilje. Pregarjali so predstavnike hrvaških političnih sil. V letih 1920-22 se je tako začel prvi tihi eksodus Hrvatov in nezaposlenih delavcev. Pulj se je zmanjšal: strateške funkcije je ohranil le deloma (postavili so novo bazo za hidroplane), medtem ko je zrasla njegova institucionalna vloga glede na to, da je bil glavno mesto province (Istrske province) s koncentracijo šol vseh stopenj, upravnih institucij, bolnišnic za celotno regijo. Še dandanes so v Pulju vidne javne zgradbe iz tridesetih let, ki izražajo poskus zgraditi moderni Pulj v koraku s časom v smislu arhitektonskega funkcionalizma (pošta, Banka Italije, antituberkulinsko središče, avtobusna postaja). Zagotovo je mesto postalo bolj buržujsko: ni

bilo več neskončnega števila avstroogrskih častnikov (vključno s tehnik, znanstveniki, inženirji, zdravniki), temveč so prevladovali uslužbenci, prodajalci, učitelji - na splošno uslužbenci države, ki so predstavljali najpomembnejše sloje mesta. Svet italijanske periferije, ki je od septembra 1943 začel doživljati pravo pravcato nočno moro. Osvoboditev od Nemcev maja 1945. leta je prepustila mesto mesecem in mesecem negotovosti in strahu.

Dramatično je bilo obdobje od maja 1945 do septembra 1947. Nasproti neučakanosti "novega reda", ki je čakal na vseh, ki so jih stražile anglo-ameriške sile, sta stala tesnoba in zbeganost Puljčanov, ki so pričakovali odločitve pariške Mirovne konference. Lahko bi se spominjali mnogih dogodkov: pomora kopalcev na obali Vergarolla avgusta 1946. leta, katerega vzroke niso nikoli ugotovili - ni znano, ali je šlo

*Pulj, stavba Banke Italije
(trideseta leta)*

za nesrečni slučaj (eksplodiral je peklenski stroj), ali za namerno dejanje za povečanje terorja, ali za poskus nadaljevanja normalnega življenja - vključno s satiričnim novinarstvom časopisa "*El Spin*" (Trn – op.prev.), ki je v iskanju jalove utehe napadal tako imenovane "*Titine*" (pripadnike Titove vojske – op.prev.); projugoslovanski list z naslovom *Il Nostro Giornale* (Naš dnevnik op.prev.) je stal nasproti proitalijanskemu *L'Arena di Pola* (Puljska Arena - op.prev.). Splača se omeniti pogum mnogih "buržujev", ki so morali kasneje oditi: zdravnikov, ki so v bolnišnicah brez razlik negovali vse paciente, vključno s tistimi iz takrat že jugoslovanske Istre, nadzornik za Umetniške dobrine Mario Mirabella Roberti, ki je skrbno delal s svojimi sodelavci iz Arheološkega muzeja, da bi rekonstruirali stebre in zidove Avgustovega templja, ki jih je zavezniško bombardiranje spremenilo v prah, čeprav je vedel, da je bilo to zadnje, kar je lahko v Pulju naredil.

Z letom 1947 se je v zgodovini mesta odprla povsem nova faza. V mesto so prišli novi prebivalci: medtem ko je proletariat prihajal iz hrvaške Istre, so bile strokovne elite – od zdravnikov do profesorjev, do pravnih strokovnjakov – iz drugih jugoslovanskih mest, predvsem iz Zagreba. Šlo je za dislokacijo novega vodstvenega razreda. Ti "buržujski" socialistični tehnokrati - ki so dobivali najboljša stanovanja, ki so kasneje imeli prve avtomobile – so ostali zaprta skupina v odnosu do preostale družbe – zaprta, kot so to bili italijanski odličniki - , ki pa ni imela denarnih sredstev (odvisna je bila od države). Istrsko-hrvaško elito v mestu je bilo čutiti le na ravni vodenja partije – med bivšimi borci, ki so sedaj opravljali funkcije v različnih komitejih.

Jugoslovanski Pulj je ponovno aktiviral ladjedelnico "Uljanik" in v kratkem času se je razvil razred usposobljenih tehnikov. "Tehnična" družba – od inženirjev do delavcev – je predstavljala industrijski obraz mesta. Do šestdesetih let so delali za preživetje,

Alida Valli, igralka
(1921-2006)

Ladjedelnica "Uljanik", Pulj (sedemdeseta leta)

nato so z ugodnimi krediti začeli zidati družinske hiše in se je začelo širiti določeno blagostanje, medtem ko je razširjenost osebnih avtomobilov ("Fičkov") omogočila vračanje na podeželje – vsaj ob koncih tedna. Mnogi delavci – že urbanizirani kmetje – se niso nikoli uspeli dokončno ločiti od podeželja, od rojstnih vasic (ki so vseeno ostajale prazne), niti niso nikoli uspeli postati meščani, to je ljudje z urbanim življenjskim slogom. Vse to je pripeljalo do dekadence kulturnega in družbenega življenja mesta, ki jo je simboliziralo zaprtje mestnega gledališča – bivšega "Ciscutti".

Pulj je bilo pomembno jugoslovansko vojaško središče; zopet je prišlo do velike prisotnosti mornarjev (v prostih dnevih je bilo mesto vse belo od uniform), tako kot v času Avstro-Ogrske, in Pulj je postal mesto urjenja in izobraževanja mornariških in letalskih častnikov. Avstrijske vojašnice so bile zopet obljudene in zgradili so še nove; deli obale, kot na primer polotok Muzil, otok Svete Katarine in Puntizela pa so ostali pod vojaško pristojnostjo. *Svet Jugoslovanske ljudske armade* (JLA) je kljub temu ostal zaprt vase s svojimi vojašnicami, svojimi kantinami, svojim standardom, svojim *Domom JLA*. Odhod JLA jeseni leta 1991 ostaja ena od najbolj napetih strani puljske zgodovine; dogodek, ki se je na srečo dobro končal.

REKA V DVAJSETEM STOLETJU

S propadom habsburškega cesarstva in sistema se je politična usoda Reke neizogibno znašla razpeta med tremi izbirami: italijansko opcijo, jugoslovansko opcijo in rešitvijo, ki je temeljila na avtonomnosti mesta ali celo regije, razvite okrog Reke in Kvarnerja, ki bi ležala med Italijo in nastajajočo državo južnih Slovanov. Celotno problematiko in njene rešitve označujemo s pojmom *reško vprašanje* – vprašanje, ki je bilo v središču diplomatskih pogovorov med velikimi silami leta 1918. Avtonomistična rešitev, ki je tudi na Reki imela nemalo privržencev (struja, ki jo je vodil Riccardo Zanella), je bila namreč zahteva velesil – od Francije do Združenih držav, ki so želele razrešiti problem z ustanovitvijo tamponske države in torej prenesti dokončno izbiro – s pomočjo plebiscita – na manj napete čase. V mestu, kjer so bile prisotne medzavezniške vojaške sile, je koncem oktobra 1918 mestna oblast na bolj ali manj formalen način prešla na jugoslovanski narodni svet, ki je hotel priključitev k ozemljem v pristojnosti Na-

*Reka, Italijansko-jugoslovanska meja
na reki Riječini*

Ladjedelnica 3. maj" na Reki

rodnega sveta v Zagrebu (Hrvatje, Slovenci, Srbi, ki so že spadali v Avstroogrsko cesarstvo), v pričakovanju jugoslovanske združitve; oblikoval pa se je tudi (29. oktobra 1918) Italijanski narodni svet, katerega je vodil Antonio Grossich, ki je močno želel priključitev k Italiji. Italijanski svet je sprožil zahtevo za italijansko zasedbo mesta v prvih dneh novembra. Dejansko je – v okviru prevzema nadzora nad Istro in Dalmacijo, ki ga je 3. novembra sprožila Kraljevina Italija - na Reko dne 4. novembra 1918 prispela italijanska vojaška mornarica. Tudi tu so – tako kot v drugih obalnih mestih – v naslednjih tednih razpustili jugoslovanski narodni svet in, bolj ali manj potihoma, iz institucij umaknili vse projugoslovanske osebnosti. Leto 1919 je bilo priča začetku diplomatskih pogajanj; ko je že kazalo na avtonomistično rešitev s prihodom anglo-ameriških sil javnega reda, je prišlo do pohoda in zasedbe mesta s strani legionarjev Gabriela D'Annunzia, kar je postavilo v težaven položaj italijansko diplomacijo. *Regentstvu Kvarnerja*, ki ga je D'Annunzio ustanovil leta 1920, pa je bilo tako in tako usojeno, da bo prej ali slej propadlo; potreben je bil le čas. Diplomatska pogajanja so se – po raznoraznih zgodah in nezgodah – iztekla v Rapalski pogodbi iz novembra 1920 – dogovoru med Italijo ter Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev, v skladu s katerim je Reka prehodno po-

stala neodvisno mesto-država. V bistvu je bila to določena ponovitev madžarskega *corpus separatum* (poseben del – op. prev.). V neodvisni Reki so se na volitvah 1921. leta uveljavili avtonomisti Riccarda Zanelle, vendar je bila to kratkotrajna izkušnja, ki so jo pri raznih pobudah ovirale italijanske vlade. Kaj kmalu so se tudi v kvarnerskem mestu razširila fašistična jedra, ki so prevzela oblast potem, ko so Reko priključili k Italiji na podlagi Rimske pogodbe iz januarja 1924 (dogovor o prijateljstvu med Mussolinijem in Pašićem). V nemirnih letih obdobja 1918-24 je bilo – že takrat mnogonacionalno in kozmopolitsko mesto – priča sektaškim bitkam med različnimi nacionalnimi strujami in avtonomisti.

V obdobju od leta 1924 do let 1943-45 torej sledi italijanska faza zgodovine Reke v dvajsetem stoletju. Mesto se je nahajalo na skrajnem vzhodnem delu Kraljevine Italije in to dejstvo je oslabilo njegovo gospodarsko osebnost, tako kot se je zgodilo Trstu in Pulju. Kraljevini SHS so prepustili Luko Baross, t. j. pristanišče Sušak. Znotraj samega mesta, na reki Riječini, je potekala državna meja – s stražarji in bodečo žico. V dvajsetih in tridesetih letih je mesto doživelo posodobitev zunanje podobe po italijanskem ključu; zgradili so nekaj palač in posodobili promet, a v bistvu je mestno jedro ostalo tisto iz leta 1914.

V letih 1943-45 je prišlo na dan ponovno več različic usode Reke: od poskusa organiziranja italijanskega odpora okupaciji s strani Nemcev in pristašev Italijanske socialistične republike, do zahtev Paveličeve Hrvaške, do jugoslovanskega osvobodilnega gibanja s Titovimi komunisti, ki so se vtihotapljali v mesto. Ko pa so prispele jugoslovanske vojaške sile, je bila usoda Reke zapečaten: glede na predhodne dogodke po prvi svetovni vojni, nobena velesila, še najmanj pa Italija, ni nameravala postavljati zahtev. Jasnó je bilo, da bo Reka postala največje jugoslovansko pristanišče, čeprav je bilo – uradno – potrebno počakati na zaključke Mirovne konference v Parizu leta 1947. Tako je tudi Reka doživela svoj eksodus Italijanov. Dolgo so ostali tisti, ki se niso mogli odločiti, med katerimi je bil tudi pisatelj Enrico Morovich, na koncu pa je ostala določena manjšina, ki pa je vseeno združevala najboljše italijanske intelektualne moči v regiji.

Jugoslovanska leta mesta Reke so leta vrtoglave in pretirane rasti na demografski, gospodarski in družbeni ravni: celotno gri-

čevnato področje nad zgodovinskimi jedri iz šestnajstega in sedemnajstega stoletja so prekrili s stanovanjskimi bloki. Urbano področje se brez prekinitev razteza od Opatije do Bakra: to je na silo, brez predhodno izdelanih načrtov, spremenjena pokrajina. Reka je postala največje jugoslovansko pristanišče z željo postati drugo največje mesto Hrvaške, četudi ni uspela postati medregionalno glavno mesto Istre, Kvarnerja in Gorskega kotarja, kot je bilo načrtovano z ustanovitvijo Skupnosti občin Reke v sedemdesetih letih. To je bilo mesto velikega gospodarskega pomena, ki pa se na kulturni ravni – kljub ustanovitvi univerze – ni uveljavilo tako, kot bi se lahko. Od kozmopolitstva je ostala le italijanska skupnost, po letu 1991 pa so ugotovili prisotnost srbske in madžarske manjšine. Med dejstvom, da se nahaja na obrobju hrvaške nacionalne dimenzije in željo po uspehu – zahvaljujoč preteklosti iz devetnajstega stoletja, ki je bila vsekakor pomembna in vsekakor ne enonacionalna – je usoda Reke kot srednjeevropskega pristanišča od devetdesetih let dalje postala ena od stalnih tem v mestu, čeprav realnost privatizacij in liberalizacij dejansko – na travmatičen način, s težkimi socialnimi posledicami – ruši Reko-industrijo, svet njenih ladjedelnic in njenih podjetij.

DVE INTELEKTUALNI USODI: MIJO MIRKOVIĆ IN FULVIO TOMIZZA

Mijo Mirković – Mate Balota (1898-1963). Ena največjih hrvaško-istrskih osebnosti dvajsetega stoletja; angažiran ekonomist, literat in intelektualac. Rodil se je v kraju Rakalj v družini kmečkega porekla; po hrvaški gimnaziji v Pazinu in maturi, opravljeni na Moravskem, je študiral najprej na univerzi v Zagrebu, nato v Berlinu in Frankfurtu na Majni, kjer je doktoriral iz ekonomije. Od leta 1928 dalje je poučeval ekonomske predmete v Subotici, Novem sadu in Beogradu, ter leta 1940 postal redni profesor. Po letu 1945 je bil med pobudniki ekonomskih študij v Jugoslaviji, ustanovil je ekonomsko fakulteto na zagrebški univerzi, bil je član

jugoslovanske akademije v Zagrebu, sprožil je več raziskovalnih projektov. Leta 1919-29 je začel uporabljati psevdonim Mate Balota, ko je pisal sestavke na istrske teme (kronike, komentarje). V Frankfurtu je obiskoval predavanja Wernerja Sombarta; politično se je opredelil za levičarja (socialista). Pomemben je bil njegov prispevek k ekonomskemu razmišljanju o prehodu zaostalih agrarnih družb (tipičnih za Jugoslavijo in balkansko območje) v napredne agrarne družbe, dopolnjene z razčlenjenim tržnim sistemom in relativno industrializacijo. Na koncu druge svetovne vojne je bil član jugoslovanske delegacije na Konferenci zunanjih ministrov v Londonu in Parizu (1945-1946) ter na Mirovni konferenci v Parizu (1946). Angažiral se je za to, da bi tudi zahodna Istra prešla k Jugoslaviji, čeprav ni zanikal italijanske specifičnosti mestec (ne pa Pulja, ki ga je štel za večnacionalnega z zgodovinsko hrvaškim večinskim prebivalstvom). Njegovo literarno delo, ki zajema poezije, pripovedništvo in esejistiko, posvečeno istrskim tematikam, je pod močnim vplivom zgodovinske situacije, v kateri so zanikali hrvaško nacionalno identiteto v Istri, ki jo je fašizem uradno preganjal. Njegova Istra je bila južna Istra skopega podeželja in morja; Balota je objokoval izgubljeno arhaičnost, opisoval je trdo življenje hrvaškega kmeta, poveličeval je njegovo moralno in duhovno sposobnost, opisoval je svet, ki ga je štel za višjega od mestnega (konkretno Pulja). Mesto s svojimi sloji – mišljeni so italijanski (ali beneški) – je bilo nekaj tujega, hladnega (če ga nisi poznal, ga vsekakor nisi razumel). Balotov kmečki svet se je prikazoval kot nacionalno homogen, podrejen mestu in sodobnosti, ki jo je le-to izžarevalo, sicer izobčen, a pristen; kmetje so govorili čakavščino – govorico, ki je izražala ruralno in obmorsko civilizacijo; njihovo življenje je bilo večna bitka za preživetje, narejena iz trpljenja in bolečin. Ta ljudski svet je - po Balotovem mnenju – vseboval vse bistvene vrednote istrske "biti". Nasproti temu je bil meščanski svet – negativen in umeten, kjer so živeli "gospodarji", "izkoriščevalci", pa tudi "vladarji" Istre, katere je opisoval s sovražnimi besedami in z njimi tudi tako ravnal. Balotova Istra, oziroma kmečka Istra, je bila videla, kako so se vrstile mnoge vladavine, a "resnična" istrska identiteta je ostajala identi-

*Mijo Mirković – Mate Balota,
ekonomist in pisatelj (1898-1963)*

Fulvio Tomizza,
pisatelj (1935-1999)

teta hrvaškega kmeta – edinega, ki je imel pravico ponovno pridobiti in uveljaviti svojo nacionalno in kulturno identiteto.

Fulvio Tomizza (1935-1999). Literat in intelektualec, obmejni človek, rojen v Materadi (Umag). Leta 1955 – po dokončnem prehodu bivše Cone B k Jugoslaviji – je z družino optiral za Italijo. Čeprav je odslej živel v Trstu, se je vedno vračal v rodni kraj, kjer je prebival dolga obdobja in, kjer so uzrli luč sveta njegovi najbolj znani romani. Potem, ko je obiskoval gimnazijo v Kopru in semenišče v Gorici, je študiral na univerzah v Beogradu in Ljubljani. V Trstu je živel od leta 1955 in je mnoga leta delal na RAI (italijanski radioteleviziji) kot urednik. Svojo dejavnost pisatelja je začel v glavnem mestu Julijske Krajine. Tematike, ki jih obdeluje v svojih spisih, so na splošno vezane na njegovo rodno zemljo – Istro – na ljubezen in hrepenenje, ki ju je do nje vedno čutil. V zvezi s tem, v njegovih delih najdemo teme otroštva, drame eksodusa, konflikta med kmečko in me- ščansko mentaliteto in druge. On predstavlja tipičnega “obmejnega” pisatelja in človeka, v katerem sobivata – a se istočasno tudi spopadata – dva svetova in, posledično, dve različni kulturi.

Tomizza je pisatelj *istrstva* – razumljenega kot srečanje, sobivanje, medsebojno razumevanje dveh ali treh različnih narodov in kultur, ki sestavljajo Istro: italijanskega, hrvaškega in slovenskega. Istrski svet, ki ga je on raziskal, je bil kmečki svet - za katerega sta bila značilna mešana realnost (italijanski, hrvaški, slovenski, srbski, nemški...) in verski pečat -, v katerem so ljudem, po drugi svetovni vojni, odvzeli njihovo zemljo in jih prisilili k izkoreninjenju. Bolečine, ki jih je povzročil spor med italijanskim in slovenskim svetom, so mu zadajale veliko trpljenja, a v njegovih delih ni do nikogar čutiti mržnje, temveč sočutje, obžalovanje, solidarnost do avtohtonih prebivalcev in novih prišlekov v Istri.

Izmed njegovih najpomembnejših romanov naj omenimo dela z naslovi *Materada* (1960), *La città di Miriam* (Miriamino mesto - 1972), *La miglior vita* (Boljše življenje - 1977), *L'amicizia* (Priateljstvo - 1980), iz zgodovinskega pripovedništva pa *Il male viene dal Nord* (Zlo prihaja s severa – op.prev. - 1984) in *Quando Dio uscì di chiesa* (Ko je Bog odšel iz cerkve – op.prev. - 1987).

OSEMDESETA LETA: GOSPODARSKO STANJE

Proti koncu Jugoslavije, se je Istra izkazovala kot regija, polna gospodarskih resursov in z visokim dohodkom. Bruto produkt, dosežen na hrvaškem delu polotoka v osemdesetih letih (1986) je presegal povprečje republike Hrvaške za 38% in zvezno jugoslovansko povprečje za 74%. Stopnja zaposlenosti je bila visoka: če je imela Hrvaška 346 zaposlenih na 1.000 prebivalcev in Jugoslavija 229, je Istra dosegla število 441. Primarni sektor - poljedelstvo in ribištvo – je bil udeležen v produktu s 7%, industrija – vključno z ekstraktivno – s 40 %, ostalo je ustvaril terciarni sektor, v katerem je imel turizem 20%-ni, trgovina pa 15%-ni delež.

Industrija je bila prisotna v Pulju z ladjedelnico in tovarnami cementa, gradbenih materialov, stekla, tekstila, prehrabnenih proizvodov in čevljev; na območju Labina s tovarnami strojev, termičnih aparatov, plovil, tekstila, igrač, cementa; v Umagu s cementarno in tovarno barv, v Bujah s tovarno kalkulatorjev, v Pazinu s prehrabnenimi proizvodi, tekstilom in kemičnimi proizvodi, v Rovinju s tobačno tovarno in konzervno industrijo, v Buzetu s komponentami za avtomobile in pivovarno; na slovenskem delu so bili v Kopru pristanišče, plovne družbe, uvozno-izvozne družbe, industrija avtomobilskih delov, v Izoli pa konzervna industrija.

Turizem je bil najdonosnejši sektor. Sredi osemdesetih let so bili tuji gostje predvsem Nemci – 45%, nato Avstrijci (14%), Italijani (11%), Angleži (10%), Nizozemci (7 %). Poleg tradicionalnih kampov in hotelskega sistema, koncentriranega v najpomembnejših krajih (Umagu, Poreču, Rovinju, Pulju, Rabcu, Opatiji, Portorožu), se je začel širiti navtični turizem. Če je že kakovost turistične ponudbe izgledala skromna, so pa izjemno konkurenčne cene prehrane in nočitev naredile istrske kraje privlačne za zahodne denarnice.

*Terasa na morski obali, Pulj,
osemdeseta leta*

DEVETDESETA LETA IN OBDOBJE REGIONALIZMA

Med letoma 1989 in 1992 je razvoj političnih sil z regionalno matrico, našel rodovitna tla v hrvaški Istri tako, kot v nobenem drugem jugoslovanskem/post-jugoslovanskem kontekstu. Tukaj smo – od leta 1989-90, v vidu hitrega ponovnega uveljavljanja nacionalizmov kot odgovora na rastočo propagando *HDZ* (*Hrvatske Demokratske zajednice* – Hrvaške demokratične skupnosti) – opazali dva procesa, ki sta težila v nasprotno smer kot ostali dominantni trendi: v prvi vrsti uveljavljanje istrske regionalne identitete – *istrstva* – identitete, ki ni nacionalna in ki so jo mnogi državljani izrazili v popisu leta 1991; kot drugo pa konkretiziranje nekega gibanja, ki se je kasneje prelevilo v politično stranko – *Istarski Demokratski Sabor*, (*IDS* - Istrski Demokratski zbor), in se je izrecno sklicevalo na regionalni kontekst, na zgodovinsko sobivanje med Hrvati, Italijani in Slovenci – torej na večjezičnost in multikulturnost.

Popis leta 1991 je zabeležil ponovno številčno uveljavljanje italijanske manjšine, vznikanje regionalne identitete in razne druge, nehrvaške, nacionalne identitete. Novost se je zgodila v hrvaški Istri, medtem ko se v slovenski Istri regionalna identiteta ni ukoreninila. V primerjavi s podatki popisa iz leta 1981, je bil jasno razviden upad prebivalcev, ki so se opredelili za Hrvate: iz 93,2 na 59,4 % v občini Buzet, iz 65,6 na 39,4 % v občini Buje, iz 88 na 79 % v občini Pazin, iz 78 na 54,5 % v občini Poreč, iz 74 na 57 % v občin Rovinj, iz 78,7 na 44,4 % v občini Labin, iz 62,4 na 55,5 % v občini Pulj. Regionalna identiteta (Istrani) se je pojavila v vseh kontekstih, še posebej v okviru podeželja; zajela je 41,9 % populacije na podeželju Labina, 29 % na podeželju Buzeta, 29,2 % na podeželju Poreča, 28% na podeželju Rovinja, 19,7 % na podeželju Buj, 15 % na podeželju Pazina, 19,9 % na podeželju Pulja. Skupno se je – od 204.547 prebivalcev hrvaške Istre – leta 1991 58,4% popula-

cije opredelilo za Hrvate, 16,3% za Istrane, 6,7% za Italijane, 4,7% za Srbe, 12,1 % za druge narodnosti. Leta 1981 se je za Hrvate opredelilo 72,2% populacije.

Tako se je Istra leta 1991 pokazala za večnacionalno, z močno regionalno komponento. Obalna mesta, ki so jih v petdesetih in šestdesetih letih ponovno obljudili s pomočjo priseljevanja iz cele Jugoslavije, so se izkazala za precej jugoslovanska, predvsem Pulj in Poreč: Srbi, Albanci, pa tudi Bošnjaki, Makedonci, Romi, so bili že postali del urbane družbe v regiji, poleg zgodovinske italijanske komponente. Vse te skupine so se zaradi politične situacije, nastale v letih 1990 in 1991, znašle vsaj v zadregi. Kar zadeva opredeljene istrske regionaliste, je bila postrežena razlaga, da je bil to odgovor "istrske populacije" na rastoči hrvaški nacionalizem in na tisto, kar se je dogajalo v preostalem delu Hrvaške. Razlogi so, seveda, bolj zapleteni. Kar zadeva Koper – glavno mesto slovenske Istre – so tudi v njem prebivali ljudje, večinoma priseljeni iz vseh delov Jugoslavije; vendar je v tem kontekstu poenotenje s slovenskim jezikom in na splošno s politično klimo na koncu obledelo – če ne celo izbrisalo – specifične, neslovenske identitete. Sama italijanska manjšina, ki je uživala večje pravice (uradna dvojezičnost) v primerjavi s hrvaško Istro, ni kazala vidnih znakov širitve. Koprsko in piransko podeželje sta ostali trdno slovenski; nikakršna ideja istrstva se ni zoperstavila homogeni slovenski nacionalni identiteti.

Podatki popisa so bili uradno objavljeni leta 1992, ko je v hrvaški Istri že deloval Istrski Demokratski zbor (*IDS*) – politično gibanje, uradno ustanovljeno februarja 1990. leta. Izvore *IDS* in njegovih političnih programov gre iskati v pisani skupini njegovih ustanoviteljev in njihovi ideji o Istri. Med elementi, s katerimi so se strinjali mnogi pobudniki gibanja, je bila specifičnost regije v odnosu do preostale Jugoslavije (Slovenije in Hrvaške), regionalizem kot odgovor na politična dogajanja znotraj jugoslovanske krize, drugačna zgodovina (do let 1945-47), pripadnost večetnični in večjezični regiji. Spočetka – na ravni idej – je notranja pluralnost Istre našla osnovo v nacionalni

Istrska koza, simbol IDS

pluralnosti Jugoslavije. Istrstvo izhaja iz osemdesetih let. Prekoračitev dihotomije Hrvatje/Italijani je bilo čutiti šele konec sedemdesetih let, po ratifikaciji Osimskih sporazumov (1975-77) – potem, ko so italijansko manjšino utišali s trdo kulturno-politično kampanjo (1973-76), in potem, ko je popis leta 1981 pokazal, da je ta manjšina upadala na način, ki je takrat izgledal nepovraten (leto 1991 pa je zabeležilo nenadejano povečanje, na valu bolj demokratične klime). Italijani so bili v drugi vlogi – neškodljivega ostanka zgodovine. S prihodom osemdesetih let je bil za nove generacije intelektualcev dualizem Italijani/Slovani zastarel in nihče ni mogel zanikati, da je bila Istra nekoč območje, na katerem so se srečevali različni jeziki, tradicije, kulture in identitete. Kulturne revije in založniški projekti so poudarjali tak način razumevanja Istre. Vrhunec obnovljene klime je bil dosežen s “Skupino 88” – mnenjskim gibanjem, ki so ga sestavljali Italijani, a tudi Hrvatje in Slovenci, ki niso bili pristaši uradne kulture -, gibanjem, ki sicer ni trajalo dolgo, a je odprlo obdobje demokratičnih sprememb v regiji. Na osnovi odprtega dialoga - tudi z nekaterimi predstavniki ezulov v Italiji, z vejo “Skupine 88” –, kateremu so se približali možje, ki niso bili

vezani na politiko Zveze Komunistov Jugoslavije, je ustanovil prvo jedro *IDS* – sicer neformalno skupino, ki pa je bila dejavna od konca leta 1989 dalje.

Konsenz regionalizmu nima le kulturne osnove. Kljub gospodarski krizi v Jugoslaviji, je turizem v Istri dosegel svoje vrhunce ravno v osemdesetih letih. Poleg hotelskih kompleksov, so se bile razvile tudi z njimi povezane storitve in zasebni turizem – proces, ki je pripomogel k zvišanju dohodkov mnogih družin. Ekonomska logika, vezana na dobiček in ozemeljski kontekst ter na specifičnosti istrskega polotoka, je postala prevladujoča – ne le med posameznimi državljani, temveč tudi med turističnimi managerji in krajevnimi političnimi oblastmi; s trendom, ki se je razlikoval od politično-nacionalnih/nacionalističnih logik, ki so se širile v preostalem delu Jugoslavije – s trendom, ki je upal na politično stabilnost. Zato *ne preseneča zmaga Stranke demokratičnih sprememb* (*Stranka Demokratičnih Promjena – SDP*) na prvih demokratičnih volitvah leta 1990, medtem ko je v preostalem delu Hrvaške zmago slavila *HDZ*.

Skratka, volivci so ponovno potrdili predstavnike Zveze komunistov, ki so se predstavili z novim imenom. Nasprotno, pa je *HDZ* najslabši rezultat dosegla ravno v Istri. *IDS*, čeprav je bil že oblikovan, se ni udeležil volitev. Prvo potrditev je prejel na volitvah v Zbor poslancev Sabora leta 1992, ko je pridobil štiri sedeže. Na upravnih volitvah februarja 1993 je dosegel absolutno večino na Regionalni skupščini in tudi v istrskih občinah reškega območja, ter na otokih Cres in Lošinj. Leta 1993 je *IDS* v vseh ozirih postal politična stranka. Leta 1995 je *IDS* na volitvah v Sabor dosegel večino glasov v regiji in začel sklepati zavezništva z drugimi hrvaškimi strankami (Kmečko stranko, Ljudsko stranko, Stranko Slavonije in Baranje). Dodaten uspeh je dosegel na upravnih volitvah leta 1997, medtem ko je potrditev političnega monopola v regiji pridobil na volitvah leta 2000, ko je na državni ravni zmagalo Levo-sredinsko zavezništvo.

Razlogi za konsenz regionalističnemu programu pa vseeno ostajajo kompleksni in različni skozi posamezne etape prehoda

od Jugoslavije do Hrvaške, od faze *HDZ* do obdobja po Tudemu.

Kljub vsemu pa se istrstvo kot dimenzija zbliževanja, izmenjave, mešanja med zgodovinskimi komponentami regije in drugimi "ki so želeli biti njen del", ni razmahnilo, četudi Istra ostaja območje, ki je najbolj strpno do nacionalnih identitet, v primerjavi s preostalo Hrvaško. Ponovno je popis prebivalstva – tokrat tisti iz leta 2001 – pokazal spremembe v teku. Istrska identiteta se je dobesedno zrušila in število tistih, ki so se opredelili za Istrane je prešlo iz 37.000 enot leta 1991 (od 204.000 prebivalcev) na približno 8.800 enot. Kaže, da je to prehodni pojav ali pojav, ki doživlja krizo – tako, kot druga anacionalna identiteta, jugoslovanska, ki se je bila uveljavila leta 1981. V nasprotju s tem, je število tistih, ki so se opredelili za Hrvate, naraslo tako na regionalnem, kot na lokalnem nivoju.

Italijanska narodna skupnost (1945-1992)

Lokalne populacije v Istri, na Reki in v Dalmaciji, so skoraj v celoti na lastni plečih nosile posledice dramatičnih preobratov, ki so sledili drugi svetovni vojni, in težo odločitev, ki so jih sprejele zmagovite velesile.

V tem sporu jim ni bila dana nikakršna možnost samoodločanja, na primer s plebiscitom – temeljno pravico, ki so jo mnogi zahtevali, a ni bila nikoli dodeljena.

Italijani Istre in Reke so bili dokončno odrezani od domovine in so bili prisiljeni – da bi lahko ostali na svoji zemlji – sprejeti jugoslovansko državljanstvo ali optirati za italijansko in izbrati bolečo pot eksodusa. Tako so dozoreli pogoji za tisto, kar se je pokazalo kot najhujši etnični in demografski preobrat, ki se je kdaj zgodil na istrskem polotoku in na Reki, to je reduciranje

italijanske komponente tega ozemlja – ki je bila vedno demografsko pomembna in odlična na gospodarski in kulturni ravni – na podrejeno vlogo manjšine.

Eksodus je v nekaj letih izkoreninil stoletne ljudske tradicije in popolnoma spremenil multikulturno in večetnično identiteto ozemlja.

Opcije, predvidene v Mirovni pogodbi, so se odprle marca 1948. Eksodus je pridobil velikanške razsežnosti in odhodi so se odvijali praktično neprekinjeno vse do leta 1956 z masovnim zapuščanjem – kot posledico Londonskega memoranduma – tudi Cone B bivšega Svobodnega tržaškega ozemlja.

Več kot polovica celokupne populacije Istre in Reke (preko dveh tretjin glavnih urbanih središč) je dokončno zapustila svojo zemljo in svoja

imetja. Italijanska komponenta ozemlja je bila dobesedno zdesetkana; italijanska jezikovna in kulturna prisotnost je bila popolnoma izbrisana iz celotnih območij, krajev in vasi.

A kdo so Italijani, ki "so ostali", in kateri so bili razlogi, ki so jih prepričali, da niso zapustili svoje zemlje? Skozi premnoga leta so resnične razloge, ki so privedli do "izbire" o ostajanju ali o nezmožnosti odhoda, zamegljevali stereotipi in oguljene fraze, ki so jih širile nasprotujoče si ideološke stranke, po mnenju katerih so lahko obstajali le – na eni strani fašisti in sovražniki ljudstva, na drugi strani pa komunisti, odpadniki in izdajalci.

Vendar je preverjeno, da so bili razlogi – tako pri tistih, ki so ostali, kot pri ezulih – mnogovrstni in zapleteni – tako s političnega kot z družbenega in človeškega vidika – izbire pa še posebej mučne in boleče.

Mnogi so se bili odločili, da ostanejo zato, ker niso želeli zapustiti hiše ali zemlje, svojih starih ali bolnih svojcev; iz strahu pred izgubo dela ali spopadom z realnostjo – izgnanstvom –, polno neznank in stisk; ali zato, ker jim ni bila odobrena opcija (mnogim tisočim oseb so namreč jugoslovanske oblasti večkrat zavrnilo opsijske zahteve).

Le majhen del se jih je odločilo, da ostanejo iz ideoloških razlogov ali zato, ker so bili prištaši režima. Znotraj tega ljudstva "tistih, ki so ostali", obsojenih na izgon v lastnem domu, poleg tistih, ki so dovolili, da so jih pokorili ali asimilirali, jih je bilo nekaj, ki so pogumno branili – in pogosto so morali za to trdo plačati – svojo nacionalno identiteto in svoje osebno in človeško dostojanstvo.

Povedati je potrebno, da so Italijani, ki so bili ostali v Istri in na Reki, v obdobju po vojni dolga leta živeli v režimu, za katerega je bilo značilno pomanjkanje parlamentarne demokracije političnega pluralizma, kakršnegakoli jamstva v bran svobode misli in govora, ter v kontekstu, v katerem so bile močno omejene človeške pravice, svoboda veroizpovedi in bogoslužja ter svoboda opravljanja gospodarske dejavnosti.

Ne glede na slabosti ali zgodovinske in družbene značilnosti, ki so pogojevale realnost tistih, ki so ostali, je potrebno – med njihovimi заслугami - kljub vsemu poudariti tisto, temeljno, da so – po več kot pol stoletja nezgod – pripomogli k ohranitvi italijanske etnične, kulturne in jezikovne prisotnosti na tem območju ali, da so vsaj preprečili, da bi le-ta za vselej izginila.

Čamparovica, hiša, v kateri je bila julija 1944 ustanovljena Unija Italijanov Istre in Reke

UNIJA ITALIJANOV ISTRE IN REKE TAKOJ PO VOJNI. “POKORJENA” MANJŠINA

Rojstvo prve organizacije italijanske “manjšine” v Istri in na Reki gre uvrstiti ravno v ta zapleteni zgodovinski, družbeni in politični kontekst. Jugoslovanski komunistični vrhovi, ki so poskušali vsaj del italijanskih antifašistov ozemlja politično prepričati v korist priključitve Istre, Reke in večjega dela Julijske Benečije k Jugoslaviji, so od vsega začetka začutili potrebo po ustanovitvi “podporne” organizacije, ki bi predstavljala italijansko komponento partizanskega gibanja; strukturo, ki bi – na koncu konflikta in očitno v radikalno spremenjenem okviru etničnih ravnotežij – postala glasnik italijanske “manjšine” na priključenih ozemljih.

S tem ciljem je hrvaška Komunistična partija – preko svojega komiteja za agitacijo in propagando – sprožila prve priprave za ustanovitev Unije Italijanov Istre tako, da je 10. in 11. julija 1944. leta v Čamparovici pri Labinu sklicala sejo njenega prvega začasnega odbora.

Ob tisti priložnosti so podpisali “Poziv italijanskim antifašistom iz Istre”, v katerem so poudarili nujnost mobiliziranja vseh Italijanov regije v boju, ki ga je vodilo jugoslovansko osvobodilno gibanje, ter neposredno izrazili podporo hrvaškim in jugoslovanskim zahtevam po priključitvi.

Italijanski voditelji, ki so se udeležili sestanka v Čamparovici, so izrazili svoje nestrinjanje z načinom, kako so vrhovi hrvaške Komunistične partije organizirali pobudo in, predvsem, s spremembami, ki so jih – po srečanju – vnesli v vsebino “Poziva”.

Povedati je treba tudi, da so v tistem obdobju in vse do zaključka vojne jugoslovanski vrhovi vodili sistematično politično “čiščenje” (ki ga je v mnogih primerih spremljala fizična eliminacija), in sicer ne le v odnosu do različnih subjektov, vezanih na fašistični režim, ampak tudi do vseh antifašistov in italijanskih partizanov, ki so nasprotovali odločitvi o priključitvi teh ozemelj k Jugoslaviji.

Po razpustitvi začasnega, so novi Izvršilni odbor Unije Italijanov Istre in Reke izvolili v Zalesini v Gorskem Kotarju 6. marca 1945. Ob tisti priložnosti so – še bolj jasno – poudarili strinjanje s hrvaškimi in slovenskimi nacionalnimi zahtevami. Objavili so “Razglas Italijanov Istre in Reke”, ki je ponovno poudarjal nujnost stimuliranja sodelovanja Italijanov v “organih ljudske oblasti” in izgradnji “Hrvaške federalne države” znotraj jugoslovanske federacije.

Po umiku in porazu nacističnih sil v Istri ter zasedbi Trsta, Reke in Pulja s strani Jugoslovanske ljudske armade, je regija zapadla pod jugoslovansko vojaško upravo.

V tem kontekstu so v Pulju 3. junija 1945 sklicali prvo Plenarno konferenco Unije Italijanov Istre in Reke, ki je izvolila nov izvršni svet organizacije. Na poglavitne funkcije UIIR so bili – med drugimi – izvoljeni Dino Faragona, Domenico Segalla in Eros Sequi.

Delegati prve konference so še enkrat poudarili svojo podporo “pravici do samoodločanja” jugoslovanskih narodov ter jugoslovanskim teritorialnim zahtevam nastajajoče Federacije. Iz poročil voditeljev je bilo jasno razvidno, da je UIIR nastala kot instrument, ki bo novemu režimu zagotovil popolno politično kontrolo nad italijansko populacijo.

Tako se je torej očitno kazala potreba po mobiliziranju UIIR proti tistim italijanskim demokratičnim in antifašističnim silam, ki so se v regiji še vedno borile za obrambo italijanstva in proti jugoslovanskim ciljem priključitve ozemlja.

S tem v zvezi je značilna ofenziva, ki so jo v tistem obdobju vodile različne strukture pod nadzorstvom Komunistične partije Jugoslavije proti avtonomističnemu gibanju na Reki ali proti predstavnikom narodnoosvobodilnih odborov in pro-italijanskih demokratičnih organizacij. To je bila akcija, ki se ni omejila zgolj na politično nasprotovanje in propagando, temveč je v

mnogih primerih prevzela obliko široke, vnaprej pripravljene in sistematične operacije fizične likvidacije in čiščenja "nasprotnikov".

Ob zaključku druge svetovne vojne in z začetkom težavnega procesa obnove se je tako odprla nova faza za UIIR, kateri je bila dodeljena nova naloga: na eni strani je morala biti instrument podpore in propagande jugoslovanskih tez, na drugi pa organizirati družbeno in kulturno življenje italijanske manjšine. To sta bili nalogi, ki sta postajali nujni tudi zato, ker je bilo takrat potrebno odgovoriti na prve valove eksodusa, na kritike, na nejevoljo in na nezaupanje, do katerih je prišlo v javnem mnenju, in k nastanku katerih je nova oblast s svojim obnašanjem pripomogla.

Na prvi Kulturni konferenci UIIR, ki je potekala na Reki januarja 1946, so se spopadli s številnimi problemi, ki so pestili kulturo, šole, založništvo in gledališče. Ob tisti priložnosti so bile predložene nekatere pomembne pobude: med njimi ustanovitev Italijanskih kulturnih društev, čitalnic in knjižnic ter kulturno-umetniških društev – vse z namenom, da bi, vsaj delno, obnovili tkivo skupnosti.

Organizirali so pomembne kulturne prireditve, množične revije in zborovanja Italijanov (poudariti je potrebno predvsem velika zborovanja, organizirana v tistem času v Rovinju in drugod, ki so imela na tisoče udeležencev).

V tistem obdobju so nastala prva italijanska kulturna društva (prvo je bilo reško, nastalo junija 1946. leta) in pretežni del najpomembnejših institucij narodne skupine (med katerimi – januarja 1946 - *Dramma Italiano*/Italijanska

drama, ter razne publikacije in časopisi, ki so se kasneje - leta 1952 – združile v založniško hišo "Edit").

Leta 1948 je potekal prvi jugoslovanski uradni povojni popis prebivalstva, ki je izkazal prisotnost 79.575 Italijanov (iz popisa so izključili Cono B s Koprščino in Bujštino).

Skoraj istočasno s prvimi opcijami (leta 1948), je k dodatnemu poslabšanju situacije pripomogla kriza "Informbiroja", z znano "Resolucijo Informacijskega biroja komunističnih partij" iz junija 1948. leta.

Izobčenje Titovega režima s strani drugih držav sovjetskega bloka, je povzročilo hudo krizo. Politična konfrontacija, ki je temu sledila, se je zaključila s skoraj popolno eliminacijo – med drugimi – italijanskih komunističnih voditeljev, ki so se bili uprli Komunistični partiji Jugoslavije in Titovemu režimu. Mnogo jih je končalo v ujetniškem taborišču na Golem otoku, kjer so bili podvrženi različnim oblikam pregona. To je pripomoglo k dokončnemu izbrisu – poleg in po zmanjšanju zaradi eksodusa – tistega kar je, čeprav v zelo omejenem komunističnem okviru – preostalo od italijanske vodilne in intelektualne skupine.

Leta 1949 so – na četrti plenarni konferenci UIIR, ki je potekala na Reki - formalizirali "sprejemanje" Titove smeri proti tezam komunistične Internacionale s strani Italijanov, "ki so ostali". Vrhove Organizacije so "očistili" še zadnjih konformističnih ostankov z eliminacijo skoraj vseh najvidnejših predstavnikov UIIR. Od 32 članov, ki so bili v Zalesini izvoljeni v različne organe, jih je le sedem izšlo nepoškodovanih iz različnih čistk.

DOLGA NOČ NARODNE SKUPINE

Časnik "La Voce del Popolo" v tiskarni

Petdeseta leta so bila vsekakor najtežavnejše obdobje za italijansko skupnost, ki je bila tudi dejansko postala manjšina.

To obdobje je označevalo zaprtje na desetine šol, društev in drugih institucij narodne skupine, ukinitve mnogih pravic skupnosti in skoraj popolno izničenje dvojezičnosti v najpomembnejših urbanih središčih.

Ko se je zaključilo tragično obdobje Informbiroja in je eksodus dosegel take razsežnosti, da je popolnoma spremenil in popačil demografsko, etnično in družbeno tkivo regije, je UIIR poskušala stanje popraviti s pomočjo različnih kulturnih pobud, pa tudi s sprožitvijo sramežljivih reform znotraj sebe.

Uvedba prvih oblik samoupravljanja je omogočila tudi nove reforme v jugoslovanski družbi; to so bile novosti, ki so jih kaj kmalu občutile tudi strukture manjšine.

Prvi znaki odprtja v tej smeri so se pojavili tekom del Pete izredne skupščine UIIR, ki je potekala leta 1950 v Pulju.

Ena od komponent vodilne skupine UIIR, ki sta jo vodila Erio Franchi in Eros Sequi, je sprožila prvi, plašen proces odpiranja, ki je pripeljal do oblik neposrednejšega udeleževanja sonarodnjakov in do postopnega ozaveščanja v smeri

ponovne vzpostavitve kulturne vloge in prisotnosti skupnosti.

V tistem letu so bile dane pobude za prve literarne natečaje in simpozije UIIR ter za objavo prvih pomembnih kulturnih revij, kot so "*Almanacco degli Italiani*" in "*Orizzonti*" (Almanah Italijanov in Obzorja – op.prev., ki sta bila predhodnici literarne revije "*La Battana*").

Notranje organizacijske reforme so bile dokončno potrjene na Šesti izredni skupščini, v Rovinju leta 1951. Ob tej priložnosti so sprejeli nov statut in programske smernice, katerih cilj je bil povečati samostojnost UIIR. Prvikrat so oblikovali sklepe in dokumente, ki niso bili "usklajeni" z oblastmi. Odobrili so ustanovitev nove revije ("*Panorama*") in založbe "*Edit*" iz Reke.

A odprtja in reforme so kaj kmalu naletale na blokado.

Jugoslovanski politični vrhovi so oporekali odločitvam skupščine in sprožili proces revizije smernic UIIR ter "čiščenja" voditeljev, ki so bili pobudniki nove smeri.

Novembra 1951. leta sta bila sekretarja UIIR – Erio Franchi in Eros Sequi – prisiljena dati odpoved, skupaj z drugimi predstavniki Upravnega sveta. To dejstvo pa ni uspelo ustaviti nekaterih pobud, ki jih je odhajajoče vodstvo Skupščine

Italijanska Drama: Shakespeare in Elizabeta
(sezona 1999-2000)

že bilo začelo: tako sta bili leta 1952 na pobudo UIIR kljub temu ustanovljeni revija "*Panorama*" in založba "*Edit*" iz Reke (ki se je kasneje, leta 1959 združila z dnevnikom "*La Voce del Popolo*" – "Glas Ljudstva" – op.prev.).

Ustavitev notranjih reform in nove kulturne smeri UIIR je sovpadla z zaostritvijo napetosti med Italijo in Jugoslavijo zaradi Tržaškega vprašanja (to je zaradi bodoče ureditve Svobodnega tržaškega ozemlja ter dokončne rešitve meja na tistem območju).

V tistem obdobju so – pod pritiskom oblasti in s tihim privoljenjem nekaterih voditeljev UIIR – zaprli številne italijanske šole. Pogubne so bile posledice tako imenovanega "odloka Peruško", ki je ustanavljal posebne komisije za nadzorovanje vpisa v italijanske šole. Vse učence, za katere so sodili, da so "hrvaškega porekla" (tudi samo zaradi enostavnega dejstva, da se njihov priimek končal na "ch" (beri č ali ć – op.prev.), so na silo prestavili v hrvaške šole.

Marca 1953. leta je potekal drugi popis prebivalstva, ki je pokazal še nadaljnji upad Italijanov

v Jugoslaviji: njihovo število je bilo – v primerjavi z letom 1948 – razpolovljeno in je znašalo 35.874 enot (brez Cone B).

Kriza v italijansko-jugoslovanskih odnosih je dosegla svoj vrhunec leta 1953, in sicer kot posledica "Dvopartitne note", s katero sta Združene države in Velika Britanija izrazili namen, da dokončno prepustita Cono A Italiji.

Tržaška kriza se je spremenila v pravi pravcati val represije in nasilja proti italijanski skupnosti. V tistih dneh so bila storjena dejanja vandalizma, katerih predmet so bile institucije manjšine; nekatera italijanska kulturna društva so bila uničena, mnogi italijani pa so bili deležni groženj in pretepanja.

V mnogih primerih je bilo pripadnikom manjšine prepovedano, da bi med seboj na javnih mestih ali na delovnem mestu govorili italijansko. Mnogo šolskih ustanov je bilo z odlokom zaprtih. V eni sami noči so bili na Reki (in delno v Pulju) odstranjeni vsi dvojezični napisi in table (in dvojezičnost ni bila nikoli več vzpostavljena).

Oblasti so poskušale tudi zapreti Italijansko dramo na Reki ter drastično zmanjšati publikacije založbe "*Edit*" in strani dnevnika "*La Voce del Popolo*". UIIR in preostalim Italijanskim kulturnim društvom je ostalo le še nekaj več kot formalna prisotnost.

Kriza v odnosih z Italijo in posledična sovražna klima v odnosu do manjšine sta bili deloma prebrodeni po podpisu – 5. oktobra 1954 – Londonskega memoranduma (ki je formalno dodelil civilno upravo Cone A Italiji in Cone B Jugoslaviji) ter pripadajočega Posebnega statuta o manjšinah.

Politična otoplitev, do katere je prišlo zaradi spremenjene mednarodne situacije, je pripomogla k nastanku – med tisočerimi težavami – rahlih perspektiv oživljanja italijanske skupnosti.

Prve znake sprememb so zaznali leta 1958, na Deveti skupščini v Izoli. Takrat se je prvič zgodilo, da prisotni delegati niso volili za kandidata za predsednika UIIR, ki so ga predlagali vrhovi Komunistične partije. V poročilih, predstavljaje-

nih na skupščini, so poudarjali novo klimo nenapetosti in pozdravljali napore za uveljavitev mirnega sožitja in odnosov sodelovanja z Itali-

jo. Sprožili so prve, sramežljive oblike kulturne izmenjave z narodno matico in poudarili vlogo "mostu" UIIR v odnosih z Italijo.

Dejavnosti Skupnosti: predstava v Rovinju

PREPOROD. BORMEJEVA LETA

Nova politična klima in znaki odpiranja, ki so se izrisovali v odnosih z Italijo, so bili sprejeti in pretvorjeni v sprejem nove "Programske usmeritve" UIIR na Deseti redni skupščini, ki je potekala leta 1961 na Reki.

Novo politično smer so označevala pomembna odpiranja in večje oblike decentralizacije ter uveljavitev družbenega samoupravljanja.

Začele so se priprave za izdelavo novega statuta UIIR in poudarjena je bila nuja po zagotavljanju večje neodvisnosti manjšine od struktur oblasti.

UIIR je tudi uradno, v svojih dokumentih, prevzela vlogo "mostu" v politiki sodelovanja z narodno matico in je dala pobudo za prvo veliko kulturno in umetniško oživljanje skupnosti.

Začetek šestdesetih let je sovpadal z novim obdobjem kulturne rasti skupnosti s ponovnim

zagonom – po letih stagniranja – kulturno-umetniških razstav ter začetkom literarnih srečanj in pobud. Leta 1960 je bilo v Pulju veliko zborovanje Italijanov ter Festival italijanske pesmi, kateremu je prisostvovalo preko 6.000 ljudi. Istega leta je v Rovinju potekal prvi tečaj strokovnega izpopolnjevanja za učitelje italijanskih šol Istre in Reke, katerega pobudnica je bila UIIR.

Leta 1961 je tretji popis prebivalstva na žalost – potem, ko se je eksodus praktično zaključil – izkazal najhujši padec števila Italijanov v povojnem obdobju: v osmih letih je število rojakov, "ki so ostali", utrpelo padec za 30%: iz 35.874 enot iz leta 1953 je tistega leta prešlo na 25.614 enot. Vendar je bil dejanski upad še večji, saj je popis prvič vključeval tudi Cono B, oziroma Kopršćino in Bujštino.

Najpomembnejši preobrat se je zgodil na Enajsti redni skupščini v Rovinju, 30. junija 1963. Unija je na funkcijo predsednika izvolila Antonia Borme-ja in potrdila nov statut ter novo programsko usmeritev, ki sta odsevala spremembe, do katerih je bilo medtem prišlo znotraj manjšine in jugoslovanske družbe.

V novih programskih dokumentih so poudarili potrebo po zagotovitvi večje politične samostojnosti in subjektivnosti UIIR. Skupščina je izrazila potrebo po primernejšem načinu varovanja pravic manjšine skozi korenito spremembo občinskih statutow in je zahtevala ponovno odprtje šolskih ustanov, zaprtih v preteklih letih.

UIIR je v tistem letu organizirala prvo okroglo mizo o občinskih statutih; ta dogodek je pripomogel k sprožitvi široke kampanje za uveljavitev nacionalnih, političnih in državljanskih pravic skupnosti.

V Rovinju so – v okviru Drugega literarnega srečanja manjšine – ustanovili tudi *Circolo dei Poeti, Letterati ed Artisti* UIIR (CPLA – Društvo pesnikov, književnikov in umetnikov - DPKU – op.prev.).

Naslednje leto so objavili razpise prvih literarnih, umetniških in kulturnih natečajev, katerih pobudnik je bilo DPKU, odvil se je prvi Festival otroške pesmi in začeli so priprave za objavljanje nove kulturne revije "*La Battana*".

Leto 1964 je bilo tudi leto uradnega začetka prvih stikov z Ljudsko univerzo v Trstu (LUT). Tekom prvega srečanja ned vrhovoma obeh organizacij (ki je potekalo septembra na Liceju v Rovinju) so postavili poglobljena načela in prve konkretne oblike sodelovanja.

Leta 1967 so v okviru sodelovanja UIIR – LUT – otvorili prvi Natečaj umetnosti in kulture "*Istria Nobilissima*" (*Concorso d'arte e di cultura "Istria Nobilissima"*) ter povečali število pobud, ki sta jih obe ustanovi skupaj sprožili.

Z ustanovitvijo posebne komisije, zadolžene za proučevanje zgodovine regije ter narodne skupine, so bili – novembra 1968 – postavljeni temelji za ustanovitev Centra za zgodovinska raziskovanja UIIR s sedežem v Rovinju.

Za začetek šestdesetih let je bila – na eni strani – značilna klima velikega odpiranja (ki je spodbudila razvoj večje samostojnosti republik in pokrajin), po drugi strani pa je to obdobje pripomoglo h krepitvi nacionalističnih sil, predvsem na Hrvaškem.

Nacionalistična evforija hrvaškega množičnega gibanja *Masovni pokret* se je razvnela predvsem v Istri, kjer so jo spodbujali s trdo kampanjo obtožb in napadov v odnosu do italijanske skupnosti. Puščice nacionalizma so se usmerile še posebej proti novim programskim

XXV. nagrada
Istria Nobilissima

Tečaj izpopolnjevanja za učitelje

smernicam, ki jih je postavil Borme, proti dnevniku *“La Voce del Popolo”* (ki je takrat – s svojim glavnim urednikom Paolom Lettis-om stal ob strani UIIR), proti Centru za znanstvena raziskovanja in – še posebej – proti sodelovanju UIIR – LUT. Pravi obračun z italijansko manjšino pa se je začel leta 1971, in sicer takrat, ko je UIIR beležila obdobje največje širitve svojih dejavnosti.

Predmet napadov so tistega leta – med drugim – postale tudi odločitve, sprejete na Štirinajsti skupščini UIIR v Poreču. O omenjeni priložnosti je organ sklenil sprožiti popolno prestrukturiranje Unije, ki naj bi postala “samostojno samoupravno socialistično združenje vseh državljanov italijanske narodnosti”, in s tem začela preobrazbo UIIR iz ustanove s čisto kulturno vsebino v pomemben družbeni in politični subjekt.

Reforme so predpostavljale pridobitev popolne avtonomije UIIR v odnosu do režima in edine partije, ki je do tistega trenutka nadzirala in poskušala vplivati na delovanje ustanov, ki so predstavljale manjšino.

S tem v zvezi so se izkazale za pomembne, oz. pomenljive zahteve glede “kvalificiranega zastopanja”, glede priznanja – narodnosti – “vloge aktivnega subjekta in z enakimi pravicami”

v družbi, glede uveljavljanja “dvojezičnosti, razširjene” na celotno ozemlje zgodovinske naselitve skupnosti in glede začetka pretvarjanja tradicionalnih “Italijanskih kulturnih društev” v “Skupnosti Italijanov”. Posebno pozornost so posvetili razvoju odnosov z narodno matico in priznavanju nacionalne identitete pripadnikov manjšini.

Odločitve poreske konference so resnično izjemno odmevale in so pripomogle k prebujanju državljske zavesti in nacionalnega ponosa Italijanov “ki so ostali” – kot se ni bilo v preteklosti, od konca druge svetovne vojne, še nikoli zgodilo.

Spopad z regionalnimi političnimi vrhovi se je še dodatno zaostрил oktobra 1973. leta po objavi prve dvojezične številke Informativnega lista UIIR (*“Foglio d’informazione dell’ UIIF”*).

Poglavitni cilj “Biltena” je bil, da javnemu mnenju večine na Hrvaškem in v Sloveniji predstavi največje probleme narodne skupine, ter ponudi čim več informacij o še odprtih problemih v zvezi s položajem in pravicami manjšine. Bilten je postal povod za novo, strupenih obtožb polno kampanjo proti UIIR. Drug za drugim, so skoraj vsi občinski odbori Komunistične partije v regiji obtožili delovanje in programske smernice UIIR, katero je vodil Antonio Borme.

Nadaljnji proces represije in “normalizacije” hrvaških nacionalističnih sil, ki so ga vodile zvezne politične oblasti je – po eni strani – sicer iz prizorišča umaknil pristaše množičnega gibanja *Masovni Pokret* ter podpornike novih secesionističnih struj, nastalih znotraj Komunistične partije Hrvaške, a je po drugi tudi nenadoma ustavil procese odpiranja in gospodarske liberalizacije, ki so se začeli v tistem obdobju.

“Železna pest” in nov stisk, ki ju je uvedel Tito, sta se kaj kmalu obrnila tudi proti italijanski manjšini.

Leta 1974 je bila sprejeta nova jugoslovanska ustava, ki je na podlagi predhodnih procesov demokratizacije in decentralizacije dejansko dodeljevala (tudi zato, da bi omejili secesionistične pritiske) večjo samostojnost posameznim republikam.

Omenjeno leto sovpada z enim od najbolj kritičnih in najtežavnejših trenutkov italijanske skupnosti. Marca je prišlo do nove krize v državnih odnosih med Italijo in Jugoslavijo zaradi vprašanja meja. Kriza, ki so jo označevali

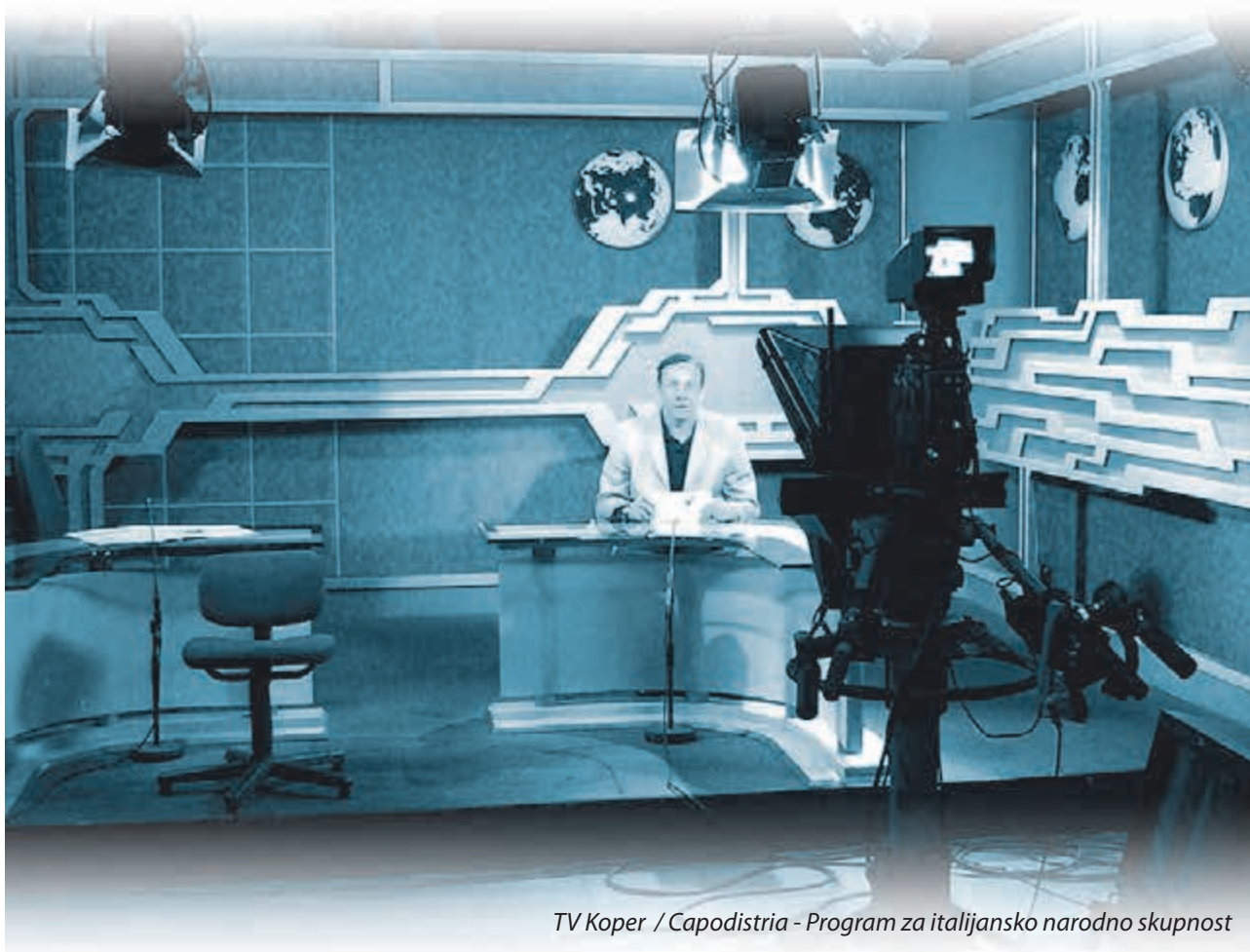
izmenjave diplomatskih not, javne manifestacije in razporejanje jugoslovanskih vojaških enot vzdolž meje, se je kasneje zaključila s podpisom Osimskega sporazuma 10. novembra 1975.

V tistem zelo težkem kontekstu se je začela težka represivna akcija proti UIIR, katere vrhunec je bila odstavitev Antonia Borme-ja. Junija 1974. leta so Borme-ja v Rovinju izključili iz Zveze komunistov, s čimer so opravičili kasnejši odpust tudi iz najvišje funkcije v UIIR.

Potem, ko je Borme odločno in večkrat odklonil, da bi dal ostavko, je Odbor UIIR, ki se je zbral v Pulju 13. septembra 1974 – pod hudimi pritiski in grožnjami oblasti – predsedniku odvzelo funkcijo. Na njegovo mesto so začasno – kot vršilca dolžnosti – postavili Luigi-ja Ferri-ja.

V nekem sporočilu je Organ vseeno izrazil solidarnost z Borme-jem in njegovo politično linijo ter, dejansko, poudaril, da se je bil prisiljen podrediti ukazu. Skupščine UIIR – edinega organa, ki je bil na osnovi statuta pristojen za izrek nezaupnice ali odstavitev predsednika – ni v zvezi s tem nikoli nihče vprašal za mnenje.

OD KRIZE DO PONOVRNEGA OŽIVLJANJA. OSEMDESETA LETA

TV Koper / Capodistria - Program za italijansko narodno skupnost

Z odstavitvijo predsednika Antonia Borme-ja se je pri sonarodnjakih razširil globok občutek zagrenjenosti in nezaupanja. Prišlo je do krize brez primere, ki je za dolgo obdobje povzročila stagnacijo vsakršne dejavnosti.

Kaj kmalu sta bila ukinjena sama programska usmeritev in statut, sprejeta leta 1971, ter z njo tudi vsa načela v zvezi z avtonomijo in popolno subjektivnostjo narodne skupine. Mnoge pravice, pridobljene v predhodnem obdobju so bile ukinjene; dvojezičnost in določbe občinskih statutow ter ustavni amandmaji, ki so manjšini priznavali poseben položaj, so zopet postali predmet razprav.

Kljub vsemu pa – tudi zahvaljujoč boljši klimi, ki se je ustvarila po podpisu Osimskih sporazumov (novembra 1975) – odnosi sodelovanja med UIIR in LUT niso utrpeli bistvenih omejitev. Osimski sporazum je določil meje med

SFR Jugoslavijo in Republiko Italijo tako, da je Jugoslaviji dal popolno suverenost nad Cono B (Koprščina in Bujština) bivšega Svobodnega tržaškega ozemlja.

Razočaranje in velika zbežanost sonarodnjakov sta dobila potrditev na Petnajsti skupščini UIIR v Pulju maja 1977 (celih šest let po predhodni skupščini). Med delom Nadzorne komisije je namreč le-ta ugotovila, da je bila odločitev o odstitvi predsednika Borme-ja nezakonita in v nasprotju z glavnimi statutarnimi pravili UIIR.

Mesec kasneje so v Kopru sklicali ustanovno sejo Konference UIIR, ki je sprejela nov statut Organizacije. Po obdobju stagnacije, v katerem so bili dejavnosti in naporji struktur manjšine omejeni skoraj izključno na kulturno in didaktično ravnen, se je na začetku osemdesetih let odprla nova – čeprav počasna in postopna – faza oživljanja.

Prvi znaki družbenega in političnega prebu-

janja institucij skupnosti so je pojavili istočasno s sprožitvijo novih predlogov in pobud s strani mladinskih sektorjev manjšine. Leta 1978 so ustanovili posebno Komisijo za mladinske dejavnosti, ki je kaj kmalu uspela mobilizirati na stotine mladih in oživiti gosto mrežo mladinskih klubov in sekcij v različnih društvih.

Znaten je bil prispevek, ki so ga dali "Mladinski prazniki UIIR" (*"Feste giovanili UIIF"*), ki so se začeli leta 1979 in so pripravili prostor za pobude, oblike povezovanja, srečanja in okrogle mize, ki so bile – delno – zaslužne za prebuditev nacionalne in državljanske zavesti mladih sonarodnjakov.

Na skupščinah v letih 1981 in 1982 so analizirali – milo rečeno, katastrofalne – rezultate jugoslovanskega popisa iz leta 1981, ki je zabeležil absolutno največji številčni upad pripadnikov italijanske narodne skupnosti. V primerjavi s predhodnim popisom je italijanska populacija upadla za 30% - od 21.791 oseb, ki so se izreke za Italijane pred desetimi leti, na 15.131 sonarodnjakov. UIIR je trdo reagirala in od oblasti zahtevala, da raziščejo vzroke tega velikega upada ter intervenirajo za ustavitev močnih pritiskov asimilacije.

Proces počasnega oživljanja je omogočil vodstvu UIIR, ki se je v vmesnem času delno obnovilo, da je pripravilo nove programske smernice.

Med najpomembnejšimi cilji Organizacije je bila "socializacija italijanskega jezika in kulture". Nov politični načrt manjšine si je zadal za cilj širitev dvojezičnosti ter postopno širitev italijanskega jezika in kulture na celotno zgodovinsko območje naselitve skupnosti, da bi jih pretvorili v skupne vrednote in v dediščino, ki bi si jo delile vse populacije, prisotne na ozemlju. Šlo je za razširitev koncepta "razširjene dvojezičnosti", izdelanega v preteklih desetletjih, ter za naravno nadaljevanje programskih usmeritev, ki jih je UIIR postavila v Borme-jem obdobju. Ta pomemben načrt so v letih 1984 in 1985 podrobno razdelali na skupščinah v Poreču in Piranu.

V Piranu so sprejeli "Deset tez socializacije", ki so pripomogle k spodbujanju razprave o vlogi, položaju in pravicah skupnosti.

Vendar so tudi ta nov tok kaj kmalu ustavili: Zveza komunistov je obtožila UIIR, da izraža "nevarne iredentistične naravnosti" in je sprožila zelo trdo kampanjo, ki bi ustavila manjšino. Tisk se je – s polemikami in organiziranimi napadi – lotil vseh struktur UIIR.

Odnosi sodelovanja UIIR – LUT so ponovno zapadli pod strog "nadzor" političnih oblasti. Polemike so nastale tudi na diplomatski ravni,

Delegacija UIIR, na sprejemu pri predsedniku Sandru Pertiniju v Rimu (1984)

ker regionalne oblasti niso hotele postaviti dvojezične plakete v Rovinju v spomin prispevka, ki ga je italijanska vlada dala za obnovo krajevnega sedeža Skupnosti Italijanov.

Sprožili so celo procese – z obtožbo špionaže – ter izvedli pregone posameznih sonarodnjakov ter kontrole in preiskave v različnih institucijah manjšine, da bi zastrašili in ustavili vodstvo UIIR.

Pritiski in napadi so na koncu neposredno vplivali na volitve za obnovo vrhov Organizacije, ki so se leta 1986 na Tretji konferenci UIIR v Rovinju zaključile z zamenjavo skoraj vseh članov predsedstva.

Vendar so se časi spreminjali in v jugoslovanski družbi je bilo že čutiti prve znake globokih preobratov, ki so kasneje povzročili krizo vzhodnih režimov ter rušenje Berlinskega zidu.

USTANOVNA FAZA IN NASTANEK NOVE ITALIJANSKE UNIJE

Srečanje Andreotti-Marković (Buje, september 1989)

Decembra 1987. leta je peticija, ki jo je podpisalo na stotine državljanov, pripomogla k oza-veščanju javnega mnenja glede težkih problemov italijanske manjšine ter – istočasno – sprožila prve znake obnove, ki je čez kratek čas temeljito spremenila tkivo narodne skupine.

Peticija, ki je odražala utrip in demokratične pritiske, ki so v tistem trenutku pretresali jugoslovansko družbo ter – še posebej – slovensko in istrsko, je zelo široko odmevala ter zajela javno mnenje in tisk v Sloveniji, na Hrvaškem in v Italiji.

O argumentih in zahtevah manjšine so ponovno razpravljali na javni tribuni z naslovom

“Narodna skupnost: včeraj, danes in ... jutri?“, ki se je odvila v Kopru 19. januarja 1988.

Tribuna je dala sonarodnjakom možnost, da so – prvič – odprto spregovorili o vsem preganjanju, kateremu je bila do takrat podvržena italijanska skupnost, ter jasno postavili bodoče smernice razvoja in obnove.

Dogodek, iz katerega so izšle številne zahteve, med katerimi tudi zahteva za “rehabilitacijo” bivšega predsednika Borme-ja, ter težke obtožbe jugoslovanskega režima (in političnih oblasti na Hrvaškem in v Sloveniji), katere so obtožili pravega “etnocida” v odnosu do italijanske kompo-

nente v Istri in Kvarnerju, je močno odmeval tudi v mednarodnem tisku. Razprave in tribune te vrste so organizirali tudi na Reki, v Galižani in drugih krajih.

*Gibanje za
ustanovno skupščino*

26. marca so v Kopru uradno ustanovili mnenjsko gibanje, imenovano "*Gruppo '88*" (Skupina '88), ki je bilo glavni pobudnik dejavnosti, usmerjenih v stimuliranje nove faze ponovnega priznanja civilne vloge in demokratične obnove italijanske skupnosti.

Medtem se je znotraj "Skupine '88" razvijala živahna razprava o perspektivah multikulturalizma in dvojezičnosti v Istri ter – še posebej – o vrednotah transnacionalnosti.

Iz razprave so se izcimili različni koncepti in pogledi. Nekatere struje so poudarjale potrebo po preseganju tradicionalnega koncepta "nacionalne identitete", tudi v luči zapletenega istrskega konteksta, v katerem so bili zelo pogosti primeri kulturne, nacionalne in jezikovne "hibridnosti".

Drugi predstavniki (med katerimi so bili pobudniki Gibanja za ustanovno skupščino) so pa poudarjali nujnost truditi se predvsem za uveljavitev nacionalne identitete italijanske skupnosti v družbenem in političnem kontekstu, ki je – v preteklosti – močno kršil njene pravice.

Razprava o konceptih "transnacionalnosti" in "regionalne identitete" je vseeno pripomogla k nastanku političnih in miselnih struj, ki so – kasneje – rodile razna regionalistična gibanja, kot je *Istarski demokratiški sabor*.

Šesta skupščina Skupine '88, ki je zasedala v Galižani 19. januarja 1990, je – poleg tega, da predstavlja eno najpomembnejših etap tega gibanja – pomenila pomembno priložnost za srečanje predstavnikov različnih mnenjskih tokov narodne skupine ter nastajajočih političnih sil na regionalni ravni.

V Galižani se je prvič predstavilo tudi "Gibanje za ustanovno skupščino", in sicer z izjavo, ki je izražala zahtevo po popolni politični samostojnosti narodne skupine ter nujnost ponovne ustanovitve – na demokratičnih in pluralističnih temeljih – organizacije manjšine.

Prva ustanovna skupščina je zasedala v Rovinju februarja 1990. leta, prisostvovalo pa ji je na stotine sonarodnjakov iz različnih skupnosti.

Ob tisti priložnosti so sprejeli program in poseben manifest Gibanja, v katerih so – med ostalimi poglobitnimi zahtevami – poudarili potrebo po sprožitvi globoke demokratične spremembe institucij manjšine. Še posebej močno so poudarili nujnost zagotavljanja enotnosti in enovitosti obravnavanja narodne skupnosti, ponovne – človeške in kulturne – združitve ezulov in Italijanov, ki so ostali, ter razvoja gospodarske in verske dimenzije manjšine, katere je – skozi obdobje več kot štiridesetih let – režim oviral ali zatiral.

Gibanje za ustanovno skupščino je bilo – poleg tega – pobudnik peticije v podporo institucije dvojnega državljanstva, oziroma zagotavljanja ponovne pridobitve italijanskega državljanstva vsem sonarodnjakom, ki so ga bili izgubili leta 1947, kot posledica Mirovne pogodbe. Poziv za dvojno državljanstvo (prvi iz dolge vrste) je – v kratkem času – podpisalo 4.175 sonarodnjakov iz Istre in Kvarnerja.

Istočasno se je v vseh skupnostih Italijanov razvila goreča razprava o novih "statutarnih težavah", ki jih je predlagalo predsedstvo UIIR v želji, da bi reformiralo staro organizacijo Italijanov. V tem času so institucije manjšine sprožile tudi široka razmišljanja in primerjave v zvezi s perspektivami prvih pluralističnih političnih

volitev, ki naj bi tistega leta potekale na Hrvaškem in v Sloveniji.

Volitve so potrdile zmago koalicije "Demos" v Sloveniji ter zmagoslavje Hrvaške demokratične skupnosti (HDZ) Franja Tudjmana na Hrvaškem – oziroma prihod tistih sil, ki so kasneje pripeljale do neodvisnosti novih republik.

V Istri, kjer se je Istrski demokratski zbor takrat odločil, da ne bo prisostvoval na volitvah, je zmagala Socialdemokratska stranka (oziroma reformirani komunisti) – edina zveza, ki se je bila sposobna upreti nacionalističnim silam.

Po dolgotrajnih polemikah in po zaključku težavne pogajalske faze, so se predstavniki Gibanja za ustanovno skupščino z vrhovi UIIR dogovorili o rokih in pogojih za pripravo prvih demokratičnih in pluralističnih volitev v zgodovini narodne skupine. Obe strani sta predlagali določitev novega volilnega pravilnika za oživitev Ustanovne skupščine nove organizacije Italijanov. Pripravo dokumenta so zaupali paritetni delovni skupini, ki so jo sestavljali trije predstavniki predsedstva UIIR in trije predstavniki alternativnih mnenjskih skupin (Gibanje za ustanovno skupščino, "Skupina '88" in "Comi" iz Pirana).

Medtem je prišlo do prvih stikov z organizacijami ezulov, da bi odprli novo fazo sodelovanja, katere namen je bila "zgodovinska sprava" ter "ponovna – človeška, moralna in kulturna združitev" "tistih, ki so ostali" in "tistih, ki so odšli".

Ko so prebrodili nemalo preprek in razhajanj – po dolgotrajni razpravi, v kateri je sodelovalo na stotine sonarodnjakov – so novi volilni pravilnik sprejeli na zadnji konferenci UIIR, ki je potekala v Labinu 10. novembra 1990. leta.

Labinska skupščina je dejansko zaključila neko obdobje – tisto, ki je bilo vezano na zgodovino stare UIIR – in odprla novo.

V Labinu so – potem, ko njihov poskus ustanovitve "izvršilnega odbora za narodno rešitev", ki bi ga sestavljali predstavniki vseh političnih komponent skupnosti, ni uspel – člani predsedstva dali ostavko.

Odprla se je trda volilna kampanja, za katero je bil značilen odprt spopad med različnimi političnimi "dušami" in mnenjskimi gibanji, ki so v tistem obdobju nastali v okviru skupnosti.

Še posebej goreč je bil spopad med reformatorskimi silami, ki so hotele postaviti nove demokratične institucije manjšine, ter tistimi, ki so želele ohraniti predhodna ravnesja.

Proces obnove organizacije Italijanov je januarja 1991. leta sprožil prve demokratične in pluralistične volitve v zgodovini narodne skupnosti, katerih se je udeležilo 13.150 sonarodnjakov (od 15.565-ih vpisanih v volilne imenike).

V Pulju so 3. marca 1991 sklicali prvo sejo Ustanovne skupščine nove organizacije Italijanov na Hrvaškem in v Sloveniji, ki je izvolila vodilne organe in imenovala komisije, zadolžene za pripravo statuta in programskih smernic.

*Delovno predsedstvo
skupščine ZI (1993)*

Predstavitve knjige Centra za zgodovinska raziskovanja v Rovinju

Na Reki je 15. julija 1991 na drugi ustanovni seji formalno nastala nova demokratična organizacija Italijanov, katero so poimenovali " *Unione Italiana* " ("Italijanska unija").

Za predsednika skupščine so svetniki izvolili Antonia Borme-ja – enega glavnih zagovornikov procesa povrnitve politične in nacionalne vloge manjšine -, za vodjo izvršilnega odbora pa mladega intelektualca Maurizia Tremul-a.

Tako je nastal Prvi "mali parlament" manjšine, ki naj bi bil glas različnih političnih, gospodarskih, verskih in kulturnih komponent skupnosti. Odločitev o umiku rdeče zvezde z zastave manjšine, da bi jo preprosto zamenjali z nacionalno italijansko trobojnico, je potrdil jasno prekinitev in prelom vseh ideoloških in političnih vezi s preteklostjo.

Ponovno so vzpostavili stike in oblike sodelovanja z ezuli; predstavnike obeh realnosti je – prvič skupaj – v Benetkah sprejel predsednik republike Francesco Cossiga. V Novigradu je oktobra bilo prvo srečanje operativnega značaja med IU in Zvezo ezulov, tekom katerega je bila sprejeta pomembna "izjava o nameri".

Italijanska Unija je želela istočasno spodbuditi in razviti versko in gospodarsko dimenzijo manjšine. Tako so nastale različne zveze (kot na primer " *Comunità dei fedeli Fiumani* " (Skupnost reških vernikov - op.prev.) in " *Associazione degli imprenditori privati italiani* " (Združenje italijanskih zasebnih podjetnikov – op.prev.), ki so pripomogle k valorizaciji in oživljanju teh dveh pomembnih realnosti.

Obnovo struktur skupnosti je spremljalo tudi prebujanje zavesti in čuta nacionalne pripadnosti Italijanov tega ozemlja.

Popis aprila leta 1991 je – prvič v petdesetih letih – pokazal občuten porast pripadnikov narodne skupine. 25.336 oseb je - v Sloveniji in na Hrvaškem – namreč izjavilo, da so italijanske narodnosti, kar je bilo skoraj dvakrat toliko, kolikor se jih je bilo opredelilo na popisu leta 1981. Demografska velikost "tistih, ki so ostali" je – vsaj številčno – pokazala raven izpred tridesetih let, iz popisa leta 1961 (to je v obdobju takoj po eksodusu). Popis je izkazal tudi – na Hrvaškem in v Sloveniji

– 28.691 državljanov, katerih materni jezik je bila italijanščina. Pomenljiv je bil tudi porast izjav regionalne pripadnosti in – natančneje – “Istranov”, ki so v regiji dosegle število skoraj 40.000 enot.

Proces prebujanja nacionalne zavesti je potrdil tudi ponoven prihod na površje mnogih “zakritih” Italijanov – predvsem v majhnih krajih notranje Istre ki se v preteklosti – iz strahu ali iz raznih drugih razlogov – niso izpostavljali in jasno izražali svoje identitete. To je bil nov pojav, na katerega so sicer vplivali mnogi dejavniki, ki so še danes predmet proučevanja, predvsem pa ponoven pojav kulturne in nacionalne identitete tisočerih mladih ljudi, katerih starši so bili – v letih, ki so bila za manjšino najtežja, travmatizirani zaradi preganjanja in krivic, ki so jih utrpeli – prisiljeni k obiskovanju šole večinskega prebivalstva ali k umiku od institucij in življenja skupnosti.

15. januarja 1992, istočasno z mednarodnim priznanjem držav Hrvaške in Slovenije, so v Rimu parafirali “Sporazum o zaščiti italijanske manjšine”, ki je dve mladi republiki zavezoval k varovanju enotnosti, enakopravnosti in pridobljenih pravic italijanske skupnosti v Istri, na Reki in v Dalmaciji. To je dokument temeljnega pomena, k nastanku katerega je prispevala Unija s svojimi zahtevami, in katerega Slovenija, žal, ni hotela podpisati, čeprav je poudarila, da namerava spoštovati njegova določila.

Nastanek nove mednarodne meje in politično-ozemeljska razdelitev istrskega območja sta italijanski skupnosti in njenim institucijam povzročila mnogo nevšečnosti in sta imela težak vpliv na integriteto socialnega in civilnega tkiva regije. Kljub temu so se strukture manjšine – zahvaljujoč tudi novi fazi oživljanja državljanske in nacionalne zavesti skupnosti – znale primerne odzvati na nove težave.

Ponovna pridobitev mnogih “zakritih” sonarodnjakov, sposobnost privlačnosti italijanskega kulturnega prostora, vpliv narodne matice – v kateri so videli predvsem jasno demokratično in evropsko, poleg nacionalne, oporno točko –, upiranja krajevne populacije načrtom, kate-

Sedež Centra za zgodovinska raziskovanja v Rovinju

rih cilj je bil še dodatno spremeniti demografska ravnovesja in kulturno identiteto istrskega prostora, so bili vsekakor nekateri od dejavnikov, ki so v tistem obdobju pripomogli k velikemu porastu vpisov v društva, v manjšinske šole ter k ustanavljanju številnih novih Skupnosti Italijanov.

Tako so dozoreli temelji za fazo ponovnega oživljanja, ki je – v nekaj letih – dala življenje številnim novim društvom (predvsem v notranjosti Istre in Dalmacije) ter pridobitvi več desetisočev novih vpisanih članov.

Leta 1992 je narodno skupnost – s smrtjo Antonia Borme-ja doletela težka izguba. Izginotje zgodovinskega “leaderja” manjšine je odprlo novo, težko poglavje v zgodovini “tistih, ki so ostali”. To je bila faza, ki je postavila skupnost pred nove dileme, pred nujnost spopadanja z novimi izzivi in – predvsem – pred potrebo po primerjanju in globokem razmisleku o lastni prihodnosti.

ITALIJANSKA SKUPNOST V NOVEM KONTEKSTU

Za zadnje desetletje življenja Italijanske Unije je bila značilna pomembna rast manjšinskega tkiva, poleg utrjevanja politične subjektivnosti in organizacijske strukture skupnosti.

V tem obdobju – od leta 1991 do leta 2003 – je zraslo celih 29 novih društev, kar je število Skupnosti Italijanov dvignilo iz 21 na 51 enot z več kot 34.000 članov. Skupnost je tudi – na Hrvaškem in v Sloveniji – razvila razčlenjeno šolsko mrežo z 41 ustanovami (15 vrtcev, 19 osnovnih šol, 7 srednjih šol), katere obiskuje skupno več kot 4.000 učencev in dijakov.

V tem obdobju so dosegli pomembne rezultate tako na ravni nacionalne afirmacije, kot tudi na politični ravni (zagotovljen sedež v slovenskem in hrvaškem parlamentu), predvsem, kar zadeva zaščite temeljnih pravic etnije, poleg razvoja sožitja in dvojezičnosti.

Med najpomembnejšimi političnimi dosežki je potrebno vsekakor spomniti na sprejem Istrskega regionalnega statuta z njegovimi revolucionarnimi novostmi za položaj italijanske skupnosti ter podpis – leta 1996 – italijansko-hrvaškega sporazuma o zaščiti manjšin. Poudariti je potrebno tudi registracijo Italijanske unije – leta 1998 – tudi v Sloveniji, razglasitev pomembnih zakonskih določil – na Hrvaškem – v zvezi z uradno rabo manjšinskih jezikov in s šolami ter prenos pravic ustanovitve, oziroma lastništva nad Založbo "Edit" iz Reke – leta 2001 – na Italijansko unijo.

Po prvih demokratičnih volitvah leta 1991, je imelo volilno telo narodne skupine priložnost sodelovanja pri obnovi skupščine ter pri izbiri predstavnikov organizacije v treh kasnejših priložnostih – to je v letih 1993, 1998 in 2002. Na neposrednih splošnih volitvah – odprtih za vse polnoletne Italijane, vpisane v Skupnosti, je doslej z različnimi listami, skupinami in gibanji sodelovalo na tisoče sonarodnjakov (16.000 leta 1993, 15.000 leta 1998 in 13.637 leta 2002).

Italijanska skupnost je v več kot pol stoletja zapletene in težavne zgodovine, med svetlobo in sencami, dokazala, da je znala braniti svojo identiteto in potrditi svojo "ukoreninjenost" – kot avtohtona skupnost – na ozemlju.

Med njenimi zaslugami omenjamo to, da je dala kontinuiteto – čeprav v manjšinski dimenziji (ki so jo povzročili eksodus in globoki pretresi po drugi svetovni vojni) – vrednotam in obstoju italijanske kulture in jezika na tej zemlji.

Od tod izhaja pomembnost vloge, ki so jo institucije "tistih, ki so ostali" odigrale in jo še igrajo v podporo novim in plodnejšim odnosom sodelovanja ter političnim, gospodarskim in kulturnim odnosom med Italijo, Slovenijo in Hrvaško v korist razvoja – na območju, ki je tradicionalno multikulturno in večjezično – dejanskega in konkretnega sobivanja.

FILATELIJA

Zastava, denar, uniforme, poštna znamke, žigi, pečati in na splošno ves poštni material so najbolj reprezentativni in hkrati najbolj prepoznavni znaki kakšne države. To so tudi dokumenti, ki potrjujejo upravne in politične spremembe, ki so se zgodile na določenem ozemlju v določenem zgodovinskem obdobju.

V Istri in v mestu Reka, kjer že od nekdaj živijo eden z drugim romansko in slovansko prebivalstvo, se je čutil vpliv raznih kultur: italijanske, slovanske, nemške in madžarske. To območje je v zadnjih stoletjih pogosto menjalo državno pripadnost, zaradi česar so se dogajale tudi spremembe na upravnem področju. Prav zato je Istra z Reko s filatelističnega vidika zelo zanimivo področje, tako v predfilatelističnem kot tudi v filatelističnem obdobju.

Filatelistično obdobje se začne z izdajo prve poštna znamke na svetu (Sir Rowland Hill – Velika Britanija, 6. maja 1840). V naši regiji, vključno z mestom Reko, pa se je prva poštna znamka pojavila 1. junija 1850, izdala pa jo je tedanja avstrijska poštna uprava.

Na začetku je bila poštna znamka namenjena izključno za plačilo poštna tarife oziroma stroškov prevoza pošte. S časom pa je poštna znamka, ta košček gumiranega papirja, ki lahko pride do najbolj oddaljenega kraja na planetu, prevzela tudi vlogo seznanjanja široke svetovne javnosti z zgodovino in tradicijami določenega naroda, zaznamovanja posebej pomembnih zgodovinskih dogodkov, prikazovanja posebnih ljudi iz te države, ki so s svojim delom pripomogli k razvoju kulture, umetnosti in znanosti, promocije turizma, športnih dogodkov in raznih pomembnih obletnic.

Tukaj so reproducirane poštna znamke, ki so imele zakonsko vrednost v naši regiji in v mestu Reka v obdobju od leta 1850 do danes, njihova vsebina pa je povezana s preteklostjo tega prostora.

AVSTRIJA

1. 6. 1850 - Grb države Avstrije
– Prva avstrijska poštna znamka.

1910 - 80. rojstni dan cesarja
Franca Jožefa I. (Franz Joseph I).

MADŽARSKA

(Madžarska poštna uprava na
Reki od 1. maja 1871)

1874 - Pismo in poštni rog.

1916/17 - Sedež Parlamenta v
Budimpešti.

JULIJSKA KRAJINA

1918 - Avstrijska poštna znamka
iz obdobja 1916–1918 Razni
motivi pretiskani "Regno d'Italia
– Venezia Giulia – 3. XI. 18".

1918 - Italijanska poštna znamka
iz leta 1906 – podoba kralja
Vittorija Emanuela III., pretisk
"Venezia Giulia".

1919 - Italijanska poštna znamka iz
leta 1908 – podoba kralja Vittorija
Emanuela III., pretisk "Centesimi
di corona" (stotinka krone).

REKA

(Medzavezniška uprava)

1918 Madžarska poštna znamka
iz leta 1916 – serija "Žanjica in
Parlament", pretisk "Fiume".

REKA

(Svobodna država)

1919 - Izdaja v korist "Zaklade
Dr. Grossich" – zdravnik in
politik (1849–1926), pretisk.

1920 Podoba Gabrielea
D'Annunzija – pesnika in pisatelja
(1863–1938).

REKA

(Sestavni del Kraljevine Italije)

1924 Reška poštna znamka
iz leta 1923 (Seria "Sv. Vid
in razni subjekti"), pretisk
"ANNESSIONE ALL'ITALIA
22. Febb. 1924" (priključitev k
Italiji 22. februarja 1924).

KRALJEVINA ITALIJA

1919 Prva poštna znamka Kraljevine Italije v Istri – podoba kralja Vittorija Emanuelea III.

1921 Priključitev Julijske Krajine – srednjeveški pečat iz Trsta.

1934 Deseta obletnica priključitve Reke.

1934 Svetovno prvenstvo v nogometu.

ITALIJANSKA SOCIALNA REPUBLIKA (R.S.I.)

1944 Italijanska ekspresna poštna znamka iz leta 1933, pretisk (fašistični snop) – “REPUBBLICA SOCIALE ITALIANA” (Italijanska Socialna Republika).

1944 Uničeni spomeniki.

TRST

1945 Italijanska poštna znamka iz leta 1944 (R.S.I. – serija “Uničeni spomeniki”), pretisk “1. V. 1945 TRIESTE – TRST”, izdaja Osvobodilnega odbora Primorja in Trsta.

REKA

1945 Italijanska poštna znamka iz leta 1944 (R.S.I. – serija “Uničeni spomeniki”), pretisk “3-V-1945 FIUME-RIJEKA”, izdaja Narodnoosvobodilnega odbora.

ISTRA (PULJ)

1945 Italijanska poštna znamka iz leta 1944 (R.S.I. – serija “Uničeni spomeniki”), pretisk “ISTRA” lokalnih oblasti.

CONA B, ISTRA IN SLOVENSKO PRIMORJE

1945 Redna dvojezična izdaja – Pokrajine in izdelki iz Istre.

1946 Redna dvojezična izdaja
– Pokrajine in izdelki iz Istre.

CONA A (AMG – VG) (AMG – VG = Allied Military Government – Venezia Giulia)

1945 Italijanska poštna znamka iz
leta 1945, serija “Demokratična”,
pretisk “AMG – VG”.

1945 Italijanska poštna znamka
iz leta 1929, serija “Imperialna
– brez fašističnega snopa”, pretisk
“AMG – VG”.

CONA B – SVOBODNO TRŽAŠKO OZEMLJE (STO – VUJA ali VUJLA = Svobodno tržaško ozemlje – Vojaška uprava Jugoslovanske (ljudske) armade)

1949 Jugoslovanska poštna
znamka iz leta 1945, serija
“Partizani”, pretisk “STT – VUJA”.

1951 Festival italijanske kulture
v Piranu; podoba Piera Paola
Vergerija mlajšega, teologa
(1498–1565).

1952 Jugoslovanska poštna
znamka “XV. Olimpijada
v Helsinkih”, pretisk “STT
– VUJLA”.

CONA A – SVOBODNO TRŽAŠKO OZEMLJE (AMG – FTT = Allied Military Government – Free Territory of Trieste)

1947 Italijanska poštna znamka iz
leta 1947, serija “Demokratična”,
pretisk “AMG – FTT”.

1950 Italijanska poštna znamka
iz leta 1950, serija “Italija na delu”,
pretisk “AMG – FTT”.

ITALIJA

1949 Lokalne volitve v Trstu,
katedrala Sv. Jušta, zavetnika
Trsta.

1952 IV. Tržaški mednarodni sejem.

1966 50. obletnica smrti Cesara Battistija, Damiana Chiese, Fabija Filzija, Nazarija Saura; portret herojev – v ozadju dvorec Buon Consiglio v Trentu in Arsenal v Pulju.

1997 50. obletnica eksodusa prebivalcev Istre, Reke in Dalmacije.

2003 Gimnazija "Gian Rinaldo Carli" v Pazinu.

2005 "Spominski dan na eksodus iz Istre, Reke in Dalmacije".

JUGOSLAVIJA

1947 Priključitev Istre k Jugoslaviji.

1953 10. obletnica osvoboditve Istre in Slovenskega primorja.

1959 Turistični kraji, Opatija.

1962 Turistični kraji, Portorož.

1963 Turistični kraji, Pulj.

1963 Umetnost v Jugoslaviji skozi stoletja, podoba škofa Eufrazija, bazilika v Poreču.

1969 "25. obletnica priključitve Istre in Slovenskega primorja k Jugoslaviji".

1972 Turistični kraji, Piran.

1982 150. obletnica rojstva skladatelja Ivana Zajca (1832–1914).

1983 Tisočletje mesta Pazin.

1985 10. obletnica italijansko-jugoslovanskega sporazuma iz Osima.

1986 Evropsko prvenstvo v jadranju, razred 'Flying Dutchman' (listek).

1990 Stota obletnica rojstva Boža Milanovića (1890–1980), cerkovnika in politika.

SLOVENIJA

26.06.1991 Prva poštna znamka neodvisne države Slovenije: Katedrala Svobode.

1992 Tristota obletnica rojstva Giuseppea Tartinija, glasbenika (1692–1770)

1993 Evropa v miniaturi; Črpalka v solinah v Sečovljah.

2003 Evropa v miniaturi; Batana – Piran.

2004 50. obletnica podpisa Londonskega memoranduma med Italijo in Jugoslavijo.

2006 100. obletnica organiziranega turizma v Sloveniji (Portorož).

HRVAŠKA

9. 9. 1991 Prva poštna znamka neodvisne Hrvške države: Redna izdaja za zračno pošto Zagreb – Dubrovnik.

1992 Hrvška mesta, Pazin.

1993 50. obletnica združitve Istre, Reke, Zadra in otokov s Hrvaško.

1994 150. obletnica hrvaškega turizma, "Opatijska riviera":

1994 Hrvška mesta, Rovinj.

1995 XLVI. Biennale v Benetkah; hrvaški umetniki (Goran Petercol).

1996 75. obletnica Labinske Republike.

1998 Hrvški književniki; 100. obletnica rojstva Mateja Balote, psevdonim Mija Mirkovića (1898–1963)

1999 Eufrazijeva bazilika v Poreču; "UNESCO – Svetovna dediščina".

1999 100. obletnica Hrvške gimnazije v Pazinu.

2002 Znani Hrvatje: Matko Laginja, politik in pisatelj (1852–1930).

2005 Dvorci in utrdbe: Motovun.

2006 Znani Hrvatje: Andrija Ljudevit Adamić, trgovec in podjetnik (1766–1828).

NUMIZMATIKA

Analiza bankovcev, ki so jih izdajale politične oblasti, je dokumentiran in natančen ključ za branje zgodovinskega in pravne razvoja določenega območja.

V primeru Istre bomo zgodovinsko-monetarni *excursus* začeli pri rimski vladavini, ker prejšnja državna organizacija Histra ni izdelovala lastnega denarja. Poleg rimskega denarja so bili plačilno sredstvo samostojni grški kovanci. Najpogostejši kovanci v IV. stoletju pred Kristusom so bili iz Apolonije in Dyrrachiuma, v III. in II. stoletju pred Kristusom pa kovanci iz Pharosa, Isse, Damastiona, Siracuse in Egipta iz časa Ptolomeja, o čemer pričajo skupne in posamične najdbe tega denarja na istrskih tleh v raznih zgodovinskih obdobjih.

Zgodovinarji štejejo leto 177 pred Kristusom za končno rimsko osvojitve Istre, čeprav ne celotne, ter za čas, ko se je v regiji uveljavil gospodarsko-denarni sistem Rimske Republike.

Obstajajo tudi sledi keltskega denarja, čeprav v omejenih količinah, o čemer pričajo majhni srebrni kovanci iz Norika, ki so bili najdeni leta 1969 pri Medulinu, izvirajo pa iz I. stoletja pred Kristusom.

Izmed kovancev Rimske Republike je razen bronastih, ki so se imenovali *as*, *semis*, *trient*, *kvadrans*, *sextans*, *unča* in *poluunča* veliko vrednost imelo srebro, kovina, ki se je uporabljala za kovanje *viktorijatov* in *denarijev*. Na začetku so bili kovanci anonimni, samo z napisom ROMA, nato pa je bil na njih naveden tudi denarni magistrat. Zlato je bilo precej redko, zastopano v apoenih po 20, 40 in 60 asov.

V obdobju Avgusta, v času nastanka Cesarstva in temeljnih reform denarnega in upravnega sistema, je Istra postala del province *X regio*, katere glavno mesto je bil Oglej. S samim tem je bil polotok vključen v najširše in najdalgotrajnejše gospodarsko in finančno območje antike.

Razmerja med devetimi monetarnimi apoena po Avgustovi reforme iz leta 23 pred Kristusom so podana v naslednji tabeli.

RIMSKA REPUBLIKA

Viktoriat, 211.–208. pred Kristusom

Av. Jupiterjeva glava z lovorovim vencem
Rv. Krilata boginja zmage in vojna trofeja
Na spodnjem delu: ROMA

Denar – C.L. POSTUMIUS ALBINUS, 131 pred Kristusom

Av. Glava Rima s čelado
Na spodnjem delu: ROMA

Denar – P. LICINIUS NERVA, 131.–112. pred Kristusom

Av. Oprsje Rima s čelado in polmesecem
Rv. Volilno mesto

RIMSKO CESARSTVO

Denar – OKTAVIJAN AVGVST, 27 pred Kristusom – 14 po Kristusu

Av. Ovenčana glava
Rv. Ogrnjena in pokončna Kaj in Lucij

NOMINAL	ZLATNIK	ZLATI KVINARIJ	DENARIJ	SREBRNI KVINARIJ	SESTERCIJ	DUPONDIJ	AS	SEMIS	KVADRANS
<i>Zlatnik</i>	1	2	25	50	100	200	400	800	1600
<i>Zlati kvinarij</i>		1	12,5	25	50	100	200	400	800
<i>Denarij</i>			1	2	4	8	16	32	64
<i>Srebrni kvinarij</i>				1	2	4	8	16	32
<i>Sestercij</i>					1	2	4	8	16
<i>Dupondij</i>						1	2	4	8
<i>As</i>							1	2	4
<i>Semis</i>								1	2
<i>Kvadrans</i>									1

Denar – AGRIPINA in NERON, 54–68

Av. Zaprti oprsji Agripine in Nerona
Rv. Štirje sloni vlečejo kočijo, na kateri se nahajata Avgust in Klavdij z žarkastima kronama.

Struktura denarnega sistema je ostala bolj ali manj stabilna več kot dve stoletji, z manjšimi korekcijami, da bi obdržali razmerje vrednosti med tremi kovinami: zlatom, srebrom in bronom.

Med več sto najdenimi rimskimi kovanci različne ikonografije smo se odločili objaviti nekatere primere s podobo najbolj znanih cesarjev ali cesarjev, katerih delovanje je povezano s spomeniki in političnimi dogajanjem v Istri.

As – KALIGULA, 37–41

Av. Gola glava
Rv. Sedeča VESTA z žezlom in simbolom moči

Denar – VESPAZIЈAN, 69–79

Av. Ovenčana Vespazijanova glava
Rv. Sedeča CONCORDIA (sloga)

Sestercij – TRAJAN. 98–117

Av. Ovenčana glava
Rv. Stoječi Rim z Zmago in kopjem; pred nogami Zmage Dačan na kolenih.

Antoninian – KARAKALA, 198 – 217

Av. Glava z žarkasto krono
Rv. VENUS VICTRIX z Zmago

Zlatnik – DIOKLECIЈAN, 284–305

Av. Ovenčana glava
Rv. MARS VICTOR – Mars zmagovalec

Folis – DIOKLECIЈAN, 284–305

Av. Ovenčana glava
Rv. Stoječa boginja MONETA s tehtnico
Kovnica: AQ = Oglej

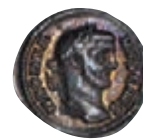
Dioklecijan je leta 294 razen reorganizacije kovnic denarja in ustanovitve kovnice v Ogledu preuredil tudi denarni sistem z uvedbo *argenteusa*, težkega 1/96 libre, *nummusa* ali *folisa*, težkega 10–11 g, bakrenega apoena teže približno 3 g in manjših kovancev, težkih okoli 1,3 g s podobo okronanega cesarja. Kljub cesarjevemu razglasu *de pretiis* (o cenah) iz leta 301, s katerim je želel vplivati na vrednost blaga in storitev, je denarna reforma propadla.

Dioklecijan je tudi avtor političnega projekta, s katerim je želel zamenjati vrh Cesarstva in pripraviti razdelitev na vzhod in zahod. Zaradi tega poskusa je prišlo do hudih medsebojnih bojov med člani tetrahije (284–313), ki so se končali s smrtjo Masencija in zmago Konstantina v bitki pri Ponte Milviu leta 312.

V tem obdobju je zabeležena utaja največjega zaklada rimskih kovancev v Istri, in sicer v kraju Centurija – toponim jasnega vojaško-rimskega porekla – v majhni vasi, 8 km oddaljeni od Kopra. Zaklad, odkrit v raznih fazah med letoma 1935 in 1962, je bil sestavljen iz več kot 80 kg *folisov* z imeni tetrahov. Znanstveniki menijo, da je bila ta velika količina denarja zakopana poleti leta 310, ko je Licinij ob podpori Galerija vodil vojaško kampanjo v Istri, da bi prišel v Italijo in dobil naziv *avgustus* (cesar) Zahodnega Cesarstva. Prisotnost Licinija na našem področju potrjujeta dva epigrafa z njegovim imenom. Prvi, z datumom 309/310, se hrani v poreškem muzeju, na drugem, ki ga je prepisala Forlati Tamaro, pa se nahaja toponim POL (ensium).

Ureditev cesarske zakladnice je ponovno sprožil Konstantin med letoma 309 in 311 po Kristusu, ko je z novim merilnim standardom izdelal zlati *solidus*, težak 1/72 libre. Novi denarni sistem z manjšima apoenoma semis in tremis se je uporabljal v Zahodnem Cesarstvu naslednjih dvesto let, medtem ko se je v Bizantinskem Cesarstvu uporabljal naslednjih osemsto let.

Zlati kovanci s konca Rimskega Cesarstva in iz bizantinske dobe so bili najdeni dokaj pogosto in pričajo o precej živahnem gospodarskem življenju. Zadnja najdba teh kovancev je zabeležena leta 1997, ko je bil v zgodovinskem središču Poreča najden *solidus* iz obdobja Antemija (467–472).

Argenteus – **MAKSIMIЈAN**, 285–310

Av. Ovenčana glava
Rv. Dioklecijan, Maksimijan, Konstantin in Galerij pri žrtvenem obredu ob vstopu na bojno polje.

Folis – **MASENCIJ**, 306–312

Av. Ovenčana glava
Rv. Kvadratno svetišče
Kovnica: AQ = Oglej

Solid – **HONORIЈ**, 393–423

Av. Oprsje z oklepom
Rv. Honorij v vojaški opravi drži Zmago in tepta nasprotnika.
Kovnica: R-V = Ravenna

Solid – **ANTEMIJ**, 467–472

Av. Oprsje Antemija s čelado in oklepom
Revers: Stoječi Antemij in Lev I., med njima napis PAX
Kovnica: RM = Rim
Fotografija primerka, najdenega v Poreču leta 1997.

Tremis – **ANASTAZIJ**, 491–518

Av. Obrnjeno oprsje s diademom
Rv. Zmaga, ki napreduje z globusom križenoscem.

BIZANTINSKO CESARSTVO

Solid – JUSTINIJANI., 527 – 565

Av. Oprsje s čelado in oklepom ter z Justinijanom, ki v desni roki drži globus križenosec.

Rv. Angel z drugim križem in globusom križenosecem.

Tremis – JUSTIN II., 565–578

Av. Oprsje s diademom in oklepom

Rv. Boginja Zmaga

Na polovici VI. stoletja, v času izgradnje kompleksa Eufrazijeve bazilike v Poreču, so bili prisotni zlati kapitali v apoenih *solidus*, *semis* in *tremis* z imeni cesarjev Justinijana I. (527–565) in Justina II. (565–568); mnogi izmed njih so prišli iz kovnice v Ravenni, najdeni pa so bili tudi bronasti *folisi* in njihovi manjši kovanci.

Folis – JUSTINIJANI., 527–565

Av. Oprsje s čelado in oklepom ter z Justinijanom, ki drži globus križenosec.

Rv. Velika črka M z latinskim križem in napisom ANNO XII (539 A.D.)

Folis – JUSTIN II., 565–578

Av. Justin in Zofija sedita na dvojnem prestolu.

Rv. Napis ANNO VI (571 A.D.) - Kovnica: Kyzico

MLETSKA REPUBLIKA

Denar v imenu LUDVIKA POBOŽNEGA,

814–840

Av. Napis v dveh vrsticah: +VEN – ECIAS

Rv. Grški križ na sredini, ob robu napis H LUDOVICUS IMP

Zatem je sledilo počasno gospodarsko propadanje, zlati denar je postal vse redkejši in je popolnoma izginil okrog VIII. stoletja, z izjemo kratkotrajnega pojava langobardskih *tremisov*.

S prihodom Karla Velikega (793–814) na oblast je bila cela kontinentalna Evropa zajeta z njegovo monetarno reformo, ki je z izjemo zlata temeljila na srebru kot edini kovini. Nastal je srebrni *denar* težak 1,7 grama kot ena dvestoštiridesetina nove libre, katere teža ustreza približno 400 gramom.

OGLEJSKI PATRIARHAT

Denar – VOLKER, 1204–1218

Av. Patriarh na častnem sedežu drži knjigo v levi roki. - Rv. Orel

Frankovsko cesarstvo je uvedlo in organiziralo fevdalni sistem in dalo pravno podporo kovanju lastnega denarja, na katerem se je ob imenu cesarja nahajala tudi teritorialna oznaka. V Italiji so to npr.: PAPIA (Pavia), MEDIOLANUM (Milano), TARVIS (Trbiž) in VENECIAS (Benetke).

Med IX. in X. stoletjem je istrski polotok izgubil status province in vstopil v sestavo geografsko večjih fevdov: Oglejska mar-

ka, Furlanska in Veronska marka, vojvodina Kranjska, ki so bile pod kontrolo fizično oddaljenih germanskih dinastij. Politični in trgovski vpliv pa je bil v glavnem mletski, še posebej v priobalnih krajih.

V XI. stoletju so se na mejah polotoka utrdile državne skupine, ki so želele uvesti gospodarsko kontrolo na delu istrskega ozemlja, zahvaljujoč pravici do kovanja lastnega denarja, ter tako konkurirati Benetkam. To so bili Oglejski patriarhat, ki je samostojno izdajal denar od XII. stoletja do leta 1420., Goriška grofija od XII. stoletja do leta 1500 in Tržaška škofija od konca XII. stoletja do leta 1320. Od celotne tipologije kovancev so bili na začetku XII. stoletja v uporabi srebrni *denar* in breški *denar* (Friesach). Ta je bil zelo razširjen zahvaljujoč veliki količini srebra, ki je prihajala iz koroških rudnikov.

Numizmatično pričanje o krepitvi finančne moči Mletske Republike sta dve novi vrsti kovancev, ki sta se afirmirali v mednarodni trgovini. Prva vrsta je veliki srebrni *matapan*, čistosti 965/000 in teže 2,18 grama, ki jo je uvedel dož Enrico Dandolo (1192–1205), druga pa zlati dukat doža Giovannija Dandola (1280–1289) – po letu 1545 so ga imenovali cekin – iz 24-karatnega zlata, teže 3,56 grama. Cekin je v nespremenjeni vrednosti in teži trajal 513 let, do padca *Serenissime*.

Od leta 1420, po svetovni oblasti oglejskih patriarhov, je notranjost Istre po sporu z Mletčani prišla pod habsburške vladarje Svetega Rimskega Cesarstva. Njihov najpogostejši in najbolj običajen denar s konca XV. stoletja sta bila srebrni tolar in zlati dukat.

TRŽAŠKA ŠKOFIJA

Denar – VOLRICO, 1233–1254

Av. Škof sedi s škofovsko palico in okrašeno knjigo.

Rv. Kopje s helebardo, na kateri je zastava, zraven sta dve šestkraki zvezdi.

MLETSKA REPUBLIKA

Groš – RANIERI ZENO, 1253–1268

Zlati dukat – FRANCESCO FOSCARI, 1423–1457

Lira – LEONARDO LOREDAN, 1501–1524

Skud s križem – MARCO FOSCARINI, 1762–1763

Tolar za Levant – LODOVICO MANIN, 1789–1797

SVETO RIMSKO CESARSTVO
AVSTRIJSKO CESARSTVO IN
KRALJEVINA MADŽARSKA

Po mirovnem sporazumu v Campoformiju (17. oktobra 1797) je bila Istra združena pod avstrijskim dvoglavim orlom.

Tolar – MATTHIAS II. (1605 – 1617), 1609

Tolar – KARL VI., 1739

¼ krajcarja – FRANC II., 1797

Cesar Franc II. je dal ukaz, naj se v beneški kovnici kujejo cekini, povsem podobni mletskim, z njegovim imenom, čeprav v omejeni seriji. V beneški kovnici, ki je nadaljevala z delovanjem tudi pod Avstrijo, so se kovali srebrni kovanci v majhnih apoenih po dve, ena in pol mletske lire kot plačilno sredstvo v Istri, Dalmaciji in Boki Kotorski.

Od leta 1806 do 1809 je Istra postala departma napoleonске Kraljevine Italije, v kateri je denar baziral na francoskem decimalnem merskem sistemu, izdajale pa so se lire. Kovali so se zlati kovanci v vrednosti po štirideset in dvajset *lir*, srebrni v apoenih po pet, dve, ena lira in petnajst, deset in pet *soldov*, medtem ko so se iz neplemenitih kovin izdelovali kovanci za en *sold* in za en, tri in deset *centezimov* (stotink).

Kovanec za dvajset zlatih lir, teže 6,45 grama in čistosti 900/‰, se še vedno popularno imenuje *marengo*, ker se je na prvem primerku, kovanem po bitki pri Marengu 14. junija 1800., nahajal napis *L'Italie délivrée à Marengo*. Ustanovitev Ilirskih provinc kot ločenega dela Francije leta 1809 in priključitev Istre k temu področju ni privedlo do izdaje lastnega denarja.

Restavracija iz leta 1814 je v Istro vrnila zahteven avstrijski monetarni sistem, v katerem so bili glavni kovanci zlati dukati v apoenih od enega do štirih ducatov, srebrni tolarji, zlati in srebrni florini ter srebrni in bakreni krajcarji (kreutzer).

KRALJEVINA ITALIJA
NAPOLEON, CESAR IN KRALJ

2 LIRI, 1813

Tedanji avstrijski vladar Franjo Habsburg Lorena, ki je bil na prestolu od leta 1797 do leta 1835, je na kovancih naveden kot Franc I. avstrijski car, ne pa več kot Franc II. sveti rimski cesar, ker je Napoleon leta 1805 ukinil Sveto Rimsko Cesarstvo.

V tem obdobju se je ob kovinskem denarju začel večji obtok papirnatih bankovcev, ki so bili uvedeni že v času Marije Terezije. Po prvi izdaji papirnatih *guldnov* (*florinov*) v apoenih po 1, 2, 5, 25, 50, 100, 500 in 1000 s strani *Wiener Stadt Bank Zettel*, je bil leta 1816 izdajatelj bankovcev *Österreichische National Zettel Bank*, leta 1825 pa *Privilegirte Österreichische National Bank*. Tedaj je imel gulden 60, od leta 1857 naprej pa 100 krajcarjev.

Dunajsko ministrstvo za finance je leta 1892 začelo izvajati monetarno reformo, ki je privedla do zamenjave guldna – florina s krono, ki je imela 100 *hellerjev* v Avstriji in 100 *fillerjev* na Madžarskem. Predvideno tečajno razmerje je bilo dve kroni za en florin.

Kovali so se bakreni kovanci v apoenih po 1, 2 in 10 hellerjev, srebrni v apoenih od 1, 2 in 5 kron ter zlati v apoenih po 10, 20 in 100 kron. Vzporedno so bili izdani tudi bankovci, na katerih so se nahajali napisi v jezikih desetih glavnih narodov Avstro-Ogrske Monarhije. To je bil prvi primer v Evropi, ko je neka večetična država uradno razglasila, s pomočjo bankovcev, prisotnost več narodnostnih kultur na svojem ozemlju.

Leta 1902 je bila uradno odprta železniška proga *Localbahn Triest – Parenzo*, popularna *Parencana*. Za izvedbo investicije so bile izdane obveznice v vrednosti 11.000.000 milijonov kron, oziroma 110.000 apoenov po 100 zlatih kron. Kovancem za 100 kron je vseboval 30,49 gramov čistega zlata, tako da je bilo potrebno 3354 kilograma plemenite kovine za financiranje projekta. Na podlagi današnje vrednosti zlata ta količina ustreza protivrednosti približno 57.018.000 eurov. Stroški za izvedbo takšnega železniškega dela bi bili verjetno tudi danes podobni, kar dokazuje, da v številnih primerih "rumena kovina" ostaja stabilno merilo vrednosti.

AVSTRO-OGRSKO CESARSTVO

100 kron – Jubilej Franca Jožefa I. (1848–1916), 1908

Papirnat bankovec za 1000 kron

Politične spremembe po prvi svetovni vojni so v Istro pripeljale italijansko vojsko, katere prisotnost je bila uzakonjena z mirovnim sporazumom iz Rapalla leta 1920.

Avtomatično je prišlo tudi do spremembe denarja: lire Kraljevine Italije z vladarjem Viktorijem Emanueleom III. so postale zakonito plačilno sredstvo.

Zlato je bilo prisotno v izdajah vsega nekaj deset tisoč primerkov v apoenu po 100 lir, kovanih leta 1923 in 1925, ter v manjših nakladah iz let 1931, 1932, 1933, 1936 in 1937.

Zlati so bili tudi kovanci v apoenu po 50 lir, izdani v letih 1931, 1932, 1933 in 1936 ter v apoenu po 20 lir iz leta 1923.

Srebrnih kovancev po 20 lir iz let 1927, 1928 in 1936 je nekaj milijonov primerkov, medtem ko je naklada srebrnih apoenov po 10 in 5 lir znašala nekaj deset milijonov, kovani pa so bili v letih 1926, 1927, 1928, 1929, 1930 in 1936.

Nikelj se je uporabljal za proizvodnjo kovancev po 2 in 1 liro ter 50 in 20 centezimov. Manjši apoeni po 10, 5 in 2 centezima so bili izdelani iz bakra ali brona.

KRALJEVINA ITALIJA
(1922-1943)
VITTORIO EMANUELE III.
(1900-1945)

5 lir, 1928

10 lir, 1927

20 lir, 1928

Skoraj na vseh kovancih se nahaja podoba Vittorija Emanuelea III., kralja, ki je znan po numizmatični strasti in ki je osebno spremljal delo umetnikov v državni kovnici v Rimu, na denarju pa ni dovolil portreta premierja Mussolinija.

V obdobju med dvema vojnama je bil skoraj v vseh državah naprednega gospodarstva v obtoku pretežno papirnati denar, medtem ko je kovinski denar postajal količinsko vse manj pomemben.

V obdobju med letoma 1930 in 1935 je italijanska vlada zgradila glavne strukture istrskega vodovoda. To je bila druga najpomembnejša investicija v sektorju vodne oskrbe na ozemlju Kraljevine Italije, takoj za tisto v regiji Puglia. Investirani kapital je znašal 58.000.000 lir. Da bi konkretizirali vrednost te številke, jo bomo pretvorili v zlato. Leta 1934 je kilogram zlata stal 13.130 lir. Za pokritje stroškov izgradnje istrskega vodovoda je bilo potrebno kar 4417 kilogramov zlata, kar po današnjih vrednostih ustreza znesku 79.506.000 eurov.

Druga svetovna vojna je vplivala na monetarne tokove s katastrofalno rastjo inflacije in s pojavom ter uporabo bankovcev, ki so jih emitirale politične oblasti, ki so se zamenjevale v Kraljevini Italiji. Po kronološkem vrstnem redu od leta 1943 do 1947

1000 lir – papirnati bankovec

**DRUGA
SVETOVNA
VOJNA IN
VOJAŠKA
UPRAVA**

AM (ameriške) lire

Jugolire

**SOCIALISTIČNA
FEDERATIVNA REPUBLIKA
JUGOSLAVIJA**

so to bile: Italijanska Socialna Republika in nemška okupacija, ki sta obe uporabljali iste bankovce Kraljevine Italije, vendar

brez oznake *fascia*; sledili so prinosniški vrednostni papirji Banke Italije, zatem AM (ameriške) lire in na koncu jugolire, ki jih je je izdala *Gospodarska banka za Istro, Reko in Slovensko primorje / Banca dell'economia per l'Istria, Fiume e il Litorale sloveno*. Jugolire so bile dane v promet 30. oktobra 1945 v

apoenih po 1, 5, 10, 20, 50, 100, 500 in 1000 lir, bile pa so 20% manj vredne od italijanskih lir. Zavezniška Vojaška uprava se je uprla njihovi uvedbi, tako da so bili bankovci nekaj mesecev pozneje umaknjeni.

Po podpisu Mirovnega sporazuma v Parizu februarja 1947 je veljavna valuta na istrskem ozemlju in na Reki postala jugoslovanski dinar. Na bankovcih sta bili uporabljeni dve pisavi, in sicer latinica in cirilica, vsi napisi pa so bili v srbsko-hrvaškem, slovenskem in makedonskem jeziku.

Kovinski denar se je koval iz aluminija in legur, ki so vsebovale baker, cink in nikelj v apoenih po 50 par, 1, 2, 5, 10, 20 in 50 dinarjev. Po letu 1985 so bili izdani tudi kovanci za 100 dinarjev.

Od leta 1968 naprej je Jugoslovanska narodna banka izdala razne srebrne in zlate komemorativne kovance, ki niso bili namenjeni vsakdanji uporabi. Obeleženi so bili športni dogod-

*Serija kovinskih
kovancev, 1963*

ki kot Mediteranske igre v Splitu (1979) in Zimske olimpijske igre v Sarajevu (1984) ali pomembne obletnice moderne jugoslovanske zgodovine, kot je bila 25. obletnica Socialistične Republike (1968) in 60. obletnica Kongresa KPJ v Vukovarju (1980).

Od raznih komemorativnih izdaj je bila najštevilčnejša izdaja ob smrti maršala Josipa Broza Tita (1980). Tedaj je bil izdan kovanec za 1000 srebrnih dinarjev z naklado kar 800.000 primerkov. Zadnje desetletje XX. stoletja je zaznamoval začetek političnega razpada Jugoslavije in na žalost krvavo nastajanje novih neodvisnih republik.

Na istrskem ozemlju je reka Dragonja postala meja med Slovenijo in Hrvaško. Republika Hrvaška je v obdobju od leta 1990 do 1994 za plačilno sredstvo uporabljala hrvaški dinar z lepo serijo bankovcev v apoenih po 1, 5, 10 in 25 HD, tiskanih v Čakovcu. Na aversu se nahaja portret Ruđerja Boškovića, na reversu pa zagrebska metropolska Katedrala. Drugi apoeni po 2000, 5000, 10.000, 50.000 in 100.000 HD so bili tiskani na Švedskem. Na aversu se prav tako nahaja portret Ruđerja Boškovića, na reversu pa ženska podoba z nazivom *Zgodovina Hrvatov*, delo kiparja Ivana Meštrovića. Hrvaška narodna banka je 30. oktobra 1993 začela tiskati nove bankovce, in sicer kune (v promet

REPUBLIKA ITALIJA

REPUBLIKA HRVAŠKA

*Papirnati bankovec – apoen za
100.000 hrvaških dinarjev*

500 kun – Zagrebska škofija, 1994

REPUBLIKA SLOVENIJA

10 lip z IVANOM CANKARJEM, 1991

so bile dane maja 1994 in še vedno veljajo kot plačilno sredstvo) v apoenih po 5, 10, 20, 50, 100, 200, 500 in 1000. Istočasno so se kovali tudi kovanci po 1, 2 in 5 kun ter stotinke po 1, 2, 5, 10, 20 in 50 lip. Številne so tudi komemorativne izdaje iz niklja, srebra in celo zlata v apoenih po 5, 25, 100, 150, 200, 500 in 1000 kun, namenjene zbiralcem.

Neodvisna Slovenija je za svojo valuto izbrala tolar, prav tako s stotinkami. Izdani so bili kovanci za 10, 20 in 50 stotinov ter 1, 2, 5, 10 in 100 tolarjev. Za zbiralce so bili izdani komemorativni srebrni kovanci v apoenu po 2500 tolarjev in zlati v apoenih po 5000 in 20.000 tolarjev. Zlati kovanci imajo omejeno naklado, ki se giblje od 300 do 4000 primerkov, ter so zelo iskani, ker pričajo o obdobju neodvisnosti pred uvedbo skupne evropske valute eura.

Uporaba kovinskih eurov v Sloveniji, kovanih v apoenih po 1, 2, 5, 10, 20, 50 stotink in 1, 2, 5 eura, se je začela 1. januarja 2007. Bankovci so bili tiskani v Evropski centralni banki v Frankfurtu. V obtoku so v celi Evropski uniji, nimajo pa oznak posameznih držav podpisnic finančne pogodbe, s katero je urejen način obtoka skupne valute za več kot tristo milijonov evropskih državljanov.

10 tolarjev – papirnati bankovec

EURO

1 euro, Italija, 2002

1 euro, Slovenija, 2006

Kronologija

pred 70.000-10.000 leti	Tekom zadnje glaciacije so se na območju današnje Istre pojavili prvi ljudje.
pred 28.000-10.000 leti	Istra je – v morfološkem smislu – del široke podalpske celine, ki jo prečka ena glavna reka, to je <i>Paleo-Pad</i> , s svojimi številnimi pritoki. Podnebje je izjemno mrzlo. V stepi in tundri živijo veliki dolgodlaki sesalci (mamuti, bizoni, jeleni). Ozemlje prečkajo skupine lovcev.
pred 27.000-20.000 leti	Najdbe predmetov iz kremenca v poglavitnih istrskih nahajališčih (jama Šandalja II), kar dokazuje prisotnost hominidov, ki so se ukvarjali z lovom.
pred (približno) 12.000 leti	Nahajališča v jamah Šandalja in Sveti Romuald, kjer so našli ostanke hominidov poznega paleolitika - skupine <i>Homo sapiens fossilis</i> , natančneje paleo-mediteranskih hominidov kromanjoidnega tipa - segajo v obdobje izpred 12.000 let.
pred 12.000-10.000 leti	Začetek nove klimatske faze, za katero je značilno postopno segrevanje, posledično taljenje ledenikov in zvišanje nivoja morij, privede do nastanka današnjega Severnega Jadrana, istrskega polotoka in otokov vzdolž vzhodne morske obale. Na tem področju se spremeni vegetacija in favna: razširijo se gozdovi in prerije, izginejo veliki sesalci, razširi se divje govedo, ovce in koze.
pred 10.000 leti	Klimatske spremembe so delno zmanjšale nomadizem lovcev. V Istri – v podgorskem predelu – imamo prva nahajališča, ki pričajo o daljšem bivanju. Poleg lova se razširi nabiralništvo, predvsem pa se pojavljajo prvi, omejeni, začetki živinoreje.
pred 8.000 leti	Pozni neolitik. Uveljavi se nastanitev. Tudi v Istri se pojavijo keramični predmeti.
pred 6.800-6.400 leti	V južni Istri – v Vižuli pri Medulinu – deluje majhna skupnost, ki izdeluje predmete, večinoma posodje, iz okrašene keramike.
pred 6.000 leti	Začetek poljedelstva in živinoreje. Gre za ovce in koze, ki jih uporabljajo predvsem za meso. V obmorskih naselbinah je nabiranje hrane in morskih živali še vedno zelo pomembno.
pred 6.000-5.000 leti	Istra spada v območje širitve kultur danilske (po kraju Danilo pri Šibeniku) in hvarske keramike. Stiki so vzpostavljeni s celotnim severnim in srednjim Jadranom. Obstajajo pričevanja o začetkih poljedelstva.
pred 5.000-4.000 leti	Faza eneolitika ali bronzne dobe. V gospodarstvu pašništvo prevlada nad porajajočim se poljedelstvom. Nastajajo materialne dobrine in družbene hierarhije. Oblikujejo se medsebojno povezane patriarhalne, rodbinske in plemenske skupnosti. Prihaja do mešanja skupin, skupnosti, ljudstev. V sklopu velikih premikov prihaja do postavljanja naselbin na vzpetinah, kjer je njihova obramba lažja. Človek je manj pasiven do naravnih pogojev. Začetek pridobivanja kovin.
pred 4.000-3.000 leti	Bronasta doba. Razvoj civilizacije gradišč - naselbin, postavljenih na vrhovih gričev in vzpetin, za katere so značilna obzidja, postavljena v koncentričnih krogih, znotraj katerih so se nahajale vasi.

pred 3.100-3.000 leti (12.-11. stol. pr.n.š.)	Kriza 12.-11. stoletja pr.n.š.. Velike podonavske migracije, vezane na ljudstva nosilcev kulture žarnih grobišč, vplivajo tudi na Istro. V mnogih gradiščih življenje ugasne; ljudje – v nekaterih primerih – ponovno živijo v jamah, ki se nahajajo na skritih in težko dostopnih mestih. Avtohtone populacije bronaste dobe, ki so živele v gradiščih, zamenjajo – ali morda asimilirajo – nova ljudstva, z novimi običaji, predvsem kar zadeva način pokopavanja mrtvih. Ustali se navada sežiganja trupel, katerih pepel nato zakopljejo v nekropolah, ki jih uporabljajo do prihoda Rimljanov in njihove nadvlade.
1300-750 pr.n.š.	Istra spada v okvir enovite kulture, ki se širi med Donavo, vzhodnimi Alpami in severnimi obrobji Balkana, in za katero je značilno sežiganje pokojnikov (kultura žarnih grobišč).
1100-1000 pr.n.š.	Razvoj civilizacije Histrov . Tako jih imenujejo grški viri, vendar so verjetno srednjeevropskega izvora, glede na njihov običaj sežiganja pokojnikov; v Istri so se nastanili okrog 1100-1000 pr.n.š. tako, da so se zlili z lokalnimi populacijami in prevzeli način življenja v gradiščih.
580-480 pr.n.š.	Histri so prvič omenjeni v pisnih virih. Grški geograf Hekataj iz Mileta v svojem delu <i>Periegeza zemlje</i> piše, da so vzdolž Jonskega zaliva živeli Histri, Cauli in Liburni.
300-170 pr.n.š.	Ozemlje Histrov se razteza do Timave na severozahodu, vključuje Kras in današnjo Čičarijo do Učke. V vzhodni Istri - na reki Raši - se začne ozemlje Liburnov, ki so naseljeni na mnogo širšem območju, ki gre od reke Raše v Istri do reke Krke v Dalmaciji, vključno s podgorskim primorjem Velebita in vsemi kvarnerskimi otoki.
300-200 pr.n.š.	Histri in Liburni nadzirajo vode severovzhodnega Jadrana in napadajo grške in rimske ladje.
221 pr.n.š.	Rimljani se podajo na prvi vojaški pohod proti Histrom, poveljujeta pa jim konzula <i>Publius Cornelius</i> in <i>Marcus Minucius Rufus</i> .
220-180 pr.n.š.	Histri živijo v sistemu rodovnih skupnosti, v katerem odločitve sprejema skupščina najpomembnejših veljakov. Šele na začetku drugega stoletja pr.n.š. je eden izmed njih postal najvplivnejša osebnost – neke vrste kralj.
181 pr.n.š.	Ustanovitev rimskega središča Aquileia (Oglej –op.prev.). Med Histri narašča napetost.
178-177 pr.n.š.	Vojna med Rimljani in Histri. Konflikt nima nekega točno določenega vzroka, ali vsaj o tem ni nikakršnega pričevanja. Livij poroča, da so se rimski vojaški poveljniki iz Ogleja, ki jih je vodil konzul <i>Aulus Manlius Vulso</i> , verjetno odločili organizirati odpravo proti Histrom zato, ker so želeli preprečiti njihov morebitni napad na kolonijo. Na čelu Histrov je bil neki Epulon, vendar zagotovo ni bil kralj v kasnejšem in današnjem pomenu besede. Histri so bili skupek medsebojno zelo slabo povezanih skupnosti, brez solidne enotne institucionalne strukture, Rimljani pa so jih ob koncu drugega leta vojne uspeli premagati.
178-177 pr.n.š.	Začetek obdobja Rimljanov.
177-170 pr.n.š.	O prvem stoletju rimske nadvlade na polotoku vemo bolj malo. Menimo, da so Rimljani postavili nekaj vojaških oporišč na najpomembnejših točkah južne in zahodne istrske obale, od koder so lahko nadzirali plovbo, oziroma zagotavljali prost prehod rimskim ladjam in drugim trgovskim plovilom.
171-170 pr.n.š.	Odprava Konzula <i>Longina</i> , namenjena v Makedonijo, prebivalcem Istre prinese razdejanja.
129 pr.n.š.	Vojaška odprava Gaja Sempronija Tuditana, konzula za leto 129 pr.n.š., proti Japodom in Histrom.
70-50 pr.n.š.	Najstarejši dokazi rimske materialne kulture v južni Istri izhajajo iz sredine 1. stoletja pr.n.š.; so iz časa neposredno pred ustanovitvijo prvih kolonij.
(približno) 54 pr.n.š.	Ustanovitev rimske kolonije Tergeste (Trst). <i>Colonia</i> je samozadostno mesto, skoraj miniatura država. Absolutna gospodarica svojega ozemlja –odvisna je od višje oblasti glede obrambnih zadev, pobiranja davkov in odnosov s tujimi ljudstvi in kralji.

(približno) 46 pr.n.š.	Ustanovitev kolonije Pulj.
(približno) 50-54 pr.n.š.	Ustanovitev opiduma Poreč (<i>oppidum Parentium</i>); gre za manjše mesto, ki ga upravlja guverner.
50 pr.n.š. – 10. n.š.	Razvoj urbanih središč vzdolž zahodne istrske obale. Začetek razvitega kmetijstva, temelječega na gojenju oljke in vinske trte.
16 pr.n.š.	V Istro vdrejo Noriki in Panonci, ki povzročijo razdejanja.
1. stoletje n.š.	Istra v rimskem cesarstvu slovi po proizvodnji oljčnega olja – v velikih količinah in odlične kakovosti.
12 n.š.	Vzhodna meja rimske Italije je postavljena na reki Raši v Istri.
1.-2. stoletje	Največje rimske družine investirajo v zemljiška posestva v Istri.
2. stoletje	Tudi v Istri se razširijo vzhodni verski kult.
2.-3. stoletje	V Istri se razširi krščanstvo – sprva v večjih središčih.
3. stoletje	Pod pritiskom barbarskih ljudstev Istra postane ozemlje, na katerega se priseljujejo obmejni Rimljani; mesta se začnejo obdajati z obzidji. Ustanavljajo se nova obzidana mesteca. Med Kvarnerskim zalivom in Emonsko (danes Ljubljansko) kotlino Rimljani zgradijo vrsto vojaški utrd in povezav – sistem za obrambo dostopa do severne Italije iz smeri Panonije in podonavskega območja –, katerega najjužnejša točka je bila v kraju <i>Tarsatica</i> (danes Reka), kjer je bilo tudi pomembno poveljstvo južnega sektorja.
406	Vizigoti prečkajo Istro.
452	Huni obidejo Istro in uničijo Oglej.
476	Zaton Zahodno-rimskega cesarstva.
476-538	Istra je del barbarskega rimskega kraljestva Ostrogotov. Glavno mesto je Ravenna, ki je Istri že od nekdaj blizu. Največji razvoj dosežejo tekom vladavine Teodorika, v obdobju od 471. do 526. leta. Istra je blizu rimsko-ostrogotskemu cesarstvu, regija živi mirno in še vedno slovi po svojih proizvodih. Velikost mest upada, precejšen pa je sloves podeželskih vil vzdolž zahodnega obmorskega pasu. V Poreču, Pulju in na Brionih imamo najpomembnejša pričevanja krščanstva v tistem obdobju.
5.-6. stoletje	Zaščiteni kraji, otoki in rti istrske zahodne obale se čedalje bolj uporabljajo kot zatočišča. Začasne naselbine (<i>refugia</i>) sčasoma postanejo stalne in tako nastajajo nova obalna mesta kot so Rovinj, Vrsar, Novigrad, Umag, Sipar, Piran in Izola. V notranjosti se v življenje povrnejo nekdanja gradišča. Tako se rodijo mesta-utrdbe: Kubed, Socerb, Pomjan, Šmarje, Koštabona, Korte, nato Buje, Grožnjan, Oprtalj, Motovun, Vižinada, Baderna, Sveti Lovreč Pazenatički, Bale, Žminj, Pićan, Gračišće, Boljun, Paz in Draguč.
5. stoletje	Škofovski sedež v Poreču se utrdi, potrjen pa je tudi obstoj škofij v Pulju in v Novigradu. Gradnja poreške predevfrazijske bazilike s tremi ladjami (sredina 5. stoletja), postavitve prvih škofovskih kompleksov v Pulju (4.-5. stoletje) in Novigradu. Velike cerkvene stavbe zrastejo tudi v manjših središčih, v katerih ni škofovskih sedežev, kot na primer Milje in Nezakcij, kjer zgradijo dvojno baziliko (5. stoletje), ter Brioni.
538-538	Kasiodorovi zapiski o Istri (približno 490-583).
535-555	Vojna med Bizantinci in Goti.
538-539	Bizantinci osvojijo Istrsko provinco (<i>Venezia et Histria</i>). Vojaški nadzor nad polotokom.
539	Začetek bizantinskega obdobja.
552	Dejanska nadvlada Bizanca nad celotno Istro.
568	Langobardi v Italiji. Plenjenje Trsta, beg prebivalstva z njegovega ozemlja in verjetno rojstvo Justinopolisa - današnjega Kopra - ter Novigrada.
588	Langobardski napad v Istri.

konec 6. stoletja	Istra postane bizantinska <i>Thema</i> , pravo pravcato obmejno vojaško okrožje, katerega vodi <i>magister militum</i> – imenovan neposredno s strani eksarha iz Ravenne -, ki je nastanjen v Pulju.
611-611	Številni vdori Slovanov v Istro iz severovzhoda, katere spremlja plenjenje in ubijanje.
prva polovica 7. stoletja	Največja središča istrske bizantinske province se delijo na mesta (Pulj, Poreč, Justinopolis, Novigrad, Pićan), ki so utrjena naselja in sedeži škofij, ter utrdbe (Stare Milje, Piran, Umag, Rovinj, Labin, Motovun, Buzet, Bale, Nezakcij in druge), ki so tudi utrjene, vendar manj pomembne v primerjavi s prvimi.
546-556	Maksimijan, rojen v Veštru pri Rovinju, je ravenški škof v desetletju od leta 546 do leta 556. Tekom svojega škofovanja v Pulju postavi cerkev Svetega Andreja na istoimenskem otoku na vhodu v пристanišče, <i>domus rectoralis</i> , predvsem pa triladijsko baziliko Svete Marije Formoze ali <i>Santa Maria del Canneto</i> .
6.-8. stoletje	Razvoj pomembnih moških benediktinskih opatij: Svete Marije Formoze, Svetega Mihovila, in Svetega Andreja na istoimenskem otoku južno od Rovinja, Svetega Mihovila v bližini kraja Bale, Svetega Janeza Krstnika v Dajli, Svete Nedelje v Barbani, Svete Marije na otoku Veliki Brion, ter ženskih opatij Svetega Teodora v Pulju in Svetega Štefana v Poreču.
554-698	Shizma "Treh poglavij"; spor glede kristoloških razlag zadeva istrske škofo ter oglejsko in gradeško cerkev in poteka v več fazah med 6. in 8. stoletjem.
579	Potrditev obstoja škofije <i>Cissa</i> .
726	Istrske cerkve se v razpravi o ikonoklastiji postavijo na stran Rima.
751	Istra preide pod oblast Langobardov.
751-774	Vmesno obdobje langobardske nadvlade.
774	Konec vmesnega obdobja Langobardov. Bizantinci ponovno prevzamejo oblast. Polotok je razdeljen na pro-bizantinsko in pro-karolinško stranko. Leta 778 Istra preide pod frankovsko nadvlado.
778	Začetek karolinškega obdobja.
803-812	Dogovori v Königshofnu leta 803 in mirovna pogodba, podpisana v kraju Aachen leta 812, so <i>de iure</i> določili pripadnost Istre cesarstvu Karla Velikega. Benetke, njen estuarij in obmorska mesta Dalmacije pa ostanejo Bizantincem.
803	Karolinška ureditev istrskih ozemelj. Na čelo istrske province je postavljen nov frankovski vojaški poveljnik in funkcionar, ki nosi naziv <i>dux</i> in je zamenjal bizantinskega <i>magister militum</i> . Istrska grofija je verjetno del širše Furlanske mejne grofije (<i>Marchia Austriae Italiae</i>). Slednja ne traja dolgo, tako da Istra – koncem dvajsetih let 9. stoletja – dobi priložnost ponovno oblikovati samostojno provinco ali pa, bolj verjetno, biti podrejena Furlanski marki.
804	Rižanski zbor. Trst in Istra se pritožita Karlu Velikemu proti vojvodi Ivanu - predstavniku novih frankovskih institucij – in zahtevata popolno spoštovanje svojih municipalnih pravic in svojih običajev. Cesar takoj ugotovi njuni zahtevi in v jeseni leta 804 pošlje v Istro svoje odposlance – to so duhovnik Izon ter grofa Ajon in Kadolaj -, da bi izvedli provincialni zbor (tako imenovani " <i>placitum</i> ") in se prepričali o situaciji v Istri.
8.-9. stoletje	Slovanske skupnosti se širijo po istrskih podeželnih.
814	Smrt Karla Velikega. Istrska vojvodina ostane v okviru širne Furlanske marke.
828	Furlanska mejna grofija je razpuščena, zamenja jo ožja, še vedno furlanska enota, h kateri ostane priključena Istra.
842	Saraceni zavzamejo Osor.

843	Verdunska pogodba. Istrska grofija ostane del vzhodne mejne grofije (Oglejske marke), oziroma italjskega kraljestva (<i>Regnum Italicum</i>). Kraljestvu do leta 875 vlada lotarijska linija, kasneje pa – na prehodu iz 10. v 11. stoletje – kralji tako imenovanega “neodvisnega” obdobja.
876	Hrvaške ladje princa Domagoja napadejo in izropajo Rovinj, Novigrad, Sipar in Umag.
880	Neretvanci opustošijo Umag, Novigrad, Rovinj in Milje.
9.-10. stoletje	S frankovsko vlado se benediktinski meniški red polasti večine (takrat obstoječih) istrskih opatij in postavi še nekaj novih. Med slednjimi so najpomembnejše opatije Sveti Mihael pod Zemljom v Poreštini, Sv. Petronilla pri Dvigradu, Sv. Petar na Krasu v Bujštini, Sv. Apollinare/Sv. Nikolaj (Valdoltra) na Koprskem, Sv. Kasijan in Sv. Nikolaj/Sv. Anastazija v Poreču, Sv. Lovreča v istoimenskem kraju in Sv. Mihovila v Limu.
924	Kralj Hugo odcepi istrsko provinco od Furlanije in jo podredi neposredno vojvodi Winterju. Po njegovi smrti je Istra ponovno podrejena oglejski marki.
932	Dogovor med Benetkami in Koprom.
933	Mirovna pogodba v Rialtu, katere podpisniki so Benetke in mejna grofija Istra, ki jo predstavljajo markiz Winter, puljski in novigradski škof ter drugi funkcionarji.
950	Po trditvah Konstantina Porfirogeneta (bizantinskega politika in kronista) se hrvaška vojvodina razteza do reke Raše.
952	Kralj Oton I. (kralj od leta 936 dalje, cesar Svetorimskega cesarstva od leta 962 do 973) istrsko grofijo kot sestavni del Furlanske marke (skupaj z Veronsko marko) dodeli bavarskemu vojvodi Henrikju (Dominij bavarskih vojvod). Začetek dominija germanskih dinastij.
976	Istra, še vedno skupaj s Furlanijo (kot del Italjskega kraljestva), je dodeljena Koroškim vojvodom.
977	Nov dogovor med Benetkami in Koprom.
10. stoletje	Celotni polotok je ponovno pod fevdalno, laično in cerkveno (škofije) vladavino germanskega tipa. V mestih se postopoma uveljavlja lik škofa.
983-1028	Puljski škofje prevzamejo področje Labina in obalo pod Učko do Reke.
konec 10. stoletja	Iz Ravenne pride v Istro sveti Romuald (utemeljitelj kamaldužanskega reda), ki širi najstrožja načela benediktinskih pravil. Ustanovi opatijo Svetega Mihovila Arhangela nad Limskim kanalom in se nato umakne – v zadnjih dveh letih, ki jih preživi v Istri – v jamo na koncu Limskega kanala, na severnem pobočju griča Svetega Martina.
1000	Jadranska odprava, ki jo vodi dož Pietro Orseolo. Na poti proti Dalmaciji se ustavi v Poreču in Pulju. Ponovno se izkaže pomorska premoč Benečanov.
začetek 11. stoletja	Proces parcelizacije in segmentacije nemških vojvodin znotraj Koroške dodeli avtonomno vlogo tako Kranjski kot Istri, ker sta “marki”, torej enoti – mejna dominija med italijanskimi in germanskimi ozemeljskimi konteksti; ti dve marki sta podrejeni neposredno cesarski oblasti.
1030	V virih se omenja <i>via Sclava</i> , ki je povezovala Poreč z notranjostjo polotoka, v bistvu z območjem Pazina, ki je bilo pod pristojnostjo poreškega škofa.
11. stoletje	V vzhodni Istri se razširi glagolica.
1040-1060	Domnevamo, da je potekala preobrazba vloge Istre iz grofije v mejno grofijo – <i>Mark-Grafschaft</i> .
1062	Pojavijo se prve novice, v katerih Istra ni več omenjena kot podrejena grofija, temveč kot samostojna marka – <i>marchia Histria</i> – specifična ozemeljska enota v okviru Cesarstva. Približno od leta 1060 Istro štejejo za mejno grofijo.
1060-1070	Prvi mejni grof (prvi, ki je zahteval, da ga tako nazivajo) je bil Ulrik iz družine Weimar, gospod mejnih grofij Kranjske in Istre (1040-1070).
1070	Mejna grofija Istra preide pod vladavino družine Eppenstein.

1077-1078	Istra je za dobo enega leta dana v fevd oglejskemu patriarhu. To je postal precedens za kasnejše zahteve.
1070-1112	Vladavina družine Eppenstein.
1112	Mejna grofija Istra postane dominij družine Sponheim.
1124-1173	Dolga vladavina Engelberta III. Sponheima. To je eden najbolj odsotnih istrskih dostojanstvenikov - zavzet je z nemškimi političnimi vprašanji, kar mu preprečuje strog nadzor nad posestvi.
1100-1180	Razvoj urbanih središč in komunalnih ureditev, tudi zahvaljujoč odsotnosti fevdalcevalastnikov.
od leta 1100 dalje	V osrednji Istri se pojavijo prva slovanska imena, ki nadomestijo prejšnja, s starejšo latinsko ali nemško matrico: Gologorica za <i>Mons Calvus</i> , Cernogradus za <i>Nigrignanum</i> , Lupoglav za <i>Mahrenfels</i> .
1145	Pulj in Koper v sporu z Benetkami. Po desetletjih vzpona, na valu ponovnega gospodarskega oživljanja po prvi križarski vojni, se obe največji istrski mesti upreta izključnim pravicam Benetk nad pomorsko trgovino. Vojna se konča z zmago Benetk, ki Pulju vsilijo mirovno pogodbo politično-vojaške narave, Kopru pa pogodbo politično-gospodarskega značaja.
do leta 1150	Razvoj utrdb v notranji Istri v obdobju od leta 1040 do 1150, kot imunitetna ozemlja poreških in puljskih škofov. Ta razvoj se zaključi s prehodom pod gospostvo Goriških grofov, oziroma advokatov (laičnih predstavnikov) interesov škofov. Goričani kot plačilo prejmejo pravico do gospostva nad določenimi ozemlji.
1150	Pod vodstvom Pulja se oblikuje zveza glavnih istrskih mest, ki nasprotujejo beneškim izključnim pomorskim pravicam. Benetke so sicer zavzete na Krfu, a na odgovor ni potrebno dolgo čakati: Pulj je ponovno zavzet in kapitulira in sprejme novo – vsiljeno - fidelitas, kateri so se morali prilagoditi vsi meščani, ter dodatne obveznosti in davke.
1150-1200	Kot posledica tistega, kar se je dogajalo v srednji in severni Italiji, se uveljavijo “bolj sodobne” komunalne ureditve, na katerih upravnem vrhu mesta ali mesteca stoji načelnik v spremstvu sodnikov.
1173	Istra preide v posest družine Andechs, ki izvira iz Tirolske.
1173-1188	Bertold III. Andechs je nazivni istrski mejni grof; udeleži se bitke pri kraju Legnano (leta 1176) proti lombardskim komunam ob boku cesarja Friderika Barbarosse in je eden od podpisnikov mirovne pogodbe v Konstanci leta 1183 kot “Bertoldus marchio Istriae”.
1186	Prvo mesto, o katerem imamo novice o komunalni upravni strukturi, je Koper.
1188-1204	Bertold IV. Andechs je nazivni istrski mejni grof; udeleži se tretje križarske vojne v Sveti deželi (1189-91).
1192	V Piranu se omenjajo načelnik in konzuli.
1194	Pazin se uveljavi kot najpomembnejši castrum v osrčju polotoka. Ravno iz Pazina poskušajo Goričani – skozi celotno trinajsto stoletje – v škodo oglejskega patriarhata, razširiti svojo oblast nad kar največjim številom gospostev osrednje Istre.
1199	Potrjena je prisotnost načelnika v Pulju.
1204-1208	Henrik IV. Andechs je istrski mejni grof; leta 1208 sodeluje pri umoru cesarja Filipa Švabskega v Bambergu; izgubi vse fevde in posestva.
do konca 12. stoletja	Družina Goriških grofov, ki so advokati poreških škofov in blizu dinastiji Andechs, uspe do konca dvanajstega stoletja notranjo Istro spremeniti v konglomerat fevdalnih pravic (utrdb, vasi in ozemelj od Krasa in Učke do območja Pazina in Limskega kanala) in nato v imunitetno laično gospostvo, oziroma samostojni dominij, ki ni podrejen vladavini mejnega grofa, glede na to, da je ustanovljen na ozemljih, ki so bila v preteklosti v lasti cerkve.

do konca 12. stoletja	Devinski gospodje razširijo svoja posestva čez kontinentalne meje istrskega polotoka – od tržaškega Krasa do Kastva in kvarnerske obale.
1208	Istra kot posest preide v roke Ludviku Bavarskemu
1209	Istra preide v posest oglejskemu patriarhatu. Začne se faza oglejske nadvlade.
1209-1218	Mejni grof je patriarh Volfger iz kraja Ellenbrechtskirchen. Približa se istrskim komunam in prizna njihove pravice, da bi okrepil oglejsko suverenost.
1218-1251	Bertold iz družine Andechs (Meranski vojvode in že istrski mejni grofje) je oglejski patriarh. Kopira politično držo cesarja Friderika II. in uveljavi odnos, ki omejuje samostojnost komun v Istri in Furlaniji.
1230	Poskus ustanovitve "zveze načelnikov celotne Istre" – <i>universitas Istriae potestas</i> (reddek dogodek v zgodovini Istre, ki se naslanja na lombardsko zvezo), katere namen je zavrniti suverenost patriarha. Ta poskus so verjetno spodbudili Benečani.
1233	Pulj napadejo cesarske vojaške enote zaradi nepokorščine patriarhu.
1238	Koper, tako kot Pulj, napadejo cesarske vojaške enote.
1242	Pulj noče pomagati Benetkam, zato ga kaznujejo z napadom in rušenjem obzidja.
1251-1268	Novi oglejski patriarh je Gregor de Montelongo, ki se zaveže, da bo ponovno oživil oglejski politični prestiž v regiji; v Pulju naroči ponovno postavitve obzidja, ki so ga porušili Benečani, in restavracijo stolpa, ki je v njegovi pristojnosti (leta 1252).
1266	Motovun, Poreč, Bale in Rovinj ne priznavajo oglejske avtoritete. Da bi pomiril upornike, se mora patriarh poslužiti pomoči grofa Alberta Goriškega. Ta dogodek dokončno vpelje Goričane v dogajanja v istrskih komunah.
1267	Koper (s podporo Goričanov) grozi Poreču, zato krajevni vodje prosijo Benetke za pomoč. Zgodi se poreško priznanje privrženosti Beneški komuni (<i>Comune Veneziarum</i>), ki to sprejme: to je beneški odgovor na napredovanje Goričanov. Privrženost Poreča označuje začetek beneškega političnega prodiranja v Istro in s tem širjenja suverenosti Benetk (ki so že posedovale Kreto in nekatere dominije v Dalmaciji). Kriza moči patriarha Gregorja, ki postane ujetnik Goričanov. V Istri izbruhnejo konflikti med različnimi stranmi. Koprčani - skupaj s Piranom, Izolo in Biaquinom, gospodom Momjana – uničijo Kaštel, ki je bil izraz patriarhalne suverenosti, in napadejo Buzet. Buzet in fevdalci Pietrapelosa, ki podpirajo patriarha, se maščujejo tako, da ubijejo Biaquina; v odgovor Albert Goriški uniči fevd Pietrapelosa.
1268-1272/75	Po smrti patriarha Gregorja sedež patriarhata od leta 1268 do 1272 ostane prazen in šele leta 1274 Rajmund della Torre pride v Furlanijo, v Istro pa leto kasneje. Ta praznina spodbudi privrženost Benetkam.
1269	Umag izrazi privrženost Benetkam.
1271	Novigrad in Sveti Lovreč izrazita privrženost Benetkam.
1275-76	Motovun izrazi privrženost Benetkam; v utrdbi izbruhne upor in Motovun je <i>podjarmljen</i> .
1278-1279	Spor med Koprom in Albertom Goriškim ter beneškimi deli Istre. Prva napadeta Motovun, Sveti Lovreč ter pristanišča Umaga in Poreča. Benetke neposredno napadejo Koper in Izolo (zaveznico) ter leta 1279 ponovno osvojijo Sveti Lovreč. Koper se mora podrediti beneški oblasti; zgradijo Levji grad.
1279-1285	Trst je pod beneško kontrolo.
1283	Piran in Rovinj izrazita privrženost Benetkam.
1287-1290	Drugi konflikt v regiji. Koper se upre in se skupaj s Trstom pridruži patriarhu. Vključijo se tudi Goričani in Korošci, ki s svojimi vojniki pomagajo pri obrambi Trsta; Benetke se morajo umakniti. Vojna traja do leta 1290 z bitkami v lagunah ter končnim zavzetjem Kopra in Trsta, ko pride do premirja.

1291	Podpis mirovne pogodbe v Trevisu. Benečani si ponovno vzamejo tisto, kar so že posedovali, medtem ko Trstu naložijo vse obveznosti nasproti Benetkam (davke, plačilo vojnih stroškov). Patriarhu vrnejo Milje, Kaštel, Buje in Dvigrad – ozemlja, ki so jih tekom konflikta nadzirali Benečani.
1294	Patriarh Rajmund della Torre da družini Sergijevcev iz Pulja v fevd utrdbo in stolp, ki se dviguje nad mestnim Kapitolom.
1299	Smrt patriarha Rajmunda della Torre.
konec 13. stoletja	Prva omemba Reke: <i>Terra Fluminis Sancti Viti</i> . Reka se začne pod gospostvom Devinskih grofov v drugi polovici trinajstega stoletja uveljavljati kot pomorski kraj, ki je zrasel na ruševinah utrdbe Tarsatica; predstavlja stično točko različnih trgovskih poti, ki se po tradiciji stekajo proti Kvarnerju.
od leta 1300 dalje	Uveljavitev gotskega sloga na polotoku.
začetki 14. stoletja	Družbena uveljavitev frančiškanskega reda v poglavitnih istrskih središčih: Kopru, Piranu, Izoli.
1307	Dogovori med Benetkami in patriarhatom pripeljejo do dokončne odcepitve Kopra, Pirana, Novigrada, Poreča, Rovinja, Motovuna in Svetega Lovreča od mejne grofije (<i>marchionatus</i>).
1310	Vrhunec vzpona družine Sergijevcev-Castropola. Pietro doseže, da ga komunalna skupščina izvoli za puljskega načelnika in prevzame naslov generalnega kapitana, glede na to, da v isti osebi združuje gosposko oblast (utrdba, nekatera okrožja na podeželju, patriarhalne funkcije) ter oblast, ki mu jo je zaupala komuna (upravljanje mesta in podeželja). V nobenem istrskem kontekstu še nobenemu laiku ni uspelo imeti take ingerence nad enim mestom in ozemljem, tako da lahko govorimo o modelu oblasti, podobnemu gospostvu (<i>signoria</i>).
1310-1319	Skoraj-gospostvo družine Sergi-Castropola nad Puljem.
1319-1331	Kriza oblasti družine Sergi-Castropola v Pulju.
1331	V Pulju – po neuspelem zavzetju Barbana – nasprotna mestna stranka odloči izgon družine Castropola iz mesta. Komunio začasno vodita dva kapitana iz ljudstva, vendar se kaj kmalu pokaže, da je edina rešitev privrženost Benetkam. Postavljen je beneški načelnik z nazivom "puljski grof" kot izraz spoštovanja ugleda, ki ga mesto uživa.
1342	Razdelitev ozemelj, ki pripadajo družini Goričanov, med brati Albertom IV., Majnardom VII. in Henrikom III.. Albertu IV. dodelijo istrska ozemlja.
1348	Kuga v regiji, predvsem na zahodnih področjih.
1348	Po kugi Goričani razširijo svoj vpliv na Koper, kjer v vrstah plemičev deluje protibeneška stranka. V mesto pridejo plačani vojaki iz Kranjske, vendar Benetke - kot ponavadi – napadejo mesto. Tokrat postavijo vrsto vojaških strojev – bolj z namenom ustrahovanja, kot uničevanja. Koprčani se pred to grožnjo (ne pride do spopadov in uničevanja) in zato, ker dodatna pomoč ni prispela, vdajo. Vodjem upora sodijo v Benetkah – obsojeni so na lahko zaporno kazen (osem let) ali na izgon.
1354	Albert IV. Goriški, istrski grof, sklene pogodbo s Habsburžani, katerim podeli – po poprejšnjem pokritju vseh dolgov – vse pravice nad svojimi posestvi; nima dedičev. Pogodbo obnovijo po desetih letih, to je leta 1364.
1354	Skupina genovskih ladij napade Korčulo, Hvar in nato še Poreč. Zažgejo vladne palače (pri tem uničijo predhodne dokumente) in odnesejo relikvije svetnikov zavetnikov Maura in Eleverterija (relikvije se nato iz Genove vrnejo leta 1936).
1358	Benetke svojim dominijem dodajo utrdbo Grožnjan, ki je bila v lasti gospodov Raifenberg.

1366	Hugo Devinski postane vazal avstrijskih vojvod Alberta III. in Ludvika III. Gospostvo Devinskih grofov se razteza od Devina preko celotnega Krasa (ozemlja, ki so formalno že podrejena oglejskemu patriarhatu) do Kastva in Reke (ki sta formalno že podrejena puljski škofiji).
1374	Smrt Alberta IV. Goriškega. Pogodba, ki jo je sklenil s Habsburžani leta 1354 in obnovil leta 1364, začne učinkovati. Habsburžani so od leta 1374 dalje gospodje Pazinske grofije in drugih dominijev v notranji Istri.
1378	Spor med Benetkami in Genovo ponovno izbruhne. Istega leta genovska flota napade otočje Brioni.
1379	V prvih dneh maja leta 1379 genovska armada, ki ji poveljuje Luciano Doria, premaga na odprtem morju pred Puljem (Veruda) beneško armado, na čelu katere je Vettor Pisani.
1380	Med leti 1379 in 1380 Pietro Doria zasede Chioggio. Benetke z zahoda napada rodbina Carraresi (Padova), z vzhoda pa oglejski patriarh. Junija 1380 druga genovska flota, ki ji poveljuje Matteo Baruffo in je prišla na pomoč Pietru Dorii, ne more naravnost napasti Benetk, zato se obrne proti istrskim mestom. Prvega julija izropajo Koper; Piran in Poreč se uspeta upreti, 19. julija pa je na vrsti Pulj, katerega požgejo. Še istega leta Benetke ponovno osvojijo Koper (ponovno obleganje) in Trst, ter spet pridobijo Pulj, ki je praktično brez ljudi. Koper Genovežani ponovno napadejo koncem leta 1380 in na začetku leta 1381, medtem ko se v notranjosti polotoka nadaljujejo spopadi med beneškimi in patriarhalnimi podložniki.
1381	Meseca avgusta je konec beneško-genovskega konflikta.
1382	Po različnih notranjih dogajanjih in prevladi pro-habsburške struje, se tržaška komuna odpove svoji avtonomiji in sprejme suverenost Leopolda III. Habsburškega. Do izjave privrženosti pride pod določenimi pogoji, po predhodnih pogajanjih, tako da Trst dejansko pridobi večjo avtonomijo, kot jo imajo istrska mesta, ki so podrejena Benetkam.
1350-1400	V drugi polovici štirinajstega stoletja se življenjske razmere vzdolž zahodnega pasu polotoka postopoma poslabšujejo. Bolj ali manj povsod v urbanih središčih pride do upadanja števila prebivalstva. Kuga in beneško-genovska vojna močno prizadeneta vitalnost Pulja, največjega mesta. Obdobje od leta 1348 do leta 1380 predstavlja nek mejnik – začetek stagnacije in upadanja proti nižjim ravnam gospodarskega življenja istrskih mest.
1394	Benetke odkupijo utrdbo Rašpor – pomembno strateško točko na istrskem Krasu – od potomca goriškega grofa Majnarda VII..
1399	Ko devinski grofje izumrejo, devinsko gospostvo prevzame družina Walsee, ki od puljskih škofov zahteva formalno dodelitev v fevd: pridobijo jo leta 1400.
1411-1412	Spopad med Benetkami in cesarjem Sigismundom Luksemburškim. Ropanja madžarsko-hrvaške vojske, ki zasede Buje in Oprtalj. Leta 1412 Benetke napadejo Buje, Oprtalj, Roč, in Hum.
1413	Vojska cesarja Sigismunda poskuša s kopnega napasti Koper, Izolo in Poreč, vendar brez uspeha. Temu sledi vdor v območje Pulja, kjer uničijo Vodnjan in Bale, ne pa samega Pulja. Ker cesarska vojska ne uspe napredovati v kopenski del beneškega ozemlja, sledi petletno premirje.
1418-1421	Ob poteku beneško-cesarskega premirja sam patriarh Ludvik Teck prosi Sigismunda za pomoč pri napadu na Benetke. Leta 1420 beneška vojska osvoji Furlanijo (Videm in Čedad) ter sam Oglej: to pomeni konec posvetne oblasti patriarhov, konec patriarhalne države, ki je trajala približno štiri stoletja. V Istri Labin in Milje – zadnji patriarhalni mesti – izrazita privrženost Benetkam v juniju in juliju 1420. leta. Bitke za Buzet trajajo do poletja 1421. leta. Istra je razdeljena med dva vladajoča subjekta: Benetke in Habsburžane. Ta dualizem bo trajal do leta 1797.

1420-1460	Faza politične umirjenosti v regiji. Relativno gospodarsko in demografsko oživljanje v zahodni Istri. Velik gospodarski in družbeni razvoj v mestih soli, še posebej v Kopru, ki postane bolj bogat in izobražen, najpomembnejše središče severovzhodnega Jadrana.
15. stoletje	Redimenzioniranje ruralne naselitvene strukture; postopno izginjanje manjših središč v korist večjih vasi.
1462-1464	Beneško-habsburška napetost okrog Trsta doseže vrhunec leta 1462 potem, ko tržaška vojska ponovno poskuša preprečiti trgovinske tokove iz Kranjske proti Kopru. Benetke leta 1643 pošljejo svoje enote proti prehodom, ki vodijo proti Kranjski, in zasedejo trdnjave okrog mesta. Trst je oblegan. Kljub cesarjevemu naročilu, s strani Kranjcev ni učinkovite pomoči. Trst se mora vdati in vojaški nadzor trdnjav Socerb, Mokovo in Podgrad predati Benečanom.
1464	Delitev imetja med bratoma Walsee, tako da devinsko gospostvo pripada Rambertu, medtem ko gre vzhodno – Kastavsko – gospostvo Wolfangu V..
1466	Volfgang V. Walsee umre, Kastavsko gospostvo, skupaj z Reko, pa z oporoko preide v roke Habsburžanov.
1478	V Kopru ustanovijo Akademijo <i>della Calza</i> , ki pomeni začetek cvetočega kulturnega obdobja v mestu.
1483	Po smrti Ramberta Walsee, Devinsko gospostvo preide v roke Habsburžanov.
1500	V Gorici izumre krajevna veja Goriških grofov, tako mestece postane last Habsburžanov.
1508-1516	Marca 1508 izbruhne vojna med cesarjem Maksimilijanom in Beneško republiko. Napad se začne s cesarskim vpadom v Furlanijo. Benetke odgovorijo tako, da svojo vojsko pošljejo na Kras in v notranjo Istro. Do maja osvojijo Devin, Gorico, Postojno, Trst, Pazin in Reko; junija parafirajo triletno premirje, s katerim se Maksimilijan odpove vsem jadranskim dominijem. Decembra 1508 se oblikuje protibeneška zveza, ki jo vodi papež Julij II.: Cambraiska zveza zajema – poleg Cerkevne države – Habsburžane, Madžarsko (in Hrvaško) kraljestvo, Francosko kraljestvo, Špansko in Neapeljsko krono, markiza iz Mantove in vojvodo iz Ferrare. Napad na Benetke se konča maja 1509 s katastrofalnim porazom le-teh pri kraju Agnadello. Pred končnim udarcem se nasprotniki umaknejo in papež – kot prvi – pretrga zvezo, ker ga skrbi prevelika okrepitev Francozovo v Italiji. Z ločenimi pogodbami, različni nasprotniki podpišejo mir z Benetkami – razen Miaksimilijana, ki ne želi zapustiti beneškega zaledja. Republika, ki je ponovno pridobila moči, premaga cesarsko vojsko. Med vojno istrska regija plača velik davek. Po okupaciji habsburške Istre in Kvarnerja s strani beneških enot (maja 1508), pride do nenadne zapustitve privojevanih ozemelj. Podeželje beneškega dela polotoka tekom leta 1509 izropa grof Frankopan (Frangipani) - hrvaško-madžarski podanik. Leta 1510 se vojna umiri v beneškem zaledju, ne pa tudi v Istri. Ostaja lokalni spor med Trstom in Miljami, z obojestranskimi napadi z morja in s kopnega ter ponavljajočimi se obleganji. Drugo območje spopadov predstavlja utrdba Rašpor – beneška trdnjava –, ki je na koncu popolnoma uničena. Leta 1511 – v trenutku premirja – pride do enega redkih turških vpadov na polotok: Otomani pridejo do Pazina, ki vzdrži napad; kasneje premagajo Otomane v globeli pri Beramu. Med letoma 1513 in 1516 poteka druga faza beneško-habsburške vojne, ki se v Furlaniji in Istri ni nikoli (dejansko) končala. Šele leta 1516 pride do dokončnega premirja. Ta konflikt je povzročil znatno škodo v osrednjem in severnem delu polotoka.
1516-1518	V Kopru deluje Vittore Carpaccio.
1520-1525	Ustanovljene so prve vasi vzdolž meja, na beneškem delu polotoka (Rovinjsko selo, Krnica), s koloni, ki so prišli s podeželj Dalmacije, in ki so jih na splošno imenovali Vlahi (Morlaki).

1521-1535	Po različnih dogovorih med stranema, Beneška Republika in Habsburžani podpišejo mirovno pogodbo in ratificirajo (leta 1535) novo ozemeljsko ureditev.
1522	Habsburška ozemlja v Istri so podrejena dvorni zbornici v Grazu, v okviru tega pa delo pazinskih kapitanov preverja urad <i>vicedomina</i> iz Ljubljane, kamor pošiljajo pritožbe na sodne odločbe.
1527-1530	Epidemija kuge se vije po obmorskih področjih polotoka. Mesti Pulj in Poreč doživita drastičen upad števila prebivalcev.
1520-1550	Prva faza kolonizacije na podeželjih, tako na beneškem, kot na območju Pazinske grofije.
1530-1545	V Kopru živita in delata Pier Paolo Vergerio in Girolamo Muzio.
1533-1558	Po prvi fazi – v obdobju od leta 1444 do leta 1532 –, v kateri Pazinsko grofijo upravljajo kapitani, ki so jih ravno v ta namen tja poslali Habsburžani, leta 1533 pravica dominija nad grofijo, vključno s plemiškim naslovom, preide na člane družine Mosconi - ki kot trgovci živijo in delajo na Ptuju, vendar izhajajo iz Bergama -, ki za vse skupaj plačajo 26.000 renških goldinarjev. Družina Mosconi ima v lasti grofijo od leta 1533 do leta 1558.
1552-1557	Nova epidemija kuge pustoši po obalnih mestih; leta 1554 prizadene Koper, leta 1557 pa Piran.
1554	Beneška Istra šteje približno 53.000 prebivalcev. Celoten polotok ima približno 65.000 prebivalcev.
1550-1580	Izkazovanje heterodoksnosti in luteranstva v različnih središčih Istre (na primer v Vodnjanu). Sprožitev inkvizitorskih procesov in izrekanje obsodb proti "heretikom".
1558-1570	Pazinska grofija je v posesti Adama Schwetkowitza.
1560-1570	Beneški upravljavci (magistrat za neobljudene kraje - <i>magistrato dei beni inculti</i>) sprožijo organizirano kolonizacijo istrskih podeželj: priselijo – z olajšavami in začasnimi pomočmi – kolone različnega porekla.
1560-1580	Izboljšanje gospodarske situacije. Močan razvoj živinoreje v zahodnem pasu.
1560-1580	Poskusi koloniziranja puljskega podeželja z bolonjskimi in grškimi kmeti (iz Cipra in Malvasie) se izjalovijo. Konflikti med koloni in krajevnim prebivalstvom, med "starimi" in "novimi prebivalci". Spori med živinorejci in poljedelci.
1579	Imenovanje providurja v Istri za dodeljevanje neobdelanih zemljišč kolonom.
1579-1580	Apostolski obisk (v post-tridentinskem duhu) kardinala Agostina Valier-ja.
1580	Z demografskim porastom zaradi priseljevanja, polotok doseže število 80-85.000 prebivalcev.
1580-1618	Beneško- habsburške napetosti okrog vprašanja Uskokov.
1584	V Kopru ima sedež sodišče druge stopnje (prizivno), ki ga vodi krajevni načelnik in kapitan, kateri za to funkcijo nosi naziv <i>koprski magistrat</i> ; poverjeno mu je sodno upravljanje province. To je prvi korak proti decentralizaciji oblasti od Benetk proti istrski periferiji.
1590	Zadeve v zvezi s kolonizacijo, ozemeljskimi četami in upravljanjem s soljo v Piranu, so prepuščene drugi funkciji beneške province – rašporskemu (buzetskemu) kapitanu.
1594-1598	Velika lakota (evropskih razsežnosti).
1597	Pulj in poreč napadejo Uskoki.
1599	Uskoki plenijo po Labinu in Plominu; slednjega tudi zasedejo.
1607	Nov uskoški plenilski napad na Pulj.
1609-1614	Vpadi Uskokov so čedalje silovitejši, kar velja tudi za beneške represalije. Celoten istrski gospodarski sistem trpi zaradi plazečega se konflikta.

1610	Uskoške napetosti ponovno pripeljejo do recesije. Število prebivalcev na polotoku znaša ponovno okrog 65.000 enot.
1615-1617	Beneško-habsburška vojna, imenovana vojna pri Gradiški (po mestecu, ki se nahaja na beneško-cesarski meji) ali uskoška vojna (ker je njen cilj rešiti problem uskoških vpadov), traja približno dve leti (na nekaterih področjih tudi skoraj tri leta), in sicer med letoma 1615 in 1617. Na udaru je predvsem notranja Istra, ozemlja okrog Pazinske grofije (kot tudi vzhodna Furlanija) – stalno je na udaru tako beneških kot nadvojvodskih vpadov. Še posebej hudi so okupacija Labina in Plomina s strani nadvojvodskih enot, ter napadi na Bale in Vodnjan s strani grofa Frankopana (<i>Frangipani</i>). Nadvojvodski pobudi sledijo Benečani, ki okupirajo Tinjan in Žminj (izropan in požgan). Na koncu masovna uporaba plačanih enot Združenih (holandskih) Provinc ravno v Istri povzroči odpoved konfliktu s strani Habsburžanov. Madridski mir novembra 1617 določi konec konflikta, četudi učinek na terenu ni takojšen (nadaljujejo do prvih mesecev leta 1618). Dve nasprotni strani nista ne osvojili novih, ne povečali obstoječih ozemelj; v bistvu je podpisan <i>status quo</i> , z oddaljitvijo Uskokov.
1630-1631	Epidemija bubonske kuge. V Istri dramatično prizadene Koper. Epidemija prihaja iz Benetk in se plazi vzdolž zahodnega pasu (Brtonigla).
1630	Polotok doseže zgodovinski minimum (v obdobju med 13. in 20. stoletjem) na demografski ravni: morda 30-32.000 prebivalcev na beneškem delu in 40-42.000 prebivalcev v celotni regiji.
1630-1670	Druga faza organizirane kolonizacije. Koloni so predvsem Vlahi (Morlaki) iz Dalmacije, turških ozemelj in beneške Boke Kotorske.
1634-1636	Dodelitev dodatnih pristojnosti načelniku in kapitanu Kopra: obisk istrskih načelništev in nadzor nad delovanjem drugih načelnikov, preverjanje upravljanja z javnimi blagajnami, skladišči žit in mok ter laičnih bratovščin, kontrola vsega, kar zadeva sol.
1644-1660	Leta 1644 pridobijo bratje Flangini Pazinsko grofijo v trajno zastavo za protivrednost 350.000 goldinarjev. To niti najmanj ne vpliva na habsburško suverenost nad grofijo. Zahteve samih Flanginijev in zahteve diete vojvodine Kranjske glede davkov (dajatev za milico, torej obrambo, ter na sol in olje, torej na najpomembnejše potrošne dobrine) leta 1653 privedejo do vstaje kmetov na območju Pazina, ki so že na robu svojih moči zaradi splošne lakote v letih 1648-49. Vstaja povzroči žrtve med podložniki. Leta 1660 Flanginijevi odstopijo posest avstrijskemu podložniku furlanskega rodu, imenovanemu Janez Ferdinand Porzia, ki je zelo blizu cesarju.
1645	Začne se vojna za Kreto med Beneško republiko in Otomani.
1647-1650	Lakota (evropskih razsežnosti).
1645-1670	Zadnja faza organizirane kolonizacije (istočasno z vojno v Dalmaciji). Prihajajo skupine pravoslavnih in nemalo islamskih vernikov, ki jih spreobrnejo v katoliško vero.
1650-1665	Tendenca se obrne: Populacija naraste, širiti se začnejo kulture vinske trte in oljke v škodo živinoreje. Število prebivalcev polotoka okrog leta 1665 znaša približno 70.000 enot.
1669-1675	Z zaključkom vojne proti Otomanom, v Istro pripeljejo nekaj skupin pravoslavnih vernikov; najštevilčnejši so kretski Benečani v Poreču in "hajduki" iz Boke Kotorske v Pulju.
1685-1699	Beneško-turška vojna za Morejo (današnji Peloponez – op. prev.). Konflikt zajame Dalmacijo. Istrska mesta so v pripravljenosti. Istrske enote pošljejo v Zadar.
1687	Novigrad, ki šteje okrog sto prebivalcev, napade nekaj otomanskih ladij iz Ulcinja. Napadalci zaslužnijo ducat ljudi, vključno z beneškim načelnikom in njegovo družino.
1693-1699	Pozebe in lakote.

druga polovica 17. stoletja	Beneški del polotoka je podvržen valu nasilnih dejanj in banditizma - pojava, vezanega na kolonizacijo in na konflikte v Dalmaciji.
1699	Začetek delovanja laičnega semenišča v Kopru, kolegija za izobraževanje koprške in na splošno istrske elite. Kolegij so do leta 1806 vodili očetje skolopi. Tu se je oblikovala vsa istrska <i>inteligencia</i> , ki je pripomogla h kulturnemu oživljanju mesta in polotoka.
1700-1715	Španska nasledstvena vojna. Prisotnost francoskih ter kasneje angleških in holandskih vojaških ladij vzdolž istrske obale.
1709	Velika zmrzal; pozeba oljk.
1710	Ustanovitev škofovskega semenišča v Kopru, ki je deloval do leta 1818. V njem se je tekom osemnajstega stoletja pripravljala cerkvena elita polotoka. Sedaj Koper poseduje dve višji izobraževalni ustanovi.
1710-1716	Krize v sektorju žitaric in umrljivost goveda.
1715-1718	Zadnji beneško-otomanski konflikt. Nevarnost vpadov iz Ulcinja.
1718-1797	Politična stabilnost na vzhodnem Jadranu.
1719	Trst in Reka pridobita (koncesija cesarja Karla VI.) status proste luke.
1730-1780	Demografska in gospodarska ekspanzija na polotoku – brez primere od leta 1350. V Istri se populacija poveča od približno 95.000 prebivalcev v letu 1720 na približno 120-122.000 prebivalcev v letu 1780. Strmo narašča proizvodnja olja, vina in žitaric, raste ribolov in industrija slane ribe. Vse dejavnosti cvetijo; gradbena ekspanzija zadeva tudi manjša središča na podeželjih. Oživljanje v mestih zahodnega obalnega pasu. Najmočnejše je v Rovinju, največjem in najbolj dinamičnem središču province (preko 10.000 prebivalcev okrog leta 1780). Tudi habsburška Istra doživlja porast prebivalstva in kmetijstva. Močno tihotapstvo na celotnem območju Jadrana.
1748	Marija Terezija ustanovi Trgovsko intendenco za trgovinsko provinco Avstrijskega primorja, ki zajema Trst in habsburška ozemlja Istre. To je začetek poskusa združenja jadranskih habsburških ozemelj.
1751	Ukinitev Oglejskega patriarhata (s sedežem v Vidmu), kateremu so bile podrejene istrske dieceze. Nastaneta Videmska nadškofija, ki združuje dieceze beneške Istre (Koper, Novigrad, Poreč, Pulj), in Goriška nadškofija, kateri sta podrejeni "avstrijski" diecezi Trsta in Gorice.
druga polovica 18. stoletja	V Kopru delujeta dve kulturni akademiji. Mesto doživlja znatno kulturno živahnost – dve semenišči, gledališče plemiški krožki, prisotnost slovitih pridigarjev in intelektualcev, kot Gian Rinaldo Carli. Objavljajo v Benetkah in v Trstu.
1766	Od Ogleja do Senja, vključno s Trstom, habsburško Istro in Reko, je ustanovljeno Avstrijsko primorje. Poskus traja eno desetletje.
1776	Trst štejejo kot posebno provinco-državo v odnosu do Primorja. Reka postane luka Hrvaške v okviru madžarsko-hrvaškega kraljestva.
1779	Reko štejejo za priključeni del (in torej samostojni subjekt) madžarski kroni – madžarski izhod na morje. V drugi polovici osemnajstega stoletja širitev mesta preseže obzidje – najprej proti poplavnemu območju izliva reke Riječine, nato pa na umetna nasutja na morski obali.
1782-1790	Mrzle zime, propad proizvodnje olja. Stagnacija in ponovna usmeritev na vinsko trto, glede na veliko povpraševanje po vinu v Trstu.
1784	Ureditve meja istrskih diecez na osnovi političnih meja, med beneško in habsburško stranjo. Tako tržaška in pičanska dieceza pokrivata celotno habsburško Istro, vključno z Reko (ki jo odcepijo od beneške dieceze v Pulju).

1787-1791	Leta 1787 Reko dodelijo diecezi v Senju. Leta 1788 ukinejo dieceze v Trstu, Pićanu in Gorici v korist škofije s sedežem v Gradiški. Leta 1791 ponovno vzpostavijo tržaško diecezo, ki pokriva celotno habsburško Istro.
12. maj 1797	12. maja je dekretiran konec Aristokratske beneške republike. Demokratične občinske oblasti pariškega tipa v laguni trajajo do oktobra. V Istri demokratična izkušnja traja nekaj dni v Kopru, Piranu, Rovinju, Poreču in Motovunu. 11. junija Istro zasede avstrijska vojska. Na začetku se spremeni le zastava vladajočega, institucije ostanejo nedotaknjene, vendar je to konec neke dobe. Začne se avstrijska doba, ki traja od junija 1797 do oktobra 1918 - s prekinitvijo, napoleonsko nadvlado – v obdobju od leta 1806 do leta 1813.
17. oktober 1797	Z mirovno pogodbo, ki so jo v kraju Campoformio podpisali Napoleon in Habsburžani, je Beneška republika prenehala obstajati. Istra je že v celoti avstrijska, čeprav ostaja razdeljena na beneško stran in stara habsburška posestva.
1800	Baron Filip Roth razdeli beneško Istro na sedem okrajev ali departmajev (Koper, Buzet, Piran, Poreč, Rovinj, Labin in Pulj), ki so podrejeni provincialni vladi, na čelu katere je opolnomočen Komisar. V vsakem okraju je sodišče prve stopnje (za manjše civilne in kazenske zadeve), ki se še vedno naslanja na sodna pravila več stoletij starih komunalnih statutov.
1804	Provinci Beneške Istre in Trsta sta združeni v en sam Provincijski kapitanat s sedežem v Trstu; to je prvič – vse od časov oglejskega patriarha, da sta oba konteksta združena znotraj ene same upravne enote.
26. december 1805	Po bitki pri Austerlitzu, v okviru Bratislavskega miru, podpisanega 26. decembra 1805, preneha Istra biti habsburška posest (tako, kot vse bivše beneške posesti, t. j. Benetke, kopno in Dalmacija) in januarja 1806 preide pod vladavino Napoleona, francoskega cesarja.
januar-marec 1806	Beneško Istro (tako, kot vsa bivša beneška ozemlja) zasedejo francoske vojaške enote januarja 1806. leta; meseca marca jo uradno priključijo k Italijanskemu kraljestvu s statusom Departmaja. Začne se francosko obdobje. V okviru nove napoleonske konstelacije Evrope, beneško Istro povišajo na vojvodino cesarstva. Ostane ločena od habsburške Istre.
1806-1807	Leti 1806 in 1807 sta leti radikalnih sprememb. Ukinjene so fevdalne jurisdikcije, ter fevdalni dohodki in pravice. Na čelo občin izvolijo načelnike. Oblikuje se Glavni svet Istrskega departmaja, ki ima 30 članov in je prva institucija skupščinskega tipa na ravni province (neke vrste regionalni parlament). Na normativnem nivoju uvedejo Napoleonov kodeks, istočasno pa ukinejo komunalne statute, ki so bili do tedaj v veljavi. Na vojaški ravni ustanovijo Nacionalno gardo in izbrano enoto z imenom <i>Istrski kraljevi bataljon</i> . Ukinajo laične bratovščine, ki so v regiji zelo razširjene, kakor tudi verske kongregacije; zasežejo imetje vseh verskih redov (franciškanov, dominikancev in drugih). Izginejo dajatve srednjeveškega porekla, uvedejo pa obdavčitev, ki je v skladu s sistemom, veljavnim v Italijanskem kraljestvu. Na upravnem nivoju obe Istri останeta ločeni, čeprav sta sestavni del neke vrste enotnega kondominija.
april 1809	Napoleonska vlada pade, v Istro pa se vrnejo avstrijske enote, ki naglo osvojijo najpomembnejša mesta. Vstaja kmetov v osrednji Istri.
oktober 1809	Francozi si ponovno vzamejo Istro že septembra 1809. Oktobra, z Dunajskim mirom, Istrski departma - kot provinco - priključijo novoustanovljenim <i>Ilirskim provincam</i> . Ilirske province so ločen del Francije (natanko francoske province) – del, postavljen kot nasip med Avstrijskim cesarstvom, Otomanskim cesarstvom in Italijo.
1812-1813	Zelo hude zime, kriza v sektorju žitaric.

1813	Spomladi leta 1813 avstrijski general Nugent prodira proti Istri; šele septembra pa ta kampanja doseže zmagovit konec, zahvaljujoč prispevku kapitana Lazarich-a, ki na območju Pazina organizira oboroženo vstajo in pri Beramu premaga Francoze. 12. septembra 1813 postane Koper ponovno mesto, podrejeno avstrijskemu cesarju.
1814	S Pariškim mirom Habsburškemu cesarstvu uradno povrnejo ozemlja, izgubljena v letih 1805 in 1809. Tudi za Istro se začne Restavracija.
1816	Ustanovitev habsburškega Ilirskega kraljestva, med Koroško in Jadranskim morjem.
1816-1817	Velika lakota (evropskih razsežnosti); epidemija tifusa; visoka smrtnost povsod po Istri.
1814-1822	Bivša beneška Istra (razen območja Labina), v letih 1814-1822 še vedno ostaja specifičen upravni subjekt, imenovan <i>Okrožje</i> (<i>Circolo</i>); enako habsburška Istra, ki je sedaj razširjena na Krk, Cres in Lošinj, katero vodi Reško <i>okrožje</i> , ki zajema tudi hrvaška ozemlja.
1820	Istrski polotok šteje približno 122-125.000 prebivalcev.
1822	Istrska ozemlja Reškega okrožja, skupaj s Podgradom in otoki Krk, Cres in Lošinj, so združeni v začasno Okrožje s sedežem v Pazinu (1822-1825).
april 1825	Aprila 1825 ustanovijo enotno Istrsko okrožje - s Pazinom kot glavnim mestom -, ki ga sestavlja 19 okrajev. Gorica, Trst in Istrsko okrožje oblikujejo Primorje Ilirskega kraljestva. Istrski polotok postane eno samo upravno telo (razširjeno na kvarnerske otoke in Kras), po mnogih stoletjih sobivanja različnih političnih modelov.
1825-1848	Krepitev občinskega sistema. Dodelitev civilnih nalog duhovnikom. Razvoj nove provincialne elite. Zelo počasno oživljanje gospodarstva. Istro štejejo za revno provinco. Uvedba pridelave krompirja uspe pokriti strukturno pomanjkanje žitaric. Lakota se zmanjša. Razvoj vinogradništva na račun oljkarstva. Regionalno tržišče je usmerjeno na Trst, Benetke in Reko. Najbolj obljudeno središče je še vedno Rovinj. Koper ostaja najbolj prestižno mesto.
1829	Pietro Stancovich objavi delo z naslovom <i>Biografie degli uomini illustri dell'Istria</i> (Biografije uglednih mož Istre – op. prev.).
1840	Polotok šteje približno 155.000 prebivalcev.
1846	Pietro Kandler začne objavljati revijo " <i>L'Istria</i> ", 1846-1852.
1847	Upor kmetov v Lupoglavu (fevd Mahrenfels) proti fevdalcu baronu Brigidu.
1848	Polotok ima približno 165.000 prebivalcev, medtem ko celotno Istrsko okrožje (s Krkom, Cresom, Lošinjem in Krasom) šteje 232.000 prebivalcev.
1848	17. marca se iz Trsta po vsej regiji razširi novica, da je cesar dovolil ustavo. 23. marca prispejo novice o vstaji Benetk in o razglasitvi Republike svetega Marka – avtonomne, revolucionarne in proti-habsburške politične enote. V maju potekajo volitve tako za ustavodajno skupščino v Frankfurtu – predstavniško skupščino Nemške konfederacije, znotraj katere je zajeta tudi Istra – kot za ustavodajno skupščino na Dunaju, na ravni habsburške monarhije. Medtem neapeljska in sardinska flota priplujeta do odprtega morja Istre, da bi ju lahko uporabili v primeru, če bi Carlo Alberto prispel do beneških obal. V juliju se na Dunaju prične ustavodajna skupščina, kar tudi Istri prinese malo svobode. 26. julija ukinejo fevdalni sistem. Oktober: sardinska flota je stacionirana na odprtem morju pred Istro. Konec leta: nastanek skupščine v Kromerizu. Decembra se cesar Ferdinand odpove prestolu v korist Franca Jožefa I.
1849	4. marca 1849 Franc Jožef razpusti kromeriško skupščino in z dekretom vsili novo ustavo. Marec: vojna med Carlom Albertom in Avstrijci; dokončen poraz Carla Alberta v Novari. April: sardinska flota se umakne. Avgust: Beneška demokratična republika se vda. Oktroirana ustava z dne 4. marca 1849 predvideva ločitev upravnih zadev od sodnih. V Istrskem okrožju pride do ločitve med 11 okrajnimi sodišči na eni strani, in občinami na drugi (iz 375 katastrskih občin preidejo na 130 upravnih občin).

1849-1860	Reka postane del Hrvaške-Slavonije.
30. december 1850	V Rovinju je ustanovljena <i>Camera di commercio e d'industria per l'Istria</i> (Trgovska in industrijska zbornica za Istro – op.prev.).
31. december 1851	Ukinjena je oktroirana ustava z dne 4. marca.
september 1852	Z resolucijo – tako kot med Restavracijo – ponovno združijo javno in sodno upravo; to pripelje do ukinitve kapitanatov in okrajnih sodišč. Sproži se proces centralizacije. Začne se faza tako imenovanega neo-absolutizma.
1852-1860	Modernizacija po neo-absolutističnem ključu: razvoj cestnega omrežja, vlaganja države.
1853-1869	Recesija v proizvodnji vina zaradi bolezni vinskih trt.
1856	Ustanovitev arzenala in vojaške luke v Pulju. Dejansko gre za ponovno ustanovitev mesta, ki šteje le par tisoč prebivalcev.
1859	V Rovinju se odpre <i>Prima tipografia istriana</i> (Prva istrska tiskarna – op.prev.) bratov Coana.
1860	Po desetletju neoabsolutizma v cesarstvu ponovnoodobrijo pravico udeležbe pri političnem življenju, čeprav ta pravica v začetku pripada le delu družbe. Vsaka provinca lahko izvoli svojo Dieto.
1861	Istrska mejna grofija pridobi provincialno Dieto, izbrani sedež pa je Poreč. Dieta dejansko izraža Istro kot regionalni politični subjekt. Istrska mejna grofija je del – skupaj s Trstom in Gorico-Gradiško – Avstrijskega primorja, vendar v vseh ozirih predstavlja teritorialno enoto, nad katero je le Dunaj, s svojimi izvršnimi in zakonodajnimi pooblastili.
april – september 1861	Prvo Dieto, imenovano aprila 1861 razpustijo zato, ker izvoljeni predstavniki dvakrat zapovrstjo nočejo izbrati predstavnika za cesarski parlament (<i>Dieta del "Nessuno"</i> , ker so predstavniki na listek, na katerega bi morali napisati ime predstavnika, napisali " <i>Nessuno</i> " – "Nikogar" – op.prev.). Septembra 1861 nastane druga Dieta, katere člani so večinoma zvesti cesarski oblasti.
1860-1870	Italijanski politični monopol provincijske Diete. Gospodarsko in demografsko oživljanje na polotoku. Uveljavljanje nacionalnih identitet.
1863	Cilj upravne reforme je priključevanje manjših središč v korist večjih. V tem primeru so v osrednji Istri večjim središčem z italijanskimi elitami priključili manjša, popolnoma hrvaška središča.
1864	Pietro Kandler dokonča delo z naslovom <i>Codice Diplomatico Istriano</i> (Istrski diplomatski kodeks – op.prev.) – zbirko 1553 dokumentov, ki se nanašajo na istrski srednji vek.
1866	Vojna med avstrijskim imperijem in Kraljevino Italijo. Iz Pulja izpluje avstrijska flota, ki jo vodi admiral Tēghetoff, in se spopade z italijansko pri Visu, kjer zmaga.
1867	Oblikuje se Avstro-Ogrska. Razdelitev habsburškega cesarstva na dvojno monarhijo – leta 1867 – na avstrijski in madžarski dominij, niti najmanj ne spremeni položaja Istre, ki ostane v tako imenovani Cislahtaniji, torej v delu, ki je podrejen Dunaju.
1867	Reka je <i>corpus separatum</i> (poseben del – op. prev.) Kraljevine Madžarske.
1867	Izhajati začne periodični časopis <i>Provincia dell'Istria</i> (Provinca Istria – op.prev.) (1867-1894).
1868	V Rovinju ustanovijo Istrsko kmetijsko družbo (<i>Società agraria istriana</i>). Namen je zoperstaviti se krizi v živinoreji in težavam pri proizvodnji vina.
1870	V Trstu, na pobudo škofa Juraja Dobrile, začne izhajati revija v hrvaščini Naša Sloga.

1870	V Kubežu se odvija prvi "tabor" v Istri.
1870-1880	Začne se proces nacionalizacije množic v Istri. Zahtevajo osnovne šole in čitalnice za Hrvate in Slovence, organizirajo tabore - množična zborovanja.
1871-1901	Opazen porast proizvodnje vina, čeprav se leta 1880 pojavi <i>philossera vastarix</i> . V treh desetletjih proizvodnja poraste od 130.000 na 417.000 hektolitrov letno.
1873	Volitve v cesarski svet – dunajski parlament – potekajo po kurialnem sistemu, in ne več posredno, v teritorialnih dietah (kot se je dogajalo med letoma 1861 in 1873). Tri mandate dobijo italijanski predstavniki, enega prejme Hrvat Dinko Vizetić, ki zmaga v vzhodni Istri. Politični boj na nacionalni ravni postane dejstvo, množice pa so čedalje bolj vključene vanj.
1875	Slovenci v Trstu ustanovijo politično društvo Edinost.
1875	V Kopru odprejo Učiteljske (Istituto magistrale) z italijanskim, slovenskim in hrvaškim učnim jezikom.
1876	Otvoritev istrske železnice; gre od Pulja do Hrpej, ena veja pa od Kanfanarja do Rovinja.
1878	Rodi se Hrvaško-slovenska narodna stranka
1879	Carlo De Franceschi objavi prvi pregled zgodovine Istre z naslovom <i>L'Istria. Note storiche</i> (Istra. Zgodovinski zapisi – op.prev.).
1880-1900	Razvoj krajevnih dnevnikov: med najpomembnejšimi so "Istria" (Istra – op.prev.) v Poreču (1882-1903), "L'Eco di Pola" (Puljski odmev – op.prev.) v Pulju (1886-1896).
1881	Ustanovljen je Istituto di credito fondiario istriano (Istrski zavod za zemljiške kredite – op.prev.).
1881-1900	Razvoj malih kmečkih hranilnic, predvsem v hrvaškem in slovenskem okolju.
1882	Začetek ribje konzervne industrije.
1883	V provincialno Dieto so izvoljeni štirje hrvaški predstavniki, vsi iz Kastva; advokat Matko Laginja ima svoj prvi govor v hrvaščini, a ga ustavi.
1884	Nastane Società politica istriana (Istrsko politično društvo – op. prev.), katere program je usmerjen k obrambi in širitvi italijanstva v regiji. To so leta, v katerih se poveča število časopisov v italijanskem jeziku. V Poreču se rodi Istrsko društvo za arheologijo in domoznastvo (Società istriana di archeologia e storia patria), ki letno objavlja svoje "Akte in spomine" ("Atti e memorie").
1885	Ustanovijo Consiglio agrario provinciale dell'Istria (Istrski pokrajinski kmetijski svet – op.prev.).
1885-1890	Narodna stranka nadzira nekatere občine srednje in vzhodne Istre.
1886	V Kastvu ustanovijo Narodni dom.
1890-1900	Pojavijo se nove politične sile, predvsem v hrvaškem in slovenskem okolju: krščanski socialisti, klerikalno gibanje škofa Mahničarja iz Krka in "istrsko domoljubje" Giovanni-ja Krstića.
1891	Delovati začne Lega Nazionale (Narodna zveza – op.prev.), ki spodbuja osnovno izobraževanje v italijanskem jeziku.
1893	V Trstu ustanovijo Društvo svetih Cirila in Metoda, ki se trudi za spodbujanje osnovnih šol v hrvaškem in slovenskem jeziku, za odpiranje čitalnic, za ustanavljanje tiskarn in revij.
1897	Volitve v dunajski parlament še vedno temeljijo na kurialnem sistemu, vendar z dodatkom pete volilne kurije, razširjene na moške, starejše od 24 let; v njej izvolijo en mandat za cesarski svet.

1897	Socialdemokratska stranka v Pulju ustanovi društvo, ki združi tako italijanske kot hrvaške delavce.
1897	Napetosti v Poreču tekom volilnih shodov za cesarski parlament. Dieto hočejo predstaviti v Pulj, ki naj bi bilo mirnejše mesto, vendar tudi tam pride do incidentov.
1899	Dieto skličejo v Kopru.
1899	Odprtje italijanske in Hrvaške gimnazije v Pazinu.
1900-1914	Razvoj elitnega turizma v Opatiji in nato na Brionih. Dodatna okrepitev vinarske proizvodnje. Industrializacija v Pulju, Rovinju, Izoli. Leta 1910 deluje 19 tovarn konzervirane ribe.
1902	Odprtje druge železniške proge na polotoku – lokalne ozkotirne železnice Trst-Poreč, imenovane <i>Parenzana</i> (Porečanka).
1907	Ukinjen je kurialni sistem za volitve v cesarski svet, in prvič uvedena volilna pravica za vse avstrijske državljane moškega spola, starejše od 24 let. Uspeh za predstavnike Narodne stranke. Odpre se pogovorna faza med nasprotujočimi si političnimi silami.
1908	Volitve v Dieto. Italijanska Liberalna stranka s pomočjo ciljane propagande uspe osvojiti večino mandatov.
1909	Matko Laginja je izvoljen za namestnika ozemeljskega kapitana.
1910	Napetosti v Dieti. Konec pogovorne faze.
1911	Nove volitve v dunajski parlament. Uspeh italijanskih političnih sil. Ponovna vzpostavitev političnega dialoga.
1913	Kriza v dialogu med političnimi stranmi zaradi pritiska nacionalističnih zanosov.
1914	Izbruh svetovne vojne. Mobilizacija vseh moških.
1915	Italija vstopi v vojno in na osnovi Londonskega sporazuma, sklenjenega s silami Antante aprila 1915, zahteva pravico do priključitve Trsta, Istre in Dalmacije.
1915-1918	Evakuacija prebivalstva južne Istre. Gre za nekaj deset tisoč beguncev na območju od Rovinja do Pulja. Vojno stanje traja od maja 1915 do oktobra 1918. Kljub vsemu pa ne pride do vojaških operacij, ki bi vpletle polotok.
1917	Suša in lakota.
oktober 1918	Konec prve svetovne vojne. Konec Avstro-ogrskega cesarstva. V Istro prispejo italijanske vojaške enote.
oktober 1918	V Trstu, na Reki in v Pulju se oblikujejo vojaški korpusi in politični odbori, vezani na <i>Narodni svet južnih Slovanov</i> Avstro-Ogrske.
november 1918	Ustanovljen je <i>Governatorato militare italiano</i> (italijansko vojaško guvernerstvo – op. prev.), katerega za Julijsko Benečijo vodi general Petitti; traja do julija 1919. leta.
november 1918	Na Reki (italijanski) Narodni svet izglasuje priključitev mesta k Italiji – tega dejstva Londonski sporazum ni predvidel (krajevni hrvaški organ je na svojem zasedanju izglasoval priključitev h Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev).
januar 1919	Začetek mirovne konference v Parizu. Zmagovalne velesile se pogajajo tudi o usodi ozemelj vzhodnega Jadrana.
julij 1919	Na osnovi ukrepa Nitti-jeve vlade ustanovijo <i>Ufficio centrale per le nuove provincie</i> (Osrednji urad za nove province – op. prev.), kateremu podredijo Generalni civilni komisariat (<i>Commissariato generale civile</i> – dva sta: eden za Julijsko Benečijo, eden za Tridentinsko Benečijo), njima pa nato lokalno podredijo Okrajne civilne komisarje.

1919	V negotovosti glede usode Reke, Gabriele d'Annunzio s svojim legionarji zasede mesto. Tam vzpostavi Regentstvo Kvarnerja, ki je v sporu z italijansko vlado.
1919-1920	“Rdeče dveletje” tudi v Istri. Napetosti med težaškimi delavci in sindikati v najbolj industrializiranih središčih Julijske Benečije: Tržiču, Miljah, Pulju in Labinu. 1. maja 1920 pride do spopadov (z žrtvami) med delavci Arzenala in silami javnega reda v Pulju in Vodnjanu.
1919	V Istri se prvi bojni snopi pojavijo aprila 1919 v Labinu in maja v Pulju. Prvi fašisti so bivši italijanski borci in mladi nacionalisti, ki so se v večini primerov pred kratkim priselili v Istro.
1920	Spomladi 1920. leta se – s prihodom novih mož – tržaški snop in istrski snopi reorganizirajo. V Pulju ponovno ustanovijo snop maja leta 1920 – po spopadih z delavci Arzenala – iz malega jedra častnikov garnizona bivših italijanskih vojnih prostovoljcev. Nastanek mita “pohabljenе zmage”, goreča nacionalistična klima, spor z delavskimi političnimi silami in antislovanstvo so teren, na katerem raste “obmejni fašizem”, katerega pogosto vzpodbujajo krajevne oblasti. Skvadriski napadajo socialistična društva v Vodnjanu, Balah, Rovinju in Motovunu.
1920	Julija 1920 v Trstu požgejo slovenski Narodni dom s priključenim Hotelom Balkan. V Pulju - čeprav je “rdeče mesto” – fašisti napadejo hrvaški Narodni dom ter pretepejo slovenske in hrvaške politične predstavnike.
1920	Vojna mornarica prisili D'Annunzia, da zapusti Reko. Pride do italijansko-jugoslovanske Rapalske pogodbe. Za Reko je predviden status svobodnega mesta.
november 1920	Odlok o priključitvi (tudi na osnovi Rapalskih sporazumov), s katerim Julijska Benečija, in torej Istra, pravno postaneta del Kraljevine Italije.
1921	Na ravni Julijske Benečije ustanovijo provincialne odbore (provincialne vlade), med katerimi je tudi istrska s sedežem v Poreču. V vlado imenujejo tudi hrvaške politične predstavnike.
1921	Kot posledica razcepitve Socialistične stranke v Livornu in oblikovanja Komunistične partije Italije – KPI (Partito comunista d'Italia - PCI), se na regionalni ravni oblikujejo komiteji KPI, in sicer v Trstu, Miljah in Pulju. Maksimalisti so pogosto v večini v okviru socialistov.
1921	Zasedba rudnikov premoga v Raši in ustanovitev kratkotrajne, a pomembne “Labinske republike”. V Labinu pride do daljšega socialističnega delavskega upora silam javnega reda, medtem ko v Proštimu – vzhodnem delu puljskega podeželja - istočasno poteka kmečki upor, ki ima revolucionarni, pa tudi hrvaški nacionalistični navdih proti zatiranju s strani skvadrstov.
1921	Maja potekajo politične volitve. Zaradi frakcionaštva med italijanskimi strankami, se bojijo zmage hrvaško-slovenske bloka (Edinost). Beležijo veliko neudeležbo v ruralni Istri, ustrahovanja skvadrstov, vnos nezakonitih glasovnic v volilne skrinjice; pride do razveljavitve ali zakritja glasov, danih Edinosti. Rezultat vsega tega je zmaga italijanskega <i>Nacionalnega bloka</i> .
november 1921	V Rimu ustanovijo (dve regionalni in centralno) posvetovalne komisije (<i>Commissioni consultive</i>) za Julijsko Benečijo in Tridentinsko Benečijo. Oblast (centralna) želi postopoma in soglasno integrirati ozemlja in etnične manjšine.
1922	Vpeljejo italijansko zakonodajo na področju sodstva, šolstva in davkov ter vojaški nabor. Občinske volitve leta 1922 imajo večjo volilno udeležbo; skvadristično nasilje se zmanjša.. Levi stranki (socialistična in komunistična) znova izgubita, ostaja pa <i>Nacionalni blok</i> . Situacija v industrijah se poslabša, poleti 1922. leta pa pride do stavk v Tržiču, Trstu in Pulju.

oktober 1922	Ko fašisti na nacionalni ravni prevzamejo oblast, se zaključi delo Komisij za inkorporacijo novih provinc. Poskusi približevanja slovenskih in hrvaških vodilnih slojev k italijanski politični realnosti propadejo. Propade še tistih nekaj možnosti za sožitje.
1923	Nacionalisti se zlijejo s fašistično stranko. Italijanski vodilni sloji se poenotijo z zmagovalno politiko. Z novim upravnim prestrukturiranjem je v letu 1923 ustanovljena Istrska provinca (<i>Provincia dell'Istria</i>) s sedežem v Pulju. Tekom leta 1923 javne uprave istrskih mestec postopoma preidejo v fašistično večino (Piran, Izola, Rovinj, Poreč). Oblikuje se fašistična milica (<i>Milizia volontaria per la sicurezza nazionale</i> – Prostovoljna milica za nacionalno varnost – op.prev.), v katero se stečejo akcijske skvadre, ki so predstavljale fašizem na začetku.
1924	Italijansko-jugoslovanska pogajanja Reko priključijo Italiji, z izjemo četrti onstran reke Riječine (Sušak/Luka Baross).
1924	Na političnih volitvah se fašistični blok postavi nasproti hrvaško-slovenskemu in doseže čisto zmago – 74% glasov. Fašistična zmaga je zopet pridobljena, zahvaljujoč ustrahovanjem in preganjanjem, ki so spremljala volilno kampanjo in same volitve.
1925	Začne se proces vzpostavljanja fašističnega režima z vrsto ukrepov v ustavno-parlamentarnem sistemu.
1926	“Izredni fašistični zakoni” ukinejo opozicije. Iz razlogov, ki izhajajo iz mednarodne politike (dogovori s Kraljevino SHS), fašističnim režim “slovanskim” strankam dovoli dve leti življenja več kot drugim antifašističnim strankam.
1928	Ob zapadlosti dogovora o prijateljstvu med Italijo in Jugoslavijo, ki ga Mussolini noče obnoviti, z ukrepom razpustijo Edinost. Krajevni fašisti sprejemajo organizacijske strukture hrvaške in slovenske populacije kot nevarnost. Zaprejo hrvaške in slovenske šole ter kulturna društva, spremenijo nacionalno strukturo klera, preganjajo vidnejše nacionalne predstavnike. Sprožijo italijanizacijo ozemlja in prebivalstva: izginejo slovenski in hrvaški napisi, po italijanskem ključu spremenijo toponime (imena krajev).
1929	Pride do spreminjanja oblike neitalijanskih priimkov.
1929	Posebno sodišče za zaščito države v Pulju sodi petim članom organizacije Borba.
1920-1930	Stagnacija na podeželnih, kriza industrijskega sektorja, gospodarska in politična emigracija.
1929-1930	S politiko integralne bonifikacije, tudi Istro vključijo v načrt državnih finančnih posegov v sektorju javnih del. Začnejo nekatera dela pogozdovanja in melioracije, med katerimi so tudi koprške soline, dolina reke Mirne, dolina reke Raše; leta 1929 pa se začnejo dela za izgradnjo istrskega vodovoda.
1930-1935	Razvoj prometnih struktur, urbana rast, zdravstveno varstvo. Osnovno šolanje je strogo italijansko in fašistično.
1935-1936	Ekonomska politika avtarkije da prednost nekaterim industrijskim sektorjem v Istri: rudniki premoga (lignita) v Raši in pridobivanje boksita.
1937	Ustanovijo mestece rudarjev - Rašo – ki ima svoje пристanišče (Pidocchio), ter cementarno Koromačno. Zgradijo železniške odseke za premikanje premoga in trasirajo funkcionalnejše ceste. Velik priliv delavcev–vozačev. Rudniški obrat in kompleksi, namenjeni delavcem (bivališča, storitve, zdravstvo, zabava, kino) so med najbolj naprednimi na ravni Italije in Evrope.
junij 1940	Italija vstopi v vojno. Prvi udarec je poziv v vojsko za vse moške prebivalce. Prve generacije (fantje iz leta 1918-1922), ki so se rodile in so zrasle v italijanski državi, se znajdejo na vojnih frontah.

april 1941	Okupacija Jugoslavije. Italija priključi provinco Ljubljana in provinco Dalmacija.
avgust 1942	Cel odred hrvaških partizanov prečka mejo, se utabori na pobočjih Učke, naslovi razglase na hrvaške prebivalce, deluje proti vlakom na liniji Pulj-Trst. V Julijski Benečiji se odpre interna fronta.
8. september 1943	Dan premirja, razumljen tudi kot kapitulacija Italije. Splošno ljudsko olajšanje v Istri, predvsem med Slovenci in Hrvati. Pod vodstvom hrvaških partizanov razorožijo mnoge vojaške garnizone, in ustvarijo narodnoosvobodilne odbore (NOO). Manj zanosa je v mestih, kjer italijanska država brez vodstva ni mogla drugega, kot vlivati strah za usodo italijanske narodnosti. V obalnih mestih italijanske antifašistične sile – tudi s pomočjo lokalnih oblasti – ustanovijo odbore narodne osvoboditve (Comitati di liberazione nazionale -CLN), odbore javnega zdravstva ali mestne odbore, odbore antifašističnih enot. Septembra se val nasilja razširi po notranji Istri, predvsem v podeželskih središčih, pa tudi v mestecih; prihaja do aretacij in usmrtitev po skrajšanem postopku fašistov ali oseb, ki so sodelovale s fašizmom, pa tudi navadnih vojakov, karabinjerjev, finančnih straž in na splošno oseb, ki so jih poistovetili s fašizmom ali enostavno z Italijo. V vse to vpletejo tudi navadne osebe, ki jih je kdo ovadil iz osebnega maščevanja, zaradi ovajanja in drugega. Velik del žrtev konča v fobjah. Začne se vojna na polotoku. Dejanska vojna v Istri traja dvajset mesecev (oktober 1943 – maj 1945).
september 1943	Tekom septembra jugoslovansko Narodnoosvobodilno gibanje in slovenska Osvobodilna fronta (OF) objavita stališče v zvezi s priključitvijo Istre in tako imenovanega Primorja k Hrvaški in Sloveniji. Enostranske izjave o priključitvi se nanašajo na domnevno "voljo ljudstva", a jih izražajo predvsem aktivisti Komunistične partije Jugoslavije. Priključitve potrdijo najvišji (samooklicani) organi oblasti partizanskih sil za hrvaško (ZAVNOH: deželni antifašistični svet narodne osvoboditve hrvaške, s prerogativo oblasti) in slovensko (SNOS: Slovenski narodnoosvobodilni svet).
september-oktober 1943	Zasedba Istre s strani nemških enot. Nemški okupacijski režim v regiji spada v <i>Adriatisches Küstenland</i> – Jadransko primorje nacistične Nemčije (vključno s Trstom, Furlanijo, deli alpskih ozemelj). V Istri delujejo tudi fašisti, pristaši Italijanske socialistične republike (imenovane Republika Salò), ki so zvesti Mussoliniju. V oktobru in novembru s čistilno operacijo upognejo partizanski odpor na polotoku. Jugoslovansko narodnoosvobodilno gibanje se zmanjša.
30. november 1943	V Jajcu (Bosna) samooklicani najvišji zvezni organ jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja – predsedstvo Antifašističnega sveta narodne osvoboditve Jugoslavije (AVNOJ) - potrdi odločitve o priključitvi Istre, kot zahtevata ZAVNOH in SNOS.
1944	Ponovni začetek partizanskih akcij proti Nemcem in fašistom. Zbliževanje jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja z Italijani, v prvi vrsti s komunisti. V jugoslovanskih vrhovih postavljajo domneve o vlogi Istre in Italijanov Julijske Benečije v bodočih političnih scenarijih. Na politični ravni začnejo delovati Narodnoosvobodilni odbori, ki v očeh jugoslovanskih komunistov predstavljajo celice nove revolucionarne oblasti. Oblikujejo enoten regionalni vrh Komunistične partije Hrvaške za Istro in Hrvaško primorje; to je znak vključitve Istre v hrvaško in jugoslovansko ozemlje. Spomladi-poleti se mnogi mladi Istrani hrvaškega in italijanskega porekla odločijo vstopiti v partizanske vrste – tudi zato, da bi ubežali naboru nemške vojske ali obveznemu delu v organizaciji Todt, ki gradi ceste in utrdbe. Oblikovanje istrskih partizanskih bataljonov, ki delujejo v Gorskem Kotarju in Liki: hrvaška brigada "Vladimir Gortan", italijanski bataljon "Pino Budicin" (4. aprila). Ustanovitev Istrske divizije – 43. divizije jugoslovanske partizanske vojske, kasnejše Jugoslovanske armade.

julij 1944	Ustanovitev Unije Italijanov Istre in Reke (UIIR) – tudi zato, da bi pomagali priključitveni liniji jugoslovanskega narodnoosvobodilnega gibanja med istrskimi Italijani.
1944-1945	Okrepitev jugoslovanske partizanske vojske. Oktobra osvobodijo Beograd (s pomočjo Sovjetske armade). Ustanovljena je Jugoslovanska armada, sestavljena iz več korpusov.
april-maj 1945	Jugoslovanska vojaška enota pride v Trst, medtem ko večji del armade sistematično zaseda Reko, Istro, Ljubljano in, na koncu, Zagreb, katerega so Ustaši zapustili. V Trstu je direktiva narekovala "takojšnje čiščenje, a ne na nacionalni, temveč na bazi pristaštva s fašizmom". Mnogo je žrtev, ki končajo v fobjah, med katerimi so številne tiste, katerih edina krivda je ta, da so Italijani. Nekje sredi maja so vsa središča Istre in Reka osvobojena; vojna je zaključena, a – tako, kot drugod po državi – nastopi neusmiljeno obračunavanje s potencialnimi ali domnevnimi razrednimi sovražniki.
junij 1945	Beograjski sporazum, sklenjen med zavezniki in Jugoslavijo, razdeli Julijsko Benečijo na dve okupacijski coni: Cono A in Cono B, in sicer vzdolž razmejitvene črte, imenovane Morganova črta. Cona A zajema Trst, Gorico, vzhodno mejo do Trbiža ter mesto Pulj in je pod anglo-ameriškim nadzorom; Cona B zajema preostali del Istre z Reko, Cresom, Lošinjem in je podvržena nadzoru jugoslovanske vojaške uprave (VUJA). V jugoslovanskem okolju organizirajo odbore ljudske oblasti in dejansko izvajajo politično in družbeno revolucijo. Kdor se ne prilagodi, plača težke posledice. I. plenarna konferenca UIIR (Pulj, 3. junija).
marec-april 1946	Zavezniške sile sklenejo poslati na sporna območja Medzavezniško komisijo strokovnjakov, ki bi na licu mesta preverila etnično/nacionalno in ekonomsko situacijo. Rezultat obiska Julijske Benečije, je predlog štirih razmejitvenih črt, izdelanih s strani delegacij, ki sestavljajo Komisijo (ameriška, francoska, angleška in sovjetska).
april 1946	Začetek Mirovne konference v Parizu. Na diplomatski ravni imajo jugoslovanske zahteve, ki jih podpira Sovjetska zveza, večjo težo kot zahteve Italije – premagane države, ki je že bila okupator Jugoslavije.
februar 1947	Pariška konferenca se zaključi s potrditvijo francoske črte, kot nove meje med Italijo in Jugoslavijo. Reka in velik del Istre, vključno s Puljem, preide k jugoslovanski državi. Glede severozahodne Istre in Trsta ne uspejo takoj doseči dogovora. Sklenejo oblikovati Svobodno tržaško ozemlje (STO), razdeljeno na Cono A (Trst) in Cono B (severozahodna Istra), ki naj bi bili, prva pod anglo-ameriškim, druga pa pod jugoslovanskim nadzorom. Mirovna pogodba med Italijo in zavezniškimi silami je podpisana 10. februarja 1947, medtem ko se formalna izvedba sklepov zgodi 15. septembra 1947. leta.
september 1947	Eksodus Italijanov, ki zapuščajo Istro, postane mogočen ob prehodu upravljanja v roke jugoslovanske oblasti. Septembra 1947. leta, ko stopi v veljavo Mirovna pogodba, začnejo na priključenih ozemljih veljati vsi jugoslovanski zakoni ter zvezna in republiški ustavi. Istra (z izjemo severo-zahodnega dela, to je Cone B STO-a) in Reka postaneta v vseh ozirih jugoslovanski ozemlji. Jugoslovanska faza zgodovine Istre gre od leta 1945-47 do leta 1991.
1945-1948	Stalinistično fazo jugoslovanske politične prakse doživljajo tudi v Istri. Nacionalizacija in sekvester bank, zavarovalnic in rudnikov se odvija s pospešenim ritmom. Tržno gospodarstvo in dobiček zamenjata plansko gospodarstvo in prvi petletni razvojni plan. Tu so tako imenovana "prostovoljna dela", h katerim so prisiljene množice mladih in starejših. Kot drugje, je tudi v Istri nov režim izjemno ideologiziran. Popolna kontrola populacije se izvaja neposredno preko mreže množičnih organizacij, kot so Ljudska fronta, sindikati, mladinske in ženske organizacije, ter posredno preko tajne policije – OZNA.

1947-1954	Poteka veliki eksodus Italijanov iz polotoka, predvsem iz obalnih mest, v katera takoj naselijo prebivalce iz notranjosti Istre in iz drugih jugoslovanskih kontekstov. Eksodus predstavlja odgovor italijanskega prebivalstva regije - a delno tudi slovenskega in hrvaškega – na radikalno spremembo eksistenčnih pogojev, ki izhaja iz politike jugoslovanskega komunističnega režima. Prav tako pomeni zavračanje nove nacionalne hegemonije. Z eksodusom italijanska komponenta, ki je do tedaj nosila politično, gospodarsko, družbeno in kulturno oblast na teh območjih, postane manjšina, zgolj prisotnost, narodna skupina brez pristojnosti političnega in gospodarskega vodenja.
1948-1953	Odcepitev od sovjetskega modela, pomoč Združenih držav in zaveznikov (UNRRA - Uprava Združenih narodov za rehabilitacijo in pomoč osvobojenim državam – op.prev.), vendar se model jugoslovanskega režima dejansko še vedno ne spremeni.
1952	UIIR ustanovi založbo EDIT, s ciljem poenotenja, koordiniranja in usmerjanja periodičnih publikacij, knjižne dejavnosti in vsakovrstnega založniškega izražanja v italijanskem jeziku.
1953-1963	Obrat k modelu samoupravljanja. Začetek industrijskega razvoja v Istri (v Pulju) in na Reki. Razvoj hrvaškega kulturnega življenja na polotoku. Velikega pomena so licej v Pulju, Pedagoška fakulteta, prihod diplomirancev iz Zagreba. V Pulju organizirajo festival jugoslovanskega filma. V Opatiji pa festival lahke glasbe. Tito izbere Brione za poletno rezidenco. Družbeno življenje je postalo jugoslovanskega tipa.
1954	Z Londonskim memorandumom se razreši usoda nikoli rojenega STO. Trst – Cona A – preide pod italijansko upravo, Cona B (severozahodna Istra) pa pod jugoslovansko. To je sicer zgolj sporazum, vendar politično stabilizira regijo.
1954	V Istri do leta 1953 tolerirajo italijanske šole in kulturna društva. V obdobju med letoma 1953 in 1963 zaprejo številne šole in destimulirajo italijanske kulturne dejavnosti, kljub temu, da se v istem obdobju odnosi z Italijo izboljšajo. Od leta 1955 do leta 1960 je med državama sklenjenih mnogo trgovinskih pogodb, dogovorov o tehničnem sodelovanju ter obmejnem prometu, o gospodarskem sodelovanju na obmejnih območjih.
1954-1960	V zunanji politiki Jugoslavija izbere neodvisno pot v primerjavi s hegemonijama obeh nasprotnih si blokov. Država je ena od ustanoviteljic gibanja neuvrščenih.
1954-1963	Razmah industrializacije in slovenski kulturni razvoj v severni Istri: tovarna Tomos Koper, Slovenska gimnazija. Radio Koper-Capodistria, založba LIPA, Mestna knjižnica, revija Obala, časopis Slovenski Jadran.
1963	Nova ustava in poimenovanje: Socialistična federativna republika Jugoslavija (SFRJ). Gremo proti dejanski decentralizaciji. Mnoge funkcije javne uprave preidejo na občine, ki postopoma postanejo osnovna ozemeljska enota samoupravljanja. Od leta 1966 – s konvertibilnim dinarjem in svobodo odhoda iz domovine zaradi dela – vstopimo v tako imenovano liberalno fazo jugoslovanske zgodbe. V Istri se začne masovni turizem, prvo potrošništvo, pride do nadaljnjega industrijskega razvoja, občutiti je mogoče neko začetno blagostanje.
1967-1974	Pride do ustanovitve novi upravnih enot regionalnega tipa, imenovanih skupnosti občin, katerih vloga je koordiniranje in servisiranje. Leta 1967 razpustijo okrožji Reka in Pulj in ju nadomestijo s Skupnostjo občin Reke (Reka, kvarnerski otoki, Istra do Dragonje, Hrvaško primorje in Gorski Kotar), medtem ko v slovenskem okolju koprsko okrožje zamenja Obalna skupnost občin (Koper, Izola, Piran).

1969	Izhajati začne istrski hrvaški dnevnik <i>"Glas Istre"</i> . Prvi hrvaški literarni reviji v regiji sta <i>"Istarski mozaik"</i> - od leta 1963 (kasneje <i>"Istra"</i>) – in <i>"Dometi"</i> (na Reki) – od leta 1968 dalje. Ustanavljajo hrvaška čakavska kulturna društva, zbrana v <i>Čakavskem saboru</i> , ki predstavljajo hrvaški istrski model regionalne kulture. V Pulju delujejo prve institucije univerzitetnega tipa: višja ekonomska šola in višja pedagoška šola.
1970-1980	Nadaljnji razvoj turizma in industrije. Istra je največja turistična točka Jugoslavije. Večja svoboda v maloobmejnem prometu. Politični model je socialistični, a potrošništvo in pričakovanja so zahodnega tipa.
1971	Hrvaška politična kriza. Manifestacije v Zagrebu. Na Istro to nima posebnega vpliva.
1971	XIV. skupščina UIIR (v Poreču); Društva postanejo Skupnosti Italijanov.
1973-1974	Proces ponovnega prevzema osrednje vloge Zveze komunistov v hrvaški družbi tekom let 1973-1974 pripelje do novih napadov na organizacije Italijanov v Istri in na Reki. Pride do nasprotovanja sodelovanju z Ljudsko univerzo v Trstu, ter do politične čistke v odnosu do Antonia Borme-ja, predsednika UIIR.
1974	V prvih mesecih leta 1974 – zaradi postavitve tabel z napisom "državna meja" v slovenskem jeziku namesto napisa "mejni prehod Škofije", ponovno pride do napetosti med Italijo in Jugoslavijo. Diplomatski spor v celi državi, predvsem pa v Coni B, spremlja močna antiitalijanska propaganda – preko javnih demonstracij in delovanja sredstev množičnega obveščanja.
1974	Jugoslovanska zvezna ustava. Republikam delegirajo velike pristojnosti. Politična in gospodarska decentralizacija, s samoupravljanjem, ki v letu 1976 doseže svoj teoretični vrhunec. Zdravstveno varstvo in kultura dobivata sredstva iz Samoupravnih interesnih skupnosti, katerih ustanove pridobivajo sredstva iz različnih proizvodnih sektorjev – od ladjedelnice do hotelskega podjetja, od občin do skupnosti občin; na ta način pride do očitnega izboljšanja v bolnišnicah, v osnovnem zdravstvu, v možnostih razvijanja srednjega šolstva, v kulturnih pobudah. Federalizem v Istri prinese jasno ločnico med slovenskim in hrvaškim delom.
1975-1977	Dokončno rešitev mejnega spora med Italijo in Jugoslavijo (ki ga je Londonski memorandum iz leta 1954 pustil odprtega) uredi Osimski sporazum, ki ga obe strani podpišeta leta 1975 in stopi v veljavo (po ratifikaciji v obeh parlamentih) leta 1977. Bivša Cona B dokončno preide k Jugoslaviji, Škofije – Rabuiese pa postane državna meja.
1977	Smo v obdobju "po Osimu". Večja vlaganja v istrsko infrastrukturo. Večja strpnost v odnosu do italijanske manjšine. Kulturna in založniška sodelovanja. Ponovno – po tridesetih letih – govorimo o "sožitju".
1980-1985	Titova smrt leta 1980 predstavlja prelomnico v jugoslovanski zgodbi; od teorije jugoslovanskega modela, ki je bil vsekakor osredotočen na kult osebnosti, preidemo na prakso oblasti, razdeljeno med Republike in Federacijo. Od leta 1980 se jugoslovanska država pogrezne v resno gospodarsko recesijo. Mednarodna posojila usahnejo; stavijo na devalvacijo dinarja, da bi povečali izvoz s posledično rastjo inflacije. Krizo občutijo tudi v Istri, kjer turizem kljub vsemu napreduje in je še naprej deležen vlaganj. Leta 1981 odprejo predor Učka – edino novost na ravni propadle prometne strukture v Istri.
1986-1990	Jugoslovanski federalni model – tako, kot gospodarstvo države – ne uspe preseči strukturalnih težav. Pride do jugoslovanske krize, katero spremlja večja demokratizacija nacionalnega in kulturnega življenja. V Sloveniji nastanejo mnenjske skupine, kar pripelje do uveljavitve Skupine '88 v italijanskem istrskem okolju. Med letoma 1989 in 1990 nastanejo v Istri politična gibanja regionalnega tipa, istočasno pa se pojavijo tudi – sledeč težnjam Zagreba in Ljubljane – hrvaška in slovenska nacionalna politična gibanja.

1990	Demokratske volitve v nekaterih jugoslovanskih republikah – najprej v Sloveniji in na Hrvaškem. Na Hrvaškem se uveljavi nacionalna stranka - Hrvaška Demokratska skupnost (HDZ), medtem ko se v Istri – ker regionalistična stranka ni sodelovala na volitvah – uveljavi (v nasprotju s preostalim delom Hrvaške) Zveza komunistov – Stranka demokratskih sprememb (kar je hud poraz za HDZ). V slovenskem delu Istre regionalistično gibanje ne najde podpore.
januar-maj 1991	Pogajanja med različnimi novimi republiški voditelji za rešitev Jugoslavije propadejo. Povsod prevlada nacionalna opcija. Na Hrvaškem pride do odprtih spopadov med Srbi in civilnimi oblastmi.
junij 1991	Slovenija in Hrvaška oznanita neodvisnost od jugoslovanske federacije. Konec Jugoslavije. Posredovanje zvezne vojske. Konflikt v Sloveniji traja en teden. Bitka poteka na mejnem prehodu Škofije. Koper je v vojnem stanju.
15. julij 1991	UIIR se preimenuje v “Unione Italiana - Fiume” (Italijanska unija – Reka).
julij-december 1991	Konflikt na Hrvaškem. Istra ni neposredno vključena zgolj zato, ker krajevne oblasti – predvsem v Pulju – preprečijo spopad z umikajočo se jugoslovansko vojsko.
januar 1992	Slovenija in Hrvaška – kot suvereni državi – sta priznani na mednarodni ravni. Meja na Dragonji postane resnična – zgradijo “kontrolne točke.” Zgodovinska Istra je sedaj razdeljena med tri države.
1993	Medtem ko na slovenskem delu politično življenje sledi splošnim težnjam slovenske države, se v Istri uveljavi regionalistična stranka - Istrski Demokratski zbor – ki zmaga na lokalnih upravnih volitvah in pošlje svoje predstavnike v hrvaški parlament (Sabor). Na vojaških operacijah proti hrvaškim Srbom sodeluje tudi istrska brigada vpoklicancev.
1993-2000	Na Hrvaškem se začne privatizacija proizvodnih sektorjev, ki so bili včasih javni (“družbeni”). Brezposelnost; življenjska raven se v primerjavi s prejšnjimi standardi poslabša. Kriza turizma v Istri. Slovenija se čedalje hitreje razvija in začne pogajanje za vstop v Evropsko unijo.
1994-1995	Hrvaška Istra postane Županija – z izjemo Lovrana in Opatije, ki skupaj z Reko in okoliškimi ozemlji tvorijo drugo; reorganizacija občinske ureditve. Nacionalistična politika na državni ravni; napadi na italijansko manjšino, zaščita na regionalni politični ravni.
1996	Sklenitev italijansko-hrvaškega sporazuma o zaščiti manjšin.
1998	Registracija Italijanske Unije v Sloveniji
maj 2004	Slovenija vstopi v Evropsko unijo.
marec 2005	Hrvaška začne pogajanja za vstop v Evropsko unijo.

KAZALO POGLOBITEV

PRVO POGLAVJE – ZAČETKI

Poglobitve	p. 45
-------------------	-------

LOVCI IZ JAM SVETI DANIEL IN SVETI ROMUALD	p. 46
IMPRESSO KERAMIKA IZ JUŽNE ISTRE	p. 48
GRADIŠČA	p. 49
NAGROBNI SPOMENIKI BRONASTE DOBE	p. 53
MONKODONJA	p. 55
HISTRI: GRADIŠČA	p. 57
HISTRI: ZAKLADI V GROBOVIH	p. 59
HISTRI NA OBMOČJU JADRANA IN OSREDNJE EVROPE	p. 61
NEZAKCIJ, PRESTOLNICA HISTROV	p. 64
UMETNOST SITUL V NEZAKCIJU	p. 68

DRUGO POGLAVJE – OBDOBJE RIMLJANOV

Poglobitve	p. 115
-------------------	--------

GEOGRAFSKI VIRI ZA ANTIČNO ZGODOVINO ISTRE	p. 116
LIVIJ IN VOJNA LETA 178-177 pr.n.š.	p. 118
NEZAKCIJ, MUTILA IN FAVERIJA	p. 120
HISTRSKA PLEMENA PO PLINIJU	p. 122
CESAR AVGUSTUS IN MEJA NA REKI RAŠI	p. 124
RIMSKE KOLONIJE TERGESTI, PARENTIUM, POLA	p. 126
RIMSKA CENTURIACIJA	p. 128
PULJSKI AMFITEATER	p. 130
RIMSKI MUNICIPIJI V ISTRI: NEZAKCIJ, AGIDA	p. 132
RIMSKI MUNICIPIJI V LIBURNIJI	p. 134
OLJČNO OLJE, VINO IN AMFORE	p. 136
RIMSKE CESTE	p. 138
RIMSKA PRISTANIŠČA IN PLOVBA	p. 140
PODEŽELSKA VILA	p. 142
PRVE KRŠČANSKE SKUPNOSTI	p. 144

NOVA MESTA: ROVINJ, NOVIGRAD, UMAG, BALE, BUJE, BUZET	p. 146
GOTSKI KRALJI V ISTRI IN LIBURNIJI	p. 148
BIZANC V ISTRI	p. 150

TRETJE POGLAVJE – SREDNJI VEK

I. ZGODNJI SREDNJI VEK (538-1060)

Poglabitve	p. 187
-------------------	--------

CISSA IN NJENA DOMNEVNA ŠKOFIJA	p. 188
ŠKOF EVFRAZIJ IN NJEGOVA BAZILIKA	p. 189
MAKSIMIJAN IN BAZILIKA SVETE MARIJE FORMOZE V PULJU	p. 191
SHIZMA "TREH POGLAVIJ" (ISTRSKA SHIZMA)	p. 193
RIŽANSKI ZBOR	p. 195
SLOVANSKA LJUDSTVA	p. 197
FRANKOVSKI IN NEMŠKI FEVDALIZEM V ISTRI	p. 199
ACIKA, ISTRSKA GROFICA	p. 200
OPATIJA SVETEGA MIHAELA LIMSKEGA IN DELO SVETEGA ROMUALDA	p. 202
BENETKE IN ISTRA	p. 205

II. KOMUNE IN FEVDI (1060-1420)

Poglabitve	p. 265
-------------------	--------

ISTRSKE DIECEZE	p. 266
GORIŠKI GROFJE	p. 268
HABSBURŽANI	p. 269
OD OGLEJA DO BENETK: VLADA	p. 271
KVARNER MED 11. IN 15. STOLETJEM	p. 273
NAČELNIK	p. 274
KOMUNALNI STATUTI IN MAGISTRATURE	p. 276
PODEŽELSKA INSTITUCIJE	p. 278
URBANA DIMENZIJA	p. 279
URBANA SREDIŠČA NA VRHUNCU SREDNJEGA VEKA	p. 281
URBANO GOSPODARSTVO: PIRAN	p. 283
NA SEVERNEM JADRANU	p. 286
SREDNJEVEŠKI PULJ	p. 288
RURALNA DIMENZIJA: RAZVOJ IN STAGNACIJA	p. 290

UTRDBE	p. 291
MENIHI	p. 292
ROMANIKA IN GOTIKA	p. 294
PISAVE IN JEZIKI	p. 296
PROUČEVATI SREDNJI VEK	p. 297
SREDNJEVEŠKA ISTRA DANES	p. 299

ČETRTO POGLAVJE - MED REPUBLIKO IN IMPERIJE (1420-1797)

Poglabitve	p. 379
-------------------	--------

BENEŠKA PROVINCA	p. 380
PIER PAOLO VERGERIO STAREJŠI	p. 382
RENEŠANSA V REGIJI	p. 383
PIER PAOLO VERGERIO MLAJŠI	p. 385
MATTHIAS FLACIUS ILLYRICUS	p. 386
KOLONI	p. 388
MEJE	p. 390
USKOŠKA VOJNA (1615-17)	p. 391
SANITARNI KORDON	p. 393
DEMOGRAFSKI RAZVOJ	p. 394
MESTA V DEPRESIJI	p. 396
KOPER	p. 398
ROVINJ	p. 400
REKA (15.-18. STOLETJE)	p. 402
MESTO	p. 403
VAŠKA DRUŽBA	p. 404
NASELBINE	p. 406
RODITI SE IN UMRETI	p. 407
POMORSKA DIMENZIJA	p. 408
SOL	p. 410
BRATOVŠČINE	p. 412
TIHOTAPSTVO	p. 413
BANDITIZEM	p. 415
BOGAŠTVO IN REVŠČINA	p. 416
PLEMIČI	p. 418
KLER	p. 420
GIAN RINALDO CARLI	p. 421
KONEC REPUBLIKE SVETEGA MARKA	p. 422
OSTANKI NEKE DOBE	p. 424

PETO POGLAVJE - DOLGO DEVETNAJSTO STOLETJE (1797-1918)

Poglobitve p. 483

PREBIVALSTVO V DEVETNAJSTEM STOLETJU	p. 484
KMETIJSKO GOSPODARSTVO	p. 488
GOSPODARSTVO PRIMORJA	p. 492
MED MESTOM IN PODEŽELJEM	p. 493
PROMETNE POTI	p. 496
STARA MESTA, NOVA MESTA	p. 498
PULJ, MESTO ARZENAL	p. 500
REKA V DEVETNAJSTEM STOLETJU	p. 503
NACIONALIZIRANE MNOŽICE	p. 507
HRVAŠKI IN SLOVENSKI NACIONALNI RAZVOJ	p. 509
PROUČEVANJE PRETEKLOSTI	p. 512
DEVETNAJSTO STOLETJE V ITALIJANSKEM POGLEDU	p. 514
MULTINACIONALNO CESARSTVO	p. 529

ŠESTO POGLAVJE - DVAJSETO STOLETJE (1918-1991)

Poglobitve p. 601

ANTIFAŠIZEM V ISTRI	p. 602
RAZNARODOVANJA: 1920-29	p. 605
JUGOSLOVANSKO OSVOBODILNO GIBANJE	p. 606
ISTRA IN REKA JUGOSLAVIJI	p. 609
1945-54: NOVE MEJE	p. 611
“LJUDSKE” OBLASTI IN ČISTKE: 1945-47	p. 613
FOJBE	p. 615
EKSODUS	p. 617
ISTRA IN REKA V IZGNANSTVU	p. 619
URBANA DRUŽBA PO LETU 1945	p. 622
PODEŽELJA	p. 625
RAZVOJ IZOBRAŽEVANJA	p. 628
MODERNIZACIJA ZDRAVSTVA	p. 631
OBIČAJI, IDEOLOGIJA, UČENA KULTURA, MASOVNA KULTURA	p. 633
PULJ V DVAJSETEM STOLETJU	p. 635
REKA V DVAJSETEM STOLETJU	p. 639
DVE INTELEKTUALNI USODI: MIJO MIRKOVIĆ IN FULVIO TOMIZZA	p. 642
OSEMDESETA LETA: GOSPODARSKO STANJE	p. 645
DEVETDESETA LETA IN OBDOBJE REGIONALIZMA	p. 646

KAZALO KLJUČNIH BESED

ZAČETKI (Prvo poglavje)

1. PALEOLITIK

- Jama Šandalja
- Pred 70.000-10.000 leti
- Šandalja I
- Prvi lovci
- Kulture orodij
- Nastanek istrskega polotoka
- Prve nastanitve

2. NEOLITIK

- Kultura keramike
- Vižula pri Medulinu
- Podnebje neolitika
- Nove neolitske kulture
- Začetek živinoreje
- Saline-Gromače na Velikem Brionu

3. ENEOLITIK

4. CIVILIZACIJA GRADIŠČ

Bronasta doba

- Spremembe v drugem tisočletju pr.n.š.
- Gradišče
- Struktura gradišča
- Naselje v gradišču
- Križišče evropskih in sredozemskih kultur
- Kult mrtvih
- Kriza 12.-11.st.pr.n.š.

Železna doba

- Kultura žarnih grobišč
- Histri
- Obred upepelitve
- V nekropolah
- Najdbe
- Nekropola v Nezakciju

OBDOBJE RIMLJANOV (Drugo poglavje)

1. HISTRI IN RIMLJANI

- Histri, Liburni, Japodi

- Iliri
- Grki
- Stiki med Rimljani in Histri
- Rimska odprava iz leta 221 pr.n.š.
- Drugi spopad med Rimljani in Histri
- Vojska leta 178-177 pr.n.š.
- Livijev opis
- Prvi bojni pohod
- Drugi bojni pohod
- Padec Nezakcija
- Razlogi osvojitve

2. PRVO STOLETJE RIMSKE PREVLADE

- Prvo rimsko stoletje
- 171-170 pr.n.š.: Nesrečna odprava
- Odprava leta 129 pr.n.š. proti Japodom
- Rimljani in Liburni
- Upravne ureditve

3. RIMSKI SISTEM

- Romanizacija
- Postati Rimljani
- Urbanizem
- Centuriacija
- Ceste in jezik
- Kolonije
- Oppidum
- Venetia et Histria
- Imperij
- Kmetijska dejavnost
- Istrsko oljčno olje
- Podeželske vile
- V Liburniji
- 2.-3. stoletje: nova mesta in obzidana mesta

4. POZNA ANTIKA

- Kriza imperija
- Utrdbe
- Krščanstvo
- Vdori barbarov

- 476-538: v ostrogotski rimski državi
- Nova naselja
- Nove družbe
- Pričevanje Kasiodora
- Uvala Madona na Velikem Brionu
- Vzhodni Rimljani

SREDNJI VEK (Tretje poglavje)

I. ZGODNJI SREDNJI VEK (538-1060)

1. V OKVIRU BIZANCA

- Goti
- Rimska kontinuiteta
- Razmah religije
- Bizantinske institucije
- Vdori Slovanov
- Naselja
- Kulturno bogastvo: Pulj, Poreč
- Redovniška središča
- Kult
- Shizma "Treh poglavij"
- Cissa
- 751-774: langobardsko obdobje

2. OD FRANKOVSKO PREVLADE

DO SVETORIMSKEGA CESARSTVA

- Karolinška ureditev
- Frankovska provinca
- Rižanski zbor
- Romansko-slovanska prepajanja
- Cezurna regija
- V germanski fevdalni ureditvi
- Fevdalizem
- Benetke
- Dogovori med mesti
- Odprava v letu Tisoč
- Moč Cerkve
- Poreška škofija
- Svete relikvije in telesa
- Sakralno premoženje
- Benediktinci
- Sveti Romuald
- Mesta zgodnjega srednjega veka

II. KOMUNE IN FEVDI (1060-1420)

1. UPRAVNE UREDITVE

Mejna grofija (1060 – 1209)

- Politična subjektivnost
- Mejni grofje
- Goričani
- Pomorska mesta
- Beneški nadzor
- Komunalne ureditve
- Policentrizem

Nadzor nad polotokom (1209-1267)

- Oglejski patriarhi
- Sovražnosti med komunami in patriarhom
- Patriarh Bertold
- Večja avtonomija

Izmenjava oblasti (1267-1348)

- Kriza let 1266-67
- Privrženost Benetkam
- Beneški dominiji
- Pulj Sergijevcev
- Konec družine Castropola
- Trije politični dejavniki
- 1348: Upor Kopra

Dualizmu naproti (1348-1420/21)

- Habsburžani
- Ostanki patriarhalne moči
- Beneško-genovski spopad
- Zaton Oglejskega patriarhata
- Benetke in Habsburg

2. KOMUNE

- *Civitates*, ozemlja, kraji

Institucionalni razvoj

- Avtonomija v odnosu do škofa
- Komunalne institucije
- Komunalni model
- Patriarhovi ljudje
- Načelniki in frakcije
- Beneška suverenost

Vzpon in zastoj

- Kriza obdobja 1348-1400

- Različni razvoji
- Ekspanzija

Meščanska družba

- Beneška stabilnost
- Elite
- Gospodarska osnova
- Poklici in magnati
- Pripadniki ljudstva
- Družina

3. FEVDI

- Utrdbe
- Goriški dominiji
- Albert IV. Goriški
- Kastav
- Habsburška posestva
- Institucionalni dualizem

Institucionalni modeli in družba

- Fevdalet
- Pravice in dolžnosti
- Struktura oblasti
- Plemiči
- Vasi

4. GOSPODARSTVA

- Regionalna podobmočja
- Podregionalna gospodarstva
- Oskrba z žitaricami
- Severno-jadranska gospodarska regija
- Razvojna področja in časi

Obmorski pas in notranjost

- Stično področje
- Benetke kot konvergenčna točka
- Dejavniki Benetke
- Strukturne meje
- Notranjost polotoka

5. KULTURE IN NARODI

- Jezikovni in kulturni prostori
- Romanska dimenzija
- Tipi kultur
- Kultura komun

- Vasi
- Slovanska dimenzija
- Glagolica
- Sobivanje in različnost

MED REPUBLIKO IN IMPERIJEM (Četrto poglavje)

1. MODELI VLADANJA

Med dvema oblastema

- Ščit Beneške republike
- Politična ravnotežja
- Napetosti v odnosu do Trsta
- 1508: beneško-habsburška vojna
- Vojna Cambraiske zveze
- Konflikt v regiji
- 1516: nova beneška posestva
- Razdelitev
- Nadaljevanje trenj
- Uskoki
- Vojna v letih 1615–1617
- Utrdbe in napetosti
- Sedemnajsto stoletje
- Osemnajsto stoletje
- 1797: konec neke dobe

Beneški model

- Tri faze beneške vladavine
- Koprski načelnik in kapitan
- Provincialno telo
- Rašporski kapitan
- Načelnštva palače (podesterie)
- Komunalne uprave
- Načelnik
- Koprski magistrat
- Javne blagajne
- Stroški in viri beneške Istre
- Vojaške strukture

Habsburški model

- Habsburške figure
- Fragmentiran in generičen subjekt
- Pazinska grofija

- Upravna struktura grofije
- Stagnacija sedemnajstega stoletja
- Družini Porzia in Auersperg
- Napetosti leta 1712
- Dominij družin Turinetti in Montecuccoli
- Avstrijsko primorje
- Kastavski in Reški kapitanat

2. DEMOGRAFIJE IN GOSPODARSTVA

Minuli časi

- Razvojni cikli
- Preteklost in viri

Petnajsto stoletje

- Koper
- Mesta
- Gospodarstva in proizvodi
- Zaton kmetij
- “Dekadenca”

Šestnajsto stoletje

- Vojna in epidemije
- Kolonizacija
- Zamenjati proizvodni model
- “Stari” prebivalci, “novi” prebivalci
- Krajevni mikro-konflikti
- Depresija
- Subregionalni modeli

Sedemnajsto stoletje

- Stagnacija v obdobju 1580-1630
- Novi trendi rasti
- Stabilnost na podeželjih
- Preobrat

Osemnajsto stoletje

- Kriza v obdobju 1693-1718
- Proizvodnja olja
- Izvoz/uvoz
- Slane ribe
- Rovinj
- Ekspanzija
- Vrhunec osemnajstega stoletja
- Kriza v obdobju 1780-1817

3. DRUŽBA

Stari režim

- Pred-moderna dimenzija
- Meje in izjemnosti
- Identiteta skupnosti

Mesta

- Obalna središča
- Družbeni sloji
- Koper
- Primer Rovinj
- Piran
- Sol
- Primer Poreč
- Plemiči
- Ljudstvo
- Laične bratovščine
- Druga polovica osemnajstega stoletja: družbene napetosti

Podeželja

- Dinamika priseljevanja in vztrajnost institucij
- Vključevanje in prilagajanje
- Dolgotrajni procesi
- Nasilje in banditizmi
- Antropizacija podeželja

Fevdi

- Pozen zahodni fevdalizem
- Manjšinski družbeni model
- 12 beneških fevdalnih jurisdikcij
- Istrski fevdalci
- Cerkevni fevdi
- Fevdalne ruralne skupnosti

Nadvojvodski deli

- Naselja
- Družbe
- Kvarnerske komune

4. KULTURE

Identiteta in kultura

- Pripadnosti
- Lokalni jeziki in kulture
- Religioznost

- Raznolikost modelov
- Proces preoblikovanja skupnosti
- Izmenjava in sobivanje

Protestantizem in katoliška reforma

- Luteranstvo
- Flacius in Vergerij
- Jezik ljudstva
- Obisk kardinala Valier-ja
- Reforma katoliške cerkve
- Discipliniranje vernikov

Učena kultura in ljudska kultura

- Bližina Benetk
- Ljudstva in kultura
- Prestiž
- Izobraževanje in akademije
- Kultura ljudstva
- Kulture vasi
- Slovanska Istra

DOLGO DEVETNAJSTO STOLETJE

(Peto poglavje)

1. 1797-1814: KONEC STAREGA REŽIMA

Izmenjava vladarjev

- Demokratične občine
- Avstrijska okupacija
- Habsburška vladavina
- Prve spremembe
- Napoleonska oblast

Napoleonska izkušnja

- Novosti
- Istrski departma
- 1806-1807: preobrazbe
- Gospodarska kriza
- V Ilirskih provinciah
- Konec francoskega vmesnega obdobja

2. 1814-1848: ENA SAMA, HABSBURŠKA ISTRA

Upravna enotnost

- Ilirski kontekst
- Istrsko in Reško okrožje

- Regijska upravna enotnost
- Druga Istra?

Model vladanja

- Krepitev države
- Pravica in sodstvo
- Vlada
- Okraji in fevdi
- Kler in Cerkev
- Občine
- Novi družbeni temelji

Gospodarska osnova: 1814-1848

- Kriza na začetku devetnajstega stoletja
- Situacija v letu 1821
- Sprememba kultur
- Zemljiška struktura
- Kmetijska proizvodnja
- Pomorstvo
- Industrije
- Cestno omrežje

Družbe

- Nastajajoča buržoazija
- Kontinuiteta elit
- Drobitev male posesti
- Podeželja osrednje Istre

Kulture

- Nacionalna kultura?
- Poenotene elite
- Večjezičnost
- Transverzalnost
- Abstraktna Italija
- Pietro Stancovich
- Vztrajanje starega režima?

3. 1848-1860: NACIONALNI DEJAVNIK

Leto 1848

- Več kulturnih opcij
- Marčna kriza
- Vstaja v Benetkah
- Volitve
- Dunaj
- Kriza monarhije

- Reforme leta 1849
- Neoabsolutizem

Narod

- Koncept naroda
- Nacionalna dimenzija
- Odnos s Slovani
- Vseslovanstvo
- Nacionalni kler
- Od lokalnega k nacionalnemu

4. 1860-1914: POLITIČNA DOGAJANJA IN NACIONALNA NASPROTJA

1860-1880: italijanski monopol

- Preobrat leta 1860
- Politično sodelovanje
- Istarska Dieta
- Politične opcije
- Upravne reforme
- Italijanstvo in Slovanstvo
- Puljski razvojni skok
- Nacionalna masa
- Volitve leta 1873
- Narodna stranka

1880-1907: Rast Slovencev in Hrvatov

- Politizacija po nacionalnem ključu
- Združevanje
- Nadzor nad občinami
- Hrvaške in slovenske politične sile
- Nove politične struje
- Nacionalni spori
- Nasprotovanje

1907-1914: med spopadi in kompromisi

- Volitve leta 1907
- Kompromis
- Ponovni vzpon italijanske politike
- Mešana komisija
- Nemogoče politično sožitje

5. MODERNIZACIJE

- Sodobno, tradicionalno
- Narodna enotnost

- Ruralna tradicionalnost
- Mobilnost, slogi, imaginarno
- 1860-1960: nepojmljive sočasne prisotnosti

6. 1914-1918: PRVA SVETOVNA VOJNA

Regija in konflikt

Na diplomatskih mizah

- Londonski sporazum
- Mejne črte

DVAJSETO STOLETJE (Šesto poglavje)

1. ITALIJANSKA FAZA (1918-1943)

Novi vladarji

- Italija
- Jugoslovanske opcije
- Situacija v letih 1918-19
- Hrvatje in Slovenci
- Jugoslovanske zahteve
- D'Annunzio na Reki
- Julijska Benečija

Obdobje po prvi svetovni vojni

- Vpliv italijanske ureditve
- Problemi Istre
- Politične sile
- Liberalni nacionalisti
- Socialisti
- Hrvaško-slovenska stranka
- Drugojezične populacije
- Nove province
- Komisija za Julijsko Benečijo
- Italijansko poenotenje

Družbene napetosti in pojav fašizma

- Delavski nemiri
- "Labinska republika"
- Fašizem v Julijski Benečiji
- Skvadrizem
- Širjenje snopov
- Konec tolerance
- Volitve 1921. leta
- Leto 1922

– 1923: Istrska provinca

– Volitve 1924. leta

V fašistični državi

– Konec političnega spopada

– Nacionalno zatiranje

– Gospodarska depresija

– Podeželja: proletarizacija in klientelizmi

– Izseljavanje in kriminaliteta

– Poseg države

– Rudniki

– Italijanski meščanski model

– Fašizacija

– Antifašizem

– Struje v istrskem fašizmu

2. DRUGA SVETOVNA VOJNA

– Invazija Jugoslavije

– Hrvaški odpor

– Protipartizanska represija

– Jugoslovanski partizani

– Hrvaška/slovenska narodna osvoboditev

– Komunisti

– 8. september 1943

– Nasilje, likvidacije in fojbe

– Revolucija

– Obglavljenje elit

– Priključitev Istre jugoslovanskima republikama

– Italijanski odpor

– Italijansko-slovansko "bratstvo"

– Reka

– Stališče italijanskih komunistov

– Nemška okupacija

– Jugoslovanska vojska

– Italijanski prostovoljci

– Istrski partizani

– Jugoslovanska propaganda

– Trst

– Pomlad 1945

– Obračunavanje

– Cona A, Cona B

– Meje

3. JUGOSLOVANSKA FAZA TER ROJSTVO

DRŽAV HRVAŠKA IN SLOVENIJA

(1945-1991)

Nova ureditev

– Sovjetski model

– Ljudska oblast

– Stalinistična faza

– "Izgradnja socializma"

– Eksodus

– Tisti, ki so ostali, in njihovo prilagajanje

– Leto 1948

– Novo narodno poenotenje

– Izobraževanje

– Jugoslovansko priseljavanje

Jugoslovanski model

– Samoupravljanje

– Federalizem

– Liberalne reforme

– Odnosi z Italijo

– Meja

– Upravna struktura

– Gospodarski razvoj

– Gospodarska sodelovanja

– Turizem

– Standard

– Družbene preobrazbe

– Italijanska manjšina

– Kulturna scena

– Mednacionalni odnosi

– Osimo

– Združeno delo in občine

– Leto 1980 in recesija

– Demokratizacija

– Leti 1990-91

4. SLOVENIJA IN HRVAŠKA

– Leto 1991

– Stranke na ozemlju Hrvaške Istre

– Regionalizem

– Slovenska Istra

– Pot do Evropske unije

VIRI IN LITERATURA¹

Glavni povzetki o zgodovini Istre in Reke:

Carlo DE FRANCESCHI, *L'Istria. Note storiche* [Istra. Zgodovinski zapisi], Poreč 1879; G. KOBLER, *Memorie per la storia della liburnica città di Fiume* [Spomini za zgodovino liburnskega mesta Reka], Reka 1898; B. BENUSSI, *L'Istria nei suoi due millenni di storia* [Istra skozi svoji dve tisočletji zgodovine], Trst 1924; E. SESTAN, *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale* [Juljska Benečija. Osnove etnične in kulturne zgodovine], Bari 1965 (1946); D. DAROVEC, *Rassegna di storia dell'Istria* [Pregled zgodovine Istre], Koper 1989; *Povijest Rijeke* [Zgodovina Reke], ured. D. Klen, Reka 1988 (1990); *Istria. Storia di una regione di frontiera* [Istra. Zgodovina mejne regije], ured. F. Salimbeni, Brescia 1994; F. SEMI, *La cultura istriana nella civiltà europea* [Istrska kultura v evropski civilizaciji], Benetke 1996; D. DUKOVSKI, *Istra. Kratka povijest dugoga trajanja* [Istra. Kratka zgodovina dolgega veka], Pulj 2004; *Istarska Enciklopedija* [Istrska enciklopedija], Zagreb 2005.

Prvo poglavje, Začetki:

Carlo Marchesetti e i castellieri 1903-2003 [Carlo Marchesetti in gradišča 1903-2003], ured. G. Bandelli – E. Montagnari Kokelj, Trst 2005; P. CASSOLA GUIDA, "Le regioni dell'arco alpino orientale tra l'età del Bronzo e l'età del Ferro" [Regije vzhodnega alpskega loka med bronasto in železno dobo], v *Italia – Omnium terrarum parens*, Milano 1989, str. 621-650; P. CASSOLA GUIDA, "Preistoria" [Prazgodovina] v *Istria. Storia di una regione di frontiera* [Istra. Zgodovina mejne regije]; B. ČOVIĆ, "Jadransko-zapadnobalkanska regija" [Jadransko-zahodnobalkanska regija] v *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, IV, *Brončano doba* [Prazgodovina jugoslovanskih ozemelj, IV, Bronasta doba], Sarajevo 1983, 99-241; S. GABROVEC – K. MIHOVILIĆ, "Istarska grupa" [Istrska skupina], v *Praistorija jugoslavenskih zemalja*, V, [Prazgodovina jugoslovanskih ozemelj, V, Sarajevo 1987, str. 293-338; M. MALEZ, "Pregled paleolitičkih i mezolitičkih kultura na području Istre" [Pregled paleolitičnih in mezolitičnih kultur na področju Istre], v *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju* [Arheološka raziskovanja v Istri in Hrvaškem primorju], Izdanja Hrvatskog arheološkog društva 11/1, Pulj 1987, str. 3-47; C. MARCHESETTI, *I Castellieri preistorici di Trieste e della Regione Giulia* [Prazgodovinska gradišča Trsta in Julijske regije], Trst 1903 (ponatis 1981); R. MATIJAŠIĆ – K. MIHOVILIĆ, *Nesactium*, Pulj 1998; K. MIHOVILIĆ, "Preistoria dell'Istria dal Paleolitico all'Età del

Ferro" [Prazgodovina Istre od paleolitika do železne dobe], v *Atti della XXIX riunione scientifica IIPP* [Akti 29. znanstvene zasedanja IIPP], Firenze 1994, str. 101-118; K. MIHOVILIĆ – B. TERŽAN – B. HÄNSEL – D. MATOŠEVIĆ – C. BECKER, *Rovigno prima dei Romani* [Rovinj pred Rimljani], Kiel 2002; N. PETRIĆ, "Introduzione alla preistoria dell'Istria" [Uvod v prazgodovino Istre], *ASZRR*, IX (1978-1979), str. 187-248; *Preistoria del Caput Adriae* [Prazgodovina Caput Adriae], Trst 1983; *Oppidum Nesactium. Una città istro-romana* [Oppidum Nesactium. Istrsko-rimsko mesto], ured. G. Rosada, Treviso 1999.

Drugo poglavje, Obdobje Rimljanov:

G. BANDELLI, "La guerra istrica del 221 a. C. e la spedizione alpina del 220 a. C." [Histrska vojna leta 221 pr.n.š. in alpska odprava leta 220 pr.n.š.], *Athenaeum*, n. s., 59 (1981), str. 3-28; G. BANDELLI, "La politica romana nell'Adriatico orientale in età repubblicana" [Rimska politika v republikanski dobi], *ASID*, n. s., 31 (1983), str. 167-175; G. BANDELLI, *Ricerche sulla colonizzazione romana della Gallia Cisalpina* [Raziskave o rimski kolonizaciji Cisalpinske Galije], Rim 1988; L. BOSIO, *Le strade romane della Venetia e dell'Histria* [Rimske ceste regije Venetia et Histria], Padova 1991; *Claustra Alpinum Juliarum, I, Fontes*, ured. J. Šašel – P. Petru, Ljubljana 1971; G. CUSCITO, *Il primo cristianesimo nella "Venetia et Histria". Indagini e ipotesi* [Začetki krščanstva v regiji "Venetia et Histria". Raziskave in hipoteze], Videm 1986; A. DEGRASSI, *Inscriptiones Italiae*, vol. 10, Regio X, fasc. II – *Parentium*, Rim 1934; A. DEGRASSI, "Il confine nord-orientale dell'Italia romana, Ricerche storico-topografiche" [Severovzhodna meja rimske Italije, Zgodovinsko-topografska raziskovanja], v *Dissertationes bernenses*, I/6, Bern 1954; G. FISCHER, *Das römische Pola, Eine archäologische Stadtgeschichte* [Rimski Pulj, Arheološka zgodovina mesta] v *Bayerische Akademie des Wissenschaften, Phil.-historische Klasse, Abhandlungen*, N.F. Heft 110 [Akademija za znanstvene vede v Bayernu, Filozofsko-zgodovinski razred, Poročila, N.F. Zvezek 110], München 1996; B. FORLATTI TAMARO, *Inscriptiones Italiae*, vol. 10, Regio X, fasc. I – *Pola et Nesactium*, Rim 1947; V. JURKIĆ, "La continuità dei culti illirici in Istria durante il periodo romano" [Kontinuiteta ilirskih kultov v Istri v rimski dobi], *ASZRR*, XIV (1983-84), str. 7-24; V. JURKIĆ, "Prilog za sintezu povijesti Istre u rimsko doba" [Prispevek za povzetek zgodovine Istre v rimski dobi], v *Arheološka istraživanja u Istri i Hrvatskom primorju*, cit. 11/1, 1986, str. 65-80; M. KRIŽMAN,

Antička svjedočanstva o Istri [Antična pričevanja o Istri], Pulj-Reka 1979 (1997); L. MARGETIĆ, "Accenni ai confini augustei del territorio tergestino" [Omembe avgustovskih meja tergestovskega ozemlja], *ASZRR*, X (1979-80), str. 75-101; B. MARUŠIĆ, "Neki problemi kasnoantičke in bizantske Istre u svjetlu arheoloških izvora" [Nekateri problemi poznoantičke in bizantinske Istre v luči arheoloških virov], *JZ*, 9 (1973-75), str. 335-350; R. MATIJAŠIĆ, "Roman Rural Architecture in the Territory of Colonia Iulia Pola", [Rimska arhitektura na ozemlju Colonia Iulia Pola], *American Journal of Archaeology* [Ameriška revija za Arheologijo], 86/1 (1982), str. 52-61; R. MATIJAŠIĆ, "Il mito della romanità nell'Alto Adriatico (La storiografia dell'antichità dal '700 al '900 vista dal lato jugoslavo)" [Mit rimskosti na Severnem Jadranu (Zgodovinopisje antike od '700 do '900, iz jugoslovanske perspektive), *Memorie storiche forogiuliesi* [Zgodovinski spomini Forum Julii], 68 (1988), str. 81-93; R. MATIJAŠIĆ, "Kasiodorova pisma kao izvor za poznavanje kasnoantičke povijesti Istre (Cass. Var. XII, 22,23, 24) [Kasiodorova pisma kot vir za poznavanje poznoantičke zgodovine Istre], *Zgodovinski časopis*, Ljubljana, 42 (1988), str. 363-371; R. MATIJAŠIĆ, "L'Istria tra Epulone e Augusto: archeologia e storia della romanizzazione dell'Istria (II sec. a. C. - I sec. D. C.)" [Istra med Epulonom in Avgustom: arheologija in zgodovina romanizacije Istre (2. stol. pr. n. š. - 1. stol. n. š.)], v *Preistoria e protostoria dell'Alto Adriatico, Antichità Altoadriatiche* [Prazgodovina in prvotna zgodovina Severnega Jadrana, Severnojadranske antikvitete], 37 (1991), str. 235-251; R. MATIJAŠIĆ, "Gospodarstvo antičke Istre, arheološki ostaci kao izvori za poznavanje društveno-gospodarskih odnosa v Istri u antici I. st. pr. Kr. - III. st. posl. Kr." [Gospodarstvo antične Istre, arheološke ostaline kot viri za poznavanje družbeno-gospodarskih odnosov v Istri v antiki (1. stol. pr.n.š. - 3. stol. n.š.)], Pulj 1998; R. MATIJAŠIĆ - K. BURŠIĆ MATIJAŠIĆ, *Antička Pula s okolicom* [Antični Pulj z okolico], Pulj 1996; *Oppidum Nesactium. Una città istro-romana* [Oppidum Nesactium. Istrsko-rimsko mesto], ured. G. Rosada, Padova 1999; D. RENDIĆ MIOČEVIĆ, "Neke karakteristike histarske onomastike" [Nekatere značilnosti histarske onomastike], *Histria Historica*, 4/2, 1981 (1983), str. 67-76R; F. ROSSI, "La romanizzazione dell'Istria" [Romanizacija Istre], v *Aquileia e l'Alto Adriatico* [Oglej in Severni Jadran], 2: Aquileia e l'Istria [Oglej in Istra], *Antichità Altoadriatiche* [Severnojadranske antikvitete], 2 (1972); str. 65-78; R. F. ROSSI, "Problemi di storia dell'Istria in età romana" [Problemi zgodovine Istre v rimski dobi], *ASID*, n. s., 32 (1984), str. 41-55; M. SUIĆ, *Antički grad na istočnom Jadranu* [Antično mesto na vzhodnem Jadranu], Zagreb 1976; M. SUIĆ, "Rijeka u protohistoriji i antici" [Reka v prvotni zgodovini in antiki], v *Povijest Rijeke* [Zgodovina Reke], Reka 1988, str. 41-58; F. TASSAAUX, "L'implantation territoriale des grandes familles d'Istrie sous le Haut Empire Romain" [Ozemeljska razporeditev velikih istrskih družin v času Visokega rimskega imperija], v *Problemi storici e archeologici dell'Italia nordorientale e delle regioni limitrofe dalla preistoria al medioevo* [Zgodovinski in arheološki problemi severovzhodne Itali-

je in sosednjih regij od prazgodovine do srednjega veka], Atti dei Civici Musei di storia ed arte di Trieste, *Quaderno* 13/1 [Akti Mestnih muzejev zgodovine in umetnosti v Trstu, Zvezek 13/1], Trst 1983, str. 193-229; V. VEDALDI IASBEZ, "La Venetia orientale e l'Histria, Le fonti letterarie greche e latine fino alla caduta dell'Impero Romano d'Occidente" [Vzhodna Venetia in Histria, Grški in latinski literarni viri do propada Zahodno-rimskega cesarstva], v *Ricerche e studi sulla Gallia Cisalpina* [Raziskovanja in študije o Cisalpinski Galiji], 5, Rim, 1994; M. ZANINOVIĆ, "Apsoros, Crexa e Nesactium/Badò sulla rotta marittima adriatica" [Apsoros, Crexa e Nesactium/Budava na jadranski pomorski poti], *Quaderni di Archeologia Veneta* [Zvezki beneške arheologije], 10 (1994), str. 179-188.

Tretje poglavje, Srednji vek:

Zgodnji srednji vek

Bizantini, Croati, Carolingi [Bizantinci, Hrvati, Karolingi], Milano 2001; F. BABUDRI, "Il vescovato di Cissa in Istria" [Škofija Cissa v Istri], *ASID*, 31 (1919), str. 35-61; M. BALDINI, "Parentium - Contributi alla lettura della cronologia urbana e l'episodio romano del martirio di S. Mauro" [Parentium - Prispevki k branju urbane kronologije ter rimska epizoda mučenja svetega Maura], *ASZRR*, XXIX (1999), str. 71-91; B. BENUSSI, "Il privilegio eufrasiano" [Evfrazijev privilegij], *ASID*, 8 (1892), str. 49-86; B. BENUSSI, *Nel Medioevo. Pagine di storia istriana* [V srednjem veku. Listi istrske zgodovine], Poreč 1897; B. BENUSSI, "Del vescovato di Cissa e di Rovigno" [O škofijah Cissa in Rovinj], *ASID*, 34 (1992), str. 131-171; B. BENUSSI, *Povijest Pule u svjetlu municipalnih ustanova do 1918. godine* [Zgodovina Pulja v luči municipalnih ustanov do leta 1918], Pulj 2002; R. CESSI, *Storia della repubblica di Venezia* [Zgodovina Beneške republike], Firenze, 1981; G. CORBANESE, *Il Friuli, Trieste e l'Istria dalla Preistoria alla caduta del Patriarcato di Aquileia* [Furlanija, Trst in Istra od prazgodovine do padca Oglejskega patriarhata], Bologna, 1983; G. CUSCITO, "Hoc cubile sanctum. Contributo per uno studio sulle origini cristiane in Istria" [Hoc cubile sanctum. Prispevek za študijo o krščanskih izvorih v Istri], *ASID*, n. s., 19 (1971), str. 77-99; G. CUSCITO, *Cristianesimo antico ad Aquileia e in Istria* [Antično krščanstvo v Ogleju in v Istri], Trst 1977; G. CUSCITO, "Medioevo istriano. Vicende storiche e lineamenti storiografici" [Istrski srednji vek. Zgodovinski dogodki in zgodovinopisne osnove], *ASZRR*, XXII (1992), str. 147-176; G. CUSCITO, "Il castello di Muggia. Dal Castrum Muglae al Burgus Lauri" [Miljska utrdba. Od Castrum Muglae do Burgus Lauri], *ASZRR*, XXV (1995), str. 287-300; Carlo DE FRANCESCHI, "Saggi e considerazioni sull'Istria nell'Alto Medioevo, II episcopus Cessensis" [Razprave in razmišljanja o Istri v zgodnjem srednjem veku, II episcopus Cessensis], *ASID*, n. s. 18 (1970), str. 69-106; G. DE VERGOTTINI, *Lineamenti della costituzione politica dell'Istria durante il Medioevo* [Osnovne poteze politične ureditve Istre v srednjem veku], Trst 1974; V. GALLIAZ-

ZO, *Adria. Civiltà dell'Alto Adriatico dall'impero romano al dominio veneziano* [Adria. Civilizacije Severnega Jadrana od rimskega cesarstva do beneškega dominija], München 2002; I. GOLDSTEIN, *Hrvatski rani srednji vek* [Hrvaški zgodnji srednji vek], Zagreb 1995; L. GORLATO, *L'insediamento umano e la casa rurale in Istria* [Človeške naselbine in ruralna hiša v Istri], Benetke 1997; P. KANDLER, *Codice Diplomatico Istriano* [Istrski diplomatski kodeksi], Center za zgodovinska raziskovanja; D. KLEN, *Fratrija. Feud opatije S. Mihovila nad Limom u Istri i njegova sela (XI-XVIII st.)* [Fratrija. Fevd opatije S. Mihovila nad Limom v Istri in njegove vasi (16.-18. stol.)], Reka 1969; M. KRIŽMAN, *Antička svjedočanstva o Istri* [Antična pričevanja o Istri], Pulj 1997; A. MARGETIĆ – A. PETRANOVIĆ, "Il placito del Risano" [Rižanski zbor], *ASZRR*, XXVI (1996), str. 115-206; L. MARGETIĆ, *Historica et Adriatica. Raccolta di saggi storico-giuridici e storici* [Historica et Adriatica. Zbirka zgodovinsko-pravnih in zgodovinskih razprav], Trst-Rovinj 1983 (Collana degli ACRSR, n. 6) [Zbirka ASZRR, št. 6]; L. MARGETIĆ, *Rijeka, Vinodol, Istra* [Reka, Vinodol, Istra], Reka 1990; B. MARUŠIĆ, "Il gruppo istriano dei monumenti di architettura sacra con abside inscritta" [Istrska skupina spomenikov sakralne umetnosti z vrisano apsido], *ASZRR*, VIII (1977-78), str. 39-185; B. MARUŠIĆ, "Contributo alla conoscenza della cultura alto-medievale in Istria" [Prispevek k poznavanju kulture zgodnjega srednjega veka v Istri], *ASZRR*, XI (1980-81), str. 55-84; I. MATEJČIĆ, *Dvije crkve (Sv. Marija mala kod Bala i Sv. Toma kod Rovinja)* [Dve cerkvi (Sv. Marija Mala pri Balah in Sv. Tomaž pri Rovinju)], Reka-Rovinj 1997; T. RAUKAR, *Hrvatsko srednjovekovlje* [Hrvaški srednji vek], Zagreb 1997; A. ŠONJE, *Bizant i crkveno graditeljstvo u Istri* [Bizanc in sakralna gradnja v Istri], Reka 1981; E. ZAR, "Figure apotropäische in Istria e loro rapporti con le leggende di Attila" [Apotropijski liki v Istri in njihovi odnosi z legendami o Attili], *ASZRR*, XXIV (1994), str. 509-531.

11.–15. stoletje

J. BASIOLI, "Ribarski propisi u statutima istarskih pomorskih komuna" [Ribolovni predpisi v statutih istrskih obalnih komun], *JZ*, 10 (1976-78), str. 119-158; J. BRATULIĆ, *Istarski razvod* [Akt o razmejitvi Istre], Pulj 1988; D. DAROVEC, *Notarjeva javna vera. Notarji in vicedomini v Kopru, Izoli in Piranu v obdobju Beneške republike*, Koper 1994; G. CUSCITO, "Medioevo istriano. Vicende storiche e lineamenti storiografici" [Istrski srednji vek. Zgodovinski dogodki in zgodovinske osnove], *ASZRR*, XXII (1992), str. 147-176; G. DE VERGOTTINI, *Lineamenti storici della costituzione politica dell'Istria durante il Medioevo* [Osnovne zgodovinske poteze politične ureditve Istre v srednjem veku], Rim 1924-24 (Trst 1974); G. DE VERGOTTINI, "La costituzione provinciale dell'Istria nel tardo Medio Evo" [Provincialna ureditev Istre v poznem srednjem veku], *ASID*, 38 (1926), str. 81-127, 39 (1927), str. 9-60; sedaj v ID., *Scritti di storia del diritto italiano* [Zapisi o zgodovini italijanskega prava], ured. Guido Rossi, vol. III, Milano 1977, str. 1191-1283; Camillo DE FRANCE-

SCHI, *Il comune polese e la signoria dei Castropola* [Puljska komuna in gospostvo družine Castropola], Poreč 1905; Camillo DE FRANCESCHI, "I castelli della Val d'Arsa. Ricerche storiche" [Utrdbe doline reke Raše. Zgodovinska raziskovanja], *ASID*, 14 (1898), 15 (1899); Camillo DE FRANCESCHI, "Chartularium Piranense. Raccolta di documenti medievali di Pirano" [Chartularium Piranense. Zbirka piranskih srednjeveških dokumentov], *ASID*, 36 (1924), 43 (1931), 44 (1932), 45, (1933), 46 (1934), 47 (1935), 50 (1938); Camillo DE FRANCESCHI, "Mainardo d'Istria e le origini della contea di Pisino" [Majnard Istrski in izvori Pazinske grofije], *ASID*, 38 (1926); Camillo DE FRANCESCHI, "L'antica abbazia di S. Maria del Canneto in Pola e un suo registro censuario del secolo XII" [Starodavna opatija Svete Marije Krasne (ali tudi S. Maria del Canneto) in njen davčni register iz 12. stoletja], *ASID*, 39 (1927); Camillo DE FRANCESCHI, "Il ramo dei Duinati di Momiano e il suo secolo di storia" [Veja devinskih grofov iz Momjana in njeno stoletje zgodovine], *ASID*, 50 (1938); Camillo DE FRANCESCHI, *Storia documentata della contea di Pisino* [Dokumentirana zgodovina Pazinske grofije], uredil sin Carlo, *ASID*, 62-63-64 (1964); F. GESTRIN, *Trgovina slovenskega zaledja s primorskimi mesti od 13. do konca 16. stoletja*, Ljubljana 1965; F. GESTRIN, *Pomorstvo srednjeveškega Pirana*, Ljubljana 1978; E. IVETIĆ, "Le città dell'Istria (1250-1330)" [Istrska mesta (1250-1330)], v *Le città del Mediterraneo all'apogeo dello sviluppo medievale: aspetti economici e sociali* [Sredozemska mesta na vrhuncu srednjeveškega razvoja: gospodarski in družbeni vidiki], Atti del diciottesimo Convegno internazionale di studi Pistoia, (18-21 maggio 2001) [Akti osemnajstega mednarodnega študijskega simpozija v Pistoji, (18.-21. maj 2001)], Pistoia 2003, str. 73-110; D. KLEN, *Fratrija. Feud opatije S. Mihovila nad Limom u Istri i njegova sela (XI-XVIII st.)* [Fratrija. Fevd opatije S. Mihovila nad Limom v Istri in njegove vasi (16.-18. stol.)], Reka 1969; D. MIHELIČ, *Neagrarno gospodarstvo Pirana od 1280 do 1340*, Ljubljana 1985; *Statut piranskega komuna od 13. do 17. stoletja*, ured. J. Šumrada – M. Pahor, Ljubljana 1987.

Četrto poglavje, Med republiko in imperijem:

E. APIH, *Rinnovamento e illuminismo nel Settecento italiano. La formazione culturale di Gian Rinaldo Carli* [Obnova in razsvetljenstvo v italijanskem osemnajstem stoletju. Kulturno izobraževanje Gian Rinalda Carlja], Trst 1973; E. APIH, "Sui rapporti tra Istria e Friuli nell'età moderna" [O odnosih med Istro in Furlanijo v sodobni dobi], *ASZRR*, V (1974), str. 128-138; F. BABUDRI, "I vescovi di Parenzo e la loro cronologia" [Poreški škofje in njihova kronologija], *ASID*, 25 (1909), str. 170-284; F. BABUDRI, "Le antiche chiese di Parenzo" [Starodavne poreške cerkve], *ASID*, 28 (1912), 29 (1913), 30 (1914); B. BENUSSI, *Storia documentata di Rovigno* [Dokumentirana zgodovina Rovinja], Trst 1888 (1962, 1977); B. BENUSSI, "Parenzo nell'evo medio e moderno" [Poreč v srednjem in modernem veku], *ASID*, 26 (1910), str. 149-205; M. BERTOŠA, "Laguerra degli Uscocchi e la rovina dell'economia istriana" [Uskoška vojna in propad istrskega gospodarstva],

- ASZRR, V (1974), str. 35-127; M. BERTOŠA, "L'Istria veneta nel Cinquecento e nel Seicento" [Beneška Istra v šestnajstem in sedemnajstem stoletju], ASZRR, VII (1976-77), str. 137-160; M. BERTOŠA, *Istarsko vrijeme prošlo* [Istrski pretekli čas], Pulj 1978; M. BERTOŠA, *Jedna zemlja, jedan rat. Istra 1615.-1618.* [Ena zemlja, ena vojna. Istra 1615-1618], Pulj 1986; M. BERTOŠA, *Mletačka Istra u XVI i XVII stoljeću* [Beneška Istra v 16. in 17. stoletju], Pulj 1986; M. BERTOŠA, *Zlikovci i prognanici. Socijalno razbojništvo u Istri u XVII i XVIII stoljeću* [Zločinci in banditi. Socialno razbojništvo v Istri v 17. in 18. stoletju], Pulj 1989; M. BERTOŠA, *Istra. Doba Venecije (XVI.-XVIII. stoljeće)* [Istra. Beneško obdobje (16.- 18. stoletje)], Pulj, 1995; V. BRATULIĆ, *Rovinjno Selo. Monografija istarskog sela* [Rovinjno Selo. Monografija istrske vasi], Zagreb 1959; V. BRATULIĆ, "Urbari Pazinskog fevda (16. stoljeća)" [Urbarji Pazinskega fevda (16. stoletja)], *VHARP*, 8-9 (1963-64), str. 139-204; 10 (1965), str. 245-290; 5; M. BUDICIN, "La vertenza settecentesca sulla pesca tra Chioggiotti e Istriani" [Spor glede ribolova med prebivalci Chioggie in Istrani v osemnajstem stoletju], ASZRR, XXIV (1994), str. 205-239; M. BUDICIN, *Aspetti storico-urbani nell'Istria veneta* [Zgodovinsko-urbani vidiki v beneški Istri], Trst-Rovinj 1999 (Collana degli ACRSR, n. 16) [Zbirka ASZRR, št. 16]; I. CAVALLINI, *Musica, cultura e spettacolo in Istria tra Cinquecento e Seicento* [Glasba, kultura in prireditve v Istri med šestnajstim in sedemnajstim stoletjem], Firenze 1990; G. CERVANI - E. DE FRANCESCHI, "Fattori di spopolamento nell'Istria veneta nei secoli XVI e XVII" [Dejavniki razljudenja v beneški Istri v 16. in 17. stoletju], ASZRR, IV (1973), str. 7-118; F. CREVATIN, "Per una storia della venetizzazione linguistica dell'Istria. Prospettive metodologiche per una sociolinguistica diacronica" [Za zgodovino jezikovne venetizacije Istre. Metodološke perspektive za diahronični sociolingvizem], *Studi mediolatini e volgari* [Študije srednjeveške latinščine in vulgarnega jezika], 23 (1975), str. 59-100; G. CUSCITO, *Sinodi e riforma cattolica nella diocesi di Parenzo* [Sinode in katoliška reforma v poreški diecezi], Trst 1975; D. DAROVEC, *Davki nam pijejo kri. Gospodarstvo severozahodne Istre v novem veku v luči beneške davčne politike*, Koper 2004; Camillo DE FRANCESCHI, "La popolazione di Pola nel secolo XV e nei seguenti" [Puljska populacija v 15. in nadaljnjih stoletjih], *AT*, s. III, 3 (1906), str. 221-315; Camillo DE FRANCESCHI, *Storia documentata della contea di Pisino*, [Dokumentirana zgodovina Pazinske grofije], uredil sin Carlo, ASID, 62-63-64 (1964); G. DE TOTTO, "Il patriziato di Capodistria" [Koprski patriciji], ASID, 49 (1937), str. 71-157; G. DE TOTTO, "Feudi e feudatari dell'Istria veneta" [Fevdi in fevdalci beneške Istre], ASID, 41-42 (1939-40), str. 58-107; E. IVETIC, *La popolazione dell'Istria nell'età moderna. Lineamenti evolutivi* [Populacija Istre v sodobnem času. Razvojne poteze], Trst-Rovinj 1997 (Collana degli ACRSR, n. 15) [Zbirka ASZRR, št. 15]; E. IVETIC, *L'Istria moderna. Un'introduzione ai secoli XVI-XVIII* [Sodobna Istra. Uvod v 16.-18. stoletje], Trst-Rovinj 1999 (Collana degli ACRSR, n. 17) [Zbirka ASZRR, št. 17]; E. IVETIC, *Oltremare. L'Istria nell'ultimo dominio veneto* [Onstran morja. Istra v zadnjem beneškem dominiju], Benetke 2000; E. IVETIC, "Religione ed economia: la diffusione delle confraternite laicali nell'Istria dell'ultimo dominio veneto" [Religija in gospodarstvo: širitev laičnih bratovščin v Istri tekom zadnjega beneškega dominija], v *L'area alto-adriatica dal riformismo veneziano all'età napoleonica* [Severno-jadransko območje od beneškega reformizma do napoleonske dobe], ured. F. Agostini, Benetke 1998, str. 449-471; E. IVETIC, "Finanza pubblica e sistema fiscale nell'Istria veneta del Sei-Settecento" [Javne finance in davčni sistem v beneški Istri sedemnajstega in osemnajstega stoletja], ASZRR, XXVIII (1998), str. 151-203; M. KNAPTON, "L'Istria nel Sei-Settecento" [Istra v sedemnajstem in osemnajstem stoletju], *Archivio Storico Italiano* [Italijanski zgodovinski arhiv], 599 (2004), str. 127-139; A. MICULIAN, "La riforma protestante in Istria" [Protestantska reforma v Istri], ASZRR, X (1979-80), XI (1980-81), XII (1981-82), XIII (1982-83), XIV (1983-84), XV (1984-85), XVI (1985-86); XVII (1986-87), XVII (1987-88); M. PAHOR, *Socialni boji v občini Piran od XV. do XVIII. stoletja*, Ljubljana 1972; L. PARENTIN, "Ordini religiosi a Trieste e in Istria" [Verski redovi v Trstu in Istri], ASID, n. s., 16 (1988), str. 77-96; C. POVOLO, *Il processo Guarnieri (Buie-Capodistria 1771). Per stupro in vergine onesta e pudica con modi insidiosi, promesse ingannevoli, giuramenti falsi, continuazione di copula, gravidanza, tentato aborto e veneficio, parto, scandalo, mal esempio, forme detestabili e gravissime conseguenze* [Proces Guarnieri (Buje-Koper 1771). Za posilstvo poštene in sramežljive device z zahrbtnim vedenjem, zavajajočimi obljubami, krivimi prisegami, nadaljevanjem kopulacije, nosečnosti, poskusa splava in zastrupitve, poroda, škandala, slabega zgleda, ostudnih oblik in zelo težkih posledic], Koper 1996; G. RADOSSI, *Monumenta heraldica Iustinopolitana. Stemmi di rettori, di famiglie notabili, di vescovi e della città di Capodistria* [Monumenta heraldica Iustinopolitana. Grbi rektorjev, odličnih družin, škofov in mesta Koper], Rovinj/Trst 2003 (Collana degli ACRSR, n. 21) [Zbirka ASZRR, št. 21]; *Rovigno d'Istria* [Rovinj], ured. di F. STENER, Trst 1997 (2 knjigi.); R. STAREC, *Mondo popolare in Istria. Cultura materiale e vita quotidiana dal Cinquecento al Novecento* [Ljudski svet v Istri. Materialna kultura in vsakdanje življenje od šestnajstega do dvajsetega stoletja], Trst-Rovinj 1996 (Collana degli ACRSR, n. 13) [Zbirka ASZRR, št. 13]; A. TRAMPUS, *Tradizione storica e rinnovamento politico. La cultura nel Litorale austriaco e nell'Istria tra Settecento e Ottocento* [Zgodovinska tradicija in politična renovacija. Kultura v Avstrijskem primorju med osemnajstim in devetnajstim stoletjem], Gorica 1990; *L'Umanesimo in Istria* [Humanizem v Istri], ured. V. Branca - S. Graciotti, Firenze 1983; G. ZALIN, "Economia e produzione olearia nell'Istria del secondo Settecento" [Gospodarstvo in oljarska proizvodnja v Istri v drugi polovici osemnajstega stoletja], *Economia e Storia* [Gospodarstvo in zgodovina], 2 (1976), str. 177-220; G. ZALIN, "Il sale nell'economia delle marine istriane. Produzione, commercio e congiuntura tra Cinque e Seicento" [Sol v go-

spodarstvu istrskih obal. Proizvodnja, prodaja in konjunktura med šestnajstim in sedemnajstim stoletjem], v *Sale e saline nell'Adriatico* (secc. XV-XX) [Sol in soline na Jadranu (15.-20. stol.)], ured. A. Di Vittorio, Neapelj 1981, str. 239-267; B. ZILLOTTO, "Salotti e conversari capodistriani nel Settecento" [Koprski saloni in debatni krožki v osemnajstem stoletju], *AT*, s. III, 3 (1906), str. 317-340; B. ZILLOTTO, "Accademie e accademici di Capodistria (1478-1807)" [Koprski akademije in akademiki (1478-1807)], *AT*, s. IV, 7 (1944), str. 115-279.

Peto poglavje, *Dolgo devetnajsto stoletje:*

A. APOLLONIO, *Autunno istriano. La "rivolta" di Pirano del 1894 e i dilemmi dell'irredentismo* [Istrska jesen. Piranski "upor" leta 1894 in dileme iredentizma], Trst 1992; A. APOLLONIO, *L'Istria veneta dal 1797 al 1813* [Beneška Istra od leta 1797 do leta 1813], Gorica 1998; A. ARA, "Italiani e Sloveni nel Litorale austriaco 1880-1918" [Italijani in Slovenci v Avstrijskem Primorju 1880-1918], *Rivista Storica Italiana* [Italijanska zgodovinska revija], 93 (2001), str. 397-409; F. BARBALIĆ, "Prvi istarski sabori (1861-1877)" [Prve istrske diete, 1861-1877], v *Rad - Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umetnosti* [Delo - Jugoslovanska Akademija Znanosti in Umetnosti], 300, 1954, str. 281-429; B. BENUSSI, "Il '48 nell'Istria" [Leto '48 v Istri], v *Atti del reale Istituto Veneto di Scienze, Lettere ed Arti* [Akti Beneškega kraljevega inštituta znanosti, književnosti in umetnosti], 83, 1923-24, str. 482-523; M. BERTOŠA, *Etos i etnos zavičaja* [Etos in etnos rodnega kraja], Pulj 1985; P. BLASINA, "Chiesa e problema nazionale giuliano, 1870-1914" [Cerkev in nacionalni problem Julijske Benečije], v *Regioni di frontiera nell'epoca dei nazionalismi, Alsazia e Lorena / Trento e Trieste, 1870-1914* [Mejne regije v obdobju nacionalizmov, Alzacija in Lorena / Trento in Trst, 1870-1914], ured. A. Ara - E. Kolb, Bologna 1995, str. 129-158; J. BRATULIĆ, *Istarske književne teme* [Istrske književne teme], Pulj 1987; V. BRATULIĆ, "Političke stranke u Istri za Narodnog Preporoda", [Politične stranke v Istri v obdobju narodnega preporoda] v *Hrvatski narodni preporod u Dalmaciji i Istri* [Hrvaški narodni preporod v Dalmaciji in Istri], ured. J. Ravlić, Zagreb 1969, str. 289-334; E. CAPUZZO, *Dall'Austria all'Italia. Aspetti istituzionali e problemi normativi nella storia di una frontiera* [Od Avstrije do Italije. Institucionalni vidiki in normativni problemi v zgodovini neke meje], Rim 1996; M. CATTARUZZA, *Socialismo adriatico. La socialdemocrazia di lingua italiana nei territori costieri della Monarchia asburgica: 1888-1915* [Jadranski socializem. Socialna demokracija italijanskega jezika na obalnih ozemljih Habsburške monarhije: 1888-1915], Manduria-Bari-Rim 1998; D. CERNECCA, "Pietro Stancovich", *ASZRR*, I (1970), str. 161-175; G. CERVANI, "Il Risorgimento" [Risorgimento], v *Istria. Storia di una regione di frontiera* [Istra. Zgodovina mejne regije], Brescia 1997; V. D'ALESSIO, *Il cuore conteso. Il nazionalismo in una comunità multietnica. L'Istria asburgica* [Sporno srce. Nacionalizem v multietnični skupnosti. Habsburška Istra], Neapelj 2003; M. DASSOVI-

CH, *I molti problemi dell'Italia al confine orientale: 1. Dall'armistizio di Cormons alla decadenza del patto Mussolini - Pašić, 1866-1929* [Številni problemi Italije na vzhodni meji: 1. Od premirja v Krminu do razveljavitve dogovora Mussolini - Pašić, 1866-1929], Videm 1989; M. DASSOVICH, *L'impero e il golfo. Una ricerca bibliografica sulla politica degli Asburgo verso le province meridionali dell'impero negli anni 1815-1866* [Cesarstvo in zaliv. Bibliografska raziskava o politiki Habsburžanov v odnosu do južnih provinc cesarstva v letih 1815-1866], Videm 2003; N. DELBELLO, *La provincia dell'Istria. Studi economici* [Istrska provinca. Gospodarske študije], Koper 1890; S. GALIMBERTI, "Clero e strutture ecclesiastiche in Istria tra Otto e Novecento (Diocesi di Parenzo-Pola)" [Kler in cerkvene strukture v Istri med devetnajstim in dvajsetim stoletjem (Dieceza Poreč-Pulj)], *ASID*, n. s., 37 (1989), str. 149-242; C. GHISALBERTI, *Da Campoformio a Osimo. La frontiera orientale tra storia e storiografia* [Od Campoformia do Osima. Vzhodna meja med zgodovino in zgodovinopisjem], Neapelj 2001; *Hrvatska gimnazija u Pazinu 1899-1999* [Hrvaška gimnazija u Pazinu 1899-1999], ured. J. Šiklič, Pazin 1999; E. IVETIC, "Il 'prima'. Sui contrasti nazionali italo-slavi nell'Adriatico orientale (1848-1918)" ["Prej". O italijansko-slovanskih nacionalnih sporih v vzhodnem Jadranu (1848-1918)], v *Storicizzazione dell'esodo giuliano-dalmata* [Historizacija eksodusa v Julijski Benečiji in Dalmaciji], ured. A. VENTURA, Padova 2005; *Istria e Dalmazia nel periodo asburgico: dal 1815 al 1848* [Istra in Dalmacija v habsburškem obdobju: od leta 1815 do leta 1848], ured. G. Padoan, Ravenna 1993; B. MILANOVIĆ, *Hrvatski narodni preporod u Istri (1797-1882)* [Hrvaški narodni preporod v Istri (1797-1882)], vol. I, Pazin 1967, vol. II (1883-1947), Pazin 1973; *Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850-1950* [Obmejni nacionalizmi. Nasprotno identitete na severovzhodnem Jadranu 1850-1950], ured. M. Cattaruzza, Messina 2003; C. PAGNINI, *Risorgimento e irredentismo nella Venezia Giulia* [Risorgimento in iredentizem v Julijski Benečiji], Gorica 1994; G. PERSELLI, *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume, e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1936* [Popisi prebivalstva v Istri, z Reko in Trstom, ter nekaterih mestih Dalmacije med letoma 1850 in 1936], Trst-Rovinj 1993 (Etnia-IV); *Piran. Mesto in ljudje pred sto leti*, ured. D. Mihelič, Koper 1996; J. PIRJAVEC - M. KACIN WOHCIN, *Storia degli Sloveni in Italia, 1866-1998* [Zgodovina Slovencev v Italiji, 1866-1998], Benetke 1998; G. QUARANTOTTO, *Figure del Risorgimento in Istria* [Liki risorgimenta v Istri], Trst 1930; G. QUARANTOTTI, "Istria del Risorgimento. Storia della Dieta del Nessuno" [Istra v risorgimentu. Zgodovina diete "Nikogar"], *ASID*, 48 (1936), str. 3-212; G. QUARANTOTTI, *Trieste e l'Istria nell'età napoleonica* [Trst in Istra v napoleonski dobi], Firenze 1954; G. QUARANTOTTI, "La seconda Dieta provinciale istriana (1861-1867)" [Druga provincialna istrska dieta (1861-1867)], *ASID*, 71 (1971), str. 193-235; *Rovigno d'Istria* [Rovinj], ured. F. Stener, Trst 1997 (2 knjigi); F. SALIMBENI, "Gli studi di

storia medievale e moderna negli 'Atti e Memorie' della Società istriana di archeologia e storia patria. Tra politica e storiografia" [Študije srednjeveške in sodobne zgodovine v 'Aktih in spominih' Istrskega društva za arheologijo in domoznanstvo. Med politiko in zgodovinopisjem], *ASZRR*, XX (1989-90), str. 313-332; C. SCHIFFRER, *Sguardo storico sui rapporti fra italiani e slavi nella Venezia Giulia* [Zgodovinski pogled na odnose med Italijani in Slovenci v Julijski Benečiji], Trst 1946; N. ŠETIČ, *Napoleon u Istri. Istra za francuske uprave 1805.-1813*. [Napoleon v Istri. Istra v obdobju francoske uprave 1805-1813], Pulj 1989; P. SANTARCANGELI, *Il porto dell'aquila decapitata* [Pristanišče obglavljenega orla], Videm 1988 (2. izd.); C. SCHIFFRER, *La Venezia Giulia nell'età del Risorgimento* [Juijska Benečija v obdobju risorgimenta], Videm 1986; C. SCHIFFRER, *La questione etnica ai confini orientali d'Italia* [Etnično vprašanje na vzhodni italijanski meji], ured. F. VERANI, Trst 1990; D. ŠEPIČ, *Hrvatski pokret u Istri XIX. i na početku XX. stoljeća* [Hrvaško gibanje v Istri v 19. in na začetku 20. stoletja], Buzet-Zagreb 2004; J. ŠIDAK - M. GROSS - I. KARAMAN - D. ŠEPIČ, *Povijest hrvatskoga naroda g. 1860-1914*. [Zgodovina hrvaškega naroda, 1860-1914], Zagreb 1968; *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi, Il Friuli-Venezia Giulia* [Zgodovina Italije. Regije od Zedinjenja do danes, Furlanija-Julijska krajina], ured. R. Finzi - C. Magris - G. Miccoli, Torino, Einaudi, 2002; M. STRČIČ, *Temelji književne epohe. Svečenici u hrvatskom narodnom preporodu Istre i Kvarnerskih otoka* [Temelji književne dobe. Svečenici v hrvaškem narodnem preporodu Istre in kvarnerskih otokov], Pazin 1994; M. STRČIČ - P. STRČIČ, *Hrvatski istarski trolist: Laginja, Mandić, Spinčić* [Hrvaška istrska triperesna deteljica: Laginja, Mandić, Spinčić], Reka 1996; P. STRČIČ, "Prvi hrvatski tabor u Istri i na kvarnerskim otocima" [Prvi hrvaški tabor v Istri in na kvarnerskih otokih], *Pazinski Memorijal* [Pazinski Memorial], 2 (1971), str. 201-264; B. STULLI, *Istarsko okružje 1825-1860. Upravni sustav, demografske prilike, gospodarska struktura* [Istrsko okrožje 1825-1860. Upravna ureditev, demografske situacije, gospodarska struktura], Pazin-Reka 1984; *La Venezia Giulia e la Dalmazia nella rivoluzione nazionale del 1848-49. Studi e documenti* [Julijska Benečija in Dalmacija v nacionalni revoluciji leta 1848-49. Študije in dokumenti], Videm 1949 (tri knjige); *Veneto, Istria e Dalmazia tra Sette e Ottocento. Aspetti economici, sociali ed ecclesiastici* [Benečija, Istra in Dalmacija med osemnajstim in devetnajstim stoletjem. Gospodarski, družbeni in cerkveni vidiki], ured. F. Agostini, Benetke 1999; L. VALIANI, *La dissoluzione dell'Austria-Ungheria* [Razpad Avstro-Ogrske], Milano 1966; A. VIVANTE, *Irredentismo adriatico* [Jadranski iredentizem], Trst 1912; M. VERGINELLA - A. VOLK - K. COLJA, *Storia e memoria degli Sloveni del Litorale. Fascismo, guerra e resistenza* [Zgodovina in spomin primorskih Slovencev. Fašizem, vojna in odpor], Trst 1994; R. WORDSDORFER, *Krisenherd Adria 1915-1955. Konstruktion und Artikulation des Nationalen im Italienisch-Jugoslawischen Grenzraum* [Krizno žarišče Adria 1915-1955. Konstrukcija in artiku-

lacija nacionalnega v italijansko-jugoslovanskem obmejnem območju], Paderborn 2004; R. WORDSDORFER, "Italiani e Sloveni: concetti d'identità nazionale nell'area alpina e adriatica tra metà Ottocento e metà Novecento" [Italijani in Slovenci: koncepti nacionalne identitete na alpskem in jadranskem območju od sredine devetnajstega do sredine dvajsetega stoletja], v *Memoria e Ricerca. Rivista di storia contemporanea* [Spomin in raziskovanje. Revija sodobne zgodovine], 15, 2004; P. ZILLER, *Giuliani, istriani e trentini dall'impero asburgico al regno d'Italia: società, istituzioni e rapporti etnici* [Prebivalci Julijske Benečije, Istre in Trenta od habsburškega cesarstva do Kraljevine Italije: družba, institucije in etnični odnosi], Videm 1997.

Šesto poglavje, Dvajseto stoletje:

AA.VV., *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi 1945-1991* [Italijanska skupnost v jugoslovanskih popisih prebivalstva 1945-1991], Trst-Rovinj 2001 (Etnia-VIII); AA.VV., *Il confine mobile. Atlante storico dell'Alto Adriatico 1866-1992* [Premična meja. Zgodovinski atlas Severnega Jadrana 1866-1992], Monfalcone [Tržič] 1995; AA.VV., *L'Istria fra le due guerre. Contributi per una storia sociale* [Istra med obema vojnama. Prispevki k družbeni zgodovini], Rim 1985; A. ANDRI - G. MELLINATO, *Scuola e Confine. Le istituzioni educative della Venezia Giulia 1915-1945* [Šola in meja. Izobraževalne ustanove Julijske Benečije 1915-1945], Trst 1994; E. APIH, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918-1943)* [Italija, fašizem in antifašizem v Julijski Benečiji (1918-1943)], Bari 1966; A. APOLLONIO, *Dagli Asburgo a Mussolini, Venezia Giulia 1918-1922* [Od Habsburžanov do Mussolinija, Julijska Benečija 1918-1922], Gorica 2001; P. BALLINGER, *History in exile. Memory and identity at the borders of the Balkans* [Zgodovina v izgnanstvu. Spomin in identiteta na mejah Balkana], Princeton 2003; S. BIANCHINI, *La diversità socialista in Jugoslavia* [Socialistična različnost v Jugoslaviji], Trst 1984; S. BIANCHINI, *La questione jugoslava* [Jugoslovansko vprašanje], Firenze 1999; D. BILANDŽIČ, *Hrvatska moderna povijest* [Hrvaška moderna zgodovina], Zagreb 1999; A. BONELLI, *Fra Stalin e Tito, Cominformisti a Fiume 1948-1956* [Med Stalinom in Titom, Informbirojevci na Reki 1948-1956], Trst 1994; *Eso-di. Trasferimenti forzati di popolazione nel Novecento europeo* [Eksodusi. Prisilne selitve populacije v evropskem dvajsetem stoletju], ured. M. Cattaruzza, M. Dogo, R. Pupo, Neapelj-Rim 2000; E. COLLOTTI, *Il Litorale Adriatico nel Nuovo Ordine Europeo 1943-1945* [Jadransko Primorje v novi evropski ureditvi 1943-1945], Milano 1974; E. COLLOTTI - T. SALA, *Le potenze dell'Asse e la Jugoslavia. Saggi e documenti 1941-1943* [Sile osi in Jugoslavija. Razprave in dokumenti 1941-1943], Milano 1974; C. COLUMMI, *Storia di un esodo. Istria 1945-1956* [Zgodovina nekega eksodusa. Istra 1945-1956], IRSML, Trst 1980; D. DE CASTRO, *La questione di Trieste. L'azione politica e diplomatica italiana dal 1943 al 1954* [Tržaško vprašanje. Italijanska politična in diplomatska

dejavnost od leta 1943 do leta 1954], knjigi I-II, Trst 1981; L.J. DRNDIĆ, *Le armi e le libertà dell'Istria* [Orožje in svobode Istre], Reka 1981; D. DUKOVSKI, *Rat i mir istarski. Modeli povijesne prijelomnice (1943-1955)* [Istrska vojna in mir. Modeli zgodovinske prelomnice (1943-1955)], Pulj 2002; *Enciklopedija Jugoslavije*, knjiga 5, Zagreb 1988; L. GIURICIN, "Il settembre '43 in Istria e a Fiume" [September '43 v Istri in na Reki]; "La difficile ripresa della resistenza in Istria e a Fiume (autunno 1943-primavera 1944)" [Težavna oživitvev odpora v Istri in na Reki (jesen 1943-pomlad 1944)]; "Istria, teatro di guerra e di contrasti internazionali (estate 1944-primavera 1945)" [Istra, prizorišče vojne in mednarodnih sporov (poletje 1944-pomlad 1945)], *Quaderni CRSR* [Zvezki SZRR], XI (1997), XII (1999), XIII (2001); *I rapporti italo sloveni 1880-1956. Relazione della Commissione storico-culturale italo-slovena* [Italijansko-slovenski odnosi 1880-1956. Poročilo italijansko-slovenske zgodovinsko-kulturne komisije], ured. M. Kacin Wohinc, N. Troha, Ljubljana 2001; M. KACIN WOHCINC, *Vivere il confine: Sloveni e Italiani negli anni 1918-1941* [Doživljati mejo: Slovenci in Italijani v letih 1918-1941], Gorica 2004; *La crisi di Trieste. Maggio-giugno 1945* [Tržaška kriza. Maj-junij 1945], ured. G. Valdevit, *Quaderni di Qualestoria* [Zvezki zbirke Qualestoria], 9 (1995), IRSML, Trst; G. LA PERNA, *Pola, Istria, Fiume 1943-1945* [Pulj, Istra, Reka 1943-1945], Milano 1993; G. MELLINATO, *Crescita senza sviluppo. L'economia marittima della Venezia Giulia tra Impero asburgico ed autarchia (1914-1936)* [Rast brez razvoja. Pomorsko gospodarstvo Julijske Benečije med Habsburškim cesarstvom in avtarkijo, Škocjan ob Soči (Go) 2001; M. MIKOLIĆ, *Istra 1941-1947. Godine velikih preokreta* [Istra 1941-1947. Leta velikih preobratov], Zagreb 2003; O. MOSCARDA, "La giustizia del popolo: sequestri e confische a Fiume nel secondo dopoguerra (1946-1948)" [Ljudska pravica: sekvestri in zaplembe na Reki po drugi svetovni vojni (1946-1948)], *Qualestoria*, 1 (1997); O. MOSCARDA OBLAK, "Contributo all'analisi del potere popolare in Istria e a Rovigno (1945)" [Prispevek k analizi ljudske oblasti v Istri in Rovinju (1945)], *Zvezki SZRR*, 15 (2003); *Nazionalismi di frontiera. Identità contrapposte sull'Adriatico nord-orientale 1850-1950* [Obmejni nacionalizmi. Nasprotni identitete na Severovzhodnem Jadranu 1850-1950], ured. M. Cattaruzza, Messina 2003; G. NEMEC, *Un paese perfetto. Storia e memoria di una comunità in esilio: Grisignana d'Istria 1930-1960* [Popolna vas. Zgodovina in spomin skupnosti v izgnanstvu: Grožnjan 1930-1960], Gorica 1998; J. PADJEN - S. ŽULJIĆ, *Istra i njeni razvojni putevi* [Istra in njene razvojne poti], Zagreb 1973; G. PERSELLI, *I censimenti della popolazione dell'Istria, con Fiume, e Trieste, e di alcune città della Dalmazia tra il 1850 e il 1836* [Popisi prebivalstva v Istri, z Reko in Trstom, ter nekaterih mestih Dalmacije med letoma 1850 in 1836], Trst-Rovinj 1993, (Etnia IV); B. PETRANOVIĆ - M. ZEČEVIĆ, *Jugoslavija 1918-1988*, Beograd 1988; J. PIRJEVEC, *Il giorno di San Vito. Jugoslavia 1918-1992. Storia di una tragedia* [Svetege Vida dan. Jugoslavija 1918-1992. Zgodovina neke tragedije], Torino 1993; J. PIRJEVEC, M. KACIN WOHCINC,

Storia degli Sloveni in Italia 1866-1998 [Zgodovina Slovencev v Italiji 1866-1998], Benetke 1998; R. PUPO, "L'età contemporanea" [Moderna doba], v F. SALIMBENI (ured.), *Istria. Storia di una regione di frontiera* [Istra. Zgodovina mejne regije], Brescia 1994; R. PUPO, "Gli esodi e la realtà dal dopoguerra ad oggi" [Eksodusi in realnost od poveljnega obdobja do danes], v *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli-Venezia Giulia* [Zgodovina Italije. Regije od Zedinjenja do danes, Furlanija-Julijska krajina], vol. I, Einaudi, Torino 2002; R. PUPO - R. SPAZZALI, *Foibe* [Fojbe], Mondadori, Milano 2003; R. PUPO, *Il lungo esodo. Istria: le persecuzioni, le foibe, l'esilio* [Dolgotrajni eksodus. Istra: preganjanja, fojbe, izgnanstvo], Rizzoli storica, Milano 2005; T. SALA, "Fascismo e Balcani. L'occupazione della Jugoslavia" [Fašizem in Balkan. Okupacija Jugoslavije], *Storia della società italiana* [Zgodovina italijanske družbe], XXII, *La dittatura fascista* [Fašistična diktatura], Milano 1983; C. SCHIFFRER (ured. F. Verani), *La questione etnica ai confini orientali d'Italia* [Etnično vprašanje na vzhodni italijanski meji], Trst 1990; R. SPAZZALI, *Epurazione di frontiera. Le ambigue sanzioni contro il fascismo nella Venezia Giulia, 1945-1948* [Obmejno čiščenje. Dvornljive sankcije proti fašizmu v Julijski Benečiji], Gorica 2000; P. STRANJ, *La comunità sommersa. Gli sloveni in Italia dalla A alla Z* [Zabrisana skupnost. Slovenci v Italiji od A do Ž], Trst 1989; E. SUSSI, *L'assimilazione silenziosa* [Tiha asimilacija], Trst 1984; M. UDINA, *Gli accordi di Osimo* [Osimski sporazumi], Trst 1979; M. VERGINELLA, S. VOLK, K. COLJA, *Storia e memoria degli Sloveni del Litorale. Fascismo, guerra e resistenza* [Zgodovina in spomin primorskih Slovencev. Fašizem, vojna in odpor], Trst 1994; A. VINCI, "Il fascismo al confine orientale" [Fašizem na vzhodni meji], v *Storia d'Italia. Le regioni dall'Unità a oggi. Il Friuli-Venezia Giulia* [Zgodovina Italije. Regije od Zedinjenja do danes, Furlanija-Julijska krajina], vol. I, Einaudi, Torino 2002; E. VRŠAJ, *La cooperazione economica Italia-Jugoslavia* [Gospodarsko sodelovanje Italija-Jugoslavija], Trst 1970; A. VISINTIN, *L'Italia e Trieste. L'operato del governo militare italiano nella Venezia Giulia 1918-1919* [Italija in Trst. Delo italijanske vojaške uprave v Julijski Benečiji], Gorica 2000;

Dodatek: Italijanska narodna skupnost (1945-1992)

A. BORME, *La minoranza italiana in Istria e a Fiume* [Italijanska manjšina v Istri in na Reki], Trst-Rovinj 1992 (Etnia-III); E. GIURICIN - L. GIURICIN, "La comunità italiana in Croazia e Slovenia: il percorso storico, la situazione, le prospettive" [Italijanska skupnost na hrvaškem in v Sloveniji: zgodovinska pot, položaj, perspektive], v *Il confine riscoperto* [Ponovno odkrita meja], ured. T. Favaretto, Milano 1997; G. RADOSSI, "La Comunità Nazionale Italiana in Istria, Quarnero e Dalmazia dalla fine della Seconda guerra mondiale a oggi" [Italijanska narodna skupnost v Istri, Kvarnerju in Dalmaciji od konca druge svetovne vojne do danes], v *Il confine orientale nel Novecento* [Vzhodna meja v dvajsetem stoletju], ured. P. C. Hansen, Rim 2002.

AVTORJI

GIOVANNI RADOSSI, EGIDIO IVETIC*Polotok in njegova preteklost***KRISTINA MIHOVILIĆ**Prvo poglavje – *Začetki***ROBERT MATIJAŠIĆ**Drugo poglavje – *Obdobje Rimljanov***MARINO BUDICIN**Tretje poglavje – *Srednji vek, I., Zgodnji srednji vek***EGIDIO IVETIC**Tretje poglavje – *Srednji vek, II., Komune in fevdi***EGIDIO IVETIC**Četrto poglavje – *Med republiko in imperijem***EGIDIO IVETIC**Peto poglavje – *Dolgo devetnajsto stoletje***FULVIO SALIMBENI**Peto poglavje, Poglobitve: *Devetnajsto stoletje v italijanskem pogledu***ORietta MOSCARDA OBLAK**Šesto poglavje – *Dvajseto stoletje***ORietta MOSCARDA OBLAK, EGIDIO IVETIC**

Šesto poglavje, Poglobitve

EZIO GIURICINDodatek, *Italijanska narodna skupnost (1945-1992)***EGIDIO IVETIC**

Kronologija

ANDREA SPONZA

Filatelija

GIOVANNI PAOLETTI

Numizmatika

ZASNOVA IN UREJANJE

EGIDIO IVETIC

PRI UREJANJU SO SODELOVALI

MARINO BUDICIN**ORietta MOSCARDA OBLAK****GIOVANNI RADOSSI**

PRI UREJANJU SLIK JE SODELOVAL

NICOLÒ SPONZA**MARINO BUDICIN**, raziskovalec Središča za zgodovinska raziskovanja v Rovinju**EZIO GIURICIN**, novinar in raziskovalec Središča za zgodovinska raziskovanja v Rovinju**EGIDIO IVETIC**, docent na Fakulteti za literaturo in filozofijo Univerze v Padovi ter raziskovalec Središča za zgodovinska raziskovanja v Rovinju**ROBERT MATIJAŠIĆ**, profesor antične zgodovine in Dekan Filozofske fakultete v Pulju, Univerze na Reki**KRISTINA MIHOVILIĆ**, arheologinja in nekdanja direktorica Arheološkega muzeja Istre v Pulju**ORietta MOSCARDA OBLAK**, raziskovalka Središča za zgodovinska raziskovanja v Rovinju**GIOVANNI PAOLETTI**, numizmatik - Trst**GIOVANNI RADOSSI**, direktor Središča za zgodovinska raziskovanja v Rovinju**FULVIO SALIMBENI**, profesor sodobne zgodovine na Univerzi v Vidmu**ANDREA SPONZA**, zbiralec - Rovinj

SPREMNA BESEDA

V Evropi, ki se s težavo združuje in zedinja v imenu evropske identitete, uporaba zgodovine za skrunjenje integritete nasprotnika, ki ga imamo za sovražnika, ne more imeti državljanske pravice.

Skupek zgodovinskih dejstev mora temeljiti na dokumentih ter verodostojnih in preverjenih virih. Njihova obdelava mora biti objektivna in znanstvena, narejena iz preverjanj in potrditev. Intelktualna poštenost in predanost stalnemu iskanju zgodovinske resnice morata osvetljevati delo znanstvenika. Osebni dogodki in izkušnje postanejo spomin, subjektivni spomin; pomagajo oblikovati njegovo individualno identiteto, ki je vredna absolutnega spoštovanja in upoštevanja. Zgodovina postanejo le, če se profesionalna natančnost izvije iz strasti in čustev ter vodi roko in razum v doslednem iskanju dejstev – tudi tistih, ki so neprijetna in nadležna.

Uklanjanje zgodovine novim ideološkim in nacionalističnim oblikam nasprotovanja med narodi in ljudstvi ne more voditi notranjega in mednarodnega obnašanja držav za ceno podžiganja starodavnih nestrpnosti, bivših delitev, starih nevednosti, nizkotnih predsodkov in novih sovraštev na pragu tretjega tisočletja. Ponovna združitev in sprava med ljudstvi stare Evrope – ki so se še pred nekaj desetletji surovo spopadli med seboj do te mere, da so pri tem skoraj zasledovali fizično uničenje, poleg kulturnega in duhovnega, v imenu kulta peklenških idolov – danes gradi svoje temelje na trdnih idealih izobraževanja in informiranosti, predvsem novih generacij, ki naj omogočijo poznavanje, sožitje in solidarnost, medsebojno spoštovanje identitete drugih, občudovanje in začudenost za izredno obogatitev, ki jo vsaka – čeprav še najmanjša – skupnost prinese človeštvu.

Brez kolektivnega zgodovinskega spomina, brez skupinske zavesti, nismo skupnost. Uveljavitev svoje identitete kot skupka kulturnih, antropoloških in etničnih vre-

dnov, ki jih ponuja drugim, v dialoškem soočenju/srečanju – sicer različnih a enako avtentičnih - kultur in resnic, ki lahko sobivajo in skupaj rastejo, proste vsakega nacionalizma, je tisto, kar je Italijanska narodna skupnost na Hrvaškem in v Sloveniji vse doslej s prepričanjem in doslednostjo zasledovala, in tisto, kar bo morala še naprej delati.

Istra ima za seboj bogato in istočasno nemirno zgodovino, na kateri so pustili neizbrisno in globoko sled krvavi dogodki, ki so si sledili od konca devetnajstega skozi celotno dvajseto stoletje in so videli spopad nasprotujočih si *nacionalnih projektov*. Predolgo so pisali tragične in nehvaležne dogodke na koži njenih ljudstev. Zgodovina, pokorjena bednim strankarskim interesom. Napisati, s kar največjo mirnostjo in znanstvenostjo, njeno zgodovino - prosti vsakršne pogojenosti – je cilj, ki si ga je zadal ta projekt, to delo.

Zgodovina, ki jo je v teh letih pisalo Središče za zgodovinska raziskovanja iz Rovinja, je objektivna, znanstvena, nepristranska zgodovina teh ozemelj in njihovih ljudstev – vseh tistih, ki jim ta ozemlja z vso pravico pripadajo. Tudi multimedialni projekt zgodovinsko-kulturno-didaktičnega značaja *Istra skozi čas*, ki je v glavnem namenjen svetu šolstva in je plod učinkovitega in intenzivnega sodelovanja med samim Središčem za zgodovinska raziskovanja in italijanskimi programi TV Koper-Capodistria, predstavlja dober primer tega. Da bi spoznali in omogočili poznavanje; da bi razumeli in ponudili ključ branja, prispevek h kritični interpretativni metodologiji zgodovinskih dogodkov tega območja.

Pobuda – nedvomne znanstvene vrednosti in jasnih izobraževalnih in poljudnoznanstvenih ciljev -, ki jo je dala Italijanska Unija, da bi omogočila združitev in dokončanje dveh ločenih volj po pisanju istrske zgodovine, ki sta že leta prisotni v načrtih Središča za zgodovinska

raziskovanja iz Rovinja in Italijanskih programov TV Koper/Capodistria – je takoj našla podporo italijanske vlade, in sicer preko Ministrstva za zunanje zadeve in Avtonomne regije Furlanije – Julijske krajine.

Skupščina Italijanske unije je - tekom svoje 10. redne seje, ki je potekala v Brtonigli 14. julija 2001, ter tekom svoje 15. redne seje, ki je bila v Galižani 17. maja 2002 - potrdila pobudo in pripadajoča sredstva italijanske države na osnovi Zakona št. 73 z dne 21. marca 2001 v korist Italijanske narodne skupnosti na Hrvaškem in v Sloveniji. Kasneje je projekt potrdil še *koordinacijski odbor za dejavnosti v korist italijanske manjšine na Hrvaškem in v Sloveniji*, ki ga je ustanovilo italijansko ministrstvo za zunanje zadeve, nakar sta ga omenjeni ustanovi vključili v svoje konvencije z Ljudsko Univerzo v Trstu. Središču za znanstvena raziskovanja iz Rovinja so zaupali izvedbo priročnika regionalne zgodovine, medtem ko so Italijanskim programom TV Koper-Capodistria naročili produkcijo šestih zgodovinskih dokumentarnih filmov. Prvo od šestih pogodb za izvedbo pobude so podpisali 10. oktobra 2002 in s tem formalno sprožili projekt.

Za koordinacijo projekta z zgodovinskega in organizacijsko-finančnega vidika so ustanovili dva organa: *Znanstveni odbor* in *Koordinacijski odbor*.

Znanstveni odbor projekta *Istra v času*, ki mu predseduje

prof. Giuseppe Parlato iz Univerze San Pio V. iz Rima, sestavljajo prof. Carlo Ghisalbetti iz Univerze "La Sapienza" v Rimu, prof. Paolo Nello iz Študijske univerze v Pisi, dr. Fabio Andriola – avtor in urednik televizijskih programov, prof. Giovanni Radossi iz Središča za zgodovinska raziskovanja iz Rovinja, dr. Robert Apollonio iz Italijanskih programov TV Koper-Capodistria ter prof. Stefano Lusa iz Italijanske unije.

Koordinacijski odbor projekta *Istra v času*, kateremu tudi predseduje prof. Giuseppe Parlato, pa sestavljajo prof. Giovanni Radossi – direktor Središča za zgodovinska raziskovanja iz Rovinja, dr. Antonio Rocco – direktor Italijanskih programov RTV Koper-Capodistria, Maurizio Tremul in Silvano Zilli – predsednika in skupščine in izvršilnega odbora Italijanske unije, Alessia Rosolen in Alessandro Rossit – članica upravnega sveta in generalni direktor Ljudske univerze v Trstu. Recenzorji so trije: prof. Salvator Žitko za slovenski, prof. Miroslav Bertoša za hrvaški in prof. Marina Cataruzza za italijanski del.

Sedaj knjigo – pa tudi dokumentarce – prepuščamo presoji bralcev, gledalcev, predavateljev in učencev, uživalcev Istre, Reke in Dalmacije, Italije, Hrvaške, Slovenije, Evrope, vesoljnega sveta – kot majhen-velik, skromen prispevek k brezkončnemu iskanju zgodovinske resnice.

UNIVERSITÀ POPOLARE TRIESTE
[LJUDSKA UNIVERZA V TRSTU]

Predsednik
PROF. LUCIANO LAGO

UNIONE ITALIANA
[ITALIJANSKA UNIJA]

Predsednik izvršilnega odbora
SILVANO ZILLI

UNIONE ITALIANA
[ITALIJANSKA UNIJA]

Predsednik
MAURIZIO TREMUL